Universiteit Leiden
The Netherlands

Drift en koers : de levens van Hilda Verwey-Jonker (1908-2004)

Steen, M.W.F. van der

Citation
Steen, M. W. F. van der. (2011, February 24). *Drift en koers : de levens van Hilda Verwey-Jonker (1908-2004)*. Bert Bakker, Amsterdam. Retrieved from https://hdl.handle.net/1887/16533

Version:	Not Applicable (or Unknown)
License:	Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden
Downloaded from:	https://hdl.handle.net/1887/16533

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Drift en koers

Margit van der Steen

DRIFT EN KOERS

De levens van Hilda Verwey-Jonker (1908-2004)

PROEFSCHRIFT

ter verkrijging van de graad van
Doctor aan de Universiteit Leiden,
op gezag van
Rector Magnificus prof. mr. P.F. van der Heijden,
volgens besluit van het College voor Promoties
te verdedigen op
donderdag 24 februari 2011 klokke 16.15 uur
door Margaretha Wilhelmina Francisca van der Steen
geboren te Helden-Panningen in 1961

2011 Uitgeverij Bert Bakker Amsterdam

Promotor
Prof. dr. Henk te Velde

College voor Promoties:
Dr. Dennis Bos
Prof. dr. Mineke Bosch (Rijksuniversiteit Groningen)
Prof. dr. Hans Boutellier (Vrije Universiteit Amsterdam)
Prof. dr. Leo Lucassen
Dr. Anneke Ribberink (Vrije Universiteit Amsterdam)

Van dit proefschrift is ook een handelseditie verschenen bij Uitgeverij Bert Bakker te Amsterdam onder ISBN 978 90 351 3379 2

Deze uitgave is mede mogelijk gemaakt dankzij financiële steun van
Fonds Bijzondere Journalistieke Projecten (www.fondsbjp.nl)
SER/ Stichting Instituut GAK
SNS REAAL Fonds
Stichting Democratie en Media
Stichting De Born

'De roeping van de mens is mens te zijn'

MULTATULI

'she had a great variety of selves to call upon,
far more than we have been able to find room for,
since a biography is considered complete
if it merely accounts for six or seven selves,
whereas a person may have as many thousand.'

VIRGINIA WOOLF, *Orlando*

Inhoud

Proloog. 'Wie bent u ten diepste?' 11

I DRIFT (1908-1945)

1 Leven en dood 27
Markante ouders 27
De jonge Hilda 33
Een aangekondigde dood 41
Toekomstdromen 47

2 'Hilda, wat moet jij worden?' 52
Studentenleven 52
Keuze voor het socialisme 55
Radicalisering 64
Verloofd 71
Tussen vrije mensen 77
Eerste doctoraalexamen sociologie in Nederland 85

3 'Het socialisme is alles' 94
Kenteringsocialisten willen vernieuwing 94
Passie voor het socialisme 102
Allochtoon in Eindhoven 106
Moederschap 113
Lokale politiek 119

4 Grote idealen en realistische plannen 124
Nieuw elan in de sociaaldemocratie 124
Partijprominent 130
De strijd tegen het fascisme 136
Opvang joodse vluchtelingen 145

5 Bezetting en bevrijding 151
Politiek 151
Verzet 155
Gezinsleven 163
Bevrijding 165

6 1945: Annus horribilis 171
Politieke vernieuwing 171
Machtsstrijd in het bevrijde zuiden 175
Bij de koningin 181
Eerste vrouwelijke minister? 186
Het 'geheim adres' ligt op straat 190
'Ik heb de Partij van de Arbeid helpen oprichten' 199
'Het is maar een vrouw' 204

II KOERS (1946-1972)

7 Keerpunt 213
Voorwaarts 213
Onderzoek voor de samenleving 215
Eindeloos vergaderen 223

8 'Une femme qui prend la parole en public, est une femme publique' 233
Naar de Verenigde Naties 233
Op kritische afstand van de partij 244
Presidente van een pressiegroep 251
Lipsticks en poederdozen 259
Doorbraak in de vrouwenzaak 264

9 ‘Displaced persons’ in de wereldpolitiek 271
Lotgevallen van de familie Schwarz 271
Een internationaal plan voor de ‘ontwortelden’ 273
De socioloog en de vluchtelingen 284
‘Netherlands woman quits Refugee Group’ 287

10 Van kameraadschap tot Broederschap 293
Vrijzinnigheid als leidraad 293
Geloof en politiek 295
Partij en gemeenteraad 301
De Eerste Kamer en de Molukkers 305

11 Het persoonlijke is publiek 310
Werken is leven en leven is werken 310
Dure mantelpakken en een ijzeren gestel 312
Scènes uit een huwelijk 315
Gezinsleven 323
Het politieke is persoonlijk 330

12 Achter de gesloten deuren van de SER 336
Het geheim van de SER 336
De socioloog, de gevestigden en de nieuwkomers 344
‘Mijnheer de voorzitter, mevrouw, mijne heren’ 352
De strijd om de gezelligheid in huis 361
De legitimiteit van de SER 372
‘Socioloog moet wijken voor vrouw’ 374

III AUTORITEIT (1973-2004)

13 Spraakmakend intellectueel 381
Botsende generaties 381
Onder sociologen 385
Socioloog in de politiek 390
Veelzijdig socioloog 395
De emancipatie van de mens 398
De uitvinding van de allochtonen 405

14 Strijdbaar tot het laatst 417
Verlies en geluk 417
Grijze panter 426
Oude mensen mogen niet zeuren 437
Verguisd en gelauwerd 440
'Strijdbaar tot het einde van haar leven' 447

Epiloog. Vrouwen mogen niet vechten 457

Verantwoording 469
Noten 471
Bibliografie Hilda Verwey-Jonker 544
Geraadpleegde archieven 561
Geraadpleegde websites 563
Interviews en mededelingen 564
Geraadpleegde literatuur 566
Documentaires 580
Selectie interviews met Hilda Verwey-Jonker 581
Recensies *Er moet een vrouw in* 584
Lijst met afkortingen 585
Verantwoording beeldmateriaal 587
Personenregister 588
Woord van dank 595
Over de auteur 597
English Summary 599
Stellingen 613

Proloog

‘Wie bent u ten diepste?’

De vrouw die als peuter verklaarde later ‘mens’ te willen worden, overleed op 23 juni 2004.[1] Toen ik de overlijdensadvertentie van Hilda Verwey-Jonker in de krant zag dacht ik onmiddellijk: deze vrouw verdient een biografie en ik wil die schrijven. Ik kende haar als pionier in de discussies over de vergrijzing en wist over haar baanbrekende en omstreden optreden. Dat ze als moeder van vier kinderen een opmerkelijke politieke loopbaan had kunnen maken, had me geïntrigeerd. Haar autobiografie, met de auberginekleurige kaft, had ik bij verschijning direct gelezen en ik herinnerde me ook dat ik die zo saai vond. Over haar leven moest een ander verhaal te vertellen zijn.

Nu komt er wel vaker bij het lezen van de krant een mooi idee naar boven, maar dit keer gebeurde er meer. Enkele maanden na die bewuste ochtend mailde een vriend dat het persoonlijke archief van Hilda Verwey-Jonker was overgebracht naar het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis in Amsterdam. Ik aarzelde geen moment en besloot dat ik haar archief wilde inzien. Bij hoge uitzondering kreeg ik toestemming het ongeïnventariseerde materiaal te mogen bekijken. Haar nalatenschap stond in een koud magazijn in metalen rekken in kartonnen opbergdozen van Ikea. Een bescheiden erfenis met oude agenda’s, enkele brieven en veel manuscripten. Eén doos bevatte een verrassing: een jurk. Waarom wilde Hilda Verwey-Jonker een kledingstuk bewaren? Hier wilde ik meer van weten. Het idee om een biografie over haar te schrijven kreeg daar en toen vaste vorm.

Maar hoe moest een boek over haar leven eruit gaan zien? Onmiskenbaar leidde Hilda Verwey-Jonker een bijzonder bestaan. Ze zat

dicht op de grote wereldgebeurtenissen in de twintigste eeuw. Het opkomende fascisme en de economische crisis in de jaren dertig vormden haar denken over de wereld; ze bewoog zich in een intellectuele vriendenkring waar werd gewerkt aan de maakbaarheid van de samenleving. De gedachte dat de mens wikt maar God beschikt stond ver van haar af, het idee daarentegen dat wetenschap kennis voortbracht om een betere wereld te verwezenlijken was heilig voor haar.[2] Ze was dan ook de eerste afgestudeerde socioloog ooit in Nederland en promoveerde cum laude op een onderzoek naar armoede. Met onder anderen Jan Tinbergen en Hein Vos hoorde ze bovendien tot een generatie jonge socialisten die een belangrijke rol speelden in de vernieuwing van de Sociaaldemocratische Arbeiderspartij (SDAP).

Vanaf 1945 tot haar dood zette ze zich consequent in voor de emancipatie van achtergestelde groepen, met name vrouwen, vluchtelingen en ouderen. Zij introduceerde onder meer het begrip allochtoon in Nederland en was betrokken bij het afschaffen van de handelingsonbekwaamheid van de gehuwde vrouw. In de oorlog deed ze verzetswerk, na de bevrijding was ze betrokken bij het opzetten van de International Refugee Organisation, de voorloper van de VN-vluchtelingenorganisatie UNHCR (United Nations High Commissioner of Refugees). Als Nederlands afgevaardigde naar de Verenigde Naties in 1946 en 1948 droeg ze bij aan de totstandkoming van de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens. In 1954 trad ze toe tot de Remonstrantse Broederschap.

Haar inzet en betrokkenheid bij politiek, wetenschap en beleid gaf zij vorm door deelname aan talloze besturen en commissies en circa driehonderdvijftig publicaties variërend van een academisch proefschrift tot opiniërende bijdragen aan het maatschappelijke debat. Nog bij leven werd een onderzoeksinstituut naar haar vernoemd, het Verwey-Jonker Instituut, dat onderzoek verricht naar maatschappelijke vraagstukken. Maar haar kritische kijk op de multiculturele samenleving en haar tegendraadse pleidooien voor bevolkingspolitiek leverden haar ook kritiek op.

Hilda Verwey-Jonker was gehuwd met de chemicus Evert Verwey en samen kregen zij vier kinderen. Ze was een van de pioniers van een generatie vrouwen die tussen de zogenaamde eerste en tweede femi-

nistische golf (1917-1967) na hun huwelijk in het publieke domein actief bleven. Meer dan eens vervulde ze de rol van eerste of enige vrouw in mannengezelschappen. Ze was de vierde vrouw ooit in de Eerste Kamer (1954-1957) en brak door het glazen plafond als eerste vrouw in de SER en zat daar veertien jaar lang in het Dagelijks Bestuur (1958-1972). Ten slotte was er haar opvallende uiterlijke verschijning: zij werd niet groter dan 1,47 meter.

Hoe moest een biografie over dit lange, overvolle en veelzijdige leven eruitzien? Een kroniek met zo veel mogelijk feiten uit haar leven was een weinig aantrekkelijke optie. Het zou een meerdelig naslagwerk opleveren vol beschrijvingen van commissies, eindeloos veel vergaderingen en publicaties. Een lezer zou al snel door de bomen het bos niet meer zien. Interessanter leek het om uit te gaan van het boek dat Hilda Verwey-Jonker over haar eigen leven schreef: *Er moet een vrouw in. Herinneringen in een kentering van de tijd*. Deze memoires roepen fundamentele vragen op over de reden waarom Hilda Verwey-Jonker haar levensverhaal publiceerde en hoe zij zelf herinnerd wilde worden. Het boek is eveneens interessant omdat slechts weinig Nederlandse politici hun herinneringen aan het papier toevertrouwden. Jan Romein waarschuwde al dat de autobiografie 'van alle bronnen de gevaarlijkste' was en 'misleidend [kon zijn] in een mate, die versteld doet staan'.[3] Deze uitspraak prikkelt de nieuwsgierigheid en rechtvaardigt eens te meer dat de raadsels die *Er moet een vrouw in* oproept, de leidraad vormen voor mijn onderzoek naar het leven van Verwey-Jonker.

Er moet een vrouw in verscheen op 2 september 1988 bij De Arbeiderspers. Hilda Verwey-Jonker was tachtig toen de 272 pagina's tellende paperback gepresenteerd werd. Op de cover staat de meest glamoureuze portretfoto die er van Verwey-Jonker bestaat, een beeld uit midden jaren zestig. Het boek begint met een beknopt chronologisch overzicht van drie pagina's met een aantal belangrijke data en vervolgt met tien hoofdstukken over haar leven als vrijzinnig protestant, socialist, socioloog, betrokkene bij het internationale vluchtelingenvraagstuk, feminist en oudere. Aparte hoofdstukken worden gewijd aan de oorlog en haar echtgenoot Evert Verwey. Haar kinderen komen zeer

Hilda Verwey-Jonker, circa 1965. Foto op de cover van haar autobiografie.

kort in het laatste hoofdstuk ter sprake waarin ze de balans opmaakt. Beschrijvingen van gebeurtenissen in haar leven worden afgewisseld met korte vooruitblikken op de toekomst en gelardeerd met politieke boodschappen over uiteenlopende onderwerpen zoals de toekomst van de emancipatiebewegingen en een pleidooi voor een sociologische benadering van het beleid. Dat het boek met zorg en aandacht in elkaar was gezet blijkt uit een notenapparaat met verwijzingen naar literatuur en archieven. Het geheel wordt gecomplementeerd met een fotokatern en een personenregister met bijna 350 namen.

Op de vraag waarom Hilda Verwey-Jonker haar herinneringen niet alleen op papier zette, maar ook aan de openbaarheid prijsgaf, gaf ze uiteenlopende antwoorden. Tegen partijgenoot Tjarda Harmsma verklaarde ze 'heel gedecideerd': 'Ik ga zelf mijn biografie schrijven.' Dat besluit zou ze hebben genomen nadat ze kort daarvoor een biografie had gelezen over iemand die ze goed had gekend. Het irriteerde haar dat de biograaf opstellen uit de middelbareschooltijd had gebruikt om de bevlogenheid van de hoofdpersoon te analyseren: 'Aan zo'n uitgebreid gewroet in haar verleden door vreemden had ze geen behoefte.'[4]

Ondertussen had ze vanaf eind jaren zeventig geregeld contact met historicus Anneke Ribberink, die voornemens was haar biografie te schrijven. Verwey-Jonker liet zich, evenals Evert Verwey, uitgebreid door haar interviewen. Tegen de historicus vertelde Verwey-Jonker dat De Arbeiderspers haar zou hebben gevraagd haar levensverhaal op papier te zetten. Ze liet Ribberink delen van het manuscript van *Er moet een vrouw in* lezen en vond dat Ribberink het boek zou moeten afronden mocht zij onverhoopt komen te overlijden.[5] De socioloog Corinne Oudijk kreeg echter weer iets anders te horen. De thematiek van de emancipatiestrijd hield Verwey-Jonker zo bezig dat ze dit als 'uitgangspunt' koos voor haar eigen autobiografie. Ze wilde haar leven beschrijven 'in relatie tot de ontwikkelingen van de emancipatiebewegingen in de twintigste eeuw'.[6]

Het wervende tekstje op de achterkant van het boek, dat zeker niet zonder haar instemming tot stand zal zijn gekomen, bevatte een politieke boodschap. De rode draad door dit boek was het besef 'dat er een fundamentele kentering heeft plaatsgehad in de man-vrouw-verhoudingen en dat zij zelf van de gunstige aspecten in de perioden ter

weerszijden van die kentering optimaal heeft geprofiteerd (...) Nu die periode voorbij is, is het zaak dat vrouwen zich zoveel mogelijk van een baan, inkomen en pensioen voorzien. Daarom is zij een groot voorstandster van "levensloopplanning" voor vrouwen en draagt ze dit boeiende boek op aan haar vier kleindochters.'

In *Er moet een vrouw in* zelf duikt weer een nieuw motief op om de uitgave van haar boek te rechtvaardigen. Ze wilde nadenken over de vraag of het allemaal zo nodig was geweest en of het wat had uitgemaakt dat in al die verschillende gremia 'een vrouw' had gezeten. Dit had haar aangezet om haar levensloop 'op een systematische manier te overdenken en te ordenen'.[7] Dit klinkt plausibel. Echtgenoot Evert was in 1981 gestorven en daarna had ze zelf borstkanker gekregen.[8] Kennelijk hield ze zich bezig met zingevingsvraagstukken en wilde ze de balans opmaken van haar leven nu ze met de dood was geconfronteerd. Die terugblik wilde ze echter niet voor zichzelf houden. Bovendien gaf ze aan dat ze wilde schrijven over het vele sociale werk in bevrijd Zuid-Nederland. Hierover was vrijwel niets bekend. Verwey-Jonker: 'Ik heb midden in al die activiteiten gezeten en het lijkt me nuttig om in elk geval mijn kijk op de gebeurtenissen vast te leggen.'[9] Kortom, wie probeert te achterhalen waarom ze haar autobiografie wilde schrijven en aan een publiek wilde openbaren, wordt voortdurend op een ander spoor gezet.

Ondanks alle verwarring over haar motieven is duidelijk dat ze haar levensverhaal met zorg en aandacht op papier zette. Ze was er meerdere jaren mee bezig. Uit de tekst en vooral uit het notenapparaat blijkt dat ze de nodige literatuur heeft geraadpleegd en zelfs naar archieven is gegaan. Voor zover dat kon worden gecontroleerd via andere bronnen bevat het boek weinig feitelijke onjuistheden. Dat een criticus zich na lezing van het boek afvroeg: 'Wie bent u ten diepste?', had haar 'bezeerd'. Hieruit blijkt dat zij kennelijk zelf dacht dat de lezers haar door haar autobiografie goed zouden leren kennen.[10] De uiteenlopende reacties van de recensenten lieten zien dat dit allesbehalve het geval was.

Nadat het boek bij de uitgever ten doop was gehouden met een praatje van uitgever Martin Ros en vriendin en partijgenoot An Thomassen, trok het direct veel aandacht in de media. Er verschenen recensies van gezaghebbende journalisten, socialisten, historici, sociologen en feministen. De critici oordeelden zeer uiteenlopend.[11] De een sprak waarde-

rende woorden, de ander had kritiek. Hilda's generatiegenoot, de socialist Henk Brugmans, sprak over een 'meeslepend boek'. Hoogleraar sociologie Karin Sanders noemde haar een 'groot sociologe' en wilde het boek 'van harte aanbevelen' aan al die 'vrouwen die hun levensplan nog niet hebben gemaakt'. Ze roemde haar heldere kijk en noemde haar een vrouw voor wie groot respect bestond. Politiek denker Bart Tromp daarentegen liet weten dat Verwey-Jonker uit haar herinneringen niet naar voren kwam 'als een indrukwekkende persoonlijkheid, niet als een visionaire denker, niet als een groot bestuurder, maar als iemand die, bijna onzichtbaar, desem is in het deeg van de maatschappij. Dat plaatst haar in een typisch Nederlandse traditie van onopvallende grootheid.'

De toenmalige directeur van de Wiardi Beckman Stichting, Wouter Gortzak, schreef: 'Hilda Verwey imponeert door haar leven onnadrukkelijk, terloops bijna te beschrijven en haar veelzijdige loopbaan, minder dan aan eigen kunnen, toe te rekenen aan de gelukkige omstandigheden waaronder zij zich ontplooide.' Gortzak vond haar geen wetenschappelijke nieuwlichter, niet dogmatisch en niet wereldvreemd. Hij vond de biografie niet alleen indrukwekkend, maar ook merkwaardig. Er stonden weinig anekdotes in en ze was uiterst terughoudend over gebeurtenissen die voor haar onaangenaam moesten zijn geweest. John Jansen van Galen vond het tijdsbeeld te globaal, het boek te vlot en te vluchtig. Maar de socioloog Bart van Heerikhuizen vond het weer iets indrukwekkends hebben, 'zo'n tachtigjarige die bedankt voor het genoegen zich op een lauw golfje van modieuze sympathieën mee te laten voeren'. En waar de historicus Josine Blok sprak over een kroniek van *faits en gestes*, sprak Heerikhuizen over een 'polemisch geschrift' met een 'ongelukkige structuur'. IJda Blum, evenals Verwey-Jonker lid van de sociografische werkgroep van de Remonstrantse Broederschap, stemde graag in met de 'lovende' recensies en noemde het document een 'sociografie van onverschrokkenheid'. Misschien gaat het boek wel over het 'bezielde verband' tussen emancipatie en vrijzinnigheid, concludeerde ze.

Naast alle verschillende opvattingen over het boek en de hoofdpersoon waren er twee zaken die meerdere recensenten troffen: haar bescheidenheid en de zakelijke, nuchtere dan wel afstandelijke toon. De heren Tromp, Gortzak en Jansen van Galen vonden haar te beschei-

den. De voormalige communistische voorvrouw Ina Brouwer sprak dat juist weer aan. Zij vond de 'wonderlijke bescheidenheid' een aangename afwisseling met de 'zelfgenoegzaamheid van de huidige generatie politici'. De terughoudendheid zei volgens haar iets over het tijdsgewricht waarin Verwey-Jonker werkte, ze leek zich ervan bewust te zijn dat het leven van een mens grotendeels wordt bepaald door maatschappelijke omstandigheden.

Diverse recensenten wezen op het onpersoonlijke karakter van de memoires en hadden daar weinig waardering voor. Harmsma stelde dat Verwey-Jonker zich bijna als een buitenstaander van haar eigen leven opstelde en alleen over de ouderdom 'met vuur' schreef. Ze betreurde het ontbreken van 'smulverhalen'. De socioloog Brinkgreve sprak over Verwey-Jonkers 'zakelijke redelijkheid'. Brinkgreve: 'We komen meer te weten over haar maatschappelijke leven dan haar persoonlijke gedachten. Een vrij nuchtere visie op de eigen positie en verdiensten die zelden voor zal komen bij auteurs van memoires.' 'Gesloten', kopte John Jansen van Galen boven zijn recensie. Dit sloeg op 'haar privé domein'. Historicus Josine Blok had het over een 'welbewust verzwijgen van de persoonlijke belevingswereld'. Hilda's private kant van haar identiteit 'als vrouw' bleef onbesproken. De kritiek dat haar boek zo onpersoonlijk was, kwam hard aan. De redacteur van *Tijd en Taak*, Bert Barends, had haar laten weten dat het opmerkelijk was voor een autobiografie dat de feiten wel werden verteld, 'maar het gevoel erbij' niet. Tot tweemaal toe had hij vrouwen gevraagd haar boek te recenseren, maar ze weigerden. Ze waren weliswaar onder de indruk van wat zij in haar leven had gedaan, maar kregen 'geen vat op uw persoon'.[12]

Er was maar één recensent die wel positief oordeelde over die afstandelijkheid: Ina Brouwer. Brouwer constateerde dat in haar leven het persoonlijke en het politieke sterk met elkaar verweven waren. 'Beide zaken spelen een belangrijke rol in het leven van mensen. Haar aanpak maakt politiek menselijker en minder afstandelijk terwijl het privéleven maatschappelijker en politieker wordt.' Hilda Verwey-Jonkers oude vriend Henk Brugmans zag het weer anders. Hij wees op haar nuchterheid maar stelde dat dit allesbehalve gevoelloosheid met zich meebracht. Hij zag een 'persoonlijke warmte' die zelfs met de jaren ge-

groeid leek te zijn. Hij bespeurde een diepe overtuiging en sterke wil om vanuit het persoonlijke geweten actie te nemen: 'Kortom, hier is een méns aan het woord.' Het hoofdstuk over Evert vond hij 'zeer persoonlijk' en 'aangrijpend' juist vanwege de sobere beschrijving van zijn overlijden.

Als de recensies iets duidelijk maakten dan is het wel dat het boek heel verschillend werd geïnterpreteerd. Zelfs de vraag of de autobiografie nu veel of weinig materiaal bevatte, verdeelde de critici. John Jansen van Galen vond dat er te weinig in stond terwijl Josine Blok stelde dat het boek 'een schat aan materiaal' voor haar toekomstige biograaf opleverde.

Dat de autobiografie bij haar recensenten zulke uiteenlopende reacties opriep, nodigt eens te meer uit om dit boek en het leven van Hilda Verwey-Jonker nader te bestuderen. Als biograaf viel mij bij de bestudering van *Er moet een vrouw in* direct de thematische aanpak op. Het hoofdstuk over het socialisme bijvoorbeeld handelt over haar studietijd tot en met het recente verleden, de tekst over echtgenoot Evert loopt van zijn vroege jeugd tot en met zijn overlijden. Die thematische aanpak roept de vraag op wat het effect is van deze benadering en of een chronologische werkwijze opvallende verschillen zou laten zien.

Verder is het opmerkelijk dat in Hilda Verwey-Jonkers optiek een biografie pas geslaagd was als de 'vorming tot persoonlijkheid' van de hoofdpersoon goed uit de verf kwam, maar dat we over haar psychologische ontwikkeling niets te weten komen. Ook 'de innerlijke mens', een ander element waar een in haar ogen geslaagde biografie aan moest voldoen, bleef onzichtbaar.[13] *Er moet een vrouw in* is geschreven op een nuchtere, afstandelijke en zakelijke toon. Het hoofdstuk over haar echtgenoot bijvoorbeeld gaat vooral over Evert Verwey als sociaaldemocraat, wetenschapper en wetenschapsmanager en nauwelijks over hem als echtgenoot of vader. In de laatste alinea van het hoofdstuk verslaat ze op onbewogen toon zijn vrij plotselinge overlijden. Ze sluit die passage af met de opmerking: 'Het leek mij beter dan een lange lijdensweg.'

Emoties worden nauwelijks zichtbaar in de autobiografie. Drie keer slechts benoemt ze indringende emoties: als ze schrijft over de

angst die overvliegende bommenwerpers haar inboezemen, over de schaamte dat ze niet meer had gedaan om joden te redden en, ogenschijnlijk van een heel andere orde, als haar kleding ter sprake komt. Als klein meisje mocht ze van haar grootvader zelf een hoed uitzoeken nadat de hare in het water was gewaaid. Thuisgekomen haalde haar moeder zonder pardon de mooie bloemen van haar nieuwe hoed af; die bloemen waren veel te frivool. Dit op het eerste gezicht onbeduidende incident omschreef Hilda Verwey-Jonker als een 'zeer traumatische ervaring'.[14]

Over gezinsleven of vriendschappen komen we weinig te weten. Dat ze zoveel bereikt had, was volgens haar zelf meer te danken aan externe omstandigheden dan aan haar eigen inzet. Ze had er zelfs eigenlijk vrijwel nooit last van gehad dat ze vrouw was. Ze had juist kansen gekregen doordat ze leefde in een tijd waarin veel uit louter mannen bestaande organisaties inzagen dat 'er een vrouw in moest'. Het leek allemaal gemakkelijk en bijna vanzelf te zijn gegaan. Zoals de criticus Bert Barends van het vrijzinnig protestantse *Tijd en Taak* schreef: 'Maar wat je mist is de worsteling met het leven. Was die er niet of had ze alles onder controle? Dat intrigeert. Over de emotionele belasting lees je haast niets. Terwijl juist veel vrouwen die dubbele belasting zo moeilijk vinden. Dit boek heeft me aan het denken gezet. Is het inderdaad mogelijk je emoties zo rationeel onder controle te houden?'[15] Deze vragen zijn relevant. Uit het feit dat ze de wederwaardigheden rond haar hoed als traumatisch omschreef, is op te maken dat er wel degelijk een gevoelige Hilda Verwey-Jonker moet zijn geweest. Maar waarom bleef die emotionele kant in de memoires dan zo onzichtbaar?

Een derde vraag die de autobiografie oproept is die van het genre. Een autobiografie wordt hier opgevat als de beschrijving van een individueel leven door het individu zelf. De naam van de auteur is dezelfde als die van de verteller en de hoofdfiguur. Hilda Verwey-Jonker sprak zelf over een autobiografie. Maar haar boek bevat ook diverse politieke boodschappen en daarom moeten we ons afvragen of het boek wel een autobiografie mag worden genoemd. Is hier niet eerder sprake van een autobiografisch manifest?[16]

Ten slotte is de bescheidenheid die ze in haar autobiografie tentoonspreidt opvallend. Want wat antwoordde ze op de vraag of ze verschil

had gemaakt? Hilda Verwey-Jonker: 'Als je je dat goed realiseert rijst natuurlijk de vraag of het allemaal wel zo nodig is geweest: was het wel zo belangrijk dat er in al die verschillende gremia "een vrouw" gezeten heeft? En wat heeft ze daar dan eigenlijk bereikt? Was het werk dat ik daar gedaan heb wel noodzakelijk en heb ik het wel goed gedaan? Heeft mijn huwelijk of hebben mijn kinderen er ernstig onder geleden?' Haar deelname aan de politiek was volgens haar echter 'nooit zo'n groot succes geweest'. Het lidmaatschap van de Eindhovense gemeenteraad deed er in haar ogen niet zo toe: ze had de bouw van een in haar ogen niet goed vormgegeven stadhuis kunnen verhinderen en de bouw van een passende schouwburg kunnen stimuleren. Ook het lidmaatschap van de Eerste Kamer relativeerde ze: 'Maar eigenlijk heb ik al die tijd de Eerste Kamer ervaren als een overbodig lichaam, dat weinig aan de gang van zaken in de politiek kon veranderen en in hoofdzaak vertragend werkt.' Andere zware bestuurlijke en organisatorische werkzaamheden worden zelfs in een bijzin weggezet. Nadat ze verschillende commissies genoemd heeft waaraan ze heeft deelgenomen schrijft ze: 'Ik heb ook niet geschreven over mijn bestuurslidmaatschap van de VPRO en dat van Teleac, dat ik mee heb opgericht en waarvan ik een tijd lang voorzitter ben geweest.' En nadat ze nog twee commissariaten en een bestuurslidmaatschap heeft gememoreerd concludeert ze zelf: 'Ik zal ook wel eens iets bijgedragen hebben tot een goede gang van zaken, maar onmisbaar ben ik nooit geweest.' Wanneer ze de balans opmaakt over de betekenis de zij als vrouw heeft vervuld: 'Al met al denk ik dat ik niet zo erg veel heb kunnen bereiken, maar ergens wel weggetjes heb gebaand.' Ook de wetenschap had Verwey-Jonker volgens eigen zeggen 'niet veel verder gebracht, behalve dan door hier en daar op leemten en tekorten aan onderzoek te wijzen'.[17]

Die bescheidenheid intrigeert. Is deze terughoudendheid wel op haar plaats? Om dat goed te kunnen beoordelen moeten we nader onderzoek doen naar haar levensloop. Maar er is nog iets anders. Het schrijven van een autobiografie is per definitie een teken van uiterste onbescheidenheid. Wie echt discreet is, schrijft immers geen autobiografie. Waarom zou Hilda Verwey-Jonker haar leven en haar politieke opvattingen aan de wereld kenbaar willen maken als ze echt bescheiden was?

Om grip te krijgen op de raadsels die *Er moet een vrouw in* oproepen, is nieuw onderzoek nodig. Inzet hiervan is niet 'de ware Hilda' te ontmaskeren, of het 'echte verhaal' neer te zetten, maar een antwoord vinden op de vragen die haar autobiografie bij mij oproepen. Twee vragen hebben betrekking op de persoon van Hilda Verwey-Jonker: waarom krijgen we weinig zicht op de emoties in haar leven en hoe moeten we haar bescheidenheid duiden? De andere vragen hebben betrekking op het boek – maar zijn ook verweven met de persoon van de auteur: wat is het effect geweest van haar thematische aanpak en levert een chronologische benadering substantiële verschillen op? En ten slotte: is *Er moet een vrouw in* wel een autobiografie of is het een politiek manifest?

Voor dit onderzoek is de biografische methode gebruikt, wat inhoudt dat kennis van het persoonlijke leven wordt ingezet voor een beter begrip van de publieke wapenfeiten.[18] Dit betekent tevens een keuze voor een integrale biografie waarbij het hele leven de revue passeert. Uit de keuze van mijn onderzoeksvragen vloeit een chronologische aanpak voort met aandacht voor continuïteit, overgangen en breuken. *Drift en koers* onderscheidt zich ook van *Er moet een vrouw in* omdat in de biografie waar mogelijk met historische documenten is gewerkt, met bronnen die dateren van momenten waarop nog niet duidelijk is hoe gebeurtenissen zich verder zullen ontrollen. *Er moet een vrouw in,* daarentegen, is een terugblik op een leven, op een moment dat Hilda al wist hoe zaken zouden aflopen en wat zij wel of niet belangrijk vond.

Drift en koers is geschreven vanuit de nieuwsgierigheid te willen weten wanneer en hoe sekse ertoe doet en vanuit de wetenschap dat seksevraagstukken met macht zijn verbonden. Uitgangspunt was ook dat vrouw of man zijn niet op zichzelf staat, maar verbonden is met klasse, religie, politieke voorkeur, leeftijd, burgerlijke staat en andere factoren. Tussen deze factoren is sprake van wat in de natuurkunde interferentie wordt genoemd, dat wil zeggen dat positieve en negatieve golven elkaar kunnen versterken, maar dat positieve krachten ook in staat zijn negatieve krachten af te zwakken of te neutraliseren. Hier betekent het dat het nadeel van bijvoorbeeld sekse of het behoren tot een religieuze minderheid kan worden opgeheven door klassenvoordelen.[19]

Dit boek is gebaseerd op studies van beelden en teksten, op archiefonderzoek en oral history. Er is geen systematische vergelijking gemaakt met andere autobiografieën, om de eenvoudige reden dat dit een nieuwe studie zou vergen. Hilda Verwey-Jonker is namelijk niet alleen met tijdgenoten te vergelijken, maar ook met politici uit eerdere en latere generaties, met andere vrouwen, met andere sociale wetenschappers en uiteraard met buitenlandse voorbeelden. Waar relevant, wordt wel verwezen naar andere egodocumenten.

De verantwoording bevat een overzicht van en een toelichting op het bronnenmateriaal. Er waren weliswaar enkele beperkingen in termen van toegankelijkheid van archieven en beschikbare literatuur, maar desalniettemin was er zeer veel materiaal. Er is niet gestreefd naar volledigheid, maar wel naar het in kaart brengen van de meest betekenisvolle en invloedrijke activiteiten en publicaties van haar leven. Waar relevant zijn deze in een bredere maatschappelijke en politieke context geplaatst. Deze meest significante momenten konden worden bepaald aan de hand van secundaire literatuur, het overzicht van Verwey-Jonkers publicaties en op basis van het archiefonderzoek naar haar bestuurslidmaatschappen. Zo werd duidelijk welke terreinen en organisaties in bepaalde periodes haar grootste aandacht hadden en waar zij het meest effectief was. De ontwikkeling van het socialisme bijvoorbeeld was voor de oorlog een kernthema maar verdween na de bevrijding naar de achtergrond. Dit is vertaald in veel aandacht voor de SDAP en relatief weinig voor de Partij van de Arbeid (PvdA), ondanks haar levenslange betrokkenheid bij die partij. Gekozen is voor een uitgebreid hoofdstuk over de SER omdat ze hier vijftien jaar lang als een spin in het web fungeerde in het hart van de overlegeconomie. De commissie grondwetsherziening bijvoorbeeld, waarin haar rol beperkt was, krijgt daarentegen weinig ruimte.

Een biografie kan per definitie niet volledig zijn, dit levensverhaal is dat ook niet.

I

DRIFT

(1908-1945)

1

Leven en dood

Markante ouders

Nomen est omen – is niet de naam een voorteken? Toen het eerste kind van Willem en Lena Jonker-Westerveld ter wereld kwam vernoemden zij haar naar de strijdbare hoofdpersoon van een feministische bestseller: Hilda.[1] *Hilda van Suylenburg* zorgde bij verschijnen voor veel ophef. Het boek legde sociale misstanden van haar tijd bloot zoals ar-

Hilda.

moede en de ellendige leefomstandigheden van arbeiders. De roman van Cecile Goekoop-de Jong van Beek en Donk hekelde tegelijkertijd de lege levens van behagen en amuseren van meisjes uit de gegoede klasse en spoorde aan tot serieuze studie en arbeid. Bovenal was het in 1897 verschenen boek een aanklacht tegen de minderwaardige positie van vrouwen. Om hieraan een einde te maken, moesten vrouwen zelf mee kunnen beslissen over politiek en wetgeving. Via het vrouwenkiesrecht zouden de deuren naar een betere wereld opengaan, aldus de boodschap van *Hilda van Suylenburg*.[2]

Dat de strijd die de auteur van de roman voorstond terecht was, stond voor de ouders van de pasgeboren Hilda Jonker buiten kijf. Het echtpaar maakte al vroeg deel uit van de emancipatiebewegingen die eind negentiende eeuw opkwamen als reactie op sociale misstanden. Door hun eerste kind naar de heldin van juist dit boek te vernoemen, lieten ze zien hoezeer hun persoonlijke leven was verknoopt met hun politieke idealen. De zachtaardige Willem en de strijdbare Lena Jonker-Westerveld streefden naar een rechtvaardige wereld en waren naar de maatstaven van hun tijd uiterst vooruitstrevend. Lena was de eerste vrouwelijke student wiskunde aan de Gemeentelijke Universiteit in Amsterdam. De pacifistische Jonkers dronken geen alcohol, rookten niet, fietsten en kampeerden in de natuur, werden al vroeg lid van de in 1894 opgerichte SDAP en streefden uiteraard het vrouwenkiesrecht na. Het engagement van Willem en Lena Jonker-Westerveld was een groot voorbeeld voor hun oudste dochter Hilda; op hun beurt waren de Jonkers gevormd door de levensgeschiedenissen van hun eigen ouders.

Hilda's vader, Willem Pieter Andries Jonker, was geboren in 1878 in een gegoede familie. De Jonkers behoorden tot de Goudse notabelen en woonden in een groot huis met vijf inwonende dienstboden op de Turfsingel.[3] Krijn Jonker, Hilda's grootvader, was eigenaar van een plateelfabriek. Hij was twee keer getrouwd, had drie kinderen uit zijn eerste huwelijk en vier uit zijn tweede huwelijk met Jannetje Cornelia de Lange. Hilda's vader Willem was de enige zoon uit dit tweede huwelijk. Op jonge leeftijd had Willem kinderverlamming waardoor hij weinig contact had met leeftijdsgenootjes. Dankzij een operatie in het Utrechtse Diaconessenhuis kon hij uiteindelijk met behulp van or-

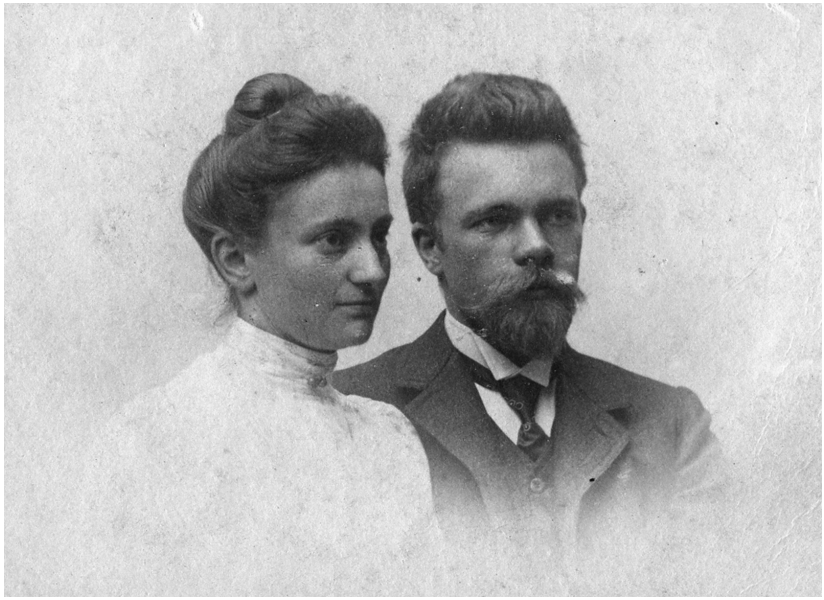

Lena en Willem Jonker-Westerveld.

thopedisch schoeisel zelfs lange voettochten maken.[4] Hij ontwikkelde een grote intellectuele belangstelling en een uitgesproken voorliefde voor de natuur. Willem kon goed leren en mocht naar het gymnasium. Zijn zusters kregen die kans niet. Hilda filosofeerde in 1982 over haar vader: 'Ik denk dat hij [als gevolg van de kinderverlamming] wat vroegrijp is geweest. Het moet een eenzaam jongetje zijn geweest. En ook dat die liefde voor de natuur een reactie is geweest op het feit dat hij vroeger nooit met vriendjes stekelbaarsjes kon gaan vangen en dergelijke.'[5]

Toen Willem vijftien jaar oud was overleed zijn vader. Dit betekende niet alleen een groot persoonlijk verlies, eind negentiende eeuw zorgde de dood van de kostwinner meestal ook voor financiële rampspoed. Goede sociale voorzieningen ontbraken en slechts een zeer kleine minderheid van de weduwen was in staat een eigen inkomen te verdienen. Zij werden vaak afhankelijk van familie of liefdadigheid of moesten hertrouwen. Ook voor Willems moeder had het overlijden van haar echtgenoot grote gevolgen. Eerst werd de plateelfabriek verkocht. Toen de financiële situatie verder verslechterde, verhuisde ze

met haar familie naar een veel kleiner huis op de Bleeksingel in Gouda. Na het overlijden van Willems moeder moesten Willems zussen een plaats zoeken als huishoudster bij familieleden. Dat haar oudtantes niet in staat waren geweest hun eigen brood te verdienen toen de nood aan de man kwam en dat zij uiteindelijk zelfs van familie afhankelijk werden, maakte grote indruk op Hilda. Het doordrong haar van het belang van familie en kinderen als laatste vangnet, spoorde haar aan om beroepsarbeid van vrouwen serieus te nemen en op te komen voor betere sociale voorzieningen. In een rechtvaardige samenleving mochten mensen geen gebrek leiden en zo afhankelijk worden van familie.

Dankzij de steun van zijn familie kon de intelligente en leergierige Willem Jonker echter wel naar de Gemeentelijke Universiteit in Amsterdam. De zus van de eerste vrouw van zijn vader betaalde zijn studie chemie en biologie. Hilda's vader wist zelfs te promoveren. In zijn studietijd ontmoette Willem Jonker Lena Westerveld; zij trouwden in 1907.

Magdalena Elisabeth Westerveld werd in 1877 geboren en groeide op in Haarlem. Evenals de familie Jonker werd de familie Westerveld na een periode van relatieve rijkdom getroffen door een achteruitgang in welvaart. Aanvankelijk behoorden Lena Westervelds ouders tot de welvarende middenstand. Hilda's grootvader van moederszijde had een kruidenierswinkel in de Grote Houtstraat in Haarlem. Hilda's grootmoeder van moederszijde, Hillegonda van der Voort, was een van de acht kinderen van een ambtenaar bij de belastingen en een eigenaresse van een deftige hoedenzaak op de Reguliersgracht in Amsterdam. Naar verluidt presenteerde Hilda's overgrootmoeder de mooiste hoedencollecties van de hoofdstad. Hilda noteerde in haar autobiografie dat haar overgrootmoeder, hoewel luthers gedoopt, joods zou zijn. Ze herinnerde zich dat haar moeder over deze vrouw zei: 'Ze was net zo klein als jij en je lijkt op haar.' De grootouders van Hilda werden rijk door het importeren van petroleum, ze bouwden zelfs zo veel kapitaal op dat ze konden rentenieren en naar een groot huis in Overveen verhuizen.

Aan deze voorspoed kwam na de Eerste Wereldoorlog een einde. De petroleuminkomsten droogden op. Vermoedelijk hadden de Wes-

tervelds een deel van hun vermogen in Duitse en Russische aandelen belegd. Na de Russische Revolutie bleken die vrijwel waardeloos; een drama dat meer families in die tijd hard trof. Voor de Westervelds betekende de daling in inkomsten hetzelfde als voor de Jonkers: verhuizen en vervolgens afhankelijk worden van familie. Eerst betrokken de Westervelds een kleinere woning in Haarlem, daarna gingen ze naar Voorburg. Ten slotte moesten de ouders vrijwel geheel worden onderhouden door hun kinderen.[6]

Dit verliep kennelijk zonder al te grote problemen. Tijdens hun gouden bruiloft in 1922 gaven de kinderen uitdrukking aan een 'innige, diepe dankbaarheid' voor wat hun vader en moeder hun 'in hun leven hebben bereid'. Noodgedwongen vierden ze het jubileum zonder enige opsmuk: 'Wij vieren thans hun feest, wij vieren dit huiselijk en zonder praal. Onze eenige luxe is dit etwas bessere middagmaal.'[7] Ook Lena Westerveld nam haar moeder – Hilda's grootmoeder dus – drie jaar in huis op. Hilda herinnerde zich dat ze haar eigen kamers had en alleen voor het avondeten beneden kwam. Ze bemoeide zich niet met het huishouden of met de opvoeding en vertelde verhalen van vroeger. Die draaiden meestal om die hoedenzaak van Hilda's overgrootmoeder.[8]

De kinderen Westerveld groeiden op in de rijke tijd en kregen allemaal een gedegen hbs-opleiding, óók Lena. Zij was het eerste meisje op de Haarlemse jongens-hbs. Na het beëindigen van de middelbare school volgde ze een stoomcursus voor een beroep dat in die tijd passend werd gevonden voor een meisje: onderwijzeres. Ze gaf les op een kostschool voor meisjes en behaalde een LO-akte Frans en twee MO-aktes wiskunde. Dat smaakte naar meer. Ze vond dit laatste vak zo interessant dat ze een universitaire studie wis- en natuurkunde wilde volgen. Rond de eeuwwisseling was dit nog zeer uitzonderlijk voor een meisje. Bijna dertig jaar nadat Aletta Jacobs als eerste vrouwelijke student bij de Groningse universiteit stond ingeschreven, was er nog steeds moed voor nodig om als vrouw een universitaire opleiding te volgen. In het academisch jaar 1895-1896 waren er in Nederland 230 meisjes ingeschreven voor een universitaire opleiding, de toehoorsters inbegrepen. In 1898/99 vormden vrouwen 3 procent van het totaal aantal studenten.[9] Lena Westerveld werd in Amsterdam de eerste

vrouwelijke student wiskunde. Haar ouders hadden hiervoor toestemming gegeven, mits ze in Haarlem bleef wonen.[10]

Lena's belangstelling reikte verder dan haar opleiding. Tijdens haar studie was ze in 1901 een van de oprichters en de eerste voorzitter van de Amsterdamsche Vrouwelijke Studentenvereeniging. In diezelfde geest was ze twintig jaar later ook een van de oprichters van de Vereniging van Academisch gevormde Vrouwen. Uiteraard stond Lena Westerveld pal achter de strijd voor het vrouwenkiesrecht die rond de eeuwwisseling hoog oplaaide.[11] Haar politieke interesse strekte zich ook uit tot het socialisme. Lena Westerveld en haar latere echtgenoot Willem Jonker maakten deel uit van de eerste golf van socialistische studenten en traden in hun studietijd toe tot de SDAP.

Na haar afstuderen en zijn promotie vestigde het progressieve echtpaar zich in 1907 in het Zeeuwse Goes waar Willem Jonker een betrekking kreeg als leraar aan de Rijks-hbs. Tien maanden na hun huwelijk werd hier op 20 mei 1908 hun eerste kind geboren: Hilda.[12] Na Hilda volgden op 12 januari 1911 Josina Maria, roepnaam Jo, en op 10 december 1912 als laatste Jan Cornelis Jonker.

Willem en Lena met hun kinderen en enkele onbekenden aan het strand. Hilda zit links boven op de zandberg.

De jonge Hilda

Hilda bracht haar eerste levensjaren door in Zeeland, een tijd waaraan slechts enkele foto's en anekdotes herinneren.[13] Vlak voor haar vijfde verjaardag verhuisde de familie van Goes naar Zwolle. Hier woonden de Jonkers ruim tien jaar op vijf verschillende plekken. Aan twee woningen hield Hilda haar hele leven een speciale herinnering. Het sfeervolle huis dat de Jonkers in 1917 onder architectuur lieten bouwen aan de Veerallee, indertijd net buiten het centrum van Zwolle, maakt ook nu nog indruk met zijn beschutte tuin en fraaie theekoepel.[14] Toen de weilanden rondom de Veerallee werden volgebouwd kochten de Jonkers Villa Urbana, indertijd een paradijsje in de natuur, een kilometer buiten de stad. Inmiddels is de villa met het rieten dak verbouwd tot een restaurant annex partycentrum dicht bij de uitvalswegen naar de autosnelweg. Maar de contouren van het oude woonhuis zijn nog zichtbaar en het is nog steeds goed voor te stellen hoe afgelegen Villa Urbana lag.[15] Toen de Verweys er kwamen wonen gonsden de geruchten over het huis en zijn vorige bewoners; het zou er zelfs spoken.[16]

Villa Urbana in Zwolle.

In Zwolle kon de grote natuurliefhebber Willem Jonker zijn hart ophalen. Hier kwamen bijzondere planten en vogels voor zoals nachtegalen, wielewalen, tuinfluiters en zelfs ijsvogeltjes. Kievietsbloemen bloeiden in het voorjaar en op de Agnietenberg groeiden rode steenanjertjes. Met de fiets verkende het jonge echtpaar de omgeving, Lena in een speciaal fietspak en Willem met een cape van loden of dikke blauwe stof.[17] De Jonkers droegen de liefde voor de natuur ook buiten het eigen gezin uit. Hilda's vader onderhield contacten met diverse andere natuurliefhebbers en in zijn huis werd de Nederlandse Jeugdbond voor Natuurstudie in 1920 opgericht.[18] Willem en Lena Jonker schreven samen stukjes voor de *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant* die onder zijn naam werden gepubliceerd in de rubriek 'Uit en over de natuur'.[19]

Uit alles blijkt dat het leraarsgezin in goeden doen was. Het salaris van Willem Jonker, aangevuld met verdiensten uit de bijlessen van zijn vrouw en haar werk als invalskracht, maakte dit mogelijk. Dienstboden verzorgden de huishouding. Er was zelfs enige tijd een kinderjuffrouw die voor Jo en Jan zorgde.[20] Het gezin kon zich mooie en ruime woningen permitteren en in 1911 lieten de Jonkers bovendien een tweede huis bouwen in Noordwijk, Blonde Duinen genoemd.

De ouders lieten hun drie kinderen niet dopen. Ze stonden op het standpunt dat hun kinderen hier later zelf over moesten beslissen. Dit betekende echter niet dat ze niet religieus waren. Hilda's vader onderhield banden met de remonstrantse kerk, haar moeder was vrijzinnig hervormd. Ook stuurden de ouders Hilda naar catechisatieles om haar kennis te laten maken met de Bijbel. De ouders maakten weinig onderscheid in de manier waarop ze hun zoon en dochters opvoedden. Alle kinderen moesten op zondag helpen afwassen en hun eigen bed opmaken. Wel leerde Jan timmeren en Jo en Hilda handwerken. In het speelgoed werd weinig verschil gemaakt. Niemand zei dat meisjes mochten huilen. Integendeel, 'flinke meid zijn', kreeg Hilda te horen. Vechten deed Hilda niet, althans niet fysiek. Daarvoor was ze naar eigen zeggen te bangig en te klein. 'Vechten doe je dan niet, je kijkt wel uit!' Verboden was het niet. Hilda: 'Er werd nooit veel verboden.'[21]

Hilda en Jo op het strand (1912).

In navolging van haar moderne moeder moest Hilda reformkleding dragen, losse kleding zonder korset en baleinen die stond voor een progressieve levensstijl. In haar bondige autobiografie beschreef Hilda de door haar verafschuwde reformkleding tot in detail: 'Wij droegen dus over een hemdje een "liberty" lijfje, met opgestikte banden, waarop knopen waren genaaid. Hieraan werd knoopsgatenelastiek bevestigd, waarmee de kousen werden opgehouden.' Tot overmaat van ramp werden de kinderen soms gedeeltelijk uitgekleed om de kleding te demonstreren. Hilda: 'Ik vond dat een vernederende en hoogst ongepaste situatie en probeerde zo goed mogelijk uit de buurt te blijven als er visite kwam!' Ze herinnerde zich dat in Zwolle in de paardentram een oude dame tegen een ander zei: 'Moet je kijken, hoe keurig: die kinderen Jonker, als ze hun rokje optillen zit er een broekje onder van dezelfde stof.'[22]

Niet alleen de kleding was weinig uitbundig. Ook alcohol, tabak, de bioscoop, het 'burgerlijke' dansen en alles wat zweemde naar seksuele losbandigheid waren taboe voor Hilda's ouders.[23] Moeder was hierin heel principieel, aldus dochter Jo. De geheelonthouding ging terug

op de tijd in Amsterdam waar Lena en Willem Jonker met eigen ogen de ellende hadden gezien die drank veroorzaakte.[24] Niet voor niets maakte georganiseerde drankbestrijding deel uit van de socialistische ideeën van de Jonkers. Lena Jonker-Westerveld hechtte eveneens aan seksuele onthouding voor het huwelijk omdat ze als lerares meisjes van zestien had meegemaakt die in verwachting raakten. Dat vond ze heel erg.[25] Hoewel haar moeder in de ogen van Hilda preuts was, kreeg ze wel voorlichting over menstruatie en seksualiteit. Dit hoorde immers bij een moderne levensstijl. Het was met name vader Willem Jonker die zich van die taak kweet. Als biologieleraar gaf hij ook seksuele voorlichting op de hbs, althans aan die kinderen die daarvoor toestemming van hun ouders hadden gekregen. De toonzetting van de voorlichting was ernstig; de ouders benaderden het onderwerp 'doodserieus'.[26]

Dankzij haar ouders kwam Hilda al vroeg met partijpolitiek in aanraking. Maar het gezin ging niet alleen met socialisten om. Lena en Willem Jonker hadden een grote kennissen- en vriendenkring die door hun dochter als links, vrijzinnig en kritisch werd gekarakteriseerd. In 1914 bedankte Hilda's vader voor het lidmaatschap van de SDAP om redenen die Hilda Jonker zelf niet meer goed kon achterhalen. Maar het stemmen voor de mobilisatiekredieten zal haar antimilitaristische vader de SDAP zeker niet in dank hebben afgenomen. Haar meer militante moeder had de partij toen al verlaten. Ze vond dat de SDAP te weinig deed voor het vrouwenkiesrecht en onvoldoende opkwam voor de verbetering van de omstandigheden van werkende vrouwen. Lena Jonker-Westerveld koos vervolgens voor de Vrijzinnig Democratische Bond.[27] Ze was zeer opgetogen toen in 1917 het passief vrouwenkiesrecht werd toegekend. Haar dochter Jo wist bijna 70 jaar na dato nog hoe haar moeder haar dit vertelde, tijdens een wandeling tussen de Keersluisbrug en de Nieuwe Havenbrug in Zwolle.[28] Toen er eindelijk gestemd mocht worden, stond in de tuin van de Jonkers een bord met de oproep VROUWEN STEMT OP VROUWEN.[29]

Het engagement van de Jonkers leidde ook tot een actieve betrokkenheid bij de vredesbeweging en opvang van oorlogsvluchtelingen tijdens de Eerste Wereldoorlog. In hun eigen huis namen ze de echtgenote op van een militair die in Zwolle in een kamp zat. In de eerste

naoorlogse jaren zetten de Jonkers zich in voor de overkomst naar Nederland van Weense en Hongaarse kinderen. Dit leverde Lena Jonker een bronzen kruis van koningin Elisabeth van België en een medaille van het Oostenrijkse Rode Kruis op.[30]

In Zwolle werd ook de basis voor Hilda's scholing gelegd. Haar ouders hechtten zeer aan goed onderwijs. Voor hun oudste dochter kozen ze de beste lagere school: de School van het Departement Zwolle der maatschappij: 'Tot nut van 't algemeen'.[31] De klassen waren klein. De eerste klas telde zegge en schrijve negen leerlingen. Nadat ze het eerste jaar dat ze in Zwolle woonde nauwelijks in aanraking was gekomen met andere kinderen, genoot Hilda hier van de contacten met andere kinderen. Ook vond ze de lessen 'heel leuk'. 'Ik vond het gewoon héérlijk om naar school te gaan.'[32] De rapporten van de vierde en de vijfde klas laten een ijverige leerling met uitstekende cijfers zien. Zessen en zevens voor Frans, gymnastiek, handwerken en tekenen. Achten en zelfs negens voor Nederlands, lezen, rekenen, aardrijkskunde en geschiedenis. Vlijt en gedrag scoorden gemiddeld een acht.[33]

De zesde klas van de Nutsschool in Zwolle. (Hilda staat uiterst links.)

Tijdens haar schoolperiode kreeg ze catechisatieles van de bekende socialistische dominee Horreüs de Haas. Deze lessen stimuleerden niet alleen Hilda's Bijbelkennis, maar wakkerden ook haar maatschappelijke en politieke belangstelling aan.[34] Horreüs de Haas (1879-1943) was een van de meest principiële en vooraanstaande pleitbezorgers en verdedigers van vrijzinnigheid in de hervormde kerk. Vrij denken, waarheidsvinding en wijsbegeerte in de letterlijke zin van het woord waren kernbegrippen in zijn levensovertuiging. Zijn religieuze opvatting verbond hij met het socialisme, waarbij het hem niet alleen ging om materiële welvaart maar ook om een zinvol en waardevol leven. In de catechisatielessen probeerde hij kinderen zelfstandig te leren denken via een methode van 'opwekking en bewustwording, een uitlokken van antwoord en discussie'.[35]

Na de lagere school koos Hilda zelf voor de school waar haar vader lesgaf, de Rijks Hoogere Burgerschool in Zwolle. Op de hbs was ze eveneens een heel goede leerling.[36] Hoewel de hbs niet de beste opleiding was voor een academische studie, lieten de ouders hun dochter vrij in haar keuze. Hilda zag op tegen Latijn en Grieks. Bovendien ging een klasgenootje waar ze een beetje bang voor was, naar het gymnasium.

Na schooltijd speelden de kinderen veel buiten in de natuur. Ze maakten uitstapjes met hun vader en gingen met hem vogels kijken. Zijn dochter Jo herinnerde zich hoe ze genoot als hij haar meenam om nestkastjes te bekijken. Het gezin ondernam kampeertochten per fiets, een noviteit in die dagen. De Jonkers moeten een bezienswaardigheid zijn geweest met hun rieten fietsmanden gevuld met kookgerei en donzen slaapzakken, de zelfgenaaide tent onder de bagagedrager en de kinderen boven op de tent. Hoewel het gezin gezamenlijk de natuur in trok, speelde Hilda over het algemeen weinig met haar jongere broer en zus. Hilda had haar eigen vriendinnetjes. De belangrijkste was Marie Horreüs de Haas, de dochter van dominee Horreüs de Haas van de catechisatieles. Met haar zou ze haar hele leven bevriend blijven.

Naast buiten spelen las Hilda ontzettend veel en ging ze vaak naar de bibliotheek om nieuwe boeken te halen. Sterk beïnvloed door bepaalde boeken werd ze niet maar ze fantaseerde wel vaak hoe boeken af zouden lopen. Door te lezen kwam ze in contact met een wereld

buiten haar eigen leefomgeving en leerde ze over andere manieren van leven in andere landen.[37] Ze maakte ook kennis met het boek over haar naamgenoot: *Hilda van Suylenburg*. Paradoxaal genoeg bestempelde ze het als een 'heel vervelend boek' dat ze met 'roje oortjes' had gelezen.[38] Al vroeg leerde ze gedichten uit haar hoofd. Ook schreef ze zelf verhalen onder het pseudoniem Hermance Reknoj – dat is Jonker van achter naar voren gespeld.[39]

Een van de weinige verhalen die bewaard zijn gebleven is 'Het Echec', dat ze rond haar twaalfde moet hebben geschreven. Leitmotiv is een ruzie tussen twee meisjes in de vijfde klas, Mies Kijke en Eugénietje Loomans. Inzet is de gunst van hun klasgenoten, met name het meisje Nettie. Het verhaal wordt verteld vanuit het perspectief van Mies. Mies schaamt zich voor haar vader en moeder, die niet zo zijn als andere mensen: ze geven geen dinertjes, maken 's zondags lange wandeltochten en gaan zelfs kamperen. De kleding van Mies is tot haar verdriet lelijk, Eugénietje daarentegen draagt jurken van de chique Bonneterie. Ze haten elkaar vurig, 'zoals je alleen voor je twaalfde haten kunt'. Ze doen allebei moeite om de klas op hun hand te krijgen: 'Ze kochten om, stookten op, klikten en maakten elkaar op alle mogelijke manieren het leven zuur.' Mies' kordate bazigheid en heldere verstand zijn niet opgewassen tegen het tirannieke en dikwijls gemene optreden van Eugénietje. Mies troost zichzelf 's avonds in bed met fantasieën waarin ze gekleed in de elegantste toiletten minachtend neer zou kijken op de in lompen gehulde Eugénietje, die dan aan het portier van haar auto zou staan. Maar het loopt niet goed af voor Mies. Ze delft het onderspit nadat ze met een uit de hand gelopen fantasieverhaal ontmaskerd wordt door hun onderwijzeres. Alleen de bleke Jantje is nu nog haar bondgenoot in de klas. Nettie loopt die middag stijf gearmd met Eugénietje mee.[40]

In het heldere verstand, de grote fantasiewereld, de emoties verbonden met kleding en de wandelende en de kamperende ouders klinken de echo's van Hilda's leven door. De tekst laat zien dat Hilda al op jonge leeftijd in staat was een goedlopend verhaal op papier te zetten. Maar deze tekst is vooral interessant omdat hij zo veel emotie en strijd bevat. De rivalen haten elkaar vurig; dit zijn geen brave meisjes. Ze vechten en zetten alle mogelijke middelen in. Ze gaan elkaar

niet fysiek te lijf maar vertonen wel vals krengengedrag. Mies gebruikt haar fantasie in plaats van brute kracht. Ze strijden niet voor een publiek om uit te maken wie de sterkste is. Mies verliest als ze wordt ontmaskerd en de juf haar vernedert voor het aangezicht van de klas.

Het verhaal maakt ook duidelijk dat het de jonge Hilda niet altijd meeviel een kind van bijzondere ouders te zijn. Hoewel ze in 'Het Echec' weinig vleiend schreef over de alter ego's van haar wandelende ouders, trad ze tijdens haar middelbareschooltijd in Zwolle wel in hun voetsporen door lid te worden van de bij hen thuis opgerichte Nederlandse Jeugdbond voor Natuurstudie (NJN). De NJN maakte deel uit van de 'vrije' jeugdbeweging en kenmerkte zich door een sobere levenswijze, afwijzing van alcohol, een antimilitaristische opstelling en trektochten in de vrije natuur.[41] Ook trad ze toe tot de Nederlandse Bond van Abstinent Studerenden (NBAS). Deze was ontstaan door een fusie van de geheelonthoudersbonden van hbs'ers en gymnasiasten.[42] De NJN en NBAS waren belangrijk voor haar. Hier vonden 'eindeloze en liefst nachtelijke gesprekken over wereldverbetering, de zin van het bestaan, godsdienst enz. [plaats]'. De leden voelden zich deel van een elite die ver was verheven boven de 'massamens en zijn vermaaksvormen'. Comfort, techniek, mode en verfijning wezen ze af.[43] De jonge Hilda genoot van de sfeer in die verenigingen waar kameraadschap tussen jongens en meisjes mogelijk was en waar jongeren over maatschappelijke vraagstukken konden discussiëren zonder leiding van ouderen. Hier ontwikkelde ze een gemeenschapsbesef.[44]

Hilda's dochter Lydia vertelde dat haar moeder een heel gelukkige jeugd heeft gehad in Zwolle.[45] Terugkijkend op die tijd constateerde Hilda zelf dat ze altijd redelijk harmonieus met haar vader en haar moeder omging.[46] Ze noemde haar vader een heel gevoelige, wijze en bijzondere man en ook met haar moeder had ze een goede band.[47] Dat Hilda later tijdens de crematie van haar moeder – ze bereikte de leeftijd van 98 – de beroemde suffragette Emmeline Pankhurst citeerde, sprak boekdelen: 'Mannen en vrouwen, die geboren zijn in een tijd waarin krachtige strijd wordt gevoerd voor menselijke rechten en vrijheden, kunnen zich gelukkig prijzen. Dubbel gelukkig zijn diegenen, wier ouders een daadwerkelijk aandeel nemen in de grote bewegin-

gen van hun tijd.'[48] Aan dit geluk kwam een abrupt einde in 1922. Hilda was toen veertien jaar.

Een aangekondigde dood

Op 25 december 1922, eerste kerstdag, overleed Willem Jonker na een ziekbed van vier maanden aan kanker. De kinderen hadden hun vader toen al twee maanden niet meer gezien. Ook na zijn overlijden mochten ze geen afscheid van hem nemen. 'We werden er erg ver van gehouden,' memoreerde zijn dochter Jo.[49] Bij zijn crematie ontbraken de kinderen eveneens.

De dood kwam niet onaangekondigd. Geruime tijd voor zijn sterven kreeg Willem Jonker steeds meer moeite met lesgeven. De zeer gewaardeerde leerkracht probeerde zijn werk zo lang mogelijk te blijven doen, maar op het laatst kon hij zelfs bij de praktische scheikunde zijn stoel niet meer verlaten. Uiteindelijk moest hij het lesgeven opgeven. Na een verblijf in het ziekenhuis werd hij op een 'milden najaarsdag' naar huis teruggebracht. 'Het was een roerend tafereel, de brancard, behangen met bloemen – waaronder die van de leerlingen – langzaam door de groote allee naar zijn woning te zien trekken,' aldus een bericht in de plaatselijke krant.[50] 'En we wisten allemaal dat hij sterven zou; hijzelf wist dat ook,' schreef Hilda vele jaren later over dat moment.[51]

Hilda's zus Jo Casimir vertelde dat haar vader thuis door een verpleegster werd verzorgd. Nadat de kinderen de eerste twee maanden van zijn ziekbed iedere middag na schooltijd even naar hun vader gingen, mochten ze daarna niet meer bij hem komen. Hij vermagerde en volgens hun moeder zou dat zo naar voor hen zijn. Een operatie mislukte. De kinderen werd wel verteld dat er iets ernstigs aan de hand was, maar verder werd er niet over gesproken. De ziekte, de naderende dood, het overlijden zelf: er werd niet over gepraat en emoties werden teruggehouden. Dat was zo in die tijd, aldus Hilda's jongere zus Jo. Hilda herinnerde zich dat haar zus Jo en haar broer Jan in de kerstvakantie uit logeren werden gestuurd. Zij mocht thuisblijven, maar haar vader niet meer bezoeken: 'Ik zag mijn moeder soms met roodbehuilde ogen uit zijn kamer komen en een enkele maal kwam ze dan

uithuilen op mijn kamer. Dan voelde ik me hopeloos onhandig en jong. Op een dag zei ze: "Het ergste is dat hijzelf zo naar het einde verlangt."'

Op eerste kerstdag kwam er een einde aan het lijden van Hilda's vader. Willem Jonker overleed thuis, nadat de internist die hem behandelde en met wie hij bevriend was, langs was geweest. Hij voerde een lang gesprek met Hilda's vader en een kort met haar moeder. Daarna werd de veertienjarige Hilda op de fiets naar de enige apotheek gestuurd die die dag open was. Hilda: 'Ik hoorde de assistente om "de sleutel" vragen en verstond het woord morfine. Even later fietste ik naar huis met een doosje, waarin poeders zaten in van die keurig gevouwen papiertjes. Die middag kwam de dokter opnieuw en tegen de avond is mijn vader heel rustig in zijn slaap gestorven. (...) Misschien hebben de beide verpleegsters iets vermoed en misschien ook die apotheker. Alleen mijn moeder en de dokter wisten het zeker. (...) Zonder twijfel heeft die dokter destijds de wet overtreden. Maar er kan evenmin twijfel over bestaan dat hij zorgvuldigheid heeft betracht en naar eer en geweten gehandeld heeft.' Daarna verliep alles zoals toen gebruikelijk was. Het dienstmeisje informeerde de buren en de beste vrienden, en alles werd geregeld voor de crematie.[52] Op 28 december 1922 werd de man die kort daarvoor nog de afdeling Zwolle van de Vereeniging voor Lijkverbranding had opgericht, om 14.00 uur gecremeerd in Driehuizen. Cremeren was in die dagen iets uitzonderlijks; zelfs in de omgang met de dood streefden de Jonkers naar andere vormen en gedachten.

Na de kerstvakantie gingen de kinderen weer naar school. Jo naar de eerste klas van het gymnasium waar haar moeder ook lesgaf en waar niemand iets tegen haar zei over het gebeurde.[53] Hilda naar de derde klas van de hbs waar haar vader docent was geweest. Alle leraren kwamen haar condoleren. Ze vond het verschrikkelijk. Ze wist niet wat te zeggen en kon wel door de grond zakken. 'Je kon je niet uiten,' zei ze in *Vrij Nederland* tegen Bibeb. Deze legendarische journalist vertelde ze voor het eerst iets over het overlijden van haar vader. Ze vertelde dat ze een manier had gevonden om met tegenslag om te gaan: door rationeel te zijn. 'Dat heeft me in m'n leven altijd erg geholpen.'[54] Ondanks de ingrijpende gebeurtenissen bleven Hilda's rap-

portcijfers in de maanden na het overlijden uitstekend.[55]

Het overlijden van haar vader was een belangrijk moment in de emotionele ontwikkeling van Hilda. Het jonge meisje, dat in een verhaal haar gevoelens in de strijd met een klasgenootje nog zo uitgebreid etaleerde, leerde naar eigen zeggen door de ziekte en het overlijden van haar vader haar emoties beter te beheersen en te verbergen. In de vele interviews die Hilda Verwey-Jonker heeft gegeven, liet ze nauwelijks iets los over de dood van haar vader. Dat verzwijgen blijkt ook uit wat Hilda's dochter Lydia vertelde over een samenzijn tussen haar moeder en haar oom Jan in Zwolle in het inmiddels tot restaurant verbouwde Huize Urbana. Hilda was toen tegen de negentig en bezocht geregeld een Gronings kuuroord. Onderweg pauzeerde ze dan in Zwolle. In Huize Urbana, waar het sterfbed van hun vader had gestaan, zei broer tegen zus ruim zeventig jaar na dato: 'Op dit plekje stond het bed van vader.' Het was de eerste keer dat er zo persoonlijk over gesproken werd, vertelde Hilda's dochter.[56]

Rond diezelfde tijd zette Hilda ook herinneringen aan het overlijden van haar vader op papier. Ze had met haar moeder nooit gesproken over het doosje met de poeders in de keurig gevouwen papiertjes en had zich pas later echt gerealiseerd wat er was gebeurd. Toen euthanasie onderwerp van maatschappelijke controverse vormde, kwam Hilda naar buiten met haar verhaal. In sobere bewoordingen kregen buitenstaanders iets te lezen over een persoonlijk drama. Het was een van de weinige keren dat lezers dicht bij haar mochten komen. Maar die intimiteit diende wel een politiek doel. Ze kritiseerde de bestaande euthanasiepraktijk. Want was het sterven van haar vader niet 'decenter en beter' geweest dan wat er nu gebeurde, met het 'schriftelijk vastleggen en controle van de "zorgvuldigheid" en zelfs "registratie"'?[57] Dat mensen zelf over hun levenseinde mogen beschikken, stond voor haar buiten kijf.

Het overlijden van Willem Jonker was niet alleen voor zijn kinderen, maar ook voor zijn echtgenote een groot verlies. Haar verdriet sprak uit de aantekeningen die ze maakte in het Tochtenboek. In dit boek schreven de Jonkers over hun belevenissen tijdens de gezamenlijke kampeerpartijen. Over hun laatste onderneming schreef de weduwe: 'Dit was de laatste tocht, die we met ons vijven maakten, want

hij, die de ziel van alles was, en deze kampeertochten tot een groot genot maakte voor ons allen is ons op 25 dec 22 door den dood ontvallen. Wel zal ik trachten mijn kinderen het gemis zo dragelijk mogelijk te maken en door kleine tochten hun belangstelling voor het buitenleven trachten te bewaren maar zoals het vroeger was zal het nooit meer voor ons worden. 't Kamperen moeten we voorlopig staken.'[58] De vrijzinnig-protestantse weduwe werd door de gebeurtenissen fel antigodsdienstig. In tegenstelling tot hun oudere zus mochten Jo en Jan niet meer naar catechisatieles. Ze nam het God persoonlijk kwalijk dat Hij haar man had laten sterven, meende Hilda later.[59]

Naast alle leed had het overlijden van Willem Jonker ook niet geringe praktische consequenties. Sinds het overlijden van zijn vader eind negentiende eeuw was er niet veel verbetering gekomen in de ondersteuning van weduwen en wezen. Slechts een klein aantal vrouwen kon – of liever gezegd mocht – haar eigen brood verdienen. 5 procent van de gehuwde vrouwen verrichtte volgens een officiële telling in 1920 beroepsarbeid en slechts een kwart van de weduwen kon inkomsten verwerven uit betaalde arbeid.[60] Lena Jonker-Westerveld hoorde tot die kleine minderheid. Dankzij een bescheiden weduwepensioen, maar vooral door haar werkzaamheden als lerares wiskunde, kon ze voor haar gezin blijven zorgen. Het gevecht dat ze eerder had gevoerd om te mogen studeren en om les te geven, wierp nu zijn vruchten af.

Daar was wel het een en ander aan voorafgegaan. Na haar studie wis- en natuurkunde had Lena Jonker-Westerveld twee jaar lesgegeven in Amsterdam, daarna had ze bijlessen gegeven en als invalkracht gewerkt. Ze was een uitstekende docent, die zo veel indruk maakte dat bij haar overlijden op 98-jarige leeftijd oud-leerlingen Hilda nog condoleerden. G.J. de Vries had haar na zijn eindexamen nog maar een keer ontmoet, maar liet schriftelijk weten dat hij dankbaar was dat ze zo rustig was heengegaan. 'De dankbaarheid leeft ook bij mij, bij veel oud-leerlingen vermoed ik. 't Wordt in juni 53 jaar geleden, dat ik eindexamen gedaan heb, maar ik heb uw moeder niet vergeten. Een lerares met grote didaktische gaven (...) maar vooral een lieve en wijze vrouw.'[61]

Het was aan Lena Jonkers strijdbaarheid en doorzettingsvermogen te danken dat ze les kon geven. In 1922 solliciteerde ze naar een baan

voor twaalf uur per week aan het gymnasium in Zwolle. Ze kreeg de baan niet. De meerderheid van de Zwolse gemeenteraad was weliswaar voor de benoeming, maar minister van Onderwijs De Visser was tegen. Een moeder met drie kinderen voor de klas, dat kon niet. Het tekent Lena Jonker-Westerveld dat ze dit niet over haar kant liet gaan. Ze vroeg een gesprek aan met de minister, een vooraanstaand lid van de CHU (Christen Historische Unie) en voormalig hervormd predikant.[62] De minister wilde van Lena Jonker-Westerveld weten wat ze deed als haar eigen kinderen uit school kwamen. Daarop antwoordde ze hem: 'Dan kom ik zelf ook uit school, excellentie.' Ze wist hem om te praten en kreeg de baan. Het zegt iets over de toenmalige weerstand tegen beroepsarbeid van gehuwde vrouwen dat een paar uur lesgeven een kwestie was waar een minister aan te pas kwam.

Na het overlijden van haar man solliciteerde Lena Jonker-Westerveld naar een veel grotere baan om haar gezin te kunnen onderhouden. Die kreeg ze wel zonder problemen. Ze was nu kostwinner. De dominee, die gepreekt had tegen de eerste benoeming, kwam haar feliciteren met haar tweede baan. Hilda schreef jaren later: 'Al dat eerdere gedoe had er dus niets mee te maken gehad dat ze kinderen had, maar dat een getrouwde vrouw haar man diende te verzorgen. Nu ze een baan moest combineren met het moeder- en vaderschap kon het ineens wel!'

Hilda Verwey-Jonker heeft het verhaal van de benoemingen van haar moeder talloze keren verteld.[63] Ze bleef terughoudend over haar vader, maar haar moeder figureerde in een glansrol. In sommige interviews zei ze dat deze 'schokkende' gebeurtenissen haar al op haar veertiende feministisch hadden gemaakt.[67] Het realiteitsgehalte van deze ontboezeming is overigens twijfelachtig. Het is de vraag of ze op veertienjarige leeftijd al zo bewust was van vrouwendiscriminatie en machtsongelijkheden tussen de seksen. Het lijkt er eerder op dat Hilda Verwey-Jonker zich in deze interviews op latere leeftijd wilde laten voorstaan op een vroege bekering. Maar wat de helder denkende Hilda waarschijnlijk toen al wel goed doorzag was de hypocrisie in de argumentatie die gebruikt werd om haar moeder eerst uit te sluiten van beroepsarbeid en vervolgens wel toe te laten tot een veel zwaardere baan. Ze concludeerde dat het arbeidsverbod voor getrouwde ambte-

naressen niet gericht was op het welzijn van de kinderen, maar op het welbevinden van mannen.

Er kwam een abrupt einde aan een gelukkige jeugd waarin Hilda's ouders haar hadden voorgeleefd dat het leven naar eigen inzicht vorm kon worden gegeven. Conventies hoefden niet slaafs te worden gevolgd en verzet tegen onrecht had zin. Maar wilskracht was niet bij machte geweest haar vader te redden: ziekte en dood konden niet altijd naar mensenhanden worden gezet. Deze lessen leerde Hilda in de kwetsbare en instabiele periode waarin een kind uitgroeit tot volwassene. Uit een opstel dat Hilda schreef tijdens of vlak na het ziekbed van haar vader bleek dat de gebeurtenissen thuis ook een schaduw wierpen over haar eigen toekomstverwachtingen.

De jonge Hilda.

'Hilda, wat moet jij worden?' vroeg tante Sophie aan de piepjonge Hilda. De peuter had zelfs een antwoord op die vraag. 'Een mens,' zei ze.[65] Het is de oudste bewaard gebleven aantekening waarin Hilda iets zei over haar toekomstverwachtingen. Een opstel getiteld 'Overpeinzingen over mijn toekomst', geschreven rond haar veertiende verjaardag, geeft een unieke inkijk in haar gedachtewereld tijdens haar middelbareschooltijd. Ze noteerde dat ze zich zolang ze zich kon herinneren met haar toekomst had beziggehouden. Als klein kind antwoordde ze op vragen van belangstellende familieleden dat ze later '"groentevrouw", "melkmeisje", of "banketbakkersjuffrouw"' wilde worden, al naar gelang ze zin had in 'radijsjes, melk of taartjes'. Op de lagere school wisselden de beroepen die ze later wilde uitoefenen nogal eens. Op haar twaalfde wilde ze beslist medicijnen gaan studeren. Ze twijfelde er niet aan dat ze een academische studie zou gaan volgen. 'Het is altijd als een beklonken zaak beschouwd dat ik zou gaan studeren,' schreef ze. Eenmaal in de tweede klas van de hbs gezeten, kwamen de bezwaren tegen een studie medicijnen. Haar postuur speelde daarbij een cruciale rol.

In het opstel bracht ze dat als volgt onder woorden. '"Ik was te klein en te tenger." Nu hebben de menschen wel altijd meer vertrouwen in een groote, statige dokter, dan in een klein doktertje dat op een bankje moet gaan staan om hun pols te voelen, maar ik was altijd van plan geweest kinderarts te worden en kinderen zullen, als ze ziek zijn, er wel niet erg op letten, of ze door een grooten, of kleinen dokter behandeld zullen worden.' Een tweede bezwaar gaf de doorslag: 'Ik zou n.l. zoo'n druk leven, met slapelooze nachten en fietstochten door weer en wind niet vol kunnen houden.' En wat als ze de studie niet zou kunnen beeindigen? Dan zou ze alleen verpleegster kunnen worden en daar zou ze weer te onhandig en ongeduldig voor zijn. Toen ze zich dat realiseerde wilde ze van de hbs af en naar het gymnasium, maar dat mocht niet – aldus het opstel. Over een paar jaar zou ze misschien weer wat anders willen. Ze zou altijd nog Staatsexamen – de toegang tot alle academische opleidingen – kunnen doen. Wat haar nu restte was de mogelijkheid om een moderne taal of wiskunde te studeren. Wiskun-

de zou ze echter nooit kunnen leren, laat staan onderwijzen. Aan een studie in een taal was onvermijdelijk lesgeven verbonden en dat was geen aanlokkelijk toekomstperspectief. Ze verwachtte geen orde te kunnen houden. Bovendien had een onderwijzeres geen toekomst meer, 'omdat er zoveel worden afgedankt'. Apothekeres viel ook af, 'uit angst iemand te vergiftigen'. Hilda Jonker besloot haar opstel met de constatering dat haar levenspad nog wel onverwachte wendingen kon nemen. Anders moest ze maar over de 'onvermijdelijke hekken' die Grieks en Latijn symboliseerden, klimmen en Nederlands gaan studeren. Misschien kwam haar oudste 'illusie' van banketbakkersjuffrouw wel uit en zou ze zich op een goede dag achter een toonbank vol koekjes en ulevellen terugvinden. De leerkracht waardeerde het opstel met een acht voor de inhoud, een negen voor de stijl en een vijf voor 't', wat iets zei over de taalfouten.[66]

Wat in deze overpeinzingen opvalt is dat de adolescent een toekomst voor zich zag van studeren en een beroep uitoefenen. Geen woord werd gewijd aan het huwelijk of het moederschap, in die tijd de meest geëigende levensvervulling van vrouwen. Hilda zag zichzelf als dokter kinderen onderzoeken, in plaats van kinderen opvoeden en verzorgen als moeder. Dat was opmerkelijk. De keuze voor de medicijnenstudie kan in verband worden gebracht met de ziekte van haar vader en een wens mensen beter te maken, want het opstel is geschreven tijdens of na zijn ziekbed. Ook de angst voor het apothekersvak kan op ervaringen thuis wijzen. Maar dan nog blijft het opvallend hoe vanzelfsprekend Hilda het vond om een academische studie te gaan volgen. Een universitaire opleiding was in de jaren twintig van de vorige eeuw slechts voorbehouden aan een kleine en bevoorrechte elite. Hier zien we de invloed van het ouderlijk milieu. Hilda's moeder, de eerste vrouwelijke student wiskunde aan de Universiteit van Amsterdam en medeoprichter van de Vereniging van Vrouwen met een Academische Opleiding prentte haar kinderen van jongs af aan in dat ze moesten studeren. Ze had daar heel veel voor over. Met zo'n moeder was de kans klein om achter een toonbank met ulevellen en koekjes te belanden.

Lena Jonker-Westerveld leefde haar dochter voor dat beroepsarbeid het moederschap niet hoefde uit te sluiten. Ze liet zien dat een met lief-

de uitgeoefend vak een mens gelukkig kan maken. Ook Hilda's overgrootmoeder vormde een positief voorbeeld. Haar hoedenzaak sprak twee generaties later nog tot de verbeelding. Na haar vijfenzestigste verklaarde Hilda Verwey-Jonker zelf dat haar opvoeding er altijd op gericht was geweest te leren om op eigen benen te kunnen staan. Een groot aantal vrouwen trouwde nooit. Ook Hilda moest erop voorbereid zijn dat ze door middel van een baan in haar eigen levensonderhoud zou kunnen voorzien.[67] Wellicht speelde haar postuur hierbij een rol. Haar beperkte lengte was geen pre op de huwelijksmarkt.[68]

Het opstel laat goed zien hoeveel last de jonge Hilda al had van haar uiterlijk. Klein en tenger zijn begrensde haar mogelijkheden. Ze meende dat haar lengte een serieus obstakel vormde om het beroep van haar dromen uit te oefenen. Al op jonge leeftijd werd haar duidelijk dat ze nooit groot zou worden. Toen ze tien jaar oud was groeide haar twee jaar jongere zus haar al in lengte voorbij. De naaister die hun kleren maakte stelde toen voor om de kleding van 'Jootje' wat langer te maken dan die van Hilda. Jo Casimir herinnert zich nog hoe verschrikkelijk jaloers en kwaad dat haar zus maakte.[69] Haar 'gebrek aan lengte' was Hilda's achilleshiel.[70] 'Het klein zijn: dat was het allerergste,' zei ze zelfs op haar sterfbed tegen haar dochter toen ze de balans van haar leven opmaakte.[71] In haar autobiografie noemde ze haar postuur, naast tegenslagen die de gezondheid van gezinsleden troffen als enige factor die de verwezenlijking van haar plannen en ambities in de weg zou hebben gestaan. Die lichaamsgroei was ook op geen enkele manier te beïnvloeden. Dit was een lot dat haar getroffen had, een kruis dat ze moest dragen en waar geen gevecht tegen te winnen was.

Hilda Jonker schroomde niet zichzelf onbarmhartig de maat te nemen wat betreft haar uiterlijk voorkomen. Wellicht vanuit de gedachte dat de aanval de beste verdediging vormt, schreef ze in haar autobiografie: 'Op de middelbare school hoorde ik natuurlijk niet tot de voor jongens aantrekkelijke meisjes.' In de vierde klas van de Rijks-hbs in Zwolle werden lastige jongens en zittenblijvers gecombineerd met drie meisjes 'zonder sexappeal' en daar rekende Hilda Jonker zichzelf ook toe. Toch beoordeelde ze de omgang tussen de jongens en de meisjes in die klas in haar autobiografie wel als prettig. Er was sprake van een broer-zusverhouding waarbij de meisjes slimmer waren en

de jongens sterker.[72] In de jeugdbeweging voelde ze zich wat dat betreft zelfs nog meer op haar gemak. De meisjes daar gedroegen zich zelfstandiger en werden als gelijkwaardig beschouwd, aldus Hilda Verwey-Jonker.[73]

De worsteling met het klein zijn viel samen met de ziekteperiode van haar vader. Anderhalf jaar na het overlijden van Willem Jonker kwam daar nog een verhuizing naar Leiden bij. De weduwe was erop gebrand haar kinderen te laten studeren en koos een stad waar haar drie kinderen een academische studie konden volgen. In 1924 verhuisden de Jonkers naar Leiden. Hier kon Lena Jonker-Westerveld eerst veertien uur per week lesgeven. Een jaar later kreeg ze er een volledige betrekking.[74]

De overgang viel Hilda Jonker niet mee. Na vier jaar in gemengde klassen in Zwolle op de hbs te hebben doorgebracht, ging Hilda Jonker nu naar de Leidse Hoogere Burgerschool voor Meisjes. Het kind dat later mens wilde worden moest zich nu meer meisjesachtig gaan gedragen. Hilda's dochter vertelde dat ze vrij 'jongensachtig' was opgevoed. De overstap naar de nieuwe hbs viel tegen. Ze moest zich netjes gaan gedragen, werd op haar nummer gezet omdat ze op straat naar haar neef floot en moest hoeden en handschoenen gaan dragen.[75] De rapportcijfers lieten wel zien dat ze het op school goed deed.[76] Met sommige leerlingen in haar klas zou ze haar hele leven contact onderhouden.

Tijdens de Leidse jaren gingen de werelden van de twee zussen steeds meer uit elkaar lopen. Hilda Jonker hield van lezen, schreef verhalen, ontwikkelde een grote maatschappelijke belangstelling en bezocht een debatingclub. Jo had andere interesses. Ze was bovendien niet alleen langer, ze gold ook als mooier en was sportiever. Zij zat op het gymnasium, was daar de slimste leerling van de klas en had al op de middelbare school diverse vriendjes. Dat raakte een gevoelige snaar bij Hilda en vormde een bron van jaloezie. Tijdens de dansles – dansen was burgerlijk maar dansles hoorde wel bij de opvoeding – was Hilda weinig in trek als danspartner. Een vriendje had ze ook niet.[77] Ze sloeg zich erdoorheen door de dingen 'redelijk' te bekijken.[78] Door deze ervaringen leerde ze wat het betekende om een buitenbeentje te zijn. Het zal haar incasseringsvermogen vergroot hebben.

In Leiden, tussen het schrijven van het opstel over haar toekomst-

verwachtingen en het maken van een concrete studiekeuze door, ontwikkelde zich ondertussen een nieuw beroepsperspectief. Hilda Jonker wilde journalist worden. Dit lag in het verlengde van haar maatschappelijke belangstelling en haar liefde voor schrijven. Als journalist kon ze veel kranten lezen en dat leek haar heerlijk. Alom kregen moeder en dochter Jonker te horen dat Hilda het beste rechten kon gaan studeren als ze journalist wilde worden. Daarom maakte Hilda tijdens haar laatste jaar op de hbs een begin met de lessen Grieks en Latijn om het Staatsexamen te kunnen afleggen.[79] Hilda sloot de middelbare school af met mooie cijfers. Zevens voor wiskunde, lichamelijke oefening en mechanica. Voor de talen, aardrijkskunde en natuurkunde behaalde ze achten. Geschiedenis, scheikunde en plant- en dierkunde scoorden een negen. En waar haar zus een tien voor wiskunde op haar eindlijst wist te behalen, leverde Hilda die prestatie voor staathuishoudkunde. Er prijkte één onvoldoende op haar lijst, voor rechtlijnig tekenen. De opdracht een stilleven te tekenen met een melkkoker, een petroleumkan en een stoof met zijvakken van hoeken van ongeveer 45 graden was met een vijf gehonoreerd.[80] Na het behalen van het eindexamen wachtte de universiteit. In september 1926 begon Hilda met een studie rechten.

2

‘Hilda, wat moet jij worden?’

Studentenleven

De rechtenstudie te Leiden gold in de jaren twintig als een huwelijksmarkt voor meisjes uit gegoede kringen. Maar liefst 144 meisjes – bijna een kwart van het totaal aantal rechtenstudenten – stonden in 1927 ingeschreven voor deze studie.[1] Om een geschikte partij was het Hilda Jonker echter niet te doen. Zij wilde journalist worden en een studie rechten zou daarvoor de beste papieren bieden. In september 1926 begon Hilda Jonker met de opleiding; op 13 december 1927 behaalde ze haar kandidaatsexamen. Daarvoor had ze met goed gevolg de vakken ‘inleiding tot de rechtswetenschap’, ‘historische ontwikkeling van het recht’ en ‘de grondbeginselen der staathuishoudkunde’ afgelegd.[2] Ingrijpender dan de studie was echter de kennismaking met studenten uit het corps en de socialistische beweging.

Op aandringen van haar moeder, die zelf indertijd nog de Amsterdamsche Vrouwelijke Studentenvereeniging had opgericht, trad ze toe tot de Vereniging van Vrouwelijke Studenten te Leiden (VVSL). Een handgeschreven programma, versierd met een blauw bloemetje, herinnert aan haar novietenavond op dinsdag 5 oktober 1926. Het overzicht vermeldt veertien programmaonderdelen zoals een wassenbeeldenspel, dans en de ‘huwelijksspeculatie’. Een ander aandenken aan dit lidmaatschap is een handgeschreven clubblaadje: een inmiddels geheel vervaagd exemplaar van acht A4’tjes van COEN, Cluborgaan en Nieuwsblad van de leden van Dispereert Niet. Hilda Jonker was een van de leden van de tweekoppige redactie.[3] Via deze vereniging leerde Hilda Jonker ook de latere koningin Juliana kennen. De prinses, die zich een jaar na Hilda Jonker inschreef voor de studie rechten, was lid van dezelfde meisjesclub.[4]

Hilda Jonker, 1931.

Het lidmaatschap van de VVSL en de omgang met de leden van het Corps waren geen succes. In een interview in 1984 zei Hilda Verwey-Jonker hierover: 'De verhouding met de jongens van het Corps was verschrikkelijk flirterig en zo. Je werd zo misselijk beoordeeld. Ik was klein, niet heel aantrekkelijk. Daar ging het erg om je uiterlijk.'[5] Haar opmerkingen laten zien hoe complex het was om als jonge vrouw intellectuele ambities te koesteren, zelfs in een academisch milieu. De corpsleden waardeerden vrouwen om andere hoedanigheden dan hun intelligentie. Voor Hilda was dit pijnlijk, vooral omdat zij via haar studie een goede journalist hoopte te kunnen worden.

De jonge studente moest niet alleen leren om te gaan met erotische

spanning tussen de seksen, ze voelde zich ook aangetrokken tot een meisje. Uiterst summier liet ze zich daar op hoge leeftijd over uit in een ongepubliceerd interview: 'In mijn studententijd heb ik in de eerste plaats een typisch lesbische ervaring gehad en dat heeft grote indruk op me gemaakt, dat dat óók kon: ik kon best verliefd worden op een jongen, maar blijkbaar ook op een meisje. (...) Verder had je toen nog wel eens jongens die wat wilden en die je je van je lijf moest houden. En soms wilde je ook wel eens wat.'[6] En in *Elsevier Weekblad*: 'Het was een oudere studente, aan het begin van mijn studententijd. Het is net zoiets als die onberedeneerde aantrekkingskracht die mannen op je kunnen uitoefenen. Ik heb die toen ook gevoeld.'[7]

Het ogenschijnlijk luchtige 'dat dat óók kon' moet de jonge Hilda danig van streek hebben gebracht. Met de kennis van achteraf kon ze haar ervaring als lesbisch bestempelen, maar het is de vraag of ze dat als jonge studente al kon. Om zich heen zag ze waarschijnlijk geen voorbeelden die haar konden helpen met deze situatie om te gaan. Lesbische vrouwen verzwegen hun seksuele geaardheid veelal. Als ze de aard van haar gevoelens wel door heeft gehad, zal ze zich de enorme gevolgen hiervan hebben gerealiseerd. Homoseksualiteit was maatschappelijk onaanvaardbaar en bleef lange tijd een groot taboe. In confessionele kringen overwoog men begin jaren vijftig nog homoseksualiteit strafbaar te stellen. Een leven als lesbienne zou hoogst waarschijnlijk een kinderloos leven betekenen met veel zwijgen, geheime relaties, vermoedelijk wonen op een kamer in een pension.[8] Zo ver kwam het echter niet. De verliefdheid werd niet beantwoord; het meisje in kwestie wilde niets van haar weten.[9] Bronnen die meer zouden kunnen verduidelijken over haar lesbische gevoelens ontbreken. Brieven die ze in 1928 aan haar latere echtgenoot Evert Verwey schreef, vernietigde ze voor haar dood.[10] Ook is geen enkele interviewer ooit teruggekomen op de uitspraak in *Elsevier Weekblad* in 1981. Dat is opvallend, omdat Hilda Verwey-Jonker na haar 65ste veelvuldig is ondervraagd en interviewers schroomden vaak niet naar intieme details te vragen.

Het tijdstip waarop ze haar uitspraken deed is wel veelzeggend. In de jaren zeventig en tachtig werd afgerekend met de eerdere antiseksuele moraal waarin het lesbische onzichtbaar en verzwegen bleef.[11]

Het gold nu als progressief en als blijk van eerlijkheid om openhartig te spreken over de eigen seksualiteit. Politici en andere bekende persoonlijkheden gingen hierin mee en dit leverde de nodige confessies op.[12] Hilda was daar gevoelig voor. Zoals ze schreef over de euthanasie van haar vader toen dat politiek opportuun was, zo vertelde ze over haar verliefdheid op een meisje toen in Amsterdam 'liever lesbies' op de muren werd gekalkt en een feminist goede sier kon maken met een lesbische ontboezeming. Maar ze deed dit wel pas na het overlijden van de man met wie ze een halve eeuw haar leven deelde. *Elsevier Weekblad* publiceerde het interview drie weken na het tamelijk onverwachte overlijden van Evert Verwey.[13]

Keuze voor het socialisme

Hilda ontmoette Evert Verwey in haar eerste studiejaar, via de Bond van de Sociaaldemocratische Studentenclubs (SDSC). De kennismaking met de SDSC was bepalend voor de rest van haar leven, niet alleen vanwege de mensen die ze er leerde kennen maar ook omdat ze hier de keuze voor het socialisme maakte. Reeds als eerstejaars student rechten trad Hilda in 1927 toe tot de SDAP, de belangrijkste voorloper van de Partij van de Arbeid. De partij zou een grote rol in haar leven vervullen en ze zou haar lidmaatschap ook nooit opzeggen. Daarom is het opmerkelijk dat Hilda Verwey-Jonker zelf nauwelijks aandacht heeft besteed aan haar toetreding tot de SDAP. Uit egodocumenten van andere sociaaldemocraten weten we bovendien dat lid worden van de partij een hoogtepunt was in hun bestaan. Historicus Gerrit Voerman constateerde dat het moment waarop een sociaaldemocraat toetrad tot de SDAP als een soort apotheose na een lang bewustwordingsproces kon worden gezien. Er was sprake van een rite de passage waarin de persoon opging in de partij.[14] Van een vergelijkbaar euforisch moment is geen sprake bij Hilda. Zelfs de datum van toetreding tot de partij is niet bekend.[15]

De keuze voor het socialisme, of de sociaaldemocratie, zoals de jonge Hilda niet erg beginselvast schreef, kwam vooral voort uit haar grote intellectuele en politieke belangstelling en de omgang met socialistische studenten in Leiden.[16] Ze voelde zich thuis bij de SDSC, een

intellectueel milieu waar de hele wereld ter discussie stond. Maar ook speelden strategische overwegingen een rol. Hier kon ze de toekomst van de wereld mee vormgeven.

Toen Hilda Jonker toetrad tot de in 1894 opgerichte SDAP, was de partij uitgegroeid tot een organisatie met zo'n 70.000 leden. Bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1925 verwierf ze 24 van de honderd zetels en het aantal socialistische gemeenteraadsleden verdrievoudigde tussen 1919 en 1935 van ongeveer 400 tot circa 1200. Formidabele wethouders zoals Drees, Wibaut en De Miranda drukten een stempel op het lokale bestuur. De partijcultuur had ondertussen vaste vorm gekregen en diverse organisaties en tijdschriften die waren verbonden met de partij versterkten de organisatie. Voor de jeugd was er de Arbeiders Jeugd Centrale (AJC) onder de bezielende leiding van Koos Vorrink; de Bond van Sociaaldemocratische Vrouwenclubs (BSDV) floreerde onder aanvoering van Mathilde Wibaut-Berdenis van Berlekom en Liesbeth Ribbius Peletier. Jonge intellectuelen zoals Hilda Jonker organiseerden zich in de SDSC. De met de partij verbonden vakbeweging, gebundeld in het Nederlands Verbond van Vakverenigingen (NVV), groeide eveneens gestaag en kon in 1932 bogen op 300.000 leden.

De SDAP had een roerige geschiedenis achter de rug waarin discussies over beginselen en koers geregeld de kop opstaken. Het socialisme kwam op voor de arbeiders, of in de woorden van de Internationale: de verworpenen der aarde. Tegenover dit proletariaat stond de bourgeoisie die de kapitalistische samenleving in stand wilde houden. Tot zover waren socialisten het met elkaar eens, maar over de manier waarop de arbeidersklasse de strijd tegen de heersende klasse en het kapitalistische systeem moest voeren, liepen de meningen uiteen: van een revolutionaire gewelddadige omwenteling aan de ene kant tot een evolutie via de parlementaire weg aan de andere kant. Sommigen geloofden in internationale klassenstrijd, anderen dachten eerder aan hervormingen via het kiesrecht en een parlementaire democratie in nationale staten. De een waardeerde spontane stakingen terwijl de ander meer waarde hechtte aan goed georganiseerde politieke partijen.

Toen Hilda in 1927 lid werd van de partij was het grootste revolutionaire vuur gedoofd. In 1909 was een radicale stroming uit de partij gezet, tijdens de Eerste Wereldoorlog was de internationale solidari-

teit tussen arbeiders aan flarden geschoten, de ontwikkelingen in het communistische Rusland stelden teleur en daarbovenop liep Troelstra's poging tot opstand in Nederland in 1918 uit op een jammerlijke mislukking. Met de toekenning van het algemeen kiesrecht een jaar later opende vooral de parlementaire weg nieuwe perspectieven voor verandering. Het socialisme zou nu via het stembiljet binnen handbereik kunnen komen.

Het kiesrecht stimuleerde de SDAP tot verder nadenken over de manier waarop de overgang van een kapitalistische naar een socialistische samenleving moest verlopen. In discussies en rapporten speelden thema's als de socialisatie van de economie, corporatisme, ontwapening, staatsinrichting en parlementaire democratie een hoofdrol. Via een goed functionerende politieke partij kon langs democratische weg de macht worden veroverd. De uitvoering van de ambitieuze plannen stokte echter doordat de SDAP niet meer dan een kwart van de beschikbare Tweede Kamerzetels wist te verwerven. Katholieke en protestantse arbeiders bleven veelal confessioneel stemmen waardoor ze in socialistische optiek tegen hun eigen belangen kozen.

Terwijl de parlementaire stroming steeds meer aan gezag won in de SDAP, verstomde het radicale geluid niet. Daarnaast won in het Interbellum het zogenoemde personalisme aan kracht. Naast socialisten die zich op de economie of de staat richtten, waren er groepen die de mens centraal stelden in hun opvattingen. Voor een andere samenleving was een nieuwe, socialistische mens nodig. Het protestantisme vormde een duidelijke inspiratiebron voor dit personalisme. Dominee Banning met zijn in 1919 opgerichte Arbeiders Gemeenschap der Woodbrookers was een invloedrijke representant van het religieus-socialisme. Koos Vorrink, leider van de AJC-jeugdbeweging, vertegenwoordigde een ander geluid in het personalistische kamp. De personalisten concentreerden zich op opvoeding en vorming. In plaats van materiële verbeteringen telden gerechtigheid en ethische kwesties sterk.[17]

Op het moment dat Hilda koos voor de partij vonden in de SDSC hevige discussies plaats tussen religieus-socialisten en marxisten. Aanleiding vormde de publicatie *De psychologie van het socialisme* van de invloedrijke Belgische socialist Hendrik de Man in 1926. Op Hilda Jonker maakte dit boek grote indruk. De Man richtte zich op 'de nieu-

we mens' en wilde de jonge wetenschap van de psychologie inzetten om het socialistische denken te vernieuwen. Hij maakte korte metten met een aantal oude marxistische dogma's zoals het internationalisme van het proletariaat. Hij wees op de nationalistische gevoelens die zo schrijnend zichtbaar werden tijdens de Eerste Wereldoorlog. Origineel was zijn zienswijze op de religieuze aspecten van het ogenschijnlijk rationele marxisme.[18]

Hoewel de SDAP voor de arbeidersklasse wilde opkomen, maakten diverse welgestelden zoals oprichter Henri van Kol en wethouder Floor Wibaut deel uit van de partij. Ook voor Hilda Jonker speelde de uitbuiting van het proletariaat zich buiten haar blikveld af. Zeker toen haar vader nog leefde, verkeerden de Jonkers in behoorlijk goeden doen en in haar directe omgeving werd Hilda nauwelijks geconfronteerd met armoede. In haar herinneringen aan haar woonplaats schreef ze bijvoorbeeld dat Zwolle volgens haar ouders welvarend was vergeleken met de steden in het westen. Slechts een minderheid van de arbeidersklasse gold hier als echt arm. Pas achteraf herinnerde Hilda zich dat er naast de hbs een 'klompenschool' was waar kinderen gratis onderwijs kregen.[19]

Hilda Jonker had slechts één concreet beeld bij armoede: het hongeroproer in Haarlem dat ze meemaakte toen ze op tienjarige leeftijd met haar geliefde grootvader eens door de stad wandelde. Op de Oude gracht kwam een schreeuwende massa op hen af: 'Wild gebarende mensen in verwaarloosde kleren, vrouwen met loshangende haren en omslagdoeken, mannen met bloeddoorlopen ogen.' Een paar meter voor hen begonnen zij de straat open te breken, ze zwaaiden dreigend met stenen. Gelukkig konden grootvader en kleinkind schuilen bij een slager. En terwijl Hilda een koekje kreeg, bewaakten knechten de voorraad van de slagerij met grote messen. 's Avonds stond in de krant dat er een hongeropstootje was geweest. Hilda Jonker schreef met enig gevoel voor drama dat ze, heel even maar, 'de naakte klassenstrijd' had gezien.[20] Ze liet niet merken verontwaardigd te zijn over misstanden in het arbeidersbestaan. Wellicht kwam dat doordat 'het proletariaat' voor haar op dat moment een tamelijk abstract begrip was. Haar gevoel voor rechtvaardigheid werd wel aangetast door iets wat ze thuis had meegemaakt: de behandeling die haar solliciterende

moeder ten deel viel. Dat Hilda Jonker toetrad tot de SDAP had andere redenen dan de wens op te komen voor de arbeidende klasse.

Politiek was Hilda Jonker met de paplepel ingegoten. Via het ouderlijk huis maakte ze kennis met de SDAP. Thuis lagen de partijbladen *De Proletarische Vrouw* en *De Notenkraker*. Hilda's ouders waren beiden toegetreden tot de partij, maar hadden het lidmaatschap ook weer opgezegd omdat de SDAP zich niet genoeg inzette voor hun feministische en pacifistische idealen.[21] Twee ooms maakten carrière in de politiek. De oudste broer van haar moeder, de marineofficier E.P. Westerveld, bracht het na een lang verblijf in Nederlands-Indië zelfs tot minister in het kabinet-Ruys de Beerenbrouck in de periode 1922-1925. Hij was een partijloze conservatieve liberaal.[22] Een andere broer van haar moeder, Dirk Westerveld, groeide in het voormalige Nederlands-Indië uit tot een van de voormannen van de SDAP.[23]

Naast de voedingsbodem thuis wakkerden de discussies in de NBAS en NJN tijdens de middelbareschooltijd Hilda Jonkers belangstelling voor politiek verder aan. De kennismaking met de socialisten in Leiden vormde een volgende stap in de toenadering tot de sociaaldemocratie. Via de VVSL kwam ze in aanraking met enkele socialistische meisjes en zo leerde ze leden van de SDSC kennen. Dit laatste was beslissend.[24]

Hoe dat precies ging, is niet meer te achterhalen. Maar de manier waarop Hilda op haar beurt studiegenote Elly Boetje bij de SDSC introduceerde, zegt wel iets over de sfeer en omgangsvormen. De uit Den Haag afkomstige Elly was een paar jaar ouder dan Hilda en ging tegelijkertijd met haar rechten studeren in Leiden. Hun ouders kenden elkaar al via de NJN. Dankzij de paddenstoelen van de moeder van Elly en de fossielen van de vader van Hilda leerden de hartstochtelijke natuurliefhebbers elkaar kennen. Elly toonde belangstelling voor de SDSC en wilde wel eens kennismaken met het gezelschap. 'Op een zondagmorgen heb ik je meegenomen op een strandwandeling van leden van die club,' schreef Hilda. Het uitstapje werd een keerpunt in haar leven. Elly ontmoette de man met wie ze later zou trouwen en zes kinderen zou krijgen. Ze werd wel lid van de SDSC, maar niet van de SDAP. 'Studentenverenigingen waren en zijn een huwelijksmarkt!' schreef Hilda over het gebeurde. De negentigjarige Elly blikte nog een

Duitse studenten op bezoek bij de SDSC in 1928. Hilda is de vierde van links.

keer terug op die gebeurtenis. Hoewel ze vanwege de artrose bijna niet meer kon schrijven wilde ze dit kwijt: 'Lieve Hilda. (...) Menigmaal overnachtte ik bij jullie. Zo ook, toen je me, de avond vóór "de" strandwandeling mee nam naar de vergadering van de SDSC. Voor je moeder had en heb ik nog een grote bewondering. Daarop en op verdere herinneringen kom ik graag later nog eens terug. (...) Liefs, Elly.'[25]

In de SDSC voelde Hilda zich thuis. Zij had zich nooit op haar gemak gevoeld in het 'flirterige' milieu van de VVSL en het 'burgerlijke' studentenleven. In de SDSC was ruimte voor wat zij haar 'verlangen naar goed intellectueel contact' noemde. Ze mengde zich graag in de vurige discussies tussen marxisten en religieus-socialisten. De SDSC inspireerde Hilda Jonker, het was dé plek voor socialistische intellectuelen zoals zij. Hier werden haar intellectuele kwaliteiten herkend en gewaardeerd, speelden uiterlijkheden niet zo'n rol en kon ze haar grote werkkracht kwijt. Hoofd, handen en hart vielen hier samen. Dit resulteerde in het lidmaatschap van zowel de SDSC als de SDAP. Dit dubbellidmaatschap was overigens niet vanzelfsprekend. In 1930 was slechts 43 procent van de SDSC'ers eveneens lid van de SDAP.

Hilda Jonker interesseerde zich voor de theorie van het socialisme.

Ze was gegrepen door het feit dat hier maatschappelijke ontwikkeling centraal stond, terwijl andere economische theorieën zich – in haar eigen woorden – meer richtten op het zoeken naar evenwicht. De logica van het marxistische denken, met zijn wetmatigheden in economische transformatieprocessen, sprak haar aan.[26] Het is veelbetekenend dat Hilda Jonker ontwikkeling interessanter vond dan evenwicht. Zij ging het liefst strijdbaar voorwaarts. Liever met tomeloze energie koersen op een betere wereld dan voorzichtig zoeken naar balans en harmonie. Het socialisme hield een belofte in van een andere wereld en socialisten zouden die utopie zelf kunnen verwezenlijken.

Ook haar voorliefde voor de systematiek van het socialistische denken is opvallend. Zij groeide op tussen bèta's. Haar moeder en haar zus studeerden beiden wis- en natuurkunde, haar vader was bioloog en ook haar broer volgde een technische opleiding. Hilda was de enige in het gezin Jonker die geen aanleg had voor een bètastudie, maar zij was wel in een maatschappijvisie geïnteresseerd waarin logica en wetmatigheden een grote rol speelden. Haar hele leven lang zou zij blijven wijzen op het belang van economische en demografische ontwikkelingen voor de samenleving. In deze manier van denken was weinig ruimte voor het irrationele en het ongrijpbare, laat staan een goddelijke bedoeling met de wereld. Hilda hield van overzicht en controle, van maakbaarheid en beheersbaarheid. Hoewel zij al vroeg affiniteit toonde met het religieuze socialisme, betekende dat nooit een geloven aan bovennatuurlijke of buitenmenselijke krachten. Haar wereldbeeld was seculier.

Dat de toetreding tot de partij ook door strategische overwegingen was ingegeven bleek uit de herinneringen van studiegenoot en goede vriend Bart Ruitenberg. Toen hij in 1927 ging studeren vond hij dat hij zich moest aansluiten bij 'het meest linkse dat er was', de SDSC. Bart Ruitenberg: 'Ik dus naar Hilda Jonker toe, secretaresse van de SDSC. Ze was zo klein dat de mensen daar zus tegen haar zeiden, zus. We hebben een heel gesprek gehad over de SDAP, wat voor bezwaren ik had, dat ik het een kille zaak vond. Maar ze zei, Bart, als je niet in de partij bent waar de arbeiders zijn en waar ze de zaak bedenken, dan wordt het nooit wat. Toen heb ik me opgegeven voor de SDAP.' Veel plezier beleefde hij er overigens niet aan. Ruitenberg: 'Ik vond het een

rotclub.'[27] Dit contrasteert met de manier waarop andere socialisten spraken over de toetreding tot de SDAP als een hoogtepunt in hun leven, een bekering zelfs en het opgaan van de persoon in de partij.[28]

Hilda ging niet op in de SDAP maar wilde werken aan maatschappelijke ontwikkeling door het actieve lidmaatschap van een politieke partij. Hiermee koos ze een andere weg dan haar ouders. Lena en Willem Jonker maakten hun persoonlijke levensstijl inzet van een betere wereld en richtten daartoe zelf organisaties op. Hun dochter daarentegen wilde nadenken, schrijven en discussiëren over de maatschappij. Zij had een uitgesproken intellectuele belangstelling die zij kwijt kon in de studentenbond van een goed georganiseerde politieke partij, nota bene de partij die haar ouders uit protest de rug toe hadden gekeerd. De SDSC en SDAP boden Hilda een platform waar zij haar ambities en haar passie concreet vorm kon geven. Vanwege haar belangstelling voor het marxisme had in principe een toetreding tot de communistische partij, de CPH, ook tot de mogelijkheden behoord. Hilda Jonker gaf later aan dat de CPH geen optie was en dat zij pas vlak voor de Tweede Wereldoorlog in aanraking kwam met het communisme.[29] Andere partijen waren juist vanwege haar marxistische belangstelling uitgesloten.

De SDSC in Brussel. Uiterst links Hilda Jonker.

Hilda verpandde haar hart aan de socialistische studenten. De SDSC was maar een kleine, jonge club, maar wel een die brandde van ambitie. De studentenbond was in 1923 opgericht met 60 leden en groeide gestaag tot de bond in 1933 222 leden telde. De oprichters wilden niets minder dan de kapitalistische maatschappij veranderen in een socialistische vanuit overtuigingen van 'wetenschappelijken en zedelijken aard'. Dit moest door ernstige arbeid en met behulp van wetenschappelijke argumenten. Een jaar na de oprichting kreeg de SDSC een eigen tijdschrift, *Kentering. Maandblad van de bond van sociaal-demokratiese studentenclubs*. *Kentering* had in 1931 een oplage van 650. Met haar ruim tweehonderd leden wist de SDSC interessante congressen te organiseren met buitenlandse sprekers: de Weense hoogleraar Max Adler kwam in 1928, een jaar later de belangrijke socialistische vernieuwer uit België, Hendrik de Man, en in 1929 de revolutionaire Angelika Balabanoff. Tot de eerste generatie leden van de SDSC behoorden mensen als Hein Vos, Jaap Burger, Henk Brugmans, Stuuf Wiardi Beckman en Jan Tinbergen, mannen die een belangrijke rol in de sociaaldemocratie zouden gaan vervullen. Vos richtte de Delftse afdeling van de SDSC op, Tinbergen de Leidse. Na de oorlog zou de SDSC onder de noemer Politeia voortleven. Naar hun tijdschrift worden de SDSC-leden hier Kenteringsocialisten genoemd. Door deze intellectuelen als een groep te zien, wordt hun bijdrage aan de ontwikkeling van de sociaaldemocratie beter waarneembaar.[30]

De SDSC zag zichzelf ontstaan in een 'kentering' van de tijd. De redactie schreef in het openingsnummer van het bondsblad dat overal ter wereld socialisten zich gereed aan het maken waren om de leiding van de wereld op zich te nemen nu het failliet van het bolsjewisme was aangetoond en het kapitalisme aan het afsterven was. Het socialisme stond daarbij voor meer dan alleen een economische omwenteling. Het wilde ook zoeken naar een nieuwe cultuur, nieuwe vormen van kunst en een nieuwe religieuze beleving. In de woorden van de redactie: 'En profeteren willen we de nieuwe gemeenschap, waarin de individuen door banden van liefde met elkaar verbonden zijn en de mens z'n vernederende roofdierstaat heeft afgelegd om op te staan in al z'n goedheid en heerlikheid.' Meer concreet wilde *Kentering* propaganda maken voor het socialisme en pal staan voor de democratie.

Het blad wilde vooral de eerstejaarsstudenten aanspreken. Terecht werd geconstateerd dat de studentenpopulatie aan het veranderen was. Waar voorheen studeren voorbehouden was aan een minderheid uit de bourgeoisie, kwamen er nu steeds meer studenten uit minder gegoede families. Nu zelfs de preses van het Leids Studentencorps constateerde dat de klassenstrijd zijn intrede aan de universiteit had gedaan, rook de SDSC kansen voor het socialisme.[31]

Hilda Jonker was een aanwinst voor de SDSC. Al tijdens haar eerste studiejaar werd ze secretaris van de Leidse afdeling. Tijdens de pinksterdagen in 1927 nam zij deel aan het congres van de SDSC en diezelfde zomer ging ze mee naar een socialistisch vakantiekamp in Ermelo.[32] Ze was een van de zeer weinige meisjes en bovendien iemand die haar vrouwelijke medestudenten stimuleerde om zelf ook politiek actief te worden.[33] Na een jaar zette ze haar eerste schreden op het internationale politieke toneel. In diezelfde periode brak ze echter ook met datgene wat haar moeder heilig was: de academische studie.

Radicalisering

Na haar kandidaatsexamen rechten ging Hilda haar journalistieke ambities achterna. Ze verliet het ouderlijk huis en vertrok naar Zwolle om twee maanden als vrijwilliger bij de *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant* te gaan werken. ''t is voor mij erg goed er eens een poosje uit te zijn en voor de SDSC geloof ik ook wel,' schreef ze haar studievriendin Elly Boetje.[34] Hilda had zelf het initiatief genomen om naar Zwolle te gaan. In een brief van 24 december 1927 liet de directie van de krant haar weten dat hun reactie weliswaar even op zich had laten wachten, maar dat er niet het minste bezwaar tegen was dat ze als 'volontair' gedurende een paar maanden haar krachten kwam beproeven bij de krant. Ze zou moeten beginnen met eenvoudig correctiewerk. Daarna konden meer uitdagende werkzaamheden volgen. De heer Werkman, 'een prettigen rustigen chef', zou snel genoeg doorhebben wanneer ze toe zou zijn aan het schrijven van een verslag of een redactioneel stuk.[35]

Het is onduidelijk hoe ze in haar levensonderhoud voorzag. Misschien betaalde haar moeder een toelage of kreeg ze van de krant een

bijdrage. Ze woonde op een ongezellige kamer: 'De helft van de SDSC zou flauw vallen als ze m'n kamer zouden zien. Ik heb 13 soorten van bloemen geteld op muren en gordijnen.'[36] Tijd voor een nevenverdienste had ze niet want haar dagen waren overvol. 'Dit is mijn werk,' schreef ze Elly, 'corrigeren, telefoon, vertalen uit buitenl. kranten, uitreksels uit binnenl. [onleesbaar] en 's avonds naar vergaderingen e.d. om verslag te maken.' In het persoonlijk archief van Hilda Verwey-Jonker bevinden zich verschillende proeven van bekwaamheid uit die eerste maanden van 1928. Eenvoudige teksten zoals het verslag van de jaarvergadering 'Tot Steun': 'Gistermiddag heeft de jaarvergadering plaatsgehad van de afdeeling Zwolle van de vereeniging "Tot Steun". De voorzitter, R.G.A.Z. baron van Haersolte, constateerde, dat de opkomst bevredigend was, daar in afwijking van andere jaren behalve het bestuur 2 leden aanwezig waren.' De volontair schreef ook over het vijfjarig jubileum van de 'Ned. Chrst. Reisvereeniging': 'Voor koffie en biscuits hadden in de pauze de firma's Van Nelle en Sluis gezorgd. Bovendien was er van beide firma's een film in het programma opgenomen die een duidelijk beeld van hun bedrijven gaf.' En hoe lastig was het om de etalage van het moderne winkelhuis C. en A. Brenninkmeijer te beschrijven: 'De etalageruimte, die tot nu toe door twee ingangen gescheiden was, is nu niet alleen verdubbeld wat oppervlakte betreft, maar heeft ook een geheel anderen vorm gekregen. Aan beide zijden van den ingang bevinden zich de ruime, keurig ingerichte etalages voor dames en kinderkleeding, terwijl een z.g.n. eiland-etalage in het midden speciaal voor heerenkleding is ingericht. De bekleeding is in rustige beige en gouden tinten gehouden en met een eenvoudig glas-in-loodmotief versierd.'[37]

Maar het bleef niet bij deze brave onderwerpen. Al spoedig kwam de wereldpolitiek aan bod. De journalist in opleiding schreef drie grotere stukken over het bolsjewisme in Europa en Azië op basis van een lezing van dr. Günther Panstingl. Deze spreker riep op tot bestrijding van het bolsjewisme en kreeg veel bijval voor zijn met dia's geïllustreerde verhaal over door communisten aangerichte verwoestingen. Na de lezing van Panstingl kwam pater Otten met een slotwoord waarin hij opriep tot ongewapende internationale strijd. 'Laten wij propagandisten zijn met woord en daad voor wettig gezag; wij zullen vech-

ten met goed en bloed tegen revolutie, maar voor een gezonde evolutie,' noteerde de vrijwillige verslaggever. Godsdienst, levensbeschouwing, moraal en opvoedingsidealen kwamen aan bod in verschillende stukken over het vrijzinnig protestantisme en verslagen van lezingen van Horreüs de Haas. De socialistische dominee zette haar aan het denken over onder meer de vraag of de mens een eigen wil heeft of gedetermineerd is door milieu, opvoeding en erfelijkheid. Hij constateerde dat mensen gedeeltelijk bepaald zijn door omstandigheden, maar dat zij zelf het goede kunnen bepalen. 'Zij kunnen zich vrij maken door te streven naar het hoogere, naar de alomvattende Liefde,' tekende Hilda Jonker op in de krant.[38]

Dat was nog eens iets anders dan een wassenbeeldenspel of de huwelijksspeculatie waar de VVSL zich mee bezighield! Hier ging het om wezenlijke vragen over de mens en de mensheid, over de maakbaarheid en de toekomst van de wereld. Mocht de maatschappij met geweld worden veranderd, of moest dat zonder wapens? Kon dat op een geleidelijke en legale manier, of was revolutie verdedigbaar? En hoe groot was de eigen handelingsruimte van mensen? Deze kwesties kwamen ook terug in discussies tussen marxisten en religieus-socialisten waar Hilda in de SDSC nog steeds volop aan meedeed.

Pinkstercongres SDSC op de Paasheuvel (1928). Hilda zit in het midden van de onderste rij.

Na twee maanden vertrok Hilda weer uit Zwolle. Ze ging terug naar Leiden, waarschijnlijk eerst naar haar moeder. Zij zorgde vermoedelijk nog steeds voor het levensonderhoud van haar dochter, want Hilda had geen eigen inkomsten. In mei woonde Hilda in Leiden op de Rijnsburgerweg 169 en in juni 1928 op de Warmonderweg 27.[39] In de SDSC vond ze een nieuw platform voor haar journalistieke en politieke aspiraties. In mei 1928 trad Hilda Jonker toe tot de redactie van het bondsblad en in datzelfde jaar vertegenwoordigde ze de SDSC in het 'Executief-Komitee' van de Internationale Socialistische Studenten Federatie. Deze internationale organisatie had toen ongeveer 900 leden en afdelingen in België, Bulgarije, Duitsland, de Baltische staten, Finland, Frankrijk, Oostenrijk, Polen, Tsjecho-Slowakije en Zwitserland.[40] In de zomer van 1928 organiseerde de Federatie een internationaal socialistisch congres in Brussel over het koloniale vraagstuk. Hilda Jonker sprak hier, maar ook een kopstuk als de Oostenrijkse marxistische socioloog Max Adler (1873-1973). Een jonge Bart Ruitenberg merkte op dat beiden 'een heel goed verhaal' hielden. Ze had de vuurproef van optreden voor een internationaal gezelschap kennelijk goed doorstaan. Tijdens de voorbereidingen had Hilda Jonker zich verdienstelijk gemaakt door ervoor te zorgen dat een van de voorvechters van de Indonesische onafhankelijkheid, Mohammed Hatta, in Brussel op kon treden.[41] Mohammed Hatta studeerde op dat moment in Leiden en was voorzitter van de Perhimpoenan Indonesia, de Indonesische Vereniging. Later zou hij de eerste minister-president van Indonesië worden. Kort voor zijn congresbezoek was hij uit de gevangenis gekomen nadat hij vrij was gesproken van verdenking van een misdrijf tegen de veiligheid van de Nederlandse staat.[42]

In 1929 kwam Angelika Balabanoff de socialistische studenten toespreken tijdens hun internationale congres. Haar leven sprak nog meer tot de verbeelding dan dat van Mohammed Hatta. De radicale Balabanoff had zich in 1917 bij de Russische bolsjewistische partij aangesloten nadat ze eerder lange tijd actief was in de Italiaanse socialistische partij waar ze met Mussolini had gewerkt. Toen Russische revolutionairen in ballingschap met Duitse steun illegaal terugkeerden naar Rusland, zat ze samen met Lenin in de verzegelde trein, op weg om de revolutie te ontketenen. Later werkte ze samen met Lenin,

Trotski en Emma Goldman in de Komintern, maar ze verliet de Sovjet-Unie, teleurgesteld door de ontwikkelingen in dit land. Al vroeg onderkende Balabanoff de gevaren van het fascisme. In 1929 woonde ze in Parijs waar zij zich aan de bestrijding van het fascisme wijdde.[43] Het was eerst nog onzeker geweest of Angelika Balabanoff wel een visum zou krijgen om het congres te bezoeken. De grande dame van het Nederlandse socialisme, Henriette Roland Holst, had Hilda Jonker persoonlijk gevraagd of zij daar een oplossing voor kon vinden.[44] Henriette Roland Holst (1869-1952) was voor de jonge Hilda een autoriteit in de socialistische beweging. Evenals Rosa Luxemburg en Clara Zetkin hoorde ze tot de weinige vrouwen die het tot een vooraanstaande positie in het internationale socialisme hadden gebracht.

Via de congressen van de SDSC kwam Hilda Jonker zo in aanraking met kopstukken uit de internationale socialistische beweging. De jonge Hilda ontmoette mannen en vrouwen die niet terugdeinsden voor risico's en die hun leven voor hun idealen en ambities op het spel hadden gezet. Zij leefden groots, gevaarlijk en meeslepend en streden op het wereldtoneel. Op heel wat bescheidener wijze droeg Hilda Jonker haar steentje bij aan de nieuwe wereld door toe te treden tot de redactie van *Kentering*. Dit werk deed ze vol overgave, zoals ze alles met veel inzet deed.

Qua omvang was *Kentering* een bescheiden periodiek. Toen Hilda Jonker met dit werk begon, verscheen het bondsblad acht keer per jaar en het telde meestal 128 pagina's per jaargang. Samen met twee andere nieuwelingen, de theologiestudent Bart Ruitenberg uit Leiden en de student chemie uit Amsterdam Evert Verwey, vormde ze de redactie.[45] Het drietal werkte met grote inzet en koesterde de vruchten van zijn arbeid. Veelzeggend is de manier waarop de redacteuren onder woorden brachten dat ze niet altijd gerust waren op een goede verzorging en verzending van hun geesteskind: 'Wanneer wij onze kopij hadden afgeleverd in de handen van de drukker voelden wij ons menigmaal als een moeder, die haar kind aan een kermisreiziger heeft meegegeven en niet weet waar en hoe ze het terug zal zien.'

De nieuwe redactie formuleerde een ambitieuze missie. Het blad moest de spreekbuis zijn van de SDSC in de arbeidersbeweging en de

studentenwereld. Het moest de houding van socialistische studenten weerspiegelen en publiceren over vraagstukken die in de studentenwereld leefden. Tegenover elkaar staande meningen mochten zeker naar voren komen, maar het blad moest wel eenheid uitstralen. Bijdragen moesten actueel en begrijpelijk zijn voor buitenstaanders. De redactie schreef zelf diverse artikelen en plaatste daarnaast bijdragen van anderen zoals bijvoorbeeld een stuk van Henriette Roland Holst over Angelika Balabanoff en een economisch opstel van de hand van Jan Tinbergen. Het drietal selecteerde streng: nog niet de helft van alle 58 ingezonden bijdragen voor de jaargang 1928/1929 werd geplaatst en dat kwam de redactie op de nodige kritiek te staan.[46] *Kentering* hield het oog op de hele wereld gericht. Het blad besteedde aandacht aan thema's als de ontwikkeling van de Russische planeconomie, de Indonesische vrijheidsstrijd, het opkomende fascisme, de universitaire wereld en de wetenschap, vredesbewegingen, kunst en de positie van vrouwelijke studenten. De redacteuren schuwden het grote gebaar niet. Op soms hoogdravende toon droegen ze hun afkeer van de 'kapitalistiese' en burgerlijke wereld uit. Overtuigd van hun onmisbaarheid voor de klassenstrijd publiceerde *Kentering* over 'socialistiese opvoeding', objectieve wetenschap of het begrip ideologie.[47] Zoals blijkt uit de citaten hield de redactie van een moderne spelling.

Hilda Jonker had niet alleen als redacteur een duidelijke inbreng in *Kentering*. Ze publiceerde in 1928 en 1929 vijf stukken alsmede een verslag over de Internationale Socialistische Studentenfederatie.[48] Haar bijdragen gingen over universiteitssteden, de socialistische opvoeding, de vrouwenbeweging en de positie van vrouwelijke studenten. In deze artikelen maakte ze heldere analyses van de ontwikkelingen in het feminisme.[49] Ze stelde dat de vrouwenbeweging alleen zichtbare successen had kunnen behalen doordat zij binnen het bestaande productiesysteem was gebleven. Er was inmiddels het nodige bereikt, met name voor ongetrouwde vrouwen. Dat was echter geen reden tot voldoening omdat er nog het nodige schortte aan de positie van gehuwde vrouwen. In haar stukken liet ze zien dat ze oog had voor de verschillen tussen 'burgerlijke' vrouwen en de arbeidersvrouwen die hard moesten werken om hun huishouding draaiende te hou-

den. Ze had een aantal oplossingen voor deze misstanden: van de versterking van de juridische positie van gehuwde vrouwen, gelijke beloning voor gelijk werk tot de socialisatie van het huishouden. Als er gemeenschappelijke voorzieningen kwamen zoals crèches en collectieve wasserijen, zouden vrouwen net als mannen maatschappelijke posities kunnen bekleden en financieel onafhankelijk worden, aldus Hilda. Ook ongehuwde moeders en hun kinderen zouden er baat bij hebben als de gemeenschap de zorg voor kinderen over zou nemen. Deze oplossingen vroegen radicale veranderingen en zouden in een socialistische maatschappij te verwezenlijken zijn. Aandacht voor de collectivisering van het huishouden was in die tijd overigens en vogue in sociaaldemocratische kring en niet iets wat alleen Hilda Jonker voorstond.[50] Opvallend is Hilda's felle aanval op de praeses van de Commissie van Toezicht op de novieten van de Amsterdamsche Vrouwelike Studenten Vereeniging. De praeses stond sceptisch tegenover het feminisme en beweerde dat vrouwen door de eeuwen heen in alle beroepen de mindere van de man waren. Hilda Jonker: 'Maar dat wij er door de eeuwen heen de *mindere* van de man zullen blijven, dat weiger ik aan te nemen, evenals de stelling, dat de "emancipatie al bewerkt" is.'[51]

Vergelijk dit met de saaie beschrijving van het nieuwe interieur van het modehuis C. en A. Brenninkmeijer die ze als volontair nog maar ruim een jaar daarvoor moest optekenen. Hilda was in korte tijd geradicaliseerd. Voor twijfel aan het socialisme was rond haar twintigste geen ruimte meer. In 1928 zette ze een nieuwe stap in haar leven en ging op kamers wonen in Den Haag, op de Olijfstraat 25.[52] Met ingang van 1 oktober 1928 was ze namelijk benoemd tot leerling-verslaggever bij het socialistische dagblad *Het Haagsche Volk. Dagblad voor de arbeiderspartij, voor 's Gravenhage, Leiden en omgeving*. Het werd haar eerste bezoldigde functie. De directie liet haar 'met partijgroeten' weten dat ze als leerling-journalist een salaris van fl. 960,- per jaar ging verdienen.[53] Of Hilda Jonker gesolliciteerd heeft of is gevraagd, is niet bekend. De overstap naar de krant hield in dat Hilda Jonker op kamers ging wonen. Haar moeder was er niet blij mee, maar zo zei Hilda Verwey-Jonker later: 'Ze heeft het me nooit verboden!'[54] De baan bij de krant betekende ook het definitieve einde van de rechtenstudie.[55] Hil-

da Jonker verliet daarmee het zorgvuldig door haar moeder uitgestippelde toekomstpad.

De weduwe legde zich daar echter niet bij neer. Haar jongste dochter Jo was inmiddels begonnen met een studie wis- en natuurkunde in Leiden en was daarmee in haar voetsporen gestapt. Het zou Lena Jonker-Westerveld niet gebeuren dat haar oudste dochter geen academische opleiding zou afronden. Daadkrachtig als de weduwe was, deed ze navraag naar studiemogelijkheden die voor haar dochter Hilda wel interessant zouden zijn. De contacten uit haar studententijd bleken daarvoor erg nuttig. Via haar oude studievriend Posthumus, inmiddels hoogleraar economie in Amsterdam, kwam ze te weten dat in de hoofdstad inmiddels een nieuwe studie werd aangeboden: sociologie. Op dat moment was sociologie een kopstudie die na een kandidaats rechten kon worden gevolgd. Hoogleraar Bonger, die de nieuwe studie vormgaf, kende Hilda's moeder ook nog uit de socialistische beweging van haar studententijd. Volgens Lena Jonker-Westerveld zou sociologie een ideale studie zijn voor Hilda, met haar grote maatschappelijke en politieke belangstelling en haar journalistieke aspiraties.

Hilda Jonker zag zelf ook dat ze baat zou hebben bij de nieuwe studie: als socioloog zou ze een heel goede journalist kunnen worden en daar had ze wel oren naar. Ook de redactie van *Het Haagsche Volk* zag de voordelen van een socioloog als toekomstige redacteur sociale zaken. In de zomer van 1929 was Hilda Jonker weer daar waar haar moeder haar graag zag: in de collegebanken. Ditmaal voor de studie sociologie aan de Universiteit van Amsterdam.[56] Ze verhuisde naar de hoofdstad, waar ze op de Marco Polostraat in het huis van Koos en Irene Vorrink ging wonen. Het was niet de enige grote stap die ze dat voorjaar had genomen. Voor ze van de journalistiek naar de universiteit overstapte, had Hilda zich verloofd.

Verloofd

Radioreporter David de Jongh vroeg in 2000 aan de 91-jarige Hilda Verwey-Jonker wat ze precies in Evert Verwey had gezien toen ze hem leerde kennen. Dat leverde de volgende conversatie op:

DdJ: 'Herinnert u zich nog wat u het leuke aan hem vond?' Hilda Verwey-Jonker schiet in de lach en zegt: 'Hij was veel knapper dan ik.'

DdJ: 'In lichamelijke zin?'

HVJ: 'Ja, nee, gewoon intellectueel. Ik wist onmiddellijk dat dat de man was waarvoor ik respect kon hebben. Ik ontmoette nogal wat jongens waar ik niet zo veel respect voor had omdat ik knapper was dan zij, hè.' Ze lacht wat ongemakkelijk. 'Dat kun je zeggen. Ik ben vijftig jaar met hem getrouwd geweest.'

DdJ: 'Maar vond u hem lichamelijk dan niet aantrekkelijk?'

Hilda Verwey-Jonker verbuigt haar stem, spreekt een beetje geringschattend de volgende woorden uit: 'O jawel. Ook wel.'

DdJ: 'Wel?'

Hilda Verwey-Jonker met geaffecteerde stem: 'Het was een intellectuele vrindschap.'[57]

De 'vrindschap' met Evert Verwey paste helemaal in haar 'verlangen' naar goed intellectueel contact. Hilda was onder de indruk van de grote culturele bagage van Evert. Hij had meer gelezen, meer films en toneel gezien en meer muziek gehoord dan zij.[58] Het citaat maakt niet alleen duidelijk wat Hilda Jonker aansprak in Evert, maar laat ook zien dat ze intellect hogelijk waardeerde.

Hilda Jonker had ruim de tijd gehad Evert Verwey te leren kennen en zijn kwaliteiten te kunnen beoordelen. In het voorjaar van 1927 hoorde ze de Amsterdamse student voor het eerst spreken tijdens het pinksterfeest van de SDSC. Ze leerden elkaar wat beter kennen toen ze in datzelfde jaar samen meededen aan een socialistisch kampeerkamp op de Ermelose hei. Een jaar later zaten ze samen met Bart Ruitenberg in de redactie van *Kentering* en vergaderden ze heel wat af. Maar zoals de socialistische studenten zongen op hun huwelijksfeest: 'Zij spraken nooit van liefde op mijn vergadering. Want daar was steeds een derde.'[59] Met deze derde, Bart Ruitenberg, en zijn vriendin Lydia van den Muyzenberg, maakten ze in 1928 een Rijnreis die door

de SDSC en Duitse socialisten was georganiseerd. Met Lydia en Bart raakte Hilda goed bevriend. Lydia kwam uit een bijzonder gezin. Haar vader verdiende in Rusland zijn brood en kwam twee keer per jaar naar huis nadat het gezin voor de opvoeding van de kinderen de Oekraïne had verlaten. Haar theosofische moeder genoot van het leven in het vrijzinnige Blaricum. Ze hield er een tolstojaanse levensstijl op na: ze leefde vegetarisch, dronk geen alcohol, streed voor vrouwenrechten, was antiautoritair en zette jongeren aan zich te ontplooien.[60] De omgang met Bart en Lydia werd er een voor het leven. Datzelfde gebeurde met de verhouding met Evert.

Uit 1928 zijn een paar brieven van Evert aan Hilda bewaard gebleven die getuigen van een groeiende vertrouwensrelatie. Aanleiding voor de correspondentie was het werk voor *Kentering*. Evert had hoogoplopende ruzie gekregen met SDSC-lid Garmt Stuiveling, de latere literatuurhistoricus en -criticus. In eerste instantie ging de ruzie over bijdragen voor het blad, maar al spoedig was de onderlinge verhouding inzet van hoogoplopende spanningen. Garmt wilde niet meer voor *Kentering* schrijven en Evert was ten einde raad: ''t is om te huilen.'

Op de Paasheuvel tussen de SDSC. Evert geheel links Hilda derde van links. In het midden Lau Mazirel, staand met pet Max Adler.

Evert ergerde zich aan zijn gebrek aan mensenkennis, had de zaak elegant af willen handelen, was zelfs bereid om de schuld op zich te nemen. Hij ondertekende een brief aan Hilda waarin hij stoom afblies met: 'Scheld mij. En! Troost mij. Evert.' Hilda reageerde kennelijk zeer snel, want diezelfde dag schreef hij haar een tweede brief die begon met: 'Beste Hilda, Maar kindlief, zie je ze nou vliegen?' De ruzie tussen Evert en Garmt zeurde door, Hilda bleef Evert brieven schrijven, het vertrouwen groeide en nadat zij hem een brief van zes kantjes had gestuurd die hij zich erg aantrok schreef hij: 'Ik mag gepreek wel, als 't maar enigszins gegrond is.'[61]

Volgens haar autobiografie zou Hilda Jonker pas voorjaar 1929 beginnen te begrijpen dat ze meer voor Evert voelde dan alleen vriendschap. Dit proces zou versneld zijn doordat een andere student haar liet merken dat hij verliefd op haar was. Zij zou toen met grote stelligheid hebben geweten: 'Niet deze, maar als het kan Evert Verwey.' Haar gevoelens werden echter niet meteen beantwoord. 'Het heeft toen nog wel even geduurd voordat Evert tot dezelfde conclusie was gekomen,' schreef ze.[62] Dat Hilda Verwey-Jonker dit wat cryptisch omschreef, karakteriseerde haar, aldus haar dochter Lydia Snuif-Verwey. Ze 'durft dat niet te vertellen', zei ze. 'Mijn moeder is net als haar hele generatie niet opgevoed om emoties te tonen.'[63]

Een reisje in het voorjaar van 1929 zorgde voor een ontknoping. Hilda ging eerst met haar zus op pad. Jo Casimir vertelde dat ze met haar ging wandelen in Thüringen maar dat Hilda al na vier dagen had opgegeven. Ze had moeite met het dragen van de rugzak én ze wilde mee met een tocht die een aantal Kenteringsocialisten – onder wie Evert, Bart en Lydia – ging maken. Toen moest Jo, tegen haar zin, mee terug naar huis.[64] Hilda toog daarna naar de Harz. Een tekening van een verbeten kijkende Hilda met als bijschrift 'Hilda Jonker in haar konsekwensie voor de Hartz Reise 23 maart 1929' herinnert aan die tocht. Ook reisgenoot Bart Ruitenberg wist nog het een en ander. Bart Ruitenberg: 'We zijn dan ook met Hilda en Evert, ik denk in '29 via jeugdherbergen naar de Harz geweest. En op een gegeven moment zegt Evert: ik heb het idee dat Hilda verliefd op me is. Ze heeft me gevraagd. Wat moet ik? Hilda had dat beslist. En zo is dat hun hele leven lang gebleven.'[65]

Hilda had het beslist en Evert zei ja. Diezelfde zomer verloofden Hilda Jonker en Evert Verwey zich. Hoewel de hele gang van zaken nogal verstandelijk overkomt, was Hilda volgens haar dochter echt blij met de verkering. Hilda was opgegroeid in de wetenschap dat er een vrouwenoverschot was, had last van een minderwaardigheidscomplex en had altijd gedacht 'nooit aan de man te komen', aldus Lydia Snuif-Verwey.[66] Hilda's zus Jo, de enige nog levende ooggetuige bij het huwelijk die voor deze biografie geïnterviewd kon worden, vertelde dat ze 'dolverliefd' was.[67] Ook andere raadsels blijven, zoals de vraag hoe de verloving met Evert zich verhield tot haar eerdere lesbische ervaring. Verder moet Hilda hebben geweten dat ze door een huwelijk flinke concessies aan haar grote journalistieke en politieke ambities zou moeten doen. Dat ze daartoe bereid was, wijst erop dat ze toch heel graag haar leven met Evert Verwey wilde delen.

Hilda's verloofde Evert Johannes Willem Verwey[68] was geboren op 30 april 1905 en had zijn hele leven in Amsterdam gewoond.[69] Samen met zeven onderwijzersgezinnen woonde Evert met zijn ouders Verwey hier in een woningcoöperatie, iets wat voor die tijd modern was. Er

De familie Verwey. Uiterst links Evert.

was een aantal opvallende overeenkomsten in de familieachtergrond van het verloofde paar. Evert kwam ook uit een onderwijzersgezin. Zijn vader Pieter Verweij gaf les aan een lagere school, zijn moeder Marijke Grensbach was een van de eerste huishoudleraressen. Dankzij haar kooklessen groeide Evert op met een moeder die beroepsarbeid verrichtte.[70] Everts grootouders hadden eveneens te maken gehad met een forse achteruitgang in welvaart. Als gevolg van de devaluatie van zijn spaargeld tijdens de Eerste Wereldoorlog moest Everts grootvader van moeders zijde op latere leeftijd noodgedwongen inwonen bij zijn dochters.[71] Ten slotte hadden beiden op jonge leeftijd hun vader verloren. Hilda Jonker was veertien jaar toen haar vader overleed, Evert Verwey negentien toen zijn vader stierf als gevolg van een hartaanval.[72] Dit overlijden betekende naast alle verdriet een beperking van de studiemogelijkheden voor de kinderen. Everts zus had graag naar het conservatorium willen gaan maar kon die wens pas op latere leeftijd realiseren. De zoon kreeg echter wel kansen.

Evert kon goed leren en ging na de lagere school eerst naar de driejarige hbs en daarna naar de hbs met vijfjarige cursus.[73] Een rapport uit zijn examenjaar laat zien dat hij goede cijfers voor de bètavakken haalde, maar zwak scoorde voor de talen.[74] Toen hij examen deed, in 1922, had zijn vader al een hartaanval gehad en genoot hij alleen een invaliditeitspensioen. Evert werd daarom naar de chemische afdeling van de mts gestuurd. Zijn talent werd ontdekt door een oud-onderwijzer, E.J. van Deth. Van Deth had een psychotechnisch bureau opgezet dat door middel van de nieuwste psychologische tests iemands geschiktheid voor bepaalde studies en beroepen probeerde te bepalen. Hij adviseerde dringend Evert naar de universiteit te sturen. Dit leverde financiële problemen op. Toen zijn vader nog leefde, kreeg hij geen beurs en na zijn overlijden kreeg hij alleen een vrijstelling van collegegeld. Evert Verwey schreef zich in als student chemie Gemeentelijke Universiteit te Amsterdam en legde op 1 januari 1925 zijn kandidaatsexamen af. Na dit examen kon hij in zijn eigen levensonderhoud voorzien als assistent op het laboratorium van fysisch chemicus dr. Buchner en als leerkracht aan zijn vroegere Middelbare Technische School. In juli 1929 rondde hij de studie chemie af met het doctoraal examen.

Het is niet duidelijk hoe Evert kennismaakte met het socialisme.

Hilda Verwey-Jonker stelde dat ze bij hem thuis niet zo uitgesproken socialistisch waren. Evert zou voor het socialisme hebben gekozen via de geheelonthoudersbeweging. Maar volgens een andere bron bleef Evert het socialisme van zijn ouders trouw, een socialisme dat zijn ouders ook verbonden met een taak in de maatschappij.[75] Evert toonde zijn betrokkenheid bij het socialisme door stukken te schrijven voor het Amsterdamse studentenblad *Academia* van de geheelonthoudersbeweging. Hij trad toe tot de SDSC en SDAP; in mei 1928 ging hij deel uitmaken van de redactie van *Kentering*. Daar leerde hij Hilda Jonker beter kennen en daar kreeg zij respect voor deze 'knappe' man. Hilda Jonker kon niet alleen figuurlijk, maar ook letterlijk, tegen hem opkijken: op 75-jarige leeftijd was hij nog 1,81 meter.[76]

In de zomer van 1929 was de vraag 'Hilda, wat moet jij worden?' al grotendeels beantwoord. Ze had keuzes voor het leven gemaakt. Ze was verloofd met de man met wie ze een jaar later zou trouwen en met wie ze tot zijn dood gehuwd zou blijven. De basis voor levenslange vriendschappen was gelegd. Ook had ze gekozen voor de politiek en de sociaaldemocratie. Hoeveel kritiek ze ook mocht hebben op de SDAP en PvdA, de band met de partij werd nooit doorgesneden. Ze was onder haar moeders vleugels vandaan gekropen en had eigen beslissingen genomen. Na een mislukte studie rechten lagen nu de nieuwe studie sociologie en een verhuizing naar Amsterdam in het verschiet. Hier zou ze haar gelukkigste tijd beleven. 'Amsterdam was zo interessant, zo levendig, zo vol mogelijkheden...'[77]

Tussen vrije mensen

In de zomer van 1929 verhuisde Hilda Jonker naar het Socrateshuis op de Marco Polostraat 228 in Amsterdam. Het Socrateshuis was een zogenaamd gemeenschapshuis, opgericht door het echtpaar Vorrink. Hier woonde ze samen met andere socialistische studenten en met Irene Vorrink-Bergmeijer en haar dochter. Het verblijf op de Marco Polostraat maakte grote indruk. Hoewel Hilda Jonker er maar een jaar zou wonen, schreef ze in haar autobiografie dat ze hier eigenlijk volwassen werd.[78] Ze leerde er 'alle facetten van sexuele verhoudingen objectief bekijken'.[79] Ook maakte ze kennis met enkele mensen die in

haar verdere leven een rol zouden spelen, onder wie de echtgenoot van Irene, Koos Vorrink.

Het gemeenschapshuis kwam voort uit socialistische idealen. De gedachte erachter was dat jonge mensen zich hier in een vrije sfeer geestelijk moesten kunnen ontplooien om goede socialisten te worden. Het idee dat gemeenschappelijk meer te bereiken is dan op eigen kracht, werd in dit huis gematerialiseerd. Daarmee bracht het Socrateshuis de idealen van de AJC (Arbeiders Jeugd Centrale) in de praktijk.[80] De AJC vormde in het Interbellum een toonaangevende jeugdbeweging, nauw verbonden met de SDAP en de socialistische vakbond NVV. Onder de bezielende leiding van Koos Vorrink legde ze zich toe op de vorming van nieuwe en vrije mensen voor de toekomstige socialistische gemeenschap. Dat gebeurde met zang, spel, verantwoorde boeken, kampeerpartijen en pinksterfeesten op de Paasheuvel in Vierhouten.[81]

Deze culturele aanpak van de AJC stond naast een socialisme dat sterk gericht was op de sociaaleconomische strijd voor de verbetering van de levensstandaard van de arbeiders.[82] In plaats van Marx en Engels te bestuderen, dansten de AJC'ers liever blootsvoets in 'soepjurken' en manchesterbroeken onder de meiboom. De ambities van Koos Vorrink reikten ver. Niet alleen via het jeugdwerk, maar ook via een nieuwe woonvorm probeerde hij zijn idealen dichterbij te brengen. Zo zette Irene Vorrink-Bergmeijer met zijn steun in 1927 het gemeenschapshuis op. Zij woonde er tot 1934 samen met haar dochter Irene en een wisselend aantal jongeren. In totaal woonden zo'n veertig mensen in het Socrateshuis. De AJC-leider zelf zou er nog geen jaar verblijven. Hij verkoos vanaf januari 1928 een leven als bohemien op een zolderkamertje boven de AJC-winkel aan de Reguliersgracht in Amsterdam. Na het vertrek van Koos Vorrink werd zijn echtgenote de drijvende kracht achter het huis.[83]

Tot in de inrichting aan toe waren AJC-idealen zichtbaar. Oud-bewoners vertelden journalist en socioloog Herman Vuijsje hoe het huis was ingedeeld. Ironisch genoeg lag het vier verdiepingen tellende pand van de bewoners die de alcohol hadden afgezworen, boven een café. Op de eerste verdieping bevond zich een gemeenschappelijke eet- en zitkamer alsmede de goed voorziene bibliotheek van de Vor-

rinks. Hiervan kon iedereen gebruikmaken. Helemaal bovenin was het woonvertrek van het echtpaar en het kamertje van de in 1918 geboren Irene jr., in de wandelgangen Puk genoemd. Op de bovenste verdieping bevond zich ook de 'hordekamer'. Hier bekwaamden groepen van de allerjongste AJC'ers zich in zaken als knopen, touwsplitsen en liedjes zingen. Op de tussengelegen verdiepingen woonden in 1927 veel enthousiaste AJC-leden, onder wie arbeidersjongens, kantoor- en fabrieksmeisjes.[84]

Koos Vorrink met zijn dochter Irene.

Al snel stuitten de hoog gegrepen idealen op de weerbarstige praktijk. Hilda Jonker en haar zus hadden dan ook minder verheven herinneringen aan het huis. Jo maakte duidelijk dat Irene Vorrink-Bergmeijer kamers verhuurde aan studenten omdat ze het geld nodig had om op de Marco Polostraat te kunnen blijven wonen na het vertrek van haar echtgenoot met zijn goede salaris.[85] Ook Hilda Jonker wees hierop.[86] De idealen van de AJC-voorman reikten niet zo ver dat hij in financieel opzicht solidair bleef met zijn echtgenote en zijn dochter. Er werd wel mooi gesproken over jongens en meisjes die in kameraadschap en verantwoordelijkheid met elkaar moesten leren omgaan en die allemaal een steentje bijdroegen aan het huishouden maar dat hield niet meer in dan mee helpen afwassen. Irene Vorrink-Bergmeijer deed al het overige huishoudelijke werk, met hulp van enkele meisjes die in het huis woonden.[87] Het gemeenschapshuis had dus meer weg van een pension dan een socialistische utopie.

De samenstelling van de bewoners weerspiegelde dit ook. De oorspronkelijke bewoners, de AJC-meisjes en -jongens met een arbeidersachtergrond, hielden het niet lang vol in de Marco Polostraat. Al een halfjaar na de oprichting vertrok 'het proletariaat'. Ze voelden zich niet thuis in het huis waar de jonge Puk en haar vriendinnetje Josje Wibaut rondliepen in hun AJC-uniformpjes. In huiselijke kring werden stands- en klassenverschillen zichtbaar. Oud-bewoner Arie Treurniet: 'Zat je bijvoorbeeld met elkaar te eten, dan bleek dat de eetgewoonten heel ver uit elkaar lagen. Veel verder dan nu. En dat de spraak verschilt.' De eerste bewoners werden opgevolgd door studenten aan de universiteit en de School voor Maatschappelijk Werk, onder wie de sociologiestudent Hilda Jonker. Een aantal van hen zou later een belangrijke rol in de sociaaldemocratie gaan spelen: de socioloog Wim Hofstee, Tweede Kamerlid Took Meilink en uiteraard Hilda Jonker. Over de nieuwe samenstelling van het huis zei Arie Treurniet: 'In de Marco Polostraat is ons gebleken dat het beter ging toen de mensen meer gelijksoortig waren. Allemaal mensen die wel links waren, maar ook grote belangstelling hadden voor je hersens gebruiken.'

De bewoners waren lid van de AJC of de SDSC en volop politiek actief; de meesten stemden SDAP. Ook kwamen Duitse socialisten op bezoek. De bewoners discussieerden veelvuldig met elkaar en het debat

kon soms hoog oplopen. Gesprekken gingen over politieke kwesties en over vragen als 'Wat is meer bepalend voor iemands ontwikkeling: omgeving of afkomst?' Puk Vorrink, de latere minister, vertelde dat in deze discussies Hilda Jonker vaak het beste antwoord gaf. De meer intellectueel ingestelde bewoners wilden daarbij anderen 'opheffen' uit hun arbeidersmilieu en gedroegen zich als 'prominenten-in-spe'. Jet Hartnak, die als behangnaaister had gewerkt, vertelde hoezeer het haar dwarszat dat 'de studenten' het niet konden laten iedereen op te voeden die minder intellectueel was dan zij zelf. Ze kon ook moeilijk wennen aan het enorme stuk ossenhaas dat iedere zaterdagavond op tafel stond. Goed en royaal eten spoorde niet met de AJC-idealen die gericht waren op soberheid. Het gebruik van alcohol en nicotine gold wel als ongepast. Er waren nuttiger dingen om geld aan te besteden, zoals het eerstkomende pinksterfeest op de Paasheuvel.

Hilda Jonker genoot van de vele politieke discussies, maar werd van haar stuk gebracht door wat ze zag op het gebied van seksuele verhoudingen. Zo veroorzaakte de huisgenote die er met haar lerares vandoor ging naar Parijs veel beroering. Het meisje bleek op een dag ineens verdwenen, samen met haar geliefde, een getrouwde vrouw met kinderen. Hilda Jonker: 'Dat drama heeft ons zeer geschokt. Zoiets radicaals had ik nog nooit meegemaakt. Ik had natuurlijk wel eens een lesbisch stel meegemaakt, maar vanuit de verte.'[88] De bewoners spraken er nachtenlang over. Wat moesten ze hier nu van vinden? Hilda Jonker: 'Nee, dat zou mij nooit overkomen, denk ik. Nee, dat opeens ervan doorgaan...'[89]

Ook de kennismaking met Lau Mazirel was ongemakkelijk. Mazirel studeerde rechten en zou later als jurist naam maken als pleitbezorger van zigeuners, joden en homoseksuelen. Haar kamer was leeg en wit en contrasteerde met de Genemuider mat, de worteldoek, de Van Gogh-reproductie en het groene gemberpotje met pauwenveren of judaspenning die meer gebruikelijk waren in het huis. Dat ze op een plank met een deken erover sliep, maakte indruk. Hilda Jonker was een beetje bang voor haar. Ze ging alleen op reis en had dan voor Hilda Jonker onbegrijpelijke avonturen. Lau Mazirel had iets sensueels dat Hilda niet beviel. 'Zij was de enige die af en toe naakt door het huis liep, zo'n beetje verleiderig. Daar zijn de jongens heel boos om

geworden, en Irene heeft er uiteindelijk aanmerking op gemaakt.'[90]

Ondanks deze gebeurtenissen benadrukten de oud-bewoners dat het zeker geen 'seksuele warboel' was. Ingetogenheid en zelfbeheersing waren het parool.[91] Gewaagde grapjes werden niet gehoord. Jongens en meisjes moesten immers leren in kameraadschap en eigen verantwoordelijkheid met elkaar om te gaan. Dit was in het Interbellum vooruitstrevend. De bewoners zeiden dat ze de vrijheid niet misbruikten. Arie Treurniet over de seksuele mores: 'De AJC was een kuis gezelschap, maar we waren geen aardappels. We zijn allemaal voordat we trouwden met de vrouw naar bed gegaan. Als je bij elkaar hoorde, dan sliep je met elkaar. Je kunt rustig zeggen dat wij het onzedelijk zouden hebben gevonden als je 't niet gedaan had.'[92] Ook Hilda Jonker en Evert Verwey maakten van die mogelijkheid gebruik. Enigszins principieel probeerden ze hun huwelijk in seksueel opzicht uit: 'kijken of het klikt'. Voorbehoedmiddelen verkregen ze via de huisarts van de familie Verwey.[93]

Van grote invloed was ook de nadere kennismaking met de zeventien jaar oudere Koos Vorrink. Toen Hilda Jonker op de Marco Polostraat ging wonen, speelde hij al een prominente rol in de sociaaldemocratie. Hij was een man van het pathos die zich helemaal kon geven in vlammende voordrachten. Zo kon hij op de Paasheuvel wondermooi spreken over de zuivere socialistische vriendschap en kameraadschap tussen jongens en meisjes; zijn achterban droeg hem op handen. In het gemeenschapshuis kreeg Hilda Jonker een kijkje achter de schermen van zijn eigen huwelijk. Toen ze hier in de zomer van 1929 ging wonen, was Koos Vorrink al verhuisd. Hij kwam alleen nog langs voor Sinterklaas en een incidenteel bezoekje aan zijn dochter Puk. Er werd dan uitgebreid over politiek gesproken, wat inhield dat de AJC-leider aan het woord was en nauwelijks tegenspraak verdroeg.[94] Als hij kwam was hij zo verschrikkelijk onaardig, herinnerde Hilda Verwey-Jonker zich, dat iedereen zich schaamde. Hij was bot tegen zijn echtgenote en negeerde zijn dochter, die behoefte had aan aandacht van haar vader.[95] Terwijl hij schreef over de verhouding tussen jongens en meisjes in termen van 'fijne draden van sympathie en vriendschap' die zich 'weven van ziel tot ziel'[96] kwam Hilda Jonker erachter dat hij de ene na de andere vriendin had.[97] Volgens zijn bio-

graaf geloofde Koos Vorrink oprecht dat het mogelijk was om deze liefdesrelaties aan te gaan met instemming van zijn echtgenote.[98] De bewoners van de Marco Polostraat zagen dat anders. Ze herinnerden zich hoe 'de oude Irene' vloekend als een dragonder ('de gvd's rolden haar mond uit') tekeer kon gaan als het om zijn vriendinnen ging.[99] In 1935 liep hun huwelijk dan ook stuk. De door Irene Vorrink-Bergmeijer aangevraagde scheiding van tafel en bed werd toegekend vanwege zijn overspel.[100]

De oud-bewoners hebben de realiteit achter het modelhuwelijk als schokkend ervaren.[101] De AJC-mores verdroegen geen echtscheiding. In 1956 nog werd een bezoldigd hoofdbestuurder om deze reden ontslagen.[102] Uitgerekend Koos Vorrink brak met die code. Zijn woorden bleken holle retoriek. Hilda Jonker, die zo afkerig was van hypocrisie, ontging dit niet. De man die de sociaaldemocratie inzette voor zijn tomeloze ambities, had het vanaf de eerste kennismaking bij haar verbruid.

Na een jaar Marco Polostraat trouwden Hilda en Evert. Dit kondigden ze met een uiterst eenvoudige kaart aan: 'Wij gaan 9 julie trouwen en dan wonen Amstellaan 44, Amsterdam-Zuid', gevolgd door de namen van het bruidspaar. In die tijd was zo'n bericht een statement, zei Hilda's zoon Maarten. Hilda: 'Dat was onze manier van verzet aantekenen tegen de traditionele annonce van de ouders op dubbele vellen geschept papier. Het was alleen lelijk Nederlands.'[103] De soberheid stond voor socialistische principes. De trouwplechtigheid stelde niets voor, aldus zoon Maarten. Met een taxi naar het stadhuis en dan trouwen. Hilda kocht geen speciale jurk, een foto is niet bewaard gebleven. Haar zus Jo: 'Ik geloof dat we nog een boterham hebben gekregen.'[104] Een paar dagen later waren er wel bijeenkomsten voor familie en vrienden in het huis van Hilda's moeder in Noordwijk aan Zee. De socialistische studenten zongen daar het tweetal toe:

Kentering is Kentering
Vol van jeugdwarm bloed,
Dat dus af en toe
Eens flink bruisen moet.[105]

Het kersverse echtpaar betrok een bescheiden woonruimte in Amsterdam. Ze hadden niet kunnen sparen voor een uitzet, zoals in die tijd gebruikelijk was. Hilda en Evert begonnen 'heel primitief' met een enkel stuk dat ze met geld van Hilda's moeder hadden gekocht en door een vriend vervaardigde triplex stoelen en een bureau. Na een paar jaar viel het meubilair uit elkaar.[106] Evert had niets met het idee van een nestje bouwen. Hilda: 'Toen we eens een tijdje inwoning hadden zag Evert hoofdschuddend toe hoe dat meisje almaar sleepte met stoeltjes en spulletjes: "Daar gaat weer een strootje," zei hij dan. "De liefde kan pas beginnen als het laatste eierdopje in de kast staat." Wij begonnen met sinaasappelkistjes.'[107] Hilda zat er niet mee en peinsde er niet over om zich aan het huishouden te wijden. Ze genoot volop van de nieuwe studie sociologie.

WIJ GAAN 9 JULIE TROUWEN EN DAN WONEN
AMSTELLAAN 44, AMSTERDAM-ZUID

EVERT VERWEY
HILDA JONKER

BEZOEKERS ZIJN WELKOM 12 EN 13 JULIE OP „BLONDE DUINEN",
ORANJEWEG 34, NOORDWIJK AAN ZEE

AMSTERDAM, JULIE 1930, { BILDERDIJKKADE 16, WEST
MARCO POLOSTRAAT 228, WEST

Uitnodiging huwelijk.

Er was wel iets veranderd sinds Hilda's moeder als eerste vrouw wiskunde was gaan studeren aan de Gemeentelijke Universiteit in Amsterdam. Toen Hilda Jonker zich hier in 1929 inschreef vormden meisjes bijna een derde van de ruim vijfhonderd eerstejaars.[108] Maar dat wilde niet zeggen dat sekseverschillen er niet meer toe deden. Een enkele keer kon ze zelfs gebruikmaken van haar vrouw-zijn, zo merkte Hilda toen ze met hoogleraar Bonger de invulling van haar studie besprak. Het is mede aan zijn opstelling te danken dat Hilda Jonker in 1932 als eerste in Nederland een doctoraal examen sociologie kon afleggen.[109]

Sociologie studeerde men indertijd meestal in combinatie met rechten. Desgevraagd ontraadde socialist en partijgenoot Bonger Hilda Jonker de studie. Met een doctoraal sociologie kon ze 'niets' worden want de jonge studie kende voor de oorlog nauwelijks beroepsmogelijkheden.[110] Ze zou er daarom goed aan doen ook het doctoraal recht te halen. Hilda Jonker pareerde dit door erop te wijzen dat ze een betaalde baan had als journalist. Haar directeur had haar al laten weten dat ze na haar studie wellicht redacteur sociale zaken zou kunnen worden. Het overtuigde de hoogleraar niet. Zoals haar moeder zich niet uit het veld liet slaan door een afwijzing van de Zwolse gemeenteraad, zo liet Hilda zich niet intimideren door een gerenommeerde hoogleraar. Hilda bracht haar verloving in stelling. Bonger dacht dat twee doctoraal examens dan niet meer haalbaar zouden zijn en bond in.[111] Ongetwijfeld heeft meegespeeld dat de hoogleraar zag dat veel meisjes hun studie niet konden of wilden afronden. In Amsterdam deed in de jaren twintig bijna de helft van de studentes geen doctoraal examen. Maar ook zullen zijn persoonlijke opvattingen een rol hebben gespeeld. Hij was overtuigd van biologische verschillen tussen de rassen en de seksen. Hoewel een voorstander van vrouwenkiesrecht, vond hij vrouwen qua aanleg toch minder geschikt voor de democratie.[112]

Door sociologie te gaan studeren, koos Hilda Jonker voor een nieuw vakgebied waarin de maakbaarheid van de samenleving grote nadruk kreeg en waarin politiek en wetenschap met elkaar waren ver-

bonden. Ze volgde colleges bij twee van de grondleggers van het vakgebied in Nederland, Bonger en Steinmetz. Het ontstaan van de sociologie voert terug tot de negentiende eeuw toen indringende vragen opkwamen over de manier waarop moest worden omgegaan met de grote maatschappelijke veranderingen die de Franse Revolutie en de industrialisatie in gang hadden gezet. Zouden deze tot verdere vooruitgang leiden of juist niet? Hoe moest de samenleving hiermee omgaan en was het mogelijk de omwentelingen geleidelijk, beheerst en planmatig plaats te laten vinden? Waren universele wetmatigheden te ontdekken in de veranderingsprocessen? Al deze kwesties vroegen om verdere studie naar 'de administratie der dingen', zoals Saint Simon, een van de voorlopers van de sociologie, dat formuleerde. In het kielzog van de maatschappelijke veranderingen gingen sociale kwesties en sociale politiek onderwerp van debat vormen.

De eerste Nederlandse wetenschappers op dit terrein waren hoogleraren economie in juridische faculteiten. Zij vormden in de tweede helft van de negentiende eeuw een voorhoede en werden gevolgd door Delftse ingenieurs. Vanwege hun professie kwamen de ingenieurs in aanraking met problemen rond volksgezondheid en arbeidsomstandigheden.[113] Ongeveer gelijktijdig ontwikkelde Steinmetz binnen de geografie de sociografie, hetgeen tot een eigen Nederlandse sociologische traditie zou leiden. Sociografen bestudeerden een dorp, stad of streek zo volledig mogelijk. De nadruk lag daarbij op het beschrijven van de feiten. Daarbij ging het niet alleen om harde geografische, sociaaleconomische en demografische gegevens, maar ook om minder grijpbare verschijnselen als 'volkskarakter' en cultuur. In 1895 werd Steinmetz als privaatdocent politieke aardrijkskunde en volkenkunde verbonden aan de Amsterdamse universiteit; in 1907 volgde een hoogleraarsbenoeming.[114] Bonger wist in 1922 een hoogleraarschap in de wacht te slepen nadat hem tot drie keer toe een leerstoel was ontgaan vanwege zijn socialistische overtuigingen.[115] Bonger had zijn bekendheid te danken aan zijn proefschrift uit 1905. Hierin stelde hij dat een verbetering van de economische omstandigheden tot een vermindering van de misdaad zou leiden. Het was voor die tijd bijzonder dat hij crimineel gedrag uit maatschappelijke factoren wilde verklaren.

Over deze pioniersfase is hard geoordeeld door de prominente socioloog Van Doorn. Het begin van de Nederlandse sociologie in de eerste decennia van de twintigste eeuw liet volgens hem 'een wirwar zien van maatschappelijke en politieke standpunten, ideologische voorkeuren, toevallige bemoeienissen en onvolgroeide wetenschappelijke interpretaties'.[116] Dit oordeel zegt iets over de ontwikkelingsfase van de sociologie, maar ook over Van Doorn die er in de jaren vijftig en zestig op uit was het vak meer status en wetenschappelijk gezag te geven.

De band tussen sociologie en politiek in de eerste decennia van de twintigste eeuw bleek bijvoorbeeld uit het feit dat socialisten de benoeming van Bonger als een overwinning vierden.[117] Veel van de eerste Nederlandse sociologen hadden affiniteit met hetzij de sociaaldemocratie hetzij het radicale liberalisme. De leidende opvatting onder de sociologen was dat beheerste vooruitgang de beste sociale politiek vormde. De liberalen wilden daarbij graag meer speelruimte voor het individu, de sociaaldemocraten benadrukten de rol van de gemeenschap en de staat. Deze wens tot geleidelijke maatschappelijke vooruitgang stond haaks op het revolutionaire marxisme, dat koerste op een radicale omwenteling. Het laissez-faireliberalisme dat de krachten van de markt vrij spel wilde geven, was eveneens niet erg aantrekkelijk voor de vroege beoefenaars van de sociologie.[118]

Ook voor Hilda Jonker hoorden sociologie en socialisme bij elkaar. Marx noemde ze bijvoorbeeld een groot socioloog.[119] Waar de meeste studenten indertijd nauwelijks politieke interesse toonden,[120] had Hilda Jonker zich al in haar Leidse tijd aangesloten bij de SDAP en SDSC. Via de studie kon zij onderzoek doen naar maatschappelijke vraagstukken, via de politiek kon zij werken aan oplossingen. In Amsterdam bleef ze tijdens haar studie politiek actief: ze publiceerde in *Kentering*, woonde in de Marco Polostraat in een huis met socialisten, en was betrokken bij de oprichting van een marxistische studiekring.[121] Samen met Evert Verwey maakte ze deel uit van de 'Universitaire kommissie', een SDSC-werkgroep die met een ambitieus plan het universitaire onderwijs ingrijpend wilde hervormen. De 'kommissie' vond dat het universitair onderwijs niet langer het voorrecht mocht zijn van een bepaalde klasse en wilde het over-

heidsbeurzenstelsel sterk verbeteren. Verder wilde ze de universitaire studie aanpassen aan de behoeften van de samenleving en zo nodig opsplitsen in een meer praktische en een meer theoretische richting. In 1932 werd dit programma door de SDSC officieel aanvaard.[122] In een verslag van een van de vergaderingen van de werkgroep wordt de 'kameraden' als volgt moed ingesproken: 'Werk hard en denk aan Bonger.'[123]

In Amsterdam herkende SDAP-voorvrouw Liesbeth Ribbius Peletier het talent van de jonge sociologiestudent. Ribbius Peletier (1891-1989), gepromoveerd jurist, had nog met Hilda's moeder de voorloper van de Vereniging van Vrouwen met een Academische Opleiding opgericht. Ribbius Peletier hoorde samen met Carry Pothuis-Smit (eerste vrouw in de Eerste Kamer), Suze Groeneweg (eerste vrouw in de Tweede Kamer) en Mathilde Wibaut-Berdenis van Berlekom tot de prominente vrouwen in de SDAP tijdens het Interbellum. In 1925 werd Ribbius Peletier lid van de SDAP. Al snel trad ze toe tot het partijbestuur in de hoedanigheid van (onbezoldigd) secretaris van de Bond van Sociaaldemocratische Vrouwenclubs. Voor het in de partij lange tijd omstreden vrouwenwerk was zij van onschatbare betekenis.[124] Ribbius Peletier schakelde Hilda Jonker in om een rapport te maken over de wet op de afbetalingsovereenkomst. Uit een door Ribbius Peletier uitgezette enquête bleek dat er nogal wat mis ging bij het kopen op krediet. Zo waren er arbeidersvrouwen die zich door colporteurs een elektrische wasmachine lieten aansmeren terwijl ze niet eens op het elektriciteitsnet waren aangesloten. Hilda Jonker zag wat in het voorstel van Drentse vrouwen om man en vrouw samen over de aanschaf te laten beslissen. Dat idee, later bekend geworden onder de naam 'het pantoffelheldartikel', nam ze over en is later in de wet opgenomen. Dat dit artikel de zelfstandigheid van gehuwde vrouwen ondermijnde, telde kennelijk niet zo zwaar voor haar. Deze opdracht voor Peletier opende Hilda Jonker de ogen voor de wereld van arbeidersgezinnen en de moeilijke omstandigheden waaronder zij vaak leefden. Hierdoor vormden 'arbeiders' niet langer een abstracte groep voor haar.[125]

Liesbeth Ribbius Peletier.

Verder zette Hilda Jonker in haar Amsterdamse jaren met Rudolf Kuyper kadercursussen op over marxistische sociologie voor het Instituut voor de Arbeiders Ontwikkeling. Dit scholingsinstituut was in 1924 opgericht door de SDAP en de NVV. Door de samenwerking met Kuyper raakte Hilda Jonker goed thuis in het marxistische denken. Kuyper was van 1931 tot zijn overlijden in 1934 bijzonder hoogleraar in de sociologie, in het bijzonder de marxistische sociologie, aan de Universiteit in Utrecht. Na zijn dood verwerkte Hilda Jonker zijn aantekeningen tot een boek. De verdienste van Kuyper was volgens Hilda Jonker dat hij het marxisme in Nederland behoedde voor dogmatische verstarring en eenzijdige toespitsing op economische problemen.[126]

Naast dit alles studeerde Hilda Jonker. Het feit dat de studie sociologie nog in een pioniersstadium verkeerde, leverde de studenten veel vrijheid op. Bij gebrek aan een afgebakend studieprogramma stelden ze zelf hun vakkenpakket samen. Hilda Jonker volgde colleges bij Bonger en Steinmetz, studeerde economie bij Frijda en economische geschiedenis bij haar moeders studiegenoot Posthumus. De vakken staatsrecht en statistiek complementeerden haar rooster.[127] Ze deed examen in sociologie met als bijvakken Nederlands staatsrecht, ethologie en economie.[128] Uit die tijd resteren twee werkstukken die goed

laten zien wat Hilda Jonker opstak van de studie en hoe ze door de sociologie is gevormd.

Het 41 pagina's tellende werkstuk voor Steinmetz over 'zigeuners' is een schoolvoorbeeld van zijn sociografische benadering, zij het dat hier niet een gebied maar een groep centraal stond.[129] Op basis van een literatuurstudie schreef Hilda Jonker over ras en herkomst, geschiedenis en verspreiding, fysiek en psychisch voorkomen, middelen van bestaan en levenswijze, sociale verschijnselen en de plaats tussen andere volken. Van de vijftien publicaties die ze raadpleegde waren er acht Duitstalig, drie Engelstalig en drie Franstalig. Ze tekende op wat in de literatuur stond: of het nu over raskenmerken ging zoals de ortho-mesocefale schedel en de onrustig rondkijkende ogen, de parasitaire eigenschappen en de lage morele en geestelijke toestand of het gegeven dat de 'meer mannelijke' beroepen die zigeuners uitoefenden zich uitstekend leenden voor minder eerlijke praktijken. Anekdotes die dit onderbouwden, nam ze zonder commentaar over. Een voorbeeld zijn de aantekeningen uit een proces in 1929 waarin zigeuners van kannibalisme werden beschuldigd. Een enkel lichtpuntje in het verder inktzwarte beeld van de zigeuners vormde de muziek. Op dit gebied hadden enige individuen zich kunnen onderscheiden, zij het dat zigeuners het nooit tot scheppende kunstenaars hadden gebracht.

In het laatste hoofdstuk kwam Hilda Jonker met een persoonlijke visie. De socioloog in wording schreef: 'Ik geloof, dat het voor een zeer groot deel aan de inactiviteit van de zigeuners ligt – die misschien vermengd is met een te groote emotionaliteit – dat zij niet in staat zijn geweest zich ook maar eenigermate te ontwikkelen.' Een toekomst had dit volk niet. Ze verwachtte dat het zich in de loop van de tijd zou mengen met andere bevolkingsgroepen.[130] Het is opvallend dat Hilda Jonker de stigmatiserende en racistische literatuur kritiekloos overnam. Nog pijnlijker is dat ze op hoge leeftijd geen enkele gêne toonde om dit werkstuk aan Wim Willems te laten lezen.[131] Willems, nu hoogleraar sociale geschiedenis in Leiden, liet in een ongedateerd briefje weten dat het manuscript een 'interessant tijdsbeeld' gaf.[132] Daarmee had hij zich niet alleen meer dan beleefd uitgedrukt maar verwees hij ook naar een zwarte bladzijde in de sociale wetenschappen.

In de tijd dat Hilda Jonker sociologie studeerde werden wetenschappelijke argumenten ingezet om groepen mensen te classificeren. Verschillen tussen 'rassen', seksen en standen werden wetenschappelijk geduid en sociaalwetenschappelijke tijdschriften besteedden in de jaren dertig met enige regelmaat aandacht aan biologistische, eugenetische en racistische denkbeelden. Het tijdschrift waarvan Bonger en Steinmetz mederedacteur waren, *Mensch en Maatschappij*, spande daarbij de kroon.[133] In zijn in 1937 gepubliceerde *Inleiding tot de sociologie* tilde Steinmetz het onderscheid tussen 'onvolwaardige' en 'hooger begaafde' mensen naar het niveau van volken en rassen en soms ook naar de seksen. Deze denkwijze leidde tot uitspraken als 'kinderen en vrouwen neigen van nature meest in hooge mate en zonder dat bedwinging noodig is tot (...) *onderwerping*, tot bukken en kruipen. (...) Ook vele lagere volken, de Negers naar het schijnt in het bijzonder, en ook zeer vele mannen in de hoogere volken [neigen hiertoe].'[134] Bonger had in zijn dissertatie weliswaar afgerekend met de biosociale grondslag van misdadig gedrag, maar ook hij had aandacht voor biologisch bepaalde ongelijkheden tussen de seksen en de rassen.[135]

Waar Hilda Jonker in haar werkstuk over de zigeuners nog weinig aan eigen oordeelsvorming toekwam, deed zij dat wel in haar afstudeerscriptie voor Bonger. Nu leverde zij zelfs kritiek op de beroemde Steinmetz. Bonger was een belangrijk theoreticus in de SDAP en Hilda beschouwde hem later als haar voornaamste leermeester.[136] Wellicht is dat mede te danken aan de opdracht die hij haar gaf voor haar doctoraalscriptie. Bonger liet haar nadenken over het idee of er wetmatigheden in de ontwikkeling van een samenleving zijn te ontwaren en liet haar een werkstuk schrijven over de 'Fazenleer'. Daarmee zette hij haar er via een omweg toe aan het marxistische dogma van wetmatig verlopende veranderingen ter discussie te stellen. Voor het werkstuk moest ze negentiende-eeuwse denkers bestuderen die zich hadden uitgelaten over de ontwikkeling van de samenleving. Dit betekende een verbreding van Hilda's intellectuele horizon. Dat Bonger haar stimuleerde te denken buiten marxistische kaders om zegt indirect ook iets over deze hoogleraar.

Hilda Jonker betoogde in haar werkstuk dat de belangrijkste taak van de faseleer het verschaffen van meer zekerheid over de ontwikke-

ling in en van de samenleving was. Het maakte daarbij niet uit wat de motor achter maatschappelijke veranderingen was: dit kon de 'rassenstrijd', de productieverhoudingen, de strijd om het bestaan maar ook de groei van het 'zedelik bewustzijn' zijn. Uitgaande van de hypothese dat de maatschappij zich volgens 'immanente kausale wetten' bewoog, moest vervolgens op zoek worden gegaan naar fasen in die ontwikkeling. Fasen waren in haar optiek min of meer scherp afgebakende perioden in de maatschappelijke ontwikkeling. Het maken van een indeling naar tijdvakken moest op inductieve wijze geschieden, omdat dit de enige manier was die wetenschappelijk te verantwoorden was. Bevestiging van de hypothese had grote betekenis voor de sociologie en het marxisme omdat ze een overtuigend bewijs leverde voor 'de wetmatigheid in de maatschappij'.

Een overzicht van de bestaande fasesystemen liet echter zien dat tot nog toe geen volledige en overtuigende theorie was opgesteld. Hilda Jonker vroeg zich zelfs af of het überhaupt wel mogelijk was een wetenschappelijk gefundeerd fasesysteem op te stellen. Kritisch liet ze een groot aantal visies de revue passeren waarin respectievelijk onder meer de economie, de familie, het groepsleven, de staat en ideologieën centraal stonden. Ook nu baseerde ze zich grotendeels op Duitstalige literatuur. Ze besprak het werk van invloedrijke denkers zoals Engels, Durkheim, Comte, Tönnies en Morgan. Al deze theorieën leverden bouwstenen voor een algemeen geldende faseleer. Maar het was duidelijk dat er nog veel hiaten waren. Hilda Jonker zag het als een taak van de sociologie om deze lacunes aan te vullen en de feiten steeds goed te verifiëren. Ze voorzag dat dit een enorme opgave was die vele onderzoekers meerdere jaren in beslag zou nemen. Maar het loonde wel dit te doen. Niet alleen zou dit de wetmatige ontwikkeling aantonen, ook leverde het mogelijkheden tot een verdere uitbouw van de sociologie en stimuleerde het meer systematische samenwerking tussen verschillende stromingen. Een maatschappelijk verschijnsel zoals oorlog zou dan steeds in zijn ontwikkeling en in samenhang met andere verschijnselen beschouwd kunnen worden. Dit zou verwarrende discussies voorkomen.[137]

Dit werkstuk laat zien dat Hilda Jonker nadacht over de betekenis van onderzoek en sociologie voor de maakbaarheid van de samenle-

ving. Ze vond dat er nooit mocht worden getornd aan een zorgvuldige en verifieerbare verzameling van de feiten en die opstelling hield ze haar hele leven. Met haar scriptie nam ze ook een zekere afstand tot het marxisme. In 1930 had ze bijvoorbeeld nog geschreven dat wetenschap in dienst stond van een klasse,[138] twee jaar later zou ze dat niet meer opschrijven. Het was duidelijk dat het marxisme niet de waarheid in pacht had om alle ontwikkeling in de samenleving te kunnen verklaren en voorspellen.

Op 16 augustus 1932 stuurde Hilda Jonker de scriptie naar haar hoogleraar.[139] Ze was er zelf niet zo tevreden over.[140] Dat was niet echt verwonderlijk. Terwijl zij aan haar doctoraalscriptie werkte, liepen de spanningen in de SDAP hoog op en Hilda Jonker liet zich duchtig gelden in de partijruzies. Tegelijkertijd was haar persoonlijke leven ingrijpend veranderd. De verloving met Evert Verwey was gevolgd door een huwelijk en weer later door een verhuizing naar Groningen. Hier kreeg haar echtgenoot een baan, Hilda raakte in verwachting en schreef haar eindwerkstuk tijdens haar zwangerschap. Dat alles viel niet mee, zo liet ze Bonger weten. Ze stond nu letterlijk op afstand van de nieuwste kennis over de sociologie. 'De grootste moeilikheid is voor mij geweest alle litteratuur, die ik meende nodig te hebben, bijeen te krijgen. De Groningse Universiteitsbibliotheek bevat n.l. betrekklik veel oude, maar zo goed als geen nieuwe sociologiese werken.'[141] Het moet Hilda zwaar zijn gevallen dat ze in Groningen niet op de hoogte kon blijven van de nieuwste literatuur want ze volgde de actuele ontwikkeling in socialisme en sociologie graag op de voet.

Hilda was niet tevreden over haar werkstuk, maar Bonger keurde de scriptie wel goed. Het afstuderen vond plaats op 6 oktober, drie maanden voor de geboorte van haar eerste kind.[142] De gevorderde zwangerschap bracht de hoogleraren in verwarring: ze hoefde maar een minuut op de uitslag te wachten.[143] De eerste Nederlandse student had haar doctoraal examen sociologie behaald. Een verdere loopbaan als journalist of socioloog was voor een getrouwde vrouw echter uitgesloten. Noodgedwongen koos Hilda voor de politiek. Maar ze zou haar hele leven lang een socioloog in de politiek blijven.

3
‘Het socialisme is alles’

Kenteringsocialisten willen vernieuwing

Na haar afstuderen in 1932 verhuisde Hilda met haar echtgenoot mee naar Groningen en later naar Eindhoven en kreeg ze twee kinderen. Tegelijkertijd ontwikkelde Hilda Verwey-Jonker zich in de jaren dertig tot een vooraanstaand sociaaldemocraat, die als intellectueel en publicist naam maakte en die op 29-jarige leeftijd al gold als potentieel Tweede Kamerlid.[1] Ze was een van de zeer weinige vrouwen die ertoe deden in partijdiscussies en maakte deel uit van een nieuwe lichting intellectuelen die begin jaren dertig naar voren kwam in de SDAP, de Kenteringsocialisten.[2]

Naast Jan Tinbergen, Hein Vos, Stuuf Wiardi Beckman, Jaap Burger, Marinus van der Goes van Naters[3] en Henk Brugmans ontpopte Hilda Verwey-Jonker zich tot een van de spraakmakende leden van dit gezelschap. De Kenteringsocialisten mengden zich vanaf eind jaren twintig stevig in partijpolitieke discussies en speelden een cruciale rol in het vernieuwingsproces in de tweede helft van de jaren dertig. Ze brachten nieuwe inzichten mee uit de economie, sociologie en psychologie en zouden na de oorlog veelal prominente posities gaan bekleden in de samenleving. Historicus Wiardi Beckman en jurist Van der Goes van Naters richtten zich sterk op de ontwikkeling van de staat en staatsinstellingen. Beckman werd in 1937 hoofdredacteur van *Het Volk* en was met Brugmans secretaris van de nieuwe beginselprogrammacommissie van de SDAP. Beckman zou in de oorlog omkomen, de ‘rode jonker’ Van der Goes van Naters werd later fractievoorzitter. Vos en Tinbergen richtten zich vooral op de economie. Vos werd de eerste directeur van het wetenschappelijke bureau van de par-

tij en na de oorlog minister van Handel en later van Verkeer. De briljante econometrist Jan Tinbergen werd directeur van het Sociaal Cultureel Planbureau en een invloedrijk lid van de Sociaal-Economische Raad. In 1969 ontving hij de eerste Nobelprijs voor de economie. Henk Brugmans bracht het tot directeur van het Instituut voor Arbeiders-Ontwikkeling en had zo grote invloed op de kadervorming van de SDAP en NVV. Samen met Wiardi Beckman, Van der Goes van Naters en Brugmans zat Verwey-Jonker in de nieuwe beginselprogrammacommissie van de SDAP, met Vos en Tinbergen bleef zij haar hele leven bevriend.

De Kenteringsocialisten werden actief in een periode dat de SDAP geen pasklaar antwoord meer had op existentiële vragen in de samenleving. Met de beurskrach in 1929 op Wall Street begon een wereldwijde economische crisis, die ook Nederland in zijn greep kreeg. De werkloosheid liep in hoog tempo op van honderdduizend werklozen in 1930 naar het drievoudige in 1932. De overheid bezuinigde en het nationale inkomen daalde. De economische ontwikkeling stelde socialisten voor de vraag hoe zij deze crisis moesten duiden en oplossen. De radicalen meenden dat dit de kans was om het kapitalisme omver te werpen. Meer hervormingsgezinde SDAP'ers daarentegen dachten dat deze crises tijdelijk waren en dat vooral gezocht moest worden naar manieren om het economische proces beter te beheersen. Totdat het economische tij weer gunstiger werd, moest het draaglijker maken van het leven van werklozen vooropstaan.

Ook het opkomende fascisme stelde de sociaaldemocratie voor fundamentele vragen. In 1926 vestigde Mussolini een fascistische staat in Italië; in Duitsland kwam Hitler in 1933 aan de macht. De Duitse zusterpartij van de SDAP had nauwelijks weerstand geboden aan de opkomst van Hitler. Dat werd in Nederland weliswaar fel afgekeurd, maar de SDAP wist zelf ook niet hoe zich te verhouden tot het nationaalsocialisme. De aantrekkingskracht van het fascisme op bepaalde bevolkingsgroepen maakte duidelijk dat socialisten verder moesten nadenken over de rol van de parlementaire democratie en de nationale staat. Ook werd steeds duidelijker hoe achterhaald de marxistische indeling van de samenleving in slechts twee klassen was. Boeren en zelfstandigen, de zogenaamde middengroepen, zouden volgens de

marxistische theorie langzaam maar zeker verdwijnen en grotendeels opgaan in het proletariaat, de groep die volgens de retoriek niets anders te verliezen had dan zijn ketenen.[4] Maar boeren en kleine zelfstandigen ontwikkelden zich niet volgens het model. De middengroepen namen juist in omvang toe en leken vatbaar voor het fascisme. Dit stimuleerde het denken over de vraag of de SDAP zich niet moest verbreden en een volkspartij moest worden.

De omvorming van de SDAP tot volkspartij zou de deuren kunnen openen voor samenwerking met confessionele partijen, waarbij vooral aan katholieken werd gedacht. Dit versterkte de basis en kon electoraal gewin opleveren. Tien jaar na de introductie van het algemeen kiesrecht bleek het percentage SDAP-zetels in de Tweede Kamer niet boven een teleurstellende 25 procent te komen. Dit bood weinig hoop voor de toekomst. Met een bredere basis behoorde ook regeringsdeelname tot de mogelijkheden. Op lokaal niveau had de SDAP al laten zien dat zij verschil maakte. De vraag of socialisten zich wel tot een ministerschap moesten laten verleiden had eerder veel emoties losgemaakt omdat dit zich slecht verdroeg met het adagium van internationale klassenstrijd. De lokale successen lieten echter duidelijk zien dat de partij daadwerkelijk iets kon bereiken voor arbeiders. Het beperkte electorale succes en de druk van het opkomende fascisme stelde de SDAP voor een keuze: wilde ze vooraleerst een internationaal georiënteerde partij voor de arbeiders zijn of een nationale volkspartij?[5]

Naast de vragen over aanpassing of verzet, klasse en natie werden verschillen tussen generaties SDAP'ers begin jaren dertig meer zichtbaar. Hilda Verwey-Jonker merkte dat als eerste scherpzinnig op in haar artikel 'Vijf en twintig jaar socialistische theorie'. Zij constateerde dat er inmiddels drie generaties sociaaldemocraten waren. Wat de jongste leeftijdsgroep, die van Hilda Verwey-Jonker zelf, onderscheidde van oudere socialisten was het feit dat ze de zekerheid van het socialisme helemaal kwijt waren.[6] Haar leeftijdsgenoten klaagden over een tekort aan intellectuele ontwikkeling en een gebrek aan verdere gedachtevorming.

De SDAP zag zich begin jaren dertig gesteld voor talrijke problemen die een oplossing vroegen. De gereedschapskist van de oudere generaties volstond niet meer om de actuele problemen het hoofd te bie-

den. 'Er was een gevoel van stagnatie in de partij' en 'wij waren als sociaaldemocratie helemaal aan het eind van ons Latijn',[7] zo verwoordde Henk Brugmans de gevoelens van de Kenteringsocialisten. Verwey-Jonker deelde de mineurstemming. Het was voor haar onbegrijpelijk en onacceptabel dat de SDAP zich niet meer inzette om oplossingen te vinden voor de grote moeilijkheden. Het ergste vond ze dat de partij er zich veel te weinig van bewust was hoezeer dit een gemis was.[8] Met de verschrikkingen van de Eerste Wereldoorlog in het achterhoofd keek Hilda naar de toekomst van het socialisme. Ze realiseerde zich al snel de gevaren van het fascisme, dat met ondemocratische middelen macht probeerde te verwerven. In 1929 had ze Angelika Balabanoff al op de Paasheuvel horen waarschuwen tegen het fascisme, in 1930 logeerden Duitse socialisten in de Marco Polostraat die ongetwijfeld over de politieke situatie in hun land spraken.[9]

Voor Verwey-Jonker moest er wat gebeuren. In niet mis te verstane bewoordingen maakte ze in partijbladen duidelijk dat een nieuwe gedachteontwikkeling noodzakelijk was die richting moest geven aan socialistische idealen.[10] Daarnaast ging ze zich met de instituties van de SDAP bemoeien. Met andere Kenteringsocialisten bepleitte ze in april 1931 in een uitgebreide brief de oprichting van een nieuw tijdschrift voor haar generatie. Hilda Verwey-Jonker was de eerste ondertekenaar; adhesiebetuigingen kwamen van onder anderen Bart Ruitenberg, Garmt Stuiveling, Quarles van Ufford en het echtpaar Tinbergen. De jonge garde ging hier de strijd aan met oudere partijgenoten en eiste ruimte op. In hun nieuwe blad moesten theoretische vraagstukken aan de orde komen omdat de bestaande publicatiekanalen niet voldeden. Het socialisme was niet 'teoreties' genoeg ingesteld en onvoldoende in staat antwoord te geven op de vragen die nu gesteld werden. 'Wij moeten aanknopen bij de heersende ekonomiese, kulturele en ideologiese nood van de huidige samenleving, hiervan een zuiver-socialistiese verklaring trachten te brengen en de lijnen aangeven, waarlangs een uitweg te verwachten valt,' aldus de opstandige jongeren. De ondertekenaars benadrukten niet tot een specifieke vleugel te behoren: 'De groep als geheel is daarom noch links, noch rechts, noch religieus, noch "Marxisties". (...) Wij stellen principieel reformisme even hoog als principieel radikalisme.'[11]

De toon en stijl van de brief waren beslist en zelfverzekerd, op het pedante af. De jongere generatie kon zich onmogelijk ontplooien in bladen waar oudere partijgenoten de toon aangaven, 'hoe welwillend ze zich overigens ook mochten betonen'. *De Socialist* legden ze meer en meer terzijde 'met een gevoel van onbevredigdheid, met de verzuchting dat wij het geschrevene al wisten'. De heilige huisjes werden niet geschuwd. Als er geen geld was voor een nieuw blad dan moest het populaire blad *De Notenkraker* maar worden opgeheven, aldus de opstandige jongeren. Het pleidooi voor het nieuwe tijdschrift werd goed onderbouwd in een brief van negen dichtbetypte A4'tjes. De toon, stijl en solide argumentatie waren kenmerkend voor Verwey-Jonker. Dat zij de eerste ondertekenaar was, doet ook sterk vermoeden dat de brief haar initiatief was. Iedere schroom om het partijbestuur aan te spreken ontbrak. Dat was bijzonder want slechts weinigen durfden het aan om in debat te treden met de groten in de partij.[12] De actie had succes. Er verscheen inderdaad een nieuw blad, *De Sociaaldemocraat*, maar dat kwam ook omdat dit AJC-voorman Koos Vorrink goed uitkwam.[13] Met de brief aan het partijbestuur liet Verwey-Jonker zien hoezeer ze aan theorievorming hechtte. Maar kennis van de juiste inzichten bracht het socialistische ideaal niet vanzelf dichterbij, in de partij ging het ook om belangen en posities. Het duurde enige tijd voordat Verwey-Jonker dat doorkreeg.

Begin jaren dertig liepen de spanningen in de SDAP hoog op dankzij uiteenlopende visies op inhoud, strategie en speelruimte voor debat en oppositie. Het partijbestuur ging ervan uit dat de heersende economische malaise een tijdelijk verschijnsel was. De linkervleugel in de partij dacht daar anders over. Zoals Hilda Verwey-Jonker ruimte voor de Kenteringsocialisten opeiste via een nieuw blad, zo werd ook deze strijd gevoerd via een tijdschrift. De radicale linkervleugel, met het blad *De Socialist* als spreekbuis, koos voor een meer revolutionaire uitweg uit de crisis en wilde het kapitalisme de genadeslag geven. De radicalen daagden het partijbestuur steeds openlijker uit. Een reactie van het partijbestuur kon niet uitblijven. De door Drees geformuleerde veroordeling van de groep tijdens het jaarlijkse partijcongres in 1931 betekende slechts een magere overwinning van het partijbestuur. *De Socialist* mocht niet meer verschijnen. Bij wijze van compro-

mis verscheen een nieuw discussieblad, *De Sociaaldemocraat*. Toen de revolutionaire linkervleugel als reactie hierop op 1 januari 1932 weer een nieuw blad, *De Fakkel*, ging uitgeven, was de maat voor het partijbestuur vol.[14]

Verwey-Jonker was bezorgd dat de partij hierdoor uit elkaar zou vallen. Juist nu de wereld opnieuw in brand kon vliegen en socialisten alle krachten moesten bundelen, vlogen verschillende groeperingen elkaar in de haren. Samen met andere Kenteringsocialisten schreef ze scherpe en emotionele stukken over het dreigende 'spook der scheuring' in het compromisblad, *De Sociaaldemocraat*.[15] Links en rechts moesten tot bezinning komen volgens de jonge auteurs. Daarom kwamen zij met een oproep om alle stromingen binnen de partij te houden, meer ruimte voor debat en verschillende opvattingen binnen de partij. Het partijcongres zou zich moeten uitspreken over de grenzen van geoorloofde oppositie en een royement van bepaalde groepen moest worden voorkomen. Verder wezen ze op het belang van buitenparlementaire actie. Voor de linkervleugel pleitte de aandacht voor de spontane, zelfstandige drang bij de revolutionaire massa en het 'spontane gevoelselement' in de beweging: 'Zeker kan men met het gevoel alleen geen politiek voeren, maar nog minder mag men vergeten, dat de klassenstrijd tenslotte op het spontane verzet en op zelfstandige, niet louter organisatoriese aktie berusten moet,' aldus de jongeren.[16]

Hun voorstel kreeg geen warm onthaal. Het partijbestuur kwam met een eigen resolutie die haar trof 'als een kaakslag' en die in Verwey-Jonkers ogen 'onrechtvaardig en onnodig tartend' was. Het partijbestuur sprak zich niet uit over de vraag wat nu wel of niet geoorloofde oppositie was. Hun resolutie zou leiden tot royement en scheuring waarbij de linkervleugel de gebeten hond was. Ruimte voor pluriformiteit, waar Verwey-Jonker zo voor pleitte, werd niet op prijs gesteld.[17] Ook via de plaatselijke afdeling maakte Verwey-Jonker kennis met de macht van het partijbestuur. De herinnering hieraan was vele jaren later nog scherp. Ze had het voor elkaar gekregen de lokale afdeling in haar woonplaats Groningen tegen het dreigende royement van de linkervleugel te laten stemmen, maar dat bleek een pyrrusoverwinning. Tijdens een nieuwe bijeenkomst sloeg het landelijk partijbestuur terug. De plaatselijke SDAP-wethouder Rogge had zo veel aan-

hangers van het partijbestuur weten op te trommelen dat Groningen vóór het royement van de radicalen stemde.[18]

De spanning in de partij liep hoog op en het was maar de vraag of de partijleiding of de linkervleugel het pleit zou winnen. De strijd culmineerde in het jaarlijkse congres in 1932 in Haarlem. Bestuur en oppositie stonden hier tegenover elkaar, een bemiddelingsvoorstel werd verworpen. Na vele bewogen uren volgde op de derde dag de ontknoping. Een representant van de linkervleugel, Schmidt, las een brief voor waarin hij aangaf uit de partij te stappen om royement te voorkomen. Met hem stapten 3281 SDAP-leden op, onder wie Hein van Wijk, die met Verwey-Jonker het artikel 'het spook der scheuring' had geschreven.[19]

Verwey-Jonker was diep teleurgesteld, maar zegde haar partijlidmaatschap niet op. Enkele maanden na het dramatische congres schreef ze weer een stuk waarin ze beklemtoonde dat het gebrek aan wetenschappelijke fundering van het socialisme moest leiden tot problemen. 'In waarheid heeft men een heel behoorlik inzicht in het verleden, maar een zeer beperkte kijk op de toekomst.' De partij had haar tijd verbruikt met bekvechten over de vraag of de 'krisis' door zou zetten, maar over datgene waar het haar uiteindelijk om te doen was, het socialisme, werd bitter weinig gepraat. Dit terwijl het geringste 'vergrijp' tegen de partij breed werd uitgemeten en met 'persoonlike onvriendelikheden over en weer' werd verzwaard. De partij, die zozeer democratie als eigen ideaal presenteerde, kon zelf niet volgens haar eigen maatstaven functioneren. Niet zonder pathos schreef ze dat het socialisme alles was en de partij niets.[20]

Een jaar na 'Haarlem' en een verkiezingsnederlaag – voor het eerst in haar bestaan incasseerde de partij stemmenverlies – besloot de SDAP een Herzieningscommissie in te stellen. Die moest nagaan of de beginselen en tactiek van de SDAP nog wel volstonden. De commissie stond onder voorzitterschap van partijleider Albarda en vertegenwoordigde zwaargewichten uit de verschillende stromingen in de partij: de marxisten, de radicale reformisten zoals partijvoorzitter Oudegeest en Eerste Kamerlid Carry Pothuis-Smit en gezindheidssocialisten zoals Koos Vorrink en Wim Banning. De Tweede Kamerfractie was vertegenwoordigd door Suze Groeneweg, de eerste vrouw die in 1918 in het parlement was gekozen.[21] De jongste generatie in-

tellectuelen maakte geen deel uit van het gezelschap.

Verwey-Jonker reageerde op het initiatief met een artikel onder de veelzeggende titel: 'Aan het sterfbed van de S.D.A.P.?' Voor haar hield vernieuwing in onderzoeken 'of wij niet de weg naar het Socialisme wat duideliker kunnen aanwijzen' in plaats van de grondslag van de partij te bevragen. Juist in deze verwarrende tijden dienden doel en beginselen volgens haar scherp in het vizier te blijven: het socialisme was het baken en de klassenstrijd het kompas. Verwey-Jonker: 'De Partijleiding is bezig ons dat baken te verbergen en het kompas heeft ze al helemaal zoek gemaakt. (...) De partijleiding heeft verleden jaar de demokratie in de partij vermoord. Op het ogenblik is ze bezig ook het socialisme, dat daarin nog leefde, om hals te brengen. Wellicht zal de S.D.A.P. nog niet dadelik aan sterven, maar dit is de dood van de sociaal-demokratie in Nederland. (...) Het is misschien niet de gewoonte een lijkrede te houden wanneer de patiënt nog niet helemaal gestorven is. Maar soms kan het zijn nut hebben scherp te zeggen hoe de toestand is, omdat het *misschien* nog niet te laat is. Ik moet zeggen dat ik er weinig hoop op heb.'[22] Meer nog dan haar visie toont dit stuk haar emotionele verbondenheid met de sociaaldemocratie en hoe hard en scherp ze zich kon uitdrukken.

In november 1933 kwam het rapport van de Herzieningscommissie naar buiten waarin een herziening van het beginselprogramma van de partij vooralsnog werd afgewezen.[23] Verwey-Jonker was razend. Ze schreef dat het een stuk voor de bourgeoisie was dat de arbeiders geen toekomstperspectief bood. De Kenteringsocialist: 'Deze kommissie, deze groep mensen, die dus blijkbaar beschouwd moeten worden als de vooraanstaande theoretiese leiders van de Partij, heeft niets anders weten bijeen te brengen dan een verzameling wijdlopige exkuses, gestameld aan het adres van mensen, die getoond hebben niets van onze idealen te begrijpen of te willen begrijpen.'[24] Hilda Verwey-Jonker zag de toekomst duister in. Zij had zich met volle overgave in de discussies over het socialisme gestort en had gemerkt dat de partijleiding pluriformiteit en nadenken over alternatieven niet op prijs stelde. Ondertussen groeiden de rijen werklozen en won het fascisme in Europa aan betekenis. Maar nu de radicalen de partij hadden verlaten, zou alles bij het oude blijven.

Als ergens de hartstochtelijke kant van Hilda Verwey-Jonker zichtbaar wordt, dan is het wel in haar vroege politieke teksten. In artikelen over het socialisme etaleerde ze haar idealen, woede en angsten breeduit.[25] Waar zij uiterst terughoudend was over gevoelens in haar persoonlijke relaties, was ze zeer openhartig zodra politiek op het spel stond.[26] Net als haar mannelijke partijgenoten verbond Hilda Verwey-Jonker het socialisme met diepe emoties. Dat maakt haar bijzonder, want meestal zijn het juist de ervaringen in de persoonlijke sfeer die de levens van vrouwen van haar generatie kleurden en bepaalden.[27] Om beter te leren begrijpen wat Hilda Jonker bezielde en om haar als persoon beter te leren kennen kunnen we niet om haar passie voor het socialisme heen.

Hilda Verwey-Jonker kon snijdende kritiek geven op de partij en tegelijkertijd dwepen met het socialisme. Eind jaren twintig, begin jaren dertig was ze geobsedeerd door de vraag hoe het socialisme verwezenlijkt moest worden. Aan studievriendin Elly Boetje schreef ze in 1928: 'Per slot van rekening kunnen we ons geen van allen voorstellen hoe het zal gaan, bovendien zal het dan toch altijd weer anders gaan dan we ons voorstellen. We zeggen niet: kan 't? maar: 't moet, dus kan 't.'[28] Uit deze woorden blijkt ook dat Verwey-Jonker zich nog niet echt kon inbeelden hoe een socialistische samenleving eruit zou zien. De begrippen socialisme en sociaaldemocratie gebruikte ze door en naast elkaar.

Enkele jaren later kon ze duidelijker verwoorden hoe ze zich haar utopie van een socialistische samenleving voorstelde. In een radiopraatje liet ze een breed publiek weten 'hoe het socialisme op de mensen zal werken'. Opvallend is dat dit ideaal veel lijkt op de Nederlandse samenleving in de jaren vijftig. Hilda Verwey-Jonker: 'Het meest kenmerkende [is], dat het er zo *rustig* zal zijn: geen bestaansonzekerheid, geen grote financiële zorgen, geen plotselinge veranderingen in de toestand van duizenden gezinnen. Dat moet, dunkt mij, op de geest van de mensen een enorme uitwerking hebben. Het maakt hun hele bestaan evenwichtiger, kalmer. Ze weten waar ze aan toe zijn, kunnen plannen maken voor de toekomst, mogen rekenen op een

verzorgde oude dag. Dit mogen wij verwachten op grond van het feit, dat de gesocialiseerde maatschappij een *geregelde* zal zijn, een maatschappij zonder krisis en grote ekonomiese schokken.' Die maatschappij kon meer produceren, werkte zonder verspilling en volgens rationele methoden: 'Bij een rechtvaardig en verstandig verdelingsstelsel dus ook een veel hogere welvaart.' Wanneer beter in de materiele behoeften zou zijn voorzien, kwam geestelijke verheffing vanzelf aan de beurt: 'Dan gaan de mensen boeken kopen, reizen maken, sport beoefenen, in overeenstemming met hun aanleg ontwikkeling en ontspanning zoeken. En dit opent mogelijkheden voor een nieuwe kultuur.' Grotere algemene ontwikkeling en een ruimere beroepskeuze en beroepskeuze op latere leeftijd vertaalde zich ook in meer arbeidsvreugde. Alle 'jachtsystemen, alle bovenmatige opdrijving van het arbeidstempo' konden worden vermeden. Ten slotte zag zij in een socialistische samenleving conflicten verdwijnen. 'De kapitalistiese maatschappij heeft velerlei belangentegenstellingen tot grondslag: die tussen koper en verkoper, die tussen werkgever en werknemer. En een gevolg hiervan zijn eindeloze konflikten, persoonlijke en groepenstrijd.' Als die conflicten 'op leven en dood' zullen verdwijnen, verdwijnt tevens de aanleiding om geweld te gebruiken. Maar zover was het vooralsnog niet. Ook in Rusland kende men een dergelijke samenleving (nog) niet.[29]

Voor Hilda Verwey-Jonker begon het socialisme bij een beter functionerende economie en die leidde vervolgens via meer welvaart tot geestelijke verheffing en meer menselijk geluk. In tegenstelling tot meer radicale partijgenoten wilde Verwey-Jonker het kapitalistische systeem niet omverwerpen, maar hervormen. Daarbij hechtte ze niet sterk aan de nationale staat. In een radiotoespraak liet zij weten dat in een socialistische maatschappij een bovenstatelijke politieke organisatie het belangrijkste politieke gemeenschapsorgaan zou zijn.[30] Zij geloofde dat de economie de belangrijkste motor van maatschappelijke veranderingen was en die economie was nu eenmaal internationaal georganiseerd. Opvallend voor iemand die er wel van hield de boel op scherp te stellen was Verwey-Jonkers nadruk op rust, ordening en het verdwijnen van conflicten. Vermoedelijk realiseerde ze zich dat door de crisis getroffen luisteraars weinig behoefte hadden

aan een revolutionair socialisme en een partij die veel onrust in het vooruitzicht stelde.

Naast populariserende radiopraatjes schreef ze voor het partijkader theoretische artikelen waarin ze zich abstracter uitdrukte. In *Om de democratie* schreef ze dat het einddoel van de sociaaldemocratie een klasseloze maatschappij was waarin de grond en de productiemiddelen gemeenschapseigendom waren en de productie centraal door de gemeenschap werd geregeld. Dit kwam overeen met de idealen van communisten. Maar in tegenstelling tot de communisten streefden sociaaldemocraten naar een geleidelijke en geweldloze overgang met behoud van de democratie. Ook zag Verwey-Jonker psychologische verschillen tussen beide groepen. Zonder grove stereotyperingen uit de weg te gaan schreef ze: 'De kenmerkende verschillen in mentaliteit zijn ons allen wel tamelijk goed bekend: de communist is wantrouwend, geneigd om overal iets achter te zoeken, hij is daarnaast als bij instinct tegen elk gezag.' Sociaaldemocraten daarentegen waren volgens haar degenen die het kapitalistische systeem wel veroordeelden maar die 'voor wat betreft hun eigen leven in dat systeem een plaats en een geestelijk evenwicht hebben gevonden. Communist zijn al degenen, wier eigen positie in en door het kapitalisme hopeloos, ondragelijk en onevenwichtig is.'[31]

Socialisme en sociaaldemocratie – in navolging van Hilda Verwey-Jonker worden de begrippen hier nog niet scherp onderscheiden – stonden niet alleen voor een nieuwe maatschappelijke ordening maar ook voor een ideaal dat was verbonden met grote gevoelens.

Hilda koesterde het socialisme en aan dat droombeeld mocht met liefde en hartstocht worden gewerkt. Veelzeggend was het woordgebruik van de jonge Hilda wanneer het socialisme ter sprake kwam.[32] De sociaaldemocratische studentenbond SDSC bood haar volop ruimte voor haar 'verlangen' naar goed intellectueel contact.[33] Bij het overlijden van de marxistische hoogleraar Rudolf Kuyper zei ze: 'Als socialist was het hem bovendien een genot om zijn geloof en zijn overtuiging uit te dragen, te verkondigen en verduideliken voor ieder, die het aanging.' Kuyper had zich 'aan dat werk altijd gegeven, zoveel als in zijn vermogen lag, en het heeft zeker tot zijn levensgeluk bijgedragen, dat hij dat in de laatste jaren in het Instituut voor Arbeiders-Ontwik-

keling en de Vara ook systematies kon doen'.[34] In een lezing in 1938 bracht ze naar voren dat vrouwen zich nog sterk moesten ontwikkelen in de politiek, maar dat de 'lust' om aan dit werk haar krachten te geven zou stijgen zodra hun invloed groeide.[35] Over een publicatie van de door haar hooglijk gewaardeerde Hendrik de Man schreef ze: 'Men voelt zo sterk, dat de Man geleid werd door liefde voor het socialisme alleen.'[36] Dat was beslist als compliment bedoeld.

Woorden als 'verlangen', 'genot', 'voelde', 'aan dat werk gegeven', 'lust' en 'liefde' contrasteerden met de nogal afstandelijke manier waarop Verwey-Jonker kon spreken over haar man en kinderen: de 'intellectuele vrindschap' die tot een huwelijk met Evert leidde, kinderen die 'leuk' waren. Waar zij in haar persoonlijke leven haar frustraties en verdriet had leren verbijten, lijkt het wel alsof het socialisme een uitlaatklep voor emoties kon en mocht zijn. Het is verleidelijk te psychologiseren en te verwijzen naar freudiaanse opvattingen over sublimatie waarin seksuele energie op niet-seksuele doelen wordt geprojecteerd.[37] Maar waarom zou een gepassioneerd politiek leven duiden op een gemankeerd erotisch leven? Interessanter is het Hilda Verwey-Jonker te zien als een vrouw die spotte met het cliché dat politiek niets voor vrouwen was. Vrouwen konden net als mannen bevrediging halen uit het werk voor de publieke zaak – en Verwey-Jonker schroomde niet dat te etaleren.

Maar politiek, socialisme en partij waren verschillende dingen. Over de partij kon zij buitengewoon kritisch schrijven en ze vroeg zich zelfs af of het socialisme wel via de SDAP te verwezenlijken was. De meeste partijgenoten zagen dat toch anders. Zij wilden het socialisme juist via de partij bereiken en voelden zich diep verbonden met de SDAP. In het Interbellum was de partij bovendien het centrum van de politiek geworden.[38] Hoezeer Verwey-Jonker zich in intellectueel, moreel en cultureel opzicht superieur voelde ten opzichte van menig partijgenoot, blijkt wel uit deze woorden: 'een intellektueel – ook al is hij sinds jaren een goed socialist – schrikt telkens van de benepen kleinburgerlikheid en de Telegraafachtige bombast van de "Arbeiderspers" (...) Hij walgt van het eeuwige gehakketak met kommunisten, of sterker, met die kortgeleden nog onze partijgenoten waren.'[39] Hoewel ze zich dat nauwelijks leek te realiseren, bood diezelfde SDAP

Hilda en Evert vieren sinterklaas in Groningen (1932).

haar kansen om haar idealen en ambities te verwezenlijken. Dat bleek vooral toen zij eerst naar Groningen en later naar Eindhoven moest verhuizen.

Allochtoon in Eindhoven

Terwijl Hilda Verwey-Jonker zich in talrijke artikelen steeds kritischer uitte over de ontwikkelingen in de partij en de sociaaldemocratie veranderde haar gezinsleven ingrijpend. Een jaar na haar huwelijk met Evert in 1930 verhuisde ze naar een bovenwoning op de Oosterhamrikkade in Groningen. Hier kreeg Evert een baan als hoofdassistent anorganische chemie aan de universiteit, bij professor Kruijt.[40] De verhuizing naar het noorden van het land vond plaats terwijl Hilda nog druk bezig was met haar studie sociologie. In hoogzwangere staat deed ze haar examens. Drie maanden na het afstuderen zag haar zoon Maarten het levenslicht en kwam Anje Steenhuis het huishouden versterken. De komst van Anje liet zien dat van het socialistische ideaal van collectieve huishoudelijke voorzieningen waar Hilda zich in haar studietijd nog voor had uitgesproken, niet veel terecht was gekomen.

Hilda greep terug op de oplossing die ze van huis uit kende: het werk uitbesteden aan personeel.

Daghulp Anje Steenhuis, een veertienjarig meisje, kwam uit een gezin van tien kinderen dat het niet breed had. Haar moeder zorgde voor de huishouding, haar vader was timmerman en een echte vakbondsman. Anje Steenhuis over de aankomst bij haar nieuwe werkgever: 'Toen stond daarop de deur: Verwey en even er onder Jonker. Die waren toen al dat ze beide namen op de deur hadden.' De vroegere hulp keek tevreden terug op haar betrekking. Evert en Hilda waren niet te beroerd om haar te helpen, sleepten kolen naar boven en spoelden poepluiers uit. Ze kreeg het gangbare loon en leerde veel van Hilda: 'Zij gaf mij ook een beetje beschaving mee, wat een arbeiderskind vroeger niet zoveel had. (...) Dat heeft zij mij allemaal op een hele prettige manier bijgebracht. (...) Wat heeft dat mens een hoop aan mijn opvoeding gewerkt.' De Gronings sprekende Anje leerde Nederlands, kreeg een kookcursus en leerde ontdekken hoe mooi een boek was. 'Ze heeft me nog leren lezen!' Het veertienjarige meisje keek met verwondering naar de vijfentwintigjarige Hilda achter haar bureau. 'Wat ze dan deed, wist ik niet, want ik was veel te blij dat ik voor dat kind zorgen mocht.' Dat ze zat te studeren begreep Anje pas later.[41]

Een Groningse kennis uit die tijd, Piet Bruins, was ook getroffen door die studiezin. In 1979 haalde hij herinneringen aan haar op: 'Je vroeg me eens een paar series landbouwbladen van de Gron. Mij. Van Landbouw te verschaffen om je enige indrukken en inzicht te geven in handel en wandel van de boeren in onze omgeving. Je gaf me te kennen wanneer je het materiaal ter beschikking zou willen hebben, waarbij je tevens een uiteenzetting gaf over je dagindeling, in het bijzonder met betrekking tot de tijd voor studie en de uren die je aan je gezin wou besteden (zelfs het aantal uren dat aan de voorbereiding van de maaltijd mocht worden besteed, zowel voor de Zondag als voor de dagen in de week, werd prompt aangegeven). (...) Na het aangegeven aantal dagen gaf je me de bladen terug met de opmerking dat je er nu wel genoeg van wist.'[42]

Het was een leuk gezin volgens Anje Steenhuis. De jonggehuwden speelden tikkertje in de lange gang en waren overduidelijk dol op elkaar. 'Ze waren heel wijs met elkaar. Ze konden, wat bij ons helemaal

niet voorkwam, achter mekaar aanzitten. (...) dat ze door het huis heen renden als kinderen. Ik vond dat schitterend.'[43] Maar het was niet allemaal rozengeur en maneschijn. Hilda wilde voort in de wereld, werken aan het socialisme. Dat viel niet mee vanuit Groningen en werd nog ingewikkelder met een klein kind. In een Chinees schimmenspel dat goede vrienden opvoerden werd later nog eens schertsend op de eerste huwelijksjaren van het stel teruggekeken:

> Seffens examen gedaan, zoodat Evert wel wat benauwd was.
> Ho, zegt hij, nou even stil, want ik wil het eerst promoveeren.
> Zij zegt: 't kan zijn dat je 't wil, maar dat zal de toekomst nog leeren.
> Hij grijpt een redmiddel waartoe hem zijn man-zijn de macht geeft.
> Ziet ze naar Groningen gaan, waar Hilda haar eerste verwacht heeft.
> Hilda, schoon blakend van nijd, kan niet voort voor ze Maarten gebaard heeft.[44]

Samen met hun eerstgeborene Maarten en daghulp Anje vertrok het echtpaar op 4 mei 1934 naar het zuiden des lands. Ze betrokken in Eindhoven een mooie en ruime woning op de Leenderweg 194.[45] De verhuizing was te danken aan Everts nieuwe baan. Na zijn cum-laude-promotie op 12 maart 1934 – het proefschrift droeg hij op aan zijn jong gestorven vader – volgde een aanstelling als wetenschappelijk medewerker in Eindhoven bij het Natuurkundig Laboratorium van de NV Philips Gloeilampenfabriek te Eindhoven, oftewel het Philips Natlab.[46]

Voor de socialistische Evert Verwey lag een goedbetaalde baan bij het 'grootkapitaal' niet direct voor de hand. In 1933 hadden de Verweys nog sympathie getoond voor radicale socialisten die het kapitalisme de genadeslag wilden toebrengen en toen ze goed en wel in Eindhoven woonden verscheen Hilda's boek over het gedachtegoed van de marxistische socioloog Kuyper. Uit het Chinese schimmenspel dat vrienden opvoerden bleek ook dat Evert andere ambities koesterde dan het bedrijfsleven. De Hoekstra's declameerden: 'Toon ons de stij-

gende lijn van Hilda's exquise carrière. Toon ons het groeiend chagrijn van Everts hoogleraarsmisère.'[47] En wonen in het zuiden, tussen de katholieken, vormde zeker voor Hilda een onaantrekkelijk perspectief. Net als haar moeder had ze een afkeer van katholieken; ze vond hen huichelaars en bedriegers.[48]

Maar Evert mocht dan misschien liever hoogleraar zijn geworden en Hilda in protestants gebied blijven wonen, toen Evert promoveerde heerste er grote werkloosheid en viel er niet veel te kiezen. Jan Tinbergen werd bijvoorbeeld niet eens aangenomen bij Philips.[49] De betrekking bij Philips leverde een goed inkomen op en dat telde voor Evert. Hij wist wat financiële zorgen betekenden en wilde dat zijn gezin niets tekortkwam. Bovendien leverde de betrekking bij het Philips Natuurkundig Laboratorium hem een interessante baan op bij een internationaal vermaard onderzoeksinstituut.

Het werk bij Philips moet ook invloed hebben gehad op de politieke opvattingen van het echtpaar. In Eindhoven zagen de Verweys met eigen ogen dat het internationale bedrijf de lichtstad grote welvaart bracht. De arbeiders verdienden goede lonen en 'het grootkapitaal' investeerde in scholing en sociale voorzieningen. Dit zette de marxistische theorie over verelendung op haar kop. Ook op andere fronten miste de verhuizing naar het zuiden haar uitwerking niet. In de verzuilde samenleving behoorden de Verweys tot een 'geïmporteerde' minderheid. Hilda maakte aan den lijve mee wat het betekende om een allochtoon te zijn, zoals dat in Brabant toen werd genoemd, een niet-oorspronkelijke bewoner in de letterlijke zin van het woord.[50]

Dat Eindhoven anders was dan Zwolle of de steden in de Randstad werd al snel duidelijk. De stad was in 1920 ontstaan door samenvoeging van een zestal Kempische kerkdorpen met Eindhoven als middelpunt. De snelle expansie van Philips zette vervolgens een uitzonderlijke dynamiek in gang. De behoefte aan arbeidskrachten zorgde voor een aanzienlijke 'import' van arbeiders van buiten Brabant en gecombineerd met een hoog geboortecijfer leidde dat tot een explosieve bevolkingsgroei. Telde Eindhoven op 1 januari 1920 nog ruim 45.000 inwoners, in 1930 was dit aantal al meer dan verdubbeld tot bijna 95.000. In datzelfde jaar was bijna 70 procent van de fabrieksarbeiders werkzaam bij Philips, in 1939 was bijna de helft van de Eindho-

vense bevolking in directe zin van deze moderne grootondernemer afhankelijk.

Philips vergrootte de kloof tussen de 'eigen' mensen en de overige Eindhovenaren door voor zijn arbeiders eigen scholen te stichten, woningen te bouwen en een stelsel van sociale voorzieningen te creëren. Het door Philips aangetrokken kaderpersoneel vormde een intellectuele, niet-katholieke enclave, 'de heidense invasie op de Brabantse heide' zoals Evert eens spottend schreef.[51] Deze ontwikkelingen baarden de plaatselijke clerus zorgen. De rust en eenheid die de vroegere boerendorpen kenmerkten, waren verstoord; de katholieke almacht aangetast nu zelfs socialisten zich in Eindhoven vestigden.[52]

In 1950 schreef Hilda Verwey-Jonker over de problematische verstandhouding tussen de 'autochthone katholieke bevolking van Brabant en Limburg en de protestantse en onkerkelijke "import"'.[53] Hieruit bleek hoe groot de cultuurschok voor haar moet zijn geweest. Achter het masker van een sociografische analyse ging een relaas schuil over vooroordelen, wrijvingen en culturele verschillen dat geïnspireerd moet zijn op haar eigen ervaringen in Eindhoven. Zo begon haar bijdrage met de opmerking dat de 'gemiddelde Nederlander' niet zoveel wist van 'het "donkere zuiden"' en met vooroordelen behept was. En die clichés klopten, hoewel de katholieke Brabanders bij eerste kennismaking niet zo 'achterlijk' leken als hij – Hilda Verwey-Jonker gebruikte alleen de mannelijke vorm voor de gemiddelde Nederlander – gedacht had.

Er waren drie dingen die Hilda Verwey-Jonker in het zuiden opvielen: het sterk ontwikkelde standsbesef met bijbehorend ontzag voor academische en andere titulatuur, het gezinsleven en de geloofsbeleving. Waar voor de protestanten religie iets was voor 'de binnenkamer' en de 'zondagmorgen', kwamen in het zuiden uitingen van godsdienst in het gewone en openbare leven voor 'op een wijze en met een intensiteit die hem vreemd zijn'. Een buitenstaander zoals Verwey-Jonker zag voor haar doen exotische gebruiken als processies, een kruisje op het voorhoofd op Aswoensdag of het verzamelen van snoepgoed tijdens de vastentijd. Ingrijpender nog vond ze de invloed van de kerk op het persoonlijke leven, de normen en het geweten van katholieken. Volgens haar hadden protestanten en onkerkelijken een

veel grotere geestelijke vrijheid omdat zij mochten uitgaan van hun eigen geweten in plaats van de autoriteit van de kerk.

Het duidelijkste verschil tussen de noorderlingen en de zuiderlingen tekende zich volgens Verwey-Jonker af in het familieleven. Het kerngezin waarin de moeder binnenshuis sacrosanct was en de vader het gezin in de buitenwereld vertegenwoordigde, gold als katholiek ideaal. Echtscheiding en kinderbeperking waren uit den boze. Volgens Verwey-Jonker contrasteerde dit met het huwelijksideaal van de overgrote meerderheid van de 'import' die het huwelijk als een verbinding van twee vrije en zelfstandige mensen zag die beiden naar buiten toe konden optreden. De 'import' gaf er de voorkeur aan weinig kinderen te hebben en die goed op te voeden. Een werkende getrouwde vrouw was voor een katholiek een 'beklagenswaardig wezen' en voor een protestant 'iemand om bewondering voor te hebben'. Verwey-Jonkers beweringen waren voor een deel meer wishful thinking dan op feiten gebaseerde realiteit. Ook protestantse kringen kenden een rijke traditie van het ontmoedigen en verbieden van beroepsarbeid van vrouwen.[54] En het idee dat een huwelijk een verbond tussen twee gelijkwaardige mensen was mocht dan wel binnen bepaalde socialistische en feministische kringen als ideaal gelden, het was bepaald geen gemeengoed in 'het noorden' of bij de import.[55]

De verschillen tussen de autochtone Eindhovenaren en de 'import' veroorzaakten spanningen. De 'geïmporteerden' beschouwden de katholieke opvattingen over gezinsleven, huwelijk en stand als voorbeelden van een 'achterlijke sociale moraal'. In Verwey-Jonkers woordgebruik klonk minachting door voor andersdenkenden. Ze suggereerde dat een kinderrijk gezin minder kansen op een goede opvoeding bood.[56] Er was geen denken aan dat haar kinderen naar een katholieke school zouden gaan, want daar waren 'vreselijke nonnen' die de leerlingen zouden slaan. Toen een van haar dienstmeisjes iets gestolen had, kwam dat omdat ze katholiek was, zo vertelde ze haar kinderen.[57] Protestanten daarentegen vond ze superieur in hun geloofsbeleving. Toen ze begin jaren vijftig op zoek was naar een geschikte plek voor een stage voor haar zoon Maarten, wilde ze hem het liefst naar een 'geheid-Protestante streek' sturen en over iemand die uit katholieke ziekenfondsen was 'gepest' schreef ze zonder ironie dat zij nu haar

geluk in een 'meer geciviliseerd deel van het land' ging beproeven.[58]

Het is opvallend hoe weinig Verwey-Jonker bereid was zich open te stellen voor haar nieuwe omgeving, laat staan dat ze positief oordeelde over zaken die in Brabant anders waren dan in de steden waar ze vandaan kwam. In plaats daarvan ging ze haar eigen geloof cultiveren. Haar kinderen moesten naar catechisatieles[59] en zelf trad ze in 1954 uiteindelijk toe tot de Remonstrantse Broederschap.[60] De socioloog hield vast aan haar eigen gelijk.

De katholieken op hun beurt zagen de voorbeelden van de '"noordelijke" moraal' als verschijnselen van 'decadentie, van zedelijke verwording en van verval', aldus Verwey-Jonker.[61]

Omdat de katholieke bevolking in Eindhoven de overgrote meerderheid vormde, moesten andersdenkenden zich wel neerleggen bij katholieke voorschriften, zoals het verbod op gemengd zwemmen. Razend was Hilda Verwey-Jonker toen haar jongste zoon een bekeuring kreeg wegens onzedelijk gedrag. Het kind had de euvele moed gehad met een paar vriendjes het damesgedeelte van het zwembad De IJzeren Man binnen te gaan met moeders badmuts op zijn hoofd. Ernstiger was de apathische houding die de gemeentelijke afdeling onderwijs aannam als het ging om de zorg voor het Openbaar Onderwijs.[62] Als de kinderen een slecht rapport hadden, kreeg hun moeder de wind van voren van hun leraren: 'Wel mevrouw, wat wilt u, een werkende moeder?' Hilda Verwey-Jonker antwoordde dan steevast: 'Ik ken een heleboel kinderen van niet-werkende moeders die ook onvoldoendes hebben.'[63] De macht van de katholieke meerderheid werd ook zichtbaar in het verbod op de verkoop van voorbehoedmiddelen en een dubbele filmkeuring. Wat Hilda Verwey-Jonker bovenal stak, was de suggestie dat de 'oude gewoonten' van de noorderlingen 'a-moreel' waren. Hoe moeilijk ze het in Eindhoven had, blijkt wel op haar antwoord op de vraag of protestanten na hun pensioen in het zuiden wilden blijven wonen: 'Vraagt men hun of ze hun kinderen op den duur in het zuiden willen laten, dan zullen zij u zonder aarzelen verklaren, dat ze hopen, dat dit niet nodig zal zijn.'

Alleen al door de bewuste planning van hun kindertal waren de Verweys voor de Eindhovenaren een voorbeeld van de gewraakte 'import'. Evert en Hilda hadden de keuze gemaakt om te wachten met kinderen tot Hilda haar studie had voltooid.[64] Deze beslissing vergrootte haar mogelijkheden om haar talenten te ontplooien en haar leven naar eigen inzicht vorm te geven. Ook het feit dat het aantal kinderen voorlopig tot twee beperkt bleef, droeg daaraan bij. Haar

Hilda met de pasgeboren Ejo.

eerste zoon, Maarten, werd geboren op 4 januari 1933 in Groningen en de tweede, Ejo, op 28 januari 1935 in Eindhoven. De bevalling van Maarten vond in een kraamkliniek in het ziekenhuis plaats omdat de doktoren twijfelden of de kleine kraamvrouw wel op natuurlijke wijze een kind zou kunnen baren. Opnieuw was haar postuur aanleiding om haar als afwijkend te behandelen. Dat was zout in de oude wond: te klein, onaantrekkelijk en nu zelfs gebrekkig functionerend als moeder. In haar autobiografie klinkt een zekere triomf door als Hilda Evert citeert die na afloop van de tweede bevalling uitriep: 'Is dat nou alles?' Dat Ejo wel thuis ter wereld kwam, wekt dan ook geen verbazing.[65]

Terwijl ze volop schreef over de betekenis van het socialisme, zei Hilda Verwey-Jonker niet veel over het moederschap. Dat deden haar mannelijke tijdgenoten overigens in nog veel mindere mate over het vaderschap.[66] Hilda Verwey-Jonker besteedde in haar 254 pagina's tellende autobiografie slechts drie pagina's aan haar kinderen. Ze noteerde wel dat ze veel herinneringen had aan haar kinderen, maar schreef daarover weinig.[67] Het is niet waarschijnlijk dat dit gebeurde om de privacy van haar kinderen te beschermen, zoals bijvoorbeeld Annie Romein-Verschoor deed.[68] De zwijgzaamheid past eerder in een patroon waarin weinig diepe emoties uit het intieme leven getoond werden.[69] Rationalisering en zelfbeheersing hadden Verwey-Jonker eerder in staat gesteld om te gaan met pijnlijke ervaringen zoals de vroege dood van haar vader. Zo had ze in haar puberteit ook haar verdriet over haar postuur leren verbijten. Indirect sprak ze soms wel over teleurstellingen, zoals bleek uit haar analyse van 'het donkere zuiden'. Niet alleen de negatieve, maar ook de vreugdevolle momenten uit het persoonlijke leven werden met weinig emotie getoond. De terughoudende manier waarop ze zich over het moederschap heeft uitgelaten past in het patroon van zwijgen en zelfbeheersing.

Het dagmeisje Anje herinnerde zich dat Hilda graag met haar zoontje omging.[70] Maar de intellectueel in hart en nieren moet zich soms ook wat onhandig hebben gevoeld met haar kinderen. In een interview ter gelegenheid van haar vijfenzeventigste verjaardag vertelde

ze dat het leuk was om kinderen te hebben, maar jarenlang uitsluitend zorgen voor kleine kinderen leek haar 'verschrikkelijk', vooral 'als je politieke belangstelling hebt en een wetenschappelijke achtergrond'.[71]

Dienstbodes zorgden veel voor de kinderen, ook als de Verweys niet thuis waren. Anje Steenhuis vertelde hoe zij met Maarten uit wandelen ging als Hilda achter haar bureau zat te studeren. In brieven uit 1951 schreef Hilda aan haar in de Verenigde Staten verblijvende echtgenoot hoe dienstbode Hillie druk doende was poppenkleertjes te breien en sinterklaassurprises te maken. Ondertussen was Hilda 'even' naar een vergadering in Bonn en moest ze zich beraden op verzoeken om zich kandidaat te stellen voor de Tweede Kamer.[72] Hilda en Evert lieten hun kinderen niet aan hun lot over, ondanks zijn zware baan en haar drukke politieke activiteiten. Hun oudste zoon benadrukte dat er altijd goede hulp in huis was. Voor de oorlog kookte zijn moeder in de regel zelf en aten ze 's avonds met het hele gezin samen. Zijn vader was 's avonds vaak thuis, aldus Maarten Verwey.[73] Een dienstbode was in de jaren dertig in gegoede kringen gebruikelijk. Het huishouden vroeg toen ook aanzienlijk meer tijd dan tegenwoordig.[74]

Uit alles bleek dat de Verweys goed hadden nagedacht over het krijgen van kinderen. Hierin waren zij modern voor hun tijd en toonden hun verantwoordelijkheid. Kinderloosheid was voor hen geen optie, ze waren ervan doordrongen dat familie het laatste vangnet vormde. In een tijdvak zonder goede sociale voorzieningen was familie die voor je kon zorgen een groot goed. Op hoge leeftijd benadrukte Hilda meerdere malen dat ze het alleen al om die reden 'griezelig' zou vinden als mensen kinderloos bleven.[75] Maar door de komst van Maarten en Ejo werd het voor Hilda wel veel moeilijker een leven naast het moederschap te leiden. Wat kon Hilda nu nog met haar oude journalistieke ambities? Ze kreeg te maken met wat historicus Ann Taylor Allen het moederschapsdilemma noemde, de vraag of het mogelijk was zowel een moeder als een autonoom individu te zijn. In haar overzicht over moederschap en feminisme stelt Taylor Allen dat dit een van de lastigste problemen was waar vrouwen in West-Europa in de twintigste eeuw mee worstelden.[76] Hilda Verwey-Jonker vond een

uitweg uit dit vraagstuk door het kindertal te beperken en strategisch gebruik te maken van de mogelijkheden die haar klasse, haar opleiding en het moderne tijdsgewricht haar boden. Met die nieuwe invulling van het moederschap vervulde ze een belangrijke pioniersrol.

Het was voor Hilda Verwey-Jonker ondenkbaar dat het moederschap een einde zou maken aan haar intellectuele en politieke aspiraties.[77] Ze kende een onstuitbaar verlangen om over de samenleving na te denken en die te veranderen. Midden jaren dertig was het in Nederland echter ongehoord dat een moeder van twee jonge kinderen haar dagen wijdde aan de publieke zaak. In 1937, twintig jaar na het verwerven van het passieve kiesrecht, werden bijvoorbeeld nog slechts vijf van de honderd beschikbare zetels in de Tweede Kamer door vrouwen bezet. Weliswaar had de toekenning van het kiesrecht in 1919 deuren geopend, maar politiek was in de Nederlandse samenleving een mannenzaak. De confessionele ARP kreeg zelfs pas in 1959 haar eerste vrouwelijke gemeenteraadslid.[78] Uit talrijke voorbeelden blijkt dat er van acceptatie van vrouwen in de politiek geen sprake was. De manier waarop de eerste vrouw in de Eerste Kamer werd bejegend spreekt boekdelen. De helft van de mannelijke afgevaardigden stelde zich niet eens voor aan Carry Pothuis-Smit toen die in 1920 namens de SDAP tot de senaat toetrad. Ze groetten haar niet als ze haar op straat tegenkwamen en negeerden haar speeches en voorstellen volkomen.[79] Kenteringsocialist Henk Brugmans nam het wel op voor vrouwen in de politiek, zij het dat hij vooral over socialistische vrouwen sprak. Indirect legde hij zo vele vooroordelen bloot: 'Vrienden en vriendinnen, de revolutionaire vrouw is geen rauwe heks, noch een verbitterde ontevredene.' Hij wees op hun 'rustige, overtuigde stelligheid', die 'stille bewondering' wekt. Politiek was verbonden met strijd en vechtende vrouwen riepen diepe afschuw op. Hij zette daar een ander beeld tegenover.[80] Deze voorbeelden lieten zien hoeveel weerstand vrouwen als Hilda Verwey-Jonker opriepen door politiek actief te blijven.

Niet alleen politiek, maar ook beroepsarbeid van (gehuwde) vrouwen was omstreden. Opvattingen dat moeders niet in de openbare sfeer thuis hoorden werden vanaf de jaren twintig ondersteund door overheidsbeleid dat erop gericht was getrouwde vrouwen uit betaalde

beroepen te weren. Dit resulteerde in diverse voorstellen en maatregelen zoals een Koninklijk Besluit in 1924 om huwende ambtenaressen te ontslaan en een Koninklijk Besluit in 1928 om gehuwde vrouwen in het nijverheidsonderwijs uit te sluiten voor benoemingen tot onder andere lerares en directrice. In 1933 kwam daar een ministeriële circulaire bij die onder meer gehuwde ambtenaressen die geen kostwinner waren als eerste wilde laten ontslaan. Het hoogtepunt vormde het Voorontwerp van Wet van minister Romme uit 1937. Dit voorontwerp stelde dat 'naar natuurlijk bestel' de man kostwinner hoorde te zijn. Het ging zo ver arbeidsverboden voor gehuwde vrouwen op te willen dringen aan alle fabrieken en ondernemingen die onder de Arbeidswet vielen. Omdat de Hoge Raad van Arbeid dit voorstel heeft verworpen, is het nooit wet geworden.

In de jaren twintig en dertig was het belangrijkste argument om gehuwde vrouwen op de arbeidsmarkt te weren de bescherming van de werkgelegenheid van mannen, met name kostwinners. Schaarse beschikbare arbeid moest 'eerlijk' over gezinnen worden verdeeld.[81] In Hilda's woonplaats Eindhoven werd de wetgeving goed nageleefd. Toen op 28 mei 1925 gemeenten toestemming kregen huwende vrouwen te ontslaan, greep het college van B&W dit direct aan om in een verordening vast te leggen dat bij huwelijk eervol ontslag volgde.[82] In de jaren veertig telde Eindhoven vijftien gehuwde vrouwen die beroepsarbeid verrichtten. Dit waren uitzonderlijke situaties, het ging dan bijvoorbeeld om vrouwen die een man hadden die invalide was.[83]

Hilda's moeder was al indringend geconfronteerd met dit beleid van uitsluiting, maar had zich er niet bij neergelegd. Dat ze een beroep kon uitoefenen voorkwam een leven in armoede toen ze weduwe werd. Dit werk stelde haar zelfs in staat haar drie kinderen een academische studie te laten volgen, een waar huzarenstukje. Hilda wist dus hoe belangrijk het was dat ze in haar levensonderhoud zou kunnen voorzien. Ze hoefde niet de weg van haar moeder te kiezen omdat ze wist dat na een eventueel overlijden van Evert het Philips-pensioen wachtte. Het bedrijf had een sociale voorziening voor weduwes en dit maakte Hilda Verwey-Jonker minder kwetsbaar.[84]

Hilda en Evert met Ejo (links) en Maarten (rechts).

Hilda kon een uitzonderlijk leven leiden dankzij haar studie en de goede baan van Evert. Klassenvoordelen compenseerden beperkingen van sekse en burgerlijke staat, tot op zekere hoogte althans.[85] Want een vrouw uit haar klasse kon het huishouden dan wel grotendeels aan dienstbodes overlaten, representatieve taken als 'echtgenote van' hoorden er wel vaak bij. Hilda's afgestudeerde zus Jo bijvoorbeeld koos voor een dergelijk bestaan na haar huwelijk met de getalenteerde natuurkundige Henk Casimir. Hilda vond dit een verspilling van talenten maar was ook wel eens jaloers op haar zus. Dat haar zus zich bijvoorbeeld eleganter kon kleden bleef steken.[86] Hilda nam andere beslissingen. Niet voor niets had ze gekozen voor een man die vond dat zijn vrouw ook een eigen leven moest kunnen leiden.[87]

Maar hoe kon zij als 'autonoom individu' haar leven vormgeven? In Eindhoven realiseerde Hilda Verwey-Jonker zich al snel dat een bezoldigde functie als journalist volstrekt ondenkbaar was. In partijpolitieke tijdschriften kon ze haar journalistieke aspiraties en wetenschappelijke talenten wel kwijt. De SDAP bood de jonge moeder in het 'donkere zuiden' mogelijkheden om een maatschappelijke rol van betekenis te blijven vervullen. Verwey-Jonker woonde ver van de politieke machtscentra waar het partijbestuur veelvuldig vergaderde. Maar wonen in Amsterdam of Den Haag was niet nodig voor het schrijven van teksten. De rijke publicatiecultuur in de partij bood haar een gouden kans om haar talent te blijven ontwikkelen en etaleren.

De voordelen die haar stand met zich meebracht en het ontzag voor intellect en academische titels stelden haar in Eindhoven in staat de conventies die bij haar sekse en burgerlijke staat hoorden te overstijgen. Ook in een ander opzicht liet Hilda Verwey-Jonker zien dat ze in staat was nadelen tot voordelen om te buigen. Vanaf het moment dat de toegang tot de beroepsarbeid beperkt werd, kregen vrouwen tegelijkertijd meer speelruimte in de politiek door de toekenning van het kiesrecht. Waar de ene deur zich begon te sluiten, ging de andere op een kier. Hilda Verwey-Jonker bevond zich in dit krachtenveld: ze koos voor de politiek in plaats van de journalistiek. Na haar verhuizing naar Eindhoven begon ze de eerder zo verguisde partij steeds meer te gebruiken als een handvat om de deur naar de politiek verder open te duwen.

Lokale politiek

Vrij snel na haar verhuizing kreeg Hilda Verwey-Jonker de kans de plaatselijke politiek beter te leren kennen. Op 3 september 1935 kwam ze als enige – maar niet als eerste – vrouw in de Eindhovense gemeenteraad.[88] Op lokaal niveau konden socialisten laten zien wat ze bestuurlijk waard waren en daarom zag ze het belang van de gemeenteraad wel in.[89] Haar reputatie was haar vooruitgesneld dankzij haar artikelen in *De Sociaaldemocraat*. Bovendien wilde de SDAP graag een vrouw op de lijst om vrouwelijke kiezers te trekken. Onder de wat merkwaardige leuze 'Een raad zonder vrouw is een boom zonder

bos' was ze op een verkiesbare plaats gezet.[90] Bij haar installatie hadden de andere gemeenteraadsleden een boeket bloemen voor haar gekocht en kreeg ze de sleutel van haar eigen toilet pontificaal overhandigd: de toetreding van vrouwen tot het publieke domein noopte het gemeentebestuur zelfs tot aanpassingen van de fysieke ruimte waar het openbare debat gevoerd werd. De familie stak er de draak mee in een versje:

> Zo komt de stonde algauw, alhoewel 't volgens haar veel te laat is,
> Dat ze als eenige vrouw een raadslid in Eindhovens raad is.
> Als ze de raadszaal betreedt, en als al die heeren op jaren,
> Allen plechtstatig gekleed, deze vrouw voor het eerst daar ontwaren.
> Dan schijnt een hemelsche lach hun stugge gezichten te ontplooien,
> Zooals op voorjaarsche dag een zacht briesje de sneeuw doet ontdooien.
> Blij is de raad, sprak Verdijk, dat Uw schoonheid ten onzent haar dak koos
> Hier is een bloemstuk tot prijk, en een sleutel van uw eigen kakdoos.[91]

Hoewel haar komst zeker opzien baarde, oordeelde een mederaadslid positief over haar optreden. Ze was 'een echte dame' en zeer erudiet en intelligent. 'Als dame stond ze op een afzonderlijk niveau.' Ze werd nooit 'afgeblaft' en sprak zelf ook geen 'onvertogen woord'.[92] Hilda zelf was ambivalenter. In een terugblik in de jaren zeventig zei ze dat ze het niet als hinderlijk had ervaren dat ze de enige vrouw in de raad was, maar in 1938 oordeelde ze daar heel anders over. Vrouwen die dankzij de uitbreiding van de Kieswet in vertegenwoordigende lichamen kwamen, ontmoetten heel wat moeilijkheden, aldus Verwey-Jonker in een voordracht. Ze wees op de 'mannelijke geest' die er in deze gremia heerste. 'Dat er tijdens een zitting voortdurend wordt gepraat en gerookt (!), daar begrijpt een vrouw niet spoedig wat van. (...) Ook twijfelen vele mannelijke raadsleden er aan, of ze hun vrouwelijke collega wel ernstig moeten

nemen, of ze wel onbevooroordeeld naar haar moeten luisteren.' Onnodige formalistische bureaucratie en het feit dat vrouwen geen sociale macht achter zich wisten zoals bijvoorbeeld vakbondsbestuurders, waren andere hindernissen waar vrouwen mee te maken kregen. Vrouwen moesten zich nog sterk ontwikkelen op dit terrein, maar zodra hun invloed toenam zou de 'lust' stijgen om aan dit werk haar krachten te geven.

Naast nadelen ontwaarde Verwey-Jonker ook voordelen. 'Zij is beslist een betere organisatrice dan de man; zij is daarom als wethouder ook zo geschikt: zij overziet snel en neemt spoedig beslissingen. Dan heeft de vrouw ook meer plichtsbesef, al kan 't zijn dat zij minder objectief is, meer aantrekkelijk tegenover klagers. Voorts zal de vrouw niet spoedig eigenbelang laten meespreken.' Andere vrouwelijke gemeenteraadsleden die bij de lezing aanwezig waren herkenden zich niet in het negatieve beeld van Verwey-Jonker: 'De omgang was altijd hoffelijk en zij werden wel degelijk ernstig genomen. Het scheen dat men in het zuiden andere manieren had,' aldus het verslag van de bijeenkomst.[93]

Misschien was het waar dat mannen in het zuiden vrouwen minder snel serieus namen dan elders, zeker was dat de zes leden tellende SDAP-fractie in Eindhoven niet tegen de oppermachtige RKSP-fractie op kon. In de gemeenteraad konden de katholieken de voltallige oppositie met gemak wegstemmen. Dat maakte het lastig voor de SDAP om echt iets te bereiken. Hilda Verwey-Jonker bestempelde haar ervaringen als frustrerend. ''t Was eigenlijk niks. Je kon nauwelijks van democratie spreken. Alle beslissingen vielen in de fractievergadering van de Rooms-Katholieke Staatspartij. Ze gaven zelfs hun argumenten niet.' Omdat Verwey-Jonker in de vaste commissies voor volkshuisvesting en onderwijszaken zat, had ze bovendien te maken met terreinen waarop de gemeente erg weinig in de melk had te brokkelen. Onderwijs en volkshuisvesting lagen vrijwel uitsluitend in de handen van het particulier initiatief. Een voorstel van Verwey-Jonker om de gemeente in 1935 te laten investeren in de bouw van arbeiderswoningen was kansloos.

Dankzij het gemeenteraadswerk bouwde Hilda Verwey-Jonker in Eindhoven wel een belangrijk netwerk op. Ze raakte bevriend met

buurman en fractievoorzitter C.J. van Lienden, leerde ambtenaren kennen zoals gemeentesecretaris en latere minister-president Louis Beel en was betrokken bij activiteiten van diverse verenigingen van uiteenlopende signatuur. In haar hoedanigheid van secretaris van het ondersteuningsfonds van het NVV bijvoorbeeld moest ze zorgen voor fondsen voor communiekleren voor kinderen van de leden. Kinderen van vakbondsleden kwamen namelijk niet in aanmerking voor de gebruikelijke parochiële bijdrage. Met enige tegenzin nam ze ook zitting in het comité dat een geschenk moest kopen ter gelegenheid van de geboorte van prinses Beatrix op 31 januari 1938. De socialisten moesten hun beste beentje voorzetten en laten zien dat ze niet langer antikoningshuis waren, aldus Van Lienden. Wie anders dan de enige vrouw in de fractie kon samen met de echtgenotes van de burgemeester en de wethouders voor dit geschenk zorgen?

Tijdens haar raadslidmaatschap ervoer ze dat er het nodige in onderonsjes werd geregeld en dat de persoon soms meer gewicht in de schaal kon leggen dan de zaak. De tabaksfabriek Mignot en de Block bijvoorbeeld wilde uitbreiden in een gebied waar de gemeente een straat had gepland en probeerde de leden van de commissie volkshuisvesting voor haar karretje te spannen. De heren kregen een grote doos sigaren aangeboden, Verwey-Jonker een doos sigaretten. In tegenstelling tot de andere commissieleden liet Verwey-Jonker zich niet inpakken. De rookwaren accepteerde ze niet, maar ze las wel de bouwtekening en kwam tot de conclusie dat een andere oplossing heel wel mogelijk was. De uitbreiding van de fabriek is dan ook niet gerealiseerd zoals de directie van Mignot en de Block zich die oorspronkelijk voor ogen had gesteld.

Overigens wist Verwey-Jonker zelf ook van onderonsjes gebruik te maken als het zo uitkwam. Zo wist ze te bewerkstelligen dat de verkoop van voorbehoedmiddelen niet in gevaar kwam. Ze voorkwam dat de depothouder van de Neo-Malthusiaanse Bond (de voorganger van de NVSH) vervolgd zou worden. Hij mocht doorgaan met de verkoop van voorbehoedmiddelen mits dit maar gebeurde aan leden van de bond, allen getrouwde mensen.[94] In Eindhoven leerde ze dat zaken ook informeel en in achterkamertjes te regelen waren. Dat contras-

teerde met de stijl in de SDAP die in de jaren dertig meer op open confrontaties was gericht. Zo leerde Hilda Verwey-Jonker van de katholieken dat het soms effectiever was verschillen te overbruggen in plaats van aan te scherpen. Het was een ervaring die haar later goed van pas zou komen.

4
Grote idealen en realistische plannen

Nieuw elan in de sociaaldemocratie

De economische crisis en het opkomende fascisme zorgden ervoor dat Hilda Verwey-Jonker steeds meer ging zien in concrete plannen dan in grootse en abstracte socialistische idealen. Als oplossing voor de economische crisis kreeg ze meer oog voor het belang van ordening. Met goede plannen voor de kortere en de langere termijn moest de economie beheersbaar worden gemaakt. In reactie op het nationaalsocialisme steeg ook de parlementaire democratie in de achting van de jonge socialist. Tegelijkertijd ging ze zich in de tweede helft van de jaren dertig constructiever opstellen tegenover de eerder zo bekritiseerde partij. De door haar zo vurig bepleite partijvernieuwing kreeg haar beslag in het Plan voor de Arbeid uit 1935, in voorstellen voor staatkundige veranderingen evenals een nieuw beginselprogramma in 1937. Dankzij het Plan keerde het elan langzaam maar zeker terug in de partij. De SDAP kon de vernieuwing verzilveren in 1939 toen voor het eerst twee socialistische ministers tot de regering toetraden.

In het vernieuwingsproces in de jaren dertig speelden de Kenteringsocialisten een wezenlijke rol. De Herzieningscommissie van de SDAP waar de oudere generaties de dienst uitmaakte, was in 1933 niet bereid en in staat vernieuwingen door te voeren. De partij ging pas kantelen toen de jongste lichting intellectuelen posities en invloed kreeg, daarbij geholpen door een leeftijdenbesluit. Hein Vos en Jan Tinbergen stelden met steun van SDSC-leden het Plan van de Arbeid op en Wiardi Beckman en Van der Goes van Naters kwamen met ideeën over staatkundige vernieuwingen. Hilda Verwey-Jonker, Henk

Brugmans, Wiardi Beckman en Van der Goes van Naters konden via het nieuwe beginselprogramma definitief een andere koers uitzetten. De jongeren kwamen niet alleen met nieuwe ideeën uit de internationale wereld van de economie, het recht, de psychologie en de sociologie, zij brachten ook het vereiste soortelijk gewicht mee om de partij in beweging te zetten.

In de literatuur is de cruciale betekenis van de Kenteringsocialisten als groep niet onderkend.[1] Er was wel waardering voor de bijdragen van individuele jongeren zoals Wiardi Beckman, maar de aandacht ging meer uit naar de partijleiders Banning, Drees, Wibaut, Albarda, Bonger en Vorrink.[2] De oudere garde ontbeerde echter de vernieuwende intellectuele bagage die de Kenteringsocialisten meebrachten. Wat bijdroeg aan de relatieve onzichtbaarheid van de Kenteringsocialisten is dat zij weliswaar waren aangesloten bij een bond, de SDSC, maar zich niet sterk manifesteerden als groep. Via het levensverhaal van Verwey-Jonker kan hun gezamenlijke inbreng hier voor het eerst reliëf krijgen.

In 1933 zag de toekomst van de partij er nog weinig rooskleurig uit. De verkiezingen in dat jaar leverden twee zetels verlies op; de herzieningscommissie kwam met een teleurstellend stuk. Maar de bespreking van dit rapport op het partijcongres in 1934 creëerde wel de eerste openingen voor verandering. Zo ging daar het klassiek marxistische idee dat de samenleving uit slechts twee klassen bestond op de helling. De middengroepen – boeren, pachters, de middenstand en intellectuelen – werden nu voor het eerst beschouwd als een aparte categorie. Verder won de democratische gedachte aan gewicht, mede dankzij de pleidooien van Hilda's leermeester Bonger.[3] Het partijcongres besloot bovendien om te komen tot een ontwerp 'tot ordening van het economisch leven naar socialistisch beginsel'. Dit leidde tot de instelling van een wetenschappelijk bureau met als directeur de jonge ingenieur Hein Vos.[4] Samen met Tinbergen verrichtte hij baanbrekend werk waarmee ze tot een internationale voorhoede behoorden.

Vos (1903-1972) en Verwey-Jonker spraken veel met elkaar over de crisis en de mentaliteit in de 'beweging'. Die gesprekken leidden tot een levenslange vriendschap tussen de Verweys en Vos. Vos was homo-

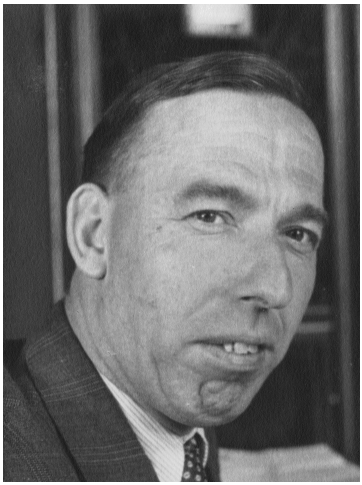

Hein Vos.

seksueel en woonde sinds eind jaren twintig samen met de literator Piet Jansen. Verwey-Jonker wist dat en verzweeg dat op een cruciaal moment: toen minister van Binnenlandse Zaken Beel in 1946 nadere inlichtingen over zijn collega-minister Vos inwon. De streng katholieke Beel was des duivels dat Verwey-Jonker Vos de hand boven het hoofd had gehouden en riep haar daarvoor later ter verantwoording. Als zij hem niet had beschermd, dan had dat Vos zeker het ministerschap gekost.[5]

De ingenieur imponeerde de socioloog: 'Hein heeft meteen grote indruk op mij gemaakt als een belangrijk mens. Ik heb dat maar een paar keer in mijn leven gehad, telkens bij mannen.'[6] Vos was een Delftse ingenieur die gegrepen was door het socialisme. Hij geloofde in stapsgewijze praktische verbeteringen en zijn politieke toekomstvisie was zakelijk en constructief. Nuchterheid en rationaliteit verenigde hij met sensitiviteit en visionair vermogen.

Uit Vos' studententijd dateerde zijn vriendschap met de eveneens in 1903 geboren Jan Tinbergen. Vos richtte in Delft de plaatselijke afdeling van de SDSC op, Tinbergen deed hetzelfde in Leiden. Ze deelden een passie voor het toepassen van wiskundige modellen op economische verschijnselen.[7] De sobere antimilitarist Tinbergen ging in 1921 wis- en natuurkunde studeren in Leiden, weigerde dienst en legde

Jan Tinbergen.

zich tijdens zijn vervangende dienstplicht toe op de studie economie. Hij dacht de 'sosialistiese beweging' hier meer mee te kunnen dienen dan met natuurkunde vanwege 'het ekonomies karakter van vele sosialistiese hervormingen en door de overtuiging dat de sosialisatie ekonomies geschoolde krachten nodig zal hebben voor elke verdere doorvoering'.[8] Ook Tinbergen en Verwey-Jonker waardeerden elkaar zeer; zij kenden elkaar al via de NJN-activiteiten van hun ouders voordat ze in SDSC-verband weer met elkaar te maken kregen.[9]

Vos en Tinbergen vormden drijvende krachten achter een programma dat een nieuw tijdperk in de SDAP zou inluiden: het Plan van de Arbeid. Zij kregen steun van diverse werkgroepen waarin veel oud-SDSC'ers zaten.[10] De econoom en de ingenieur wisten hun opvattingen door te drukken in het Plan en ze grepen de kans om hun vernieuwende denkbeelden op de voorgrond te krijgen.[11] Volgens de historicus Knegtmans brak hierdoor een periode aan waarin socialisten een veel pragmatischer kijk op de samenleving kregen.[12]

Op 26 en 27 oktober 1935 was het zover. De SDAP en de vakvereniging NVV presenteerden 'Ons Plan voor Ons Volk' op theatrale wijze in Utrecht. Het carillon van de Domtoren speelde socialistische strijdliederen en de nieuwe SDAP-voorzitter Koos Vorrink bood het Plan symbolisch aan de Nederlandse bevolking aan met de woorden: 'Hier is mijn hand, pak aan.'[13] Over die presentatie was goed nagedacht. De

journalist Meijer Sluyser, verantwoordelijk voor de propaganda, maakte bewust gebruik van irrationele sentimenten. Hij ging ervan uit dat in tijden van crisis feiten en argumenten niet meer voldoende overtuigden; de ontwikkelingen in Duitsland staafden hem hierin. Meijer Sluyser liet zich inspireren door inzichten uit de massapsychologie en de wereld van de reclame. Dit was een gedurfde stap voor een socialist omdat reclame hoorde bij het verderfelijke kapitalisme. Met een grootscheepse en uitgekiende campagne probeerde hij verschillende groepen aan te spreken. Met gadgets zoals fietsplanvlaggen en insignes moest de achterban voor het Plan worden gewonnen en tijdens grote manifestaties kon de eed aan het Plan worden afgelegd. Ingenieur Vos liet zich van zijn dichterlijke kant zien en componeerde een planlied met als slotregel 'Het moet het kan! Op voor het plan.' Critici spraken over 'goedkope massa-effecten', 'vaandel en eedaflegging- en lichtwerper-flauwekul', maar voorzitter Vorrink was dit spektakel op het lijf geschreven. Al in zijn tijd als AJC-voorzitter ontdekte hij dat hij met zijn toespraken een menigte kon boeien. De manifestaties rond het Plan gaven hem de gelegenheid alle registers open te trekken.[14]

Zowel naar de presentatie als naar de inhoud zorgde het Plan voor vernieuwing. Verwey-Jonker was er blij mee omdat ze vond dat er hoe dan ook iets tegen de crisis gedaan moest worden.[15] 'Het was een moedgevende verandering in het stilstaand water dat de partij geworden was (...) en toen het Plan verscheen hadden wij het gevoel: "nou gebeurt er tenminste weer iets, ook intellectueel, nou hebben we tenminste weer iets waar we onze tanden op stuk kunnen bijten".' Marinus van der Goes van Naters: 'Het was een doorbraak in een paralyserende stemming, een breuk met dat fatale immobilisme. Anneke [zijn vrouw] en ik waren er zo gelukkig mee als iets.'[16]

Het Plan was vernieuwend door de manier waarop naar de economie werd gekeken. Andere politieke partijen gebruikten de metafoor van een ziek lichaam voor de crisis; Vos en Tinbergen herleidden economische processen tot wiskundige vergelijkingen en kozen voor een wetenschappelijke aanpak. Ze gebruikten daarbij de allernieuwste inzichten van Kahn en Keynes. Hoe baanbrekend deze aanpak was, bleek wel toen Tinbergen in 1969 de eerste Nobelprijs voor de economie kreeg voor zijn vooroorlogse werk.[17]

Het belangrijkste doel van het Plan was iedereen in Nederland bestaanszekerheid en een behoorlijk levenspeil te garanderen. Het Plan richtte zich op de korte en op de lange termijn en was praktisch en visionair tegelijk. Het wilde allereerst de heersende crisis bestrijden door investeringen in grootschalige openbare werken die voor werkgelegenheid en vergroting van de koopkracht zorgden. Daarnaast bevatte het Plan een voorstel om de conjunctuur te beheersen om toekomstige crises te voorkomen. Met een structuurplan gericht op versnelde en planmatige industrialisatie, kon de economische structuur worden versterkt. Het bedrijfsleven zou moeten worden geleid door te vormen bedrijfsschappen met aan de top een Centraal Economische Raad.[18]

Opvallend is de aandacht voor ordening, beheersing en planning van de economie. Planning hing in de lucht. In 1934 vond het eerste internationale Plancongres plaats, waar Vos ook naartoe ging.[19] De Sovjet-Unie experimenteerde met een planeconomie en zelfs in de Verenigde Staten probeerde de overheid met grote projecten de ergste kantjes van de crisis af te halen. Dichter bij huis speelde Zweden, waar de sociaaldemocraten al langere tijd aan de macht waren, een voorbeeldrol. De directe inspiratiebron voor het Nederlandse Plan lag in België waar de hogelijk gewaardeerde Hendrik de Man in 1933 een Plan voor de Arbeid had opgesteld. Indirect speelden de ontwikkelingen in Duitsland en Italië een rol. Het Plan moest mensen van het fascisme afhouden. Voor Vos was het behoud van de democratie een belangrijke drijfveer om het Plan op te stellen.[20]

Ondanks de nadruk op sturing en leiding van de economie was het Plan gematigder dan de oudere socialistische opvattingen over nationalisatie.[21] Het wantrouwen jegens de staat werd losgelaten; uitgangspunt van het Plan was dat juist binnen een democratische staat mogelijkheden lagen om controle over het productieapparaat te verwerven en zo socialistische politiek te bedrijven. Ook twee andere SDAP-rapporten uit diezelfde tijd van de hand van Van der Goes van Naters en Wiardi Beckman toonden waardering voor de staat en het democratisch socialisme.[22]

Verwey-Jonker roerde zich in de polemieken over het Plan en bekritiseerde de nieuwe rol voor de nationale staat. Dat de moderne staat

nu realiteit was, betekende niet dat de natie altijd zo belangrijk zou blijven, stelde ze. De staat verdiende waardering om zijn vermogen rechten en vrijheden te erkennen en te beschermen en was de enige 'thans reeds bestaande organisatie (...) die regelend in het economisch leven kan ingrijpen'. Maar, stelde Verwey-Jonker, die staat mocht nooit doel op zichzelf worden voor socialisten. Zij liet niet na te benadrukken dat de kapitalistische economie internationaal georiënteerd was en zette vraagtekens bij de bestrijding van de crisis op nationaal niveau. Deze aanpak zou kunnen leiden tot het weren van buitenlandse producten en tot kapitaalvlucht. Het doorbreken van de internationale arbeidsverdeling zou Nederlandse consumenten uiteindelijk zelf treffen. Het zou zelfs tot een versterking van de nationalistische mentaliteit kunnen leiden met als extra gevaar een toenemende oorlogsdreiging.

Haar visie bleef niet onopgemerkt in de partij. Een bijdrage van Hilda Verwey-Jonker verscheen in het *Handboek voor het Plan van de Arbeid*, samen met artikelen van partijcoryfeeën als Willem Drees en Floor Wibaut.[23] Jan Tinbergen zei later dat het hem was opgevallen hoe onderontwikkeld het internationale denken was: 'Dat Hilda toen al op deze tekortkoming gewezen heeft bewijst haar talent.'[24] Ook Henk Brugmans benadrukte hoe blij hij met de inbreng van Verwey-Jonker was.[25]

Met het Plan hoopte de SDAP meer kiezers te trekken en mogelijk zelfs regeringsdeelname te bereiken. Dat was voorlopig een brug te ver. De verkiezingen voor de Tweede Kamer in 1937 leverden zegge en schrijve een zetel winst op. De andere politieke partijen reageerden vrijwel allemaal afwerend op het Plan, het Verbond van Nederlandsche Werkgevers reageerde zelfs uitgesproken vijandig.[26] Maar binnen de partij zou de koers die in het Plan was uitgezet, veel invloed krijgen, om te beginnen in het nieuwe beginselprogramma van 1937.

Partijprominent

Dankzij haar publicaties en haar bestuurlijke functies maakte Hilda Verwey-Jonker in de tweede helft van de jaren dertig een bliksemcarrière in de partij. Op de vleugels van de vernieuwing en verjonging

kwam ze in november 1935 in de beginselprogrammacommissie. Hier zat Hilda aan tafel met partijkanonnen. In de achttien leden tellende commissie waren de verschillende stromingen in de partij vertegenwoordigd zoals de in 1862 geboren Vliegen, die de SDAP nog mede had opgericht, partijleider Albarda, Hilda's leermeester Bonger, partijvoorzitter Vorrink, De la Bella en de gezaghebbende religieuze socialist en vernieuwer Banning. Voor het eerst kreeg de nieuwe generatie intellectuelen ruimte door de deelname van maar liefst vier Kenteringsocialisten. Brugmans en Wiardi Beckman werden bovendien als secretarissen aangewezen.

Het gemeenteraadslid uit Eindhoven dat eerder zo kritisch was op de partij, de afgestudeerde socioloog die zelfverzekerde erudiete stukken schreef en de moeder van een baby en een peuter was als enige vrouw én als de allerjongste deelnemer – Hilda was 27 jaar – aan het gezelschap partijprominenten toegevoegd. Uit de notulen van het partijbestuur is niet op te maken waarom de keuze op Verwey-Jonker viel; in tegenstelling tot andere commissieleden was haar deelname onomstreden.[27] Dat de partij rigoureus voor verjonging koos, werkte wel in haar voordeel. In 1935 had het partijcongres besloten een leeftijdsgrens van 65 in te voeren voor partijleden in vertegenwoordigende functies. Hierdoor kwamen in de Kamerfractie, maar ook in andere gremia, kansen voor jongeren.[28] Albarda steunde de jonge socioloog uit Eindhoven eveneens. De partijleider had goed door dat hij de jonge intellectuelen nodig had om de koers te verleggen.[29]

De commissie kwam redelijk snel tot overeenstemming en presenteerde een beginselprogramma dat in een aantal opzichten echt nieuw was. De internationale klassenstrijd was uit de stukken geschrapt en in plaats daarvan moest de SDAP een nationale volkspartij worden die ook intellectuelen, boeren en middenstanders aantrok. Zo verschoof de focus van klasse naar natie. Democratie werd tegelijkertijd opgewaardeerd en van middel tot doel verheven. 'De partij stelt zich ten doel de verwezenlijking van het democratische socialisme,' luidde de eerste zin van het beginselprogramma uit 1937.[30] Ook ordening en planmatige leiding van de economie en de strijd voor een behoorlijk levenspeil, elementen uit het Plan van de Arbeid, kwamen terug.

Hilda's inbreng in de commissie is uit de schriftelijke stukken niet meer te achterhalen. Ze herinnerde zich dat de passage over de middengroepen in sterke mate van haar hand was.[31] Dat is goed mogelijk omdat zij begin jaren dertig al waarschuwde dat de oude marxistische opdeling van de samenleving in twee klassen achterhaald was. Juist boeren en middenstanders voelden zich aangetrokken tot het fascisme. De sociologisch geschoolde publicist benadrukte dat socialisten hiervoor een alternatief moesten bieden. Ook vanuit haar persoonlijke leven wist ze dat er meer groepen waren dan alleen arbeiders en de bourgeoisie. Echtgenoot Evert hoorde als wetenschappelijk medewerker bij Philips noch tot de ene, noch tot de andere categorie. Ingenieurs, die al vroeg warm liepen voor het socialisme, bevonden zich eveneens in een vergelijkbare intermediaire positie.

Door deel te nemen aan de programmacommissie ging Hilda Verwey-Jonker vanuit een nieuw perspectief opereren. Ze was niet langer een kritische buitenstaander maar kon nu zelf een stempel op de partij zetten. Hoezeer haar ster gerezen was, blijkt uit het feit dat het partijbestuur haar in de zomer van 1936 al als kandidaat voor de Tweede Kamer zag. Ze was echter nog te jong om op de lijst te worden gezet.[32] Uit een reconstructie van werkzaamheden in 1937 blijkt ook hoe belangrijk de partij inmiddels voor Hilda Verwey-Jonker zelf was. Ze had meer dan een dagtaak aan de SDAP als lid van de Eindhovense gemeenteraad, de landelijke commissie die het nieuwe beginselprogramma opstelde, de landelijke partijcommissie die zich over de ontwapening boog en het lidmaatschap van het hoofdbestuur van de (BSDV). In Eindhoven nam ze daarnaast zitting in de commissie volkshuisvesting en de commissie onderwijs. Verder schreef Hilda als vaste medewerker van het weekblad van de BSDV, *De Proletarische Vrouw*, in 1937 negen heldere bijdragen over internationale politieke ontwikkelingen.[33] Ze verzorgde praatjes voor de VARA-radio en gaf lezingen voor de Bond van Sociaaldemocratische Vrouwenclubs. Ter gelegenheid van de viering van internationale vrouwendag bijvoorbeeld gaf ze drie spreekbeurten in een week tijd in Hilversum, Enschede en Nijmegen.[34] Van andere bestuurlijke en educatieve werkzaamheden zijn geen sporen gevonden, maar het valt niet uit te sluiten dat het overzicht niet helemaal compleet is.

In 1937 publiceerde ze niet alleen in *De Proletarische Vrouw*, maar ook in andere tijdschriften. Voor het wetenschappelijke tijdschrift van de partij, *De Socialistische Gids*, maakte ze een erudiete beschouwing over socialisme, nationalisme en internationalisme.[35] In *De Sociaaldemocraat* schreef ze over de monarchie.[36] Voor het Comité van waakzaamheid van antinationaalsocialistische intellectuelen ten slotte maakte ze een brochure waarin ze de aantrekkingskracht van het nationaalsocialisme op vrouwen analyseerde.[37]

Dit theoretische werk droeg bij aan haar faam in de partij. Diverse publicaties van haar hand hadden een hoge kwaliteit.[38] Met name haar analyses van de aantrekkingskracht van het fascisme en haar erudiete overzicht over een kwart eeuw socialistische theorievorming zijn nog steeds lezenswaardig. Deze laatste publicatie werd opgenomen in de feestbundel die verscheen toen Albarda in 1938 een kwart eeuw in de Tweede Kamer zat. Vrijwel alle partijcoryfeeën gaven acte de présence in *Een kwart eeuw parlementaire werkzaamheid in dienst van de bevrijding der Nederlandse arbeidersklasse*. Verwey-Jonkers bijdrage behandelde de periode tussen de beginselprogramma's uit 1912 en 1937, het tijdvak waarin de partij haar eenduidige marxistische perspectief losliet. Ze liet zien hoe de verandering van rotsvast geloven in de komst van het socialisme naar het schrijven van rapporten met concrete plannen om de kapitalistische samenleving om te buigen richting sociaaldemocratie zich had voltrokken. Kort gezegd, de ontwikkeling van utopie naar 'wetenschap'.

Door in haar bijdrage aandacht te geven aan de verschillende generaties theoretici van het socialisme nam ze, zonder het zich te realiseren, het begrip 'rode familie' letterlijk. In een familie treden kinderen in de voetsporen van hun ouders, maar zetten vooral zonen zich ook af tegen hun vaders. Opeenvolgende generaties zorgen zo voor continuïteit en verandering. Precies dit gebeurde in een politieke partij als de SDAP. De eerste generatie, die van de oprichters van de SDAP geloofde heilig in de komst van het socialisme. De tweede leeftijdsgroep was volgens Verwey-Jonker theoretisch veel zwakker en begon te twijfelen aan marxistische dogma's en de allesoverheersende betekenis van de klassenstrijd. De jongste generatie was zelfs de zekerheid van het socialisme kwijt. Deze groep was realistisch, had behoefte om te concre-

tiseren en wilde van gedachten wisselen met jongeren van andere groepen.[39] In de tweede maar vooral in de derde generatie herkennen we de opvattingen en werkwijze van de Kenteringsocialisten. Intellectuelen zoals Vos, Tinbergen, Wiardi Beckman en Van der Goes van Naters schreven plannen en beleidsstukken waarin de overgang naar een socialistische maatschappij zo concreet mogelijk werd voorgesteld.[40] De waardering voor deze beschouwing door politici als Den Uyl en historici en sociologen was groot.[41]

Diverse historici hebben getracht de rol van Hilda Verwey-Jonker in de SDAP in de jaren dertig te karakteriseren. Ribberink noemde Verwey-Jonker een theoreticus en vernieuwer.[42] Verwey-Jonker zelf vond die eerste kwalificatie te veel eer en in reactie hierop schreef ze in haar autobiografie: 'Je kunt hoogstens zeggen dat ik de theorie hier en daar een beetje heb uitgebouwd.'[43] Onmiskenbaar was ze, zoals Ribberink ook stelde, dé vrouwelijke theoreticus en polemist in de SDAP en hierdoor nam ze een unieke plaats in de sociaaldemocratie in. Verder is geprobeerd haar marxistische gezindheid te peilen. Ribberink karakteriseerde Verwey-Jonker als iemand die van het 'marxisme' naar een meer 'pragmatisch, zedelijk gefundeerd socialisme' evolueerde. Ietwat in tegenspraak hiermee is haar opmerking dat Verwey-Jonker zich al begin jaren dertig pragmatisch opstelde en zich 'half en half tot de groepering der religieus-socialisten' ging rekenen.[44] Knegtmans daarentegen bestempelde haar als een socialist die in 1937 het marxisme nog steeds niet had laten vallen.[45] Tromp op zijn beurt rekende haar tot de voorstanders van radicale vernieuwing.[46] Verwey-Jonker zelf schreef in haar autobiografie dat ze in de jaren dertig 'zonder het mij goed bewust te zijn' naar het reformisme was toegegroeid onder invloed van de crisis en de kennismaking met de praktijk van het arbeidersleven.[47]

Maar om de positie van Hilda Verwey-Jonker in de jaren dertig in de sociaaldemocratie goed te kunnen begrijpen volstaat een marxistische meetlat niet en is een nieuw kader nodig dat meer recht doet aan de complexiteit van de SDAP in die tijd. Ze was allereerst een vernieuwer en een kritische en onafhankelijk denkende intellectueel die graag de polemiek aanging en die artikelen schreef over de ontwikkeling van het socialisme en de aantrekkingskracht van het fascisme.

Verwey-Jonker is te typeren als een socialist van de jongste generatie die zich sterk richtte op de economie en daarnaar keek vanuit een internationaal perspectief. Ze bleef zich tot het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog verzetten tegen nationalistisch denken en nationale bewapening.

Hoewel ze wel oog had voor de positie van vrouwen liet ze zich niet echt kennen als een voorvechter van vrouwenrechten. Mathilde Wibaut-Berdenis van Berlekom moest erop wijzen dat in het ontwerpbeginselprogramma van 1937 de gelijkwaardigheid der seksen niet eens werd genoemd.[48] In haar artikel over 25 jaar socialistische theorie wijdde Verwey-Jonker geen woord aan de positie van vrouwen en mannen in de partij en in *De Proletarische Vrouw* profileerde zij zich als deskundige op het terrein van internationale ontwikkelingen. In haar radiopraatjes over een toekomstige socialistische wereld sprak zij niet over de levens van vrouwen. Hoewel zij door haar sekse verschil inbracht in de partij, maakte ze in de jaren dertig dit verschil vrijwel niet tot inzet van haar politieke werk.[49]

Ze behoorde tot de kleine groep academisch geschoolden in de partij en schuwde een moralistische toon niet wanneer ze bijvoorbeeld haar afkeer van 'burgerlijke' gewoontes, vermaak of amusement toonde. Onderzoek en scholing stonden voor Hilda Verwey-Jonker op een voetstuk. Begin jaren dertig drong Verwey-Jonker al sterk aan op het doen van onderzoek om de weg te vinden waarlangs het door haar zo geliefde en geïdealiseerde socialisme moest worden verwezenlijkt. Daarbij hechtte ze aan pluriformiteit. Ze waardeerde uiteenlopende standpunten en vleugels en schroomde niet over de grenzen van haar eigen partij heen te kijken.

Er sprak een zekere naïviteit uit de betekenis die zij wetenschappelijke analyses toedichtte: met de juiste theorie moest het socialisme zijn te verwezenlijken. Ze leek op de alchemist die denkt goud te vinden zodra de juiste grondstoffen zijn vermengd. Begin jaren dertig was de partij met zijn gekuip, zijn benepen burgerlijke cultuur en het onderdrukken van meerstemmigheid welhaast een obstakel om het edele metaal te vinden. Het socialisme is alles, de partij is niets, schreef zij toen. Enkele jaren later kantelde deze opvatting. De partij werd van last tot voertuig om een socialistische en democratische

maatschappij naderbij te brengen. Dit kwam door veranderingen in haar persoonlijke leven, de vernieuwing in de partij, de economische crisis en het dreigende fascisme. In de Eindhovense gemeenteraad leerde ze het politieke handwerk kennen.

De praktische aanpak van het Plan van de Arbeid om de economie te beheersen, sprak haar aan. Dit correspondeerde met de omschrijving die zij zelf van de derde generatie theoretici gaf: een groep die niet wist of het socialisme wel gerealiseerd zou kunnen worden en die op zoek ging naar plannen die bij wijze van spreken de dag na de socialistische overwinning uitgevoerd konden worden. Deze praktische en technische attitude stond haaks op een geloof in marxistische dogma's of socialistische utopieën. In plaats van idealen ging de aandacht uit naar concrete plannen; van grote gebaren naar realistische stapjes en van revolutionair elan naar beleidsmatige rapporten. Een vergelijkbare ontwikkeling deed zich voor in haar denken over en de bestrijding van het fascisme: na tevergeefs grootse vredesidealen te hebben gekoesterd stak ze de handen uit de mouwen om joodse vluchtelingen op te vangen.

De strijd tegen het fascisme

Lang voordat de Duitse troepen Nederland binnenvielen, leefde Hilda Verwey-Jonker al met de oorlog. 'De wereld vanuit een vliegmachine', haar buitenlandrubriek in *De Proletarische Vrouw*, leest als een kroniek van een aangekondigde oorlog. De Italiaanse inval in Abessinië in 1935, de Spaanse burgeroorlog in 1936, de investeringen in de Duitse oorlogsindustrie, de Japanse expansie in China in 1937 en de annexatie van de Sudeten zetten de internationale verhoudingen steeds verder onder druk.[50] Hoewel zij uitstekend geïnformeerd was over het oorlogszuchtige karakter van het nationaalsocialisme bleef zij vasthouden aan haar vredesidealen, ook nadat ze daarmee binnen de SDAP tot een kleine minderheid ging behoren. Toen het onontkoombare eindelijk een aanvang had genomen, schreef Verwey-Jonker dat de internationale sociaaldemocratie zich nu ongebroken en ongestoord aan haar historische taak kon wijden: 'Uit deze chaos de orde te brengen, in de vele gebeurtenissen de planmatigheid op te

sporen, te bouwen aan de nieuwe gemeenschap van volken.'[51] Nu de spanningen tot ontlading waren gekomen, kon aan de toekomstige samenleving worden gewerkt.

Hilda Verwey-Jonker wilde de nakende oorlogsdreiging en het opkomende fascisme bestrijden als politicus en als intellectueel. Niet alleen in Italië, Frankrijk, Spanje en Duitsland was er een voedingsbodem voor de nieuwe ideologie, ook in Nederland voelde circa 8 procent van de kiezers zich midden jaren dertig tot de NSB aangetrokken.[52] Als intellectueel wilde Verwey-Jonker onderzoeken hoe in Nederland een fascistische beweging zou kunnen ontstaan en hoe die kon worden tegengehouden. Zij was een van de zeer weinigen in de partij die al vroeg een serieuze analyse maakten van het fascisme. De historicus Hartmans wees erop hoe opvallend het is dat partijleiders als Albarda, Vliegen, Drees, Vorrink en zelfs Bonger dat achterwege lieten.[53] Ook tijdens haar erepromotie werd het belang van haar analyses over de vatbaarheid van bepaalde groeperingen voor het fascisme onderstreept.[54]

Voor Hilda Verwey-Jonker was cruciaal dat het wezen van het fascisme niet in programmapunten lag, maar in een mentaliteit. Die geestesgesteldheid was antidemocratisch en ging niet uit van gelijkwaardigheid. Het fascisme oefende vooral aantrekkingskracht uit op boeren, werklozen, en 'arbeiders die zich geen arbeiders voelden' omdat ze zoveel verdienden 'dat er een bioskoopje per week en een bontmantel-op-afbetaling af kan'. Deze groepen rekende zij tot de 'politiek neutralen': mensen met een afkeer van democratie, die zich boven politiek en politici verheven voelden. Dit was een nederlaag voor de socialisten want waar het fascisme als ideaal ontstond, was de sociaaldemocratie tekortgeschoten. Strijd tegen de nieuwe mentaliteit was voor Verwey-Jonker daarom onlosmakelijk verbonden met socialistische idealen. Ze constateerde ook dat confessioneel georganiseerden minder vatbaar waren voor het fascisme: 'Want de kerkelijke winkelier moge maatschappelijk ontredderd zijn, geestelijk is hij het niet: hij heeft een geestelike basis, die hem een stevige politieke houvast geeft.'[55] Om nu te voorkomen dat een latent aanwezige fascistische mentaliteit tot een beweging uit kon groeien, moest 'neutraliteit' worden bestreden. Verwey-Jonker zag het fascisme als een actieve vorm

van antidemocratisch denken en neutraliteit beschouwde ze als de passieve variant hiervan. Neutraliteit was gevaarlijk omdat die kon uitgroeien tot een fatsoensnorm en een standaardhouding.

Hilda Verwey-Jonker: 'De "neutrale" mens is zonder innerlik evenwicht, benepen, bang. Hij is voortdurend op de vlucht voor de werklikheid – totdat die werklikheid hem zo te pakken heeft, dat hij haar onder het oog zien *moet*. En dan wreekt zich zijn politieke ongeschooldheid en gebrek aan eigen inzicht. Want tenslotte is een laatste kenmerk van de "neutraliteit" het ingeroeste *wantrouwen*, tegen alles en iedereen. Ook dit is een produkt van de angst, van het onvermogen om op eigen krachten te vertrouwen, van het individualisme, dat biezonder welig tiert in de maatschappelike kringen, waar de "neutraliteit" hoogtij viert.'[56]

In het bijzonder de burgerlijke cultuur en de amusementsindustrie moesten daarom aangepakt worden. 'De kapitalistiese kultuur heeft ons gelukkig gemaakt met de systematiese exploitatie van de lachlust en de behoefte aan geestelike ontspanning en het amusements-"bedrijf"geschapen. Hij vond daarbij een gewillige prooi in de "neutrale mens".' Maar neutraliteit moest niet worden bestreden door eraan toe te geven of erin mee te gaan. Hitler was in dat opzicht – helaas – een lichtend voorbeeld, constateerde ze in 1933. 'Hitler heeft zijn aanhang niet gewonnen met prijsraadsels en Korte Verhalen.' Hitler maakte smaak en heeft velen die eerder onverschillig waren voor 'een ideaal in beweging' gebracht. Als remedie moesten daarom antifascistische maatregelen worden genomen. Bovenal moest de politiek afkerige burger, 'de neutrale mens', worden opgevoed en een houvast krijgen. Het socialisme was in staat die vastigheid te bieden, maar dan moest dat socialisme niet als een gewone politieke partij worden voorgesteld, maar als een ideaal.[57]

Maar terwijl Verwey-Jonker over idealen sprak, moesten de socialisten het in de praktijk van alledag toch doen met een gewone politieke partij: de SDAP. Tot overmaat van ramp verkeerde die partij tot midden jaren dertig ook nog in crisis. De pogingen om het socialisme aantrekkelijker te maken voor een breed publiek door de uitzendingen van de VARA-radio en de publicaties van De Arbeiderspers, konden op haar hoon rekenen. 'Een intellektueel (...) is veel van wat de V.A.R.A. uit-

zendt, in hoge mate onsympathiek. Hij moet zich elke week ergeren aan schijnheilige recensies van sensatiefilms, hij mist smartelik elke poging van de strijdende arbeidersklasse om zich te ontworstelen aan de dekadente burgerlike kultuur.'[58]

Nadat Verwey-Jonker eerst geprobeerd had vat te krijgen op de 'neutrale mens' om die voor afglijden naar het fascisme te behoeden, analyseerde ze in 1937 de psychologie van vrouwen die voor het nationaalsocialisme kozen.[59] Fascisten stelden vrouwen niet gelijk aan mannen en gebruikten die al naar gelang het de NSDAP goed uitkwam. Eerst moesten ze terug naar huis en haard. Toen ze nodig waren voor de oorlogsvoorbereidingen, moesten ze juist weer terug naar de arbeidsmarkt. Bovenal moesten vrouwen veel en bij voorkeur 'raszuivere' kinderen baren. Waarom dan toch hadden vrijwel evenveel vrouwen als mannen voor Hitler gekozen? Dat kon niet alleen aan goede propaganda liggen. Er moest meer aan de hand zijn. Daarvoor greep Hilda Verwey-Jonker naar de psychologie.

Politiek was verbonden met emoties. Hilda Verwey-Jonker: 'Men kiest een partij in het algemeen minder uit verstandsoverwegingen dan wel als gevolg van zijn temperament. En zeker geldt dit hier, in de eerste plaats omdat het vrouwen betreft, in de tweede plaats omdat het nationaalsocialisme bij uitstek op het temperament een beroep doet.' Vrouwen stemden voor nieuw elan, voor een leider en hoopten op maatschappelijke verbetering. Nationaalsocialistische kiezeressen zochten in de eerste plaats verbinding en solidariteit. Het was geen toeval dat Hitler naar verhouding minder katholieke vrouwen trof; zij hadden meer binding met de kerk. Zij waardeerden de nationaalsocialistische instelling tegenover het gezin en het feit dat kinderen krijgen als eervol werd beschouwd. Dit 'bevredigde' 'romantische verlangens', aldus Verwey-Jonker. Ook hier speelde de vermaledijde filmindustrie een kwalijke rol: 'Avond aan avond zien deze vrouwen en meisjes op het witte doek de meest verrassende en onwaarschijnlijke huwelijken tot stand komen. De werkelijkheid zegt: verdien je brood en wees blij als je voor je dertigste een nette boekhouder vindt.' Voor deze meisjes was een beweging die het moederschap en een eervol huisvrouw-zijn als meest begeerlijke positie voorstelde, aantrekkelijk. In deze zin was het nationaalsocia-

lisme een bevrijding voor zeer veel meisjes, aldus Verwey-Jonker. Ze hoefden niet vrij en zelfstandig te zijn en hoefden zich niet 'modern' voor te doen. Modern zijn betekende gebruikmaken van make-up, drinken, roken en vrije omgangsvormen tussen de seksen. 'Hier was een man die hun het roken verbood': dat was voor sommige vrouwen juist aantrekkelijk en bevrijdend in plaats van beperkend. Veel 'onpolitieke' vrouwen aanvaardden het nationaalsocialisme omdat het hun toestond terug te keren naar een situatie die zij nooit werkelijk waren ontgroeid, aldus Verwey-Jonker.

Verwey-Jonker had ook oog voor die vrouwen die zich actiever opstelden en bijvoorbeeld kozen voor het lidmaatschap van de NSB. Soms gebeurde dit in navolging van een echtgenoot of verloofde, maar zeker niet altijd. Het nationaalsocialisme wist vrouwen te bereiken op een manier die geen enkele andere politieke stroming eerder voor elkaar had gekregen. 'Het kon op de vrouwen vat krijgen, doordat zo velen van haar in een moeilijke tijd politiek onverschillig waren en van sociale verhoudingen niets wisten of begrepen. Maar het heeft tevens die onkunde en onverschilligheid opgeheven: het voedt de vrouwen weliswaar niet op tot zelfstandig denkende mensen, maar toch wel tot politiek werkzamen.' Historicus Zonneke Matthee wees erop hoe scherpzinnig die analyse van Verwey-Jonker was. Zij was een van de allereersten die zagen dat vrouwen kozen voor het nationaalsocialisme. Terwijl sommige naoorlogse feministische historici vrouwen vooral als gemanipuleerde slachtoffers van het fascisme wilden zien, had Verwey-Jonker oog voor de actieve opstelling van vrouwen en de belangen en verlangens die het nationaalsocialisme wist te bespelen.[60].

Verwey-Jonker beschouwde de opkomst van het fascisme als een teken van het falen van het socialisme. Om te voorkomen dat het nationaalsocialisme tot een beweging zou uitgroeien moest de 'neutrale mens' beter worden opgevoed en het socialisme als houvast aangeboden krijgen. Maar uit de brochure uit 1937 bleek dat de 'neutrale mens' niet dezelfde was als de 'onpolitieke vrouw'. Socialisten gaven zich daar weinig rekenschap van. De door mannen gedomineerde SDAP debatteerde wel fel over de landsverdediging, maar had weinig oog voor de verlangens en het eergevoel van meisjes en vrouwen die

voor een sterke leider vielen en die zich gewaardeerd voelden wanneer ze veel kinderen kregen.

Hoe graag Verwey-Jonker ook medestanders voor het socialisme wilde winnen, ze ging niet mee in de verheerlijking van huwelijk en moederschap. Op dit punt kwamen de idealen van de fascisten verontrustend dicht bij wat ze in het katholieke Eindhoven al als confronterend had ervaren: de gedachte dat vrouwen thuis in het gezin hoorden. Ze had zich daar ingezet om de verkoop van voorbehoedmiddelen veilig te stellen. Hoe moest ze dat verbinden met het feit dat er vrouwen waren die het eervol vonden veel kinderen te krijgen? Waar de nationaalsocialisten wel in staat waren deze seksespecifieke sentimenten uit te buiten, stonden de sociaaldemocraten, Verwey-Jonker incluis, met lege handen. Verwey-Jonker kwam niet verder dan de hoop uit te spreken dat Duitse vrouwen de betovering van de leer zouden ontgroeien en langzaam gingen beseffen wat leven in vrijheid zou kunnen betekenen: 'de vrijheid van denken en van stemmen, de vrijheid van arbeidskeuze en van eigen zelfstandige ontwikkeling'.[61] Hoewel de analyses over de aantrekkingskracht van het fascisme van goed psychologisch inzicht getuigden, was de strijd tegen de neutrale mens en de onpolitieke vrouw niet te voeren met en binnen een partij als de SDAP. Terwijl Verwey-Jonker aan mentaliteit en idealen dacht, discussieerde de partij vooral over wapens en oorlogskredieten.

Onder invloed van de toegenomen agressie van landen als Duitsland en Italië ging de SDAP haar ontwapeningsstandpunt heroverwegen. Na afloop van de Eerste Wereldoorlog hadden socialisten de strijd tegen het militarisme met kracht opgepakt. Maar toen het 'vrije volksbestaan' in de jaren dertig gevaar ging lopen rees de vraag of het land zich diende te kunnen verweren in plaats van te volharden in het verzet tegen bewapening. De SDAP riskeerde internationaal én nationaal in een isolement terecht te komen met haar visie. Bij de ontwikkeling van de SDAP tot een nationale volkspartij paste een herziening van haar ontwapeningsstandpunt. Als potentiële regeringspartij maakte de SDAP zich onmogelijk met haar antimilitaristische opvattingen.

Na heftige en emotionele discussies besloot het partijcongres zich

in 1934 niet langer te verzetten tegen mobilisatie. Om de weg te plaveien voor een verdere koerswijziging stelde de SDAP in 1936 een 'commissie ter bestudering van het militaire vraagstuk' in. Hiervan maakte Verwey-Jonker deel uit. Deze commissie kwam met een meerderheids- en een minderheidsnota. Met Banning, De Vries-Bruins en Pothuis-Smit behoorde Verwey-Jonker tot de groep die de landsverdediging niet wilde aanvaarden. Hoewel ook dit viertal niet eensgezind was, kwamen ze wel met een gezamenlijk minderheidsstandpunt. Ze spraken zich uit voor 'een beperking van de Nederlandse weermacht tot een gewapende macht, uitsluitend bestemd tot het nakomen van Volkenbondsverplichtingen en het keren van over onze grenzen invallende benden'. De drie vrouwen en de dominee, zoals het gezelschap smalend werd genoemd, behaalden een forse nederlaag op het partijcongres in 1937.[62]

Vele jaren na dato, ver nadat de volle omvang van de verschrikkingen van de Tweede Wereldoorlog bekend waren, gaf Verwey-Jonker toe dat de partij toen realistischer was geweest dan zijzelf. Het was niet reëel om van de geallieerden te verlangen dat zij Nederland gewapenderhand zouden bevrijden, terwijl Nederland zelf geen aandeel in de strijdkrachten wilde leveren.[63] Ook wees ze er later op dat persoonlijke verhoudingen een rol hadden gespeeld in de commissie. Ze was solidair met Banning en had een hartgrondige hekel aan partijvoorzitter Vorrink, een uitgesproken voorstander van nationale bewapening.[64]

Hoewel Verwey-Jonker vele jaren later terugkwam op haar ontwapeningsstandpunt, ging ze in de jaren dertig tot het uiterste om haar overtuiging in de partij te verdedigen. Het pacifisme was haar met de paplepel ingegoten. Haar vader was fel gekant tegen het stemmen voor de oorlogskredieten door de SDAP tijdens de Eerste Wereldoorlog en als student was Verwey-Jonker betrokken bij initiatieven om de vrede te bevorderen. Ze nam deel aan de radicale Nederlandsche Studenten Vredes Actie (SVA), opgericht in 1931. Jonge socialisten moesten de volgende oorlog zien te verhinderen, schreef ze met Henk Brugmans in een brochure voor de SVA. De SDSC trad in 1932 toe tot de Jongeren Vredes Federatie.[65] Ook de sociaaldemocratische vrouwenbond en de religieus-socialisten, waar Verwey-Jonker affiniteit mee had, behoor-

den tot de uitgesproken voorstanders van ontwapening. Haar echtgenoot Evert had geen dienst geweigerd zoals bijvoorbeeld Jan Tinbergen, maar tot zijn eigen genoegen was zijn militaire carrière geen succes. Hij bracht het slechts tot matroos derde klas. In zijn militaire paspoort stond: 'militaire eigenschappen: onvoldoende'.[66]

Verwey-Jonker bleef zich tegen militarisering verzetten binnen de SDAP, ook toen de Duitse wapenindustrie al op volle toeren draaide. Haar argumenten waren zowel principieel en strategisch als praktisch. Verzet tegen oorlog was verzet tegen het kapitalisme. Tendensen die oorlog ondersteunden zoals nationalisme en bewapeningsindustrie moesten bestreden worden, stelde ze in 1931. Toen de oorlogsdreiging ernstige vormen had aangenomen, vroeg ze zich af of de moderne militaire geweldsmiddelen niet dermate verwoestend waren dat de democratie ten onder zou gaan als dit geweld aangewend zou worden. Bovendien was in haar optiek Nederland niet te verdedigen.[67] De manier waarop zij dacht blijkt bijvoorbeeld uit een polemiek over de bescherming van de burgerbevolking tegen vliegtuigaanvallen in 1935. Verwey-Jonker keerde zich zelfs tegen het uitrusten van de burgerbevolking met gasmaskers en het bouwen van schuilplaatsen tegen gifgassen en vliegtuigbommen. De propaganda voor deze aanpak kwam namelijk uit verdachte hoek: fabrikanten die zelf oorlogstuig produceerden. Verwey-Jonker verwachtte ook niet dat luchtbombardementen op de burgerbevolking zouden worden uitgevoerd, maar dacht dat alleen strategische doelen gekozen zouden worden. Bovendien was het onmogelijk om alle steden met schuilkelders uit te rusten. Tenslotte zouden luchtbeschermingsoefeningen de pacifistische weerstand onder de bevolking ondermijnen. Het zou de fatalistische overtuiging bevorderen dat oorlog onvermijdelijk was. Daarom was het, aldus Verwey-Jonker, beter voorbereidingen te treffen om een vlucht of evacuatie van de bevolking voor te bereiden. Volstaan kon worden met het bedenken van voorschriften die men in geval van oorlog aan de bevolking moest geven. De meeste mensen zouden zich per fiets kunnen verplaatsen in geval van evacuatie. De overheid diende te zorgen voor het vervoer van invaliden en voor inkwartiering.[68]

Niet alleen haar ideeën over ontwapening stuitten op weerstand in de partij, ook haar voorstel van december 1934 om samen met de com-

munisten het fascisme te bestrijden was controversieel. Tot kort daarvoor hadden de communisten de sociaaldemocraten nog te vuur en te zwaard bestreden. Hoewel ze zich negatief uitliet over communisten en een grote psychologische kloof zag tussen communisten en sociaaldemocraten, zag Verwey-Jonker strategisch voordeel in samenwerking. De tijd vroeg om een bundeling van antikapitalistische krachten. Omdat de sociaaldemocratie 'onvergelijkelijk' veel sterker stond, liep de SDAP volgens Verwey-Jonker niet het risico revolutionair te moeten worden. Integendeel, de communisten zouden zich moeten aanpassen.[69]

Met deze opstelling weerstond ze de heersende angst voor het communisme die werd gevoed door verhalen over misstanden en zuiveringen in het stalinistische Rusland. Ook Verwey-Jonker was kritisch over Rusland. Het land was weliswaar naar de vorm socialistisch, maar de grote invloed van de staat op het onderwijs, het verenigingsleven en de pers was onaanvaardbaar voor haar. Het individu diende een zekere vrijheid te behouden tegenover de staat. 'In de eerste plaats de vrijheid van critiek!' schreef de sociaaldemocraat die zich nooit de mond wilde laten snoeren. Dat men in Rusland alleen op ondergeschikte dingen kritiek mocht hebben lag volgens Verwey-Jonker aan de dictatuur van de communistische partij. Zij streefde een socialisme na waarvan democratie en de vrije meningsuiting onvervreemdbaar deel uitmaakten.[70]

Ondanks al deze bezwaren zag Verwey-Jonker strategisch voordeel in samenwerking met de communisten. Zij was een van de weinige SDAP'ers die lid werden van het Comité van Waakzaamheid van antinationaalsocialistische intellectuelen. Dit in 1936 opgerichte comité telde circa 1200 leden onder wie ook communisten zoals Annie en Jan Romein. Haar brochure over de vrouw en het nationaalsocialisme werd uitgegeven door het Comité van Waakzaamheid. De SDAP zou volgens eigen zeggen geen aanmerkingen op haar lidmaatschap maken omdat men van intellectuelen wel wat was gewend. Die werden toch vaak als 'wat gekke mensen' gezien, aldus Verwey-Jonker. Lid worden van Waakzaamheid vroeg moed. Wie zich in de tweede helft van de jaren dertig kenbaar maakte als bestrijder van het fascisme, hoefde zich weinig illusies te maken over wat haar of hem te wachten

stond als de nationaalsocialisten in Nederland de macht zouden krijgen. Opvallend is dat Evert Verwey een andere keuze maakte dan zijn echtgenote. Hij had zich aangesloten bij EDD (Eenheid door Democratie), een organisatie die zich zowel tegen het nationaalsocialisme als tegen het communisme keerde.[71] Het was aan diezelfde communisten te danken dat Verwey-Jonker uit het Comité van Waakzaamheid stapte. Na het Duits-Russische niet-aanvalsverdrag in augustus 1939 groeiden de interne spanningen. Verwey-Jonker vond dat de communistische leden de Russische opstelling te veel goedpraatten. Ze nam dit de Romeins zeer kwalijk en bleef tot na de Tweede Wereldoorlog gebrouilleerd met het echtpaar.[72]

Kort voor het uitbreken van de oorlog schaakte Verwey-Jonker op verschillende borden tegelijk. Ze werd gevraagd om op het hoogste partijpolitieke niveau deel te nemen aan de discussies over de landsverdediging en tegen alle druk in handhaafde ze een minderheidsstandpunt. Met de wetenschap van achteraf kunnen haar ideeën over het tegenhouden van eventuele bezetters als kortzichtig worden beschouwd. Een evacuatie per fiets om de bevolking tegen luchtaanvallen te beschermen was toch wel naïef. Haar intelligente psychologische analyses over de aantrekkingskracht van het fascisme op diverse burgers hebben daarentegen niet aan kracht ingeboet. Maar hoe scherpzinnig haar inzichten ook waren, de strijd tegen het nationaalsocialisme was daarmee niet te winnen. Terwijl het steeds onmogelijker werd vast te houden aan grote vredesidealen, kon wel praktische humanitaire hulp worden gegeven aan de slachtoffers van Hitlers politiek. Ook hier kwamen realistische plannen in de plaats van utopieën. Na de Kristallnacht, 9 november 1938, ging Verwey-Jonker zich in Eindhoven concreet inzetten voor de opvang van joodse vluchtelingen. Voor 200 kinderen was dit van grote, soms levensreddende betekenis.

Opvang joodse vluchtelingen

In de nacht van 9 op 10 november 1938 vond in Duitsland een uitbarsting van geweld plaats tegen de joodse gemeenschap. Synagogen, winkels en bedrijven werden in brand gestoken en 91 joden vonden

de dood. De Kristallnacht maakte zichtbaar dat het antisemitisme van de nationaalsocialisten tot een agressieve vervolging van joden leidde. De gebeurtenissen maakten ook in Nederland reacties los. Er kwamen verzoeken om het strenge vreemdelingenbeleid te versoepelen en meer Duitse joden, met name kinderen, toe te laten. In Amsterdam werd een landelijk Kindercomité opgericht voor de opvang van joodse meisjes en jongens. Daarnaast ontstonden diverse plaatselijke afdelingen die contact onderhielden met het landelijke comité. Ook Eindhoven kreeg een eigen afdeling die werd opgericht bij de Verweys thuis.

De directiesecretaresse van Philips, Laura Marks, had het initiatief genomen voor het Eindhovense Kindercomité. Marks kende zowel oorspronkelijke Brabantse Eindhovenaren als 'allochtonen' bij Philips. Ze nodigde plaatselijke prominenten van uiteenlopende politieke signatuur en confessie uit: de voorzitter van de RKSP de heer Staal, de linkse socialist dr. Voogd, de SDAP'er ir. Van der Berg, directieleden van Philips en een bestuurslid van de Nederlandse Vereniging voor Huisvrouwen, Van der Molen. Voorzitter werd advocaat Van der Putt, penningmeester de directeur van de Nederlandse Handelsmaatschappij, de heer Adolfs.[73] Verwey-Jonker werd secretaris, hetgeen ze niet vermeldde in haar autobiografie. Fred Schwarz en Dan Kampelmacher, vluchtelingen die in Eindhoven werden opgevangen waren duidelijker. Hoewel Hilda Verwey-Jonker zelf zei alleen maar 'een lid van het comité' te zijn geweest, vormde ze volgens deze ooggetuigen 'de ziel' en de 'stuwende kracht'.[74] Deze terughoudendheid is veelzeggend. Waar Hilda Verwey-Jonker vaak weinig emotie liet zien en geen grote woorden gebruikte om gevoelens te tonen, liet ze via concreet handelen zien waar ze stond en maakte ze duidelijk dat mensen haar na aan het hart lagen.

Verwey-Jonker ging na de Kristallnacht met grote voortvarendheid te werk. Waar haar ideeën over ontwapening idealistisch waren, was haar inzet voor de joodse vluchtelingen concreet en praktisch. Het Kindercomité kreeg in korte tijd veel voor elkaar. Voor de huisvesting van de jongens mocht een leeg gebouw van Philips worden gebruikt, het Dommelhuis. De kantine van het bedrijf zorgde voor warm eten en het ministerie van Defensie leverde de inventaris. Op 4 januari

1939 kon de eerste groep vluchtelingen verwelkomd worden. Tot schrik van het comité arriveerden jongens in de leeftijdsgroep van twaalf tot achttien jaar terwijl ze hadden gerekend op kleine meisjes en jongens. Enkele weken na de aankomst van de eerste groep was er een staf en had het bestuur de taken verdeeld. Secretaris Verwey-Jonker hield zich intensief bezig met de toekomstplannen van de jongens. Ze interviewde ieder kind en bekeek of emigreren dan wel blijven de beste oplossing was. Voor kinderen die bleven zocht ze naar scholingsmogelijkheden, wat niet meeviel omdat vluchtelingen niet aan het normale arbeidsproces mochten deelnemen. Verwey-Jonker leerde het Eindhovense midden- en kleinbedrijf door en door kennen op zoek naar een stage voor een jongen die het kappersvak wilde leren of een opleidingsplek op een tricotagefabriek.

De joodse leefregels, zoals koosjer eten, zorgden voor spanningen. Verwey-Jonker ergerde zich aan Jaap Meijer, de vader van Ischa, die toezicht hield op het naleven van de voorschriften. Volgens Verwey-Jonker zou hij de 'kosjere' jongens voortrekken en vond hij het maar niets dat er niet-joden in het Dommelhuis werkten. Ook de landelijke overheid kwam met aanwijzingen die zij bemoeizuchtig vond. Voorbeelden waren het aanleggen van lijsten met kwalificaties van kinderen als 'orthodox' dan wel 'liberaal' of verlof vragen als een jongen een weekend ergens wilde gaan logeren. Na enige tijd besloot ze aanwijzingen van de overheid alleen nog maar op te volgen als ze zelf van de redelijkheid ervan was overtuigd. Dit deed ze nadat ze het bevel had opgevolgd een kind naar zijn vader in Amsterdam te brengen. Hij bleek allesbehalve welkom omdat zijn vader een dame op bezoek had. Verwey-Jonker nam het kind vervolgens mee terug naar Eindhoven.[75]

Omdat het archief van het Eindhovense Kindercomité niet bewaard is gebleven, zijn maar weinig gegevens bekend over het Dommelhuis.[76] Verwey-Jonker heeft kunnen reconstrueren dat hier tussen januari 1939 en februari 1940 ongeveer tweehonderd jongens verbleven. De jongens waren deels seculier, deels traditioneel en voor een deel orthodox-joods. Ongeveer de helft van de kinderen wilde emigreren, maar dat lukte niet in alle gevallen. Toen begin 1940 het huis

Dommelhuisjongens.

werd opgeheven, werden de aanwezige jongens verspreid over andere tehuizen in het land. Voor zover ze niet hadden kunnen emigreren of onderduiken, kwamen de meeste andere jongens op den duur in Westerbork terecht. Na de oorlog waren naar schatting nog zo'n dertig à veertig Dommelhuisjongens in Nederland. Hoeveel jongens de oorlog overleefd hebben, is niet precies bekend.[77]

Hoe wezenlijk de inzet van Hilda Verwey-Jonker was, blijkt uit het levensverhaal van de uit Wenen afkomstige Fred Schwarz. Nadat de Duitsers in maart 1938 Oostenrijk hadden ingelijfd veranderde het onbezorgde leven van de joodse familie Schwarz langzaam maar zeker in een hel. De ouders vluchtten via Joegoslavië nadat hun kinderen illegaal Nederland hadden bereikt. Fred Schwarz werd als vijftienjarige jongen op 30 november 1938 door zijn vader in Wenen op de trein naar Keulen gezet in de hoop dat hij Amsterdam zou bereiken. Hier verbleef zijn oudere broer Frits, die al eerder weg was gegaan. Fred wist Amsterdam te bereiken waar hij werd opgevangen in een vluchtelingenpension. Hij verbleef daar een halfjaar lang in zijn eentje totdat zijn achttienjarige broer Frits een verzoek stuurde naar het

Dommelhuis om zijn broer in Eindhoven op te vangen. Frits had goede berichten gehoord over de opvang in Eindhoven van illegale kinderen zoals hijzelf. Het tekent Verwey-Jonker dat zij direct handelde en een enkele treinreis Amsterdam-Eindhoven voor de haar onbekende Fred Schwarz kocht. Ze stuurde dit ticket naar reisbureau 'Lola' waar het de zielsgelukkige jongen bereikte.[78] In een terugblik schreef Fred Schwarz: 'Ze stuurt mij een treinkaartje om ook naar Eindhoven te komen. Dan kan ik zelf zien of ik daar wil blijven. Het beste zou zijn als ik morgen al kom, schrijft ze. Ik lees die brief drie keer, bekijk mijn eerste Nederlandse treinkaartje van alle kanten, en barst uit in een vreugdegehuil.'[79]

In het Dommelhuis zag hij de 'mevrouw uit Eindhoven' voor het eerst in levenden lijve. Ze kwam op de fiets. Het bleek 'een kleine frêle vrouw die onmiddellijk indruk op je maakt'.[80] Ze was 'streng maar goed', hadden andere Dommelhuisjongens hem al verteld. Ze had op de kinderen grote indruk gemaakt met haar welkomstspeech. Ze benadrukte dat ze nu in een vrij land waren waar iedereen zijn best zou doen om hen verder te helpen. Daarnaast sprak Hilda Verwey-Jonker met iedere jongen uitgebreid over zijn toekomstplannen waarbij iedere jongen 'het gevoel [kreeg] dat hij een persoonlijke behandeling had gekregen'. Ook voor Fred Schwarz had ze grote aandacht. Na haar bemiddeling kon hij in Geldrop bij de Tweka-fabriek aan het werk. Daarnaast zorgde ze ervoor dat er een einde kwam aan zijn illegale status en dat hij legaal in Eindhoven werd ingeschreven. Hoewel Verwey-Jonker 'alles' voor hem deed, beschouwde Fred haar zeker niet als een vervangende ouder. Ze symboliseerde hoop en vertrouwen in de toekomst.[81]

De broers konden niet lang in het Dommelhuis blijven. Begin 1940 werd het tehuis opgeheven. Met een feestavond namen de kinderen afscheid van Eindhoven. De uit Wenen gevluchte Dan Kampelmacher hield als oudste bewoner de openingstoespraak en bedankte de secretaris van het Comité. Op haar crematie herhaalde hij de woorden die hij in 1940 als negentienjarige jongen sprak: 'Ich kann nicht umhin einen Namen zu nennen, der allen voransteht, eine Frau, die für uns alle so viel getan hat, dass es in Worten nicht zum Ausdruck gebracht werden kann – Frau Hilda Verwey Jonker!'[82]

Frits en Fred Schwarz viel het zwaar om het Dommelhuis te verlaten. Het verblijf hier had hun zeer goed gedaan. Er was gezorgd voor werk en scholing die bij hen pasten en er was gelegenheid voor ontspanning. Ze konden wel in Eindhoven blijven. Frits mocht bij de Verweys komen wonen, Fred ging naar een joodse familie. Tot 5 juli 1940 werden ze in deze gezinnen opgenomen. Toen moesten Frits en Fred naar Westerbork.[83]

5
Bezetting en bevrijding

Politiek

Hilda Verwey-Jonker verbleef in het huis van haar moeder aan zee toen de oorlog uitbrak. Philips wilde dat de familie binnen de waterlinie bleef en daarom waren de Verweys samen met Frits en Fred Schwarz naar Noordwijk gegaan. Op vrijdag 10 mei werden ze wakker van laag overvliegende vliegtuigen die vanaf het strand werden beschoten. De Duitse inval in Nederland was een feit. Na enkele spannende dagen kregen de Verweys van Philips de opdracht naar Londen te gaan. Omdat ze de twee broers niet zomaar achter wilden laten, zorgden ze eerst voor een opvangadres voor hen voordat ze probeerden de Noordzee over te steken. Toen dat niet lukte keerden de Verweys terug naar Eindhoven. Na enige omzwervingen kwamen Frits en Fred Schwarz daar ook weer terecht. Het weerzien was echter van korte duur. In juli moest Hilda opnieuw afscheid nemen van de jongens omdat de bezetter ze naar Westerbork stuurde.[1]

Kort na de capitulatie hernam het leven in Eindhoven zijn gang. In een dagboek dat Hilda tijdens de Golfoorlog in 1991 bijhield schreef ze hoe ze op het uitbreken van de vorige en de huidige oorlog reageerde: 'Ik ga me ook een beetje gedragen als destijds. Mechanisch verricht ik de dagelijkse "karweitjes": keuken opruimen, bed opmaken, planten verzorgen, maar het donderdagse karweitje, de vuilniszak buiten zetten, vergeet ik. Ieder uur zet ik de radio aan. Pas 's middags ontdek ik de continue uitzending van de televisie, die was er dan ook in 1940 nog niet. We hebben in de Tweede Wereldoorlog geleerd om ondanks alles het gewone leven zoveel mogelijk voort te zetten, en dus ga ik 's avonds naar de uitvoering van *De smekelingen* van Aeschylos.'[2]

Ook het werk op het gemeentehuis en in de gemeenteraad werd hervat. Burgemeester Verdijk begon de eerste vergadering van de gemeenteraad in bezettingstijd, 24 juni 1940, met gebed en een sober woord. Hij herdacht de gevallenen en drong vervolgens aan op een correcte houding tegenover de bezetter. Hij bedankte diegenen die 'de volgzaamheid en het goede inzicht hebben getoond om datgene te doen, wat nuttig en datgene te laten, wat schadelijk kan zijn voor de noodzakelijk goede verhoudingen tusschen de Deutsche Wehrmacht in haar verscheiden geledingen en de Eindhovensche bevolking'. Raad en ambtenaren moesten met 'nuchtere zin voor de werkelijkheid' aan herstel en wederopbouw werken en gemeentelijke taken met voortvarendheid aanpakken.[3] Het wekt geen verwondering dat met deze opstelling zonder problemen werd meegewerkt aan het identificeren van joodse ambtenaren. In oktober 1940 moesten alle gemeenteambtenaren en gemeenteraadsleden op een formulier aangeven of zij een of meerdere joodse voorouders hadden. Dit karwei werd snel geklaard. Al op 15 november 1940 waren alle Eindhovense verklaringen in Den Haag. Slechts één persoon had de Ariërverklaring 'onder protest' ingevuld: Hilda Verwey-Jonker. Burgemeester en wethouders merkten hierover op in hun vergadering: 'Het nut van dit protest ontgaat ons evenwel.' De overige verklaringen nam men voor kennisgeving aan.[4]

In de eerste twee oorlogsjaren kwam de gemeenteraad nog een aantal keren bij elkaar; op 30 juni 1941 vond de laatste bijeenkomst plaats. Verwey-Jonker was bij de meeste vergaderingen aanwezig.[5] Op 11 augustus 1941 verordonneerde de bezetter via de Vereeniging van Nederlandsche Gemeenten dat de werkzaamheden van de gemeenteraden werden opgeschort.[6]

Het publieke bestaan van de SDAP was toen al geruime tijd voorbij. Het partijbestuur had geweigerd met de bezetter samen te werken en op 21 juli 1940 had vicevoorzitter Drees de leden opgeroepen hun lidmaatschap op te zeggen. Zo liep de SDAP langzaam leeg. Ook de Verweys gaven gehoor aan zijn oproep en beëindigden hun lidmaatschap.[7]

Ook voor andere politieke partijen, uitgezonderd de NSB en enkele kleine Duitsgezinde partijen, was in de oorlog geen bestaansrecht

Persoonsbewijs Hilda Verwey-Jonker.

meer. In dit politieke vacuüm kwam de Nederlandse Unie tot stand. Ze kwam voort uit kritiek op het vooroorlogse politieke bestel en de overtuiging dat de Duitse bezetting een langdurige zaak zou zijn. De Unie wilde de sociaaleconomische opbouw van Nederland ter hand nemen en het nationale bewustzijn van de Nederlanders versterken, maar de meeste leden kozen voor de Unie om hun anti-Duitse en anti-NSB-gevoelens uit te drukken. In korte tijd wist de organisatie een ongekend groot aantal mensen aan zich te binden. In september 1940 was het ledenaantal opgelopen tot naar schatting tussen de 600.000 en 900.000 personen. Dat was naar alle waarschijnlijkheid meer dan het ledental van alle politieke partijen tezamen op dat moment.[8] In Eindhoven was in oktober 1940 ongeveer een op de elf inwoners lid van de Unie; de plaatselijke afdeling telde ruim 10.000 leden. Op het hoogtepunt, in juli 1941, ontving ruim een op de vier Eindhovense huishoudens het Unie-weekblad.[9]

Het lidmaatschap van de Unie zorgde voor verdeeldheid binnen de SDAP. Evenals andere prominente jongere SDAP'ers zoals Van der Goes van Naters, Brugmans en AJC-secretaris Thomassen traden ook de Verweys toe tot de Nederlandse Unie.[10] Vooraanstaande sociaaldemo-

craten van een oudere generatie zoals Drees en Vorrink moesten daarentegen niets van het initiatief hebben. Dit was ook omdat de Unie bereid was haar werk te verrichten in contact met de bezettingsautoriteiten. De kritiek was begrijpelijk, maar niet helemaal terecht. De Unie was zeker niet bereid in alles naar het pijpen van de Duitsers te dansen en na een conflict werd de Unie op 14 december 1941 verboden. Het ledental was toen al drastisch teruggelopen.

Ook in Eindhoven was het enthousiasme voor de Unie van korte duur. De Eindhovense afdeling stelde zich al snel onafhankelijk op van de centrale leiding.[11] De stichting van een 'instituut voor werkende leden' dat joden uitsloot, wekte weerstand, het verschijningsverbod voor het Unie-weekblad en de verminderde aandacht in de lokale pers deden de rest. Langzaam maar zeker verdween de Eindhovense Unie uit beeld.[12]

Wat motiveerde Hilda en Evert Verwey om lid te worden van de Nederlandse Unie? Een echtpaar uit Veldhoven liet vele jaren na dato weten dat Verwey-Jonker in hun herinneringen voortleefde als iemand die 'zittende en *doende*' was in de Nederlandse Unie en de Nederlandse Volksbeweging.[13] Volgens Lou de Jong zou het echtpaar Verwey 'met enthousiasme' lid zijn geweest van de Nederlandse Unie en 'nogal los [zijn] geraakt van de partij'.[14] Die voorstelling van zaken klopt niet.[15] Gezien haar eerdere protest tegen de Ariërverklaring – waar Lou de Jong geen melding van maakte – is het niet voorstelbaar dat Verwey-Jonker lid zou zijn gebleven van een organisatie die joodse mensen uitsloot. Achteraf gaven de Verweys verschillende verklaringen voor hun lidmaatschap. Voor een Brits publiek schreef Hilda: 'The aims of the Unie were never very clear and were not made more distinct during its existence of not much more than a year, but everyone considered it the one chance for keeping some kind of independence against the threatening German and nazi influence.'[16] Haar echtgenoot zei onomwonden dat het blad van de Unie 'ontzettend gezwam' was dat zo geschreven moest worden 'dat het nog net door de Duitsers geaccepteerd werd'.[17] Het echtpaar liet Lou de Jong weten dat ze lid waren geworden van de Unie omdat in hun omgeving de neiging ontstond contacten te zoeken met het 'Zwart Front'. Als niet-nationaalsocialisten zich verenigden, mochten leden van de SDAP bovendien niet ont-

breken.[18] De Eindhovense afdeling probeerde de diepe kloven op politiek en godsdienstig gebied te overbruggen. Dit duurde niet lang want al snel domineerden de 'Philips-mensen' waardoor 'anderen' werden afgestoten.[19]

Verwey-Jonker was nog geen jaar lid van de Unie. Ze meldde zich op 13 oktober 1940 aan en bedankte kort na de geboorte van Sybrich op 19 augustus 1941, voordat de Unie joodse leden uitsloot van het instituut voor werkende leden.[20] Dat het allesbehalve koek en ei was in de afdeling bleek wel doordat men na de bevrijding zelden meer refereerde aan de vroegere ervaringen. 'De vernieuwers wisten immers wel, hoeveel tegenstellingen en vuile was er in de Unie geweest was,' aldus een van de betrokkenen.[21] Dat laat onverlet dat het zuidelijke kader van de Nederlandse Unie na het verbod van de organisatie veel verzetsmensen leverde, onder wie het echtpaar Verwey.[22]

Voordat de Unie werd verboden, nam Verwey-Jonker enkele keren deel aan min of meer clandestiene besprekingen die een van de leidende figuren van de Unie, Linthorst Homan, in Eindhoven voerde. Hoe onterecht Lou de Jong concludeerde dat de Verweys 'nogal los' waren geraakt van de partij blijkt uit de contacten die ze met sociaaldemocraten onderhielden. In een Eindhovense SDAP-gespreksgroep hield Hilda minstens een keer een voordracht.[23] In Dordrecht vonden ontmoetingen plaats bij Took en Jan Heroma thuis. Naast de Verweys kwamen hier onder anderen Kenteringsocialisten Hein Vos, Jan Tinbergen, Sicco Mansholt, Jaap Burger en Wiardi Beckman. Ook ging Hilda af en toe op 'verjaardagsbezoek' op de Leidsegracht in Amsterdam. Daar nam ze deel aan ontmoetingen van het Nederlandse Vrouwen Comité als plaatsvervanger van Liesbeth Ribbius Peletier, de voorzitter van de officieel opgeheven Bond van Sociaaldemocratische Vrouwenclubs. Het Nederlands Vrouwen Comité was een in 1943 opgericht overleg bestaande uit de leiding van verschillende landelijke vrouwenorganisaties.[24]

Verzet

Op haar tweeëntachtigste begon Verwey-Jonker opnieuw aan een oorlogsdagboek. Het uitbreken van de Golfoorlog in 1991 maakte heftige

emoties los en riep zelfs fysieke reacties op. Oude herinneringen aan háár oorlog, de Tweede Wereldoorlog, kwamen weer bovendrijven. Haar hart begon nu pas voor het eerst te kloppen wanneer zware goederentreinen over een nabije spoorweg denderden; het geluid leek op dat van de gevechtsvliegtuigen die overkwamen om Duitsland te gaan bombarderen. Haar eerste oorlogsdagboek was ze een halve eeuw eerder begonnen, in 1941. Evert had het resoluut doormidden gescheurd. 'Hij zei: "Als je er precies in zet wat we werkelijk denken en doen kan het gevaarlijk zijn voor onszelf en anderen, en als je er alleen maar ervaringen in vermeldt met distributiebonnen en de moeite om kinderschoenen te krijgen, is het later voor niemand interessant."' Hij zat toen al diep in het verzet en een huiszoeking was niet ondenkbeeldig. 'Ik ben er daarom direct mee gestopt.'[25]

Na 1945 bleef Verwey-Jonker uiterst spaarzaam met mededelingen over haar verzetsactiviteiten. De halfjoodse Ellen Wolf, die Verwey-Jonker na de oorlog had leren kennen en met wie ze jaren intensief samenwerkte, hoorde het verhaal over de Dommelhuisjongens bijvoorbeeld pas voor het eerst op Verwey-Jonkers vijfentachtigste verjaardag.[26] Moeder kon goed zwijgen en vader nog beter, zei hun zoon Maarten. Daardoor is er veel verborgen gebleven over hun illegale werk.[27] Die onzichtbaarheid werd versterkt doordat het verzet in het zuiden lang op informele en ongeorganiseerde wijze plaatsvond.[28]

De kinderen Verwey benadrukten dat hun ouders zorgvuldig en voorzichtig waren met hun illegale activiteiten. Hilda moest ook oppassend zijn vanwege haar opvallend kleine postuur. Als enige vrouw in de gemeenteraad was zij een bekende in de Eindhovense gemeenschap. Dat maakte haar kwetsbaar, maar niet minder heldhaftig. De Verweys verrichtten verzetswerk waarmee ze hun levens riskeerden. Niet voor niets gaf Evert Hilda op 12 maart 1943 de volledige volmacht om al zijn rechten, zaken en belangen te behartigen, naar 'uitsluitend eigen beste weten en goeddunken'. Ook verklaarde hij dat zij gerechtigd was hem te vertegenwoordigen bij de behartiging van al zijn rechten, zaken en belangen, inclusief financiële aangelegenheden.[29] Als gehuwde vrouw was Hilda de jure handelingsonbekwaam, maar dankzij deze overeenkomst zou zij zijn belangen kunnen behartigen als hem iets zou overkomen.

Hoe moedig haar optreden was bleek toen Yad Vashem Hilda Verwey-Jonker de titel van 'Rechtvaardige onder de Volkeren' verleende op 18 maart 1987. Dit is de hoogste Israëlische onderscheiding, bedoeld voor niet-joden die onder levensgevaarlijke omstandigheden het leven van een jood tijdens de Holocaust hebben gered. Degenen die de onderscheiding ontvangen mogen van die hulp zelf niet beter zijn geworden.[30] Maar de Verweys klopten zich nooit op de borst voor hun inzet. Een kennis uit Everts studietijd vertelde dat het 'niet in de geest van Hilda was om in haar biografie haar moed en inzet te roemen'.[31] Desgevraagd wisten haar kinderen niet dat zij de Yad Vashem-onderscheiding had gekregen en in haar autobiografie zei ze er ook niets over.[32] Ze weigerde pertinent de ceremonie in Jeruzalem bij te wonen ter ere van de toekenning van de oorkonde.[33] Ze schreef Bep Denneboom, die de onderscheiding had aangevraagd: 'Het is erg aardig van je dat je me tot de "heroes of the Holocaust" wilt laten benoemen maar dat heb ik eigenlijk liever niet. (...) het meeste dat ik voor joden heb gedaan [lag] vóór de bezetting (het Dommelhuis) en daarna (de opvang van joodse pleegkinderen in het Zuiden), in perioden dus toen er voor ons geen enkel gevaar bij was. In de oorlog heb ik natuurlijk ook wel wat gedaan, maar ik heb altijd het gevoel, dat we daar veel te laat mee begonnen zijn en dat we veel te weinig hebben kunnen doen. (...) Ik zat al hoog en breed in andere vormen van illegaal werk toen het tot ons doordrong, dat we ons uitgebreid met het onderduiken van joden moesten bezig houden. We hebben dus wel een paar mensen helpen redden, maar er zijn er ook nog een paar niet gered doordat we de zaak niet ernstig genoeg inzagen.'[34]

Aan Renate Rubinstein schreef ze dat in het verzet het winnen van de oorlog lange tijd belangrijker was dan de hulp aan joden. Toen Hilda voor het eerst kwam om joden met bonnen en geld te helpen, wilde het verzet haar zelfs verbieden zich te bemoeien met joden. Daarin kwam pas langzamerhand verandering, vooral toen geruchten over vernietigingskampen begonnen door te sijpelen. Voor Hilda kwam het omslagpunt toen een collega van Evert haar kwam waarschuwen dat een joods meisje dat als dienstbode was ondergebracht op een bepaald adres daar beter weg kon worden gehaald. De man bij wie zij was ondergebracht zat in de 'pilotenhulp' en dat gold tot op dat mo-

ment als het gevaarlijkste wat er was. De waarschuwer zei: '"Laat die kerels verdomme in krijgsgevangenschap gaan, hun leven is niet in gevaar!" En toen realiseerden we ons opeens dat de Jodenhulp vóór moest gaan. Maar toen was het voor een groot deel al te laat.'[35] In haar autobiografie schreef ze dat ze in de oorlog 'bijzonder te kort' was geschoten en dat ze zich schaamde over de ontoereikendheid en het amateurisme van haar inzet.[36]

Toch lijkt deze bescheidenheid niet terecht. Iets van haar reputatie blijkt uit een brief van de joodse Wilma Grunfeld-van Dam: 'Toen ik in 1939 van Parijs naar Eindhoven kwam zei mijn Moeder me: "Er woont hier een heel bijzondere intelligente vrouw, die heel veel voor de joodse jonge vluchtelingen gedaan heeft."'[37] En een van de Dommelhuisjongens liet weten: 'I know that Mevr. Verwey helped countless people with her own life and that of her family. She helped Jewish boys to go as Aryans to Germany to escape deportation. (...) I wish to point out that her work was doubly dangerous as she was a Socialist member of City Council, and head of the Jewish Refuge Committee.'[38]

Desalniettemin is over het verzetswerk van de Verweys niet méér bekend dan enkele algemeenheden en anekdotes. Hilda's allereerste verzetsdaad mislukte bijna. Via Evert was haar gevraagd of ze de verzetsgroep van het Philips Natuurkundig Laboratorium een stempel van de gemeente kon bezorgen. Omdat ze op dat moment veel in het archief werkte waar die stempels lagen, ging ze in op het verzoek. Toen ze met het merkteken in haar tas het lokaal wilde verlaten, fluisterde een jonge archiefambtenaar haar in het oor dat de stempel onbruikbaar was zonder speciale inkt. Vervolgens haalde hij een hele fles inkt voor haar uit het magazijn.[39]

Andere illegale werkzaamheden waren het distribueren van geld en bonkaarten en het zoeken naar onderduikadressen.[40] Geld kwam altijd van Philips. Verwey-Jonker: 'Ik ging maandelijks naar Voorwinde op de afdeling Sociale Zaken en die trok een la open, die vol met bankbiljetten zat. Ze hebben me nooit iets anders gevraagd dan: hoeveel hebt U nodig?'[41] De distributie van rantsoenkaarten nam een volle dag per maand in beslag.[42] In het laatste oorlogsjaar waren dat volgens eigen zeggen 64 bonkaarten per maand. Hiervan ging ongeveer de helft naar joodse onderduikers, tot het andere deel behoorde onder

meer de ondergedoken communistische gemeenteraadsfractie uit Amsterdam. Een van de anekdotes verbonden met dit werk was dat Verwey-Jonker samen met een goede vriend van Evert, Johan Hoekstra, op een hete zomerdag een overschot aan bonnen moest verbranden in een klein kacheltje.[43]

Het zoeken naar onderduikadressen was uiterst risicovol en vergde mensenkennis. Het is niet bij benadering te zeggen hoeveel mensen Verwey-Jonker aan schuilplaatsen heeft geholpen. De mensen die haar uit deze periode kennen, kunnen geen inschatting maken. Te reconstrueren is dat na de eerste razzia's via de Eindhovense illegaliteit, de zogenaamde Jodencentrale, 84 Eindhovense joden hebben kunnen onderduiken. Dit moet ongeveer de helft van de toenmalige joodse Eindhovense bevolking zijn geweest. De anderen werden opgepakt en zouden de concentratiekampen niet overleven.[44] Ze zorgde voor een onderduikadres voor Wilma Grunfeld-van Dam en hielp vele Dommelhuisjongens onder te duiken en zorgde voor persoonsbewijzen, geld en voedsel voor hen.[45] Ze ging ook naar Westerbork om de Dommelhuisjongens op te zoeken en onderhield contacten tussen onder anderen de gebroeders Schwarz en hun ouders.[46]

Over de lotgevallen van drie andere onderduikers deed het verhaal van de twee tantetjes de ronde. Deze vertelling werd zo legendarisch in de familie dat de twee tantetjes zelfs ter sprake kwamen tijdens de crematie van Verwey-Jonker. Het verhaal ging over een gezin met een onderduiker die de dochter des huizes zwanger had gemaakt. Een hevige ruzie was het gevolg. De vader van het meisje vond dat de onderduiker met zijn dochter moest trouwen. Verwey-Jonker werd erbij gehaald om een oplossing te vinden voor de problemen in dit voor haar onbekende gezin. De spanningen liepen zo hoog op dat de beide mannen met elkaar op de vuist gingen. Verwey-Jonker wist ze echter tot bedaren te brengen. Ze overtuigde de vader van het meisje dat de jongeman op deze manier nooit een goede echtgenoot voor zijn dochter kon worden. In een gedwongen huwelijk zou zij immers niet gelukkig kunnen worden. Vervolgens werd afgesproken dat Verwey-Jonker zou proberen de onderduiker zo snel mogelijk elders onder te brengen. Op de weg terug naar huis

kwam Verwey-Jonker de dokter tegen. De dokter vertelde haar over de twee tantetjes. Dit waren twee vrouwen die ondergedoken zaten op een boerderij buiten de stad. Ze moesten hard werken en kregen bijna niets te eten. De dokter vroeg Verwey-Jonker of zij niet een ander onderduikadres wist voor de twee tantetjes. Welnu, dat had Verwey-Jonker wel... Nog diezelfde avond verwisselden de jongeman en de tantetjes van onderduikadres. Hoe het met de jongeman is afgelopen is niet bekend. Maar zoals in een sprookje was het hier ook eind goed, al goed. De twee tantetjes namen de verzorging van de baby op zich en bleven nog lange tijd bij het gezin wonen zodat de jonge moeder haar school kon afmaken.[47] Maar het liep niet altijd goed af. Verwey-Jonker herinnerde zich nog tot op hoge leeftijd de beoordelingsfout die ze had gemaakt door twee kinderen op een onderduikadres te laten zitten in plaats van hen onmiddellijk weg te laten halen.[48]

Naast de onderduikers voor wie ze schuiladressen zocht, nam ze zelf ook af en toe mensen in huis op. Toen in de zomer van 1942 de definitieve jodenvervolging werd ingezet, besloten de Verweys samen met goede vrienden, de familie Hoekstra, ieder een klein joods kindje in huis te nemen. Ze beloofden de ouders zo lang mogelijk voor hun kinderen te zorgen. Sonja kwam bij de Hoekstra's terecht, de Verweys namen de zorg voor haar vierjarige broertje Nico op zich. Nico moest later in Friesland onderduiken, werd opgepakt maar kwam ongedeerd terug uit Theresienstadt – mede dankzij een financiële bijdrage van Philips van 35.000 gulden.[49]

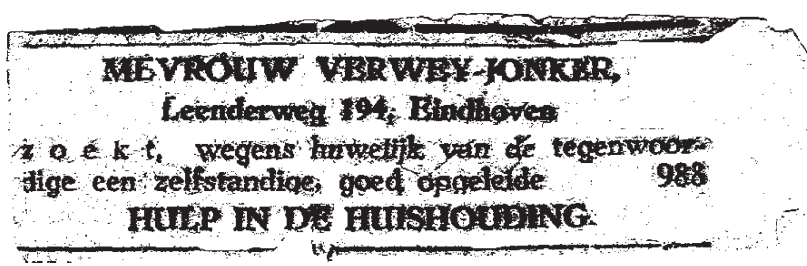
MEVROUW VERWEY-JONKER,
Leenderweg 194, Eindhoven
zoekt, wegens huwelijk van de tegenwoordige een zelfstandige, goed opgeleide 988
HULP IN DE HUISHOUDING.

Via deze advertentie voor een huishoudelijke hulp kwam Miep Griek in het huis van de Verweys.

Met een gedurfde actie wisten de Verweys het leven te redden van de joodse Bep Denneboom. De zeventienjarige Bep Denneboom woonde in 1943 in Zwolle met haar vader, moeder en haar twee zussen. Toen duidelijk werd dat het gezin gedeporteerd zou worden, smeekten Bep en haar zus Els hun ouders onder te mogen duiken samen met hun jongere zusje Hetty. Uiteindelijk zwichtten de ouders, maar het jongste kind wilden ze niet onder laten duiken. Via bemiddeling van Hilda Verwey-Jonker kwamen Bep en haar zus in Eindhoven terecht. Ze regelde een vals persoonsbewijs waardoor Bep onder een schuilnaam als hulp in de huishouding kon werken; eerst bij een familie die wist dat ze met een joods meisje te maken had, later bij een collega van Evert die geen moment heeft vermoed dat hij een joods meisje in huis had. Evert hield haar scherp in de gaten want hij zag dat ze slecht behandeld werd in dit gezin. Daarop plaatste Hilda vermoedelijk begin 1944 een advertentie voor een hulp in de huishouding en vervolgens nam zij Bep Denneboom zogenaamd in dienst. In plaats van haar te laten onderduiken leefde zij openlijk onder de naam Miep Griek bij de Verweys. Hier zorgde ze voor Maarten, Ejo, Sybrich en Lydia tot haar huwelijk met Frits Bachrach in augustus 1945. In april 1946 vertrokken Bep en haar man naar Israël. Ook haar zus Els ging naar dit land. Hun jongere zusje Hetty en hun ouders zagen zij nooit meer; zij werden alle drie in Sobibor vermoord.[50]

Bep Denneboom alias Miep Griek met haar echtgenoot Frits Bachrach.

In haar autobiografie gaf Verwey-Jonker aan dat ze de schakel vormde tussen de illegaliteit en de vakbeweging, zonder daar verdere details over te geven. Dochter Sybrich vertelde dat er achter in de tuin bijenkorven stonden. Daar werden soms papieren onder gelegd die dan 's nachts werden meegenomen.[51] Volgens Lou de Jong verzetten de Verweys bovendien nog 'veel werk' voor het illegale *Parool*.[52] Over het verzetswerk van Hilda is weinig concreet bekend, maar we weten nog veel minder over de inzet van haar echtgenoot Evert. 'Vele mensen heeft hij – vooral tijdens de oorlog – in stilte geholpen,' werd bij zijn overlijden geschreven.[53] Hij gaf chemische adviezen om persoonsbewijzen te vervalsen en werkte mee aan de oprichting van de Philips Rekenkamer in Kamp Vught. Om te proberen joodse werknemers te behoeden voor transport richtte Philips in 1943 een aparte afdeling voor hen op in concentratiekamp Vught. In de Rekenkamer konden oudere en intellectuele gevangenen werk doen dat niet van belang was voor de oorlogsvoering. De Verweys zochten de verslagen uit de Rekenkamer na op boodschappen en geheime codes.[54]

In de jaren dertig waren Hilda en Evert in verschillende organisaties actief in de strijd tegen het fascisme maar hun verzetswerk deden ze samen. Ze hielden elkaar in evenwicht. Evert had meer geduld dan Hilda en 'even wachten' was een gevleugelde uitspraak van hem.[55] Beiden lieten zich er niet over uit wat ze precies deden en ook niet waarom ze voor illegaal werk kozen. Volgens zijn goede vriend Bart Ruitenberg was Evert aandachtig voor mensen uit een besef van 'levensverbondenheid'. Hij sprak daar niet over, maar handelde daarnaar.[56] Mensen helpen paste bij Everts levensinstelling. Religieuze motieven speelden geen rol bij de steun aan joden. Het ging om mensen met problemen en Hilda vond dat die geholpen moesten worden, aldus Fred Schwarz.[57] Ellen Wolf zei dat de Verweys het heel gewoon vonden om 'dingen te doen in de oorlog'.[58] De strijdbare Hilda was er bovenal de vrouw niet naar om machteloos toe te kijken hoe de Duitsers Nederland bezetten en joodse mensen vervolgden. Zij verzette zich tegen onrecht en koos positie.

Tijdens de bezetting vervaagden de grenzen tussen legaal en illegaal werk en tussen politieke en persoonlijke activiteiten. Voor Evert leek in 1942 nog een hoogleraarschap anorganische chemie aan de universiteit van Groningen binnen bereik. Hoewel hij de positie wel ambieerde, aarzelde hij lang. Tegen een benoeming pleitten het 'uitmiddelpuntige' Groningen, de werkzaamheden van zijn vrouw en de onzekere tijdsomstandigheden. Nadat hij eindelijk de knoop had doorgehakt en ja had gezegd tegen het aanbod, zette de bezetter een streep door de rekening. De benoeming ging niet door toen de Duitsers begrepen dat Hilda voor de SDAP in de gemeenteraad had gezeten en dat Evert ook een socialist was.[59]

Zo sloop de oorlog onontkoombaar het gezinsleven binnen. Toenemende tekorten aan voedsel, brandstof, textiel en andere gebruiksartikelen maakten het leven moeilijker. Eindhoven werd opgeschrikt door bombardementen in 1942, 1943 en 1944 die voor veel dodelijke slachtoffers zorgden. Op 3 mei 1943 vond op het fabrieksterrein van

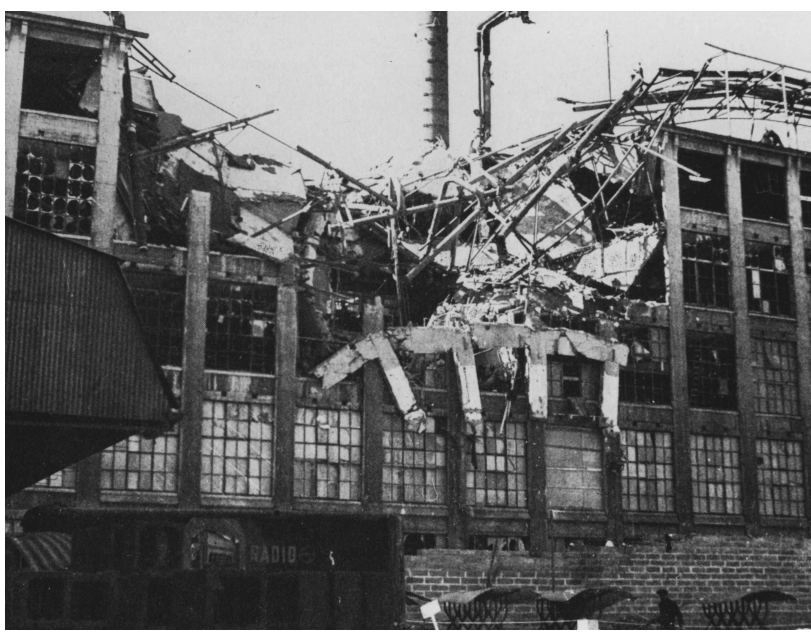

Gebombardeerde Philips-fabriek Eindhoven, 6 december 1942.

Philips de standrechtelijke executie plaats van enkele willekeurige Eindhovenaren als represaille voor een staking. Ook werd de directie van Philips korte tijd gegijzeld; directeur Frits Philips bleef langere tijd gevangene van de Duitsers.[60]

De Verweys probeerden hun kinderen buiten het verzetswerk te houden,[61] maar het ontging hun natuurlijk niet dat er iets aan de hand was. Maarten en Ejo kregen er tijdelijk twee 'grote broers' bij, de vluchtelingen Frits en Fred. Ook woonde het gezin van Hilda's zus nu in de buurt. De echtgenoot van Jo, de natuurkundige Henk Casimir, was bijzonder hoogleraar in Leiden. Op 27 november 1940 sloot de bezetter de Leidse universiteit nadat protest was aangetekend tegen het ontslag van joodse medewerkers. Casimir kon daarna in Eindhoven terecht bij het natuurkundig laboratorium van Philips.[62] Onder de bescherming van Philips brachten de families Verwey en Casimir de oorlog door.

Over de opstelling van Philips in de oorlog is veel discussie geweest. Het concern heeft voor de Duitsers gewerkt en verdiende daar geld mee. Tegenover de concessies die werden gedaan staat dat er ook verzet was vanuit het bedrijf. Via bijvoorbeeld financiële steun voor het ondergrondse werk en de inrichting van het Philipskommando in het concentratiekamp Vught werd in ieder geval geprobeerd joodse werknemers voor het ergste te behoeden. Verwey-Jonker zelf was van mening dat de balans uiteindelijk in het voordeel van de onderneming uitpakte. Omdat het bedrijf ook werd gebruikt voor de Duitse oorlogsinzet, vormde het een doelwit voor geallieerde beschietingen. De Philips-fabrieken werden meerdere keren gebombardeerd en vernield.[63]

Mede dankzij de bescherming van Philips vonden de Verweys dat ze zich in de oorlogsjaren in Eindhoven in een relatief gunstige positie bevonden. 'Misschien was het wel vanwege dit gevoel van bevoorrecht zijn' dat 'we' tweemaal 'besloten er nog een kind bij te nemen', schreef Verwey-Jonker in haar autobiografie. Ook wilden 'we' graag een groot gezin, voegde ze eraan toe. Een 'tekort aan rubber, en dus condooms' bespoedigde de zaak.[64] Op 19 augustus 1941 werd Sybrich geboren en op 7 april 1944 Lydia. De behoefte aan gezinsuitbreiding roept wel vragen op. Het is bijna niet voor te stellen dat de Verweys de

eerste oorlogsjaren niet als verontrustend en beangstigend hebben ervaren. Wat ook de beweegredenen zijn geweest om juist in de oorlog voor kinderen te kiezen, het betekende niet dat Verwey-Jonker zich op huishouden en moederschap ging richten. Ze was wel 'ietsjes meer aan huis gebonden' door de kinderen en had in de oorlog 'toch niets anders te doen'[65], maar schreef tussen september 1940 en december 1942 een dissertatie waarop ze cum laude zou promoveren. Over deze periode schreef ze Lou de Jong: 'Voeg hierbij [bij het schrijven van het proefschrift] het feit, dat we aan het begin van de oorlog al twee kinderen hadden en er tijdens de oorlog (in 1941 en in 1944) nog twee bij kregen en dat ons huis voortdurend vol zat met legale en illegale logé's en het zal duidelijk zijn, dat we bepaald geen saaie tijd hebben gehad.'[66]

Bevrijding

Na een bedrieglijk mooi begin op 6 juni 1944 zag de toekomst er op 18 september 1944 veelbelovend uit. Eindhoven was bevrijd en de wederopbouw kon een aanvang nemen. 'Het begon die dag heel rustig,' schreef Verwey-Jonker in een ongepubliceerd manuscript over 6 juni 1944, D-day.

> Geen vliegtuigen in de lucht, de twee oudste kinderen konden naar school want daar lagen geen Duitse soldaten op dat moment. Er kwam een vriendin met haar twee kinderen, die zowat even oud waren als mijn twee jongste en samen gingen we tegen het einde van de morgen naar boven om onze babies te voeden. Borstvoeding was belangrijk, had de dokter gezegd, omdat het onzeker was of de melk naar de stad zou blijven komen en gedistribueerd zou kunnen worden. Elk ogenblik immers namen de Duitsers wagens en paarden in beslag. We namen de vier kinderen mee naar de slaapkamer. Zij zette zich in de leunstoel, ik ging op mijn bed liggen. En toen hoorden we een harde deurbel en even later een jubelende mannenstem: 'Ze zijn geland, ze zijn geland.' Het bleek de man van de vriendin te zijn. Hij stormde de trap op met twee jonge vrouwen achter zich aan: onze huis-

houdelijke hulp en een tijdelijke onderduikster en ademloos vertelde hij wat hij van de landing in Normandië had gehoord. 'Heb je een radio?' Die had ik, maar het zou niet makkelijk zijn hem aan te zetten want hij was verstopt onder de vloer van een kast in diezelfde slaapkamer. Ik wist waar het stopkontakt zat, waarmee ik hem in geval van gevaar kon afzetten en in welk paar schoenen de koptelefoons verborgen waren, maar verder bediende mijn man hem altijd. Het hinderde onze gast niet: hij was al haast weg om de mare verder te verspreiden, vier gelukkige vrouwen en vier onwetende kinderen achterlatend. (...)

Als mijn man thuiskomt aan het einde van de middag hoor ik eindelijk waar ze precies zijn geland en ook dat dit de echte lang verwachte invasie lijkt te zijn. Mijn man werkt bij Philips en daar zijn radio's genoeg aanwezig. Ze hebben er de hele middag met zijn allen omheen gestaan, inclusief de Duitse bewakers! We halen er de atlas bij. Caen en Bayeux staan er op, de andere plaatsen die genoemd zijn vinden we terug op een Franse toeristenkaart van voor de oorlog. Ze lijken niet ver opgeschoten die dag. En de Nederlandse, dus door de Duitsers gecontroleerde radio weet te melden, dat ze op het punt staan terug te worden gedreven in zee. De radio in de kast geeft weinig nieuws en vertelt alleen dat er grote hoeveelheden tanks en voertuigen aan land worden gebracht en veel nieuwe troepen. En dat geeft reden tot verschil van mening in de buurt. De pessimisten, waaronder als steeds mijn man, zeggen: 'Al die voertuigen, die dicht opeen gehoopt op die stranden staan te wachten zijn toch een ideaal doelwit voor de Duitse luchtmacht? Ze verliezen veel te veel', onze optimistische buurman antwoordt: 'De Duitse luchtmacht bestaat niet meer.' Mijn man zegt: 'De Geallieerden zijn nu al op verschillende plaatsen geland. Ze laten zich niet meer terugdrijven, ze zijn in Noord-Afrika, op Sicilië, op het vaste land van Italië, maar ze schieten heel weinig op. De kring om Duitsland wordt steeds kleiner, steeds meer landen er om heen worden bevrijd, maar ze vechten steeds hardnekkiger. De komende winter zal de ergste zijn!' We worden er allemaal stil van. Op straat nog niemand, maar in alle achtertuintjes voert men dit soort van discussies.

Gejuicht wordt er niet meer. Zo eindigt die dag in hoop en vrees. En de oorlog zal nog elf maanden duren.[67]

Eindhoven hoefde niet zo lang te wachten: op 18 september 1944 bereikten Amerikaanse troepen het centrum van de stad.[68] De Verweys verbleven op dat moment buiten Eindhoven. Zelfs in de oorlog gingen ze iedere zomer op vakantie. Soms gingen Evert en Hilda gescheiden op pad omdat ze de kinderen niet alleen wilden laten. Evert kampeerde dan met collega's in een oude watermolen, zijn echtgenote verbleef met een vriendin in een pension. Maar meestal gingen ze met het hele gezin weg. In de zomer van 1944 vertrok de familie met baby Lydia per fiets en kinderwagen naar een pension twaalf kilometer ten zuiden van Eindhoven. Ze moesten daar op een zeker moment weg en vonden vervolgens onderdak in een boerderij in Heeze. Hier zagen ze een verslagen leger voorbijtrekken. Op 17 september hoorden ze de vliegtuigen passeren die Nijmegen en Arnhem wilden bevrijden. Diezelfde dag zagen ze de eerste Engelse tanks. De volgende dag trokken ze dwars door het front naar huis, naar de Leenderweg.[69] De 18de september, om zeven uur 's avonds, was heel Eindhoven bevrijd. De feestvreugde was echter van korte duur. Toen een dag later tienduizenden mensen in de binnenstad samendromden om de geallieerden toe te juichen, bombardeerden de Duitsers de stad. Meer dan tweehonderd burgers lieten het leven.

Eind november waren Zuid-Limburg, Noord-Brabant, Nijmegen en omgeving, de Peel en Zeeland rond de Westerschelde bevrijd. Daarna kwam de opmars van de geallieerden tot stilstand. Hierdoor ontstond een uitzonderlijke situatie waarin Nederland in twee helften was verdeeld. Terwijl Noord-Nederland onder de bezetter de Hongerwinter in ging, kende het bevrijde zuiden zijn eigen noden. 'De bevolking verrekt van de honger,' vatte Frits Philips de situatie kernachtig samen.[70] Verwey-Jonker was zo ondervoed dat ze bij het einde van de oorlog volgens haar dochter nog maar 36 kilo woog.[71] Hoewel zwangerschap en borstvoeding zeker hun tol hebben geëist, speelde voedselschaarste ook een rol. De meest noodzakelijke levensmiddelen waren niet meer voorhanden. Door gebrek aan transportmogelijkheden konden groenten, melk, boter en aardappelen de stad niet bereiken.

Voorzieningen voor elektriciteit en gas waren uitgevallen, scholen en fabrieken hadden hun deuren moeten sluiten. De fabrieken van Philips waren gebombardeerd.

De bestuurlijke chaos met zijn ondoorzichtige gezagsverhoudingen vormde een bron van conflict. Het einde van de bezetting betekende dan ook het begin van een heftige strijd om politieke macht. Het bevrijde zuiden werd in opdracht van de Nederlandse regering bestuurd door het uit Engeland overgekomen Militair Gezag onder leiding van generaal-majoor Kruls. Er was veel kritiek op het Militair Gezag. '[Z]onder mensen, zonder materiaal, zonder onderkomen, zonder formulieren, alleen met richtlijnen' kwam Catharinus Verhoeff, een protestantse 'Philips-man' in Eindhoven aan om daar het gezag uit te oefenen. Hij wist een aantal capabele adviseurs aan te trekken, maar het Militair Gezag gaf volgens de Eindhovenaren onvoldoende leiding aan initiatieven van burgers die hun bijdrage wilden leveren aan de wederopbouw. De bevolking ergerde zich aan de omslachtige en bureaucratische werkwijze, in de volksmond 'Circus Kruls' genoemd. Op 21 november 1944 ontlaadden de spanningen zich zelfs in een openbare demonstratie.[72]

Een voorbeeld van de bureaucratie waar de bevolking zich zo aan stoorde, is de commotie over het elektriciteitsquotum van de familie Verwey. In opdracht van het Militair Gezag onderzocht Hilda Verwey-Jonker welke organisaties behulpzaam zouden kunnen zijn bij de opvang van vluchtelingen en geëvacueerden bij de verdere bevrijding van Nederland. Ze werkte thuis omdat ze vier heel jonge kinderen had, onder wie een baby. Mede daarom brandde het licht bij de Verweys langer dan toegestaan met als resultaat een boete. Terwijl er toch dringender problemen waren om op te lossen, correspondeerden de autoriteiten over 'tien uur extra licht' voor de Verweys. Dat het werk van Hilda onmisbaar was, stond buiten kijf: 'Mrs. Verwey's competence and enthusiasm for this work have been outstanding. Her efforts have contributed at the expense of time, energy, and personal comfort, and I feel that we have a strong obligation to see that no additional burden be placed on this family for this voluntary military work,' aldus een gezagsdrager.[73]

Verwey-Jonker werkte niet alleen voor het Militair Gezag, maar ver-

leende ook humanitaire en sociale steun via het Rode Kruis, de Vrouwelijke Vrijwillige Hulporganisatie en het in oktober 1944 opgerichte Comité tot Bijstand aan Joodsche Minderjarigen.[74] Over het functioneren van het Militair Gezag bleef ze kritisch. Het 'op orde stellen' was geen kleinigheid geweest volgens haar. In het zuiden was zwaar gevochten en er was veel verwoest. Dat maakte het heel moeilijk om een nieuw distributieapparaat op te zetten. Maar de inspanningen wierpen wel vruchten af. Verwey-Jonker: 'We hebben eten, we hebben gas, kolen en electriciteit. Er rijden treinen, het puin is weggeruimd etc. Aarzelend komt ook een deel van de industrie op gang. Meer hebben we niet kunnen doen en meer mocht in redelijkheid niet van ons worden verwacht.'

Sommige maatregelen van het Militair Gezag vond Verwey-Jonker geslaagd, andere zeker niet:

> Hoofdzaak is: wij hebben het gevoel, dat wij op al deze terreinen in onze taak te kort geschoten zijn. Natuurlijk hebben we onze verontschuldigingen: wij zaten tenslotte met een beperkt aantal goede mensen, die in staat waren de nieuwe problemen te overzien en naar hun oplossing te stuwen, wij waren overkropt met werk van direkte urgentie; wij hebben te lang vertrouwd op de mogelijkheid, dat morgen het hele land zou zijn bevrijd. Maar dit alles neemt niet weg, dat we te kort geschoten zijn. We hebben dit ook wel gevoeld, want de kritiek is juist op deze punten: op het gebied van de voorlichting, van de zuivering, van de democratie in de gemeentelijke organen, niet van de lucht geweest. Maar het was onze plicht geweest niet alleen te kritiseren, maar ook aan een betere oplossing mee te werken. Wij hadden de kans ertoe: zelden is er een periode geweest waarin werkelijk zelfstandig denkende mensen een zo grote kans hebben gehad.[75]

Hier duidde Verwey-Jonker op het gegeven dat in een periode van transitie uitzonderlijke dingen kunnen gebeuren en dat levens van mensen wendingen nemen die in vredestijd onvoorstelbaar zijn.[76] De meest opmerkelijke transformatie was die van de jurist Louis Beel. Hij kreeg grote kansen tijdens de chaotische maanden in het bevrijde

zuiden. Niemand had ooit kunnen bevroeden dat deze gemeentesecretaris het tot minister en zelfs tot minister-president zou brengen. Zijn ambtelijke loopbaan had een onverwachte wending genomen toen hij in 1942 tegen de nieuwe Eindhovense NSB-burgemeester zei dat hij als katholiek niet mee kon werken aan de verwerkelijking van de nationaalsocialistische gedachte. Daarop stelde hij zijn functie ter beschikking. Dit leidde tot zijn ontslag, maar tegelijkertijd groeide zijn prestige.

Beel was overtuigd katholiek maar kon wel over de grenzen van zijn zuil kijken. Hij wisselde van gedachten met andersdenkenden, onder wie Hilda Verwey-Jonker. Via haar gemeenteraadslidmaatschap en zijn werk op de gemeentesecretarie hadden ze in de jaren dertig al geregeld met elkaar te maken. In de oorlog en na de bevrijding spraken ze met elkaar over de vormgeving van een nieuw politiek bestel. Beels grote interesse gold het functioneren van openbare-bestuurslichamen. Door zijn ervaringen in Eindhoven was hij een voorstander geworden van het uitbreiden van de bevoegdheden van burgemeester en wethouders ten koste van de gemeenteraad. In zijn optiek hield de – democratisch gekozen – gemeenteraad zich te veel met details bezig en liet de professionaliteit van de gemeenteraadsleden te wensen over. In het bestuurlijke en politieke vacuüm na de bevrijding kreeg hij volop ruimte zijn ideeën over lokaal bestuur verder uit te werken.[77] Met enkele anderen die zich achter een vernieuwing van het politiek bestel schaarden, tastten mensen als Beel maar ook Verwey-Jonker in Eindhoven de mogelijkheden af tot samenwerking over de oude politieke en religieuze scheidslijnen heen. Dit vormde de opmaat tot een van de meest roerige fasen in het leven van Hilda Verwey-Jonker.

6

1945: Annus horribilis

Politieke vernieuwing

De overwinningsroes in bevrijd Eindhoven duurde maar kort. Grote delen van de stad lagen in puin. Het verenigingsgebouw van de Eindhovense socialisten, 'Voorwaarts', was niet gespaard gebleven en daarmee viel het plan in duigen om het gebouw weer in gebruik te nemen nu de bezetter was verslagen.[1] Het verwoeste onderkomen symboliseerde de situatie waarin de SDAP verkeerde en de vragen waar de Brabantse sociaaldemocraten in bevrijd gebied mee worstelden.

Eindhoven verwoest door Duits bombardement na de bevrijding.

Moest de partij weer worden opgebouwd of konden de oude politieke verhoudingen worden doorbroken en moest streven naar vernieuwing centraal staan?

De kansen voor vernieuwing zagen er in eerste instantie goed uit. De onduidelijke gezagsverhoudingen na de bevrijding van Zuid-Nederland boden mogelijkheden voor verandering. Maar in het ontstane machtsvacuüm botsten ideeën van vernieuwers op belangen van degenen die uit waren op een reconstructie van de vooroorlogse politieke en maatschappelijke verhoudingen. Dit resulteerde, ook bij de sociaaldemocraten, in een harde strijd om macht tussen de zogenaamde 'herstellers' en 'vernieuwers'. Die vernieuwing spitste zich vooral toe op het functioneren van de bestaande politieke partijen en niet zozeer op andere staatkundige veranderingen zoals bijvoorbeeld de positie van de gemeenteraad of de grondwet.

De ideeën over politieke vernieuwing in het bevrijde zuiden ontstonden niet in het luchtledige maar bouwden voort op oudere initiatieven. Nadat de Nederlandse Unie in december 1941 werd verboden, kwamen ondergrondse activiteiten op gang en verschenen illegale publicaties over de politieke toekomst van Nederland. Illegale bladen als *Het Parool* en *Vrij Nederland* spraken zich uit voor vernieuwing. Ook in het gijzelaarskamp St. Michielsgestel werd een draagvlak voor politieke vernieuwing gelegd. De bezetter zette hier in 1942 meer dan 1200 vooraanstaande Nederlandse mannen vast. Voormannen uit verschillende politieke en religieuze kringen leerden elkaar hier beter kennen en wisselden met elkaar van gedachten over nieuwe politieke verhoudingen. Een aantal gijzelaars formeerde zich tot een club, de Heeren Zeventien, die vertrouwelijke toekomstbesprekingen voerde en over vroegere scheidsmuren heen wilde denken. Tot dit gezelschap behoorden sociaaldemocraten als Wiardi Beckman, Brugmans, Van der Goes van Naters en Banning maar ook Schermerhorn, Lieftinck en oud-Nederlandse Unie-voorman Einthoven. Katholieken, socialisten, liberalen en protestanten bleken zich te kunnen verenigen op ideeën over menselijke ontplooiing in een rechtvaardige en bezielde samenleving en het streven naar een geordende kapitalistische markteconomie. Geïnspireerd door Franse denkers kwam Kenteringsocia-

list Henk Brugmans met de overkoepelende noemer voor dit gedachtegoed: het personalisme. Maar de gegijzelden kwamen gemakkelijker tot overeenstemming over hun toekomstvisie dan over de manier waarop ze deze wilden verwerkelijken. Ze discussieerden over de vraag of ze voor bestaande politieke partijen moesten kiezen, voor een brede volksbeweging of nieuwe partijen.[2]

Hilda en Evert Verwey waren goed op de hoogte van de gedachteontwikkeling in St. Michielsgestel.[3] Zij hoorden tot de uitgesproken voorstanders van politieke vernieuwing. Tijdens de oorlog hadden zij geleerd met andersdenkenden – lees: de 'onbetrouwbare' katholieken – om te gaan. De ervaringen in het verzet hadden de koudwatervrees weggenomen voor samenwerking met progressieven uit andere partijen.[4] Het was duidelijk dat vernieuwing ook politiek opportuun was. Het was voor de oorlog nauwelijks gelukt de SDAP te verbreden en de partij had tot 1939 moeten wachten op regeringsdeelname. Op lokaal niveau, in Eindhoven, konden de socialisten nog geen deuk in een pakje boter slaan. In de gemeenteraad stemden de katholieken met gemak de voltallige oppositie weg. Het vooruitzicht van herstel van de vooroorlogse situatie moet daarom een schrikbeeld zijn geweest voor de Verweys. De sociaaldemocraten zouden machteloos aan de zijlijn blijven staan in het katholieke zuiden. Dat zou pas veranderen met een ander politiek bestel, bestaande uit een progressieve en een conservatieve beweging of partij. In een politiek tweestromenland konden de sociaaldemocraten samen met progressieve katholieken en protestanten een tegenwicht vormen tegen meer behoudende politieke krachten. Om dit te verwezenlijken moesten vernieuwers uit verschillende zuilen en politieke partijen met elkaar samenwerken en mochten de vooroorlogse verzuilde (partijpolitieke) organisaties onder geen beding opnieuw worden opgericht.

Hilda Verwey-Jonker bracht dit machtspolitieke argument zelf nooit zo naar voren, maar het moet haast wel een rol hebben gespeeld. Ze wees wel op een ander probleem. Bij terugkeer van de vooroorlogse SDAP met 'oude mensen' zouden pijnlijke persoonlijke kwesties moeten worden uitgesproken die anders konden blijven rusten. Verwey-Jonker vond dat de partij mocht worden verweten dat ze niet meer daadwerkelijk leiding had gegeven aan het verzet. De SDAP had

arbeiders kunnen aanmoedigen niet in Duitsland te gaan werken en had een steunorganisatie in het leven kunnen roepen om weigeraars te helpen. Ook had de partij volgens haar meer aandacht aan illegale voorlichting kunnen geven. Hoewel de SDAP als zodanig niet meewerkte met de plannen van de bezetter kon dat niet gezegd worden van de vakbeweging, de VARA en De Arbeiderspers, die zich tijdens de oorlogsjaren wel erg snel naar de nieuwe omstandigheden hadden geschikt. De leiders van deze organisaties wensten hun oude plaatsen weer in te nemen maar konden onmogelijk zonder meer worden gehandhaafd. Daarom was een nieuwe beweging nodig met nieuwe mensen naast oude functionarissen. Daar hoorde een nieuw, uitgesproken socialistisch en democratisch programma bij, aangepast aan de vraagstukken van de huidige tijd en meer gericht op de praktijk dan het beginselprogramma uit 1937.[5]

Socialistische vernieuwers zoals de Verweys en Wim Thomassen vonden de oud-illegaliteit aan hun zijde, evenals het Militair Gezag, koningin Wilhelmina en de Binnenlandse Strijdkrachten onder leiding van prins Bernhard. In tegenstelling tot 'oud' had 'nieuw' de glans van 'goed in de oorlog'. 'Oud' bestond uit traditionele, partijgebonden politici en ambtsdragers, commissarissen van de koningin, burgemeesters en autoriteiten van justitie en politici. De grote gangmaker voor herstel in het socialistische kamp was de uit de Randstad afkomstige jurist Donker.[6] Bij de katholieken hoorde Beel tot de prominente vernieuwers en Teulings tot de herstellers.

De vernieuwers trokken het initiatief direct naar zich toe. Ruim een maand na de bevrijding van Eindhoven, op 21 oktober, verscheen in de plaatselijke dagbladen een oproep voor meer eensgezindheid en 'gezondere politieke verhoudingen'. 'Met eerbiediging van elkanders levensovertuiging, niet ter zake doende verschillen te overwinnen' werd gevraagd niet over te gaan tot het voortijdig (her)oprichten van verenigingen en organisaties, de vakbonden uitgezonderd. De oproep kwam voort uit een bijeenkomst van veertig mensen met uiteenlopende achtergronden onder voorzitterschap van Evert Verwey. De samenkomst resulteerde in de oprichting van het Comité Eenheid bij Verscheidenheid waarin beide Verweys zitting hadden. Evert Verwey kon nu meer tijd geven aan de politiek omdat de fabrieken van Philips wa-

ren gebombardeerd en hij noodgedwongen thuiszat. Hier werkte hij ook nog aan wetenschappelijke publicaties.

Eenheid bij Verscheidenheid stelde in korte tijd een advies op voor koningin Wilhelmina en publiceerde dat op 24 november 1944. De vernieuwers pleitten voor het inlassen van een bezinningsperiode voordat een democratisch bestuursapparaat opnieuw ingericht zou worden. In die tijd konden vrije en openbare discussies plaatsvinden. Oude partijformaties moesten achterwege blijven om te voorkomen dat de oude politieke partijen weer op zouden staan. Dit initiatief werd geen succes; het gewenste debat kwam niet op gang. Uiteindelijk ging Eenheid bij Verscheidenheid een fusie aan met het Comité voor Maatschappelijke Wederopbouw en stierf een zachte dood.[7]

Een ander initiatief van de vernieuwers was de oprichting van de Eindhovense Sociaaldemocratische Vereeniging in oktober 1944. De 'Vereeniging' benadrukte haar socialistische en democratische missie maar stond er ook op contact te zoeken met andere groepen in het bevrijde gebied om over staatkundige beginselen en vragen van gedachten te wisselen. De voorzitter van het voorlopige bestuur was de voormalig SDAP-fractievoorzitter in de Eindhovense gemeenteraad Van Lienden. Verwey-Jonker was een van de bestuursleden.[8] Een maand later zaten Van Lienden en Verwey-Jonker samen met onder anderen Beel en De Quay in de Studiecommissie Politiek van de Bond Nederland. De Bond Nederland bundelde plaatselijke comités van oud-illegalen en wilde een basis leggen voor een 'volksgemeenschap in de ware zin des woords' op basis van de in de oorlog ontstane contacten tussen mensen van alle politieke richtingen en uiteenlopende geloofsovertuiging. Iedereen die in de Studiecommissie Politiek zat had vanuit de Nederlandse Unie, als gijzelaar in St. Michielsgestel of anderszins tijdens de bezetting met het illegale werk of met illegale werkers contact gehad.[9]

Machtsstrijd in het bevrijde zuiden

Terwijl voorstanders van vernieuwing in Eindhoven tot discussie opriepen, zaten de tegenstanders onder leiding van Leendert Donker niet stil. Over Donker is weinig bekend maar dankzij nieuw archief-

onderzoek krijgt de rol van de in 1899 geboren jurist uit de Randstad hier meer reliëf. Donker genoot groot aanzien in het zuiden en kon bogen op een mooie carrière in de SDAP; in 1935 was hij in de Tweede Kamer gekozen. Hoewel gijzelaar in St. Michielsgestel, had 'de geest van Gestel' geen vat op hem gekregen, integendeel. Na zijn vrijlating was hij ondergedoken in de Betuwe. Nadat hij op 23 oktober 1944 door de linies was gebroken en in Eindhoven terechtkwam, nam hij het voortouw voor heroprichting van de oude SDAP.[10] Met zijn onverzettelijke houding en 'verwoestende werkkracht' vormde hij een geduchte tegenstander voor de vernieuwers. Volgens Verwey-Jonker stond hij niet open voor andere dan sociaaldemocratische denkbeelden: 'Hij leek alleen op zijn gemak in kringen van oud-SDAP-ers, die net als hij de oorlog in een soort winterslaap hadden beleefd.' Ze vond hem een 'schuilkelderpoliticus' die zich in de oorlog had gespaard om op een veiliger moment weer op het politieke toneel te verschijnen.[11] De evenwichtige Evert Verwey oordeelde hard over Donker: 'Hij was een natuurramp.'[12] De ironie wil dat Verwey-Jonker haar partijgenoot in het Eindhovense welkom heette en in de politieke kringen introduceerde.[13] Later moet ze zich gerealiseerd hebben dat ze een Paard van Troje had binnengehaald.

Leendert Donker.

In het schaakspel dat in Zuid-Nederland volgde na de komst van Donker beproefden sociaaldemocratische voor- en tegenstanders van politieke vernieuwing hun krachten. Het brandpunt van die strijd lag in Eindhoven, de metropool van het bevrijde zuiden.[14] De vernieuwers verloren daarbij langzaam maar zeker een belangrijke medestander, de prominente Eindhovense vakbondsman en sociaaldemocraat Van Lienden. Hij kwam steeds verder van Verwey-Jonker af te staan. Dit was extra pijnlijk omdat zij bijna buren waren en de gezinnen Van Lienden en Verwey altijd in goede verstandhouding met elkaar hadden geleefd. De saamhorigheid groeide tijdens de bezetting, zeker nadat Verwey-Jonker tot twee keer toe een rol had gespeeld bij zijn vrijlating uit de gevangenis. Politiek waren ze het niet altijd met elkaar eens. In tegenstelling tot Verwey-Jonker had Van Lienden bijvoorbeeld niet tot de Nederlandse Unie willen toetreden.[15] Het werd steeds duidelijker dat botsingen tussen vernieuwers en herstellers niet alleen voortkwamen uit verschillende visies op de politieke toekomst, maar dat er ook een strijd om de macht aan het ontbranden was. Dat bleek toen Donker probeerde Verwey-Jonker af te houden van het ondertekenen van een tweede adres voor de koningin. Dit advies is bekend geworden onder de naam het 'geheime Eindhovense adres'. Het werd pas op 7 april 1945 openbaar gemaakt en ging veel verder dan het eerdere verzoek van Eenheid bij Verscheidenheid.

Het geheime adres werd op 2 november 1944 aan de koningin gestuurd en kan worden gezien als een indirecte poging van enkele vernieuwers om de macht te grijpen. Het adres behelsde een voorstel voor personele vernieuwing en een bestuurlijke omwenteling op gemeentelijk en provinciaal niveau die de 'vernieuwers' aan de macht moest brengen. Voorgesteld werd dat burgemeesters, wethouders, commissarissen der koningin en leden van Gedeputeerde Staten die voldoende zuiver waren beoordeeld, hun ambt na de bevrijding slechts voor een periode van maximaal drie maanden mochten uitoefenen. Gedurende deze periode zou het Militair Gezag moeten onderzoeken of deze functionarissen wel voldoende vernieuwingsgezind zouden zijn. Historicus Termeer rekende uit dat in dit scenario slechts een kwart tot een derde van de 'oude' burgemeesters hun functies kon behouden. Hierdoor kwamen er vacatures voor vernieu-

wers. Vervolgens moest er een blijvende herziening komen van de Provinciale Staten en gemeenteraden. Voorgesteld werden 'Colleges van meer beperkten omvang en samengesteld uit personen, die de mogelijkheid en noodzakelijkheid eener sterkere nationale binding op Christelijke grondslag erkennen, den opbouw van het organisch leven in onze volksgemeenschap en de aanpassing van Staats- en Rechtsleven aan de verdere eischen van den nieuwen tijd voorstaan'. Verkiezingen moesten ten sterkste worden ontraden omdat dit zou leiden tot het opnieuw oprichten van 'talrijke staatkundige organisaties uit het verleden' waardoor 'zuivering en hervorming van het staatkundig vereenigingsleven' ernstig zouden worden bemoeilijkt.[16]

Het geheime adres sloot aan bij een voorstel voor een procedure voor het noodparlement dat oud-illegalen Gelderblom en Voorwinde in Londen deden. Beiden waren actief in de Bond Nederland, Gelderblom was voorzitter van de Bond. Zij stelden voor de burgemeesters van de grotere gemeenten te belasten met de voordracht van kandidaten voor de door zuivering openvallende plaatsen in het noodparlement. Zo zou ook op nationaal niveau de macht van de vernieuwers toenemen. Gelderblom ondertekende het geheime adres en is naar alle waarschijnlijkheid de verbindende schakel tussen de voorstellen geweest.

De architect van het stuk was Beel, de man die zich voor de oorlog zo had gestoord aan de soms amateuristische manier waarop de Eindhovense gemeenteraad functioneerde. Het adres kende dertien ondertekenaars, onder wie de latere ministers Huysmans en Tromp, de voorzitter van de Bond Nederland Gelderblom en diverse hoge Philipsfunctionarissen onder wie directeur Frits Philips. Slechts één sociaaldemocraat had haar handtekening onder het voorstel geplaatst: Hilda Verwey-Jonker. Achteraf verklaarde zij haar steun als volgt. 'Mijn solidariteitsgevoelens ten opzichte van de – uit de illegaliteit voortgekomen – gespreksgroep waren groter dan ten opzichte van mr. Donker.'[17]

Deze verantwoording klinkt weinig geloofwaardig. Uit alles blijkt dat Hilda Verwey-Jonker uit was op macht. Ze was lid van het bestuur van de Eindhovense Sociaaldemocratische Vereeniging en nam deel aan de Studiecommissie Politiek van de Bond Nederland. Bovendien

zag zes dagen na de verzending van het geheime adres een Urgentie- en Reconstructieprogramma voor de toekomstige regering het licht waarvan zij de auteur was. Het rapport was opgesteld in samenspraak met leden van de Dordtse sociaaldemocratische gespreksgroep zoals Hein Vos, Jan Tinbergen en Willem Drees. Niet toevallig vertoonde het opmerkelijke gelijkenissen met het SDAP-Plan van de Arbeid. Het stuk bevatte een voorzet voor het economisch herstel van Nederland inclusief een voorstel voor de 'herbouw van ons productie-apparaat'. De hand van Verwey-Jonker was onder meer te herkennen in het idee voor een ouderdomsvoorziening waarbij iedereen recht zou hebben op een uitkering. Dit punt was direct te herleiden tot haar dissertatie. In december vestigde ze opnieuw de aandacht op zichzelf door een uitgebreide brief te schrijven aan de twee ex-sociaaldemocratische ministers in Londen, Albarda en Van den Tempel. Ze informeerde hen over de politieke situatie maar pleitte ook voor vernieuwing.[18] Deze brief gaf ze mee aan een plaatsgenoot die naar Londen ging.

Dat het Verwey-Jonker menens was bleek ook uit haar interventie bij *Het Parool*. De pers was partij in de discussies die gevoerd werden over het maatschappelijke en politieke bestel. Tijdens de oorlog had Evert al gewerkt voor het illegale *Parool*, na de bevrijding van het zuiden werd hij redacteur. Toen hoofdredacteur Knuvelder moest wijken vanwege zijn gebrek aan vernieuwingsgezindheid, ging dat volgens de geschiedschrijver van Eindhoven Van Oorschot zo in zijn werk: 'Mevrouw H. Verweij-Jonker en N.J. van de Sande Bakhuyzen zorgen ervoor dat een commandowisseling bij de krant plaats heeft.'[19]

De herstellers zaten ondertussen niet stil. In december ging Donker op eigen initiatief en op eigen kosten naar Londen. De reis was zo duur dat hij er zelfs geld voor had moeten lenen. Hij liet zich daar uitnodigen op een bijeenkomst van de Engelse Labour Party.[20] Zo'n reis was op dat moment een gevaarlijke en moeizame onderneming waarvoor toestemming van het Militair Gezag nodig was. De Noordzee lag bezaaid met mijnen, burgers mochten de overtocht niet maken. Kennelijk was Donker er veel aan gelegen Engeland te bereiken. Hij moet de plaatsgenoot zijn geweest die de brief van Verwey-Jonker voor Albarda en Van den Tempel mee zou nemen. Dit stuk kregen de geadresseerden nooit onder ogen. Na zijn bezoek aan Londen zette Don-

ker op 6 januari 1945 een nieuwe andere stap. Hij deed een oproep om de oude SDAP weer op te richten, nota bene tijdens een vergadering van de Eindhovense Sociaaldemocratische Vereeniging. Dit was precies wat de vernieuwers niet wilden: de oude politieke partijen weer in het leven roepen. Hilda Verwey-Jonker diende hem fel van repliek tijdens de vergadering: 'Wij moeten niet alleen menschen uit de oude S.D.A.P. hebben, maar allen die socialistisch denken.' Evert Verwey steunde haar openlijk.

Evert Verwey benadrukte dat de socialisten de katholieken niet moesten 'prikkelen' om terug te keren naar hun oude partij. Hiermee reageerde hij op Donker die zei dat de katholieken de RKSP weer in het leven wilden roepen.[21] Dat had Evert goed gezien. Donker was ondertussen namelijk druk doende de katholieken te 'prikkelen' de RKSP opnieuw op te richten. Hij adviseerde de katholieke hersteller Frans Teulings over te gaan tot heroprichting van de RKSP met als argument dat de socialisten ook weer met hun eigen verenigingen zouden komen. De katholieke voorman Teulings gaf hier inderdaad op een later moment gehoor aan. In april 1945 werd in het zuiden de Katholieke Staatkundige Vereeniging opgericht.[22]

Naast de dreiging van de heroprichting van een katholieke politieke partij noemde Donker in januari nog andere redenen om de SDAP weer op te richten. Hij speelde in op de angst voor het communisme en zei de democratie te willen beschermen. Het Nederlandse volk moest in zijn woorden behoed worden voor 'afval naar het communisme'. Hoeveel overeenkomsten socialisten ook hadden met communisten, deze laatsten bleven een 'dictatuurpartij' omdat ze een éénpartijstaat voorstonden. Verder waarschuwde Donker voor de geringschatting van de parlementaire democratie en het verlangen naar sterk gezag die hij bij de vernieuwers aantrof.

Ten slotte had Donker nog een praktische reden om de SDAP weer op te richten. Onlangs was hij als afgevaardigde van de sociaaldemocraten uitgenodigd voor het congres van de Engelse Labour Party, vertelde hij. Dat had hem in een enigszins 'merkwaardige' positie gebracht omdat hij geen organisatie achter zich had en dus niet kon spreken. 'Wij moeten ons daarom behoorlijk organiseren, ten einde bij volgende gelegenheid een betere afvaardiging te kunnen hebben,'

stelde hij.[23] Nu had hij zelf de grootst mogelijke moeite gedaan om naar die bijeenkomst te kunnen gaan en was er natuurlijk al de Sociaaldemocratische Vereniging. Alleen zat Donker niet in het bestuur van die organisatie. Oprichting van een nieuwe vereniging waar hij zelf voorzitter van kon worden, kwam hem dus wel goed uit.

Donker liet er geen gras over groeien. Op 14 januari 1945 richtte hij de Sociaaldemocratische Vereeniging voor Bevrijd Gebied (SDV) op. In het bestuur kregen vernieuwers als Wim Thomassen (die tijdelijk bij de Verweys inwoonde) en herstellers als Van Lienden en Donker een plaats, maar vooral Donkers denkbeelden drukten een groot stempel op de organisatie.[24] Op diezelfde 14 januari 1945 hield de sociaaldemocratische minister Burger in bevrijd gebied een radiotoespraak waarin hij forse kritiek uitte op het Militair Gezag. Hierdoor escaleerde de toch al gespannen situatie bij de Nederlandse regering in ballingschap. Het kostte Burger zijn positie en in zijn val sleurde hij de andere ministers mee. Op 23 januari 1945 bood premier Gerbrandy het ontslag van zijn kabinet aan de koningin aan.

In het kat-en-muisspel tussen sociaaldemocratische vernieuwers en herstellers in het zuiden leken kort daarop de kansen voor de vernieuwers ten goede te keren. Koningin Wilhelmina wenste kennis te maken met een aantal vernieuwers. De katholieke vernieuwer Beel vroeg Verwey-Jonker mee te gaan naar Engeland met een delegatie uit het bevrijde zuiden. Op 31 januari 1945 vertrokken vijftien heren en een dame naar Engeland. De onderneming sprak zo tot de verbeelding dat de zoon van een van de deelnemers er later een geromantiseerd verslag van maakte in *Twee vorstinnen en een vorst*.[25]

Bij de koningin

Vuil en verreisd kwam het gezelschap op 1 februari 1945 bij de koningin aan. Voor de meeste deelnemers zou het bezoek drie dagen duren. Enkelen, zoals Verwey-Jonker, bleven langer. Het staatshoofd wenste te spreken met een afvaardiging uit het zuiden en wilde geïnformeerd worden over sociale problemen in bevrijd gebied. Daarnaast bood het bezoek een uitgelezen kans om potentiële ministers in een informele setting te spreken. Niet voor niets werd gesproken over een 'zichtzending'.

Wat de delegatieleden op het moment van aankomst niet wisten was dat Gerbrandy een week eerder, op 23 januari, het ontslag van zijn kabinet aan de koningin had aangeboden. De koningin was op zoek naar nieuwe ministers en wilde mensen ontmoeten die overtuigd waren van de noodzaak van vernieuwing. Ze hoopte vier of vijf geschikte ministers te kunnen selecteren. Het bezoek was een eigen initiatief van de koningin waarover zij het kabinet in Londen niet had geïnformeerd; de kosten betaalde ze uit eigen zak.[26] Beel, die de afgevaardigden uit het zuiden in Londen opwachtte, had de opdracht gekregen de delegatie samen te stellen. Met Verwey-Jonker overlegde hij over potentiële ministers, zoals blijkt uit een typoscript van haar hand: 'Maar hoe weinig van zulke figuren bezaten wij: wij hebben werkelijk naar ministeriabele figuren met lantaarntjes gezocht!'[27]

Naast Verwey-Jonker en Beel bestond het gezelschap onder anderen uit de heren Wijffels, oud-wethouder van Brunssum en werkzaam bij de Staatsmijnen, de gedeputeerde van Zeeland De Casembroot, burgemeester van Nijmegen Hustinx, Frits Philips, de voorzitter van het in het zuiden heropgerichte Rooms-Katholiek Werkliedenverbond Hoogers en de Nijmeegse hoogleraar Rutten. De enige andere sociaaldemocraat in het gezelschap was het Vlissingse gemeenteraadslid Van Oorschot.[28] Dat de streng katholieke Beel Verwey-Jonker vroeg was begrijpelijk gezien haar prominente rol in het bevrijde gebied en haar vernieuwingsgezindheid. Opmerkelijk is het ook: Beel vond namelijk dat getrouwde vrouwen thuis voor hun kinderen hoorden te zorgen. Kennelijk vond hij Verwey-Jonker zo uitzonderlijk dat hij van zijn principes afweek en haar voor deze riskante onderneming mee vroeg. In een brief aan Lou de Jong schreef Verwey-Jonker dat zij als de 'obligate vrouw' werd toegevoegd aan het gezelschap. Gezien haar optreden in het bevrijde zuiden is die bescheidenheid niet geloofwaardig. In tegenstelling tot spreiding qua godsdienst, beroep, politieke gezindheid, 'enthousiasme voor samenwerking', 'zeer moedig' gedrag in de oorlog en 'zeer veel hadden geleden in de oorlog' was sekse geen criterium bij de samenstelling van het gezelschap dat ook wel 'de Heeren 17' is genoemd.[29]

Begin 1945 naar Engeland reizen was geen sinecure. De leden van de delegatie gingen eerst naar Brussel, waar ze door een arts werden

De 'Heren Zeventien' in Londen bij koningin Wilhelmina.

gekeurd. Overste Van Houten, verantwoordelijk voor de reis, over de verdere voorbereidingen: 'Op een gegeven moment besliste ik dat het hele gezelschap dan maar gemilitariseerd moest worden. Ze kregen allemaal militaire rangen en uniformen. Beel bijvoorbeeld werd sergeant en anderen werden korporaal-ziekenverpleger of gewoon soldaat, maar spoedig kwam de Engelse militair die ik de taak had gegeven, voor de uitrusting zorg te dragen en het gezelschap de simpelste militaire gebruiken bij te brengen (ze moesten leren salueren en zo), bij me en zei dat het zo niet kon, ze zagen er te potsierlijk uit, "it is too awful," werd me gezegd. Ik ben er toen toch in geslaagd hen als burgers te laten vertrekken.'[30]

De delegatie reisde met een overvol en bewapend troepenschip en werd begeleid door enkele torpedoboten. Na ruim een uur varen veroorzaakte een door de Duitsers afgevuurde v2 veel commotie, maar geen ongelukken. Iedereen probeerde gekleed en wel wat te slapen op de vaste banken. 's Nachts ging het schip voor anker in de monding van de Theems; vanwege de vele mijnen was het te gevaarlijk in het

donker verder te gaan. De volgende ochtend werd de reis per schip vervolgd en daarna per trein en auto naar het verblijf van de koningin in Maidenhead.[31] Daar ontmoette de delegatie 'een vriendelijke oude dame', onmiskenbaar de koningin. De meeste delegatieleden verbleven in een hotel, voor Verwey-Jonker was een uitzondering gemaakt. Zij mocht logeren in de slaapkamer van de koningin.

Als een hartelijke gastvrouw ontving koningin Wilhelmina Hilda Verwey-Jonker. Ze toonde haar bezoek de badkamer en vroeg of Verwey-Jonker het niet erg vond deze met twee heren te moeten delen. Volgens de overlevering luidde de eerste zin van Verwey-Jonker tegen de vorstin: 'Majesteit, ik ben in geen halfjaar in bad geweest.'[32] De koningin schreef haar dochter Juliana over het bezoek. 'De groep uit bevrijd Ned. was een groot succes, we vergaderden 2 dagen, opdat eenieder gelegenheid had mij voor te lichten, nat. ging alles anders dan ik me voorgesteld had, maar 't geheele beeld was volledig. En wij hebben er allen veel aan gehad; de ware kampstemming was aanwezig, hier werd ook gekampeerd in huis en in 't hotel; met alle maaltijden samen, reuze gezellig en het werd één troep. Mijn kamer had Mevr. Verweij, papte om jouw reuze aan; ik trok in B[ernhards] kamer, ook kampeeren.'[33] Het speet Juliana zeer dat ze er niet bij kon zijn: 'Ik genoot zoo van de beschrijving van de dagen dat de delegatie er was – het is werkelijk gemeen van het noodlot, dat ik dat heb moeten missen!'[34]

Hoewel de kampeerstemming – Frits Philips werd nog gevraagd een kapotte radio te repareren[35] – anders deed vermoeden, was het een bezoek met vergaande politieke betekenis. Er stond meer op het spel dan het vrijblijvend bespreken van sociale problemen. Dat blijkt wel uit het feit dat de zichtzending uit het zuiden vruchten afwierp in de vorm van een ministerschap voor de heren Beel, Wijffels en Huysmans. Tijdens de eerste avond dreigde er al onenigheid door de bijdragen van professor Rutten en Hilda Verwey-Jonker die benadrukten dat het begrip klassenstrijd niet meer actueel was en dat de tijd voorbij was dat arbeiders als afzonderlijke groep naar voren traden. Verwey-Jonker wees er bovendien op dat de sociaaldemocraten deel wilden hebben aan de opbouw en het bestuur van het land.[36] De koningin schreef haar dochter: 'Zie het negatieve in het positieve, net als de werknemers thuis, die het saboteeren moeten afleeren en werken niet

met den wil om zoo veel mogelijk voort te brengen! Het grootste ogenblik is gekomen van *algeheele* vernieuwing (...) alle oude uitdrukkingen gaan uit al klassenstrijd, er zijn dus nieuwe woorden voor in de plaats gekomen.'[37]

De volgende dagen werd gesproken over andere, actuele politieke en maatschappelijke problemen zoals het optreden van het Militair Gezag en de zuivering. De gesprekken sterkten de koningin in haar oppositie tegen het inmiddels demissionaire tweede kabinet-Gerbrandy en bevestigden haar in haar verlangen naar vernieuwing en verjonging van het openbare en maatschappelijke leven.[38] Tijdens het bezoek aan de koningin probeerden de delegatieleden ook contacten te leggen met in Londen verblijvende ministers. Verwey-Jonker en Van Oorschot waren teleurgesteld over het gesprek met hun sociaaldemocratische partijgenoten. De afgevaardigden uit het bevrijde zuiden kregen geen kans iets te vertellen.[39]

Nadat het merendeel van de delegatie terug was naar Nederland, bleef Verwey-Jonker in Engeland. Ze hield radiotoespraken op verzoek van Lou de Jong voor Radio Oranje, bezocht een kamp voor ondervoede kinderen en sprak met de koningin en met de demissionaire premier Gerbrandy over het probleem van de 'opgedoken joden'.[40] Volgens Hilda Verwey-Jonker zou de koningin in die gesprekken tot de conclusie zijn gekomen dat '"Auschwitz" de realiteit was' en dat de verhalen over de 'erge dingen' die met Nederlandse joden waren gebeurd klopten en dat de meesten van hen al waren vermoord.[41]

Toch is het de vraag of zij alleen vanwege deze optredens in Engeland bleef. Nadat de delegatie uit het zuiden was vertrokken, werden de formatiebesprekingen voortgezet en de delegatie uit Zuid-Nederland bevatte enkele geschikte ministerskandidaten. De koningin wilde per se een sociaaldemocraat in het kabinet opnemen. Dat leek niet te lukken. Wilhelmina: 'Heel jammer ontbreekt de werknemer omdat er niemand is in bevrijd gebied – ik hoop dat er toch nog een oplossing komt.'[42] En Juliana antwoordde: 'Waarom is geen SDAP in vertegenwoordigd???? Komen er nog 2 min[inister]s bij?'[43] Zover zou het niet komen.

Want wie wisten op 10 februari uit bevrijd gebied Londen te bereiken? Van Lienden en Donker! Het lijkt erop dat zij 'de heren 17' heb-

ben achtervolgd om deel te kunnen nemen aan de formatiebesprekingen in het socialistische kamp. Het resultaat was dat de SDAP'ers besloten dat er geen socialist tot het nieuwe kabinet mocht toetreden. Uit het overzichtswerk van Lou de Jong blijkt dat diverse sociaaldemocratische kandidaten wel werden benaderd, maar dat vakbondsman Leeuw die in de running zou zijn voor een ministerschap, hier met succes van werd afgehouden[44]. In het derde kabinet-Gerbrandy ontbraken de sociaaldemocraten.

Eerste vrouwelijke minister?

De formatie van het derde kabinet-Gerbrandy roept vragen op. Waarom deden Van Lienden en Donker zo veel moeite om te voorkomen dat een sociaaldemocraat het ministerschap zou aanvaarden? En had Hilda Verwey-Jonker het tot minister kunnen brengen in het derde kabinet-Gerbrandy? Het is zinvol die laatste vraag te stellen omdat in extreme omstandigheden uitzonderlijke dingen kunnen gebeuren. Het politieke vacuüm in februari 1945 vormde zo'n situatie.[45] Tijdens de Eerste en Tweede Wereldoorlog hadden vrouwen de plaatsen ingenomen van mannen die aan het front vochten en zij verrichtten werk waarvan eerder nooit werd gedacht dat vrouwen – laat staan moeders – daartoe in staat waren. En om in het bevrijde zuiden te blijven: wie had ooit kunnen bevroeden dat de gemeentesecretaris van Eindhoven het in *no time* tot adviseur van de koningin en minister zou brengen? Als Beel minister-president kon worden, waarom zou Hilda Verwey-Jonker dan niet minister hebben kunnen worden in februari 1945?[46]

Tijd en plaats werkten onmiskenbaar in haar voordeel. Zij was op de juiste plek op het juiste moment. Uit haar hele optreden voor, tijdens en na de oorlog blijkt hoe gemotiveerd zij was voor een zware politieke functie. Alleen al het enkele feit dat ze meeging naar Engeland en zelfs nog langer bleef terwijl ze thuis vier heel jonge kinderen had, spreekt boekdelen. Ze beschikte over veel kwaliteiten en werd als ministeriabel gezien. Volgens eigen zeggen had delegatieleider Beel haar voor het bezoek aan Londen gepolst voor een ministerschap.[47] Verwey-Jonker paste bovendien in het profiel van het nieuwe kabinet. De koningin was op zoek naar een kabinet dat vernieuwing uitstraal-

de. Verwey-Jonker voldeed hier helemaal aan. Ze was jong, vernieuwer en had haar sporen verdiend in het verzet. Bovendien moest er een sociaaldemocraat in het kabinet. Ten slotte had de koningin het idee dat vrouwen specifieke eigen kwaliteiten hadden. In 1944 schreef ze aan dochter Juliana dat niet het verstand, maar het hart bepalend moest zijn bij het inleven in het nieuwe Nederland. Vrouwen hadden hier een voorsprong en opgepast moest worden dat de mannen '*niet* den weg van het verstand opgaan'.[48]

De uitgangspositie van Verwey-Jonker was dus gunstig. Dat roept de vraag op waarom het ministerschap dan toch aan haar voorbij is gegaan. Hiervoor zijn drie verklaringen te bedenken. Allereerst zou het zo kunnen zijn geweest dat Verwey-Jonker zelf het ministerschap niet heeft willen vervullen. Hiervoor is een aanwijzing. Volgens haar autobiografie polste Beel haar voor een ministerschap. Zij antwoordde hem dat ze deze functie niet zou kunnen aanvaarden omdat ze een gezin met vier kinderen had onder wie een baby van nog geen jaar. Ze kon wel een paar weken van huis om naar Londen te gaan, maar verder reikten haar ambities niet.[49]

Ook sekse kan helpen begrijpen waarom Hilda Verwey-Jonker geen minister is geworden. Was in 1945 een vrouwelijke minister wel acceptabel? In de jaren dertig en veertig van de twintigste eeuw was er veel weerstand tegen vrouwen en zeker tegen gehuwde vrouwen in politieke functies.[50] Maar betrof dit ook Verwey-Jonker? Op 29-jarige leeftijd werd ze al als potentieel Tweede Kamerlid gezien. Donker had waarschijnlijk weerstand tegen een gehuwde vrouw als minister; per slot van rekening verzette hij zich met hand en tand tegen het opheffen van de handelingsonbekwaamheid van getrouwde vrouwen.[51] Er is een bron die duidelijk maakt dat sekse er wezenlijk toe deed. Hilda van Praag-Sanders, een gevluchte journalist die in de oorlog onder meer als persoonlijk medewerker van minister Burger werkte en die de besprekingen in februari 1945 van dichtbij meemaakte, schreef in haar memoires: 'Voor de benoeming van een vrouwelijke minister was Nederland echter nog niet rijp! Men beriep zich op het te kleine postuur van mevrouw Verwey-Jonker, hoewel onze toenmalige eerste minister, prof. Gerbrandy, ook niet door lichaamslengte uitmuntte.'[52] Het citaat van Van Praag bevindt zich in het persoonlijk archief van

Verwey-Jonker. Verwey-Jonker heeft maar een bescheiden persoonlijk archief nagelaten maar nam daarin wel het citaat van Van Praag op. Zij wist dat er een biografie over haar geschreven ging worden. Heeft Verwey-Jonker hiermee niet de biograaf een aanwijzing willen geven over haar graf heen?

Ten derde zou het ook zo kunnen zijn geweest dat behoudende socialisten het ministerschap van hun eigen partijgenoot hebben verhinderd. Partijpolitieke overwegingen en belangen van personen hebben in dat geval de overhand gehad. Verwey-Jonker was een uitgesproken voorstander van vernieuwing en was in een machtsstrijd verwikkeld met partijgenoten die herstel van de oude politieke partijen voorstonden. Met de opstelling van de sociaaldemocraten is bovendien iets merkwaardigs aan de hand. In de jaren dertig had de SDAP zich enorm ingespannen om acceptabel te worden als regeringspartij. De socialisten lieten hiervoor zelfs hun antimonarchale standpunt los. Nu kregen ze in 1945 een ministerschap bijna op een presenteerblaadje aangeboden en ze lieten dit passeren! Hoe is dit te verklaren?

In de context van de machtsstrijd in het bevrijde zuiden wordt het afzien van een ministerschap wel begrijpelijk. Hoewel het buitengewoon lastig was om vanuit Eindhoven naar Londen te gaan in februari 1945, reisde Donker ruim een week na Verwey-Jonker naar Londen om op 10 februari met een aantal prominente sociaaldemocraten de formatie te bespreken. Wat daar gebeurde, blijkt uit nooit eerder gepubliceerd materiaal uit het archief van de SDAP. Tijdens een vergadering van het Centraal Bestuur van de Sociaaldemocratische Vereniging voor Bevrijd Nederland op 21 maart legde Donker verantwoording af over zijn optreden: 'Voor zijn nieuwe kabinet heeft Gerbrandy weliswaar enkele partijgenoten aangezocht, doch in overleg tussen vooraanstaande partijgenoten te Londen was besloten, dat iedere sociaaldemocraat zijn medewerking aan het kabinet zou laten afhangen van een garantie van de democratische vrijheden. Deze garantie is er niet, zodat de sociaaldemocraten medewerking aan het kabinet hebben moeten weigeren.' In een gesprek met Gerbrandy had Donker het sociaaldemocratische standpunt toegelicht en dit bevestigde hij nog eens schriftelijk. Uit deze verantwoording

blijkt dat Donker grotendeels op eigen gezag en vanuit persoonlijke motieven handelde door de ideeën van de vernieuwers als breekpunt te formuleren.

De meerderheid van het Centraal Bestuur van de Sociaaldemocratische Vereniging voor Bevrijd Nederland verklaarde zich weliswaar achteraf akkoord met deze handelswijze, maar vernieuwer Thomassen betreurde het niet deelnemen aan de regering. Hij vreesde dat het 'een deprimerende indruk op bezet gebied zal maken'. Saillant is ook het moment waarop Donker verantwoording aflegde. In de bestuursvergadering van 21 februari legde Donker geen verantwoording af over zijn optreden; uit het verslag van die bijeenkomst blijkt dat hij zelfs niet eens sprak over zijn verblijf in Londen. Hij had het toen over een 'onduidelijke politieke situatie', 'hangende de kabinetscrisis'. Op 23 februari werden de bewindslieden van het nieuwe kabinet-Gerbrandy beëdigd, en pas daarna, op 21 maart, vertelde Donker hoe hij zich ten opzichte van Gerbrandy had opgesteld.[53] Volgens deze verklaring zou Donker hebben verhinderd dat sociaaldemocraten een plek in het nieuwe kabinet kregen.

Hoe moeten we nu de drie interpretaties – motivatie, sekse of partijpolitiek – wegen? Er is alle reden om te twijfelen aan Verwey-Jonkers opmerking dat haar ambities niet verder reikten dan een paar weken Londen. Het leven van Hilda en Evert Verwey stond na de bevrijding van Eindhoven in het teken van politieke vernieuwing. Hilda was uit op macht, anders had ze het geheime adres niet ondertekend en geen 'Reconstructieprogramma' ontworpen. De Verweys leidden een onconventioneel leven en in de oorlog waren ze bereid geweest heel ver te gaan voor hun idealen. Daarom is het aannemelijk dat Hilda zeker de kans had gegrepen minister te worden in een door de Verweys zo vurig gewenst vernieuwingsgezind kabinet. Hoe ongeloofwaardig het gezinsargument is blijkt uit het feit dat Hilda in de zomer van 1945 alweer naar Engeland ging om lezingen te geven en vanaf begin 1946 voor het internationale vluchtelingenwerk zeer geregeld naar Genève, Londen en Parijs moest. Dat was heel wat verder weg dan Den Haag.

Haar vrouw-zijn werkte beslist in het nadeel van Verwey-Jonker. Als ze minister was geworden zou dat zeer uitzonderlijk zijn geweest.

Er zou weerstand zijn, maar die is er wel vaker in de politiek. Als zelfs Beel haar mee wilde nemen naar Londen, dan moest ze wel over uitzonderlijke kwaliteiten beschikken. En bovendien, was het nu niet bij uitstek vernieuwend om een vrouw als minister te benoemen? Nederland kende al lang koninginnen die lieten zien dat het landsbestuur ook in handen van vrouwen veilig was. In Rusland was Alexandrai Kollontaj benoemd op een positie die met een ministerschap was te vergelijken. Sekse kan daarom niet de enige reden zijn geweest waarom Hilda Verwey-Jonker geen minister kon worden. De conclusie moet derhalve zijn dat met name haar gebrek aan steun van de partijgenoten en haar politieke stellingname ervoor gezorgd hebben dat ze het ministerschap misliep. De herstellers hebben persoonlijk verhinderd dat er sociaaldemocraten in een vernieuwingsgezind kabinet kwamen te zitten.

Het verblijf in Londen was Verwey-Jonker niet in de koude kleren gaan zitten. Vele jaren na terugkeer schreef ze aan Lou de Jong over haar ervaringen in Engeland: 'Deze en dergelijke belevenissen hebben grote indruk op mij gemaakt. Ik kan wel zeggen, dat die drie weken Londen voor mij het venster op de wereldgebeurtenissen hebben geopend en dat ik daarna eigenlijk geen enkele interesse meer kon opbrengen voor de kleine politieke problemen van de Eindhovense gemeenschap.' In een kladversie van het schrijven was de allerlaatste zin doorgestreept. Die zin luidde: 'Wat mij betreft kon Donker verder zijn gang gaan en de oude toestand herstellen.'[54]

Het 'geheim adres' ligt op straat

In Eindhoven ging het gevecht tussen vernieuwers en herstellers ondertussen gewoon door. Op 3 maart 1945 reageerde Verwey-Jonker onder grote belangstelling – er waren maar liefst 92 mensen – op de eerdere spreekbeurten van Donker. Ze constateerde dat de toon van de discussies vaak geprikkeld was en riep op om rustig te blijven. Dat lukte niet, want met haar opmerking dat in tegenstelling tot wat Donker eerder beweerde, de houding van de SDAP als partij in oorlogstijd 'niet schitterend' te noemen was, riep ze weerstand op. In haar betoog over de politieke situatie ging ze in op de toekomst van de politiek.

Verwey-Jonker constateerde dat in bepaalde kringen een nieuw socialisme was ontstaan, onafhankelijk van de SDAP. De scheidslijn liep dwars door de politieke partijen heen, ook door de eigen vereniging. Een breuk in de eigen vereniging moest echter voor alles voorkomen worden. Volgens haar stonden aan de ene kant de aanhangers van de formele democratie die door dik en dun vasthielden aan parlement en grondwet. Aan de andere kant stond een nieuwe stroming die de democratie wel belangrijk vond, maar het sociale vraagstuk relevanter. Deze groeperingen wilden een radicaal sociaal programma en een democratie die niet alleen vasthield aan regels maar meer aan 'gezindheid'. Zelf geloofde ze niet in de terugkeer van de oude politieke verhoudingen. Hiermee maakte ze duidelijk dat ze niet tot de pleitbezorgers van de 'formele democratie' behoorde. De toekomst voor de sociaaldemocratie lag in haar optiek in een 'groote beweging' die meer mensen trekken moest en die was losgemaakt van de vakbeweging en van 'resten materialisme en antigodsdienst'. Daarvoor waren vernieuwing en andere organisaties nodig.[55]

Hoewel Verwey-Jonker zich in 1937 als lid van de beginselprogrammacommissie van de SDAP achter de parlementaire democratie had geschaard, bleek daar in maart 1945 niet zoveel meer van. Hier leek eerder de radicale student aan het woord die begin jaren dertig fulmineerde: 'De partij is niets, het socialisme is alles.' Met zulke uitspraken was het schieten voor open doel voor haar tegenstanders. Donker noteerde dat de vernieuwers zich manifesteerden met 'vele vage begrenzingen en doelstellingen, en vaak met een uit de Nederlandse Unie stammend antiparlementarisme en een zeker politiek analphabetisme gekruid'.[56]

Nadat Donker eerder de nieuwe SDV had opgericht met Eindhoven als brandpunt en hijzelf als voorzitter was een van zijn volgende stappen het oprichten van een eigen krant. Op 1 maart verscheen *Het Vrije Volk*[57], met Donker in de rol van hoofdredacteur. In de redactie was weliswaar vernieuwer Wim Thomassen opgenomen, maar die was binnen een maand al weg. Conflicten over koers en functie van het blad lagen aan zijn vertrek ten grondslag. Thomassen accepteerde niet dat hoofdredacteur Donker *Het Vrije Volk* gebruikte om zijn eigen standpunten te propageren. Hij schreef: 'Als ons blad doorgaat met

smalen op *vernieuwing*, ipv leiding geven aan vernieuwing; als ons blad en onze vereniging zich oriënteren op een verleden waarin onze *beweging met de andere partijen vastliep*, dan compromitteren wij ons ideaal en schaden haar toekomstige vormgeving.' De sfeer was om te snijden. 'Voor mij was de atmosfeer in de krant en de dagelijkse leiding onverdragelijk,' aldus de getergde vernieuwer. Thomassen deed een aanbeveling voor een opvolger: mevrouw H. Verwey-Jonker. Het is welhaast overbodig te vermelden dat de voorzitter van de SDV annex hoofdredacteur van *Het Vrije Volk* deze suggestie niet overnam.

Ook via zijn krant kon Donker Verwey-Jonker nu de voet dwarszetten. Een artikel van haar hand werd geweigerd.[58] Hoog spel speelde Donker toen hij op 7 april in *Het Vrije Volk* de tekst van het tot dan toe geheim gebleven advies aan de koningin publiceerde. De introductie luidde als volgt: 'Tot de onderteekenaars van het adres behooren de Heeren Huysmans en Beel (thans ministers), Philips, Thal Larssen, Rector Martin, Tromp en Kauffeld en mitsgaders: Mevrouw Verwey-Jonker.'[59] De datum van publicatie was niet toevallig gekozen. Dezelfde dag namelijk kwamen vertegenwoordigers van verschillende partijen en richtingen in Eindhoven bijeen om te spreken over de vraag hoe de normale democratische verhoudingen in Nederland weer terug konden keren. Katholieken, antirevolutionairen en de sociaaldemocraten Donker en Verwey-Jonker voerden op die bijeenkomst het woord. Iedereen was het erover eens dat de huidige situatie niet kon blijven voortbestaan. Het volk zou weer zo snel mogelijk vertegenwoordigd moeten worden zodat de regering een platform zou hebben waar zij verplicht was te spreken. Maar er bleken grote verschillen van inzicht over de vraag hoe te komen tot een volksvertegenwoordiging en hoe de democratie te herstellen. De 'herstellers' wilden de vertegenwoordigende organen in hun samenstelling van 1939 na zuivering aanvullen; de vernieuwers wilden een 'actuele' vertegenwoordiging van het volk zonder echte verkiezingen te houden. Hiervoor werden diverse ideeën geopperd, waaronder een mengvorm van verkiezing en benoeming en een rol voor de oud-illegaliteit en de pers.

Zowel de socialisten als de katholieken waren intern verdeeld, wat geïllustreerd werd door het feit dat de herstellers Donker en Teulings (uit het katholieke kamp) elkaar tijdens de conferentie in de armen

vielen als waren zij oude kameraden. De conferentie maakte ook de verdeeldheid binnen het kamp van de vernieuwers zichtbaar. Ze deelden allen de wens dat er een adempauze nodig was om vernieuwing vorm te kunnen geven, maar een gezamenlijke strategie – laat staan een programma – was er niet. Dit maakte de vernieuwingsbeweging kwetsbaar en dat zorgde ervoor dat de oude politieke partijen met hun instellingen en ervaring spoedig weer de touwtjes in handen konden nemen.[60]

Verwey-Jonker deed enkele opmerkelijke uitspraken tijdens de conferentie op 7 april. Zo stelde ze: 'Wanneer de gemeenteraden niet de functie van vroeger kunnen hebben, is het niet zo erg, wanneer ze niet worden gekozen.' De leden zouden benoemd moeten worden door de commissaris van de Koningin, omdat het 'voor een college met alleen adviserende bevoegdheid' niet nodig was 'de omslag van de verkiezingen te maken'. Bij verkiezingen voor het parlement deed zich het probleem voor dat er nog geen politieke partijen waren. Dit zou volgens Verwey-Jonker kunnen worden ondervangen door alle kranten een kandidaat te laten stellen. De redacties moesten hiertoe in staat zijn. Kranten waren vaak spreekbuizen van politieke richtingen en iedere geestelijke stroming had wel zijn eigen krant.[61]

Met deze bewoordingen sprak ze in de geest van het geheime adres, koren op de molen van haar tegenstanders. Donker vond dat hij de democratie daarom een dienst bewees door de publicatie van het advies aan de koningin. Had hij daarmee niet Beel en zijn partijgenoot Verwey-Jonker ontmaskerd als politici die de democratie in gevaar brachten? Toch is dit een te eenvoudige voorstelling van zaken. Om de motieven van Donker en van Verwey-Jonker beter te begrijpen is het nodig hun opstelling in een breder perspectief te plaatsen. Door de Zuid-Nederlandse context mee te nemen, wordt tegelijkertijd het denken over de Doorbraak van een nieuw accent voorzien.

Beiden waren uit op macht en hadden persoonlijke belangen, maar zowel Donker als Verwey-Jonker had ook het beste met de sociaaldemocratie voor. Hij dacht sterk vanuit een Noord-Nederlandse optiek, zij vanuit een Zuid-Nederlands perspectief. Met de publicatie van het geheime advies werd een botsing van verschillende politieke culturen zichtbaar. Donker was gebaat bij herstel van de oude partij, als sociaal-

democraat in Zuid-Nederland had Verwey-Jonker alle belang bij nieuwe politieke verhoudingen. In de gemeenteraden in Noord-Brabant en Limburg speelden niet-katholieken immers geen rol van betekenis en samenwerking met progressieve katholieken was nodig om hier verandering in te brengen.

Het Eindhovense socialisme had zich ontwikkeld in een door katholieken gedomineerde omgeving. Dit leverde een politieke stijl op die eerder op overleg en harmonie koerste dan op conflict en die afweek van wat in Noord-Nederland gangbaar was. Een SDAP-propagandist van 'boven de rivieren' die de landelijke strijdbare stijl predikte, kreeg weinig voet aan de grond in Eindhoven. In Zuid-Nederland vormde tijdens en vlak na de oorlog het overbruggen van verschillen de inzet van de besprekingen tussen katholieken en sociaaldemocraten. De uit Noord-Nederland afkomstige Donker daarentegen zette aan tot polarisatie en botste daarmee doelbewust op het 'autochtone' socialisme.[62] Hij vond dat de socialisten uit het zuiden niet zouden mogen beslissen over het lot van een partij die in Noord-Nederland de meeste aanhang had. Verwey-Jonker daarentegen dacht politiek strategisch te handelen door zich sterk te richten op samenwerking met de katholieken; een antidemocratische opstelling is nooit haar insteek geweest. Na de oorlog heeft zij zich altijd als uitgesproken voorstander van de rechtstaat en de parlementaire democratie opgesteld.

Waar Donker Verwey-Jonkers opvattingen over democratie onacceptabel vond, vond zij zijn opstelling in de oorlog verwerpelijk. De schaduw van de bezetting hing over het gevecht tussen de vernieuwer en de hersteller. Verwey-Jonker verweet de SDAP dat zij niet meer leiding aan het verzet had gegeven. Het was voor haar onaanvaardbaar dat bestuurders en politici die mee hadden gewerkt aan de plannen van de bezetters hun oude posities weer in zouden nemen. Met eigen ogen had Verwey-Jonker in 1940 gezien hoe al haar democratisch gekozen collega-gemeenteraadsleden, de sociaaldemocraten niet uitgezonderd, zonder protest de Ariërverklaring invulden. Dat vervulde haar met weerzin. Zij bood zelf wel verzet en koos voor de illegaliteit. Donker daarentegen dook onder. In Verwey-Jonkers optiek paste een sociaaldemocratisch leider zo'n houding niet. Voor haar hoorde hij daardoor tot die 'oude' democratisch gekozen politici die de bezetter

onvoldoende weerstand hadden geboden. Dit soort politici zag Verwey-Jonker niet graag terug in leidinggevende posities. Daarenboven golden in de oorlog andere mores. Verzet vroeg om het overtreden van regels; in de illegaliteit kwam het aan op persoonlijk vertrouwen in plaats van formele afspraken.[63]

De publicatie van het geheime adres vond plaats op een moment dat Donker daar persoonlijk munt uit kon slaan. Hij was al vijf maanden op de hoogte van het bestaan van het document voordat hij het in de openbaarheid bracht. Hij wist dat publicatie juist op dat moment voor veel onrust zou zorgen – en dat kwam boven op de grote problemen waar de stad al door geteisterd werd. De delicate verhoudingen tussen de verschillende partijen en stromingen en met name tussen de sociaaldemocraten en katholieken – andere partijen speelden een ondergeschikte rol – zouden enorm onder druk worden gezet door deze steen in de lokale politieke vijver. Dat leek precies wat hij beoogde en wat ook het resultaat was. Van Oudheusden en Verboom, die de politieke ontwikkelingen in het bevrijde zuiden nauwgezet in kaart brachten, concludeerden dat Donker met de publicatie van het adres het gedrag van Verwey-Jonker openlijk aan de kaak stelde en daarmee zijn eigen positie versterkte.[64] Donker probeerde het adres zelfs aan te grijpen om zijn meest geduchte tegenstander te royeren en zo uit te schakelen.

Donker heeft zich nooit hoeven te verantwoorden voor zijn opstelling. De Parlementaire Enquêtecommissie die het regeringsbeleid tijdens de bezetting onderzocht, boog zich wel over het geheime adres. Maar kritische vragen aan Donker waren niet te verwachten. Wie leidde namelijk de verhoren over deze kwestie? De latere minister van Justitie en voorzitter van de Parlementaire Enquêtecommissie: Leendert Donker.[65]

Verwey-Jonker werd politiek beschadigd door Donkers actie. Op 16 april, een week na de publicatie die voor zo veel consternatie had gezorgd, vergaderde de SDV over het optreden van Verwey-Jonker. Evert Verwey was hierbij aanwezig maar zijn echtgenote ontbrak evenals Donker. Afgesproken werd dat voor 1 mei een aparte bijeenkomst met de twee hoofdpersonen zou worden belegd waarin een besluit zou worden genomen. Van deze vergadering zijn geen notulen bewaard

gebleven,[66] maar de zaak moet hoog zijn opgelopen. Van Lienden memoreerde later de deining die het geheime adres in het zuiden had veroorzaakt: 'Dit ging zelfs zo ver dat de partijgenoten Hilde Verwey wilden royeren. Wij hebben dit tegengehouden.'[67]

Op 1 mei kwam niemand minder dan Henriette Roland Holst naar Eindhoven. Het lijkt erop dat de strijdbijl toen was begraven en de lucht geklaard. De afdeling zong eendrachtig de Internationale. De volgende dag schreef de grande dame van het internationale socialisme de 'lieve mevrouw Verwey': 'Ik vond het een heerlijke avond die ons weer hoop geeft voor de toekomst.'[68] Maar het werd ook steeds duidelijker dat de herstellers het pleit zouden gaan winnen. Dat bleek zeker na de Duitse capitulatie.

Na lange maanden waarin Nederland in een bezet en een bevrijd gedeelte was verdeeld, werd op 5 mei 1945 de bevrijding van heel Nederland gevierd. Het land was nog maar net uit de feestroes of het politieke leven kwam weer op gang. Op 19 mei kwam het oude partijbestuur van de landelijke SDAP weer voor het eerst bij elkaar. Donker ontbrak. Als oprichter en voorzitter van de SDV meende hij aanwezig te moeten zijn op die vergadering, maar niet alle Eindhovense socialisten dachten daar zo over. Van Lienden en een andere partijgenoot waren tegen alle afspraken in zonder Donker naar Amsterdam gereden. Ze hadden hem zelfs niet eens gewaarschuwd. Na urenlang tevergeefs te hebben gewacht op zijn strijdmakkers kwam Donker er dankzij een telefoontje met de echtgenote van Van Lienden achter dat zijn partijgenoten al lang en breed in de auto op weg naar de hoofdstad waren.[69] Het lijkt erop dat hier de solidariteit van Van Lienden met Verwey-Jonker sterker is geweest dan zijn loyaliteit aan Donker.

Al snel kwam de SDAP weer tot leven, zo ook in het zuiden. In Eindhoven werd de SDV omgezet in een afdeling van de SDAP. Op 16 juni 1945 telde die alweer 240 leden. Ter vergelijking: op 31 december 1939 bedroeg het ledental 320. 'De toestand van de partij is in Noord-Brabant gunstig,' liet W.G. van Deelen het landelijke bestuur weten.[70] Op 17 juni vond in Tilburg een gewestelijke vergadering plaats in 'een prettige, enthousiaste geest'.[71] Hij rapporteerde ook over de samenstelling van de tijdelijke gemeenteraden die op basis van een Koninklijk Besluit d.d. 12 april 1945 waren ingesteld. In Eindhoven, Tilburg,

Den Bosch en Breda waren 'onze mensen' uitgenodigd om zitting te nemen in het college van vertrouwensmannen. Verwey-Jonker was weer in de gratie. Zowel Hilda als Evert aanvaardde in Eindhoven een benoeming tot lid van het Kiescollege voor de verkiezing van de tijdelijke gemeenteraad. Bij Hilda stonden als kwalificaties genoteerd: 'zonder beroep; oud-raadslid; oud-illegaal werkster'.[72] De Verweys accepteerden beiden de benoeming tot lid van het kiescollege maar stonden niet op de kandidatenlijst bij de verkiezing van de tijdelijke gemeenteraad op 16 augustus 1945.[73] Volgens Van Deelen namen de sociaaldemocraten deel aan deze colleges omdat een ondeugdelijke gemeenteraad te verkiezen was boven géén gemeenteraad. Algemeen waren de sociaaldemocraten het erover eens dat er zo snel mogelijk een direct door kiezers gekozen gemeenteraad moest komen.[74]

Donkers eerdere dreiging met het communistische gevaar bleek loos alarm: 'Van communistische invloed bemerkt men in Noord-Brabant niets,' aldus Van Deelen.[75] Wat er in het katholieke kamp zou gaan gebeuren, was voor de sociaaldemocraten veel belangrijker. Zouden de katholieken kiezen voor herstel of voor toenadering tot de socialisten en vorming van een progressieve organisatie? De katholieken begonnen eind 1944 na te denken over hun politieke toekomst. Progressieve katholieken hadden in oorlogstijd gemerkt dat het mogelijk was samen te werken met andersdenkenden. Maar meer behoudende katholieken wilden niet buiten de grenzen van hun zuil treden. De bisschoppen boden politieke speelruimte. Zij waren weliswaar voor herstel van katholieke organisaties in zijn algemeenheid, maar spraken niet expliciet voor herstel van de politieke partijen.[76] In april 1945 werd in het zuiden de Katholieke Staatkundige Vereeniging opgericht, drie maanden nadat de socialisten haar waren voorgegaan.[77]

Op dat moment was nog onbekend welke rol een nieuwkomer op het politieke toneel zou gaan spelen: de Nederlandse Volksbeweging (NVB). De ideeën van de NVB sloten naadloos aan bij Hilda Verwey-Jonkers opvattingen over politieke vernieuwing en daarenboven bood dit initiatief een nieuw platform voor haar politieke ambities. Nadat een gooi naar een bestuurszetel in de SDAP was mislukt, liet Verwey-Jonker zich op 15 september 1945 in het hoofdbestuur van de NVB kiezen. Ze zou hiervan tot augustus 1948 deel uitmaken.[78] Aan de be-

trokkenheid bij de NVB herinnert haar naam onder de proclamatie van 12 mei 1945 die nu prominent op de muren van de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag prijkt.

Hilda Verwey-Jonker.

'Ik heb de Partij van de Arbeid helpen oprichten'[79]

Het manifest van de Nederlandse Volksbeweging (NVB) van 12 mei 1945 riep op tot radicale vernieuwing van het volksleven. Dit zou moeten plaatsvinden via 'verheffing van de arbeid in een geordend sociaal-economisch bestel', versterking van de nationale gemeenschap, volkszeggenschap in de organisaties van het bedrijfs- en cultureel leven, ontplooiing van de persoonlijkheid en versterking en beveiliging van het gezinsleven. Het Plan van de Arbeid was duidelijk als inspiratiebron aanwijsbaar. Met haar oproep liet de NVB zich kennen als een organisatie die stelling nam tegen het communisme aan de ene kant en het liberalisme aan de andere kant.

Het manifest kende drieëndertig ondertekenaars, onder wie initiatiefnemers uit St. Michielsgestel, oud kader van de Nederlandse Unie, leden van vooroorlogse politieke partijen, dominees uit de hervormde kerk alsmede politiek daklozen. De naam van één vrouw stond onder het stuk, hetgeen laat zien dat de oproep tot radicale vernieuwing zijn beperkingen kende. Die ene vrouw wist echter van niets. Kwaad schreef Hilda Verwey-Jonker aan de secretaris van de NVB, mr. Van Walsum: 'Ik heb dit stuk bepaald niet ondertekend: het is mij niet voorgelegd, ik ben niet op de hoogte gebracht van plannen om een dergelijk stuk te publiceren, ik heb ook niemand gemachtigd om uit mijn naam enig stuk te ondertekenen of mede op te stellen. Ook indien ik mij verder met het optreden van de Ned. NVB in alle opzichten zou kunnen verenigen, zou ik tegen de lichtvaardige wijze waarop men blijkbaar de handtekeningen onder dit stuk verzameld heeft, protesteren.' Ze gaf aan dat ze 'gaarne' mee had willen werken om 'vorm en leiding' te geven aan de denkbeelden in het manifest, dat 'wil echter niet zeggen dat ik dit Manifest voor mijn rekening wil nemen'. Het bestuur hoefde echter niet zo ver te gaan bekend te maken dat Verwey-Jonker het er niet mee eens was.[80] Deze voorzichtigheid is opvallend. Het lijkt erop dat ze na de publicatie van het geheime Eindhovense adres terughoudender werd met adhesiebetuigingen. Desalniettemin maakte Verwey-Jonker volop gebruik van de mogelijkheden die de NVB bood om invloed op de Nederlandse politiek uit te kunnen oefenen.

De NVB wilde de spreekwoordelijke steen zijn die de rivier verlegt. Ze streefde naar het doorbreken van de tegenstelling tussen partijen op confessionele en die op seculiere grondslag en wilde toe naar een nieuw politiek landschap met een vooruitstrevende en een conservatieve stroming. Socialisten zouden samen met progressieve katholieken en protestanten een nieuwe macht vormen. Zelfs de oude vormen stonden ter discussie. Behoefde de nieuwe tijd niet een beweging in plaats van een partij?

In korte tijd trok de NVB veel belangstelling van mensen met uiteenlopende politieke en religieuze achtergronden en de eerste kabinetsformatie na de bevrijding verliep buitengewoon succesvol. In juni 1945 trad een kabinet onder leiding van NVB-voorzitter Schermerhorn aan. Diezelfde zomer nog kwam een programma tot stand en werd een kostbare organisatie opgetuigd. Wim Thomassen werd als secretaris vrijgesteld om hier leiding aan te geven; dominee Banning volgde Schermerhorn op. In augustus begonnen gesprekken over een nieuwe partij voor katholieken, protestanten en sociaaldemocraten. Het overleg met SDAP en VDB boekte het gewenste resultaat, maar de katholieken kozen eerst voor vernieuwing in eigen kring. December 1945 zag de Katholieke Volkspartij (KVP) het licht. De oprichting van de PvdA vond niet snel daarna plaats, op 9 februari 1946. Dat met de oprichting van twee nieuwe politieke partijen de grens van de vernieuwing was bereikt, toonden de verkiezingen in mei 1946 overduidelijk aan. De KVP behaalde 32 zetels (van de honderd). De PvdA kwam niet verder dan het teleurstellende aantal van 29.

Opvallend is hoezeer de NVB zich inzette voor vrouwen. In juli 1945 besloot het hoofdbestuur contact te zoeken met 'vrouwen' om te kijken of zij een taak zagen voor de NVB. Ook werd gevraagd of zij artikelen wilden schrijven in het blad *Je Maintiendrai*.[81] Dit resulteerde in de toetreding van twee vrouwen in het hoofdbestuur, Van Andel-Ripke en Verwey-Jonker.[82] In een brief aan het Eindhovense NVB-lid liet een hoofdbestuurslid weten hoe welkom zij was. Vanwege haar kennis van de ontwikkelingen in het zuiden en haar scherpe analyses werd zij hogelijk gewaardeerd.[83] Daarnaast besloot de NVB een halfjaar lang een functionaris voor het vrouwenwerk te betalen. In een discussie over de verbetering van de positie van verpleegsters stelde hoofdbe-

stuurslid Frans Wijffels dat vrouwen hetzelfde uurloon moesten ontvangen als mannen. Een pleidooi voor gelijk loon gold op dat moment als zeer vooruitstrevend, maar betuttelend was het idee dat een deel van het loon van de vrouw ingehouden moest worden om haar huwelijksuitzet te bekostigen. Na het bereiken van de 35-jarige leeftijd zou dit bedrag omgezet kunnen worden in een lijfrente.[84]

Uit de notulen blijkt dat Verwey-Jonker geen trouwe bezoeker van de vergaderingen van het hoofdbestuur was. In november 1945 liet ze zich wel uit over de doodstraf. Het hoofdbestuur wilde hierover geen definitieve uitspraak doen, maar Verwey-Jonker merkte op 'dat er elementen zijn, die uit de volksgemeenschap moeten worden verwijderd, aangezien zij onreclasseerbaar zijn'.[85] Ook over de Indonesische kwestie verschilde zij van mening met haar medebestuursleden. Op 17 augustus 1945 riepen Soekarno en Hatta eenzijdig de onafhankelijkheid uit en zetten daarmee de verhouding tot Nederland op scherp. Verwey-Jonker wilde de nieuwe staat onmiddellijk erkennen; als jonge Kenteringsocialist had zij zich al ingespannen voor Mohammed Hatta. De NVB was niet bij machte hierover een standpunt in te nemen. Met meerderheid van stemmen besloot het hoofdbestuur op 8 januari 1946 geen medewerking te verlenen aan een manifest en aan een demonstratie. De naam van Verwey-Jonker prijkte toen al onder de verklaring van de Vereniging Nederland-Indonesië van 3 januari 1946. Dit manifest riep op de spanning tussen Nederland en Indonesië weg te nemen met democratische middelen en geweld te vermijden. Het conflict moest worden beëindigd door de onvoorwaardelijke erkenning van het recht van Indonesië op een eigen bewind. Ook steunde ze de omstreden betoging van 2 februari 1946 waar communisten aan deelnamen.[86]

Al snel moest Hilda Verwey-Jonker onder ogen zien dat de neergang van de organisatie onontkoombaar was, ook al merkte zij in september 1946 nog op dat in Eindhoven de KVP de NVB wilde voortzetten.[87] Het personalisme was volgens haar een te 'filosofisch begrip' om een '*fighting force*' mee op te bouwen. Maar ook weet zij het mislukken deels aan het feit dat de leiders van de NVB niet genoeg tijd hadden kunnen vinden om de organisatie tot een werkelijke beweging te maken. Dit kwam door hun gouvernementele functies of ander werk.[88]

Het viel niet mee om een nieuwe beweging op poten te zetten. Naast gebrek aan politiek draagvlak en eensgezindheid waren er grote praktische problemen. De schaarste in de eerste zes maanden van haar bestaan drukte een flinke stempel op de organisatie. Voor de uitgebreide vergadering van 1-3 december 1945 moest ieder bestuurslid bijvoorbeeld het volgende meenemen: '2 lakens, 1 sloop, handdoek, toiletartikelen, 1 vleesbon, broodbon à 800 gram, 1 aardappelbon, zo mogelijk 1 melkbon, in natura: 90 gram suiker, 75 gram boter.' De uitnodiging voor de bijeenkomst bevatte eveneens een vervoersschema. Zo moest Wijffels zijn medebestuursleden Verwey-Jonker, De Quay en Kleywegt meenemen.[89] Een jaar na deze vergadering viel het doek. De NVB werd omgezet in een Personalistische Unie.

Hoewel de NVB geen lang leven was beschoren, was zij niet zonder betekenis. De NVB legde verbindingen tussen katholieken en socialisten en stond mede aan de basis van de rooms-rode kabinetten tussen 1946 en 1958. Tot die tijd was samenwerking tussen deze twee partijen voor de katholieken alleen 'bij uiterste noodzaak' te overwegen. In de kabinetten-Beel en -Drees stond de zorg voor werkgelegenheid en bestaanszekerheid centraal en kreeg de staat een grotere rol. Economische modernisering in combinatie met zedelijk conservatisme zette de toon. Men vond elkaar ook in nieuwe machtige adviesorganen op sociaaleconomisch terrein zoals de Stichting van de Arbeid en de SER. Daarnaast kon de NVB de totstandkoming van de Partij van de Arbeid voor een belangrijk deel op haar conto schrijven. In de PvdA vonden de SDAP, liberalen uit de Vrijzinnig-Democatische Bond, hervormden van de Christelijk Democratische Unie, politiek daklozen en een klein aantal progressieve katholieken een nieuw onderkomen.[90] In de PvdA kwam meer toenadering tussen sociaaldemocraten en protestanten, maar de samenwerking met katholieken bleef beperkt. Na de oprichting van de Katholieke Volkspartij (KVP) en de PvdA verzandde de NVB al snel. Er moest nog tot midden jaren zestig worden gewacht tot een nieuwe generatie sociaaldemocraten de politieke verhoudingen op scherp zou zetten. Babyboomers die zich in Nieuw Links verenigden kozen voor polarisatie; er waren twee decennia voor nodig geweest om van doorbraak tot polarisatie te komen.[91]

Al met al speelde de NVB slechts negen maanden – tussen de pro-

clamatie van 12 mei 1945 en de oprichting van de PvdA – een rol op het politieke toneel. Die korte levensduur was te voorzien toen in het zuiden de doorbraak uitbleef. In Zuid-Nederland hadden katholieken, socialisten en protestanten elkaar leren kennen en in alle zuilen, de katholieke zeker niet uitgezonderd, was draagvlak voor vernieuwing. Maar hier verloren de vernieuwers – en daarmee was de NVB eigenlijk een doodgeboren kindje. Als in het bevrijde zuiden progressieve samenwerking in een beweging al niet mogelijk was, hoe moest dat dan boven de rivieren waar de katholieken een kleine minderheid vormden?

Bestuursleden van de NVB spraken doorgaans met grote terughoudendheid en zelfs verlegenheid over hun betrokkenheid bij deze organisatie, Verwey-Jonker incluis. In haar autobiografie ging deze episode schuil achter welgeteld negen woorden: 'Ik heb de Partij van de Arbeid helpen oprichten.'[92] Dit doet echter geen recht aan de betekenis van de beweging in haar leven. De NVB bood een platform om politieke macht te vergaren. Meer essentieel is echter dat de NVB religie op een nieuwe manier met socialistische politiek wilde verbinden. Dit beïnvloedde Verwey-Jonker diepgaand. Het personalistische idee dat de mens zijn persoonlijke bestemming heeft in de gemeenschap, vormde niet alleen de brug tussen katholieken, socialisten en protestanten maar ook die tussen de vooroorlogse en de naoorlogse Verwey-Jonker. Hier lag een belangrijke schakel tussen Hilda's gepassioneerde socialisme en haar latere keuze voor de Remonstrantse Broederschap, tussen socialisme en vrijzinnigheid als levenshouding.

Dit blijkt overtuigend uit een brief die Banning december 1945 schreef aan dominee Ruitenberg over een discussie over het personalistisch socialisme in het hoofdbestuur. Hij memoreerde dat het Hilda Verwey-Jonker was die in de vergadering had gesuggereerd het personalisme te vertalen naar vrijzinnig protestantse zijde.[93] Hiermee sloot Verwey-Jonker de verbinding tussen katholicisme en orthodox protestantisme enerzijds en personalisme anderzijds uit en hier raken socialisme, personalisme en vrijzinnigheid elkaar. Met deze opmerking maakte zij zelf een bewuste keuze voor het vrijzinnig protestantisme en dit werd de leidraad voor Verwey-Jonkers verdere denken en handelen. Feminisme hoorde bij dit vrijzinnig

denken en werd gevoed door ervaringen in de SDAP in datzelfde annus horribilis 1945.

'Het is maar een vrouw'

In 1949 schreef Simone de Beauvoir de wereldberoemde woorden dat men niet als vrouw wordt geboren, maar tot vrouw wordt gemaakt. Verwey-Jonker was niet zo onder de indruk van het werk van de Franse filosoof.[94] Ze had meer waardering voor Marga Klompé, die in het mannenbolwerk van de katholieke politiek een vooraanstaande plek wist te veroveren. De eerste vrouwelijke minister waakte zorgvuldig over haar beeldvorming en wenste niet op haar sekse te worden aangesproken. Ook Verwey-Jonker positioneerde zich tot 1945 niet als 'vrouw' in de partij. Ze had zich wel op diverse manieren ingezet voor het vrouwenwerk, maar trad primair op de voorgrond als jongere, als vernieuwer en bovenal als intellectueel.[95] Maar dat betekende niet dat de partij haar altijd als zodanig wilde zien. In de periode kort na de bevrijding van Nederland ging de SDAP haar langzaam maar zeker in de rol van 'vrouw' drukken. Politieke identiteit bleek maakbaar, ook op manieren die Verwey-Jonker allesbehalve aanstonden.

In de zomer van 1945 ging Hilda opnieuw naar Engeland, ditmaal om lezingen te verzorgen.[96] Inmiddels was ze een hogelijk gewaardeerd docent sociologie aan een nieuwe opleiding voor maatschappelijk werk geworden.[97] In oktober volgde haar cum-laudepromotie, waarover later meer. Ondertussen bleef ze actief in zowel de NVB als de SDAP. Ondanks de handtekening onder het geheime adres was Verwey-Jonker niet uit de gratie geraakt bij de landelijke partijtop van de SDAP. Ze was in beeld toen zomer 1945 gewerkt werd aan het herstel van de partij. In een voorstel voor een partijconferentie met 150 vooraanstaande SDAP'ers stond ze genoteerd als een van de achttien uit te nodigen vertegenwoordigers van de Bond van Sociaal Democratische Vrouwenclubs. Het kader beschouwde haar niet als individuele genodigde, wat meer voor de hand had gelegen ook gelet op haar vergeefse gooi naar het partijbestuurslidmaatschap, maar nodigde haar uit in de hoedanigheid van vertegenwoordiger van de Vrouwenclubs.[98] In de

discussies over de kandidaten voor de (voorlopige) Tweede Kamer ging het partijbestuur nog een stapje verder.

Vijf dagen voordat de Tweede Kamer weer voor het eerst bijeengeroepen werd, op 20 september 1945, vergaderde het partijbestuur over de samenstelling en aanvulling van het Noodparlement. Een kleine commissie bestaande uit partijvoorzitter Vorrink, partijsecretaris Woudenberg en fractievoorzitter Van der Goes van Naters kreeg de opdracht een lijst met sociaaldemocratische kandidaten op te stellen.[99] Dit leidde tot een voordracht zonder vrouwelijke kandidaten; Took Heroma Meijlink en Martina Tjeenk Willink zouden geen nieuwe kandidatuur willen aannemen. Dit is opvallend omdat Tjeenk Willink op een later moment liet weten het 'zeer op prijs' te stellen kandidaat voor de Tweede Kamer te zijn. Het dagelijks bestuur van de SDAP maakte daarom op 16 oktober een nieuw lijstje. Bovenaan stond 'p.g. Verwey-Jonker', gevolgd door Took Heroma-Meilink en H. Kuilenburg en L.A. Ankum. Ook dit is vreemd: Took Heroma zou eerder geweigerd hebben. Waarom werd ze dan nu op het lijstje gezet?[100] Verwey-Jonker genoot de steun van diverse kieskringen: Middelburg-Tilburg-Den Bosch-Maastricht, het gewest Utrecht en het gewest Noord-Holland.[101] Zij werd vervolgens voorgedragen voor het Noodparlement. Het *Eindhovensch Dagblad* maakte op 9 november 1945 gewag van de 'uitverkiezing van onze stadgenoote' en sprak de hoop uit dat zij bij het behartigen van de landsbelangen 'een warm hart blijft toedragen aan de streek, waar zij ingeburgerd is'.[102]

Hilda aanvaardde de benoeming niet.[103] Daarna moet zij opnieuw benaderd zijn geweest voor een plaats op de kandidatenlijst voor de verkiezingen in mei 1946. Het resultaat was negatief. Op 6 december 1945 schreef ze de secretaris van de partij: 'In antwoord op uw schrijven deel ik U mede dat ik niet bereid ben om een candidatuur voor de Kamer bij de volgende verkiezingen te aanvaarden.'[104] Secretaris Woudenberg concludeerde in de vergadering van het partijbestuur op 13 december 1945: 'Tot nog toe staat er slechts één vrouw op een verkiesbare plaats en het is nodig, dat er een bijkomt.' Al eerder was vastgesteld dat de fractie twee vrouwen moest bevatten. Maar Vorrink, belast met de aanvulling van de kandidatenlijst, viel de secretaris niet bij op dit punt. In plaats daarvan pleitte hij zowel in het dagelijks bestuur als in het partijbestuur voor meer afgevaardigden van de vakvereni-

gingen. Daarenboven kwam nog een andere favoriet van hem, Evert Vermeer, in het noodparlement en later in de Tweede Kamer.[105]

Deze gang van zaken is vreemd. Uit alles bleek dat Hilda grote politieke ambities had. Niet voor niets zinspeelden vrienden midden in de oorlog al op een toekomst van Hilda in de Tweede Kamer.[106] Waarom accepteerde ze de voordrachten dan niet? Gelet op het tijdstip waarop dit gebeurde lijkt het er sterk op dat Hilda Verwey-Jonker besloot zich terug te trekken na een onderhoud met de partijvoorzitter waarin hij niets naliet om haar te ontmoedigen.[107] Vorrink wilde plekken veiligstellen voor zijn eigen kandidaten en zijn gebrek aan waardering en zicht op de kwaliteiten van vrouwen kwamen daarbovenop. Met die houding stond hij niet alleen. Vrouwen mochten actief zijn in de partij, maar dan vooral om kiezeressen te winnen. Vooraanstaande vrouwen in de SDAP in de eerste helft van de twintigste eeuw zijn op de vingers van twee handen te tellen. Er waren mannen, zoals Wibaut en Pothuis, die hun echtgenotes steunden in hun politieke werk. Maar historicus Ulla Jansz merkte scherp op dat de SDAP vrouwen uiteindelijk als tweederangsburgers beschouwde: 'They had the vote, they joined the party in increasing numbers, but they did not gain power or even influence.'[108] Namen van vrouwen circuleerden wel op lijsten, maar dat was meer voor de bühne. Als vrouwen érgens geen steun konden verwachten voor hun kandidatuur, dan was het wel bij hun voorzitter. Vorrink hield van vrouwen – maar niet van hun intelligentie en politieke daadkracht.[109]

Hilda Verwey-Jonker sprak openhartig over het liefdesleven van Vorrink met zijn biograaf Hein Wiedijk. In hun gesprek passeerden een mogelijk onderdrukte homoseksualiteit evenals zijn huwelijk en enkelen van zijn vriendinnen de revue. Verwey-Jonker: 'Koos was tegenover vrouwen altijd een beetje denigrerend. Hij had toch iets van: het is maar een vrouw.' De biograaf wees haar erop dat vrouwen nu juist zo'n grote aantrekkingskracht op Vorrink uitoefenden. Ze relativeerde dat door erop te wijzen dat dat niet opging als ze intelligent waren of als ze hem niet adoreerden. Hij kon helemaal niet overweg met vrouwen zoals De Vries-Bruins die door zijn pathos heen prikten.[110] Dat laatste gold natuurlijk ook voor Verwey-Jonker zelf. Tegenover journalist David de Jongh zei ze: 'Hij heeft heel veel vrouwen echt ver-

overd en hij maakte niet de minste indruk op mij in dat opzicht. Ik had een beetje weerzin tegen hem. (...) Die man was tegenover vrouwen altijd heel anders dan ik hem toestond om te zijn.'[111]

Volgens Verwey-Jonker verliep hun beraad over een lidmaatschap van de Tweede Kamer als volgt. Op de vraag waarom ze aan haar hadden gedacht kwam deze reactie: 'Maar hij zegt alleen maar: "Er moet een vrouw in." Ik krijg de indruk dat het hem niet kan schelen dat ik vaak afwezig zou zijn. Ik vermoed ook dat er al andere vrouwen gevraagd zijn en bedankt hebben. Koos Vorrink en ik liggen elkaar bovendien niet. Zijn enige reactie blijft: "Er moet een vrouw in!" Hij zegt niet: "Vrouwen hebben een andere aanpak dan wij." Ook niet: "We willen meer vrouwen een kans geven zich politiek te ontplooien" en zelfs niet: "De kiezeressen zouden het ons kwalijk nemen als er geen vrouw in onze fractie zat." En al helemaal niet: "Wij willen juist jou!" Alleen maar dat ene domme antwoord. Tenslotte heb ik gezegd: "Nou dan nemen jullie de werkster van het partijbureau maar, dat is ook een vrouw."'[112]

Dit antwoord getuigde van weinig respect voor de werkster. Waar Verwey-Jonker vanuit een elitaire positie dacht, maakte – of liever gezegd reduceerde – Vorrink Verwey-Jonker tot 'vrouw'. Hij drukte al haar andere hoedanigheden en kwaliteiten weg achter haar sekse. Dit terwijl zij een grote staat van dienst in de partij had en intellectueel verre zijn meerdere was: hij had de kweekschool afgerond, zij was cum laude gepromoveerd. Ze was 'een van de Heren zeventien' geweest en verkeerde op gelijke voet met de mannen in de partij. Zij was moedig in de oorlog geweest zonder zich daarvoor op de borst te kloppen; Vorrink poseerde met zijn kampnummer op zijn jas voor een officiële foto voor de bronzen kop van Troelstra nadat hij na de bezetting weer terug in Nederland kwam.[113] Nu had Vorrink haar weggezet als vertegenwoordiger van 'le deuxième sexe', de sekse die in de partij onmiskenbaar minder in tel was. Verwey-Jonker trok haar conclusies. Dat het gesprek indruk maakte blijkt uit het feit dat ze haar autobiografie *Er moet een vrouw in* als titel gaf.

Hoe beledigend de opmerkingen ook waren, het is toch niet goed voorstelbaar dat Hilda Verwey-Jonker zich zo gemakkelijk door Vorrink uit het veld liet slaan. Zou het niet zo kunnen zijn geweest dat

Koos Vorrink.

Verwey-Jonker slechts een deel van het gesprek heeft opgetekend en dat er opmerkingen zijn gevolgd die zo denigrerend waren dat Verwey-Jonker ten ene male weigerde met hem in een fractie te willen functioneren? Niet voor niets refereerde Verwey-Jonker aan zijn houding ten opzichte van vrouwen in haar gesprek met zijn biograaf Wie-

dijk. Bovendien schuwde Vorrink de grofste middelen niet om zijn zin te krijgen. Een concurrent voor een positie in de Tweede Kamer zette hij op brute wijze de voet dwars. Hij ging zo ver dat het partijbestuur liet weten dat eenieder die propaganda voor zijn tegenstander zou maken, geroyeerd zou worden. Ook de woorden van Van der Goes van Naters, die een hoogoplopende ruzie met Vorrink kreeg, spreken boekdelen. Hij had zijn hele leven lang moeten 'kotsen' van Vorrink. 'Hoe kan het bestaan dat je een leven lang kotst, zult u zich afvragen. Als je Vorrink had gekend, zou u weten dat dat kan,' aldus de rode jonker.[114] Wanneer Vorrink Verwey-Jonker daadwerkelijk zo geïntimideerd heeft dat zij weigerde met hem samen te werken, dan wist hij ook dat zij de vernederingen niet publiek zou maken. Dit zou verklaren waarom zij noch voor het Noodparlement, noch voor de Tweede Kamer opteerde.

Dit betekende dat de SDAP, die goed was voor 23 zetels, op 1 december 1945 met zegge en schrijve één vrouw in de Tweede Kamer was vertegenwoordigd. Het joodse Kamerlid Alida de Jong was in 1943 in Sobibor vermoord. Nu restte alleen nog de 72-jarige Agnes de Vries-Bruins.[115] Dat was opmerkelijk. De Vries-Bruins had in 1940 al laten weten vanwege haar leeftijd niet meer in aanmerking te willen komen voor het lidmaatschap van de Tweede Kamer.[116] De partij voerde bovendien het 'leeftijdenbesluit' uit 1935 zonder pardon uit. Kandidaten die de 65-jarige leeftijdsgrens passeerden, werden uitgesloten van bestuurlijke en vertegenwoordigende functies. Zo had Vorrink zijn Eerste Kamerzetel veroverd op de grote Wibaut.[117] Ook voor Albarda, die de SDAP-fractie meer dan een kwart eeuw in de Tweede Kamer leidde, maakte de partij geen uitzondering. Toen de afdeling Rotterdam de 65-jarige Albarda in het Partijbestuur wilde herkiezen, kreeg hij geen dispensatie.[118] Voor de verkiezingen in 1946 lukte het de SDAP niet eens een vrouwelijke kandidaat te leveren. Corry Tendeloo, afkomstig uit de Vrijzinnig-Democratische Bond (VDB), kwam in de Tweede Kamer. De vereniging die zich in de jaren dertig verbreedde van arbeiderspartij tot volkspartij bleef een partij waar mannen de lakens uitdeelden. Wilde Verwey-Jonker haar ambities waar kunnen maken, dan moest het roer om.

II

KOERS

(1946-1972)

7
Keerpunt

Voorwaarts

Hilda Verwey-Jonker zag in schier uitzichtloze situaties steeds nieuwe mogelijkheden haar politieke en intellectuele ambities vorm te geven. In 1945 kreeg zij drie kansen politiek door te breken en haar rol achter de schermen te verruilen voor een positie in de schijnwerpers. Ze ging openlijk het gevecht aan om politieke vernieuwing, was uit op macht en daagde mannelijke tegenstanders uit. Dat was voor mannen al niet eenvoudig en voor een vrouw helemaal niet. Het resultaat stelde teleur. De zichtzending naar koningin Wilhelmina leverde niets op, vlak voor haar optreden in het bevrijde zuiden als leider van de vernieuwingsbeweging kwam het geheime adres op straat en in november van datzelfde jaar hield een confrontatie met Vorrink haar af van een Kamerlidmaatschap. Naarmate het jaar vorderde verschoof haar politieke identiteit bovendien van politiek vernieuwer naar 'vrouw', wat in de SDAP geen aanbeveling was. Toch wist zij in februari 1946 alweer grote indruk te maken op Eleanor Roosevelt bij de Verenigde Naties en niet snel daarna zat ze volop in de internationale diplomatieke wereld. Ze had wel een les geleerd en haar stijl van werken aangepast. De vooroorlogse Hilda Verwey-Jonker veranderde na 1945 langzaam maar zeker in een bestuurder die de fijne kneepjes van het vergaderspel uitstekend leerde beheersen. De vroegere vechtjas ging optreden op een manier die voor vrouwen in de politiek effectiever bleek en die goed aansloot bij de tijdgeest.

Na de oorlog had de partij voor haar voorgoed haar glans verloren. Ze probeerde nog wel in de Eerste Kamer te komen, maar dat lukte pas in 1954 toen een senator onverwacht overleed en ze via tussentijd-

se opvolging door kon schuiven. Later schreef Hilda Verwey-Jonker dat emancipatie begint met verwondering over machtsverhoudingen en het opzeggen van loyaliteit.[1] Dat is precies wat er vlak na de oorlog met haar gebeurde. Ze ging letterlijk weg uit Nederland, naar de Verenigde Naties. Uit een zekere trouw die niet gespeend was van opportunisme bleef ze wel lid van de partij en vervulde daar enkele functies. Hoewel haar mening op prijs werd gesteld was ze niet echt 'gevaarlijk' meer.[2] Soms maakte ze gebruik van de kanalen van de partij, maar al met al kwam ze steeds meer op afstand te staan van de PvdA.

Was het socialisme eerst 'alles', nu kwamen daar verschillende dingen naast. Met de toetreding tot de Remonstrantse Broederschap, in het jaar dat de NVB definitief ter ziele ging, verdrong het vrijzinnig protestantisme het socialisme als belangrijke bron van inspiratie. Dit proces werd mede gevoed door de toenemende welvaart in de jaren vijftig. De samenleving begon eruit te zien zoals Hilda Verwey-Jonker zich dat eerder in socialistische utopieën had voorgesteld. Terwijl de partij vooral oog had voor mannelijke arbeiders, zag zij dat er groepen waren die minder macht hadden en die de partij links liet liggen. Mede als reactie daarop gingen het vluchtelingenwerk en de emancipatie van vrouwen, oftewel het feminisme, steeds meer voor haar betekenen.

Ook zette Hilda Verwey-Jonker haar deskundigheid als socioloog na de oorlog steeds strategischer in. Sociologie was een relatief nieuwe loot aan de stam van de wetenschap en een die zich nog moest bewijzen. Met de pretentie de maakbaarheid van de samenleving op zak te hebben, vochten de sociologen zich met succes in de wereld van politiek en beleid in. Verwey-Jonkers proefschrift, in de eerste oorlogsjaren geschreven maar verdedigd in 1945, markeerde een omslagpunt en legde het fundament voor haar rol als socioloog in de politiek. In haar publicaties en haar politieke optreden werd langzamerhand een nieuwe stijl zichtbaar. De passie doofde en drift maakte steeds vaker plaats voor koers. Hilda Verwey-Jonker ging ook steeds meer achter de schermen werken. Dit culmineerde in vijftien jaar in de SER letterlijk achter gesloten deuren vergaderen. Ze wist haar emoties steeds beter te beheersen en ging politiek meer en meer zien als besturen en als iets 'praktisch'. Hiermee sloot ze aan bij de dominante politieke stijl in de

jaren vijftig. Langzaam maar zeker veranderde de gepassioneerde socialist in een regeringsfähige bestuurder die eindeloos kon vergaderen in polderend Nederland. De veranderingen werden zelfs in haar uiterlijk voorkomen weerspiegeld. Al die verschillende bezigheden, aandachtsgebieden en (professionele) identiteiten als vrijzinnig protestant, socioloog, feminist, diplomaat, sociaaldemocraat en expert op het gebied van vluchtelingenvraagstukken liepen door elkaar heen. Tussen die posities deden zich opmerkelijke verschuivingen voor die vaak het gevolg waren van conflicten en problemen. Zelfs aan de keuze voor haar promotor lag een dramatische gebeurtenis ten grondslag.

Onderzoek voor de samenleving

Het was een uitgemaakte zaak dat Hilda Verwey-Jonker zou promoveren. Maar de man die zij voor ogen had als promotor, Willem Bonger, verhing zich op 14 mei 1940. Bonger was bang dat de bezetter maatregelen zou nemen tegen iedereen die zich eerder als antifascist had gemanifesteerd. Ook Menno ter Braak, net als Bonger en Verwey-Jonker lid van het Comité van Waakzaamheid, pleegde daarom zelfmoord. Verwey-Jonker weigerde zich te onderwerpen aan de bezetter. Achteraf oordeelde ze hardvochtig over Bongers stap: 'Dat had hij nu

W.A. Bonger.

niet hoeven doen.'[3] Maar ze eerde hem wel als haar voornaamste leermeester en schreef in haar dissertatie dat het haar met 'droefheid en bitterheid' vervulde dat hij niet langer haar raadsman kon zijn.[4]

Verwey-Jonker had al overleg met Bonger gehad over mogelijke onderwerpen voor een dissertatie. Deze waren op niets uitgelopen omdat de benodigde literatuur in Eindhoven slecht verkrijgbaar was. Vriend Jan Tinbergen deed haar in de zomer van 1940 een idee aan de hand waardoor ze van de nood een deugd kon maken: onderzoek naar lage inkomens in haar woonplaats. Met een opzet voor een proefschrift stapte ze naar hoogleraar Ter Veen die bereid bleek als promotor op te treden.[5] Deze Amsterdamse hoogleraar gold als een groot voorstander van planmatig onderzoek en begeleidde veel onderzoek dat voortkwam uit eigen initiatief. Evenals zijn voorganger Steinmetz was hij een exponent van de sociografische traditie, een aanpak die stond voor empirische beschrijvingen met veel aandacht voor feiten en cijfers en een nuchtere presentatie van het materiaal. Vaak stond een specifieke plaats of regio centraal. Ter Veen maakte zich sterk om de sociologie en sociografie te institutionaliseren en de beroepsperspectieven voor zijn studenten en promovendi te vergroten. Voor de oorlog bood een studie sociologie of sociografie geen uitzicht op een baan en daarom spande Ter Veen zich in te laten zien hoe bruikbaar sociaalwetenschappelijke kennis was voor met name beroepen op het terrein van planning en beleid.[6]

Het proefschrift *Lage inkomens. Een statistisch onderzoek naar de verdeling der inkomens beneden de belastinggrens in de gemeente Eindhoven* neemt een bijzondere plek in Hilda Verwey-Jonkers oeuvre in. Het markeert de overgang van de felle, vooroorlogse geëngageerde publicist die psychologische inzichten gebruikte naar een onderzoeker die in de geest van haar promotor op kwantitatieve en empirische wijze te werk ging, emoties achterwege liet en haar werk in dienst stelde van de samenleving. Met haar dissertatie leverde ze een belangrijke bijdrage aan de kennis over de inkomensverdeling en het welvaartspeil van de bevolking. Maar het boek ging verder. Het liet zien hoe belemmeringen voor het stijgen van de welvaart van grote groepen mensen werkten en kwam met oplossingen voor dit probleem.

Verwey-Jonker verrichtte het onderzoek in de eerste oorlogsjaren, tussen september 1940 en december 1942. Ondertussen gaf ze op 19 augustus 1941 het leven aan haar derde kind, vergaderde met de gemeenteraad tot de zomer van 1941 en zorgde voor de Dommelhuisjongens in Westerbork. Ze schreef het proefschrift, dat opgedragen was 'aan mijn kinderen', naar eigen zeggen met diezelfde 'kinderen om haar stoelpoten'.[7] Dit laatste is misschien overdreven omdat er altijd hulp in huis was. Niet voor niets had Hilda medelijden met Annie Romein-Verschoor die ze kende uit de socialistische beweging. Annies echtgenoot Jan verdiende lange tijd zo weinig dat de Romeins zich maar weinig hulp konden permitteren. Pas na de oorlog veranderde dat en was Annie niet langer een 'meisje-voor-halve-dagen' – en op slechte momenten 'een kettinghond'.[8]

In de dissertatie van Verwey-Jonker stonden mensen centraal die geen belasting hoefden te betalen omdat ze zo weinig verdienden.[9] Het ging om een grote groep, in de jaren dertig tussen een derde en de helft van de Nederlandse gezinshoofden. Wat deze mensen dan wel aan inkomsten genoten bleef volkomen onduidelijk. Verwey-Jonker wilde de inkomensverdeling beneden de belastinggrens in kaart brengen. Aangezien het voor één iemand onmogelijk was deze problematiek voor heel Nederland te bestuderen, voerde ze het onderzoek in Eindhoven uit. Hier was de inkomensverdeling in overeenstemming met de landelijke cijfers. Dankzij haar gemeenteraadslidmaatschap had Verwey-Jonker een goed inzicht in de plaatselijke situatie. Medewerkers van gemeentelijke en particuliere instellingen verleenden haar volop assistentie bij het verzamelen van de vele gegevens die nodig waren om de Eindhovenaren met lage inkomens in beeld te brengen. Uitgangspunt van het onderzoek was het vooroorlogse jaar 1938. Oorlog en bezetting hadden volgens de promovendus voor vele sociale veranderingen gezorgd, maar het was niet te verwachten dat de inkomensstructuur ingrijpend zou zijn veranderd.

Verwey-Jonker gebruikte waar mogelijk kwantitatief materiaal uit officiële bronnen. Waar dit ontbrak, maakte ze berekeningen via beredeneerde schattingen en extrapolaties. Er werd heel veel rekenwerk verzet om deze gegevens bij elkaar te krijgen. Alleen al de steekproef uit het Woningregister was zo tijdrovend dat de gemeente Verwey-

Jonker hiervoor 'enkele jongelui' van de werkverschaffing ter beschikking stelde. Op deze wijze kwam de inkomensstructuur boven en beneden de belastinggrens in de gemeente Eindhoven in 1938 in beeld. Die grens lag op 600 gulden per jaar voor alleenstaanden en bij echtparen op 800 gulden. Voor ieder kind werd 100 gulden bij de belastinggrens opgeteld.

Nadat Verwey-Jonker had berekend dat Eindhoven in 1938 ruim 5000 gezinnen met lage inkomens telde, identificeerde ze de groepen waarvan met grote zekerheid kon worden gesteld dat zij weinig inkomsten genoten: werklozen, mensen die ondersteund werden door de gemeente of een particuliere liefdadigheidsinstelling, vrouwen en mannen die van een pensioen of rente van een sociale verzekering leefden, kleine boeren evenals kleine zelfstandigen. Om de exacte inkomens te kunnen bepalen van deze groepen was aanvullend onderzoek nodig. Daarvoor maakte ze gebruik van bronnen als ventvergunningen, uitkeringen van de Gemeentelijke Instelling voor Maatschappelijke Steun en gegevens over de uitgekeerde pensioenen van de spoorwegen, de staatsmijnen en Philips. Via postkantoren achterhaalde ze hoeveel mensen een uitkering genoten via de Ouderdoms-, Weduwen- en Wezenrente. Materiaal van het boekhoudbureau van de Noordbrabantsche Christelijke Boerenbond werd ingezet om de inkomsten van de kleine boeren te bepalen. Ze zag geen detail over het hoofd. Nauwkeurig verwerkte ze bijvoorbeeld hoeveel centen voordeel per week werklozen hadden van het feit dat zij met korting vlees, margarine en verse groenten konden kopen. De kerstgratificatie en de kolentoeslag vergat ze niet in haar berekeningen.

Dankzij dit minutieuze onderzoek kon voor het eerst op basis van empirische gegevens het gemiddelde inkomen van gezinnen met lage inkomens in een Nederlandse stad worden berekend: 550 gulden per jaar. Aangenomen mocht worden dat dit bedrag voor het hele rijk gold. Een andere conclusie was dat in Eindhoven meer dan 10 procent van de bevolking onder de armoedegrens leefde. Dit hield in dat er een substantiële groep was die een inkomen had dat volstrekt ontoereikend was om te voorzien in de eerste levensbehoeften.

De grootste armoede kwam voor onder rentetrekkers en gepensio-

neerden. De Invaliditeits- en Ouderdomswet die in 1919 van kracht was geworden was indertijd een hele vooruitgang geweest, maar voldeed nu niet meer. Vaak moesten dochters en zonen noodgedwongen hun ouders in huis nemen. Daarbij ging het met name om kinderen die zelf middelmatige inkomens genoten. Daarnaast leverden inwonende kinderen een aanzienlijk aandeel in het gezinsinkomen. Hierdoor kwam het onderwijs van die kinderen in het gedrang. Welke kansen op opleiding hadden jongens en meisjes nog die al op veertienjarige leeftijd uit werken moesten gaan om het gezinsinkomen aan te vullen? Dit bestendigde sociale verschillen, concludeerde de promovendus. Het geschetste patroon hield een situatie in stand waarin kinderen van slecht opgeleide vaders weinig kansen hadden op een goede opleiding en dito betaald werk. Dat was niet rechtvaardig en zou zich uiteindelijk tegen de samenleving keren. De maatschappij profiteerde namelijk van een selectie van werkkrachten op basis van geschiktheid en niet op basis van financiële mogelijkheden.

Verwey-Jonker concludeerde dat een vicieuze cirkel in gang werd gezet. De huidige generatie werkenden zorgde voor de vorige generatie en kon daardoor niet in een eigen pensioen investeren. Ze zou daardoor weer ten laste komen van de eigen kinderen. Om de duivelskring der armoede te doorbreken was het verantwoord tijdelijk ingrijpende maatregelen te nemen om de zorg voor de 'ouden van dagen' niet langer op de schouders van hun eigen kinderen te leggen, maar op die van de gemeenschap. De Eindhovense situatie stak daarbij vermoedelijk nog gunstig af bij de landelijke. Hier had een aantal bedrijven relatief goede ouderdomsvoorzieningen en genoot een vrij groot percentage kinderen dat niet meer leerplichtig was, onderwijs. Dat Verwey-Jonker deze mechanismen zo goed doorhad is ook terug te voeren op ervaringen in haar eigen familie en die van Evert. Het weduweschap, evenals het verdampen van opgebouwde reserves na de Eerste Wereldoorlog, zorgde ervoor dat diverse familieleden hun laatste levensjaren noodgedwongen bij hun kinderen moesten intrekken.[10]

Haar onderzoek was geïnspireerd op Engels onderzoek. In *Poverty. A study of townlife* liet Seebohm Rowntree zien dat in 1901 bijna 10

procent van de bevolking in York moest leven van een bedrag dat niet volstond voor de eerste levensbehoeften. Het bijzondere van zijn onderzoek was dat hij op basis van gegevens over inkomsten, uitgaven en levenswijze voor het eerst een *poverty-line* construeerde. Hilda Verwey-Jonker vertaalde dit met armoedegrens. Ze liet zien dat de poverty-line in Eindhoven vergelijkbaar was met die in York vier decennia eerder. Het proefschrift bouwde ook voort op eerder onderzoek dat Hilda Verwey-Jonker voor Hein Vos had gedaan ter onderbouwing van het Plan van de Arbeid. Toen had 'de inhoud van de linnenkast', oftewel het uitgavenpatroon van arme gezinnen, centraal gestaan. Voor de dissertatie keek ze naar de inkomsten.

Het onderzoek was een van de eerste wetenschappelijke studies in Nederland naar armoede.[11] Hilda Verwey-Jonker schreef het proefschrift vooral omdat ze dit nuttig vond voor de 'plan-wetenschap' en de 'practische economie'. Door de crisis in de jaren dertig was ze er steeds meer van overtuigd geraakt dat het belangrijk was de economie te ordenen, te beheersen en te plannen. Hiervoor was kennis nodig en haar proefschrift voorzag daarin. Gegevens over lage inkomens gaven inzicht in de verbanden tussen consumptie en productie. In de woorden van Verwey-Jonker: 'De beheersing van de maatschappelijke krachten, die meer en meer als een dwingende eis wordt erkend, is alleen mogelijk bij een zo grondig mogelijke kennis van alle faktoren, dus ook van de afzetmogelijkheid.' Afzetmogelijkheden van producten waren voor bedrijven cruciaal. Daarvan raakte ze ook doordrongen doordat ze via haar echtgenoot vertrouwd was geraakt met het reilen en zeilen van een groot concern dat consumptiegoederen produceerde.

Het werk van Verwey-Jonker leverde een bijdrage aan de theoretische economie en was belangrijk voor statistici die zich bezighielden met het berekenen van het nationale inkomen en het nationale vermogen. In de literatuur werd de verdeling van het nationale inkomen tot dan toe als een piramide voorgesteld: een top met een klein aantal rijken en naar beneden toe steeds meer armen. Dit suggereerde dat de mensen aan de basis zelfs van inkomsten verstoken zouden zijn. Verwey-Jonkers analyse liet zien dat dit beeld niet correct was. Haar theoretische conclusies onderbouwde ze met wiskundige formules. Het

ligt voor de hand dat familieleden die goed thuis waren in de wiskunde hierbij een helpende hand hadden geboden. Deze kwantitatieve benadering stond mijlenver af van haar eerdere publicaties met cultuurkritiek op het socialisme en fascisme. Maar juist begin jaren veertig was werken met cijfers die niets met de oorlog te maken hadden en die niet voor de Duitsers bestemd waren een verademing volgens Hilda Verwey-Jonker.[12]

Het proefschrift van Verwey-Jonker ging over mensen die vaak in grote armoede moesten leven. Leven van een laag inkomen betekende dat ouders geen geld hadden om hun kinderen voldoende te eten te geven of woonden onder kommervolle omstandigheden. Toch ontbrak verontwaardiging over het feit dat ruim 10 procent van haar medestadsbewoners onder de armoedegrens moest leven. Schrijnende gevallen verdwenen achter getallen over de omvang van inkomens, aantallen gezinsleden of percentages meerderjarige inwonende kinderen. Concrete mensen werden alleen zichtbaar toen ze de bijdragen die jonge kinderen aan het gezinsinkomen moesten leveren noemde evenals de oudere echtparen die uit elkaar werden gehaald om hun laatste levensjaren in zogenoemde 'Liefde-gestichten' door te brengen. Over die statistische benadering van armoede zei Verwey-Jonkers zoon Maarten in een radioprogramma in 2000: 'En dan dacht ik wel eens: hoe kan je over lage inkomens oordelen, je bent nog nooit in een kroeg geweest in Eindhoven. Probeer ook eens af te dalen naar dat niveau waarvan je meent dat je goede en misschien heel terechte opvattingen hebt, maar leg nu je oor ook eens te luisteren op dat niveau waar je zelf over spreekt.' De 92-jarige moeder, ook in de studio aanwezig, vond dat haar 67-jarige zoon geen recht van spreken had. Hij was pas tien jaar oud toen zij de dissertatie schreef. 'Toen was het toch ook geen kroegloper, denk ik. Bovendien, het was toen oorlog, toen was de situatie heel anders.'[13]

Het proefschrift was een van de weinige sociografische onderzoeken die in de oorlog werden verricht. De promotie was gepland voor 4 mei 1943. Kort daarvoor hadden de Duitsers echter besloten dat alle studenten een loyaliteitsverklaring moesten tekenen. De Amsterdamse faculteit der letteren – waar de plechtigheid zou plaatsvinden – besloot daarop geen promoties meer te houden. Het manuscript was

echter al verspreid en naar de boekhandel gestuurd. Promoveren op een tekst die al gepubliceerd is, is hoogst ongebruikelijk, maar dit werd na de oorlog door de vingers gezien. Op 9 oktober 1945 promoveerde Verwey-Jonker cum laude tot doctor in de letteren.[14] Een dag eerder had ze nog deelgenomen aan de vergadering van het hoofdbestuur van de Nederlandse Volksbeweging.[15]

De titel opende deuren.[16] Niemand kon aan haar bekwaamheid twijfelen. Maar ook oefende het onderzoek invloed uit op de politieke besluitvorming. Tijdens de oorlog had de commissie-Van Rhijn zich in Londen gebogen over een betere voorziening voor ouderen. Dit werk resulteerde in 1947 in de Noodwet-Ouderdomsvoorziening, beter bekend onder de naam Noodwet-Drees. Het proefschrift vormde de perfecte onderbouwing voor een collectieve oudedagsvoorziening. Voor de behandeling van de Noodwet-Drees werd de dissertatie uitgedeeld in de Tweede Kamer. Drees had groot ontzag voor het proefschrift van mijn moeder, zei Maarten Verwey.[17] De Kamerleden die over de Noodwet moesten discussiëren, waren voorzien van de conclusies van haar onderzoek. 'Mevrouw, u hebt mij overtuigd!' liet een conservatief Tweede Kamerlid Verwey-Jonker jaren later weten.[18] Ook Verwey-Jonker zelf wees erop dat haar dissertatie ingezet werd voor de nieuwe oudedagsvoorziening.[19] Tinbergen had het resultaat met 'grote belangstelling en bewondering voor je vindingrijkheid' gelezen. 'Ik herinner me nog levendig hoe jouw werk een opmerkelijke verrijking betekende voor het onderzoek naar lage inkomens,' schreef hij.[20] Ook bood het belangrijke argumenten om de leerplicht te verlengen evenals empirische gegevens om de uitbouw van de sociale zekerheid te ondersteunen.[21]

In het wetenschappelijke tijdschrift van de sociologen *Mensch en Maatschappij* verscheen een lovende recensie: 'Dit onderzoek is een voortreffelijk staal van scherpzinnig, nauwgezet analyseren van sociale gegevens, consciëntieus combineeren ervan, geduldig streven naar het gewenschte resultaat.'[22] De resultaten van haar onderzoek werkten lang door, aldus Henkes. Verwey-Jonker bracht ontwikkelingen in kaart, zoals het doorgeven van armoede over de generaties heen, die ook later armoedeonderzoek beïnvloedden. Daarnaast introduceerde ze het begrip armoedegrens in Nederland dat tot op de dag van vandaag wordt gebruikt.[23]

De waardering die ze met het proefschrift oogstte, liet Verwey-Jonker zien dat een rationele, empirische aanpak van een (politiek) gevoelig onderwerp effectief was. Die benadering, ontstaan tijdens de oorlog waarin werken met cijfers een welkome afwisseling vormde met gevaarlijk verzetswerk, zou ze later opnieuw met succes kiezen. Maar ondanks de cum-laudepromotie kwam Verwey-Jonker niet in aanmerking voor een positie op een universiteit vanwege de beroepsverboden voor gehuwde vrouwen. Voor J.P. Kruijt betekende de promotie met lof dat hij direct in beeld was voor een hoogleraarschap. Andere, niet cum laude gepromoveerde mannelijke sociologen als J.A.A. van Doorn, P.J. Bouman, F. van Heek en P. Thoenes verwierven die posities eveneens.[24] Verwey-Jonker had geen andere optie dan haar weg te vervolgen als socioloog in de politiek. Ook hier wist ze nadelen in voordelen om te zetten en trad een nieuwe Hilda op de voorgrond.

Eindeloos vergaderen

'Leven is zoveel mogelijk beleven en zoveel mogelijk doen,' zei Hilda Verwey-Jonker in 1957.[25] Maar als er één ding is waarmee Hilda Verwey-Jonker zich bezighield na de bevrijding, dan was het wel vergaderen. Hoewel ze ook nog een gezin had, de eindverantwoordelijkheid voor haar huishouden droeg, onderzoek deed, publiceerde[26], lezingen en spreekbeurten gaf en in de overgebleven tijd het theater bezocht of romans en biografieën las, vormde vergaderen onmiskenbaar de hoofdmoot van haar bestaan. Dit eindeloze vergaderen maakt haar een uitgesproken representant van besturen in de naoorlogse overleg-economie.

Vergaderingen vormden tijdens de wederopbouwjaren het hart van polderend Nederland. Partijen die elkaar van oudsher wantrouwden – katholieken en socialisten, werkgevers en werknemers – sloegen na de bevrijding aarzelend de handen ineen. Om de koudwatervrees te overbruggen moest men elkaar werkenderwijze leren kennen – en hoe kon dat beter dan in het overleg? In talloze nieuwe en bestaande raden, commissies en werkgroepen kwamen de hoofdrolspelers van politiek Nederland elkaar tegen en de socioloog Verwey-Jonker hoorde daarbij. Wat haar karakteriseerde was haar intellectuele instelling

gecombineerd met een praktische en nuchtere aanpak. Ze kon als eerste iets zien en benoemen en durfde lastige kwesties aan te snijden. Daarnaast viel zij op doordat zij vaak als enige vrouw in mannengezelschappen verkeerde.

Voor Verwey-Jonker was het een uitgemaakte zaak dat zij de maatschappij mede vorm wilde geven. Het nadenken over en het veranderen van de samenleving was wat haar ten diepste dreef. Denken en doen waren onlosmakelijk met elkaar verbonden – veel denken, veel doen en heel veel vergaderen. Een partijgenoot: 'Ongetwijfeld heeft een belangrijk deel van haar levenswerk gelegen in haar inbreng in eindeloos veel vergaderingen, klein en groot, een myriade stipjes in haar loopbaan.'[27] Ze was actief op lokaal, nationaal en internationaal niveau – en soms op alle drie niveaus tegelijk. Daarnaast functioneerde ze in besturen zowel namens de PvdA als op basis van haar persoonlijke expertise. Sommige functies deden een zeer groot beroep op haar tijd, andere vroegen veel minder van haar. Om een indruk te krijgen van haar rol in polderend Nederland volgt hier een overzicht van de organisaties waar zij na de oorlog bij betrokken was.[28]

Direct na de oorlog trad ze toe tot het hoofdbestuur van de NVB (1945-1946). Daarna was ze voor de PvdA lid van de beginselprogrammacommissies in 1947, 1959 en 1977, lid en voorzitter van het curatorium van de Wiardi Beckman Stichting (1958-1975)[29], lid van de Eindhovense gemeenteraad (september 1953-september 1962) en de Eerste Kamer (23 november 1954-16 mei 1957). Ze was lid van een Tribunaal en betrokken bij de perszuivering in 1945. Namens de Nederlandse regering maakte ze deel uit van de eerste en derde delegatie naar de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties (1946 en 1948), ze vertegenwoordigde Nederland in het opzetten van de VN International Refugee Organisaton (1946-1948) en de World Association for the Study of the World Refugee Problem.[30] Tussen 1945 en 1973 was ze lid van de latere Emancipatieraad, de Commissie van Advies voor Arbeid van Vrouwen en Meisjes en vanaf 1956 bekleedde ze het voorzitterschap van deze adviescommissie van de regering. Presidente van de invloedrijke maatschappelijke organisatie Vrouwenbelangen was ze tussen 1951-1955, kroonlid van de SER tussen 1956 en 1972. Tussen 1957 en 1972 gaf ze bovendien veertien jaar lang mede

leiding aan de SER als lid van het Dagelijks Bestuur. Daarnaast nam zij deel aan diverse commissies van de SER. Verder was ze lid van de staatscommissie grondwetsherziening (1953-1958);[31] in 1953 nam ze deel aan de Adviescommissie van het Rampenfonds onder voorzitterschap van prins Bernhard. Ze was voorzitter van een werkgroep die onderzoek deed naar de achtergrond van de leden van de Remonstrantse Broederschap,[32] ze zat in het algemeen bestuur van de VPRO tussen 26 april 1966 en 9 juni 1971,[33] werd in 1971 geïnstalleerd als buitenuniversitair lid van de Universiteitsraad van de Universiteit Leiden, werkte mee aan de oprichting van de Teleac in 1964 en was een tijd lang voorzitter van deze educatieve omroep.[34] Ze was voorzitter van werkgroepen die onderzoek deden naar Ambonezen[35] en naar allochtonen[36]. Na het bereiken van de officiële pensioengerechtigde leeftijd nam het vergaderen beduidend af, maar ophouden deed het nooit.

Hoewel bovenstaande opsomming anders doet vermoeden, accepteerde Verwey-Jonker niet iedere uitnodiging om lid te worden van een raad of werkgroep. Als bestuurslid en latere voorzitter van het in oktober 1944 opgerichte Comité tot Bijstand aan Joodsche Minderjarigen, weigerde ze deel uit te maken van de Commissie Oorlogspleegkinderen. Verwey-Jonker schreef de minister van Justitie dat ze geen vertrouwen had in de samenwerking met voorzitter Gesina van der Molen. Ze vond dat het deze autoritaire calvinistische verzetsvrouw en latere hoogleraar internationaal recht ontbrak aan professionele kennis om deze functie goed te kunnen uitvoeren. Journalist Elma Verhey suggereerde dat Verwey-Jonker misschien zelf ambities koesterde om voorzitter te worden.[37]

In de periode 1945-1972 vervulde Verwey-Jonker haar meest invloedrijke en meest tijdrovende functies. Begin jaren vijftig had ze zelfs een kamer in Den Haag waar ze door de week kon overnachten omdat het anders onmogelijk was de vele bijeenkomsten bij te wonen. Eindhoven lag relatief ver verwijderd van de politieke machtscentra. Verwey-Jonker reisde meestal per trein en 's avonds was haar woonplaats niet meer altijd op tijd te bereiken. Hiermee was ze haar tijd ver vooruit. In de jaren vijftig was het ongehoord dat een moeder met jonge kinderen een kamer in Den Haag aanhield om haar bestuurlijke werkzaamheden te kunnen verrichten. Voor het internationale vluch-

telingenwerk moest ze in de eerste jaren direct na de oorlog zelfs geregeld naar het buitenland. In een van de weinige persoonlijke brieven aan haar echtgenoot die bewaard zijn gebleven, memoreert ze bijvoorbeeld dat ze 'vanavond "even" naar Bonn [moet], waar morgen een vergadering is van de Europese studiecommissie'. Aangezien Evert op dat moment al anderhalve maand in de Verenigde Staten was en daar nog ruim een week zou blijven, zorgde huishoudelijke hulp Hillie van de Schoot voor Maarten, Ejo, Lydia en Sybrich.[38]

Als moeder week ze af van het gangbare patroon, als eerste, enige of een van de weinige vrouwen in mannengezelschappen eveneens. De condities waaronder Verwey-Jonker haar werk deed, staken vaak schril af bij de faciliteiten waarover menig mannelijke collega beschikte. Zij hadden vrijwel altijd een (riant) bezoldigde functie, werden ondersteund door secretaresses en hadden de beschikking over een kantoor. Hilda Verwey-Jonker daarentegen ontbeerde iedere administratieve ondersteuning, kreeg hooguit presentiegeld of een bescheiden onkostenvergoeding en werkte vanuit huis. Dit werd duidelijk zichtbaar in haar functie als vertegenwoordiger van de Nederlandse regering in (de voorloper van) de International Refugee Organisation.[39] Dit betrof een prestigieuze positie in de internationale diplomatie. Haar plaatsvervanger was de secretaris van de minister-president. In tegenstelling tot de vertegenwoordigers uit andere landen die allen salarissen genoten en een ambtelijk apparaat tot hun beschikking hadden, kreeg zij geen honorarium en miste ze bovendien secretariële en andere institutionele ondersteuning. Zij typte zelf haar verslagen en onderhield haar internationale correspondentie vanuit haar eigen woning. De bescheiden onkostenvergoeding stelde haar niet eens in staat representatieve kleding aan te schaffen.[40] Dergelijke zaken doen ertoe in dit soort functies. Wie er niet over beschikte, moest zich extra inspannen om iets voor elkaar te krijgen en om gezag te verwerven.

Niet alleen de voorwaarden waaronder Verwey-Jonker haar werk moest doen, verschilden van die van menig collega, ook was haar positie minder prestigieus dan die van de mannen met wie zij eerder had samengewerkt. Haar vroegere kameraden in de SDSC hadden mooie functies verworven: Jan Tinbergen werd hoogleraar en directeur van het Sociaal en Cultureel Planbureau, Hein Vos minister, haar

echtgenoot directeur van het Philips Nat lab, Henk Brugmans directeur van het Europa College in Brugge. Sicco Mansholt werd minister met als enige ervaring 'vijf jaar oorlog en illegaliteit'.[41] De man met wie zij leiding gaf aan de politieke vernieuwing in het bevrijde zuiden, Wim Thomassen, werd burgemeester van Zaandam, Enschede en later Rotterdam. Plaatsgenoot Beel bracht het zelfs tot minister-president. Ongehuwde vrouwelijke collega's zoals Marga Klompé of Marie Anne Tellegen maakten carrière als minister en *chef de cabinet* van de koningin. Dergelijke posities waren onbereikbaar voor Verwey-Jonker. De jure was ze zelfs handelingsonbekwaam tot 1956. Dat moet haar goed dwars hebben gezeten, maar ze liet zich niet uit het veld slaan. Dankzij haar vele talenten, haar wendbaarheid en haar uitzonderlijke gedrevenheid hield ze het vol. Met recht mag haar pioniersrol als gehuwde vrouw in het publieke domein een prestatie van formaat worden genoemd. Verwey-Jonker was een voorbeeld en bron van inspiratie voor vele mannen en vrouwen: ze leefde voor dat vrouwen en moeders in de politiek ertoe deden en iets konden bereiken.[42]

Wie de vele commissies en werkgroepen overziet waaraan Verwey-Jonker deelnam en zich realiseert welke prijs ze betaalde om dit allemaal te kunnen doen, vraagt zich af of ze hier plezier aan beleefde. Dat lijkt niet erg waarschijnlijk. Het eindeloze overleg moet vaak saai en taai zijn geweest. Veelzeggend is een ironische beschrijving van een bijeenkomst van de beginselprogrammacommissie van de PvdA van de hand van Hedy d'Ancona en Ed van Thijn. De oud-ministers:

> Na al dat geharrewar is het een verademing om af te reizen naar een vergadering van de kopgroep. Fijn weer een avondje diepdenken met een handjevol bezonken partijgenoten over de nieuwste beginselen van onze partij. Deze keer moeten we wel een heel eind rijden. Zwolle is de bestemming. Het is een voetval voor de Noordelingen in ons midden die er op gestaan hebben dat al het gepraat over gelijkheid en broederschap nu ook eens wordt waar gemaakt in de keuze van de vergaderplaats. Bij aankomst blijkt alleen Hilda nog maar aanwezig te zijn. Punctueel als altijd zit ze om acht uur precies in de startblokken, de negende versie van het hoofdstuk Welzijn opengeslagen voor zich. Het

> is haar versie. De acht vorige concepten zijn bij voorgaande gelegenheden genadeloos de grond in geboord. Ook door haar. Zij die faalden zitten nu klaar om haar stuk te beoordelen. Daar kan geen zegen op rusten. En inderdaad, zin voor zin wordt Hilda's huiswerk aan flarden gepraat. Maar beter dan wie ook kan zij tegen een stootje. Onverstoorbaar neemt ze het op zich een tiende versie te zullen maken.[43]

Op deze manier vergaderen vergt geduld, uithoudingsvermogen en zelfbeheersing. Hierover was Verwey-Jonker steeds meer gaan beschikken. De vooroorlogse gepassioneerde socialist was veranderd in een vergadertijger. Dit valt niet los te zien van de veranderingen in het politieke landschap. Na de oorlog vierde het polderen met zijn overlegcultuur hoogtij. Wilde Verwey-Jonker invloed uitoefenen dan moest ze meebewegen. Langzaam maar zeker schikte ze zich. Hilda Verwey-Jonker was bereid en in staat zich te vernieuwen, maar dat ging haar niet altijd even gemakkelijk af. Af en toe ontvlamde ze, in de Eindhovense gemeenteraad bijvoorbeeld en in de International Refugee Organisation. Jeltje van Nieuwenhoven vertelde dat haar zwakte was dat ze 'erg boos' kon worden. Ondanks haar heldere redeneringen was ze 'een brok emotie'.[44] Maar meestal wist ze zich te beheersen. Haar gevoelens onder controle, de agressie onderdrukt. Zeker voor vrouwen die in de jaren vijftig publieke functies vervulden was het essentieel niet emotioneel te worden. Verwey-Jonker: 'Voor de emotionele geaardheid van de vrouw zijn de mannelijke collega's [in de Tweede Kamer] soms zeer bang en het belet hun meermalen candidaten onder vrouwen te zoeken. Men vindt haar vaak ook te fel.'[45]

De wilde haren werden letterlijk in toom gehouden. De kapper zorgde voor een keurig uiterlijk en ze verving de losse kleding uit de jeugdbeweging door nette mantelpakken. Hedy d'Ancona herinnert zich dat Verwey-Jonker er altijd 'onberispelijk' uitzag.[46] Tijdens het bezoek aan koningin Wilhelmina in Engeland maakte Verwey-Jonker kennis met zoiets decadents als lipstick. Make-up gebruiken was voor haar een enorme stap. Tientallen jaren na dato herinnerde ze zich nog hoe schuldig ze zich voelde toen ze haar eerste lippenstift

aanschafte.[47] Het kleuren van de lippen was een handeling met een symbolische betekenis. Het markeerde de overgang naar een uiterlijke presentatie waarin vrouwelijkheid benadrukt werd. Dit proces verliep parallel aan de ervaringen in de partij die ervoor zorgden dat Verwey-Jonker zich realiseerde dat zij zichzelf wel als intellectueel kon zien, maar dat anderen haar slechts 'als vrouw' zagen. Dit wakkerde haar feministische bewustzijn aan. Opkomen voor vrouwenbelangen en het benadrukken van haar sekse via haar uiterlijk gingen zo gelijk op.

Beheerst en rationeel gedrag was nodig om als vrouw in mannengezelschappen te kunnen functioneren en hoorde ook bij intellectueel zijn – en in die hoedanigheid wilde zij eveneens gekend worden. Ook hier zien we een opmerkelijke verschuiving. Als politicus en bestuurder deed ze na de oorlog veelvuldig een beroep op cijfers, recent onderzoek, buitenlandse ontwikkelingen en internationale verdragen. 'Hilda was van de feiten,' zei Jeltje van Nieuwenhoven. Haar opstelling was er een van: 'ik heb dat onderzocht, ik heb dat op me laten inwerken, en ik heb het zo goed onderzocht, de voors en de tegens en de zijstraten en ik weet nu wat de uitkomst is,' aldus de oud-voorzitter van de Tweede Kamer.[48] Dit betekende echter allesbehalve dat ze een wereldvreemde studeerkamergeleerde was. 'Verstandig en verstandelijk,' zo omschreef Hedy d'Ancona haar.[49] Ze was goed in het bedenken van praktische oplossingen. Niet voor niets noemde een van haar opvolgers in de SER haar een linkse socioloog met twee rechterhanden.[50] Een goed voorbeeld van haar nuchtere aanpak is haar geslaagde interventie in een hoog oplopende discussie in de SER over de mogelijke invoering van de zomertijd. Met een amendement dat Nederland zich aan zou sluiten bij andere West-Europese landen indien die over zouden gaan tot de invoering van zomertijd, haalde Verwey-Jonker de angel uit hoogoplopende discussies.[51]

Een ander voorbeeld van haar praktische instelling is haar inzet voor de getroffenen van de watersnoodramp in Zeeland in 1953. Om de slachtoffers te helpen werd een Adviescommissie aan het al langer bestaande Rampenfonds toegevoegd. Naar goed gebruik in de polder maakten onder anderen een vertegenwoordiger van de werkgevers, een van de werknemers, iemand van de Raad van Kerken alsmede

Eindeloos vergaderen. Hier met enkele leden van de adviescommissie van het Rampenfonds die werd ingesteld na de Zeeuwse watersnoodramp in 1953.

Verwey-Jonker namens het Nederlands Vrouwencomité deel uit van het gezelschap. Na overleg met vrouwenverenigingen kwam Verwey-Jonker met een gewaagd voorstel. Diegenen die hun hele huisraad kwijt waren, zouden 100 procent, 125 procent of 150 procent van de kosten van een standaard inboedel krijgen uitgekeerd. Wie kostbare meubels bezat kreeg iets meer, anderen kregen 100 procent. Dit stuitte op verzet. Wie weet zouden sommige mensen dit geld maar aan nutteloze zaken uitgeven. Compensatie in natura was beter. En wie eerder nooit fatsoenlijk huisraad had, zou daar nu ineens wel over kunnen beschikken. Mede omdat de leden van de Adviescommissie hun voorzitter, prins Bernhard, niet tegen durfden te spreken, haalde Verwey-Jonkers voorstel het. Als prins Bernhard aan het einde van een discussie zei: 'Dus, heren, we doen het zoals mevrouw Verwey het heeft voorgesteld?', dan slikten ze hun bezwaren in.

Naast een gedurfde oplossing voor de schadevergoedingen kwam ze met praktische voorstellen over bijvoorbeeld de kosten van het schoonmaken van waterputten.[52] In Eindhoven was ze betrokken bij de actie 'hamers en dweilen voor het noodgebied'. Deze campagne

ging ervan uit dat huisvrouwen na de overstroming op de eerste plaats behoefte hadden aan schoonmaakartikelen en huishoudelijk gereedschap. Om andere acties niet te doorkruisen was besloten tot een inzameling in natura. Padvinders en verkenners gingen de huizen langs en haalden dweilen, zeep, schuurmiddelen, bezems en hamers op die vervolgens door maatschappelijk werksters naar het rampgebied werden gebracht. Als presidente van de landelijke organisatie Vrouwenbelangen riep ze alle afdelingen op het Eindhovense voorbeeld te volgen.[53]

Het vele vergaderen en het beheersen van emoties vroegen een prijs, maar betekenden ook dat Hilda Verwey-Jonker aan haar idealen en ambities kon blijven werken. Na de oorlog werd dat steeds meer het opkomen voor machtelozen. Dit is niet los te zien van haar eigen situatie. Haar inzet in de jaren vijftig en zestig voor gehuwde vrouwen raakte niet alleen aan feministische idealen maar ook aan persoonlijke belangen. Ze noemde de resultaten op dit gebied het belangrijkste wat ze voor elkaar wist te krijgen.[54] Het aanpassen aan het poldermodel leverde haar veel waardering op van buitenlandse journalisten en van Eleanor Roosevelt. De organisatie Vrouwenbelangen droeg haar op handen. Plakboeken vol met felicitaties ter gelegenheid van het afscheid van het curatorium van de Wiardi Beckman Stichting en het eredoctoraat spreken boekdelen over de waardering die ze als 'vergaderaar' genoot.

De gezaghebbende econoom Kees de Galan, een van haar opvolgers als SER-kroonlid: '[Ze heeft] een onuitwisbare indruk achtergelaten. Ik denk vooral omdat ze steeds verstandige dingen zei (en schreef natuurlijk) en omdat ze altijd erg aanwezig was. Je kon haar wel letterlijk, maar niet figuurlijk over het hoofd zien. Opvallend was speciaal haar voortdurende aandacht voor minder bedeelden: laagstbetaalden, minderheidsgroepen, vrouwen. Geen zeurderige aandacht, niet zielig doende, maar op basis van feiten en argumenten. Wel fel en strijdbaar, niet drammerig.' Partijvoorzitter Ien van de Heuvel schreef enkele regels 'omdat we in de partij veel te weinig aardig tegen elkaar zijn' en liet haar weten: 'Lieve Hilda, jij behoort tot de – vrij kleine – groep van mensen die ik echt bewonder: Rustig je

gang gaan, geen kouwe drukte, maar erg goed weten wat je wil en er dan ook voor staan.'[55] Al deze mooie woorden zullen Verwey-Jonker niet koud hebben gelaten. Maar ook zonder deze waardering zou ze zijn doorgegaan.

8

‘Une femme qui prend la parole en public, est une femme publique’

Naar de Verenigde Naties

Hilda Verwey-Jonker liet de teleurstellingen van 1945 snel achter zich. In februari 1946 sprak ze alweer de allereerste Algemene Vergadering van de Verenigde Naties toe. Namens de Nederlandse regering riep zij de wereldgemeenschap op de deelname van vrouwen aan het politieke leven te stimuleren.[1] De overgang kon niet groter zijn: van Eindhoven naar de wereldpolitiek. Dankzij de afvaardiging naar de Verenigde Naties raakte Hilda Verwey-Jonker intensief betrokken bij het wereldwijde vluchtelingenwerk. Maar ook scherpte het internationale werk haar feministisch bewustzijn. Het verbeteren van de positie van vrouwen ging niet alleen over weinig geprivilegieerde seksegenoten, maar raakte ook haar eigen situatie. De kennismaking met vrouwen uit andere delen van de wereld confronteerde haar met andere stijlen van werken, ze zag hoe Nederland in sommige opzichten een buitenbeentje was en leerde meer over solidariteit tussen vrouwen. Zo had Verwey-Jonker de uitnodiging voor de afvaardiging naar de Verenigde Naties te danken aan een bondgenootschap van vrouwen: het in de zomer van 1944 door de jurist Marie Anne Tellegen en de historicus Jane de Iongh opgerichte Nationaal Vrouwen Comité.[2]

Tijdens de oorlog had Verwey-Jonker enkele malen aan vergaderingen van de toen nog illegale koepelorganisatie deelgenomen. Het comité vertegenwoordigde katholieken, protestanten, liberalen en sociaaldemocraten en wilde vraagstukken bespreken die vrouwen aangingen en daarmee naar buiten treden. Het comité nam het voor die tijd vooruitstrevende standpunt in dat iedere vrouw vrij hoorde te zijn in het kiezen van een beroep en het verrichten van beroepsarbeid.

Marie Anne Tellegen.

In de persoon van Marie Anne Tellegen had het Nederlands Vrouwen Comité een machtige eerste voorzitter. Op 15 oktober 1945 benoemde koningin Wilhelmina haar tot haar chef de kabinet waardoor Tellegen de trait-d'union tussen regering en kroon vormde. Tellegen was een sterke persoonlijkheid, die grote indruk maakte op haar omgeving. Ze was een actieve directeur, die veel contacten onderhield met ministers en hoge ambtenaren en zelfs aanwezig was bij de vorming van kabinetten. In Haagse kringen zei men dat ze optrad alsof ze een extern lid van de kabinetten-Drees was. Wanneer er posten te verdelen waren, wist Tellegen vaak een getalenteerde vrouw naar voren te schuiven. Zo was Tellegen erin geslaagd de minister van Buitenlandse Zaken Kleffens ervan te overtuigen dat er een vrouw in de delegatie naar de Verenigde Naties moest.[3] Roos Vermeij, die het leven van Tellegen bestudeerde: 'Zij dwong dat soort zaken af. Ze had statuur. Zij zei dat iets moest en dan vonden die heren dat ook allemaal. Ze was heel actief met vrouwen in allerlei commissies duwen. Daar hadden die vrouwen zelf niet eens over nagedacht.'[4] Het idee van een vrouw in de delegatie naar de Verenigde Naties kwam van Jane de Iongh, die Tellegen vertelde dat de Engelse regering aandacht kreeg voor vrouwen in de diplomatieke dienst.[5]

Niet alleen haar eigen gezag, ook de steun van de majesteit bepaalde het speelveld van de directeur. Koningin Wilhelmina koos voor een chef de kabinet die zich, in haar eigen woorden, bezighield met 'vrou-

wendingen'. De 'vrouwendingen' waren uitgebreid aan de orde gekomen in de besprekingen voorafgaand aan de benoeming. Koningin Wilhelmina ondersteunde het werk van het Vrouwencomité nadrukkelijk door het batig saldo van de tentoonstelling *De Nederlandse vrouw 1898-1948* ter gelegenheid van haar vijftigjarig jubileum aan de organisatie te schenken. Dit betrof een bedrag van ongeveer 200.000 gulden.[6] Het is verleidelijk hier te speculeren over een mogelijke bemoeienis van de majesteit met de benoeming van Verwey-Jonker in de delegatie naar de allereerste vergadering van de Verenigde Naties. Verwey-Jonker moet een vrouw naar Wilhelmina's hart zijn geweest: jong, uitgesproken vernieuwingsgezind en met ervaring in de illegaliteit. In Engeland had ze van dichtbij gezien over hoeveel talenten deze vrouw beschikte. Zal ze niet goedkeurend hebben geknikt toen de naam Verwey-Jonker naar voren kwam? Of wie weet, misschien wel zelf een voorstel hebben gedaan?

De afvaardiging naar de Verenigde Naties sloot aan bij Hilda's internationale oriëntatie. Haar denken hield niet op bij de landsgrenzen. Als student vertegenwoordigde ze de SDSC in het dagelijks bestuur van de Internationale Socialistische Studenten Federatie en via diezelfde SDSC legde ze internationale contacten met onder anderen de latere Indonesische president Mohammed Hatta. Ze schreef over wereldpolitiek voor *De Proletarische Vrouw* en geloofde niet in een nationaal plan van de arbeid omdat het kapitalisme zich weinig van staatsgrenzen aantrok. Haar antimilitarisme baseerde ze deels op – overspannen – verwachtingen van de Volkenbond.

De Verenigde Naties waren de opvolger van de Volkenbond. De nieuwe organisatie voor vrede, veiligheid en internationale samenwerking was voortgekomen uit besprekingen tussen de geallieerde mogendheden tijdens de oorlog. Ze begon met hooggestemde toekomstverwachtingen zoals blijkt uit de preambule van het Handvest dat op 26 juni 1945 door vijftig landen werd ondertekend: 'WIJ, DE VOLKEN VAN DE VERENIGDE NATIES, VASTBESLOTEN – komende geslachten te beveiligen tegen de oorlogsgesel, die tweemaal gedurende ons leven onuitsprekelijk leed over de mensheid heeft gebracht, en opnieuw het vertrouwen in de grondrechten van de mens, in de waardigheid en waarde van de menselijke persoon, in de gelijke rechten van mannen

en vrouwen, alsmede van grote en kleine volken te bevestigen, en voorwaarden te scheppen, waaronder gerechtigheid en eerbied voor de verplichtingen, die uit verdragen en andere bronnen van internationaal recht voortvloeien, gehandhaafd kunnen worden, en sociale vooruitgang en betere levensstandaarden in grotere vrijheid te bevorderen.'

De zes voornaamste organen van de Verenigde Naties waren de Algemene Vergadering, de Veiligheidsraad, het Internationale Gerechtshof, de Economische en Sociale Raad, de Trustschapsraad en het Secretariaat. Tijdens de oprichtingsvergadering was er veel discussie over de vraag of vrouwen op dezelfde wijze als mannen aan deze gremia zouden kunnen deelnemen. Voorstanders van gelijkstelling van vrouwen aan mannen kwamen vooral uit Latijns-Amerika. Zij wezen op de bijdrage van vrouwen aan de vrede en de groei van de vrouwenbewegingen. De Braziliaanse delegatie nam in deze discussies het voortouw en kreeg steun van Australië, Mexico, Uruguay én Nederland. Uiteindelijk besloot men in het Handvest op te nemen dat alle functies in de organen van de Verenigde Naties op gelijke voet voor mannen en vrouwen open zouden staan.[7] Daarmee toonde de nieuwe organisatie zich vooruitstrevender dan menig land en politieke partij. Zo kregen bijvoorbeeld de Belgische vrouwen pas in 1948 kiesrecht en vond de Nederlandse Anti-Revolutionaire Partij het passieve kiesrecht voor vrouwen pas in 1953 acceptabel.[8]

De positie van vrouwen kwam ook aan de orde tijdens de eerste Algemene Vergadering in Londen in februari 1946. Eleanor Roosevelt, de weduwe van de Amerikaanse president en de machtigste vrouw ter wereld, riep de aanwezige regeringen op vrouwen aan te moedigen deel te nemen aan de 'nationale en internationale gang van zaken'.[9] De Nederlandse regering ondersteunde Roosevelt met de verklaring die Verwey-Jonker in de Algemene Vergadering uitsprak. Haar statement was een vurig pleidooi om vrouwen de kans te geven politiek actief te zijn. Hoewel Verwey-Jonker namens de Nederlandse regering sprak, was haar verklaring in feite een persoonlijk verhaal. Eigen ervaringen met partijgenoten werden hier naar een internationaal niveau getild.

In haar statement merkte Verwey-Jonker op dat niemand had gezegd dat hij niet wilde dat de vrouwen uit zijn land bij de Verenigde

Naties zouden spreken. De oorzaak hiervoor was waarschijnlijk onverschilligheid: 'They might be of an opinion that the women in their countries are just faithful wives and mothers, that they don't want to be members of delegations, that they are not qualified for it and take no interest in it.' Maar daar was zeker iets tegen in te brengen. Het was zeer essentieel dat vrouwen die zich in het openbaar wilden manifesteren, 'should have all the opportunities they want'. En dat gold ook voor vrouwen met huishoudelijke verplichtingen! Verwey-Jonker veronderstelde dat dat niet zou leiden tot vergaderingen waaraan evenveel vrouwen als mannen zouden deelnemen. Vanwege biologische, sociologische en psychologische redenen zouden vrouwen waarschijnlijk altijd een minderheid vormen in het publieke leven. Ze benadrukte dat vrouwen van het moederschap moesten kunnen genieten en dat getrouwde vrouwen nooit zouden mogen worden verplicht om in fabrieken en op boerderijen te werken. Maar ideeën over participatie van vrouwen veranderden wel snel. Honderd jaar geleden, vóór Florence Nightingale, was er geen sprake van vrouwelijke verplegers. Dat vrouwen nu niet in vergaderzalen te zien waren, wilde dus nog niet zeggen dat dat zo zou moeten blijven. Vergaderen en besturen zouden best vrouwelijke activiteiten kunnen worden.

Psychologische argumenten van tegenstanders pareerde ze door erop te wijzen dat de politiek lang niet zo gewichtig was als mannen het wel voorstelden: 'They might point out, that this is still a man-built world and that women feel strangers as soon as they venture in it. This is true in a way. I must say that men have built this world quite impressive and that we feel duly impressed at first. After a certain time however, some of us feel inclined to say, is that all? All this pomp and all these intricate sentences can be translated into quite simple relations and words.' En wie dacht dat er geen geschikte vrouwen te vinden waren, werd uitgenodigd beter om zich heen te kijken. 'Is there no woman hidden away in a corner, some teacher, some woman professor, some woman doctor? No one who would be of credit to your delegation and who would be extremely glad to have this opportunity to meet men and women in an international sphere?'[10] Een hartelijke toejuiching was haar deel, zowel van de vergaderaars als van de publieke tribune.[11]

Toch kwam er een kritische reactie. Verwey-Jonker had zich nog wel sterker uit mogen drukken volgens de National Federation of Business and Professional Women's Clubs of Great Britain and Northern Ireland. Hun secretaris schreef beleefd: 'We were rather disappointed to find that your approach to the question of the work of the United Nations was not bolder and more adapted to the present day attitude to women.'[12] Deze kritiek zal een eyeopener zijn geweest voor Verwey-Jonker, want voor Nederlandse begrippen liep zij ver voor de troepen uit. Het is al opvallend dat Verwey-Jonker toestemming kreeg van de regering om haar verklaring uit te spreken.

Opmerkelijk is het relatief grote aandeel vrouwen in de Nederlandse delegatie naar de eerste Algemene Vergadering van de Verenigde Naties. De vergadering bestond uit twee bijeenkomsten: een in februari 1946 in Londen en een in New York tussen 23 oktober 1946 en 15 december 1946. De Nederlandse delegatie naar Amerika bestond uit 25 mensen onder wie drie vrouwen: dr. Van der Molen, mr. Witteveen en dr. Lunsingh Meijer.[13] Ter vergelijking: de Tweede Kamer telde op 1 november 1946 vier vrouwen en 96 mannen.[14]

Daarmee stak Nederland positief af bij andere landen. In Londen waren slechts zeventien vrouwelijke deelnemers onder wie officiële en plaatsvervangende gedelegeerden en – lager in de hiërarchie – deskundigen. Onder de 185 eerste afgevaardigden waren vijf vrouwen. Engeland stuurde zijn vrouwelijke minister van Onderwijs Ellen Wilkinson als officiële gedelegeerde en de Verenigde Staten Eleanor Roosevelt. Ook Rusland gaf een vrouwelijke afgevaardigde een vergelijkbaar hoge positie. Nederland, Frankrijk en Noorwegen stuurden plaatsvervangend vertegenwoordigers. Voor de vrouwelijke afgevaardigden organiseerde Eleanor Roosevelt speciale bijeenkomsten op haar hotelkamer waarin informeel veel gesproken werd over de achterstand van vrouwen. Hier werden volgens Verwey-Jonker de eerste kiemen gelegd van de latere VN Commission on the Status of Women. Onder het genot van een kopje thee leerde Verwey-Jonker haar mededelegatieleden beter kennen en kreeg ze de kans de Nederlandse situatie in internationaal perspectief te zien. Nadat ze al eerder had gezien dat beroepsarbeid van gehuwde vrouwen in Engeland veel meer voorkwam dan in Nederland, bevestigden haar buitenlandse collega's haar

in haar indruk dat Nederland in dit opzicht internationaal afweek. Vrijwel nergens was de arbeidsparticipatie van vrouwen zo laag als in Nederland.

Hilda Verwey-Jonker deed veel indrukken op, maar voelde zich soms ook wat onwennig tussen de beroepsdiplomaten en politici. Ze was niet de enige vreemde eend in de bijt, ook de latere minister Sassen maakte hier zijn internationale debuut. Naar eigen zeggen gedroeg haar katholieke collega uit het zuiden zich nog minder aangepast.[15] De Latijns-Amerikaanse vrouwen imponeerden haar door hun flamboyante verschijning. Zij zetten bewust kleding en gedrag in om mannelijke afgevaardigden voor hun feministische karretje te spannen.[16] Een van de meest opvallende delegatieleden was Minerva Bernardino uit Santo Domingo die 'een roode pruik draagt en dagelijks in een nieuw toilet verschijnt en over het geheel genomen meer den indruk wekt, dat zij op een goeden dag een tango zal lanceeren in plaats van een probleem'. Bij zo veel uiterlijk vertoon voelde Verwey-Jonker zich ongemakkelijk: '"Ik zou haar zoo graag eens in een wollen vestje zien," zucht mevrouw Verwey, "desnoods in een geleend."'[17]

Hoewel soberder gekleed, maakte Verwey-Jonker beslist indruk

Hilda Verwey-Jonker (tweede van links) met vrouwelijke VN-gedelegeerden bij Eleanor Roosevelt (staand).

met haar optreden. Na de Londense vergadering bood minister Kleffens haar een nieuwe, prestigieuze internationale functie aan: Nederland vertegenwoordigen bij het opzetten van een internationale vluchtelingenorganisatie. Journalisten die over 'onze eenige vrouwelijke UNO-gedelegeerde' in Londen schreven merkten op hoe exceptioneel het was dat een vrouw, een moeder nog wel, deze taak vervulde. De reporter van *Elsevier Weekblad* begon een wijdlopige loftuiting als volgt:

> Er zijn menschen, die altijd hetzelfde zijn, omdat zij erin zijn geslaagd, zichzelf te vinden en daarna zichzelf te blijven. Men kan hen tegen een scherm plaatsen van goudleer of een steenen muur als achtergrond kiezen: zij blijven wie zij zijn en men noemt dat persoonlijkheid. Mevrouw Verwey-Jonker is een van deze sterken. Zij zit in de lounge van het zeer Engelsche, zeer Mayfair-achtige hotel in een diepe fauteuil gedoken en zij leest. Zij zit er even knus en op haar gemak, even verdiept in haar lectuur, even volmaakt onverschillig voor de 'smart set', die daar komt en gaat, alsof zij in haar huis in Eindhoven is en wacht op de kinderen, die uit school zullen komen. Als men de lounge betreedt, vermoedt men dadelijk, dat juist die kleine tengere vrouw, die daar zoo huiselijk verdiept zit in haar boek, mevrouw Verwey-Jonker is en als men een snellen blik uit twee geestige intelligente ogen opvangt, weet men het zeker.

De journalist besloot als volgt:

> Op een van de vele stoelen in de vergaderzaal der UNO zal deze kleine, tengere vrouw zitten met de diepliggende, donkere oogen, waaruit zoo heel veel begrip en liefde straalt voor alles wat lijdt, maar die ook om haar mond een trekje heeft, waaruit men lezen kan, dat zij het niet alleen bij 'confereeren' zal laten.[18]

Haar postuur was ook een andere journalist opgevallen. Onder de noemer 'A mother in Holland' schreef een onbekende reporter: 'Mevrouw (which means Mrs.) Verwey, Doctor of Sociology, U.N.O. Holland delegate, a diminutive bird-like little lady, who has four children

yet worked for the Dutch "underground" all through the Nazis' occupation. (...) Her pre-occupation with social questions does not mean that she would be averse to a wardrobe full of delightfull new clothes.'[19] Dat Verwey-Jonker in Londen ook aan kleding dacht had mede te maken met de jaren van textielschaarste die ze achter de rug had. Dankzij haar buitenlandse reizen kon ze kleding voor haar kinderen kopen, zo herinnerde ze zich een halve eeuw na dato nog.[20]

Ten slotte Eleanor Roosevelt. In 'Mijn dag' te Londen liet ze haar gedachten gaan over de Tsjechische, Amerikaanse, Indiase en Franse afgevaardigden én over de vertegenwoordiger uit Nederland: 'De jonge mevr. Verwey van Nederland is een zeer bekwame en aantrekkelijke dame. Ik denk, dat zij een ekonomiste is, maar wat ook haar opleiding is geweest, geeft zij blijken van een scherp verstand en van een bekwaamheid om vlug een of andere kwestie die haar raadgevers opwierpen, te vatten. Deze gave wordt dan ook ten zeerste door haar medewerkers gewaardeerd.'[21] In het krantenbericht uit het persoonlijk archief van Verwey-Jonker staat een vuurrood potloodstreepje waarmee ze deze lofzang markeerde. Na alle onaangenaamheden van haar partijgenoten zullen deze woorden van de machtigste vrouw ter wereld een warm bad zijn geweest.

In 1948 ging Verwey-Jonker opnieuw naar de Verenigde Naties voor het eerste deel van de Derde Algemene Vergadering. Deze bijeenkomst vond plaats in Parijs van 21 september tot 12 december 1948. De dertigkoppige Nederlandse delegatie stond onder leiding van de minister van Buitenlandse Zaken Stikker en bevatte vier vrouwen, onder wie Marga Klompé. Verwey-Jonker ging mee als adviseur voor 'vrouwenaangelegenheden' en vanwege haar betrokkenheid bij het VN-vluchtelingenwerk: in 1948 werd de VN International Refugee Organisation officieel opgericht.[22] Dankzij een internationaal secretariaat was de professionaliteit van de organisatie inmiddels toegenomen, maar de sfeer was grimmiger. De euforie over het einde van de Tweede Wereldoorlog was voorbij. De eerste tekenen van de Koude Oorlog wierpen een schaduw over de bijeenkomst. Terwijl in Parijs de afgevaardigden van communistische landen de vertegenwoordigers van westerse mogendheden met woorden bestreden, werd West-Berlijn via een luchtbrug bevoorraad om niet te bezwijken onder Russi-

sche druk. Met de oprichting van de staat Israël en zijn toetreding tot de Verenigde Naties in 1948 kreeg de Palestijnse kwestie extra scherpte. Nederland lag onder vuur vanwege Indonesië. Pas na grote Amerikaanse druk zou Nederland in 1949 de onafhankelijkheid van de voormalige kolonie erkennen.

Ondanks de gespannen verhoudingen lukte het Eleanor Roosevelt de vergadering de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens op 10 december 1948 aan te laten nemen, een waar huzarenstukje. Ze had effectief weten te laveren in het mijnenveld van de internationale betrekkingen en had met grote voortvarendheid en deskundigheid gepresideerd over de commissie die de Verklaring voorbereidde.[23] Het is bijzonder omdat het het allereerste internationale document is dat de rechten van de mens omschrijft. Door het aannemen van de Verklaring stelde de wereldgemeenschap dat alle mensen vrij en in gelijkwaardigheid zijn geboren. Zij sprak zich hiermee uit over rechten en vrijheden die voor ieder mens moesten gelden, sprak over het contact tussen individu en gemeenschap en kende ieder mens sociale, economische en culturele rechten toe. Hilda Verwey-Jonker schreef wereldgeschiedenis door een (bescheiden) bijdrage aan het morele kompas voor de mensheid te leveren.

Hoewel zij in Parijs was voor het vluchtelingenwerk, viel zij af en toe in voor pater De Beaufort en Klompé die de voorbereiding voor de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens namens de Nederlandse regering behandelden. Verwey-Jonker was aanwezig toen een tekstvoorstel aan de orde kwam waarin stond dat het huwelijksrecht geen onderscheid tussen vrouwen en mannen mocht maken 'before and during marriage and after divorce'. De Beaufort had grote problemen met het begrip echtscheiding: 'But Mr. CHAIRMAN we should always keep in mind, that divorce is an evil to society, not a good, because generally speaking, it has a tendency to facilitate the dissolution of society.' Door echtscheiding in de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens op te nemen zou het 'gewone volk' de indruk kunnen krijgen dat de Verenigde Naties huwelijk en echtscheiding op gelijke voet behandelden. Verwey-Jonker had echter ook oog voor de slechte rechtspositie van weduwen en wilde in de tekst laten opnemen dat vrouwen gelijke rechten hebben na ontbinding van een huwelijk door

overlijden. Door 'divorce' te vervangen door 'dissolution of the marriage' wist Verwey-Jonker met een diplomatieke zet twee vliegen in één klap te slaan.[24] In de Nederlandse vertaling luidt de tekst van het bewuste artikel nu: 'Zonder enige beperking op grond van ras, nationaliteit of godsdienst hebben mannen en vrouwen van huwbare leeftijd het recht om te huwen en een gezin te stichten. Zij hebben gelijke rechten wat het huwelijk betreft, tijdens het huwelijk en bij de ontbinding daarvan.'[25] Die uitspraak ging verder dan het Nederlandse recht dat gehuwde vrouwen als handelingsonbekwaam beschouwde.

Hoeveel moeite sommige mannen hadden met vrouwen die in het openbaar over politiek spraken, bleek tijdens een van de vergaderingen van de Commissie inzake de Rechten van de Mens. De voorzitter begon zijn inleiding met de woorden 'une femme, qui prend la parole en public ce n'est pour moi qu' une femme publique'. Aanwezig waren drie vrouwen: Roosevelt, de Nieuw-Zeelandse afgevaardigde en Verwey-Jonker. Na zijn woorden was het even heel stil in de zaal. Ooggetuige Verwey-Jonker: 'Toen begonnen er allerlei mannetjes naar de voorzitter te hollen en op hem in te praten: de officiële gedelegeerde van de Verenigde Staten en de weduwe van President Roosevelt! Die kon toch niet worden uitgemaakt voor een "femme publique". We zagen dat hij mopperde en aarzelde. Toen gaf hij haar toch maar het woord. Ze zei er niets over maar hield rustig haar eerder voorbereide betoog. Die middag was er een andere voorzitter.'[26]

Een klein kaartje met de aantekening 'Uit naam van Eva Perron' in Verwey-Jonkers persoonlijke archief is de stille getuige van een ander incident. Het kaartje van 'Juan Alilio Bramuglia. Ministro de Relaciones Exteriores y Culto. Presidiente de la Delegación Argentina' hoorde bij een peperdure bloemenmand die ze gekregen had van de 'presidiente'[27]. De Nederlandse en Nieuw-Zeelandse vrouwelijke afgevaardigden waren zo onverstandig geweest in te gaan op een verzoek van uitgerekend Minerva Bernardino om hun spreekrecht in de sociale commissie af te staan aan de Argentijnse minister van Buitenlandse Zaken die over het 'Liefdewerk' van Evita Perron zou spreken. Wat hadden de drie vrouwen spijt toen ze de 'brallende rede in het Spaans' van de hoogwaardigheidsbekleder hoorden! Toen ze terugkeerden van de vergadering troffen de drie afgevaardigden allen

het zoenoffer in hun hotelkamer aan. Verwey-Jonker reageerde wat lacherig maar Marga Klompé wilde de mand liever linea recta terugsturen. Uiteindelijk plaatsten ze de bloemen in de lobby van het hotel, maar alle drie beschouwden ze het als een neerbuigend gebaar tegenover 'die dames'.[28]

Naast het harde werken was er tijd voor ontspanning. Hilda Verwey-Jonker en Marga Klompé waren veelgevraagde gasten voor de feesten in Parijs. De door kleding geobsedeerde Verwey-Jonker: 'Je werd geacht iedere keer andere jurken te dragen, maar die hadden we helemaal niet. Marga en ik droegen daarom elkaars blouses, op een zwarte rok, want die hadden we wel. We hadden ook wel plezier hoor met elkaar.' Al met al was het 'een wilde tijd'.[29]

Op kritische afstand van de partij

Het is veelzeggend dat Verwey-Jonker bij de Verenigde Naties was toen dominee Banning op 9 februari 1945 de PvdA officieel ten doop hield met de woorden: Hier de Partij van de Arbeid! Een dag eerder was de SDAP opgeheven. De warme gevoelens die de vooroorlogse Hilda voor het socialisme had, maakten na de oorlog plaats voor distantie. Dit kwam tot uitdrukking in de meer beschouwelijke en bestuurlijke functies die ze zou vervullen. Een goed voorbeeld hiervan zijn de beginselprogrammacommissies, werk dat in het verlengde lag van haar intellectuele belangstelling. Toen op 27 juli 1946 het partijbestuur de eerste beginselprogrammacommissie in het leven riep, was ze erbij, net als in 1937.

Terwijl het programma ontworpen werd, zat Verwey-Jonker tot over haar oren in het internationale vluchtelingenwerk. Veel herinnerde ze zich niet meer van haar inzet voor de commissie.[30] Uit archiefonderzoek blijkt dat ze in ieder geval samen met voorzitter Banning, de radicale publicist De Kadt, de katholieke vernieuwer Geert Ruygers en de econoom Sam de Wolff een maatschappijanalyse schreef voor het beginselprogramma. Dit bonte gezelschap voerde lange en moeilijke besprekingen. De PvdA van 1947 was een andere vereniging dan de SDAP van een decennium geleden en dat moest ook in het beginselprogramma tot uitdrukking komen. Maar hoeveel van het oude ge-

dachtegoed mocht gehandhaafd blijven? Een van de onderwerpen van discussie was het historisch materialisme. Verwey-Jonker hoorde tot die oud-SDAP'ers die – zonder succes – een tekst over de ontwikkeling van het kapitalisme wilden handhaven. Dat gold eveneens voor de keuze om het streven naar socialisatie ondergeschikt te maken aan de parlementaire democratie. De PvdA wilde zo de grens op links markeren door zich af te zetten tegen de ondemocratisch geachte communisten.

De echo van het personalisme klonk door in frasen over de verantwoordelijkheid van het individu en ideeën van Vos en Tinbergen uit het Plan van de Arbeid vonden een weerklank in de roep om economische ordening en een redelijk bestaan voor iedereen. Verder vielen de positieve woorden over het geloof op in het programma. De waardering voor religie institutionaliseerde men zelfs door werkgemeenschappen op religieuze basis binnen de eigen partij op te zetten. Daarmee onderstreepte de jonge partij dat ze zich niet afzette tegen religie an sich, maar alleen tegen politieke partijvorming op religieuze basis.[31] Opvallend was bovendien de manier waarop de PvdA de bescherming van het gezin verankerde in de beginselen. Hiermee nam de partij definitief afscheid van de vooroorlogse marxisten, die vrouwen een gelijkwaardige plaats in de wereld van arbeid en politiek toekenden en die nadachten over manieren waarop zij vrij konden worden gemaakt van een bestaan als huisvrouw. De PvdA werd zo een partij voor 'huismoeders', aldus de politicoloog Van de Velde.[32]

Hiermee sloot de partij aan bij dominante maatschappelijke opvattingen. Tijdens de wederopbouwjaren waakten een zuinige vader Drees en moeder Beel over het land. De welvaart nam mondjesmaat toe, maar soberheid en hard werken stonden hoog in het vaandel. De blik was gericht op Amerika met zijn nieuwe technische wonderen en aantrekkelijke consumptiegoederen. In het oosten loerde het communistische gevaar. Terwijl deskundigen met grootse plannen het land voortvarend op de schop namen, moest het gezin veiligheid en stabiliteit bieden. In deze jaren gold het gezin, met moeder thuis, als bastion tegen de afschrikwekkende communistische Sovjet-Unie waar kinderen in staatscrèches opgroeiden en vrouwen de straten moesten vegen.

Het traditionele huwelijk was de norm en in het gezin waren de gezagsverhoudingen duidelijk vastgelegd: de man was het hoofd der echtvereniging. Zijn echtgenote kon nog geen bankrekening openen zonder zijn handtekening. Haar juridische status was gelijk aan die van een geesteszieke of onmondige. Hij mocht haar aankopen onverwijld terugbrengen naar de winkel wanneer hij dat wilde. Zij zorgde voor de kinderen maar hij had de ouderlijke macht en de zeggenschap over de gemeenschappelijke inkomsten en bezittingen. Wanneer een man zijn macht misbruikte, kon zijn vrouw geen kant op. Berucht was het voorbeeld van de dominee die weigerde de naaste familie van zijn stervende vrouw in zijn huis bij haar toe te laten. De familie spande een kort geding aan tegen de dominee, maar verloor dat omdat de vrouw slechts huisvesting bij haar man genoot. Angst voor 'zedenverwildering' maakte dat men de 'losbandigheid' van de jeugd wilde beteugelen en in strakke gezinsbanen leiden; de wederopbouw vroeg om 'gezonde gezinnen'. Het is een tijd die gesymboliseerd werd door grote gezinnen aan tafel tijdens het avondeten. Beelden die voor de een staan voor gezelligheid en warmte, maar voor de ander voor benauwdheid.[33]

Met een partij die vrouwen als huismoeders zag kon Hilda niet goed uit de voeten. Van de Vrouwenbond in de PvdA had ze niet veel steun te verwachten, die functioneerde vooral als een loyale scholingsorganisatie.[34] Buiten de partij kon ze meer bereiken en niet voor niets koos ze voor het voorzitterschap van de invloedrijke pressiegroep Vrouwenbelangen en het kroonlidmaatschap van de SER in 1957. Eenmaal lid van de SER kwam ze bewust niet meer op partijcongressen en bemoeide ze zich niet met kwesties in de partij, zoals het niet door hem zelf gewenste vertrek uit de Tweede Kamer van Connie Patijn. In een brief aan deze partijgenoot gaf ze aan dat haar mening in de partij niet veel verschil zou hebben gemaakt, waarmee ze ook iets zei over haar invloed in het algemeen.[35]

Niet alleen was de partij niet meer het meest geschikte instrument om haar doel te bereiken, ook verschilde ze diepgaand van mening met de partijtop over bepaalde kwesties zoals bijvoorbeeld Indonesië. Verwey-Jonker had zich onmiddellijk geschaard achter Soekarno's onafhankelijkheidsverklaring van 17 augustus 1945. De coalities on-

der leiding van Schermerhorn, Beel en Drees gingen daar niet in mee. Na moeizaam overleg en twee militaire interventies die omfloerst de geschiedenis in zijn gegaan als politionele acties, moest Nederland in 1949 onder grote internationale druk instemmen met de Indonesische onafhankelijkheid. Achteraf verklaarde Verwey-Jonker dat zij eenmaal in haar leven had overwogen het partijlidmaatschap op te zeggen: naar aanleiding van de Indonesische kwestie.[36]

Plezierig was het er niet. In de partij werd 'onwaarschijnlijk slecht met mensen omgegaan', aldus oud-directeur van de Wiardi Beckman Stichting Wouter Gortzak, 'onverschillig'.[37] Veelzeggend is de observatie van een partijlid in *Het socialistenboek*: 'Als kind, nog onwetend, onnozel en niet gehinderd door al te veel kennis, meende ik dat socialisten aardige mensen waren. (...) Later, veel later, leerde ik dat socialisten heel aardig zijn voor mensen in het algemeen, maar niet voor hun naasten. Die laten ze vallen als bakstenen, benaderen ze horkerig en vergeten ze zodra ze uit hun blikveld zijn verdwenen.'[38] Maar door minder prettige omgangsvormen liet Verwey-Jonker zich niet uit het veld slaan. Ze was zelf ook niet de gemakkelijkste.

Dat Verwey-Jonker na de oorlog haar heil liever ergens anders zocht had vooral te maken met opvattingen over sekse in de PvdA en een gebrek aan steun van diegenen die over de macht beschikten. Met partijleiders als Willem Drees en Koos Vorrink had Hilda geen verdere vijanden nodig en met een partijbestuurslid als Leendert Donker al helemaal niet. Drees had een duidelijk andere visie op de partij en op de sociaaldemocratie dan Verwey-Jonker. Hij wilde eenheid en discipline terwijl Verwey-Jonker pluriformiteit en discussie koesterde. Dit botste verschillende malen, om te beginnen al in 1932. Voor de oorlog had ze met communisten samengewerkt en in 1940 trad Verwey-Jonker toe tot de door Drees verfoeide Nederlandse Unie. Verwey-Jonker keerde zich tegen het zo spoedig mogelijk heroprichten van de SDAP, terwijl Drees niets liever wilde dan dat. Haar handtekening onder het geheime Eindhovense adres werkte niet in haar voordeel. Donker heeft Beel om die reden zwart gemaakt bij Drees, het is niet onwaarschijnlijk dat hij dat bij Verwey-Jonker ook gedaan heeft.[39] Een ander punt was de NVB. Drees was niet te spreken over het beginselprogramma van de NVB dat hij 'heel vaag' vond. Tegen 'het gedoe van Brug-

mans en Hilda Verwey-Jonker' had hij grote bezwaren.[40] Hij weigerde De Quay te ontmoeten, terwijl Verwey-Jonker in het Brabantse en in de NVB wel met hem omging.[41]

Nu stond Verwey-Jonker niet alleen in haar opvattingen over politieke vernieuwing, maar andere (sociaaldemocratische) vernieuwers kwamen wel op invloedrijke posities terecht. Wat van een man nog geaccepteerd werd – de strijd aangaan voor vernieuwing – kon voor een vrouw echter niet door de beugel. De dubbele 'handicap' deed haar de das om. De PvdA in de jaren vijftig en zestig was een typisch mannengezelschap waar vrouwen vrijwel niets in de melk te brokkelen hadden. De partij hield meer van de 'miljoenen huismoeders' dan van strijdbare en onafhankelijke geesten als Verwey-Jonker. De cijfers spreken boekdelen. De naoorlogse PvdA telde een geringer percentage vrouwelijke leden dan de SDAP: 27 procent tegen 32 procent. De eerste PvdA-fractie in de Tweede Kamer in 1946 telde zegge en schrijve één vrouw, de jurist Corry Tendeloo. Zij was niet afkomstig uit de SDAP-gelederen, maar uit de VDB. Tot 1951 zaten er twee vrouwen in het partijbestuur en met de vertegenwoordiging in Provinciale Staten en gemeenteraden was het nauwelijks beter. De 10 procent werd vrijwel nergens gehaald. Historicus Doeko Bosscher: 'Vrouwen waren tweede keus en verwierven een kamerzetel vaak slechts door opvolging van iemand die tussentijds aftrad.'[42]

Dit stond in schril contrast met de mooie – of liever gezegd holle – frasen uit het beginselprogramma van 1947. Hierin stond dat de medewerking van de vrouw aan de opbouw van de democratische gemeenschap onmisbaar was. Daarom werden maatregelen verlangd die niet alleen haar belangen beschermden, maar ook haar medeverantwoordelijkheid voor 'vorm en geest der samenleving' tot uitdrukking brachten. Dat dergelijke mooie beloften in het beginselprogramma van 1959 ontbraken, weerspiegelde de realiteit in de partij derhalve veel beter.[43] Doeko Bosscher maakte duidelijk dat het tot in de jaren zeventig 'behelpen' was met vrouwen. 'Een vrouw moest héél veel in haar mars hebben – Hilda Verwey-Jonker was zo iemand – om in dit typische mannengezelschap voor vol te worden aangezien.'[44]

Maar zelfs een vrouw die door Eleanor Roosevelt als 'zeer bekwaam' werd omschreven lukte het niet om in 1951 op een verkiesba-

re plaats voor de Eerste Kamer te komen. De KVP was toen al bijna toe aan een vrouwelijke staatssecretaris. Dit roept de vraag op wat er gebeurde in de kandidaatstellingscommissies van de sociaaldemocraten. Hoe kon de roep om minstens twee vrouwen in de fractie zo'n loze belofte blijven? Wie het proces van voordragen bestudeert, merkt dat de partijvoorzitter de gelegenheid kreeg zijn invloed te doen gelden. Met succes wist Vorrink eerst getalenteerde vrouwen te weren voor de verkiezing in het noodparlement. Bij de samenstelling van de kandidatenlijst voor de Eerste Kamerverkiezingen in 1946 probeerde hij dat opnieuw, maar ditmaal passeerde de partijraad hem. Bij de volgende kandidaatstelling voor de Eerste Kamer, in 1951, had hij meer succes door het Overijsselse Provinciale Statenlid annex wethouder van Enschede De Jong boven de enige vrouwelijke kandidaat, Verwey-Jonker, geplaatst te krijgen.[45] Uit de beraadslagingen in het dagelijks bestuur blijkt dat de kandidatuur van Verwey-Jonker problematisch lag. De verslagen over de procedure zijn buitengewoon summier – nog geen halve pagina – maar wel werd de volgende opmerking aan het papier toevertrouwd: 'In verband met de candidatuur van pge Verwey-Jonker wordt besloten haar de vraag te stellen, of zij bereid is spreekbeurten voor de verkiezingsactie van de partij te vervullen, dit in verband met een indertijd van haar ontvangen mededeling dat zij, wegens haar critische instelling, niet kon voldoen aan het verzoek om een spreekbeurt te vervullen.'[46] Het lijkt zo alsof de onverkiesbare plaats aan Verwey-Jonkers eigen opstelling te danken was. Toch is dat maar de vraag. In de dossiers over de kandidaatstelling is geen brief van Verwey-Jonker te vinden met een dergelijke strekking.[47] Bovendien is het niet voor te stellen dat Verwey-Jonker uit principiële overwegingen weigerde een spreekbeurt te verzorgen, daarvoor gaf ze veel te vaak voordrachten. Het lijkt er eerder op dat hier sprake is van laster en dat een – imaginaire – weigering werd opgevoerd als de spreekwoordelijke stok om de hond te slaan. Er zaten immers twee tegenstanders van Verwey-Jonker in het bestuur: Vorrink én Donker. Dat ze in 1954 in de Eerste Kamer kwam, was te danken aan het feit dat de zeventigjarige vakbondsbestuurder Cees Woudenberg voor het verstrijken van zijn termijn overleed.[48] Het is wel duidelijk dat de PvdA zich niet veel meer aantrok van het leeftijdenbesluit van de SDAP!

Vorrink hield niet van vrouwen in de politiek. Zijn optreden raakt aan het lastig grijpbare terrein van persoonlijke verhoudingen, macht en erotiek. Een van de weinigen die analyseerden hoe deze mechanismen werkten in de jonge PvdA, was de intellectueel Joke Smit. In haar afscheidsrede van de Amsterdamse gemeenteraad analyseerde ze hoe in de PvdA mannelijkheid en seksualiteit werden ingezet om vrouwen te weren. Joke Smit: 'Hoewel ik in deze raad gezeten heb voor een nette partij, ben ik toch een buitenstaander geweest. Ik zat er namelijk als vrouw. En de politiek is, evenals vele andere sectoren van onze maatschappij, mannenterritorium.' Ze vertelde dat ze met verbaasde ogen had rondgekeken in de gemeenteraad en ontdekte dat in de politiek nog grotendeels 'in het tijdperk van de apen' werd geleefd. Ze verklaarde zich nader:

> In dat ene jaar [in de gemeenteraad] heb ik meer seksuele krachttermen gehoord en schuine moppen dan in de hele rest van mijn leven bij elkaar. (...) Die schuine moppen en die krachttermen hebben een functie. Degenen die zich ervan bedienen doen een poging hun mannelijkheid te onderstrepen of te bewijzen; ze proberen met behulp van seksuele symboliek te laten zien dat ze echte kerels zijn. Ze trachten met andere woorden een stapje hoger te komen in de mannelijkheidshiërarchie, en die term is een synoniem van apenhiërarchie. Alleen, bij de apen is het seksuele krachtsvertoon een materiële zaak; in de politiek loopt het via de omweg van de taal. Maar in beide gevallen gaat het om een krachtmeting met als inzet de vraag: 'Wie kan de grootste pik opzetten?' Ik heb nu een taboe-uitdrukking gebruikt; het spijt me, maar het moet in de notulen, want die uitdrukking levert helaas op 't ogenblik de sleutel tot een grote hoeveelheid politiek gedrag. In het verkeer tussen de mannen hebben die moppen en die krachttermen een functie: ze hebben tot doel te bewijzen dat mannen kerels zijn.

Het seksuele krachtsvertoon heeft 'tot doel ons weg te duwen, ons te laten voelen dat we ons bevinden op verboden terrein'.[49]

Vorrink wilde graag de eerste onder de mannen zijn. Hij was ver

gekomen, had hard gevochten, maar haalde de top net niet. In Drees moest hij zijn meerdere erkennen en een ministerschap zat er voor hem niet in. Het gerucht ging dat zijn vele vriendinnen hem tot twee keer toe het zo begeerde ministerschap kostten.[50] De partij die het gezin op het schild had gehesen, was kwetsbaar met een minister die op zeker moment ongehuwd samenwoonde met een vrouw en die op een ander moment samenwoonde met een echtpaar waarvan hij in ieder geval met de vrouwelijke partner een relatie had.[51]

Hilda Verwey-Jonker keek niet tegen hem op. Zij wist van zijn vele vriendinnen en had als student met eigen ogen gezien hoe diep hij daarmee zijn echtgenote kwetste. Verwey-Jonker was solidair met zijn vrouw en dat moet Koos Vorrink gevoeld hebben.[52] Vorrink had de macht Verwey-Jonker de voet dwars te zetten – en dat deed hij. In dit gedrag zien we een botsing tussen een emotionele mannelijke politicus en een vrouw die zich meer rationeel opstelt.[53]

De katholieken haalden de socialisten ondertussen links in met de eerste vrouwelijke staatssecretaris Anna de Waal (1953) en de eerste vrouwelijke minister Marga Klompé (1956).[54] Links en rechts van de PvdA haalden communisten en liberalen ondertussen hogere percentages vrouwen in het partijbestuur en de Tweede Kamer. Met Haya van Someren-Downer had de VVD in 1969 de primeur van een vrouwelijke fractievoorzitter[55]. De sociaaldemocraten kregen pas in 1973 hun eerste vrouwelijke minister. De ironie van de geschiedenis wil dat dit het kind was van de man die zo graag zelf minister had willen worden: Irene Vorrink, de dochter van Koos.

Presidente van een pressiegroep

Toen de partij voor Hilda steeds onaantrekkelijker werd, zei ze op 8 maart 1951 na enige aarzeling ja tegen het aanbod presidente te worden van de Nederlandse Vereniging voor Vrouwenbelangen, Vrouwenarbeid en Gelijk Staatsburgerschap: 'Enerzijds lokt het mij wel om mede leiding te geven aan een van de belangrijkste vrouwenverenigingen in ons land, anderzijds heb ik al vrij veel werk op mij genomen en ik kan niet goed beoordelen of ik al deze taken behoorlijk zal kunnen combineren. Ik zou het daarom op prijs stellen indien tevo-

ren gestipuleerd kon worden, dat ik deze candidatuur aanvaard voorlopig voor één jaar.'[56] Het zou niet bij een jaar blijven. Verwey-Jonker zou tot mei 1955 aanblijven bij de vereniging met de lange naam, oftewel Vrouwenbelangen.

Het was een vereniging naar het hart van Verwey-Jonker. Het was een kleine, strijdbare, elitaire club die in de naoorlogse jaren een tegendraads geluid liet horen. Veel leden waren hoogopgeleid en ongehuwd. 'De top (...) is enkel intellectueel,' karakteriseerde een lid de vereniging. Het afscheidscadeau voor de hogelijk gewaardeerde presidente kon niet toepasselijker: *Les mandarins* van Simone de Beauvoir, een dik Frans boek over intellectuelen die ervoor kozen zich uit te spreken over misstanden in plaats van ze met de mantel der liefde te bedekken.

Het aantal leden bedroeg in 1951 1734. Onder hen waren markante vrouwen van uiteenlopende politieke snit zoals de katholieke Anna de Waal, Netty de Vink en Mies Nolte, de gereformeerde Gesina van der Molen, 'freule Bob' oftewel jonkvrouw Wttewaall van Stoetwegen van CHU-huize, Hilda's PvdA-partijgenoten Nancy Zeelenberg en Corrie Tendeloo en de liberale Jeanne Fortanier-de Wit en Joke Stoffels-van Haaften. Marga Klompé had een abonnement op het verenigingsblad. Deze persoonlijkheden hadden in hun eigen politieke partij vaak heel wat overwonnen voordat zij het tot staatssecretaris, hoogleraar, locoburgemeester van Rotterdam of Tweede Kamerlid brachten. Ook veel vrouwelijke gemeenteraadsleden en wethouders waren lid. Verwey-Jonker verkeerde hier met gelijkgestemden. Dames van stand die in de politiek een plek hadden weten te veroveren en via diezelfde politiek veranderingen wilden afdwingen. Evenals Verwey-Jonker fungeerden zij vaak als eerste en of enige vrouw in machtige mannengezelschappen. Tout politiek vrouwelijk Nederland, inclusief de koningin en de staatssecretaris, was bijvoorbeeld aanwezig op een jubileumviering in Naarden in 1954.[57] De vereniging wist de krachten van vrouwelijke politici te bundelen en had zo toegang tot politieke macht.

Vrouwenbelangen wist bovendien de vernieuwing waar Verwey-Jonker in het bevrijde zuiden zo voor had gestreden, waar te maken. Waar politieke partijen de doorbraak naar een progressieve volkspartij

al in 1946 als mislukt beschouwden, vond Verwey-Jonker het 'verheugend' dat vrouwen 'uit de verschillende zuilen de weg naar Vrouwenbelangen' wisten te vinden, 'zodat wij langzamerhand inderdaad gaan worden wat we vroeger hebben willen zijn: een ontmoetingsplaats voor alle vrouwen met belangstelling voor en leergierigheid in de politiek'.[58] Vrouwenbelangen werkte strategisch samen met andere vrouwenorganisaties in het Comité tot Verdediging van de Arbeid van de Vrouw in het in 1944 door Marie Anne Tellegen en Jane de Iongh opgerichte Vrouwencomité. Terwijl andere maatschappelijke organisaties in naoorlogs Nederland strikt langs de lijnen der verzuiling bleven werken, overschreden vrouwenorganisaties deze grenzen.[59]

Binnen Vrouwenbelangen waren alle politieke kleuren welkom, zij het dat men communisten minder vriendelijk bejegende. In 1947 nam het communistische Tweede Kamerlid Brecht van den Muijzenberg-Willemse nog deel aan de voorbereidingen van de grote tentoonstelling 'de vrouw in gezin, staat en politiek 1898-1948' ter gelegenheid van het gouden jubileum van koningin Wilhelmina.[60] Maar enkele koude oorlogsjaren verder liet Verwey-Jonker in een vertrouwelijke notitie weten dat het hoofdbestuur grote bezwaren had tegen het uitnodigen van communistische sprekers op verkiezingsvergaderingen. Gevreesd werd dat de communisten zich niet zouden houden aan fundamentele beginselen voor een succesvolle bijeenkomst zoals de waarheid spreken en respect tonen voor de mening van tegenstanders. Betwijfeld werd of communisten een waarheidsgetrouw beeld wilden geven van het doel en streven van hun partij en ze vroeg zich af of zij de tegenstander wel puur op zakelijke gronden wilden bestrijden. Verwey-Jonker: 'In vergaderingen als de onze kan daardoor de sfeer volledig worden bedorven.' Ze baseerde haar uitlatingen op de praktijk in de Sovjet-Unie, het dagelijks optreden van communisten in westerse landen en eigen ervaringen met 'langdurige samenwerking met communisten'. Omdat bovendien slechts een zeer klein deel van de kiezers voor de communisten zou kiezen, leek het de presidente beter 'moeilijkheden te vermijden'.[61] Bij het werk aan de motie gelijke beloning werd niet samengewerkt met de communisten.[62] In deze opstelling stond Vrouwenbelangen niet alleen. Ook in de Kamer heerste een Koude Oorlogssfeer en communisten werden uit acht van

de meer dan twintig vaste Kamercommissies uitgesloten.[63]

De in 1930 opgerichte vereniging van Vrouwenbelangen die haar wortels in de vrouwenkiesrechtbeweging had, behoorde tot die uitzonderlijke groepen die buiten het keurslijf van het gezin durfden te denken en kritisch stonden tegenover de gezagsverhoudingen tussen mannen en vrouwen. Weliswaar zag de vereniging een taak voor vrouwen in het gezin, maar ze wilde hen ook stimuleren hun talenten in en voor de samenleving ten goede te laten komen. In 1946 formuleerde ze haar missie zo: 'bij de vrouw het gevoel voor verantwoordelijkheid voor haar taak in gezin en maatschappij, in het arbeidsleven en als staatsburgeres te versterken en te bevorderen, dat zij in samenwerking met de man haar zelfstandig vrouwelijk inzicht meer doet gelden. De Vereniging kant zich tegen elke maatregel, die de vrouw als zodanig in enig opzicht bij de man achterstelt en streeft naar wijziging in maatschappelijke toestanden, die de vrouw belemmeren om in vrijheid, naar eigen aanleg en capaciteiten, te arbeiden en gezin en gemeenschap te dienen.'[64] Dat klonk voorzichtig, maar was eind jaren veertig, begin jaren vijftig beslist afwijkend.

Dat Vrouwenbelangen niet meeging in de bewieroking van gezin en moederschap blijkt uit de activiteiten van de vereniging. Ze besteedde aandacht aan getrouwde en ongetrouwde vrouwen en publiceerde artikelen over bijvoorbeeld gescheiden vrouwen en misstanden in het huwelijk. De huisvesting van ongetrouwde vrouwen, na de oorlog een nijpend probleem, had haar aandacht, evenals de pensioenen van oudere ongehuwde vrouwen. In 1950, maar liefst vijftien jaar vóór het verschijnen van de Nederlandse vertaling, kwamen 150 leden in Utrecht bij elkaar voor een conferentie over de radicaal-feministische ideeën die Simone de Beauvoir recentelijk in *Le deuxième sexe* had neergelegd. In dit boek zette De Beauvoir de aanval in op het moederschap en beargumenteerde zij dat de vrouw ten onrechte 'de Andere' is. Het tekent de vereniging dat vrijwel niemand zich afvroeg of dit onderwerp wel passend was. Bovendien zegt het iets over het opleidingspeil.[65]

Vrouwenbelangen was een goed georganiseerde vereniging met leden van formaat die zich op belangrijke posities voor de goede zaak inzetten. Uit de kattenbelletjes, de verslagen en de maandbladen rijst

het beeld op van een solide en deskundige organisatie. Rapporten van de vereniging werden serieus bestudeerd, ministers gaven antwoord op brandbrieven en evenementen kregen aandacht van de landelijke pers zoals bijvoorbeeld het door vele honderden belangstellenden bezocht jubileum in Naarden. Het maandblad laat zich lezen als een vakblad over de laatste ontwikkelingen in wetgeving en parlement. Het was een serieus tijdschrift, met een internationale blik en goed onderbouwde stukken. Geen verstrooiing en vermaak, maar gedegen verhandelingen over de handelingsonbekwaamheid van de gehuwde vrouw, reacties op een SER-rapport, de ratificatie van een ILO-conventie of een UNESCO-congres van de 'Association Internationale de science politique'.[66] Deze stijl past goed bij de jaren vijftig. Dit is bij uitstek het tijdperk waarin 'de deskundigen' een steeds groter gewicht kregen toebedeeld bij het vormgeven van de samenleving.[67] Het maandblad van de vereniging sloot daar naadloos bij aan.

Niet alleen de nadruk op deskundigheid, maar ook de internationale oriëntatie van Vrouwenbelangen paste Hilda Verwey-Jonker als een oude jas. De kiesrechtstrijdsters van het eerste uur organiseerden zich nationaal en werkten wereldwijd samen in de International Alliance of Women. Vrouwenbelangen maakte deel uit van deze alliantie die zich sterk richtte op de Verenigde Naties. Het thema van de wereldwijde jaarvergadering in 1949 bijvoorbeeld was ontleend aan de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens. Deze bijeenkomst vond plaats in Nederland, waardoor het werk van de Verenigde Naties hier goed zichtbaar werd. De secretaris-generaal van de VN, Trygve Lie, had 'grote waardering' voor het 'uitnemende werk' van de Alliance op het gebied van de rechtstoestand van de vrouw en de rechten van de mens.[68] Ook via persoonlijke contacten liepen er lijnen tussen de Verenigde Naties en Vrouwenbelangen. Diverse verenigingsleden vertegenwoordigden Nederland in de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties. Na Hilda Verwey-Jonker volgden Gesina van der Molen (1946), Marga Klompé (1947 en 1948), Jeanne Fortanier-de Wit (1949-1950), Anna de Waal (1951), Netty de Vink (1953-1954) en Nancy Zeelenberg (1955).[69]

Doordat in de Nederlandse samenleving weinig draagvlak bestond voor het opheffen van achterstanden in de positie van vrouwen, leg-

den verklaringen van de Verenigde Naties en aanverwante organisaties een belangrijke morele en juridische basis onder het werk van Vrouwenbelangen. Het recht op gelijk loon voor gelijke arbeid werd bijvoorbeeld opgeëist door te verwijzen naar de International Labour Organisation. Een actie in de Haarlemse gemeenteraad in 1954 laat zien hoe internationale verdragen werden ingezet om discriminatie te bestrijden. Een nieuw ambtenarenreglement dat burgemeester en wethouders hier aan de gemeenteraad voorlegden, bevatte een bepaling dat gehuwde vrouwen slechts in uitzonderlijke situaties als ambtenares mochten werken. Diverse vrouwenorganisaties, waaronder Vrouwenbelangen, tekenden hier protest tegen aan en beriepen zich op de gelijkgerechtigheid van man en vrouw uit de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens. Na een principieel debat schrapte de gemeenteraad de discriminerende bepaling. Na Haarlem volgde een zege in Amsterdam en nog weer later volgde de Tweede Kamer.[70] Zo brachten organisaties als Vrouwenbelangen het gedachtegoed van de Verenigde Naties de Nederlandse politiek binnen.

Iets van de manier waarop Hilda Verwey-Jonker in deze organisatie opereerde, wordt zichtbaar in de kattenbelletjes die ze aan de secretaresse – lees secretaris – van de vereniging stuurde. Op 21 januari 1952 liet ze bijvoorbeeld weten: 'Verder kreeg ik een uitnodiging van de Grootmeesteres van de Koningin in mijn functie van presidente van Vrouwenbelangen voor een thee a.s. Zondag. Zou dat verband houden met de benoeming van de Amerikaanse ambassadrice? Er schijnen meer presidenten te zijn uitgenodigd. Ik houd je op de hoogte.' Uit een briefje enkele maanden later: 'Die concept-brief komt: na de verkiezingen. Dan heb je ook een betere kans bij Bob van Stoetwegen: die is stellig niet met vacantie, maar op het verkiezingspad.' Op 11 november 1953: 'Ziehier de nieuwe tekst van mijn adres aan de Minister van Financiën.' Op 17 juli 1954 meldde ze Anne: 'De brief aan de minister van Buitenl. Zaken is op 16 juli op de post gegaan. Zou je niet ook even aan de Alliance melden, dat we dit gedaan hebben?' En op 24 februari 1955 over een stuk voor de staatssecretaris die naar een vergadering van de International Labour Organisation ging: 'Het andere adresje – dat over de equal pay – is in vergevorderde staat van voorbereiding, maar ik zie geen kans het vandaag nog te tikken en weg te

krijgen. Morgen hopelijk. (...) Van Rijn gaat vandaag naar Génève en rekende erop, dat het nog veertien dagen zou duren voor het in de Kamer kwam. Volgende week dus de deur uit!'[71]

Tijdens Verwey-Jonkers voorzitterschap hing een mogelijke uitbreiding van het aantal zetels van de Eerste en de Tweede Kamer in de lucht. De presidente was er druk mee. In de hoopvolle verwachting dat de PvdA een enorme verkiezingswinst zou boeken, schreef ze haar man Evert in 1951: 'Ik krijg op het ogenblik elke dag verzoeken om me candidaat te stellen voor de Kamer. De uitbreiding tot 150 leden schijnt toch door te gaan en het dringt nu tot de mensen door, dat we voor een fractie van 45 niet meer dan drie vrouwen beschikbaar zullen hebben, waarvan er een (je vriendin Corry Tendeloo) met een ernstige overspanning in Zwitserland is. Jeanne van der Molen en ik hebben Nancy Zeelenberg kandidaat gesteld, maar we hebben meteen het plan gemaakt om een kaartsysteem te gaan aanleggen van alle vrouwelijke raadsleden, zodat we op den duur iets meer gaan weten van het "reservoir".'[72] Dat kaartsysteem kwam er inderdaad; daarnaast probeerde de vereniging met voorkeurstemmen vrouwen in de Tweede Kamer te krijgen.[73] Uit dit alles komt een beeld naar voren van een voorzitter die goed weet wat er speelt, die achter de schermen effectief aan het lobbyen is en van iemand die voortdurend in de nabijheid van de politieke macht verkeert.

Via deelname aan de Staatscommissie van Advies inzake het kiesstelsel en wettelijke regeling der politieke partijen (ook hier moest een vrouw in: 'We moeten nog een juffrouw hebben') probeerde ze het gedachtegoed van Vrouwenbelangen verder te brengen. Bij het opstellen van een enquête vroeg ze specifiek aandacht voor huisvrouwen en vrouwenorganisaties. Ze wees op de mogelijkheid om vrouwen bij voorkeur op vrouwen te laten stemmen en om in navolging van andere landen vrouwen en mannen stembiljetten van verschillende kleuren te laten gebruiken.[74]

Verwey-Jonker geloofde niet alleen in geschikte bestuurders, maar ook in beter opgeleide kiezers. Goed staatsburgerschap vroeg een inspanning van twee partijen. Daarom zette ze als voorzitter in op scholing en vorming. Een van haar successen was het toneelstuk *Het vrouwenparlement*. Ze had dit bedacht om een cursus over politiek af te

Vrouwenparlement.

sluiten. In Amsterdam wilden leden van Vrouwenbelangen gezamenlijk iets doen tegen 'de oorlogsellende in de wereld' en daarvoor moest men de weg weten in de politieke 'doolhof'. Op de cursus kwamen maar liefst tachtig vrouwen en een enkele man af, van huisvrouw, kantoorjuffrouw tot commies der gemeentesecretarie. In twaalf bijeenkomsten kregen de deelnemers onderricht in zaken als staatsinrichting en spreken in het openbaar. Ook een bezoek aan de gemeenteraad en de Tweede Kamer hoorde erbij. Het sluitstuk was het toneelstuk dat onder grote belangstelling werd opgevoerd. Afdelingsleden en cursisten speelden de behandeling van een herziening van de Kinderbijslagwet na in een vrijwel geheel uit vrouwen bestaand schaduwparlement.

Het door Verwey-Jonker bedachte stuk was niet tegen mannen gericht, het scenario was zelfs uitgewerkt door een man, maar wilde wel het gebrek aan vrouwen in het parlement aan de kaak stellen. 'Op onpartijdige wijze doet de opvoering een beroep op de vrouw, opdat zij haar aandeel in de begeerde (parlementaire) samenwerking op zich neme,' schreef de voorzitter van de Amsterdamse afdeling. De opvoering kreeg veel publiciteit. De verslagen in de pers blonken niet uit door aandacht voor de serieuze doelstelling achter het spel maar gingen vooral in op uiterlijke kenmerken zoals de kleding van de spelers.

'Vrouwen spelen parlementje', kopte *Trouw*. Vanwege het hoofdstedelijke succes werd het toneelstuk ook in andere afdelingen opgevoerd en wist daar de nodige publiciteit te genereren.[75]

Lipsticks en poederdozen

Toen Marga Klompé in 1956 tot het kabinet-Drees III toetrad, wilde ze vermijden dat men haar als 'vrouw' zag. Ze organiseerde zelfs een speciale persconferentie waarin ze de memorabele woorden uitsprak dat het enige verschil tussen een vrouwelijke en mannelijke minister was dat zich in de kast van de eerste waarschijnlijk een poederdoos bevond.[76] Hilda Verwey-Jonker schreef over de aanschaf van haar eerste lipstick, een grensoverschrijdende gebeurtenis die in Londen 1945 plaatsvond. Symbolischer kan het welhaast niet. Poeder wordt vooral gebruikt om iets te camoufleren, lippenstift om iets te accentueren. Deze twee bewegingen karakteriseren de keuzes die vrouwen in het politieke domein begin jaren vijftig moesten maken. Laten zien dat sekse ertoe deed, of juist niet? Ook Verwey-Jonker kon niet om deze vragen heen. Het werk bij de Verenigde Naties en voor Vrouwenbelangen stimuleerde haar na te denken over politiek en sekse.

Marga Klompé.

Tot haar genoegen zag Hilda Verwey-Jonker dat vrouwen in 1948 meer prominente posities innamen bij de Verenigde Naties dan in 1946. Vrouwen werkten nu 'op alle trappen' mee in de VN, veel sterker dan ze indertijd verwachtte. Op het internationale secretariaat waren veel vrouwen, ook als leidinggevenden, en vrijwel alle regeringen namen vrouwen in hun delegaties op. Vrouwen waren vooral actief in de technische en sociale departementen en niet zozeer bij de 'zuiver politieke' aangelegenheden. Dat was te begrijpen omdat vooral de 'grote staatslieden' deze zaken bespraken, maar het zei volgens Verwey-Jonker ook iets over het eigene van vrouwen: 'Misschien vinden wij dat ook wel een beetje zonde van onze tijd en hebben wij ook sterk de neiging om wat meer de nadruk te leggen op het sociale aspect omdat wij het gevoel hebben dat het politieke aspect in de eerste plaats natuurlijk aanleiding geeft tot veel meer tegenstellingen maar in de tweede plaats wanneer wij de politieke problemen willen oplossen dat wij dat niet beter kunnen doen dan een hecht sociaal fundament voor deze problemen te leggen.'[77] Zo depolitiseerde ze internationale vraagstukken door erop te wijzen dat veel problemen eenvoudiger konden worden opgelost. Indirect stak ze subtiel de draak met de gewichtigdoenerij van mannelijke politici.

Tien jaar na de bevrijding en na de mislukte doorbraak stond politiek in haar zuiverste vorm voor Verwey-Jonker voor 'het besturen van een gemeenschap'. Politiek moest worden ontdaan van 'dubieuse bijbetekenissen' zoals koehandel en compromissen en het laten wegen van macht boven rechtvaardigheid. Het besturen van een gemeenschap hoorde te gebeuren vanuit een geest waarin tegenstellingen 'zakelijk' werden gezien en feiten boven constructies geplaatst. In het bevrijde zuiden had men gehoopt dit te kunnen verwezenlijken met veel nieuwe mensen, nieuwe normen en ten dele nieuwe doelstellingen. Maar de poging tot vernieuwing was 'helemaal mislukt', constateerde ze in 1955. Achteraf vond ze het wel begrijpelijk. Het zou generaties vergen voordat een nieuwe manier van politiek denken het openbare leven zou doordringen. Die nieuwe manier van denken vroeg niet alleen iets van politici, maar ook iets van kiezers. Kiezers dienden zich als staatsburger te gedragen. Mannen maar ook vrouwen moesten daarom worden opgevoed tot staatsburger.[78]

Verwey-Jonker verbond politiek niet met macht maar met de zaak goed regelen. Haar voorgangster bij Vrouwenbelangen, Tweede Kamerlid Nancy Zeelenberg, zei bijvoorbeeld dat politiek 'een vreselijk hard bestaan [is], zo hard als het maar wezen kan. (...) Het is een onduidelijk spel, waarbij het altijd om de macht gaat.'[79] Verwey-Jonker sprak niet over een harde strijd, maar over een praktische aanpak. Bewust of onbewust maakte ze de speelruimte voor vrouwen groter door politiek niet als een gevecht, maar als iets praktisch voor te stellen. Vechtende vrouwen overschreden gangbare grenzen en dat maakte strijden tot een extra risicovolle bezigheid, wist ze inmiddels uit eigen ervaring. Misschien is haar opmerking ook een reactie op de opstelling van haar partijgenoten. Als die haar als 'maar een vrouw' zagen, dan betaalde ze met gelijke munt terug door de politiek van haar voetstuk te halen.

Verwey-Jonker was ervan overtuigd geraakt dat een toename van het aantal vrouwen in vertegenwoordigende functies het besturen van land, provincie en gemeente ten goede zou komen. Maar er mankeerde nog heel wat aan de gelijkstelling van de seksen.[80] De cijfers spraken boekdelen. In 1954 telde de Tweede Kamer negen vrouwen tegen 91 mannen, in de Eerste Kamer hadden Hilda Verwey-Jonker en Martina Tjeenk Willink 48 mannelijke collega's. Minder dan 5 procent van de Provinciale Statenleden was in 1950 van het vrouwelijk geslacht en de gemeente Voorburg verwelkomde in 1951 Aleida Plate-Lichtenbelt als de veertiende vrouwelijke wethouder in Nederland. Uit een enquête in 1955 bleek dat nog geen 5 procent van de vrouwelijke politici de invloed van de vrouw op het politieke leven 'voldoende groot' vond.[81]

Zoals Verwey-Jonker ook al bij de Verenigde Naties had betoogd, deden psychische verschillen tussen de seksen ertoe. Vrouwen hadden een andere aanpak in de politiek en lieten een ander geluid horen. Vrouwen hadden een 'meer practische en nuchtere visie op de dingen' en begrepen niet zo goed waarom alles er zo 'formeel' aan toe moest gaan. Ook brachten ze 'een stukje menselijkheid' in de politiek. Dat vrouwen minder eerzucht hadden gaf hun een voorsprong. Mannen zouden te veel aan dogma's vasthouden, vooral op de lagere niveaus. Bovendien zouden ze een voorliefde hebben voor exacte procedures en op andere wijze vergaderen.[82]

Hilda Verwey-Jonker had ook kritiek op haar seksegenoten. Over het algemeen vond ze vrouwen minder ambitieus en ervaren. Ze waarschuwde voor het onzakelijke moederen over collega's en voor 'bijzondere vriendschappen' met mannen.[83] Ze weigerde trouwens alle vrouwen over één kam te scheren en wilde niet spreken over 'het' vrouwelijk standpunt over bijvoorbeeld pensioenen of belastingen. Een onderscheid dat ze steeds maakte was dat tussen gehuwden en ongehuwden. Deze laatsten konden zich geheel wijden aan de publieke zaak, terwijl gehuwde vrouwen ook aan hun gezin moesten denken. Beide groepen moesten hindernissen nemen voordat ze zich kandidaat konden stellen voor de Tweede Kamer. Gehuwde vrouwen hadden last van het gebrek aan goede huishoudelijke hulp en waren wettelijk verplicht domicilie te houden in de woonplaats van hun man. Voor ongehuwde vrouwen was een tijdelijke parlementaire functie risicovol.[84] Marga Klompé bijvoorbeeld sprak eerst met Evert Verwey voordat ze een zetel in de Tweede Kamer accepteerde. De twee kenden elkaar en waren bij dezelfde hoogleraar gepromoveerd. Klompé aarzelde of ze haar werk als lerares scheikunde zou opgeven en vroeg hem of hij een baan voor haar had voor het geval ze mislukte in de politiek. Toen ze minister werd, herinnerde Evert haar daar nog wel eens aan. 'Nu heb ik geen baan meer voor je, zo hoog heb ik ze niet,' zei hij.[85]

Hilda Verwey-Jonker sprak niet snel over typische vrouwenonderwerpen, maar uit het parlementaire werk van Vrouwenbelangen blijkt wel hoe belangrijk ze het vond discriminatie op basis van sekse en burgerlijke staat aan te pakken. Het verenigingsblad besteedde ook aandacht aan de specifieke bijdrage van vrouwen aan het gemeenteraadswerk. Vrouwen namen die onderwerpen bij de kop die mannen hadden verwaarloosd zoals de instelling van consultatiebureaus en kinderbewaarplaatsen, de verbetering van de kraamverzorging evenals het bevorderen van het nijverheidsonderwijs voor meisjes. Vrouwelijke gemeenteraadsleden brachten hier heel veel tot stand, aldus het maandblad.[86]

Al wist ze goed hoe moeilijk dat was, Verwey-Jonker vond toch dat vrouwen zich moesten aanpassen aan de bestaande politieke partijen. Bij haar afscheid als presidente van Vrouwenbelangen memoreerde ze dat een vrouw in een politieke partij in een door mannen gescha-

pen milieu moest functioneren waar een grote kans was op conflicten en waar jaloezie een rol kon spelen.[87] Een enkele vrouw wilde men nog wel benoemen in een staatscommissie, maar twee of meer was niet aan de orde.[88] Toch wilde ze zich niet afzetten tegen mannen. In de kiesrechtstrijd hadden vrouwen het niet zonder vooruitstrevende mannen kunnen stellen en gezien de getalsverhoudingen was steun van mannelijke parlementariërs in de jaren vijftig ook onontbeerlijk om iets te bereiken. Maar Verwey-Jonker vond wel dat vrouwen zelf het initiatief moesten nemen. 'We moeten zelf aan de slag en kunnen niet verwachten dat mannen voor onze rechten opkomen,' schreef het maandblad van de vereniging. Vrouwen moesten goede staatsburgers worden en hun verantwoordelijkheid nemen. 'De slogan "Spreek zuster spreek" is nog altijd niet verouderd,' schreef ze in 1951.[89]

Verwey-Jonker was voor samenwerking tussen vrouwen maar tegen een aparte vrouwenpartij. 'Vòòr de oorlog,' zei ze bij haar installatie als presidente, heb ik 'wel eens gedacht, dat een vereniging als Vrouwenbelangen overbodig was geworden. De laatste jaren zie ik evenwel nog zo veel problemen, dat het voor de vrouwen zeker nodig is, paraat en strijdbaar te zijn, teneinde het haar mogelijk te maken in het belang van de samenleving mede te bouwen aan een nieuwe toekomst.'[90] Solidariteit kon vrouwen verder brengen. Illustratief waren haar warme woorden voor Anna de Waal. De socialistische presidente zei tegen de katholieke staatssecretaris: 'Wij van Vrouwenbelangen staan naast u.'[91] Bij het aantreden van De Waal stond in het maandblad van de vereniging: 'Wij vrouwen kunnen trots zijn op deze vrouw, in wie wij de beste vrouwelijke eigenschappen vertegenwoordigd weten en bij wie de behartiging van de belangen van de vrouw in het kader van het algemeen belang in goede handen zijn.'[92]

De sociaaldemocratische Corry Tendeloo had meer aan het CHU-Tweede Kamerlid jonkvrouw Wttewaall van Stoetwegen dan aan haar eigen fractievoorzitter nadat ze een stemming had verloren over een door haar ingediende motie om het kinderrecht in het voordeel van moeders te wijzigen. Vorrink tegen de freule: 'Jullie vrouwen zijn toch eigenlijk niet geschikt voor de politiek. Moet je Corry Tendeloo nu zien zitten in de zaal, ze huilt bijna. Ga jij haar nu maar eens troosten.' Wttewaall antwoordde hierop dat hij haar maar moest halen, dan zou

zij met haar spreken. Vorrink weigerde zijn partijgenoot te hulp te schieten. Daarop zei Wttewaall tegen hem dat ze die opmerking over vrouwen in de politiek niet had verwacht van een voorzitter van een vooruitstrevende partij. 'Hij lachte en liep weg,' aldus Wttewaall van Stoetwegen.[93]

Hilda Verwey-Jonker leerde bij Vrouwenbelangen dat invloed op parlementaire besluitvorming via andere wegen dan het lidmaatschap van een politieke partij kon worden verkregen. Het leidde tot enkele mooie successen midden jaren vijftig. Deze ervaringen verwerkte ze later in haar analyses van het ontstaan van emancipatiebewegingen waarin de minder machtige opstaat tegenover de machtige.

Doorbraak in de vrouwenzaak

Hilda Verwey-Jonker had veel moeten incasseren, maar midden jaren vijftig keerden haar kansen. Hoewel partijgenoten hadden geprobeerd te verhinderen dat ze in de Eerste Kamer kwam, lukte dat door een onverwacht overlijden toch. Daar stond ze weer tegenover Leendert Donker, inmiddels minister van Justitie. Op 15 mei 1955 werd zijn wetsvoorstel ter voorkoming van lichtvaardige echtscheiding behandeld. Dit wetsvoorstel moest zorgen voor een versoepeling van de regels rond echtscheiding zonder dat dit tot lichtzinnig gedrag aan zou zetten.[94] Het wetsvoorstel tekent de tijdgeest waarin heel voorzichtig gemorreld werd aan traditionele patronen en waarin nieuwe relatievormen kansen begonnen te krijgen.[95] De minister had een zware dobber aan zijn wetsvoorstel. Ook op het persoonlijke vlak zat het hem tegen. Hij wilde scheiden van zijn tweede vrouw, maar minister-president Drees had hem dat ontraden. Toen hij in het voorjaar van 1955 zijn voorstel in de Eerste Kamer moest verdedigen, kreeg hij opnieuw te maken met Hilda Verwey-Jonker. Zij was nu in de positie om het voorstel van de minister tegen te houden – en liet dat niet na. Ze vond zijn voorstel in technisch opzicht niet adequaat en had er maar één woord voor: 'lichtvaardig'. Dat gold voor 'de diagnose, de therapie en de middelen'. Bij de stemming kreeg het voorstel een nipte meerderheid maar de eigen PvdA-fractie stemde tegen. Dat was een gevoelig gezichtsverlies voor de minister. Tot uitvoering van het wetsvoor-

stel kwam het ook niet. Het verbod op echtscheiding door onderlinge toestemming werd pas in 1971 afgeschaft.[96]

Daar bleef het niet bij. Tijdens Verwey-Jonkers voorzitterschap van Vrouwenbelangen werden enkele opmerkelijke parlementaire successen voorbereid en binnengehaald: de gelijke beloning, het ontslagverbod voor de huwende ambtenares en de handelingsbekwaamheid van de gehuwde vrouw. Leden van Vrouwenbelangen speelden hierin de doorslaggevende rol. Corry Tendeloo en Wttewaall van Stoetwegen waren hoofdrolspelers in de parlementaire debatten; vrouwelijke Kamerleden zorgden voor het numerieke overwicht in de stemmingen. Ook het jarenlange lobbywerk van de vereniging waarin overtuigd werd met expertise en een beroep op internationale verdragen, wierp zijn vruchten af. De presidente opereerde vooral buiten de schijnwerpers van het politieke toneel, maar Hilda zat daar wel als een spin in het web met talloze touwtjes in handen. Dankzij haar positie bij Vrouwenbelangen en haar nevenfuncties had zij toegang tot politieke macht. Dat ze mee kon werken aan het opheffen van de achterstelling waar zij zelf als gehuwde vrouw mee werd geconfronteerd, vond ze een van de belangrijkste dingen die ze in haar leven voor elkaar heeft gekregen.[97]

De drie thema's op het terrein van de gelijkberechtiging van vrouw en man die in de jaren vijftig op de agenda stonden, kenden een lange en moeizame voorgeschiedenis. Gelijke beloning, de zogenaamde *equal pay*, kwam als eerste aan bod. Gelijke beloning voor gelijk werk was in Nederland ver te zoeken. Het salaris van een vrouwelijke werknemer bedroeg in 1952 voor hetzelfde werk tussen de 55 en 80 procent van haar mannelijke collega.[98] Deze beloningsverschillen waren geen unieke Nederlandse aangelegenheid en de equal pay kreeg dan ook wereldwijd aandacht. Via de Commission on the Status of Women van de Verenigde Naties kwam het thema bij de International Labour Organisation (ILO) terecht en dit zorgde voor een succes voor de vrouwenbeweging. In 1951 bepaalde het honderdste ILO-verdrag uit 1951 dat 'elk lid de toepassing van het beginsel van gelijke beloning van mannelijke en vrouwelijke arbeidskrachten voor arbeid van gelijke waarde moest bevorderen'.

Nederland had zich bij de ILO van stemming onthouden maar

moest zich toch committeren aan het verdrag. De weerstand bij overheid, vakbeweging en werkgeversorganisaties om ongelijke beloning aan te pakken, was echter groot. Vrouwenbelangen bleef druk op de ketel uitoefenen met een gedegen rapport, een kritische reactie op een SER-advies, met brieven aan de minister en stukken in het maandblad.[99] Bijna vier jaar na ondertekening debatteerde de Tweede Kamer eindelijk over het ILO-verdrag. De regering stond in beginsel positief tegenover de gedachte van gelijke beloning maar meende dat het onmogelijk was het verdrag 'thans' uit te voeren. Daarbij baseerde zij zich vooral op een – verdeeld – SER-advies. Dit standpunt leidde tot felle discussie in de Kamer en indiening van drie moties. De motie van Tendeloo, die opriep tot ratificatie, werd met 47 tegen 39 stemmen aangenomen. De hele CHU-fractie had vóór de motie gestemd nadat Wttewaall van Stoetwegen haar mannenbroeders met een gloedvol betoog over de streep had getrokken. De regering legde de motie echter naast zich neer en ratificeerde het ILO-verdrag niet.[100]

Verwey-Jonker reageerde vrij laconiek: 'Dit is onaangenaam, maar niet hopeloos. Bij begrotingen zal steeds gevraagd moeten worden hoe het staat met de geleidelijke invoering en onze vereniging zal zich nog intensief met het vraagstuk moeten bezig houden.'[101] Als ze zou hebben geweten hoe lang dat wachten ging duren, zou ze wellicht minder lankmoedig hebben gereageerd. Pas in 1971 ging Nederland over tot ratificatie van het honderdste ILO-verdrag.

Het kabinet-Drees III was in principe niet tegen gelijk loon voor gelijk werk, maar wilde ongelijke betaling niet aanpakken. Zo meende men ook dat de geesten nog niet rijp waren voor het opheffen van de ontslagbepaling van huwende ambtenaressen. Zoals Verwey-Jonker en haar moeder aan den lijve hadden ondervonden was de aanwezigheid van de gehuwde vrouw op de arbeidsmarkt sinds de eeuwwisseling tot een probleem gemaakt. Vanwege schaarste op de arbeidsmarkt werd vanaf 1943 steeds vaker gebruikgemaakt van noodconstructies. Wie trouwde kon terugkeren op een arbeidscontract in tijdelijke dienst. Om beslissingen over dit heikele onderwerp uit te stellen werd in 1948 een commissie ingesteld die er maar liefst vier jaar over deed om met een rapport naar buiten te komen. Met het compromisstuk was niemand gelukkig. Het stelde voor de ontslagbepaling te handha-

ven maar de uitzonderingsmogelijkheden te verruimen. Vrouwenbelangen bleef ondertussen voortdurend aandacht voor het onderwerp vragen.

Zeven jaar na het instellen van de commissie, in september 1955, discussieerde de Tweede Kamer eindelijk over het thema. De regering bleef op het standpunt staan dat de ontslagbepaling gehandhaafd moest blijven, met name vanwege 'de grote belangen van het gezin'. Opnieuw liep de discussie in de Kamer hoog op. De confessionele partijen steunden de regering. Een woordvoerder van de ARP wees bijvoorbeeld op de man die verzorgd moest worden en die 'na een dag van afmattende arbeid een goed en gezellig tehuis moet worden bereid'. De communist Henk Gortzak hekelde de hypocrisie die uit de uitzonderingsbepalingen sprak. Voor kunstenaressen, wetenschapsters én schoonmaaksters konden uitzonderingen worden gemaakt. Hij zei daar in de Kamer het volgende over: 'Ik heb ook wel eens geprobeerd mij te verplaatsen in de gevoelens van die Kamerleden die zo bepleiten, dat de vrouw in het gezin behoort, bij haar kinderen, en die figuurlijk gesproken in dit Kamergebouw, elke dag opnieuw op uren, waarop de vrouw het minst in haar gezin gemist kan worden, hun nek breken over de gehuwde vrouwen die in overheidsdienst in dit gebouw werkzaam zijn. Ik heb geprobeerd mij in hun gevoelens te verplaatsen en mij afgevraagd of zij niet elk ogenblik behoefte zouden hebben tegen deze vrouwen te zeggen: ga naar huis, op dit uur hoor je bij je kinderen! Maar zij lieten haar rustig asbakken schoonmaken: zij lieten haar koffie brengen, zonder dat zij gewetensbezwaren hadden over de vraag of die kinderen wel verzorgd werden.' Ook wees hij er fijntjes op dat vier vrouwelijke leden van de Tweede Kamer gehuwd waren.

Het debat in de Kamer spitste zich vooral toe op de vraag hoe ver de invloed van de staat mocht reiken. Mocht de overheid zich eigenlijk wel bemoeien met een zaak die eigenlijk alleen de vrouw en man zelf aanging? Precies op dit punt formuleerde Tendeloo een motie. De stemming werd buitengemeen spannend. Tegen alle verwachtingen in werd de motie met 46 stemmen voor en 44 tegen aangenomen. Wat de uitslag zo uitzonderlijk maakte was het feit dat alle negen vrouwelijke Kamerleden vóór de motie stemden, een unicum. Sekse-

belangen wogen voor het eerst zwaarder dan partijtrouw. Maar ook hadden drie katholieke mannen en een man van CHU-huize voor het opheffen van het ontslagverbod gestemd. Romme, de machtige fractieleider van de KVP, was des duivels dat maar liefst vijf fractieleden hem hadden durven trotseren. Toen de man die geschreven had dat 'naar natuurlijk bestel' de vrouw in het gezin hoort, gevraagd werd minister van Binnenlandse Zaken te worden in het kabinet-Drees IV, weigerde hij omdat hij de motie Tendeloo niet wilde uitvoeren. Een andere katholiek had daar minder moeite mee. In november 1957 schafte minister Struycken de ontslagbepaling ten aanzien van gehuwde vrouwen af.[102]

Diezelfde herfst kantelden ook de katholieke opvattingen over het huwelijksgoederenrecht. Er ontstond een meerderheid voor de gedachte dat man en vrouw samen de beschikking over de gemeenschap van goederen moesten krijgen. Minister van Justitie Leendert Donker moest hier niets van hebben. Hierdoor kwam hij in de vaste Kamercommissie voor Justitie niet alleen lijnrecht tegenover zijn fractiegenoot Tendeloo te staan, maar ook tegenover de KVP-woordvoerders. Vrijwel alle fracties waren het erover eens dat het uit de tijd was dat gehuwde vrouwen in juridische zin onmondig waren. Hilda Verwey-Jonker lobbyde achter de schermen, hoewel de partijleiding haar expliciet had verboden te overleggen met vrouwen van andere politieke partijen. Ze trok zich daar niets van aan.[103] Over de manier waarop ze te werk ging: 'Ik heb toen een aantal zeer conservatieve mensen omgepraat door over huizenbezit te beginnen. Ik zei: het is toch onrechtvaardig dat als een getrouwde vrouw een huis van haar ouders erft haar man dit zonder haar instemming kan verkopen? Dat eigen huis vonden die mannen zo belangrijk dat praktisch iedereen voor ons wetsvoorstel heeft gestemd.'[104]

Aan de vooravond van het debat in de Tweede Kamer over het huwelijksrecht kreeg Donker zijn commissie niet op één lijn. Tendeloo en de katholieken Van Rijckevorsel en De Vink lieten weten een motie in te zullen dienen bij de behandeling van het wetsontwerp. Maar de minister zou het debat niet meer meemaken. Op 4 februari 1956 bezweek de 55-jarige Leendert Donker aan een hartaanval. De dood van de minister bood de PvdA de gelegenheid een nieuwe minister te be-

noemen. Met de verkiezingen in het vooruitzicht voelde Drees daar niet voor, maar de PvdA-fractie oordeelde anders. Elf dagen na het overlijden van Donker werd de 74-jarige Van Oven de nieuwe minister van Justitie. Met Van Oven was de strijd snel beslist. Op 14 juni 1956 werd de handelingsonbekwaamheid van de gehuwde vrouw afgeschaft. De overwinning had wel een zure bijsmaak. De man bleef het hoofd van de echtverbintenis. De PvdA-fractie had dit kunnen voorkomen als zij in groten getale hiertegen had gestemd. Maar veel sociaaldemocraten kwamen niet opdagen bij de stemming. Kennelijk wilden veel mannelijke PvdA'ers hun macht in het huwelijk niet opgeven.

Uit de literatuur blijkt dat de parlementaire successen te danken waren aan een progressievere opstelling van confessionele partijen, met name de KVP en de CHU. De invloed van een nieuwe generatie politici, onder wie een toenemend aantal vrouwen, deed zich gelden. Deze jongeren keerden zich af van de traditionele opvattingen over de seksen. In katholieke kringen kregen intellectuelen die nieuwe ideeën verkondigden over sekseverhoudingen en moraal ook meer voet aan de grond. Hun opvattingen druppelden via katholieke maatschappelijke organisaties door in de parlementaire debatten.[105] In de CHU speelde de jonge freule Bob een essentiële rol om haar mannelijke collegae over de streep te trekken.[106] Deze vrouwelijke pioniers in de politiek hadden een thuisbasis in een organisatie als Vrouwenbelangen. Hier bouwden ze aan een netwerk, waren elkaar tot steun en voedden elkaar met de nieuwste internationale inzichten en kennis. Dit houvast konden de PvdA-vrouwen zeker goed gebruiken. De veranderde opstelling van de confessionelen maakte namelijk pijnlijk zichtbaar dat de sociaaldemocraten weliswaar met de mond de gelijkberechtiging van vrouwen en mannen beleden, maar in de praktijk juist weerstand boden.

Met haar werk voor Vrouwenbelangen trad Hilda Verwey-Jonker in de voetsporen van haar moeder. Lena Westerveld had zich sterk gemaakt voor het kiesrecht. Toen dat was binnengehaald, gebruikte haar dochter het verworven recht om discriminatie van met name gehuwde vrouwen daadwerkelijk tegen te gaan. Hilda Verwey-Jonker en haar medestanders wisten de overwinning van de oudere generatie te verzilveren. Het wordt wel voorgesteld alsof er een grote stilte viel na het

bereiken van het kiesrecht, maar wie goed kijkt ziet dat vrouwelijke gemeenteraadsleden, statenleden, senatoren en Tweede Kamerleden aan de weg timmerden. Dit pionierswerk leidde in de jaren vijftig tot opmerkelijke parlementaire successen.

9
‘Displaced persons’ in de wereldpolitiek

Lotgevallen van de familie Schwarz

Tijdens haar afvaardiging naar de Verenigde Naties was Hilda Verwey-Jonker zich sterk gaan maken voor de positie van vrouwen. Bij de Verenigde Naties kon zij haar engagement met het lot van de vluchtelingen eveneens naar een hoger politiek plan tillen. Na de Kristallnacht in 1938 was Hilda Verwey-Jonker zich gaan inzetten voor vluchtelingen op een manier die in scherp contrast stond met de tamelijk abstracte wijze waarop ze eerder met arbeiders en armoede omging. Lage inkomensgroepen in haar woonplaats bestudeerde ze vanachter haar bureau en maakte ze zichtbaar in wiskundige formules, maar de Dommelhuisjongens Frits en Fred Schwarz zocht ze op in Westerbork. Dankzij deze persoonlijke contacten had ze weet van de intense emoties die met vervolging en gedwongen migratie gepaard gingen. Via de vriendschap met de joodse advocatenfamilie Schwarz leerde ze ook veel over de omgang van regeringen met vluchtelingen.

Voor de familie Schwarz was het leven in Wenen na de Oostenrijkse annexatie levensgevaarlijk geworden. De ouders hadden hun jonge kinderen op de trein gezet in de hoop dat zij veilig Nederland zouden kunnen bereiken. Zelf vluchtten zij naar Joegoslavië en kwamen na riskante avonturen in Zuidoost-Europa in Italië terecht. Na de capitulatie van Italië bracht een Engels oorlogsschip hen vervolgens naar een tentenkamp in de Sinaïwoestijn. Hier verbleven ze twee jaar, toen moesten ze terug naar Bari. Terwijl de ouders over de Balkan zwierven, verbleven de kinderen in kampen elders in Europa. Hilda Verwey-Jonker vormde de verbinding tussen ouders en kinderen. Ze kon hun een enkele keer een bericht van hun vader en moeder doorgeven

en liet de ouders op hun beurt weten dat Frits en Fred nog leefden. In september 1944 werden de broers vanuit Westerbork op transport gezet. Eerst naar Theresienstadt, daarna naar Auschwitz-Birkenau. Ze overleefden dertig dagen in het vernietigingskamp en konden toen vertrekken naar Meuselwitz, een subkamp van Buchenwald. De Duitsers evacueerden dit concentratiekamp vervolgens omdat het Amerikaanse leger oprukte. De broers wisten vrij te komen en na een gevaarlijke tocht wisten ze in juni 1945 Eindhoven te bereiken waar de familie Verwey zich weer over hen ontfermde.[1]

Een paar maanden eerder had Hilda een briefje ontvangen met de mededeling dat de broers door de Gestapo waren opgepakt en wel niet meer zouden leven. Dit bericht bracht haar ernstig aan het twijfelen. Zou ze deze boodschap wel doorsturen naar de ouders? Verwey-Jonker gaf normaliter altijd alle mededelingen onmiddellijk door aan de ouders. Maar nu aarzelde ze. Was het bericht wel betrouwbaar? Ze heeft nooit begrepen waarom ze juist op dat moment weifelde om het briefje door te sturen, maar haar besluiteloosheid redde waarschijnlijk het leven van de ouders. Had ze het bericht doorgestuurd, dan zouden zij zich wellicht van het leven hebben beroofd.

Na het onjuiste bericht volgde heel goed nieuws. Op 26 mei 1945 kon Hilda een postkaart naar Egypte sturen met de boodschap 'your sons have been saved'. Ze schreef dr. Schwarz in het Yugoslavian Refugee Camp 4 B. 19 in El Shatt: 'Fritz and Manfred are trying to reach Holland in the shortest possible time. (...) I can only congratulate you on this miraculous escape as I had given up all hope for them: I had traced them to Theresienstadt and I knew that they had from there been sent to Auschwitz in Poland. (...) I suppose that your sons will get in touch with us the moment they cross the Dutch border. I will transmit your address immediately so that they can try and get in touch with you too.'[2]

Daarna duurde het nog ruim tweeënhalf jaar voordat de Nederlandse autoriteiten de ouders Schwarz toestemming gaven hun kinderen weer te ontmoeten. De autoriteiten wezen verzoeken voor een vergunning om naar Nederland te reizen herhaaldelijk af. Uiteindelijk wist een advocaat de benodigde toestemming te verwerven. Achter de schermen lobbyde Hilda voor andere regelgeving. Negen jaar nadat

De Nederlandse delegatie bij de Verenigde Naties (1946). Vlnr minister dr. J.H. van Royen, minister E.N. van Kleffen, Hilda Verwey-Jonker, ambassadeur jhr. E.F.M.J. Michiels van Verduynen en dr. Adiaan Pelt, delegatielid.

de ouders hun kinderen op de trein hadden gezet, op 20 december 1947, zagen ze Frits en Fred terug op het perron van het station in Roosendaal.

Een internationaal plan voor de 'ontwortelden'

Haar ervaringen met vluchtelingen kwamen Verwey-Jonker buitengewoon goed van pas tijdens de Eerste Algemene Vergadering van de Verenigde Naties in 1946. Het lot van de 'displaced persons', de verplaatste oftewel 'ontwortelde' personen, stond hier hoog op de agenda. Verwey-Jonker was de enige in de Nederlandse afvaardiging die beschikte over kennis op dit gebied en kreeg zo de kans namens de Nederlandse regering deel te nemen aan de onderhandelingen. Daarbij maakte ze zo veel indruk dat minister Kleffens haar vervolgens vroeg Nederland te vertegenwoordigen bij de aanpak van het internationale vluchtelingenvraagstuk. Op deze manier rolde ze als vanzelf de internationale diplomatieke wereld in, een opmerkelijke carrièresprong.

Na het einde van de oorlog was er de vraag wat te doen met de vele 'displaced persons'. Naar schatting dertig miljoen Europeanen waren tijdens de Tweede Wereldoorlog gedeporteerd of gevlucht om aan oorlogsgeweld of vervolging te ontkomen. De Duitsers hadden grote groepen mensen geëvacueerd en gedeporteerd. Ze verplaatsten jonge mannen om dwangarbeid te verrichten en deporteerden joden naar concentratiekampen en vernietigingskampen. Tal van Oost-Europeanen vluchtten voor het Rode Leger naar het Westen. In september 1945 waren ongeveer zestien miljoen mensen naar huis teruggekeerd. Maar na de ondertekening van de vrede waren er ook grote groepen die niet meer naar hun vaderland konden of wilden. Poolse soldaten bijvoorbeeld die met de geallieerden hadden gevochten wilden niet meer terug naar huis en door 'grenscorrecties' en annexaties bestonden sommige landen van herkomst niet eens meer. Vele vervolgde joden kozen voor een toekomst in Palestina. Zodoende bevonden zich een jaar na het beëindigen van de oorlog alleen al in opvangkampen in Duitsland en Oostenrijk nog ruim 800.000 mensen. Bijna 80 procent van deze groep bestond uit Polen en Balten. Naast deze slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog waren er ook 'ontwortelde personen' met een langere geschiedenis. Uit de tijd van de Eerste Wereldoorlog dateerde de komst van Russen en Armeniërs die revolutie en genocide waren ontvlucht. In de jaren dertig voegden zich daar de slachtoffers van vervolging van de regimes van Franco en Hitler bij. Vrijwel al deze 'oude' vluchtelingen bevonden zich in West-Europa.[3]

De displaced persons zorgden al tijdens de oprichting van de Verenigde Naties voor grote verdeeldheid. Moesten de vluchtelingen worden opgevangen door een internationale organisatie of moest deze kwestie tussen landen onderling worden opgelost? Hoe urgent was het probleem? Met name de Oost-Europese vluchtelingen waren het onderwerp van felle discussies omdat Oost-Europese regeringen 'hun mensen' terug wilden. Hier kondigde de Koude Oorlog zich al aan. De Engelse delegatie koos voor een snelle internationale aanpak, de Russen stonden daar met hun wens voor bilaterale oplossingen lijnrecht tegenover. De conflicterende opvattingen resulteerden in twee voorstellen waar de Derde (Sociale, Humanitaire en Culturele) Commis-

sie van de Eerste Algemene Vergadering van de VN zich vanaf 28 januari 1946 over boog.

Het Zuidoost-Europese voorstel dat in Russische geest was opgesteld, constateerde dat een snelle terugkeer van de displaced persons naar hun land van herkomst via bilaterale verdragen moest worden geregeld. Hiertegenover stond het standpunt van enkele westerse landen, waaronder het Verenigd Koninkrijk en Nederland. Dit ging ervan uit dat vluchtelingen die gegronde redenen hadden om niet naar hun land van herkomst terug te willen, daartoe uit humanitaire overwegingen niet konden worden gedwongen. Voor deze problematiek moest een nieuw internationaal orgaan in het leven worden geroepen.[4] Uitgangspunt van de Nederlandse regering was geen stappen te zetten in de onderhandelingen die 'de bestaande mogelijkheden om ongewenschte vreemdelingen kwijt te raken, in gevaar kunnen brengen'.[5] De Nederlandse regering was de vluchtelingen eigenlijk liever kwijt dan rijk en als dat via de nieuwe organisatie kon worden geregeld was dat mooi meegenomen.[6] Verwey-Jonker, die namens Nederland aan de onderhandelingen deelnam, wilde vluchtelingen echter niet dwingen terug te keren naar het land van herkomst wanneer zij daar gegronde redenen voor hadden. Zij had grote bezwaren tegen het Zuidoost-Europese voorstel en betichtte de Oost-Europese regeringen van eigenbelang. De Sovjet-Unie wilde zo min mogelijk onderdanen de kans geven zich elders te vestigen en wilde het ontstaan van kernen van dissidenten in het buitenland voorkomen. Landen als Polen en Joegoslavië hadden arbeidskrachten nodig en wilden zo veel mogelijk beschikbare menskracht zien terugkeren, aldus Verwey-Jonker.[7]

Het getouwtrek over de Oost-Europese vluchtelingen maakte pijnlijk duidelijk hoe weinig de leden van de nieuwe Verenigde Naties elkaar vertrouwden. De westerse landen wilden een nieuwe organisatie oprichten om te voorkomen dat Oost-Europeanen tegen hun zin zouden worden teruggestuurd naar landen die eveneens lid waren van de Verenigde Naties. De Oost-Europese regeringen trokken aan het kortste eind. Door middel van een resolutie legden de Verenigde Naties op 12 februari 1946 het fundament voor een nieuwe internationale vluchtelingenorganisatie, de International Refugee Organisation (IRO). Wel-

iswaar was de belangrijkste taak van de IRO het aanmoedigen van een zo spoedig mogelijke terugkeer naar het land van herkomst, maar de resolutie stelde ook dat het vluchtelingenprobleem internationaal van aard was en dat geen vluchteling of verplaatst persoon mocht worden gedwongen terug te keren naar het land van herkomst indien hij of zij gegronde redenen voor weigering had. Oorlogsmisdadigers, collaborateurs en Duitsers die waren gevlucht om uit handen van de geallieerden te blijven, konden geen aanspraak maken op enige hulp.[8]

De resolutie bracht tot uitdrukking dat regeringen internationaal wilden samenwerken om een grensoverschrijdend probleem aan te pakken. Dat was niet helemaal nieuw in het vluchtelingenwerk. Na de Eerste Wereldoorlog was door de Volkenbond al het Hoge Commissariaat voor het Vluchtelingenwezen ingesteld, daarna volgde in 1938 het Intergovernmental Committee for Refugees (ICR) en op 9 november 1943 vond in Washington de oprichting plaats van de United Nations Relief and Rehabilitation Administration (UNRRA).[9] Per 1 juli 1947 nam de voorbereidende commissie van de IRO het werk van de twee laatstgenoemde organisaties over. Al deze initiatieven lieten ook zien dat landelijke overheden zich een steeds grotere taak gingen toebedelen op een terrein waar van oudsher het particuliere initiatief domineerde. Dat ging met wrijvingen gepaard waar Verwey-Jonker ook mee te maken kreeg.

Bij de beraadslagingen in 1946 over de instelling van een nieuwe internationale vluchtelingenorganisatie speelde Verwey-Jonker een rol van betekenis. Ze nam deel aan de onderhandelingen en zocht voor en achter de schermen naar oplossingen om partijen in het westerse kamp dichter bij elkaar te brengen. Op 1 februari 1946 diende ze namens de Nederlandse regering een voorstel in dat weliswaar werd teruggetrokken, maar dat een belangrijk beginsel omvatte dat uiteindelijk via een Amerikaans voorstel in de resolutie van 12 februari 1946 terecht zou komen. Dit was het principe dat een internationaal lichaam de toekomst zou bepalen van diegenen die niet zouden kunnen terugkeren. Dit was een belangrijke overwinning op de Sovjet-Unie en van grote betekenis voor veel Oost-Europese vluchtelingen.[10]

Verwey-Jonker leek de diplomatieke vuurdoop glansrijk te hebben doorstaan. Maar achter de schermen rommelde het. 'Afd. P.Z.' van het

ministerie van Buitenlandse Zaken was verontrust over een aantekening van een van de leden van de Nederlandse delegatie die gebruikt werd bij de onderhandelingen. Deze bevatte kritiek op de Nederlandse regering omdat die te weinig zou doen om de hereniging van vluchtelingen met familieleden mogelijk te maken. Volgens de aantekening had Nederland slechts een beperkt vluchtelingenprobleem van ongeveer vierduizend personen. Nederland was ten onrechte niet ingegaan op het verzoek van het Intergovernmental Committee for Refugees om een permanente vertegenwoordiger aan te stellen die in een aantal gevallen had kunnen helpen bij de hereniging van familieleden. Ook vond de auteur het onjuist dat Nederland niet bijdroeg aan de kosten van het werk van de Intergovernmental Committee for Refugees terwijl het wel in het dagelijks bestuur zitting had. De aantekening kan niet anders dan van Verwey-Jonker zijn geweest. Met haar opmerkingen probeerde zij kennelijk oplossingen voor de familie Schwarz – en vergelijkbare gevallen – via het hoogste diplomatieke niveau te bewerkstelligen. De ergernis over Verwey-Jonkers optreden werd ten departemente niet verbloemd. 'Wellicht wil U een of ander opmerken tegenover deze critiek op het Nederlandsche beleid inzake de vluchtelingen. Mag ik dit vandaag even met U bespreken?' vroeg de afzender van 'Afd. P.Z.' aan 'Chef Afd. A.Z.'[11]

Dat de ambtenaren niet blij waren met Verwey-Jonker bleek ook uit een notitie van 'het Departement' aan de minister van Buitenlandse Zaken over een rapport van haar hand. 'Gelijk te verwachten is' was de schrijfster van het stuk niet op de hoogte van het beleid van de verschillende ministeries ten aanzien van de zich in Nederland bevindende vluchtelingen. De kritiek op de Nederlandse deelname aan de Intergovernmental Committee for Refugees wees erop dat de nota 'door een buitenstaander' was geschreven. Met het oog op de behandeling in de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties vroeg 'het Departement' zich daarom af of de regeringsdelegatie niet zou moeten worden voorgelicht door iemand die wel wist hoe de betrokken ministeries tegenover deze zaak stonden.[12]

Ondanks de gefronste wenkbrauwen ten departemente werd Verwey-Jonker wel benoemd tot eerste vertegenwoordiger en voorzitter van de Nederlandse delegatie in de Speciale Commissie voor Vluchte-

lingen en Displaced Persons. Haar plaatsvervanger was de secretaris van de minister-president, Haveman.[13] Voor haar werkzaamheden ontving Verwey-Jonker alleen een bescheiden onkostenvergoeding; ze werkte vanuit huis.[14] Deze positie maakte haar onafhankelijk maar ook kwetsbaar. Ze stond letterlijk op grotere afstand van de politieke besluitvorming en aan de beperkte faciliteiten kon ze weinig status ontlenen; dat is iets wat ertoe doet in de diplomatieke wereld.

De commissie voor de vluchtelingen waarin Verwey-Jonker als eerste Nederlandse afgevaardigde was benoemd, vergaderde van 8 april tot 1 juni 1946 in Londen met als doel de opzet van de IRO voor te bereiden. Het resultaat was een conceptconstitutie die aanvaard werd in de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties op 15 december 1946. De Nederlandse delegatie zorgde voor een substantiële inbreng. Nederland kreeg steun voor zijn voorstellen dat de IRO ook hulp zou geven aan Duitse en Oostenrijkse joden die de vernietigingskampen hadden overleefd, aan oorlogswezen en aan zogenoemde niet-begeleide kinderen. In een eerdere opzet vielen deze groepen buiten de bescherming van de nieuwe organisatie. De Nederlandse inbreng bij het formuleren van de politiek beladen definitie van vluchteling betekende een overwinning op de Sovjet-Unie. Mensen werden als vluchteling beschouwd als ze vervolging vreesden om politieke redenen, 'tenzij deze meningen in strijd waren met de principes van de VN'.[15] Het lijkt erop dat Verwey-Jonker haar stempel heeft kunnen drukken op het formuleren van deze definitie van vluchteling door de IRO en op het vluchtelingenwerk en de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens, die later deze definitie overnam.[16]

Na het aanvaarden van de constitutie duurde het nog enige tijd voordat de IRO officieel van start kon gaan.[17] Het toegezegde budget bleef voortdurend achter bij de benodigde gelden en slechts mondjesmaat druppelden toezeggingen van regeringen voor deelname binnen. Nederland ratificeerde het verdrag op 11 augustus 1947; Verwey-Jonker schreef het ontwerp voor de Memorie van Toelichting van het Nederlandse wetsvoorstel.[18]

In de vierenhalf jaar van zijn bestaan zorgde de IRO voor ruim twee miljoen mensen met een budget van 700 miljoen US dollar. De Amerikanen waren veruit de grootste donor. In 1947 droeg dit land voor bijna

de helft bij aan de begroting, in 1949 zelfs 60 procent. De Britten betaalden 15 procent van de kosten, de Fransen kwamen niet boven de 4 procent uit.[19] De organisatie hield zich bezig met de repatriëring, identificatie, registratie en classificatie van vluchtelingen. Voor het geven van steun en verzorging waren 700 kampen en centra ingericht in Europa, Afrika, het Midden-Oosten en Azië met een staf van duizenden mensen. Op 1 juli 1947 waren 713.000 mensen voor voedsel en onderdak afhankelijk van de IRO, onder wie naar alle waarschijnlijkheid de familie Schwarz. Daarnaast zorgde de IRO voor wettelijke en politieke bescherming en voor het transport en de *re-establishment* van ruim één miljoen mensen.[20] 'The whole work of the IRO was an effort to turn unproductive mouths into self supporting persons,' zo vatten Amerikaanse historici het werk kort samen.[21] Op 1 maart 1952 werd de IRO ontbonden nadat haar beschermingstaken een maand eerder waren overgedragen aan de Hoge Commissaris voor de Vluchtelingen van de Verenigde Naties (UNHCR). Hiermee erkenden de Verenigde Naties het permanente karakter van het vluchtelingenprobleem.[22]

De IRO was *part and parcel* van de grotemogendhedenpolitiek. Westerse regeringen financierden en bestuurden het werk van de IRO maar Oost-Europa deed niet mee. Gezien de voorgeschiedenis en de politieke verhoudingen was dat niet verwonderlijk. Westerse mogendheden beschermden Oost-Europese vluchtelingen tegen hun eigen regeringen en dat zette kwaad bloed. De communistische machtsovername in Tsjecho-Slowakije in februari 1948 vergrootte de spanningen. Er kwamen weer meer nieuwe vluchtelingen die de IRO hielp. Critici merkten op dat er nooit een einde aan het vluchtelingenprobleem zou komen als de organisatie zo door zou gaan. Het was dweilen met de kraan open. Ietwat cynisch maar niet onterecht schreven historici dat de dubbele functie van de met veel Amerikaans geld gefinancierde IRO was 'to clear up the remnants of the mess left by Nazi persecutions and to be responsible for the welfare and the future of political dissidents from Communist regimes'.[23]

Ondertussen ontstond in het Midden-Oosten een nieuwe brandhaard. In mei 1948 liep het Engelse mandaat van Palestina af en werd de staat Israël opgericht. Tot dat moment wilden de Engelsen niet veel joden in Palestina toelaten om de verhouding met de Arabische bevol-

king niet te veel te ontwrichten. Particuliere joodse organisaties daarentegen zetten alles op alles om hun mensen toe te laten tot wat zij als het beloofde land zagen. De IRO schipperde tussen de belangen van beide partijen. Zo werd de repatriëring overgelaten aan joodse organisaties maar zorgde de IRO voor voedsel voor mensen in de kampen in het Midden-Oosten. Daarbij moest ze haar werk soms doen onder bedreiging van fysiek geweld.

De IRO kon haar werk niet doen zonder de steun van particuliere organisaties. Tussen de regeringen die het bestuur van de IRO domineerden en de particuliere organisaties was echter een zekere competentiestrijd. De wereld van het particuliere initiatief was rijk geschakeerd. Er waren machtige internationale organisaties zoals bijvoorbeeld het Rode Kruis. Protestanten, joden en katholieken hadden zich grensoverschrijdend verenigd in organisaties met een religieuze signatuur zoals de Refugee Commission of the World Council of Churches en de Jewish Agency for Palestine. Daarnaast waren er initiatieven op nationaal niveau, vaak van organisaties die werkten op basis van nationaliteit. Zo kende Nederland bijvoorbeeld de Vereinigung Deutscher Staatenloser Antifaschisten.

De particuliere organisaties hadden veel ervaring en goed getrainde mensen. Ze zorgden voor contact met landgenoten en speelden een belangrijke rol bij de emigratie naar de Verenigde Staten en de opvang van moeilijk bemiddelbare vluchtelingen. Wat hen wezenlijk onderscheidde van de internationale overheidsorganisatie was dat zij net iets meer konden bieden dan alleen voedsel en onderdak:

> It was individual help not coming from an administration, obliged by the nature of its task to consider general problems and to search for collective solutions, but from teams or individuals for whom welfare work was a vocation and who brought into the camps and even into individual homes the warmth of human sympathy; its was the spiritual comfort that comes from attending a religious service celebrated with familiar rites or from conversing with a priest in a language one knows; it was the opportunity of renewing contact with the cultural and intellectual world (...) and finally, it was the food parcels, the clothing, the ci-

garettes and all sorts of things that added a little luxury to the refugee's existence.[24]

De particuliere organisaties hadden het voordeel dat zij continuïteit konden garanderen en de IRO met zijn tijdelijke karakter niet. Dit speelde een grote rol bij de opvang van de moeilijk bemiddelbare vluchtelingen, de harde kern. In de afbouwfase van de IRO, toen er nog 48.000 mensen waren waarvoor geen oplossing was gevonden, merkte een vertegenwoordiger van de Wereldraad van Kerken verbitterd op dat de IRO de vluchtelingen weinig meer had toegekend dan het recht legaal te sterven.[25] Hiermee overdreef hij, maar het zei wel iets over de verschillen in inzicht en de onderlinge rivaliteit.

Verwey-Jonker had grote waardering voor het werk van de particuliere organisaties, met name voor de Wereldraad van Kerken en de quakers. In haar autobiografie schreef ze zelfs dat ze de Wereldraad van Kerken als een sterkere drijvende kracht zag om de mensenrechten en de vrede te verdedigen, dan de Verenigde Naties of andere politieke lichamen.[26] De particuliere organisaties werkten zoals zij zelf ook was begonnen in het Dommelhuis. Bij de opvang van joodse jongens handelde ze vanuit persoonlijke betrokkenheid en ze was bereid geweest vluchtelingen in haar eigen huis op te vangen. Wat Verwey-Jonker ook aansprak was de inzet van particuliere organisaties voor de opvang van intellectuelen. Intellectuelen, dat wil zeggen hoofdarbeiders, behoorden met zieken, gehandicapten, ouderen en alleenstaande moeders tot de moeilijkst bemiddelbare groepen displaced persons. Zij maakten deel uit van de hardcore, ook wel het residu genoemd. Omdat intellectuelen veelal ongeschikt waren voor fysiek zwaar werk golden zij als moeilijk plaatsbaar. Voor fysiek sterke, ongebonden vluchtelingen was er altijd wel een opvangland te vinden waar arbeidskrachten nodig waren voor de opbouw van de economie. Journalisten, juristen en leerkrachten daarentegen hadden moeite om hun beroep in een ander land uit te oefenen vanwege taal- en cultuurverschillen, niet-erkende diploma's en andere problemen.[27]

Verwey-Jonker vond het 'een groot schandaal' dat de training en ervaring van intellectuelen ongebruikt bleef.[28] Dat nu juist deze mensen als probleemgevallen golden, trof haar bijzonder onaangenaam. Zij re-

kende zichzelf tot de intellectuelen en identificeerde zich met hen. Een Russische die vier talen sprak en die nauwelijks kansen zou hebben om een nieuw bestaan op te bouwen, stond veel dichter bij haar dan een jonge boer uit de Oekraïne die welkom zou zijn in een land waar spierkracht in plaats van denkkracht nodig was. Voor Verwey-Jonker stond scholing op een voetstuk. In navolging van haar leermeester Bonger geloofde zij in de voorhoedefunctie van intellectuelen. Zij waren de wegbereiders van een nieuwe en betere samenleving. In haar optiek maakten intellectuelen deel uit van de elite, maar binnen de IRO genoten ze dezelfde status als zieken en gehandicapten.

Juist voor deze groep ging zij zich daarom extra inzetten. Zij vroeg in Nederland speciale aandacht voor de intellectuelen in de vergadering van de IRO in mei 1947.[29] Een jaar later pleitte Verwey-Jonker voor het toelaten van intellectuelen in Nederland. 'Over het algemeen zijn zij zeer beschaafd – vooral de Balten' en zij zouden zich 'zeer goed aanpassen aan de Nederlandse beschaving' deelde ze de Commissie voor Verplaatste Personen mee. De minister van Sociale Zaken zegde toe een dertigtal intellectuelen op de arbeidsmarkt toe te laten.[30]

Vanwege haar betrokkenheid bij deze groep vroeg de IRO haar als '*chairman*' van een conferentie over de herplaatsing van ontwortelde intellectuelen. In Oostenrijk, Duitsland en Italië bevonden zich tussen de 30.000 en 40.000 gevluchte intellectuelen, daarbovenop kwamen nog eens zo'n 10.000 studenten. In het Zwitserse Gwatt discussieerde tussen 26 en 30 april 1948 een mix van afgevaardigden van vluchtelingen, regeringen, VN-organisaties en particuliere organisaties van vrijwilligers, kerken en professionals over dit onderwerp. Inzet van de bijeenkomst was verschillende groepen met elkaar te laten discussiëren, onderlinge contacten te versterken, praktische kennis te verwerven over integratie en het kweken van goodwill. De publieke opinie moest ervan overtuigd worden dat intellectuelen hun land iets waardevols te bieden hadden. Er waren concrete problemen die een oplossing vroegen zoals werk en de aanpassing aan een nieuwe wereld. Maar uiteindelijk ging het om iets oneindig veel groters: de spirituele reconstructie van een wereld in vrede.

Verwey-Jonker was in haar element tijdens de bijeenkomst die plaatsvond in de Heimstaette für die Reformierte Jugend. De confe-

rentie bereikte zowel materiële als immateriële doelstellingen. Concrete resultaten waren resoluties met beleidsaanbevelingen en praktische voorstellen. De kern hiervan bestond uit wat casework werd genoemd, of in hedendaags ambtelijk jargon maatwerk: voor verschillende groepen intellectuelen en voor diverse individuen waren specifieke maatregelen nodig. De voorzitter kon tevreden terugblikken op de conferentie. Hilda Verwey-Jonker:

> We would never have reached agreement on these material problems had there not been a spiritual agreement. After this was, only too many international conferences proved to be a failure because no spiritual base could be found, and therefore no agreement could be reached on practical and material matters. I am happy to report that this conference, where twelve to fifteen languages have been used outside the conference hall, and three within the conference hall, has met in absolute loyalty to the great principles on which Western European civilisation is based – sincerity, humanity and Christianity. We all recognize these principles and hope they will guide us in our future work.[31]

Hoofd, hemel en hart raakten elkaar in deze woorden. Geïnspireerd en gedragen door hoop en geloof liet Gwatt zien dat het mogelijk was te werken aan praktische oplossingen voor een groep die Verwey-Jonker na aan het hart lag. Politiek bedrijven kreeg een religieuze dimensie.

Maar de internationale diplomatie en grotemogendhedenpolitiek verdroegen zich slecht met spirituele ervaringen. De IRO had geld nodig om vluchtelingen te voeden en te huisvesten, maar het budget van de organisatie was al sinds haar oprichting ontoereikend. Toen regeringen niet meer middelen ter beschikking wilden stellen, deinsde de IRO niet terug voor harde maatregelen. Men discussieerde bijvoorbeeld over de vraag of er niet kon worden beknibbeld op het aantal calorieën dat de mensen in de kampen te eten kregen. De stroom nieuwe vluchtelingen uit Tsjecho-Slowakije zette het onder Amerikaanse leiding staande Secretariaat van de IRO aan tot een *freeze order*. Hierdoor kwamen mensen niet meer in aanmerking voor steun, terwijl ze

daar in principe wel aanspraak op zouden moeten kunnen maken.[32] Binnen de IRO ontstond grote onenigheid over de freeze order. Tijdens de vergadering in oktober 1947 liepen de gemoederen hoog op. Verwey-Jonker was op dat moment gepromoveerd tot de eerste afgevaardigde in de Nederlandse delegatie naar de IRO.

De socioloog en de vluchtelingen

In het vluchtelingenvraagstuk kon Verwey-Jonkers haar engagement, haar wetenschappelijke belangstelling en haar politieke dadendrang kwijt. De socioloog en plansocialist in haar werden zichtbaar in overleg en rapporten. In 1947 constateerde ze dat de opvang van vluchtelingen na de oorlog van 'uit het stadium van particulier initiatief in geordend plan' terecht was gekomen.[33] Planning vergde kennis van feiten en cijfers en Verwey-Jonker liet niet na daar op te hameren. 'Wij moeten eerst weten, waarover we praten,' benadrukte ze tijdens een interdepartementale briefing over het vluchtelingenvraagstuk kort na de eerste vergadering van de Verenigde Naties.[34] Op een ander moment zou ze met succes pleiten voor de oprichting van een statistisch departement[35] en werd zij gevraagd in Nederland te zoeken naar een geschikte kandidaat voor het Statistisch Bureau.[36] Ook in een ongepubliceerd manuscript uit 1949, *Uprooted Europe. Social aspects of the refugee-problem*, benadrukte ze het belang van onderzoek en kennis: 'If we are now really entering a new area of migration: – an area of planned resettlements and premeditated transplantations of populationgroups – there is every reason to study the facts and to weigh the responsibilities. (...) The processes of moving and resettling large populationgroups may ensue risks and difficulties that should be recognised and studied.'

Onderzoek diende niet alleen een politiek en maatschappelijk doel, maar was ook uit wetenschappelijk oogpunt interessant. Via vluchtelingen konden processen van integratie en desintegratie worden bestudeerd en kon een 'society in the making' worden aanschouwd. Zichtbaar werd hoe mensen zich onder abnormale omstandigheden gedroegen: 'Refugeecamps and unsettled refugee groups should be an ideal laboratory for the social scientist!' schreef de socioloog.[37] Zo-

als haar promotor Ter Veen in de jaren dertig onderzoek deed naar de meest geschikte bevolkingssamenstelling van de Wieringermeerpolder, zo keek zij naar integratieprocessen van vluchtelingen. Daar hoorde veel aandacht bij voor het classificeren van verschillende groepen mensen.[38]

In *Uprooted Europe* schreef ze op basis van haar persoonlijke ervaringen en haar sociologische achtergrond en belangstelling over het leven van vluchtelingen. De stadia die de 'ontwortelden' doormaakten categoriseerde ze achtereenvolgens als 'the process of uprooting', het tijdelijk verblijf elders en 'growing of new roots'.[39] Opvallend is het gebruik van het woord wortelen. De eerste jaren na de oorlog gebruikte ze dit begrip veelvuldig en ze deed zelfs een – mislukte – poging dit woord in beleidskringen meer ingang te doen vinden.[40] Met *Uprooted Europe* probeerde ze een internationaal lezerspubliek te bereiken. Haar agent in Londen zag echter geen kans het boek bij een uitgever gepubliceerd te krijgen.[41]

Eerder had Verwey-Jonker voor het Nederlands Genootschap voor Internationale Zaken de brochure *Het internationale vluchtelingenvraagstuk* geschreven. Hierin schetste ze glashelder de achtergronden van het probleem, de conflicterende opvattingen in het internationale politieke krachtenveld over mogelijke oplossingen alsmede de plannen voor de toekomst.[42] Voor een nog breder publiek schreef Verwey-Jonker gewaardeerde bijdragen in het weekblad *Vrij Nederland*. Enkele stukken vormden zelfs het openingsverhaal van het tijdschrift.[43] In 1957 verscheen een beleidsrapport van haar hand getiteld *The Assimilation and Integration of Pre- and Postwar Refugees in the Netherlands*.[44] Met deze teksten maakte zij de complexe en politiek gevoelige materie voor diverse groepen lezers toegankelijk.

Door haar publicaties en haar wetenschappelijke benadering onderscheidde Verwey-Jonker zich van de beleidsambtenaren en beroepsdiplomaten. Haar grote expertise gecombineerd met een sterke persoonlijke betrokkenheid dwong respect af. Om te weten hoe het leven er in de vluchtelingenkampen uitzag, besloot ze zelf een kijkje te gaan nemen. Gewapend met een diplomatiek paspoort en een koffertje vertrok ze enkele malen per trein naar het verwoeste Duitsland. Het kostte haar onderweg soms de nodige moeite om serieus te wor-

den genomen. Dit kwam ook door haar kleine en tengere postuur. Maar dankzij haar diplomatieke paspoort dwong ze zelfs bij de meest norse conducteurs uiteindelijk respect af.[45]

Na afloop van haar eerste bezoek schreef ze in *Vrij Nederland*: 'De D.P.'s [displaced persons] zijn nu voor mij geen ongedifferentieerde massa meer. Ik heb ze ontmoet, in alle soorten: de Oekrainse boeren, die alleen hun eigen taal kunnen spreken en deze nog lang niet altijd kunnen schrijven ook, en de keurig gekapte Russin, die vier talen onberispelijk spreekt en ambtenares is geweest van de Volkenbond. En ik ben me er scherp van bewust, dat deze grijzende dame, die tweemaal in haar leven voor het Bolsjewisme vluchtte, een harde dobber zal hebben, terwijl er waarschijnlijk wel ergens een land zal zijn, dat met graagte de gewillige, hard werkende Oekrainers ontvangen zal. Ik vond een stokoud mummelend vrouwtje, dat in een hospitaalbed op haar dood lag te wachten. En daarnaast werd een Poolse baby van tien minuten zijn eerste luier aangedaan.'[46] Dit sterke engagement maakte dat ze ook in de internationale politiek een statement wilde maken toen de IRO in haar ogen verkeerde beslissingen dreigde te nemen.

Vergadering internationaal vluchtelingenwerk

De dreigende communistische machtsovername in Tsjecho-Slowakije in 1947 zorgde voor een nieuwe toename van vluchtelingen en dit gaf aanleiding tot een conflict in de IRO. De strijd maakte deel uit van een groter gevecht om macht, geld en vertrouwen en was onderdeel van een proces waarin de rekenmeesters van regeringen steeds meer grip probeerden te krijgen op de opvang van vluchtelingen. Hoofdrolspelers in het diplomatieke steekspel waren de zojuist benoemde Amerikaanse secretaris van de IRO, William Hallam Tuck, de machtige Amerikaanse afgevaardigde mr. Warren én de eerste Nederlandse afgevaardigde uit Eindhoven, dr. Hilda Verwey-Jonker.

Hilda Verwey-Jonker wilde via het instellen van een 'Comité Exécutif' meer grip krijgen op het IRO-secretariaat, dat veel te eigenmachtig zou optreden. In haar streven de macht te beteugelen van het door Amerikanen geleide Secretariaat had ze zich van steun verzekerd van de Franse afgevaardigde, Léon de Rosen. Ze waren 'd'accord sur l'aspect trop Anglo-Saxe de cette Organisation' en de 'ignorance profonde sur certaines questions sociales et ethnographiques continentales'. Dat Verwey-Jonker juist steun zocht bij Rosen was niet verwonderlijk want uit vertrouwelijke correspondentie in het archief van Verwey-Jonker blijkt dat Léon de Rosen door de Franse regering werd gezien als hun kandidaat voor de positie van secretaris van de IRO.[47] De benoeming van de Fransman ging echter niet door en de Amerikaan William Hallam Tuck werd de nieuwe secretaris.

Het conflict brandde los toen voorgesteld werd het eerder goedgekeurde budget van de IRO met 10 procent op te hogen om de toestroom aan vluchtelingen uit Tsjecho-Slowakije op te kunnen vangen. De Nederlandse regering en het Secretariaat van de IRO konden zich daarin vinden, maar voor de Amerikanen en de Engelsen was een verhoging van de begroting niet acceptabel. In hun optiek was de freeze order, die het aantal vluchtelingen beperkte maar ook de kosten beheersbaar hield, een verstandige maatregel. De Amerikaanse donorgelden waren uiteindelijk machtiger dan de continentale stemmen en de Amerikanen wonnen het pleit. Om symbolisch de tanden te laten zien onthield de Nederlandse regering zich van stemming over de begroting.

Twee dagen later stond het Nederlandse voorstel om een Comité Exécutif in te stellen – lees: het beteugelen van de macht van de Amerikaanse secretaris – op de agenda. Dit zorgde voor heftige woordenwisselingen tussen de hoofdrolspelers Warren en Verwey-Jonker. Tuck zwaaide met zijn portefeuille. Een meerderheid van de aanwezige delegaties was vóór het Nederlandse voorstel, maar de continentale landen leken het in deze strijd opnieuw te moeten afleggen tegen de macht van Amerika, Engeland, Nieuw-Zeeland en Australië. Verwey-Jonker zag dit aankomen en besloot de vergadering waarin een en ander geformaliseerd zou worden, niet af te wachten. Ze besloot een daad te stellen.

Op 31 oktober 1947, voorafgaand aan de vergadering waarin de Amerikanen het pleit zouden winnen, overlegde Verwey-Jonker met de voorzitter van de IRO, de Fransman Henri Ponsot. Ook sprak ze met haar plaatsvervanger van het ministerie van Buitenlandse Zaken, Piet de Kanter. Afgesproken werd dat zij niet ter vergadering zou komen en dat De Kanter haar zou vervangen. Het idee hierachter was dat zij met haar terugtreden zo veel indruk zou maken dat ze de onderhandelingen in positieve zin zou kunnen beïnvloeden.[48] Verwey-Jonker schreef Ponsot die ochtend een brief: 'Après de mûres réflections j'ai l'honneur de vous faire savoir ce qui suit: Lors des débats sur la création d'un Comité Exécutif et lors des discussions des documents qu'on nous présente actuellement comme budget, la Délégation néerlandaise n'a pu s'empêcher de retirer de ces débats l'impression qu'il est insuffisamment tenu compte des principes auxquels dans les pays continentaux, d'après mon avis, à juste titre, il est attaché une grande valeur. Et ceci malgré le fait que l'avis contraire ne soit partagé que d'une minorité des délégations présentes à cette Conférence. Il me paraît extrêmement difficile de fournir une justification suffisante sur cet état de choses au Gouvernement de Sa Majesté la Reine. Aussi je me suis senti obligée de proposer à mon Gouvernement ce matin de bien vouloir me décharger de mon mandat pour la fin de cette Conférence, c.à.d. dès ce jour.'[49] Diezelfde dag stuurde ze ook een telegram en een brief met tekst en uitleg naar Den Haag om haar actie te motiveren.[50] Om vijf uur in de namiddag belde ze naar het ministerie om een toelichting te geven op het gebeurde. Verwey-

Jonker liet in dat telefoongesprek weten dat dit niet betekende dat ze niet meer beschikbaar was voor de IRO en dat zij graag weer gedelegeerde zou willen zijn.[51]

De Kanter, die het roer van Verwey-Jonker overnam, informeerde de minister van Buitenlandse Zaken over het effect van haar actie. 'Mevrouw Verwey, algemeen geacht om haar toewijding aan het vluchtelingenvraagstuk en om haar grote kennis daarvan, was de aangewezen persoon tot het maken van dit gebaar. De Amerikaanse delegatie zat dan ook stellig met dit geval zeer verlegen.' Het voortbestaan van de IRO was niet in gevaar gekomen en informeel had de stap het een en ander in gang gezet. Onderhands had De Kanter vernomen dat er weer schot zat in het overleg over het budget.[52] In het verslag van de vergadering werd tot uitdrukking gebracht hoezeer het besluit van Verwey-Jonker werd betreurd en hoezeer haar 'constant courtesy and kindness and her experienced and valuable assistance' werden gewaardeerd. De vergadering vroeg De Kanter Verwey-Jonker te verzoeken opnieuw deel te nemen aan de beraadslagingen van de IRO.[53] Op 15 november schreef minister baron Van Boetzelaer van Oosterhout Verwey-Jonker dat hij haar gebaar goedkeurde en de door haar aangevoerde argumenten accepteerde. Hij sprak de hoop uit dat ze een volgende keer weer als Nederlands gedelegeerde wilde optreden.[54] Hoezeer ze gewaardeerd werd, blijkt ook uit de persoonlijke correspondentie met hoofdrolspeler Tuck en de president van de IRO, de heer Ponsot. In deze brieven werd nog eens teruggeblikt op het gebeurde en Verwey-Jonker zette uiteen wat haar had bewogen. Hieruit blijkt ook dat alle partijen ervan uitgingen dat Verwey-Jonker in januari de draad van haar werk weer gewoon zou oppakken.[55] Op 11 december 1947 correspondeerde ze nog met de minister over de Nederlandse opstelling tijdens de volgende IRO-vergadering.[56]

Het opmerkelijke optreden van Verwey-Jonker haalde de nationale en internationale pers.[57] 'Dr. Hilda Verwey-Jonker, of the Netherlands, the only woman member of the International Refugee Committee, resigned today in protest against the committee's policies,' berichtte de *International Herald Tribune* op 31 oktober 1947.[58] 'Mevrouw Verwey-Jonker protesteerde tegen een onmenselijk besluit', kopte een Nederlandse krant. Het bericht eindigde met het uitspreken van de hoop dat

zij in januari weer gedelegeerde wilde worden: 'Want weinig leden zijn zo deskundig op dit gebied als mevrouw Verwey, die ook om haar echt menselijk gevoel niet kan worden gemist.'[59] Verslaggever Elka Schrijver kwam superlatieven te kort toen ze Verwey-Jonker en haar actie beschreef voor de Amerikaanse radio:

> Anyone coming into contact with Mrs. Verwey must be prepared to swallow a lot of seeming contradictions. Here is a little woman, very small indeed, living the ordinary life of any Dutch housewife with a large family, or so it seems, in a charming and obviously very well run house in one of the best quarters of Eindhoven. But also, here is a person with a quite dynamic personality, a woman whose name is well known to almost every man, woman and child in the Netherlands, a woman who has not only been Holland's delegate on this special UNO committee, but who dared to quarrel with this august body over a matter of procedure and just walked out, leaving the members very much in the wrong and in a most awkward position. (...) Very likely, Mrs. Verwey would be much surprised and strongly object, to being called one of the great Christians of our age, and yet that is exactly what she is and why she has been given this exceptional strength and driving power.[60]

Om haar gedrag tegenover een Nederlands publiek te rechtvaardigen, schreef ze een coverstory voor *Vrij Nederland* waarin ze uitlegde wat er was gebeurd. Ze voegde eraan toe: 'Achteraf gezien moet men natuurlijk een dergelijk conflict niet overdrijven.'[61] Dat was iets te overmoedig.

Verwey-Jonker leek moedig en adequaat te hebben gehandeld, maar de ambtenaren bij het ministerie van Buitenlandse Zaken oordeelden anders over haar actie dan hun minister. Op een doorslag van de brief van De Kanter aan de minister tekende een ambtenaar in blauw potlood aan dat men in Washington wel eens een heel andere voorstelling van zaken kon hebben van het gebeurde.[62] Daarom werd al snel de Nederlandse ambassade in Washington geïnformeerd.[63]

Op 24 november 1947 schreef de 'afdeling P.Z./VN' een nota aan de

minister over het 'enigszins zonderling(e)' optreden van Verwey-Jonker. Zij was scherp opgetreden tegen Engeland en Amerika en dat had niet mogen plaatsvinden zonder dat 'Dir. P.Z.' hierin was gekend. De minister had nooit zijn goedkeuring aan haar optreden mogen geven zonder overleg met 'Dir. P.Z.' Dat Nederland zich had onthouden van deelname aan de discussie over de begroting was een vorm van sabotage die de Sovjet-Unie dikwijls toepaste en waar Nederland altijd grote bezwaren tegen had. En nu bediende Nederland zich zelf van deze methode! En bovendien: waaruit bestond nu het hele meningsverschil? Het werd niet duidelijk wat er nu zo problematisch was aan de instelling van een Comité Exécutif. Ook wat het kostenaspect betrof kon de auteur van de nota wel begrip opbrengen voor de grootste financiers, de Amerikanen en de Engelsen. 'Zonder deze strijdvraag geheel te kunnen overzien, komt het mij toch voor, dat het meer overeenstemt met de in de laatste tijd door de Nederlandse regering aangenomen houding, indien men bij de verschillende internationale acties wel degelijk rekening houdt met de budgettaire zijde hiervan.'[64]

Verwey-Jonker lijkt niet de mogelijkheid te hebben benut om voorafgaand aan haar optreden overleg met 'Den Haag' te plegen. Dat was niet conform het protocol en zij moet dat geweten hebben. Op andere momenten overlegde zij immers wel eerst met Den Haag over de houding van de Nederlandse delegatie. Heeft zij voorvoeld dat het ministerie haar stap niet zou goedkeuren en heeft zij daarom het departement met een telegram voor een voldongen feit gesteld? Hoewel zij achteraf wel de goedkeuring van de minister kreeg, nam de weerstand tegen haar op het departement verder toe. Ze had op eigen houtje de Verenigde Staten durven trotseren. Daar waren de ambtenaren niet blij mee, zeker niet omdat het optreden van Verwey-Jonker op een wel heel ongelegen moment kwam. Nederland zat economisch aan de grond en kreeg in 1947 Marshallhulp van de Amerikanen. Het zal niet voor niets zijn geweest dat zij in de IRO-vergadering in januari 1948 gedegradeerd was van eerste vertegenwoordiger tot expert. Verwey-Jonker moet dit als een nederlaag hebben ervaren en was daarna nauwelijks meer betrokken bij de IRO.

Haar plaatsvervanger, De Kanter, had garen gesponnen bij haar actie. Deze ambtenaar van het ministerie van Buitenlandse Zaken

maakte een mooie promotie en werd voortaan de eerste vertegenwoordiger. Hij genoot van zijn positie, die hij tot het opheffen van de IRO mocht vervullen. Had hij beter gefunctioneerd, dan had hij zelfs de eerste Hoge Commissaris van de Vluchtelingen kunnen worden. 'Volgens alle inlichtingen die mij zijn verstrekt, is De Kanter allerminst een sterke vertegenwoordiger geweest,' noteerde Patijn in een geheim memorandum.[65] In zijn plaats werd Van Heuven Goedhart naar voren geschoven als kandidaat voor Hoge Commissaris van Vluchtelingenzaken.[66] In 1955 mocht Van Heuven Goedhart de Nobelprijs voor de Vrede in ontvangst nemen voor het werk van de Verenigde Naties voor de vluchtelingen.[67]

De onafhankelijke Verwey-Jonker had een daad durven stellen, maar had haar hand overspeeld. Zij werd geroemd om haar expertise en haar menselijkheid, en de bijzondere combinatie van haar wetenschappelijke achtergrond en haar persoonlijk engagement maakte haar zeer gerespecteerd in het internationale vluchtelingenwerk. Mede dankzij haar inzet ging dit thema ook een rol spelen in het Nederlandse buitenlandse beleid. Maar dit was niet genoeg; de diplomatieke wereld vroeg ook om andere kwaliteiten. Verwey-Jonker behaalde diverse mooie successen op het schaakbord van de internationale diplomatie. Maar toen ze zichzelf offerde om de tegenstander mat te kunnen zetten, gingen anderen met de winst aan de haal.

10

Van kameraadschap tot Broederschap

Vrijzinnigheid als leidraad

Door haar betrokkenheid bij de 'displaced persons' en het internationale vluchtelingenwerk werd religie steeds belangrijker voor Hilda Verwey-Jonker. Op 47-jarige leeftijd, op 11 juni 1954, verbond ze zich zelfs met het geloof van haar jonggestorven vader en ondertekende de beginselverklaring van de Remonstrantse Broederschap met de woorden: 'Het is mijn verlangen aan deze Geloofsgemeenschap deel te hebben.'[1] Deze handtekening symboliseerde haar toegenomen identificatie met het vrijzinnig protestantisme, markeerde haar afstand tot het vroeger hartstochtelijk beleefde socialisme en bevestigde haar zichtbaarheid als lid van een protestantse minderheid in het katholieke zuiden. Het ritueel was een keuze voor een leven dat bezield werd door vrijzinnig protestantse waarden. Remonstrants stond voor haar voor een levenshouding met als kernwaarden tolerantie, onbevooroordeeld nadenken en oog hebben voor anderen. Vrijzinnigheid raakte in haar optiek ook aan de fundamenten van de democratie en aan haar staatkundige principes. Het stond voor de bescherming van vrijheid, het bevorderen van gelijkheid en het accepteren van een rechtsorde met grondrechten. Tolerantie hield in grenzen trekken en intolerantie bestrijden. Aandacht voor anderen betekende vooral opkomen voor mensen in een achterstandpositie zoals vluchtelingen. Mannen moesten solidair zijn met vrouwen en jongeren met ouderen.[2] Dat mensen van elkaar verschillen was het probleem niet; dat was met harde feiten aan te tonen. Maar verschillen mochten niet tot achterstand leiden, want achterstand was voor haar onacceptabel.[3]

De handtekening onder de beginselverklaring van de remonstran-

ten was de uitkomst van een langdurig proces waarin de sociaaldemocratie aan aantrekkingskracht verloor en de betekenis van het vrijzinnig protestantisme toenam. Na de oorlog was de sociaaldemocratie onlosmakelijk verbonden met een partij, de PvdA. Hilda Verwey-Jonkers ideaal van een progressieve politieke beweging en een politiek tweestromenland was jammerlijk mislukt. In de partij lag zij niet goed bij de leiding, ook was het klimaat er bepaald guur voor sterke en onafhankelijke vrouwen zoals zij. Andere Kenteringsocialisten kregen wel een plek in de naoorlogse kabinetten-Drees, maar ondanks een lobby van enkele vrouwen in de partij kwam er voor Hilda geen plek als staatssecretaris of minister beschikbaar.[4] Op haar beurt vond zij de partijleiding te behoudend. Met haar analytische inslag voelde ze zich meer thuis in een intellectueel en elitair gezelschap zoals Vrouwenbelangen dan in de autoritaire PvdA. Haar vooroorlogse voorstelling van een socialistische samenleving werd bovendien in de jaren vijftig werkelijkheid. Verdwenen waren immers de werkloosheid en de angst voor bestaansonzekerheid. Met de groei van de welvaart en de uitbouw van de verzorgingsstaat was een redelijk bestaan voor iedereen binnen handbereik gekomen. Wat bleef er nu nog te wensen over voor een sociaaldemocraat? Voor Verwey-Jonker was dat een uitgemaakte zaak. Zij kwam vanaf 1939 consequent op voor die maatschappelijke groepen die vergeten, rechteloos of op andere wijze op achterstand stonden. In haar eigen woorden: de minder machtigen. De emancipatie van groepen minder machtigen ging als een rode draad door haar leven lopen.

Sociaaldemocraten als Willem Drees en Joop den Uyl hadden echter andere prioriteiten. In de jaren vijftig en zestig kwam de PvdA als geen ander op voor de materiële belangen van de autochtone mannelijke werknemers. Hiermee stond de PvdA in de traditie van de oprichters van de SDAP die bovenal de bevrijding van de arbeidende klasse voorstonden.[5] Wat Hilda Verwey-Jonker onderscheidde van de gangbare partijlijn was dat zij naast de onderdrukte arbeider wees op de vervolgde jood, de gediscrimineerde getrouwde vrouw en de berooide vluchteling. Dit ging steeds meer schuren, zeker toen de welvaart flink toenam. De basis van waaruit de PvdA werkte en dacht werd haar te smal. Er waren groepen die met ernstiger vormen van

uitsluiting en uitbuiting te maken hadden dan autochtone mannelijke kostwinners. In de PvdA liep zij hiermee voor de troepen uit, maar binnen religieuze kringen vond ze wel gehoor. Haar opvattingen over emancipatie sloten niet alleen aan bij het vrijzinnig protestantisme, maar kwamen ook voort uit deze levensbeschouwing. Ook Verwey-Jonkers ruimdenkendheid en kritische opstelling paste beter bij een geloofsgemeenschap als de Remonstrantse Broederschap dan bij een politieke regeringspartij als de PvdA. Bovendien bood de Broederschap haar meer ruimte dan de kameraden van de partij die haar al vaker de voet dwars hadden gezet.

Geloof en politiek

Met het vrijzinnig protestantisme was Verwey-Jonker al jong in aanraking gekomen. Haar vader was lid van de Remonstrantse Broederschap en tijdens de middelbareschooljaren kreeg ze catechisatielessen van de vrijzinnige dominee Horreüs de Haas. Als volontair bij de krant in Zwolle volgde een hernieuwde kennismaking met zijn denkbeelden. De 'rode dominee' was een belangrijke inspiratiebron voor Hilda Verwey-Jonker.

Horreüs de Haas (1879-1943) stond voor een open kerk met ruimte voor een zelfstandige interpretatie en benadering van de christelijke waarheid. Reeds als student theologie in Groningen koos hij voor een sobere levenswijze en raakte hij geïnteresseerd in de arbeidersbeweging. Na de verloren spoorwegstaking in 1903 trad hij toe tot de SDAP. Als predikant in Bergum, daarna in Sneek en sinds 1919 in Zwolle zette hij zich in voor armenzorg, volksontwikkeling, gemeentelijke woningbouw en de drankbestrijding. Socialisme betekende voor hem echter meer dan opkomen voor de belangen van de arbeidersklasse. Het ging hem niet alleen om materiële welvaart maar ook om een zinvol en waardevol leven. Hij streefde naar wereldwijde humaniteit en kende een diep verlangen naar vrede en gerechtigheid op aarde. Maar in Friesland had hij geleerd dat voor dit 'hoogere geestesleven' gezondheid en materiële voorzieningen onontbeerlijk waren.

Een werkelijk democratische samenleving was volgens hem 'bezield door een sociaal ideaal, gewijd door religieuze zin, gedragen door

zedelijke ernst'. Democratie was niet alleen volksregering, maar ook 'volksopvoeding'. Hij was op zoek naar de zelfstandige en zelfbewuste mens. Maar ook praktische levensvoorschriften zoals de in socialistische kringen in zwang zijnde geheelonthouding moesten bijdragen aan de volksopvoeding. Naast opvoeding was eerbied een belangrijk idee in zijn denken. Op de eerste plaats gold dat voor arbeid maar het hoorde ook bij het heilige. Want hoewel hij grote nadruk legde op een onderzoekende instelling en praktisch handelend in het leven stond, hield religie voor hem niet op bij de mens. Hoewel hij een religieus humanistisch socialist werd genoemd, zou hij zichzelf zelden als humanistisch denker bestempelen. Dat was precies omdat religie niet alleen over humaniteit ging, maar ook raakte aan het geheim van het bovenmenselijke. Hierover deed hij uitspraken die voor niet-gelovigen moeilijk te bevatten zijn. Horreüs de Haas ging uit van een mysterie dat 'als grond van alle dingen materie en geest omvangt en te boven gaat': het geheim van de wereld en van de ziel, het wonder van het leven en de waarheid dat we er zijn. Hij geloofde niet zozeer in een persoonlijke God, maar meende dat het goddelijke in en door alles heen werkte. Zo kon hij ook zeggen dat mensenwerk Gods werk kon zijn en dat Gods werk mede door mensen werd volbracht.[6]

In de jonge SDAP waren mensen die op deze manier het socialisme met religie verbonden een zeldzaamheid. Het vroege socialisme stond eerder vijandig ten opzichte van godsdienst. Had Marx niet geschreven dat religie opium voor het volk was? Toen in 1919 de Arbeiders Gemeenschap der Woodbrookers werd opgericht telde deze religieus-socialistische groepering dan ook nog geen twintig leden, de vier initiatiefnemers meegerekend. Tien jaar later was dit aantal tot 250 gestegen. In het volgende decennium bleef het aantal rond de 700 schommelen. De kleine religieus-socialistische stroming was hoofdzakelijk vrijzinnig protestants; invloeden van katholieken op de vooroorlogse sociaaldemocratie ontbraken vrijwel geheel. Maar hoe bescheiden van omvang ook, de religieus-socialisten hadden in de persoon van dominee Banning (1888-1971) wel een gezaghebbend voorman.[7]

In haar invloedrijke artikel over vijfentwintig jaar socialisme uit 1938 kende Hilda Verwey-Jonker de religieus-socialisten een eigen rol

toe. Ze rekende hen tot de culturele stroming die binnen het socialisme altijd naast het marxisme aanwezig was geweest. Waar voor marxisten de door economische motieven bepaalde machtswil van een klasse de motor van maatschappelijke verandering was, geloofden de religieus-socialisten in een door een buitenwereldlijke invloed bepaalde drang naar gerechtigheid, aldus Verwey-Jonker.[8] Toen ze deze woorden schreef, had ze al intensief kennisgemaakt met Banning en zijn manier van denken. Later rekende ze hem tot de vrienden voor wie ze veel eerbied had.[9] Verwey-Jonker bleef hem steunen in zijn antimilitarisme, ook nadat de partij zich had uitgesproken voor nationale bewapening.

De vrijzinnig protestant Willem Banning was als predikant in Sneek in de voetsporen van Verwey-Jonkers inspirator Horreüs de Haas getreden. Evenals zijn voorganger wilde Banning het mystieke verbinden met concreet maatschappelijk werk. Een afgeronde theorie heeft hij niet ontwikkeld. Hij zag zichzelf vooral als volksopvoeder en drukte in die hoedanigheid een stempel op het socialisme door voortdurend aandacht voor religie en de menselijke verantwoordelijkheid te vragen. Dat laatste deed hij vanuit invloedrijke posities als voorzitter van de Arbeidersgemeenschap der Woodbrookers, als hoofdredacteur van hun tijdschrift *Tijd en Taak*, als lid van het partijbestuur van de SDAP, als redacteur van het PvdA-blad *Socialisme & Democratie*, als gangmaker van de NVB, als oprichter van de PvdA en niet te vergeten als lid van de beginselprogrammacommissies in 1937, 1947 en 1959. In de jaren dertig was hij een uitgesproken pleitbezorger van vernieuwing in de partij.

Gaandeweg ontwikkelde zijn denken zich van religieus socialisme tot personalistisch socialisme. Waar hij in de jaren dertig nog veel aandacht had voor de Christusfiguur, stond later de ontplooiing van de menselijke persoonlijkheid centraal. Banning promoveerde op het werk van de Franse socialist Jean Jaurès en was zeer onder de indruk van de Belg Hendrik de Man.[10] Met zijn *De psychologie van het socialisme* was hij 'weken gelukkig geweest'.[11] Hendrik de Man zette Marx op zijn kop. Terwijl Marx ervan uitging dat arbeiders rationeel handelende mensen waren die van hun economisch eigenbelang uit zouden gaan, had De Man oog voor emotionele overwegingen, instincten, ge-

voel voor eigenwaarde en eigenschappen als altruïsme.[12] Ook anderen waren opgetogen over het werk van de Belgische socialist – die overigens later nationaalsocialist werd. Met *De psychologie van het socialisme* in de hand konden volksopvoeders zoals ook Koos Vorrink aan het werk om de nieuwe socialistische mens te vormen. Het was De Man, en niet Banning, die Nederland rijp maakte voor het religieus socialisme, stelde Verwey-Jonker.

Reeds als student en later als moeder volgde Verwey-Jonker al deze ontwikkelingen in het socialisme op de voet. Via persoonlijke contacten en publicaties raakte ze goed vertrouwd met het religieus socialistische gedachtegoed. Naast dominee Horreüs de Haas en dominee Banning speelde de levenslange vriendschap van de Verweys met de theoloog Ruitenberg hierin een grote rol. Bart Ruitenberg op zijn beurt speelde een belangrijke rol in het vrijzinnig protestantisme en volgde Banning later op als hoofdredacteur van *Tijd en Taak*.[13]

De Ruitenbergs en de Verweys spraken geregeld met elkaar over religie en politiek. Volgens de theoloog was Evert, in tegenstelling tot Hilda, naar officiële en sociologische maatstaven niet godsdienstig. De dominee sprak vaak meer terloops dan opzettelijk met de chemicus over 'de onzegbare dingen die zij niet onder woorden konden brengen'. Dit waren betekenisvolle en kostbare gesprekken die meestal eindigden 'in een gereserveerd zwijgen', zo liet Ruitenberg weten bij het overlijden van zijn vriend.[14] De Verweys stonden ook in contact met de remonstrantse dominee Klaas van Gelder. Evert Verwey ging af en toe met hem kamperen.[15]

Waar Evert zweeg over 'de onzegbare dingen', vormden deze voor zijn echtgenote juist een bron van inspiratie voor politiek handelen. In discussies in de NVB legde ze al verbindingen tussen religie en socialistische politiek en vooral tussen vrijzinnig protestantisme en personalistisch socialisme. In de PvdA was meer waardering voor religie dan in de SDAP. Zelfs de katholieken kregen in de vorm van een werkgemeenschap een stem in de jonge partij. Maar in de PvdA legde de geest het later toch af tegen de materie en domineerde het denken dat later wel is aangeduid als 'biefstuksocialisme'. Terwijl de nieuwe partij haar aantrekkingskracht op haar begon te verliezen, kreeg Verwey-Jonker via het internationale vluchtelingenwerk te maken met de in-

zet van kerken voor mensen in nood en dit maakte diepe indruk op haar. Hier kwamen hoofd, hemel, hart en handen bij elkaar.

Vanaf 1951, enkele jaren na de oprichting van de Wereldraad van Kerken, kwamen in Eindhoven remonstranten bij elkaar onder leiding van Verwey-Jonker.[16] Datzelfde jaar was ze tot haar ergernis op een onverkiesbare plaats voor de Eerste Kamer gezet door de PvdA en hield de Nederlandse Volksbeweging op te bestaan. Het kan haast geen toeval zijn dat Verwey-Jonker juist op dat moment met haar gespreksgroep begon, een klein, elitair en intellectueel gezelschap dat op hoog niveau discussieerde.[17]

De Remonstrantse Broederschap is altijd een kleine, ondogmatische geloofsgemeenschap zonder vastomlijnde leerstellingen gebleven. Ontstaan in ballingschap, nadat de contraremonstranten in de gereformeerde kerk de overwinning behaalden op de remonstranten tijdens de synode van Dordrecht (1618/1619), kende de Broederschap een bewogen geschiedenis. Kenmerkend voor de organisatie was een lichte structuur en weinig hiërarchie; remonstranten leggen sterk de nadruk op een persoonlijke beleving van het geloof. Verdraagzaamheid is een cruciale waarde en theologische en politieke scherpslijperij is remonstranten vreemd. Maar bij alle relativering blijven remonstranten zich christen noemen. De open houding en vrijzinnigheid betekenen overigens niet dat alles getolereerd wordt. Als eerste kerk sprak de Broederschap zich in 1934 uit tegen het opkomend fascisme en nationaalsocialisme. Opvallend is de aandacht voor vrouwenemancipatie. De eerste vrouwelijke student trad al in 1915 toe tot het seminarium en in 1921 stelde men het predikantsambt open voor vrouwen. Karakteristiek voor de Broederschap is ten slotte het streven naar integratie van geloof en wetenschap.[18]

Met de toetreding tot de Remonstrantse Broederschap in 1954 was Verwey-Jonkers vooroorlogse belangstelling voor het vrijzinnig protestantisme omgezet in een bondgenootschap voor het leven. Tegelijkertijd was de intense verbondenheid met de sociaaldemocratie veranderd in een kritische afstand tot de partij. Politiek strategisch was deze keuze niet. De Remonstrantse Broederschap timmerde politiek niet aan de weg, maar het intellectuele en vrijzinnige karakter van de Broederschap paste bij Verwey-Jonker. Ze werd binnen de Broeder-

schap actief als voorzitter van een werkgroep die onderzoek deed naar de achtergrond van de leden.[19] Het is Verwey-Jonker ten voeten uit om binnen een religieuze organisatie te kiezen voor intellectueel en bestuurlijk werk.

Hoewel lid van de Broederschap getuigde Hilda Verwey-Jonker in haar werk niet van een godsbesef of een geloof in het bovenmenselijke. Zij noemde zich een christen zonder veel godsgeloof. Ze koos niet voor het humanisme, dat was haar wat 'schraal'. Ze geloofde in de kracht van het christendom, aan een 'normbesef als een buitenmenselijk verbond'. Ze geloofde niet in een God, maar in een 'stuk cultuur, dat blijft hangen zo lang er mensen blijven leven'.[20] Zij handelde vanuit de diep doorleefde overtuiging dat ze zich moest inzetten voor de mensheid. De opvang van vluchtelingen bijvoorbeeld maakte duidelijk dat ze niet voor zichzelf leefde. Op een klein, ongedateerd briefje in haar persoonlijk archief staan de veelzeggende woorden: 'Arbeiden, nuttig wezen, zich geven, mooier en rijker maken het gemeenschapsleven, is de eeuwige wet die elk menschenbestaan beheerscht.'[21] Hoewel de partij nooit uit haar leven zou verdwijnen, bood het vrijzinnig protestantisme na de oorlog een rijkere inspiratiebron voor die levenshouding dan het socialisme.

In de televisiestudio, vermoedelijk begin jaren vijftig. Hilda Verwey-Jonker uiterst rechts.

'Voor Hilda, die trouw en kritisch alles is blijven volgen.'[22] Joop den Uyl schreef deze woorden in het boek dat hij zijn partijgenote schonk ter gelegenheid van haar eredoctoraat in 1978. 'Trouw en kritisch' gaf de houding van Verwey-Jonker ten aanzien van de partij goed weer, maar het 'blijven volgen' liet zien dat de voormalige minister-president weinig oog had voor de inzet van Verwey-Jonker in de PvdA. Met de keuze van het cadeau onderstreepte hij zijn eigen gewichtigheid: een bundel met opstellen over Joop den Uyl. Den Uyl zag over het hoofd dat Hilda Verwey-Jonker de enige was die in alle vier beginselprogrammacommissies zitting had genomen: die van 1937, die van 1947, 1959 en 1977. In 1937 was ze nog het jongste lid van deze commissie, in 1977 de op een na oudste deelnemer. Alleen de vier jaar oudere Jaap Burger moest ze toen als senior erkennen. In 1937 en 1959 was ze ook het enige vrouwelijke lid van de commissie; in 1947 had ze gezelschap van Corry Tendeloo en in 1977 van Hedy d'Ancona.

In 1953 keerde Hilda terug naar de Eindhovense gemeenteraad, in de periode 1954-1957 was ze lid van de Eerste Kamer. Tussen 1958 en 1975 was ze lid en vervolgens voorzitter van het curatorium van de Wiardi Beckman Stichting, het wetenschappelijke bureau van de partij. Dit werk lag in het verlengde van haar intellectuele belangstelling en stond los van de politieke waan van de dag. Ondertussen publiceerde ze over de sociaaldemocratie en mengde ze zich een enkele keer in het debat.[23] Na het bereiken van de pensioengerechtigde leeftijd kwam ze soms aan het woord als een 'ouder' partijlid gevraagd werd commentaar te geven op de meest recente ontwikkelingen. Uitstekend geïnformeerd en helder en scherp analyserend kwam ze dan met haar mening.

Van haar bemoeienissen met de beginselprogrammacommissies uit 1959 en 1977 wist Verwey-Jonker zich niet veel te herinneren.[24] In het programma uit 1959 werd het kapitalisme niet meer expliciet veroordeeld en het streven naar socialisatie geschrapt. Achteraf betreurde ze dat ze niet bij machte was geweest de keynesiaanse gedachte dat bij hoogconjunctuur de uitgaven van de overheid beperkt moeten worden, in het programma te krijgen. 'Ze luisterden wel naar mij – als het

over vrouwenzaken ging.'[25] In het programma uit 1977 kwamen de ideeën van de nieuwe sociale bewegingen tot uitdrukking en stond gelijkheid centraal. Naast enkele pagina's over de beginselen bevatte het visiestuk een maatschappelijke analyse en een uitgebreid politiek programma waarin nieuwe thema's aan bod kwamen zoals het milieu, vrouwenrechten, de tegenstelling tussen actieven en niet-actieven, democratisering en solidariteit met de derde wereld.[26] De programmacommissie was volgens Verwey-Jonker met 35 leden 'volkomen onhandelbaar, en er was niet als vroeger een figuur (...) die al een concept had'. Er werd een kopgroep gevormd waar Verwey-Jonker deel van het uitmaakte, maar ook die leverde 'geen goed werk'. Met Harry de Lange stelde ze voor godsdienst en humanisme maar niet te behandelen, 'omdat het feitelijk niet thuishoort in het beginselprogramma van een politieke partij'.[27] Waar Hilda Verwey-Jonker zelf niet veel herinneringen meer had aan haar bijdrage aan de besprekingen, memoreerde Jeltje van Nieuwenhoven, aanwezig bij sommige vergaderingen, dat ze zich sterk maakte voor de paragraaf over onderwijs, een stokpaardje van Verwey-Jonker. Ze kon zich de felle discussies tussen Hilda Verwey-Jonker en Hedy d'Ancona nog voor de geest halen over de vraag of apart onderwijs voor meisjes en jongens nu wel of niet wenselijk was.[28]

Oud-minister Hedy d'Ancona sprak met waardering over de inbreng van Verwey-Jonker in de PvdA. Volgens haar landden Verwey-Jonkers opvattingen wel in de partij, maar kreeg ze lang niet altijd de credits voor haar inbreng. Citeren ging 'zonder voetnoten'. De inbreng van Verwey-Jonker bleef daardoor voor een deel onzichtbaar. Den Uyl, en anderen om hem heen, zogen als een spons meningen en opvattingen van gerespecteerde intellectuelen in de partij op. Verwey-Jonker hoorde beslist bij die intellectuele partijelite. Volgens D'Ancona had Verwey-Jonker vooral een inbreng op de terreinen demografie, bevolkingspolitiek en integratie. Het is lastig om precies de vinger te leggen op de manier waarop de beïnvloeding verliep. Over haar impact op het thema gezinsplanning: 'In die verzuilde samenleving werd er behoorlijk op los gefokt. (...) Dat er steun kwam voor de NVSH, dat op langere termijn abortus werd gelegaliseerd en de vanzelfsprekendheid waarmee de pil beschikbaar werd, daar zaten beslist de ideeën van Hilda achter.' Volgens D'Ancona ademde de partij als

het ware haar opvattingen in: 'Als je zulke ideeën abrupt in de partij zou droppen, dan zou je je electoraal zeer kwetsbaar maken.' Deze onderwerpen waren taboe want het ging om thema's waar de overheid de intieme levenssfeer binnenkwam, aldus D'Ancona.[29] Bovendien lagen deze kwesties buitengewoon gevoelig bij de confessionele partijen.

De ideeën van Verwey-Jonker konden ook in de partij doorsijpelen via het lidmaatschap en voorzitterschap van het curatorium van het wetenschappelijk instituut, de Wiardi Beckman Stichting. De oud-directeur van de Wiardi Beckman Stichting, Wouter Gortzak, waardeerde haar zeer. 'Het was een sterk wijfie,' vertelt hij met warmte in zijn stem. 'Kordaat, geen kapsones, praktisch, realistisch, toegewijd aan alles wat ze deed.' Hij herinnerde zich zijn sollicitatiegesprek met haar nog goed. Als Gortzak last kreeg van druk vanuit de partij, zo verzekerde ze hem, 'dan ga ik wel voor je staan'. De nogal rijzige Gortzak antwoordde daarop gevat: 'Dan blijft er nog een heel schootsveld over.' Hij meende dat haar mening wel op prijs werd gesteld maar er niet echt toe deed in de partij. Het voorzitterschap stelde in zijn ogen ook niet heel veel voor. Er zaten allemaal drukbezette mannen en vrouwen in het curatorium. Ze bespraken rapporten die vaak nauwelijks waren gelezen en 'plaatsten een punt en een komma'.[30] Als we kijken naar de manier waarop de partij omging met Verwey-Jonkers denkbeelden over multiculturaliteit en de positie van ouderen dan moeten we Gortzak zeker gelijk geven.

In 1953 kwam Verwey-Jonker terug in de Eindhovense gemeenteraad als nummer negen op de lijst van de PvdA. Ze was inmiddels ingehaald door een andere vrouw, Van der Molen, die op nummer zes stond. In 1958 was ze opgeklommen tot nummer vijf op de lijst, in 1962 stelde ze zich niet meer verkiesbaar.[31] Een grote inbreng had ze niet. Ze ontbrak geregeld tijdens de raadsvergaderingen en als ze er al was, deed ze er vaak het zwijgen toe. Een van haar weinige interventies in een geheime vergadering betrof een hoge ambtenaar met een drankprobleem waarvoor zij 'genezing' van zijn drankzucht wilde organiseren.

Haar werk in de gemeenteraad zou wellicht vergeten zijn als ze niet zo spectaculair was opgetreden rond de bouw van het nieuwe stad-

huis.[32] De kwestie van het raadshuis sleepte al zestien jaar toen die in 1955 weer ter sprake kwam bij de begrotingsbehandeling. Eindhoven behoefde een nieuw stadhuis en daartoe was in 1939 een 'soort imitatie (...) Italiaans Renaissance paleis, compleet met torens en bordes' ontworpen. Verwey-Jonker vond dit ontwerp onacceptabel en besloot zich bewust 'destructief' op te stellen om de plannen te 'vernietigen'. Haar bezwaren golden het formaat en de bouwstijl. Het gebouw was te klein voor de omvang die Eindhoven inmiddels had gekregen. Bovendien ging haar voorkeur uit naar een zakelijke en moderne bouwstijl. Tijdens het beslissende debat was de sfeer te snijden in de gemeenteraad. De burgemeester raakte bijna buiten zinnen en vroeg zich af of 'mevrouw Verweij beschikt over het karakter en de eigenschappen, welke voor een lid van een openbaar bestuurslichaam vereist zijn?' Hij wilde het oorspronkelijke ontwerp koste wat het kost door de raad loodsen. Het zou kwetsend zijn voor de architect en getuigen van benepenheid en gebrek aan durf om beslissingen te nemen als dit plan niet aanvaard zou worden, betoogde hij. 'Dit moet de raad én mevrouw Verweij bespaard blijven,' zo eindigde de burgemeester.

Na deze woorden gebeurde er iets ongebruikelijks. Verwey-Jonker verliet de zaal, samen met de jurist van de fractie. Daarop volgden demonstratief de andere PvdA-fractieleden. Alleen het fractielid Van Deelen bleef achter om een verklaring af te leggen. Hij gaf aan dat de kwetsende en persoonlijke wijze waarop de burgemeester hun fractiegenote had aangevallen, de PvdA-fractie belette de vergadering verder bij te wonen. Van Deelen: 'Mevrouw Verweij heeft U niet persoonlijk aangevallen en zij verdiende niet op deze wijze bejegend te worden. Ware dit spontaan geschied, dan was het nog begrijpelijk geweest, maar Uw antwoord is woord voor woord op papier gesteld en daarom des te grievender.' Het optreden van Verwey-Jonker miste zijn uitwerking niet. De bouwplannen werden daadwerkelijk herzien.[33] Er kwam een gebouw in de stijl die haar voor ogen stond. Op de uitnodiging voor haar afscheidsreceptie stond een tekening van het nieuwe stadhuis.[34] In dat stadhuis, dat sindsdien weer verbouwd is, is een zaal naar haar vernoemd.[35]

Nadat ze eerder tevergeefs bij de IRO had geprobeerd een stempel op de onderhandelingen te drukken door demonstratief weg te blijven

bij een vergadering, had ze nu wel succes met een vergelijkbare actie. Waar haar strijdlustige opstelling in de internationale diplomatieke wereld zich tegen haar had gekeerd, kon ze in de Eindhovense gemeenteraad wel indruk maken met haar optreden.

De Eerste Kamer en de Molukkers

Vanaf 1954 combineerde Verwey-Jonker het werk voor de gemeenteraad met het lidmaatschap van de Eerste Kamer. Hilda Verwey-Jonker was de vierde vrouw ooit in de Eerste Kamer, na Corry Pothuis-Smit, Liesbeth Ribbius Peletier en Martina Tjeenk Willink.[36] Het Eerste Kamerwerk vroeg niet heel veel van zijn leden, zeker niet nadat in november 1956 een uitbreiding plaatsvond met 25 leden tot 75. Leden van grote fracties voerden slechts een of twee keer per jaar het woord.[37] Maar toen Verwey-Jonker in maart 1955 de situatie van de Molukkers aan de orde stelde, zorgde dat wel voor een omslagpunt in het beleid.[38] De regering ging er tot dan toe van uit dat de 12.500 Molukkers die in Nederland verbleven terug zouden gaan naar Indonesië. Het ging hier om KNIL-militairen en hun families die in 1951 voor een tijdelijk verblijf naar Nederland waren verscheept. De Molukkers hoopten op een terugkeer naar een onafhankelijke Zuid-Molukse Republiek, maar Indonesië accepteerde deze *Republik Maluku Selatan* onder geen beding. De Nederlandse regering zag in dat het ideaal van een eigen republiek onhaalbaar was en bovendien de terugkeer naar Indonesië zou belemmeren. Diverse Kamerleden daarentegen steunden het ideaal van de onafhankelijke Zuid-Molukse Republiek. Leden van de oppositie spraken over een ereschuld die moest worden ingelost jegens militairen die aan Nederlandse zijde hadden gevochten. Ondertussen wachtten de mensen wie het betrof onder vaak kommervolle omstandigheden op wat zou gaan gebeuren. Zij integreerden niet in Nederland maar bleven bij elkaar wonen in kampen en barakken waar ze een gezamenlijke huishouding voerden. Deze woonsituatie voedde het ideaal van een terugkeer naar een onafhankelijke eigen republiek.

Verwey-Jonker stelde in de Eerste Kamer 'het grote sociale probleem'[39] van de Molukkers uitvoerig aan de orde. Het beleid bood

‘geen uitzicht op een toekomst elders’. Met een dergelijk standpunt ‘dreigen wij in een slop te geraken’. Zij wilde de patstelling doorbreken en zocht de oplossing in ‘realistische en samenhangende maatregelen’. Ze zocht naar een praktische oplossing, die ‘tegelijkertijd voor Nederland eervol is en die de volle erkenning inhoudt van de diensten die in het verleden door deze groep aan Nederland zijn bewezen en die ook tegelijkertijd aan alle betrokkenen hoop biedt voor de toekomst’.[40] Dat betekende allereerst niet meer uitgaan van een beleid voor de groep als geheel, maar meer aandacht schenken aan individuele gevallen en kleinere groepen. Sommige mensen zouden kunnen emigreren of voor permanente vestiging in Nederland in aanmerking kunnen komen. Onderzocht moest worden welke emigratiemogelijkheden er waren. Dat kon Indonesië zijn, maar ook bijvoorbeeld Suriname. Daarnaast wees Verwey-Jonker op de noodzaak van beroepskeuzevoorlichting en het leren van een vak waarmee Molukkers bij terugkeer in Indonesië in hun levensonderhoud zouden kunnen voorzien. Tenslotte was het nodig ‘een te sterk groepsverband op een verstandige manier te doorbreken’. Om het vertrouwen in de Nederlandse overheid te versterken was ‘een zekere individuatie nodig’, aldus Verwey-Jonker.[41] Een eerste stap hierin was het vervangen van de gezamenlijke huishoudens door het voeren van een eigen huishouden. Weliswaar zou dit beleid pas op termijn effect sorteren, maar als er nu geen begin werd gemaakt dreigde het een slepende kwestie te worden, aldus de senator.

Deze bijdrage aan het debat is Verwey-Jonker op haar best. Het ging om een groep waar ze affiniteit mee had, ze kon een lastig probleem bespreekbaar maken met argumenten gebaseerd op grondige studie, deed voorstellen die zowel van visie als van realiteitszin getuigden en pleitte voor onderzoek bij het zoeken naar oplossingen. Hier, op het snijvlak van politiek en onderzoek, beleid en bestuur, excelleerde ze. Ze sprak de goede woorden, op het goede moment op de goede plaats. Als geen ander wist zij duidelijk te maken dat het onhaalbaar was alle Molukkers terug naar Indonesië te laten gaan. Haar betoog maakte grote indruk. Het werd ondersteund door andere senatoren en zorgde voor een kentering in het beleid. Concrete maatregelen waren het gevolg, zoals regels om de deelname aan de arbeidsmarkt te bevorderen.

Tastbaar was de vervanging van centrale kookgelegenheden door individuele keukentjes. Het betoog in de Eerste Kamer zou ook gevolgen hebben voor Verwey-Jonker zelf. De minister van Maatschappelijk Werk Marga Klompé benoemde haar tot voorzitter van de regeringscommissie die het Molukse vraagstuk ging bestuderen. Dit versterkte haar positie als deskundige op het terrein van vluchtelingenvraagstukken en migratie.

De commissie 'Ambonezen in Nederland' waaraan Verwey-Jonker vanaf 1957 leiding gaf was een vooraanstaand gezelschap. Leden waren prof. dr. H. Bergema (voormalig lid van het parlement van Oost-Indonesië, hoogleraar geschiedenis en theorie van de zending aan de Theologische Hogeschool in Kampen), L. Götzen (voorzitter van de Rekenkamer, oud-minister zonder portefeuille en oud-staatssecretaris van Minuor), de socioloog prof. dr. J.P. Kruijt (Rijksuniversiteit Utrecht) en de hoogleraar bestuurswetenschappen prof. dr. J.M. Pieters (Katholieke Economische Hogeschool Tilburg); de heer P.A. Lanting werd als secretaris toegevoegd.[42]

Hun opdracht luidde 'advies uit te brengen over de wijze waarop – wanneer het verblijf der Ambonezen hier te lande mocht voortduren – de daarmede verband houdende maatschappelijke vraagstukken tot oplossingen moesten worden gebracht'.[43] Deze vraagstelling haalde de politieke angel uit het Ambonezenvraagstuk. Dat nam niet weg dat het een maatschappelijk en politiek beladen onderzoek was waaraan niet iedereen mee wilde werken. Uit de verslaglegging bleek dat de commissie zich veel moeite getroostte om een groot aantal organisaties en mensen te spreken, maar dat er ook tegenwerking was. Verschillende individuen en organisaties hadden uiteenlopende wensen en belangen op het gebied van de woonsituatie, de integratie in de Nederlandse samenleving dan wel de terugkeer naar de Molukken. Deze vraagstukken waren verbonden met politieke stellingnames.

De commissie vergaderde maar liefst 28 maal voordat het rapport gereed was. Het onderzoek was gebaseerd op interviews en diverse scripties van studenten. De tekst was zakelijk en to the point en besteedde aandacht aan zowel sociaal-culturele als economische aspecten van het leven van Ambonezen in Nederland. Zo werden aparte hoofdstukken besteed aan het familieleven, de Ambonese huisvrouw

en de kerkelijke situatie, maar ook aan zaken als 'de Ambonese arbeider en de industrie' en 'het Ambonees cultuurpatroon en de arbeid in Nederland'. Het eindresultaat was een tekst van 111 pagina's, inclusief beleidsgerichte aanbevelingen en voorstellen voor verder onderzoek.

Opmerkelijk was de conclusie dat het groepsleven van de Ambonezen niet te veel mocht worden aangetast. Molukse leiders wensten aan dit groepsleven vast te houden. Bij andere groepen, zoals met name de gerepatrieerden en de Hongaarse vluchtelingen, werd gekeken naar individuele aanpassingsprocessen. Maar de commissie onder leiding van Verwey-Jonker constateerde dat de groep zo belangrijk was voor de Ambonezen, dat in eerste instantie gekeken moest worden naar het collectief en niet naar het individu. Ook had de commissie veel oog voor de problemen van de jeugd. Ze beklemtoonde de noodzaak van nader onderzoek naar de situatie van de Ambonese jeugd. Daarnaast wilde ze onderzoek naar het Ambonese cultuurpatroon en de verstandhouding tussen Nederlanders en Ambonezen aanbevelen.[44]

Het rapport *Ambonezen in Nederland* dat onder Verwey-Jonkers voorzitterschap in 1959 tot stand kwam, geldt in de literatuur als een doorbraak.[45] De aanbevelingen waren volgens Han Entzinger tot ver in de jaren zeventig bepalend voor het regeringsbeleid ten aanzien van de Molukkers.[46] Toen na de gijzelingen het Molukkersbeleid opnieuw aandacht kreeg, bleek het rapport nog steeds waardevol vanwege de gegevens over bijvoorbeeld de sociaaleconomische positie van de Ambonezen, de gezinssituatie en de deelname aan het arbeidsproces.[47]

Achteraf verklaarde Hilda Verwey-Jonker dat ze het werk voor dit rapport 'ongelofelijk moeilijk' had gevonden, het 'moeilijkste' wat ze ooit had gedaan. Tegelijkertijd gaf het ook veel 'voldoening'. In de ogen van Verwey-Jonker was het een goed rapport, eens temeer omdat ze door de geschiedenis het gelijk aan haar kant kreeg.[48] Het werk aan het rapport was taai geweest omdat de commissie niet alle informatie kreeg die ze nodig had, niet iedereen mee wilde werken, het verzet tegen spreiding in gewone huizen 'verschrikkelijk groot' was en een aantal zaken niet expliciet in het rapport mocht, maar er wel toe deed. Dat het om een leger ging waarin sergeant-majoors het voor het zeg-

gen hadden speelde bijvoorbeeld een rol. Het gebrek aan aandacht voor het rapport in de Nederlandse politiek had haar zeer gestoord. Door zorgvuldig te werk te gaan had de commissie geprobeerd een rel of conflict te vermijden. Provocerend: 'Maar misschien hadden we dat juist niet moeten doen.'[49]

11

Het persoonlijke is publiek

Werken is leven en leven is werken[1]

Waar religie voor sommigen een hoogstpersoonlijke en zelfs intieme aangelegenheid is, vormde het vrijzinnig protestantisme voor Verwey-Jonker juist een bron van inspiratie voor politiek handelen. Religie, sekse, gezondheid, uiterlijk voorkomen, huisvesting, huwelijk en familieleven waren voor Hilda Verwey-Jonker geen strikt persoonlijke aangelegenheden. Vooral doordat zij een pioniersrol vervulde als vrouw en moeder in een mannenwereld was het persoonlijke leven politiek en het politieke leven persoonlijk.[2] Haar politieke agenda werd sterk bepaald door haar privésituatie. Zelfs het gezinsleven was verknoopt met haar publieke bestaan. Haar huis was de plek waar ze woonde met haar gezin, waar ze haar huishouden bestierde maar waar ze ook kantoor hield.

De Verweys hadden in 1949 een twee-onder-een-kapwoning betrokken op de Poirterslaan 19 in Eindhoven. Samen met echtgenoot Evert, hun vier kinderen Maarten, Ejo, Lydia en Sybrich woonde Hilda in een groot huis met een voor die tijd moderne inrichting. Foto's van het interieur in de jaren vijftig laten rotan stoelen zien, veel boeken en tl-buizen voor goed leeslicht. Dankzij Everts baan bij Philips kwam er al vroeg televisie in huis, maar die mocht lange tijd niet in de woonkamer. Dat leidde maar af tijdens het lezen. Beide echtgenoten hadden ieder een eigen werkkamer waar Hilda graag zat. Hoewel de Verweys beiden van de natuur hielden, schoot het onderhoud van de grote tuin er meestal bij in. Enkele teckels completeerden het geheel. Sommige waren naar politici vernoemd, zoals de ernstig kijkende Drees.[3]

Hilda hield thuis kantoor, typte hier haar rapporten en ontving

journalisten. Een reporter van de *Philips Koerier* over zijn bezoek aan de 'femme savante': 'Als we binnenkomen in wat elders salon heet doch hier wel erg verwant is aan het studeervertrek, zonder de gezellige sfeer maar in het minst te verstoren, staat op een klein tafeltje een schrijfmachine met veel doorslagen. Dat herinnert ons er aan dat we in de woning van een geestelijk zeer bedrijvige vrouw zijn, die vermoedelijk juist het uitwerken van een gewichtig rapport heeft onderbroken om ons te woord te staan.'[4] Een andere verslaggever, die opmerkt dat ze 'ook een lieve vrouw' is, 'al heeft zij iets strengs in haar gezicht, al zegt zij voortdurend verstandige dingen, al wordt haar taal soms overwoekerd door sociologische en theoretische vaktermen', die 'andere mensen in nood altijd heeft bijgestaan', besteedt ook aandacht aan de omstandigheden waaronder ze werkt. 'Het meisje komt koffie brengen. Even komt de huisvrouw er tussen: "Wie is er brood aan het roosteren?" Niemand, blijkt. Het vlees voor morgen wordt aangebraden. De sociologe heeft in het binnenkomen verkeerd geroken.'[5]

Waar voor veel mannelijke collega's hun woning meestal een plek was om te worden verzorgd, was het huis op de Poirterslaan niet een plek waar Hilda kon ontspannen na gedane arbeid. Thuis ging het werk gewoon door. Ze nodigde Marina Kooten, de enige vrouwelijke chemicus op het Philips Natlab, bij haar thuis op de thee samen met haar aanstaande echtgenoot, om hun op het hart te drukken dat Kooten haar baan niet mocht opgeven na hun huwelijk.[6] Thuis zijn betekende aandacht geven aan de kinderen, verantwoordelijkheid dragen voor het huishouden en overleggen met de hulpen. Ongestoord een boek lezen of een tekst schrijven was niet vanzelfsprekend. In haar correspondentie met Evert in 1956 noteerde ze bijvoorbeeld meerdere keren dat de kinderen ruziemaakten terwijl zij hem van het wel en wee thuis op de hoogte hield tijdens zijn verblijf in de Verenigde Staten.

Ook in de contacten met familie, vrienden en buurtgenoten liepen persoonlijke en zakelijke contacten soms door elkaar. De Verweys gingen veel om met het gezin Casimir van zus Jo, de sociaaldemocratische Van der Liendens, dominee Van Gelder en het gezin van een studievriend van Evert, de Hoekstra's. Meer op afstand woonden Hilda's

moeder en haar broer, de familie Ruitenberg, Wim en An Thomassen en oude schoolvriendinnen zoals Gerda van Asselt en de dochter van Gerardus Horrëus de Haas, Marie.

Dure mantelpakken en een ijzeren gestel

Het lichaam doet ertoe in de politiek. Hilda Verwey-Jonker plukte daar de vruchten van, maar had er ook last van.[7] Een ijzeren gestel vormt welhaast een voorwaarde voor een (politieke) carrière en Verwey-Jonker beschikte daarover. Dankzij haar uitstekende gezondheid had ze genoeg energie om heel veel werk op zich te nemen. Tegelijkertijd ging ze gebukt onder haar klein-zijn. In haar publieke functioneren had ze daar last van. Als ze in de Eerste Kamer het woord wilde voeren kwam er piepend een verhoginkje aangerold, de hele Kamer keek vervolgens haar kant uit en de senator werd weer herinnerd aan haar postuur.

Ze werd voor de hele natie voor schut gezet toen ze op Prinsjesdag als lid van de Commissie van In- en Uitgeleide op de televisie verscheen. De reporter liet weten dat het geen gezicht was: het kleine Eerste Kamerlid naast prinses Beatrix. Die derde dinsdag in september 1956 was de spanning om te snijden. Het koninklijk huwelijk stond onder grote druk en na een publicatie in *Der Spiegel* in juni 1956 lag het drama op straat. Maar in september moest het koninklijk gezin tijdens Prinsjesdag de schijn ophouden. Verwey-Jonker herinnerde zich dat er geen woord werd gezegd in het kamertje waar op het officiële optreden moest worden gewacht. Ze besloot het ijs te breken en vroeg aan prinses Beatrix of ze een gezellige groentijd had gehad: 'Daarmee had ik goed geschoten: de koningin greep de gelegenheid aan om de heren om haar heen te vertellen dat zij en ik nog samen in Leiden hadden gestudeerd, de prins vond ook een neutrale opmerking en Beatrix antwoordde dat er wel een groot onderscheid was tussen de rommelige en plagerige atmosfeer van het Leidse noviciaat en "vandaag dit allemaal". Enkele seconden later stapten we met opgewekte gezichten tussen de rijen van bezoekers en kamerleden door, die ook opgelucht keken!'

Nogal triomfantelijk ging Verwey-Jonker naar huis, met het gevoel

alsof ze bijna de monarchie had gered. Thuis wachtte haar een koude douche. 'Nooit, nooit, nooit meer op televisie,' beet een woedende dochter haar toe. De kinderen, de huishoudster en Evert waren het er allemaal over eens dat de verslaggever uitgebreid en ongemeen kritisch over het uiterlijk van Verwey-Jonker had gesproken. Weinig subtiel zei een vriendje van een van de dochters: 'Dat malle kleine vrouwtje, is dat nou jouw moeder?' De kritiek trof doel. Verwey-Jonker vertoonde zich tien jaar niet meer op televisie. Daarna waren haar kinderen volwassen genoeg om met kritiek op hun moeder om te gaan.[8]

Klein zijn stond voor behandeld worden als een kind in plaats van als een meisje of vrouw. Als volwassene moest ze zich extra bewijzen om serieus te worden genomen. In het licht van echte drama's, zoals de oorlog, moest haar postuur natuurlijk gerelativeerd worden, maar dat lukte haar niet echt. Niet voor niets zei ze op haar sterfbed dat het klein-zijn het ergste was geweest. Haar uiterlijk was haar achilleshiel en kleding – zo verbonden met het lichaam – was daarom een beladen onderwerp. Hierin zijn ook sporen van de opvoeding thuis te vinden. Hilda was niet opgegroeid met waardering voor het zintuiglijke en als klein kind leerde ze dat het leven versieren uit den boze was. Voor haar moeder waren films, dansen en mooie kleren burgerlijk en dus taboe. Ze had een hartgrondige hekel aan frivoliteiten en stak haar dochter in reformkleding die Hilda op haar beurt verafschuwde. In opstellen fantaseerde Hilda over een alter ego in elegante toiletten. De afkeer van en fascinatie voor het verbodene uitten zich op latere leeftijd in de aanschaf van veel dure kleding.

Waar soberheid in huize Verwey regel was, vloog het geld over de toonbank zodra Hilda naar haar favoriete winkel ging waar kleding voor haar speciaal op maat werd vermaakt. Haar oudste dochter herinnerde zich dat haar moeder kasten vol pakjes had. Blauwe voor het najaar, bruine voor de winter, beige voor het voorjaar en lichte kleding voor de zomer. Schoenen bestelde ze bij De Kleine Leest. Toen deze firma niet langer haar maat leverde, ontdekte ze dat in Italië schoenen in maat 35 gelukkig gewoon in de winkel verkrijgbaar waren. Tijdens vakanties sloeg ze hele voorraden in.[9] Ook uit correspondentie met Evert bleek haar obsessie met kleding. Tijdens zijn verblijf in de Verenigde Staten vroeg ze hem op 27 oktober 1956 uit te kijken naar een

avondmantel. Ze vond haar jas van tweed niet geschikt voor uitgaansgelegenheden. 'Die cape van zwart fluwelen orlon, die indertijd in de New Yorker stond' beviel haar wel, hoewel een bontjasje de voorkeur had. 'Maar zoiets mag ik van jou niet hebben –,' noteerde ze wijselijk. Dat ze achteloos verwees naar *The New Yorker* kwam omdat ze daar een abonnement op hadden sinds Everts Amerikaanse reizen. Het zegt het ook iets over haar kosmopolitische en elitaire instelling.

Uiterlijke verschijning speelde een rol in het openbare optreden. Kleding vormde een pantser om de publieke arena te betreden en dat gold voor vrouwen in veel sterkere mate dan voor mannen. Wie leest aan welke eisen vrouwelijke politici moesten voldoen, moet concluderen dat van vrouwen het onmogelijke werd geëist: ze mochten 'niet te jong, niet te oud, niet te dik, niet te dun, niet te ambitieus, niet te veel op de achtergrond staan, niet te zelfstandig, niet te mooi, niet te lelijk, niet te slim en niet te dom zijn', aldus politicoloog Monique Leyenaar.[10] Tweede Kamerlid Wttewaall van Stoetwegen: 'Was er een vrouwelijk kamerlid met een lelijke blouse, dan werd er gezegd: "Kun jij dat mens niet eens zeggen dat ze wat anders aantrekt?"'[11]

Hedy d'Ancona bevestigde wat veel foto's ook laten zien: Hilda zag er altijd onberispelijk uit. Toen de textielschaarste na de oorlog voorbij was, ging ze mooie, dure en op maat gemaakte kleding dragen. Haar kinderen herinneren zich allemaal 'het rookpak', een deftig zwart mantelpak dat na vergaderingen buiten moest worden gelucht om de rook van sigaren en sigaretten te verdrijven. Ze ging make-up gebruiken, droeg hoeden en liet de kapper werk maken van haar kapsel. Ze liet hiermee de stijl van de socialistische jeugdbeweging met de losse jurken en zelf het haar knippen ver achter zich. Het ontging de socialisten niet. Kort na de oorlog zei de voorzitter van de Vrouwenbond van de PvdA tegen haar: 'We hebben met genoegen gezien dat u zich een beetje opmaakt.'

Uiterlijk had ten slotte voor Hilda ook een politieke lading. Waar Den Uyl streefde naar een auto voor de arbeider, constateerde Verwey-Jonker met genoegen dat arbeidersvrouwen een kapper konden betalen: 'Voor de oorlog gingen ze niet naar de kapper... Néé (kwaad) dat is tóch een verbetering. Het is een verburgerlijking, maar ook een bewijs van groter zelfvertrouwen, meer welvaart.'[12]

Evert Verwey.

Scènes uit een huwelijk

Ter ere van de koperen bruiloft van Hilda en Evert maakten vrienden een prachtig schimmenspel. In een lang gedicht, versierd met een dertigtal minutieus uit papier geknipte taferelen uit het leven van de echtelieden, bezongen ze hun wel en wee. Ze staken de draak met Hilda's ambities ('Driemaal dag'lijksch bij benad'ring, Heeft mevrouwtje een vergad'ring') en de wedloop tussen de loopbanen van beide echtelieden ('Telkens krijgt Hilda weer hoop, en telkens remt Evert met kinders. Haar één moment in haar baan, maar ach, wat doen acht, negen kind'ren. Zij neemt een huishoudster aan, en laat zich verder niet hind'ren'). Het einde van het schimmenspel suggereerde een mislukt Kamerlidmaatschap van Hilda: ze struikelde over de aanschaf van een jurk van wel dertig gulden. Terwijl op het Binnenhof 'een tierende horde' te horen was, stond daar die 'eenzame vrouw, verlaten en bang voor het leven'. Gelukkig voelde ze toen een arm om haar schouder: '"Evert, mijn man," roept ze uit.' Zo kwam tot stand een 'verzoening van echtvriend en gade'.[13]

Het gedicht zei iets over de vriendschap tussen de beide families maar maakte ook iets zichtbaar van de spanningen in het huwelijk van de Verweys. Hilda had idealen en ambities, maar Evert had die ook. Hij wilde lange tijd hoogleraar worden, maar toen hij na de bevrijding eindelijk een leerstoel anorganische chemie kon bekleden in Groningen koos hij ondubbelzinnig voor het directeurschap van het Philips-Natlab.[14] De Verweys bleven in Eindhoven wonen tot Evert na zijn pensionering in 1966 curator werd van de Utrechtse Universiteit en een verhuizing naar het midden van het land volgde.

Hilda had bewust gekozen voor een man van wie ze wist dat hij een vrouw wilde die een eigen leven leidde. Hun huwelijk past in een oude socialistische traditie waarin echtparen zoals de Wibauts, de Pothuizen en niet te vergeten Hilda's eigen ouders, gezamenlijk streden voor een betere wereld. Een vergelijkbaar voorbeeld uit het buitenland vormde het Zweedse sociaaldemocratische echtpaar Alva en Gunmar Myrdal.[15] Het huwelijk maakte beide Verweys sterker, maar Hilda moest daar wel een hogere prijs voor betalen dan Evert. De mogelijkheden en beperkingen die het huwelijk met zich meebrachten laten iets zien van de tijdgeest. Was Hilda een halve eeuw later geboren, dan hadden regels en mores een academische loopbaan niet in de weg gestaan, maar dan had ze het zonder een altijd beschikbare huishoudelijke hulp moeten stellen. Dankzij deze hulp kon ze veel tijd aan politiek en onderzoek geven. Evenals gezondheid vormt tijd een kapitale hulpbron in een (politieke) carrière.

Waar Hilda zich voor de samenleving inzette door middel van politiek, bestuur en onderzoek, koos Evert voor het bedrijfsleven en de techniek. In 1946 werd hij benoemd tot een van de drie leden van de directie van het wereldberoemde Natuurkundig Laboratorium (Natlab) van Philips. Dankzij deze positie en de bijbehorende contacten met Engelse en Amerikaanse onderzoekers bevond hij zich in de frontlinie van de technologische vooruitgang. Evert genoot ervan. Op het Natlab van Philips werd fundamenteel onderzoek verbonden met toegepast onderzoek. De multinational ontwikkelde nieuwe apparaten waar het bedrijf goed geld mee verdiende maar waar consumenten, bedrijven en huishoudens op hun beurt van profiteerden. In het Philips-Natlab vonden spannende experimenten plaats met de eerste

televisies en computers. Nieuwe geavanceerde elektrische huishoudelijke apparatuur werd ontwikkeld die het huishouden een ander aanzien zou geven en die het werk van huisvrouwen enorm zou verlichten. Dankzij de gestegen welvaart kwamen de nieuwe uitvindingen binnen handbereik van steeds meer mensen. Nadat Evert en Hilda Verwey crisis en oorlog hadden doorstaan zagen zij nu, in de jaren vijftig, dat vooruitgang mogelijk was via economische groei, wetgeving, kennis en uitvindingen. Een betere wereld was maakbaar en leek binnen handbereik.

Hoewel Evert Verwey voor het bedrijfsleven werkte, zag hij het laboratorium niet als een broedplaats voor geldelijk gewin. Zijn werkplaats beschouwde hij als een gemeenschap die een aandeel leverde aan de samenleving.[16] Hij zag het als zijn taak om zijn medewerkers in een team goed tot hun recht te laten komen. Mensen die met hem samenwerkten roemden zijn grote intelligentie en visionaire blik, zijn bescheidenheid en zijn zorgvuldige en aandachtige omgang met mensen. Zijn collega's droegen hem op handen.[17] De feestgidsen en liederen – de Natlab-Smartlap – die op het Philips-Natlab werden gezongen, getuigen van een omgeving waar met plezier werd gewerkt.[18] Vriend Bart Ruitenberg zei dat Evert met mensen meeleefde, ze in hun waarde liet en oog had voor hun kansen en grenzen. Hij voegde daaraan toe: 'Een eigenschap die hem behoedde voor het nogal eens voorkomend verschijnsel onder socialisten, dat zij uit liefde voor de mensheid de concrete mens over het hoofd zien.'[19]

Veelzeggend voor de waardering die hij genoot, zijn de brieven die zijn collega's hem schreven nadat hij in 1955 samen met zijn dochter Sybrich een zwaar auto-ongeluk kreeg. Een medewerker schreef: 'Als 't later gebeurd was hadden wij van schrik niet op vakantie durven gaan.' Een ander vertelde hem hoe hij het nieuws had vernomen en voor hoeveel ontzetting dat zorgde tijdens zijn vakantie op Texel: 'Nu, toen was ik helemaal uit mijn doen. Mien verging het op dezelfde manier zodat we dagenlang weinig genoegen aan het eiland beleefd hebben; we werden er om zo te zeggen elk ogenblik van de dag aan het feit herinnerd.' Dit deed hem beseffen: 'Nu was je ineens één die ons zeer nastond en die we alsjeblieft niet wilden missen en voor wie we het niet konden hébben dat hem dit overkwam. Ik heb de eerste dagen

niet op durven bellen uit vrees dat ik het ergste zou horen.' Een andere collega die hem eveneens liet weten hoezeer men op het Philips-Natlab was geschrokken, drukte hem op het hart om niet te reageren op zijn brief omdat dat te veel van zijn krachten zou vergen: 'Als hij je bevalt, dan mompel je later wel eens een woord van dank.'[20]

Evert Verwey had een bijzondere band met zijn zwager en mededirecteur Henk Casimir. Henk Casimir was getrouwd met Hilda's zus Jo. Tijdens de oorlog was hij in Eindhoven opgevangen nadat de Leidse universiteit haar deuren had moeten sluiten. In de persoon van zijn zwager had Verwey een groot geleerde en buitengemeen getalenteerde man naast zich. De theoretisch fysicus Casimir had gewerkt met de grootsten in het vak: Paul Ehrenfest, Niels Bohr en Wolfgang Pauli. Na de oorlog koos Casimir voor de industrie in plaats van de universiteit. Hij prefereerde Philips boven een mooi hoogleraarschap met de woorden: 'Het land was vrij, maar stond er beroerd voor. Je vroeg je af: kun je wat kennis en toepassingen betreft nog op tegen Engeland en Amerika. Je wilde de zaak weer aan de gang brengen. Je had een veel groter en minder genuanceerd enthousiasme om de industrie en de techniek weer op te bouwen. Nu zie je veel meer de keerzijde van de technische ontwikkelingen!'[21] Deze woorden hadden ook door Evert uitgesproken kunnen worden. In zijn optiek hadden wetenschappelijke en technologische ontwikkelingen in hoge mate bijgedragen aan de naoorlogse groei in welvaart en welzijn. Tekenend voor Everts maatschappelijke betrokkenheid is het thema van zijn afscheidssymposium: sociale aspecten van organisatiestructuren van overheid, onderwijs en industrie.[22]

Als een van de directeuren van het Philips-Natlab droeg Evert Verwey veel bij aan het wetenschapsbeleid van de overheid en hij stimuleerde contacten tussen industriële en universitaire wetenschappers. Maar de democratisering van het hoger onderwijs had zijn bijzondere belangstelling. Zelf had hij zich veel inspanningen moeten getroosten om een academische opleiding te kunnen volgen door het vroege overlijden van zijn vader en het ontbreken van goede studiefinanciering. Daarom zette hij zich in om het hoger onderwijs beter toegankelijk te maken. Zo zorgden Evert Verwey en Henk Casimir er bijvoorbeeld voor dat Frits Schwarz zijn droom om medicijnen te gaan

studeren kon waarmaken nadat hij uit Auschwitz was teruggekeerd.[23] Al in zijn studententijd was Evert voorzitter van de Universitaire Commissie van de SDSC. Deze stond een herziening van het academische bestel voor, inclusief een beter beurzenstelsel, zodat ook kinderen van minder draagkrachtige ouders konden studeren. In het bevrijde zuiden was hij betrokken bij de Tijdelijke Academie waar gerepatrieerde studenten en meisjes en jongens die het noorden niet konden bereiken, onderwijs konden volgen in de bètavakken en de technische vakken.[24]

Evert leidde een druk bestaan, net zoals zijn echtgenote. 'Lief vrouwtje' noemde hij haar in enkele persoonlijke brieven.[25] Hoe overvol hun levens ook waren, zij bleven elkaar hun hele leven lang aandacht, steun en ruimte geven. Hun oudste dochter benadrukte hoe sterk hun huwelijk was. In de oorlog waren ze helemaal op elkaar aangewezen. Ze vulden elkaar aan: zij was impulsief, hij bedachtzaam. Hilda kon soms ronduit driftig zijn en met kopjes gooien of haar koffer pakken om weg te gaan. Evert kalmeerde haar dan door dingen te zeggen als 'vergeet niet een paar extra schoenen mee te nemen' of 'hier heb je nog een schoteltje'.

Mensen met wie ze samenwerkte, herinneren zich hoe vaak en hoe lovend Hilda over Evert sprak. Partijgenoot Hedy d'Ancona: 'Ze had het altijd over die man. Er was een grote kameraadschappelijke band, een grote geestelijke verwantschap. Ze refereerde vaak aan hem, zei dat ze dit of dat met hem besproken had. Een buitengewoon hechte en ook wel begerenswaardige band.'[26] Ellen Wolf, met wie ze tientallen jaren omging, vertelde hoezeer ze onder de indruk was van het huwelijk en gezinsleven van Hilda. Ze sprak vaak over haar man en kinderen. Hij steunde haar en hield haar in balans.[27] Evert was bijvoorbeeld aanwezig tijdens de vergaderingen in het bevrijde zuiden toen Hilda onder vuur werd genomen. Bart Ruitenberg vertelde dat iedereen die Hilda kende, besefte op hoeveel manieren Evert bijdroeg aan haar werk in de partij, in de Eerste Kamer, in de SER en in de vrouwenbeweging. Hij gaf haar niet alleen veel ruimte maar had ook aandacht voor haar werk. 'Ingewijden wisten dat Evert er altijd op een of andere manier, en altijd positief bij was.'[28] Hilda op haar beurt stond Evert bij, maar daar werd minder ophef over gemaakt.[29] Dat zegt iets over hun

huwelijk maar meer over de conventies. Weinig subtiel werd dat onder woorden gebracht in een gelegenheidsgedichtje: 'Mevrouw die heeft veel kak, mijnheer zit onder de plak.'[30]

De Verweys lieten elkaar vrij. Ze gingen regelmatig afzonderlijk op reis. In 1933 maakte Evert zijn eerste grote studiereis naar de Verenigde Staten met 500 gulden van de Nederlandsch-Amerikaansche Fundatie.[31] Na de oorlog moest Hilda vaak naar het buitenland voor haar werk voor de Verenigde Naties. Terwijl zij in 1948 bijvoorbeeld naar het Ruhrgebied ging, liet Evert zijn vakantie niet schieten en ging skiën in Arosa.[32] Begin jaren vijftig had Hilda een tijdje een kamer in Den Haag waar ze toen veelvuldig moest zijn voor haar bestuursfuncties. Vlak na de oorlog ging Evert voor Philips naar Engeland; in 1951 en 1956 verbleef hij maanden in de Verenigde Staten voor het bedrijf. Naast de zakelijke reizen en de vakanties met de kinderen gingen ze apart op vakantie. Hilda bijvoorbeeld met een vriendin naar een pension, Evert kamperen met zijn vriend dominee Van Gelder. In 1954 maakte hij een reis van tweeënhalve maand, per boot, naar Israël.[33] Met Israël hadden de Verweys een bijzondere band vanwege de joodse vluchtelingen en onderduikers. In 1949, een jaar nadat de nieuwe staat was uitgeroepen, bezochten ze het land gezamenlijk.[34] Het daaropvolgende jaar maakten ze samen een reis naar de Verenigde Staten.

Op onderzoeker Anneke Ribberink maakte het echtpaar een nogal cerebrale indruk. Tijdens interviews kreeg zij het beeld van een kameraadschappelijk huwelijk waarin de partners intensief met elkaar omgingen.[35] Journalist Bibeb vroeg in 1974 verder door. Stel dat je man met een ander ging, vroeg ze recht op de vrouw af. Een verbaasde Verwey-Jonker: 'Ik kan me dat niet voorstellen. Evert is zo secondair, zo verstandig. Ik ben niet zo bezitterig maar ik ben wat dit betreft nooit echt op de proef gesteld. Hij vond wel es een meisje aardig, nou (lacht) dan ging ik er ook es naar kijken, maar serieus... néé.' Wanneer een derde hun relatie op het spel zou zetten, zou ze proberen 'erg rationeel te zijn'. '*Dat heeft me in m'n hele leven altijd geholpen.*' Ze had natuurlijk zelf ook iemand tegen het lijf kunnen lopen. 'Ik heb wel es iemand anders ontmoet, die ik aardig vond, maar toch nooit zo, dat ik dacht, ik moet bij Evert weg. 't Zat seksueel goed en we hebben een gelijkgerichte belangstelling en veel vriendschappen uit de Socialistische Beweging. Ik had 't

Een karakteristieke pose: Evert en Hilda in Nice op vakantie, de krant lezend.

ook te druk... Nee, ik ben niet gauw verliefd. Ik ben niet zo sensueel.'[36] Nu is het de vraag of Hilda veel anders had kunnen antwoorden. Het zou toch merkwaardig zijn geweest als ze in een weekblad had laten zetten dat er het een en ander aan hun huwelijk mankeerde.

Het huwelijk van de Verweys was een verbintenis tussen twee gelijken van geest. Het echtpaar schreef elkaar wat saaie en afstandelijke brieven tijdens Everts lange reizen in 1951 en 1956. De jonge Hilda kon

wel dwepen met het socialisme, maar dat was wat anders dan een gepassioneerd liefdesleven. Dat een huisgenote uit het Socrateshuis er met haar getrouwde lerares vandoor was gegaan naar Parijs, had haar totaal van haar stuk gebracht. Het liet de kracht zien van grote passie die zelfs tot het verbreken van een huwelijksband kon leiden. Hartstocht spotte met controle en zelfbeheersing en boezemde Hilda ook angst in. Intiemer dan de aanhef 'lieve Evert' en de ondertekening 'je Hilda' werden de brieven tussen de echtelieden dan ook zelden. Wanneer ze informeerde naar zijn terugkeer was dat omdat ze blij was hem weer te zien maar ook omdat ze wilde weten hoe ze haar spreekbeurten moest plannen. Illustratief voor hun correspondentie zijn enkele fragmenten uit de brief die Hilda op 15 oktober 1951 aan haar man schreef. Op een dun velletje blauw postpapier wisselden zakelijke mededelingen over het vaderland, de situatie thuis, de kinderen en haar eigen werkzaamheden voor de vluchtelingen elkaar af:

> Lieve Evert.
> (...) Algemeen Nederlands nieuws: de kranten zijn optimist omdat we een enorme som uit de tegenwaarde Marshall-hulp aan oorlogstuig mogen besteden bij de Nederl. Industrie. Philips en D.A.F. delen er in mee. De laatste voor vele millionen, die uitbreiding van de fabrieken nodig maken. De televisie is een paar weken geleden begonnen: technisch is men tevreden, cultureel geloof ik niet zo erg. We hebben sinds Zaterdag een toestel in huis en zullen morgen het debuut bewonderen van de K.R.O. (...) Nieuws van huis (...) We hebben het druk met de voorbereidingen van de fuif. Dat wordt n.l. iets zeer bijzonders: Ejo en zijn vrinden hebben bedacht, dat we de suite moesten herscheppen in een Parijs' café. Ik ben de 'propriétere', met mijn Bureau in de keuken. Ze bedenken elke dag iets nieuws. Zo komt er op de beneden w.c. een bordje 'Messieurs' en boven 'Dames', er komen kellners met witte schorten voor, een chanteuse (Annetje), een juffrouw van de vestiaire, later bloemenverkoopster (Bettina), een barman (Ejo) en een croupier met een clandestiene roulette. Er is ook een zigeunerstrijkje en een waarzegger. (...)
> Zaterdag heb ik eerst een (nogal goede) oplossing gevonden voor

> het probleem van de opvolging van Beerman, die als vertegenwoordiger van Van Heuven Goedhart naar Oostenrijk gaat. De Commissie-Duitse Vluchtelingen wordt gevestigd in het Bureau van Zeegers en krijgt de hulp van een van zijn wetenschappelijke assistenten. Als tegenwicht tegen deze R.K. invloed komt de Vries Reilingh in het Dagelijks Bestuur. Vervolgens ben ik gegaan naar de reunie van mijn oude school. Het viel mee en tegen: het hernieuwde contact met de leraressen was aardig, maar van mijn klas was er maar één: niet de prettigste. Ze was ongetrouwd, analyste in Den Haag en nogal sentimenteel. Moeder [en oud-lerares wiskunde] was er niet, w.s. vanwege de koperen bruiloft van Jan en Els. (...) Nog een mooi verhaal. Lydia: 'Tommie [een teckel] zal wel heel verschrikkelijk blij zijn als Vader weer thuiskomt.' Ik: en jij toch ook? (lang nadenken): Niet zo heel erg! Waarom niet? 'Ik ben er toch immers aan gewend!' Je moet hier geloof ik onder verstaan: 'Ik weet en begrijp waarom hij weg is en voor hoe lang', in tegenstelling tot Tommie. In werkelijkheid geloof ik, dat Lydia en Maarten je het meeste missen.
> Je Hilda.

Hoewel de brieven weinig passie suggereren, lijkt die niet te hebben ontbroken. Toen ze na zijn overlijden terugkeek op hun huwelijk biechtte ze eerlijk op dat ze nu meer vrijheid had om haar eigen dingen te doen. Maar ze miste Evert en een partner: 'En seks, om maar iets te noemen – op mijn leeftijd is daar geen sprake meer van.' Ze kreeg wel respect. Soms zomaar een zoen, wat ze heel prettig vond. Maar het bleef behelpen. 'Dat noem ik de kruimeltjes van de erotiek,' zei ze. Vriendschappen konden volgens Hilda een paarrelatie nooit vervangen: 'Mensen die dat beweren zijn nooit verliefd geweest.'[37]

Gezinsleven

Door op tachtigjarige leeftijd te laten weten dat ze haar seksuele partner miste doorbrak Hilda Verwey-Jonker het taboe op ouderen en erotiek.[38] Ook haalde ze heilige huisjes omver door op nuchtere en welhaast instrumentele manier over haar kinderen te spreken. Tegenover

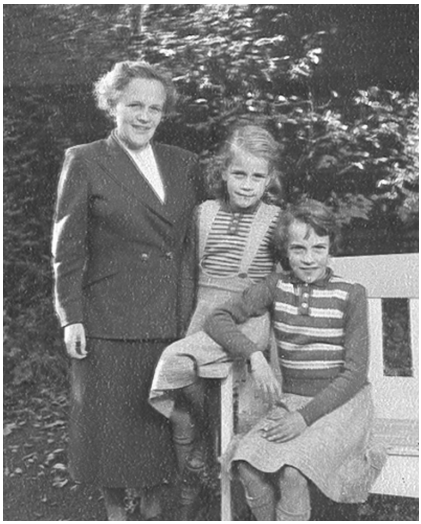

Hilda met haar dochters Lydia (l.) en Sybrich (r.).

historicus Barbara Henkes verklaarde ze bijvoorbeeld dat ze niet veel op had met 'mevrouwen die alleen maar over hun personeel praten'. Ze had wel andere dingen aan haar hoofd: 'Als het werk maar gedaan werd en het kind verzorgd.'[39] Nageslacht is iets persoonlijks, maar voor Hilda reikte de betekenis verder: kinderen krijgen had eveneens een maatschappelijke functie. Als jong meisje en als promovendus had Hilda gezien hoe de generaties elkaar moesten ondersteunen en onderhouden. Vanaf de jaren zeventig wees ze er steeds vaker op dat er meer kinderen nodig waren voor een evenwichtige demografische opbouw van de samenleving.

Opvallend in haar pleidooi voor bevolkingspolitiek is dat Hilda Verwey-Jonker er welhaast aan voorbij leek te gaan dat kinderen krijgen iets is wat meestal diep in een mensenleven ingrijpt en met grote emoties gepaard gaat. Haar zakelijke toon en gebrek aan empathisch vermogen roepen de vraag op hoe ze zelf het moederschap beleefde. Zelf liet ze zich hierover nauwelijks uit, maar haar jongste dochter zei kernachtig: 'Ze moederde niet zo, maar delegeerde meer.' Ze benadrukte dat ze als kinderen niet tekort waren gekomen, maar de aandacht voor joodse vluchtelingen en onderduikers ging wel ten koste van met name Sybrich. Hun moeder kon helemaal opgaan in de wereldpolitiek en ondertussen vergeten dat ze een kind beloofd had te

helpen met huiswerk. Hilda en Evert namen de zorg voor hun gezin heel serieus, maar verloren hun eigen ambities – en soms zelfs pleziertjes – niet uit het oog. Veelzeggend is dat Evert op vakantie ging toen Hilda naar Duitsland moest voor de Verenigde Naties.

Hilda's betrokkenheid bij haar kinderen blijkt vooral uit haar handelen en haar praktische zorg. Zij was zorgzaam en verantwoordelijk, tegelijkertijd kon zij rationeel, afstandelijk en hard zijn. Beide kanten werden in de omgang met het moederschap zichtbaar. Om het familieleven in goede banen te leiden moest ze veel regelen. Uit een brief die ze haar zoon Maarten schreef toen hij enige tijd in Doetinchem verbleef bij een gastgezin, bleek hoe lastig het was om de agenda's van de gezinsleden op elkaar af te stemmen en hoeveel tijd haar dat moet hebben gekost. Op 11 december 1947 schreef Hilda haar vijftienjarige zoon:

> Als je de volgende week thuiskomt, is Ejo weg. Die gaat een paar dagen naar Utrecht. Hij komt voor Kerstmis weer thuis. Die dagen zijn we er dus allemaal. Daarna ga jij naar Noordwijk. Oom Jan heeft al geschreven dat hij het heel gezellig vond je daar te zien. Ik heb gevraagd of je van de 30ste tot de 2de mocht komen. Je moet zeker de zesde weer naar school? Dan kun je de vijfde direct van Amsterdam naar Doetinchem teruggaan. Ejo en ik gaan dan naar hier terug. Vader komt het weekend van de derde en vierde om meteen te helpen om jouw verjaardag te vieren. Hij logeert bij meneer en mevrouw Friedman, maar dat is dicht bij mevrouw Aten. (...) Over de Kerstvacantie nog even dit: het is mogelijk dat Vader en ik de 20ste samen naar Amsterdam zijn. We komen dan wel 's avonds thuis, maar zijn er niet als jij komt. In dat geval mogen Sybrich en Lydia je met Jannie [de huishoudelijke hulp] van de trein komen halen in een taxi.

Hoe druk ze het ook had, ze maakte wel iedere week tijd vrij om haar zoon te schrijven en hem over het wel en wee thuis te informeren. Meestal was de toon hartelijk, soms schreef ze streng aan haar 'lieve Maarten'. Haar eerste brief besloot ze met de ondertekening 'dag Maarten, (...) een zoen (op papier mag 't wel) van Moeder'.[40] Ze stuurde af en toe pakjes, toonde interesse voor zijn obsessie met treinen,

bussen en trams en reageerde op zijn verhalen. Pogingen om hem foutloze, volwassen brieven te laten schrijven lukten niet altijd: 'Als je niets meer te schrijven weet, begin je maar weer over treintjes en trammetjes. Dat noemen we stoplappen en daar houden we hier niet van. Ook waren er taal- en stijlfouten in die niet moeten voorkomen bij een jongen uit de tweede klas.'[41] Die nadruk op serieuze onderwerpen karakteriseerde zijn moeder, aldus Maarten. Ze hield er niet van om over ditjes en datjes te praten. Veel humor had ze ook niet volgens hem. Evert, die zelden schreef, kon ook streng uit de hoek komen: 'Beste Maarten, Ik vind, dat je nu langzamerhand oud genoeg bent om een gewone brief te schrijven. Vooral wanneer je aan grote mensen schrijft, die je kwajongens-stijl en dito grapjes niet zo erg op prijs stellen. (...) Let liever maar eens op je taalfouten.'[42]

Hilda verloor thuis niet uit het oog, zelfs niet als internationale politieke problemen om haar aanwezigheid vroegen. In vertrouwelijke correspondentie met de Franse afgevaardigde in de International Refugee Organisation liet ze monsieur Rosen weten dat ze haar reis naar Oostenrijk in november ten behoeve van de 'Volksoesterreicher' waarschijnlijk uit moest stellen vanwege haar oudste zoon. Omdat Maarten dan voor het eerst sinds lange tijd weer thuis zou zijn wilde ze er voor hem zijn: 'Il faut absolument que je sois là pendant son séjour. Vous savez qui je dois toujours trouver un équilibre net entre les demandes justifiés des miens et toutes les responsabilités que m'impose ma tâche à l'O.I.R.!'[43]

Ook uit een briefje aan de secretaresse van Vrouwenbelangen blijkt dat ze voortdurend zocht naar een evenwicht tussen haar zorg voor het gezin en de publieke zaak: 'Beste Anne, Ik wil liever niet twee nachten van huis weg blijven en zou er daarom de voorkeur aan geven als de gecombineerde vergadering van B. en B. nog wat werd uitgesteld. [...] Ik heb n.l. deze week een nieuwe (tijdelijke) hulp in de huishouding. We kennen haar wel heel goed want ze is al jaren onze naaister, maar ze moet toch nog wegwijs gemaakt worden en is nog wat onzeker omtrent haar gezag bij mijn dochters.'[44] Ze ging niet mee op een lange bootreis naar Israël met Evert want, zo schreef ze: 'Ik *wil* niet losgescheurd worden van mijn leven, dat ook voor een niet gering deel mijn kinderen betekent!'[45]

Wanneer zij beiden van huis waren, zorgden de goed ingewerkte inwonende hulpen voor de kinderen. Hilda zorgde ervoor dat er altijd iemand in huis was. 's Avonds was Evert meestal thuis als zij naar een spreekbeurt of vergadering ging. Gedurende vijftig jaar zat de familie Verwey maar een maand zonder huishoudelijke hulp. Vanaf hun huwelijk hadden de Verweys achtereenvolgens in totaal vijftien hulpen in huis. Meestal bleven deze meisjes totdat ze gingen trouwen. Hillie Kalter-van de Schoot en later Doet bij de Ley zorgden vele jaren voor het gezin en het huishouden.[46] Deze hulpen maakten deel uit van het gezin en gebruikten samen met het gezin de maaltijd. Toen Evert in de Verenigde Staten was, correspondeerden de echtelieden over de cadeaus die hij voor de huisgenoten moest kopen en uiteraard werd aan Hillie gedacht.

Hoewel hun moeder zich inzette om thuis de zaken in goede banen te leiden, blijkt uit de interviews dat Maarten, Sybrich en Lydia vooral goede herinneringen aan hun vader bewaren. Ze vonden hem aandachtig, aardig, bijzonder, bescheiden en integer. Hij wandelde met zijn kinderen en las hun de strip Tom Poes en de heer Olivier B. Bommel voor. Om het lezen te stimuleren gebruikte hij onorthodoxe middelen. Sybrich: 'Hij gaf geld als je een bepaald boek las. Ik heb nog wel briefjes gevonden in oude boeken: dit boek is goed voor tien gulden.' Dat was dan bijvoorbeeld een boek van Dostojevski dat Sybrich heel snel las. Ze herinnerde zich ook hoe moe haar vader soms kon zijn als hij 's avonds thuiskwam. 'Hij was in zichzelf gekeerd. Hij was een echte intellectueel, heeft veel uitvindingen gedaan. We moesten wel eens in onze handen klappen om gehoor te krijgen.'

Iets van de manier waarop ouders en kinderen met elkaar omgingen, blijkt ook uit de brieven die Hilda aan Evert schreef in de jaren vijftig. Ze maakten zich zorgen over de toekomst van hun oudste zoon Maarten. Wat moest hij worden, waar zou hij kunnen werken? Op 25 september 1951 schreef ze: 'Maarten heeft opeens het plan opgevat om te schrijven naar D. en hem te vragen of er in Nieuw Zeeland meer toekomstmogelijkheden zijn voor iemand met M.T.S. [Middelbare Technische School] dan voor een bankwerker. Ik heb dat toegejuicht. Hij leeft er zich al helemaal in: "en dan komen Vader en jij er later ook maar, dan kunnen jullie daar doodgaan!" Ik moet zeggen dat het voor-

uitzicht me niet zo erg aanlokt, maar 't is wel lief van hem bedacht.' In andere brieven worstelde ze met de gezondheid en het temperament van haar dochters en de schrik sloeg haar soms om het hart als ze hoorde welke kunsten haar zonen uithaalden met een auto. Het autorijden, de nieuwe televisie, de inrichting van het huis, het plannen van een vakantie en verdere huiselijke ditjes en datjes passeerden uitgebreid de revue. Geen moeite was haar te veel om de Poirterslaan te veranderen in een Parijs café voor een 'fuif'. Ze ontlastte Evert doordat het feestje plaatsvond op een moment dat hij niet thuis was, ze deed er haar kinderen een plezier mee en ze wist ook nog het feestje van haar zus Jo te overtreffen. Dat was niet onbelangrijk, want haar hele leven lang kreeg Hilda te horen dat 'Jootje' alles beter kon: op de middelbare school was ze al het knappere kind, later was ze de betere huisvrouw, het geliefde middelpunt van haar gezin en de vrouw die zich beter wist te kleden. De Franse fuif werd een groot succes. 'Eenieder vond dat het dan ook een mieterse avond was,' schreef Maarten op 28 oktober 1951 aan zijn vader.

Naast de ouders en de huishoudelijke hulpen droegen leerkrachten bij aan de opvoeding van de kinderen. Hilda en Evert hechtten zeer aan een goede opleiding. De Verweys stuurden hun kinderen naar de beste – niet-katholieke! – scholen en wilden hen een zo hoog mogelijke opleiding laten volgen. Zelfs de ontwikkeling van de hulpen nam Hilda ter hand. Ze kregen een boek toegestopt en werden gestimuleerd om te lezen. Anje Rensema Steenhuis herinnert zich dat ze een bedrag mee kreeg om naar de huishoudschool te gaan toen ze bij de Verweys wegging. Van haar ouders moest Anje het geld besteden aan een nieuwe winterjas.[47]

Voor de twee kinderen die goed konden leren was het niet echt moeilijk om een academische studie af te ronden, op de twee anderen werd druk uitgeoefend om aan de hoge verwachtingen te voldoen. Hilda ging zelfs zo ver dat ze er in haar autobiografie op wees dat haar academisch geschoolde kinderen beiden PvdA-lid waren terwijl de twee anderen voor politieke partijen hadden gekozen die in haar ogen óf overbodig waren (D66) of zelfs verwerpelijk (de VVD). Ze had ook kunnen waarderen dat al haar kinderen een bovengemiddelde politieke belangstelling toonden. Politiek kregen de kinderen met de paple-

pel ingegoten. Thuis leerden ze dat het belangrijk was na te denken over de samenleving en daar een mening over te ontwikkelen. Aan tafel, tijdens het eten, werd hierover volop gediscussieerd.

Het gezin kende ook spanningen. Dat dochter Sybrich op haar veertiende graag naar kostschool wilde, vonden haar ouders geen probleem. 'Dan ben ik van jou af,' wierp de puber haar moeder voor de voeten. Hilda reageerde vrij laconiek. Vader, moeder en dochter stapten in de auto en bezochten drie internaten. De keuze viel op de kostschool van de quakers in Ommen waar Sybrich naar eigen zeggen een heerlijke tijd doorbracht. Op advies van een studievriend van Evert, een psycholoog, bracht zoon Maarten tijdens zijn middelbareschooltijd een jaar in Doetinchem door. Hij verbleef bij vrienden van zijn ouders. Zijn ouders dachten dat het goed was voor zijn ontwikkeling als hij een tijd in een andere omgeving verkeerde, zijn eigen oordeel was minder positief.

Maarten, Lydia en Sybrich wisten niet beter dan dat hun moeder veel weg was. Voor de oorlog was Hilda al veel weg, na de bevrijding was ze ook door de week vaak meerdere dagen afwezig. Het ene kind kon er beter tegen dan het andere. Maar de kinderen Verwey realiseren zich ook dat de inzet van hun moeder iets in de samenleving in gang heeft gezet. Daar zijn ze trots op en niet voor niets zetten ze zich in om haar nagedachtenis in ere te houden. Maar waar de kinderen van Hilda's generatiegenoot Sicco Mansholt het 'normaal' vonden dat hun vader nooit thuis was, werden Hilda's kinderen ermee geplaagd dat ze sleutelkinderen waren.[48] Hilda werd er soms zelfs mee geconfronteerd dat haar manier van leven moreel verwerpelijk zou zijn. Waar bij vaders en mannen doorgaans bewonderend wordt (misschien mogen we inmiddels wel 'werd' zeggen) gesproken over de prijs die zij als persoon hebben betaald, is bij moeders altijd de vraag in het geding of de kinderen er niet te veel onder hebben geleden. Vaders brengen een persoonlijk offer, vrouwen zijn algauw ontaarde moeders. Hilda had last van deze dubbele moraal.[49] En waar echtgenotes hun mannen bij representatieve taken steunden en mee op reis gingen of bijvoorbeeld zoals To Drees op een foto voor een verkiezingsbrochure poseerde, zo zou Evert zelden als 'echtgenoot van' fungeren.[50] Evert kreeg lof toegezwaaid dat hij zijn vrouw zo veel ruimte

gaf terwijl iedereen het vanzelfsprekend vond dat zij hem steunde.

Het werd pas gemakkelijker toen de kinderen groot waren en er kleinkinderen kwamen. Met haar kleinkinderen ging Hilda zelf op vakantie. Ze mochten met haar mee als ze net zo lang waren als zij. Al met al moet het grootmoederschap haar veel lichter zijn gevallen dan het ouderschap.

Het politieke is persoonlijk

Dat het persoonlijke samenviel met het politieke zien we ook in de manier waarop Hilda Verwey-Jonker zich opstelde in de voorloper van de Emancipatieraad, de Commissie van Advies voor de Arbeid van Vrouwen en Meisjes (voortaan commissie vrouwenarbeid).[51] Hilda Verwey-Jonker maakte vanaf de oprichting in 1946 deel uit van de commissie vrouwenarbeid tot ze zesentwintig jaar later, in december 1972, terugtrad. In 1956 werd ze voorzitter van dit gezelschap en ze combineerde deze functie met het kroonlidmaatschap van de SER.

De ministeriële commissie vrouwenarbeid was direct na de oorlog in het leven geroepen, onder meer om de regering te adviseren over de uitzending van vrouwen in militair verband naar voormalig Nederlands-Indië. Het gezelschap bestond uit ambtenaren van het ministerie van Sociale Zaken, vertegenwoordigers van de Stichting van de Arbeid, het Nederlandsch Vrouwencomité en het Nationaal Bureau voor Vrouwenarbeid. Vanaf 1963 moest de commissie de overheid en andere instanties adviseren over onderwerpen rond de arbeid van vrouwen en meisjes. Zeven jaar later, na een reorganisatie en een naamswijziging, kreeg de commissie een prominentere plek in de overlegeconomie. Nu onderhield zij ook contact met de Raad voor de Arbeidsmarkt en bevorderde de coördinatie en samenwerking tussen de overheid en andere instanties op het gebied van vrouwenarbeid. Nog weer later volgde een transformatie tot Emancipatie Kommissie en ten slotte Emancipatieraad.

Zoals te doen gebruikelijk kwam ook deze commissie met onderzoek, rapporten en adviezen.[52] Een belangrijke bron van inspiratie vormde het buitenland.[53] Secretaris Ellen Wolf woonde de vergaderingen van de ILO bij en leerde daar het vooruitstrevende Deense en

Zweedse beleid kennen. In Berlijn nam ze deel aan een grote conferentie over deeltijdarbeid. Bij de ILO deed ze nieuwe ideeën op en maakte kennis met het in Nederland onbekende fenomeen ouderschapsverlof. Wolf en Verwey-Jonker werkten uitstekend samen. Via de secretaris van haar commissie raakte Verwey-Jonker op de hoogte van de nieuwste internationale inzichten. Natuurlijk was er ook sprake van kruisbestuiving tussen het werk voor de commissie en de andere werkzaamheden van Verwey-Jonker. De ideeën uit een rapport van de commissie uit 1959 bijvoorbeeld vonden een ingang in het SER-advies over vrouwenarbeid uit 1966. De '*upgrading*' van de commissie in 1970 zal niet toevallig plaats hebben gevonden tijdens het SER-lidmaatschap van zijn voorzitter.

Verwey-Jonkers inzet voor de commissie vrouwenarbeid lag in het verlengde van haar streven (gehuwde) vrouwen meer ruimte te geven in het economische en politieke leven. In deze functie, evenals in haar toespraak in de Verenigde Naties, het voorzitterschap van Vrouwenbelangen, haar inbreng in de SER en diverse publicaties[54] wilde ze het verbod op beroepsarbeid voor getrouwde vrouwen opheffen. Politiek werd hier persoonlijk. Want waarom was het haar grootmoeder wel toegestaan de chicste hoedenwinkel in Amsterdam te bestieren, mocht haar moeder wiskunde onderwijzen – zij het dat ze daar de minister toestemming voor had moeten vragen – maar was het haar verboden een baan als journalist of onderzoeker uit te oefenen? In ieder groot interview na haar terugtreden uit de commissie vrouwenarbeid en de SER kwam haar moeder ter sprake.[55] De ervaringen van haar moeder en het feit dat zij zelf haar opleiding niet in een serieuze baan mocht verzilveren, maakten dat Verwey-Jonker erop gebrand was deze onrechtvaardigheid te bestrijden.

Zoals haar moeder als eerste vrouwelijke wiskundestudent aan de Amsterdamse universiteit een pionier was, zo was de dochter met haar ideeën over vrouwenarbeid in het naoorlogse Nederland haar tijd ver vooruit. En waar de moeder niet schroomde zich tot het hoogste gezag te wenden om haar zin te krijgen, aarzelde Verwey-Jonker niet om het heilige huisje van de mannelijke kostwinner met zijn gezinsloon aan te pakken. De spruitjeslucht in de jaren vijftig stonk naar ongelijke beloning en beroepsverboden. Hilda Verwey-Jonker liet niet na

de wereld daarmee te confronteren. Ze kon scherp uithalen en liet zich niet van haar stuk brengen door haar tegenstanders.

Wereldvreemd was ze niet. Haar inbreng in overleg en debat bleef tot op zekere hoogte pragmatisch en realistisch. Bovendien wist ze haar argumentatie aan de omstandigheden aan te passen. Het verhaal over haar moeder haalde pas de kranten in een interview met Bibeb in 1974. In de jaren zeventig werd het persoonlijke tot politiek verheven. Verhalen uit de familiesfeer deden het toen goed in de pers. In de jaren vijftig en zestig zou ze daar in de overlegeconomie weinig indruk mee hebben gemaakt, toen waren andere argumenten nodig. In die tijd beriep Verwey-Jonker zich op internationale verdragen en zette ze Nederland steeds als vreemde eend in de Europese bijt neer. Daarnaast wees ze voortdurend op de tekorten op de arbeidsmarkt, had een scherp oog voor veranderingen in de levens en behoeften van huisvrouwen en kwam ze met praktische voorstellen om 'een nieuw cultuurpatroon' vorm te geven.

Opvallend is haar sterke en consequente pleidooi voor parttime werken. Hiermee hoorde ze in Nederland tot de voorlopers. Deeltijdarbeid was een polderoplossing par excellence: de mannelijke kostwinner werd niet te veel in zijn eer aangetast, voor zijn echtgenote kwam de deur naar de arbeidsmarkt op een kier en tegelijkertijd voorkwam dit een dubbele belasting van huisvrouwen. Parttime werken sloeg aan en heeft in Nederland breed navolging gekregen. Nog steeds is Nederland Europees kampioen deeltijdarbeid. Verwey-Jonker verkoos deze oplossing boven het communistische model waarin beroepsarbeid voor alle vrouwen de norm was. Dat vond zij een te vergaande inmenging in de privésfeer. Hoewel het parttime werken het primaat van het gezin onderstreepte, had Verwey-Jonker wel degelijk oog voor de positie van alleenstaanden. Verder bevatten haar pleidooien voor meer ruimte op de arbeidsmarkt voor (getrouwde) vrouwen altijd aandacht voor scholing, het belastingstelsel en de invoering van equal pay. Dat vrouwen minder verdienden dan mannen voor hetzelfde werk vond ze onaanvaardbaar evenals het fiscale regime dat gehuwde vrouwen zo benadeelde. In de commissie-vrouwenarbeid kwamen deze kwesties steeds aan de orde.

Verwey-Jonkers terugtreden uit de SER en de commissie-vrouwen-

arbeid viel samen met de opkomst van een nieuwe generatie feministen. Niet lang nadat ze het belangrijkste adviesorgaan van de regering verlaten had, kondigde Verwey-Jonker ook haar afscheid van de commissie aan. De commissieleden waren er even stil van. Ze voelden zich zelfs een beetje schuldig en vroegen zich af of ze het haar niet te zwaar hadden gemaakt. Iedereen had het altijd zo vanzelfsprekend gevonden dat ze 'achter zo veel zaken aandraafde, de commissie vertegenwoordigde, op informatie uittoog'. Schijnbaar zonder enige inspanning leidde ze de vergaderingen. Nu kwam hier een einde aan.

Van een officieel afscheid ten departemente wilde Verwey-Jonker niet weten. Daarom had ze tactvol doch resoluut gekozen voor een samenzijn bij haar thuis. Ze nodigde de commissieleden uit met hun 'aanhang'. Bij haar afscheid thuis vroegen de commissieleden zich af of ze, als ze in de vergaderingen spraken over de 'DUBBELE taak' van de gehuwde vrouw, zich eigenlijk wel goed genoeg hadden gerealiseerd dat Verwey-Jonker zelf tot die categorie behoorde. Naast haar 'vele en niet eenvoudige' functies in het maatschappelijke leven, was ze toch 'in de eerste plaats HUISVROUW?, ECHTGENOTE?, MOEDER EN GROOTMOEDER [?]'. Dat was iets te veel eer voor de jubilaris, gelet op de vele hulp in de huishouding. Het was de commissie ook niet ontgaan dat Evert zijn echtgenote tot steun was. Daarom was er in plaats van een bloemetje voor de gastvrouw een plantje voor de gastheer. Evert Verwey werd toegesproken: 'U hebt al doende de rol van man-van-een-werkende-vrouw moeten leren spelen.' De commissieleden realiseerden zich dat hij 'wel eens een offer' had moeten brengen omdat zij zoveel weg was. 'We zijn U, meneer Verwey, ook heel veel dank verschuldigd.' Het plantje voor de gastheer symboliseerde het nieuwe cultuurpatroon dat Hilda en Evert in hun leven nastreefden.[56]

Door te kiezen voor een afscheid thuis had Verwey-Jonker het ministerie buitenspel gezet. Secretaris-generaal Van den Berg begreep dat ze dit prefereerde boven 'een officieel gedoe met toespraken etc.' In een brief liet hij weten hoezeer haar vertrek op het ministerie werd 'betreurd' omdat 'een zeer kundig en geïnspireerd adviseuse' gemist werd. Zijn brief kreeg een persoonlijke touch met de herinneringen aan de gezamenlijke autoritjes naar het station: 'Door mijn nieuwe functie is ons contact het afgelopen jaar weinig frequent geweest.

Daarmede is voor mij een klein stukje dienstbetoon jegens U, nl. het van tijd tot tijd U naar het station rijden, komen te vervallen.' Tijdens die reisjes ging het niet alleen over de SER, maar ook 'over dingen uit de privé-sfeer' zoals de kleinkinderen.[57]

Dit afscheid zegt iets over de omgangsvormen. Terwijl bij de SER de raadsleden letterlijk en figuurlijk een zekere afstand tegenover elkaar in acht namen, koos Hilda Verwey-Jonker voor een andere manier van werken in de commissie waar ze zelf de voorzittershamer hanteerde. Het is een stijl die als minder formeel, en dus in de optiek van Hilda Verwey-Jonker zelf als vrouwelijk te karakteriseren is. Ook de herinneringen van de secretaris van de commissie vrouwenarbeid, Ellen Wolf, onderstrepen dit.

Verwey-Jonker had Ellen Wolf begin jaren vijftig leren kennen in Genève in het internationale vluchtelingenwerk. Ze haalde haar over om naar Nederland te komen onder het voorwendsel dat ze hier tenminste een pensioen kon opbouwen. In het begin zag de jonge Ellen Wolf op tegen haar oudere voorzitter, maar ze was 'heel gewoon'. 'Ze behandelde iedereen gelijk, of het nu om de portier of een hoge ambtenaar ging. Dat maakte de werksfeer zo plezierig,' aldus de secretaris. Een en ander ging niet ten koste van haar gezag. In het ministerie van Sociale Zaken in de jaren zestig had ze 'overwicht'. Ellen Wolf: 'Ze liet ontzettend veel aan mij over, ze heeft me ontzettend gestimuleerd.' Ellen Wolf vond Hilda hartelijk, gastvrij en trouw. Ze nodigde haar commissieleden bijvoorbeeld uit in de molen bij Nieuwkoop die de Verweys als vakantiewoning hadden gekocht.

Een van de medewerkers van Wolf was een uitgetreden priester die met een uitgetreden non ging trouwen. Omdat de katholieke kerk de vrouwenemancipatie bepaald geen warm hart toedroeg, werden bij zijn benoeming de wenkbrauwen gefronst. 'Het was typisch Hilda om zich daar niets van aan te trekken,' zei Ellen Wolf. Als zij ergens van overtuigd was, dan stond ze voor haar mening. Zij zag die man zitten en liet de kritiek van zich af glijden. Omdat de priester en de non niet goed wisten hoe ze zich in de 'gewone wereld' buiten kloost er en kerk moesten gedragen, adviseerde Verwey-Jonker hen uitgebreid. Ellen Wolf herinnert zich nog hoe dankbaar ze daarvoor waren.

De secretaris, die zelf een joodse achtergrond had, over de drijfve-

ren van haar voorzitter: 'Hilda was ontzettend gedreven en had een sterk besef van discriminatie. Of het nu om ouderen, joodse mensen of vrouwen ging.' Die sociale bewogenheid had ze van haar moeder volgens Ellen Wolf. Maar naast alle gedrevenheid was het geen 'scherpslijpster'. Ze had iets ijdels en tegelijkertijd iets bescheidens: 'Ook dat ze bijvoorbeeld naar Wilhelmina was geweest, dat kon ze zeggen alsof het de gewoonste zaak van de wereld was.' Tegelijkertijd heeft ze er 'heel erg' onder geleden dat ze zo klein was.

Na een jarenlange samenwerking in de commissie-vrouwenarbeid verloren de secretaris en de voorzitter elkaar uit het oog totdat ze elkaar weer tegenkwamen in het ouderenwerk. De samenwerking groeide uit tot vriendschap. Ellen Wolf memoreerde dat ze altijd een kaart kreeg voor haar verjaardag en dat Verwey-Jonker naar Bussum ging om Wolfs zieke moeder op te zoeken. 'Toch sprak Hilda weinig over zichzelf,' zei Ellen Wolf. Stomverbaasd was ze toen ze op Hilda's 85ste verjaardag voor het eerst hoorde over haar grote betekenis voor de opvang van joodse vluchtelingen en haar rol in het verzet. Tot haar laatste herinneringen aan Hilda Verwey-Jonker behoren gezamenlijke uitstapjes naar een Gronings kuuroord. De kleine Hilda kon met haar voeten ternauwernood de bodem van het zwembad raken. Daarom ging Ellen Wolf mee om haar in het water tot steun te zijn. Waar de voorzitter eerst de secretaris de Nederlandse politiek in had gedragen, ondersteunde nu Ellen Wolf Hilda Verwey-Jonker. Politiek of persoonlijk, dat onderscheid was weggevallen.

12

Achter de gesloten deuren van de SER

Het geheim van de SER

Op 21 februari 1957 trad Hilda Verwey-Jonker toe tot het belangrijkste adviesorgaan van de overheid, de Sociaal-Economische Raad (SER). Aan vrijwel geen ander bestuur nam Verwey-Jonker zo lang deel, tot 19 mei 1972. Een jaar na haar entree volgde ze bovendien Hein Vos op als lid van het dagelijks bestuur van de SER. Ze bleef maar liefst veertien jaar lang lid van het dagelijks bestuur en gaf zo mede leiding aan de Raad.[1] In haar autobiografie van ruim 250 pagina's besteedde Verwey-Jonker echter niet meer dan drie pagina's aan de SER.[2] Dat wekt de indruk dat het er allemaal niet zo toe deed, maar niets is minder waar.

Dankzij het kroonlidmaatschap van de SER groeide Hilda Verwey-Jonker al snel uit tot een gezaghebbend bestuurder in het hart van sociaaleconomisch Nederland. Relatief onzichtbaar maar wel invloedrijk, als het 'desem in het deeg van de maatschappij'[3], gaf ze het Nederlandse poldermodel en de overlegeconomie mede vorm en gezicht. Als socioloog in de politiek, flexibel bewegend op het snijvlak van beleid, bestuur en onderzoek, achter de schermen en los van de ontwikkelingen van de partijpolitieke waan van de dag functioneerde ze hier op haar best. Als vertegenwoordiger van de moderne sociale wetenschappen kon ze bij de SER haar sociologische achtergrond strategisch inzetten om politiek controversiële kwesties open te breken en op te komen voor groepen die in de SER geen stem hadden. Als onafhankelijke deskundige kon ze aan haar idealen werken op een manier die onmogelijk was binnen het keurslijf van een politieke partij als de PvdA. Net zoals ze bij Vrouwenbelangen met diverse politieke kleu-

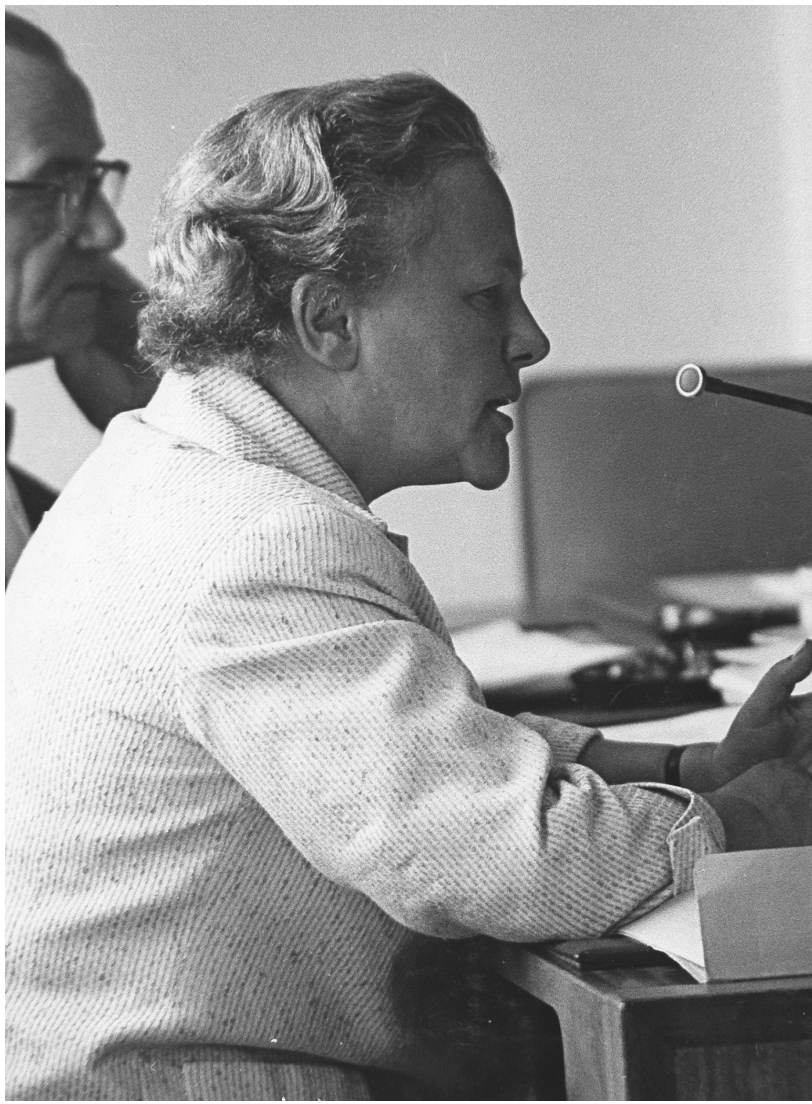

Hilda Verwey-Jonker.

ren om de tafel kon zitten, kon ze hier met vertegenwoordigers uit alle zuilen zakendoen. Als ze érgens haar ideeën over economische ordening in de praktijk kon brengen, dan was het wel bij de SER. Via de SER koos ze voor de schaduw van de macht, in de wetenschap dat de regering een unaniem SER-advies nauwelijks naast zich neer kon leggen.

Niet voor niets passeren haar ervaringen bij de SER hier uitgebreid de revue.

De SER was het kroonjuweel van de overlegeconomie die vooral na de oorlog vorm kreeg. Alle levensbeschouwelijke zuilen hadden hier hun rol en plaats, zo ook de sociaaldemocraten. De socialisten waren van ver gekomen. Waar zij rond de eeuwwisseling nog opriepen tot klassenstrijd en omverwerping van het kapitalistische systeem, zaten ze een halve eeuw later gebroederlijk om de tafel met hun voormalige tegenstanders om in eindeloze vergaderingen de richting van de Nederlandse economie uit te stippelen. Zij hadden hun koers ingrijpend verlegd – en Verwey-Jonker was daarin meegegroeid. De crisis in de jaren dertig had haar doordrongen van de waarde van economische planning. Ze schaarde zich achter veel ideeën van haar geestverwanten Jan Tinbergen en Hein Vos. In hun Plan van de Arbeid uit 1935 stonden beheersing, planning en ordening van het economische leven centraal evenals een fatsoenlijk bestaan voor iedere burger. De staat zou een belangrijke rol moeten vervullen om dit te verwezenlijken. Na de oorlog konden deze idealen worden gerealiseerd.

Ordening van het bedrijfsleven was niet alleen iets waar de PvdA warm voor liep. Ook in katholieke kring was men voor dit idee geporteerd, zij het dat de katholieken de overheid liever op afstand wilden houden. De katholieken geloofden in het subsidiariteitsbeginsel: het idee dat zaken moeten worden overgelaten aan een lagere (overheids)instantie wanneer dit daar evengoed of beter kon dan via een hoger orgaan. Daarom stonden zij voor bedrijfsorganisaties waarin werkgevers en werknemers zelfstandig en op vrijwillige basis zouden samenwerken. De gedeelde wens tot ordening leidde ertoe dat de rooms-rode kabinetten na de oorlog overgingen tot oprichting van publiekrechtelijke organen per bedrijfstak. De publiekrechtelijke bedrijfsorganisaties bleken geen succes. Belangrijker was de instelling van nieuwe adviesraden die zorgden voor een intensivering van het overleg tussen de sociale partners en de overheid. In 1945 vond de oprichting van de Stichting van de Arbeid plaats. Hierin traden werkgevers en werknemers direct met elkaar in overleg. Vijf jaar later zag de SER het licht. Hier was de centrale overheid ook van de partij.

De SER, oorspronkelijk in het leven geroepen voor de publiekrech-

telijke bedrijfsorganen, werd het belangrijkste adviesorgaan van de regering. De regering was verplicht de Raad om advies te vragen over alle belangrijke maatregelen op sociaal en economisch gebied. Diverse onderzoekers bestempelden de positie van de Raad in de eerste decennia van zijn bestaan als 'ijzersterk'. De vijfenveertig zetels in de Raad werden bezet door een gelijk aantal door de staat benoemde kroonleden en vertegenwoordigers van werkgevers- en werknemersverenigingen. Daarnaast was er een evenwichtige verdeling op basis van levensovertuiging. De leden stemden zonder last of ruggespraak, maar ze moesten wel goede contacten onderhouden met de organisaties die ze vertegenwoordigden. Een benoeming gold voor twee jaar en was onbeperkt te verlengen.

De minister van Sociale Zaken selecteerde de kroonleden op basis van deskundigheid en veelal uit het corps der hoogleraren. De nadruk op expertise liep gelijk op met een trend in de samenleving om deskundigen zoals de jonge beroepsgroep der sociale wetenschappers meer te gaan waarderen. Minister-president Drees drukte dit treffend uit bij de installatie van de SER. De regering had behoefte aan de 'voorlichting van het bedrijfsleven, dus van ondernemers en arbeiders, en van de sociaal-economische wetenschap'.

Het overleg tussen werkgevers en werknemers vond in de jaren vijftig plaats onder nadrukkelijke leiding van de staat. In de SER golden spelregels als verdraagzaamheid, depolitisering en geheimhouding. Goed overleg, inbreng van experts: nog nooit leek de samenleving zo maakbaar.[4] Voor Hilda Verwey-Jonker was een droom werkelijkheid geworden. Binnen een kapitalistische maatschappij was een situatie ontstaan waarover ze in haar vooroorlogse socialistische utopieën had gefilosofeerd. Er was rust, orde, welvaart en werkgelegenheid. Mensen hoefden niet bang te zijn hun baan te verliezen of gebrek te lijden. Rond 1950 was veel oorlogsschade gerepareerd. De twee daaropvolgende decennia lieten een spectaculaire toename zien van de industriële productie en de economische groei. De officiële werkloosheid daalde naar minder dan 1 procent in 1962 en de welvaart nam zienderogen toe. Consumptieartikelen kwamen steeds meer binnen het bereik van burgers en de verzorgingsstaat kwam tot wasdom.[5] Met de invoering van de Algemene Ouderdomswet in 1957

was een belangrijke aanbeveling uit Verwey-Jonkers proefschrift in de praktijk gebracht. Ouderen zouden nooit meer in armoede hoeven te leven en hun kinderen vroegtijdig van school hoeven te halen om hun ouders te onderhouden. De staat garandeerde bestaanszekerheid voor vrijwel alle burgers. Het was bijna te mooi om waar te zijn.[6]

In de jaren zestig spatte de droom uiteen. Op diverse fronten kwam een einde aan de eensgezindheid. De vakbeweging had eerder afgezien van het stakingsrecht en had economische zeggenschap ingeruild voor de uitbouw van de verzorgingsstaat en volledige werkgelegenheid. Maar nu stelden de bonden forse looneisen die werden gehonoreerd en resulteerden in een spectaculaire toename van de salarissen. De sociale partners kwamen tegenover elkaar te staan nadat de samenwerking tussen sociaaldemocraten en katholieken eind jaren vijftig al was beëindigd. Ook op andere plaatsen groeide de onrust. Nieuwe groepen kwamen in verzet, vooral in de tweede helft van de jaren zestig. Provo's deelden krenten uit, studenten bezetten het Maagdenhuis, Joke Smit benoemde het onbehagen van de vrouw en milieuactivisten en pacifisten zetten nieuwe thema's op de maatschappelijke agenda. Te midden van alle onrust werkten confessioneel-liberale kabinetten gestaag door aan de uitbreiding van de verzorgingsstaat. Een mijlpaal was de Algemene Bijstandswet die in 1963 onder leiding van minister Marga Klompé tot stand kwam.[7]

Deze maatschappelijke veranderingen lieten de SER niet onberoerd. Toch is er nog maar weinig bekend over de manier waarop het belangrijkste adviesorgaan van de regering omging met de overgang van 'samen de schouders eronder' naar polarisatie. Een serieuze integrale studie over de geschiedenis van het kroonjuweel van het poldermodel is er (nog) niet. Informatief is wel de terugblik op de afgelopen twintig jaar die CHU-voorzitter De Pous gaf bij de opening van het nieuwe gebouw in 1971. Hij concludeerde dat de oorspronkelijke taak van de SER, de bedrijfstakgewijze economische ordening, zich niet had ontwikkeld zoals verwacht. Maar daar was wel iets voor in de plaats gekomen. Het accent van de SER was steeds meer komen te liggen op planning en beïnvloeding van de totale nationale bestedingen. De SER speelde een rol op drie grote terreinen: de structuur van de maatschappij, de sociaaleconomische beleidsvorming en de verdeling

van de welvaart. Baanbrekend noemde De Pous de betekenis van de SER voor het ondernemingsrecht. Mede op advies van de SER had de ondernemingsraad, dankzij de Wet op de Ondernemingsraden, een aanzienlijk grotere rol gekregen in de besluitvorming van bedrijven. Het unanieme advies over de vennootschapsstructuur uit 1969 bestempelde De Pous als 'een mijlpaal in de maatschappelijke geschiedenis van ons land'. De ondernemingsraad was hierdoor bij machte de benoeming van commissarissen te beïnvloeden. De positie van de werknemers was hierdoor aanzienlijk versterkt, aldus de SER-voorzitter. De vrijwel unanieme SER-adviezen over het informatierecht en over de jaarrekening zorgden voor een grotere openheid en verantwoordingsplicht van ondernemingen. Gedragscodes voor fusies eisten een wezenlijke verandering in het gedragspatroon van ondernemers.

Niet alleen was de structuur van de maatschappij ten gunste van werknemers veranderd, ook ontwikkelde de sociaaleconomische beleidsvorming zich naar een langeretermijndenken. Ten slotte wees hij op de doorslaggevende rol die de SER had gespeeld met zijn adviezen over de ontwikkeling van de sociale zekerheid. Opnieuw wees hij op een mijlpaal: het advies uit 1954 over de wettelijke ouderdomsverzekering dat tot de AOW had geleid. Via zijn adviezen drukte de SER een stempel op ruimere opvattingen over het begrip sociale zekerheid en een nieuwe methodiek van premieheffing en -inning. Er was heel wat tot stand gekomen voor de allerzwakste groepen zoals ouderen, invaliden, werklozen, zieken en vrouwen. 'Met weinig overdrijving,' zo stelde De Pous, kan gezegd worden dat we leven in een 'gesolidariseerde maatschappij'.

Uit deze terugblik van zijn voorzitter blijkt dat de SER zichzelf de nodige invloed toedichtte in de jaren vijftig en zestig. De SER was meer dan een adviserend orgaan, op diverse terreinen fungeerde de Raad als het centraal orgaan van het bedrijfsleven.[8] Opvallend is dat de SER steeds vaker eensgezind naar buiten trad naarmate werkgevers en werknemers meer tegenover elkaar kwamen te staan. Terwijl het beeld overheerst dat de jaren vijftig consensus kenden, was er juist toen binnen de SER vaker verschil van mening.[9] In de eerste vijf jaren van zijn bestaan bedroeg het percentage unanieme adviezen slechts

35 procent, in de volgende vijf jaren liep dit op tot 46, daarna bedroeg het 60 procent en in de periode 1965-1970 stond de teller op 62 procent.[10]

Dat maakt nieuwsgierig naar wat er zich achter de gesloten deuren van de SER afspeelde en roept de vraag op hoe de steeds groter wordende tegenstellingen werden overbrugd. De historicus Te Velde wees op het belang van de 'continuïteit in het belangrijkste personeel'. Om het overleg te doen slagen moeten de hoofdpersonen weten wat ze aan elkaar hadden en al geruime tijd meedraaien in het systeem, aldus Te Velde.[11] De voorzitter van de SER, Verrijn Stuart, bevestigde die zienswijze toen hij bij zijn afscheid in 1964 sprak over de 'constructieve geest' en het 'intensieve overleg' in de SER. Verrijn Stuart: 'Een historicus die werk wil maken van werk verricht in een geest van streven naar synthese, zal in mijn dossiers prachtig materiaal vinden over datgene wat mensen van goede wil kunnen bereiken.'[12] Dit laat onverlet dat het er niet altijd zachtzinnig aan toeging.[13]

Bij het afscheid van de algemeen secretaris Jansen in 1971 wees ook voorzitter De Pous op het belang van de mensen in de Raad en hun manier van werken. Na 21 jaar 'summa cum laude' te hebben gefunctioneerd ging hij met pensioen. In één zin drukte De Pous uit waar het de algemeen secretaris om ging: 'Van wezenlijk belang vond hij, dat men elkaar tracht te verstaan, dat schijnargumenten, irreële tegenstellingen en onjuiste interpretaties van elkaars opvattingen worden geëlimineerd en dat, zo het dan al niet mogelijk is elkaar op alle onderdelen te vinden, de verschillende standpunten, tezamen met de argumenten waarop zij berusten, helder en zakelijk naast elkaar worden gesteld en over en weer van commentaar worden voorzien.' Op deze manier vormde zelfs een verdeeld advies een nuttige basis voor besluitvorming. Van voorgekookte meningen was in de regel geen sprake en de meeste standpunten kwamen werkenderwijs tot stand. De discussie vond vaak gelijktijdig plaats in de SER en in de achterbannen van de belangenbehartigers. Soms kon een commissie niet verder omdat de meningsvorming bij de achterban van een van de deelnemende partijen nog niet ver genoeg was uitgekristalliseerd. Dat vroeg tijd, maar was ook noodzakelijk. De Pous concludeerde dat de SER als de top van een piramide functioneerde en alleen dan kon wer-

ken als er ook een stevige basis lag.[14] Met de tijdrovendheid van de adviezen viel het overigens wel mee. Hoewel een uitschieter van 15 jaar is getraceerd,[15] stelde de Pous in 1971 dat de gemiddelde voorbereiding van de 200 belangrijkste adviezen van de SER gemiddeld een jaar, een maand en een dag bedroeg.[16]

Daarvoor werd veel vergaderd in talloze commissies. In 1971 stond de teller op circa 500 adviezen van de SER naast de bijna 2000 adviezen van door de SER ingestelde commissies. Hieraan waren ruim 5000 vergaderingen voorafgegaan die door 150 leden, 140 plaatsvervangende leden en zo'n 1000 leden van commissies en werkgroepen waren bijgewoond.[17]

Waar de algemeen secretaris in termen van deugdelijkheid en afgewogenheid dacht, kenschetste de econoom Arjo Klamer de cultuur van de SER bovenal als 'saai'. In de vergadering kon er geen grapje van af, echte emoties werden niet geuit en de notulen waren gortdroog. Leuke anekdotes waren er niet. Om de sfeer te proeven woonde de econoom enkele vergaderingen bij: 'Het gaat er formeel en gemoedelijk aan toe. (...) Mensen kennen elkaar; het is duidelijk dat ze veel op informele wijze om de formele vergadering heen praten.' Omdat mensen met elkaar verder moeten, kunnen ze nooit zo kwaad op elkaar worden dat dit de samenwerking ernstig beschadigt. Dit voorkomt grote ruzies. En: 'De saaiheid speelt een rol bij het in stand houden van het familiegevoel.' Hij ging zelfs zo ver om te stellen dat het gebouw waarin de SER vergaderde de saaiheid 'op pijnlijke wijze' illustreerde. Kroonlid Bep Sevenhuijsen-Hoogewooning benadrukte de zakelijke en afstandelijke omgangsvormen in de jaren zeventig. In de vergaderzaal zaten de mensen letterlijk ver van elkaar. 'Het was er nooit gezellig. Ik kan me niet herinneren dat ik er ooit een hap te eten heb gekregen of dat er een borrel werd gedronken.'[18]

Volgens de katholiek Schouten, veertig (!) jaar kroonlid, was de lobby meestal veel interessanter dan de openbare vergaderingen. Er zaten genoeg mensen in de SER met invloedrijke maatschappelijke en politieke functies. De economen Tinbergen, Vos en Den Uyl bijvoorbeeld, de vakbondsmannen Kok en Stekelenburg, de latere minister-president Lubbers. Uit hoofde van hun functie maakten de president van de Nederlandse Bank en de directeur van het Sociaal-Cultureel

Planbureau deel uit van de SER. Het kroonlid Schouten liet weten dat het in de jaren vijftig erg leuk was om aan de vergaderingen deel te nemen. Er deden nog karaktervolle vakbondsbestuurders mee en echte ondernemers.[19]

Tot dit gezelschap prominenten trad de socioloog Verwey-Jonker toe als opvolger van de hoogleraar Samkalden nadat hij tot het ministersambt was geroepen.[20] Volgens De Pous was de SER 'geen college van regenten', maar de leden functioneerden wel zonder last en ruggespraak.[21]

Uit de benoeming van Hilda Verwey-Jonker en haar opvolger blijkt bovendien hoezeer partijpolitiek en de voorkeuren van de minister van Sociale Zaken een stempel drukten op de kandidaatstelling.

De socioloog, de gevestigden en de nieuwkomers[22]

Tijdens haar eerste interventie in de raadsvergadering in september 1957 profileerde Verwey-Jonker zich direct als socioloog. Op de agenda stond een belangrijk thema: de Wet op de Ondernemingsraden. De SER volgde de ontwikkelingen rond de invoering van ondernemingsraden nauwlettend en bracht de ontwikkelingen in de diverse bedrijfstakken gedetailleerd in kaart. In het debat maakte Verwey-Jonker kritische opmerkingen over de mogelijkheden van sociologisch onderzoek en ze benadrukte het belang van een goede vraagstelling. Daarna ging het hard. Twee maanden later maakte ze zelf deel uit van de Commissie Ondernemingsraden en op 14 februari 1958 werd ze gekozen in het Dagelijks Bestuur van de SER.[23] Ze bleef deze functie vervullen tot haar aftreden in 1972. Het Dagelijks Bestuur bereidde de vergaderingen van de Raad voor, regelde procedurele kwesties, beheerde de financiën, deed voorstellen aan de Raad met betrekking tot de instelling, samenstelling en taakomschrijving van de commissies en coördineerde de werkzaamheden van de commissies.[24]

Hilda Verwey-Jonker combineerde het lidmaatschap van het Dagelijks Bestuur met een groot aantal SER-commissies zoals onder meer de Commissie Ondernemingsraden, de Commissie Ontwikkeling Nationale Economie, de Commissie Arbeidsmarktpolitiek, de Commissie Herinvoering Zomertijd en de Commissie inzake de Regeling

Wettelijke Beloning van Mannen en Vrouwen. Na haar terugtreden zou ze nog enige tijd in de Werkgroep Vrouwenarbeid participeren.[25] Al deze functies tezamen laten zien hoe de SER het leven van Verwey-Jonker domineerde en hoezeer zij als een spin in het web van het SER-net zat.

Uit de verslagen van de raadsvergaderingen blijkt dat Verwey-Jonker geregeld het woord nam over uiteenlopende onderwerpen maar dat drie thema's haar bijzondere aandacht hadden: de instelling van ondernemingsraden, de belangen van consumenten en de financieel-economische positie van vrouwen. Dit laatste onderwerp genoot weinig status binnen de SER maar raakte wel aan grote belangen en emoties. Het werk voor de ondernemingsraden daarentegen gold wel als prestigieus en hier stond ook het nodige op het spel. In de Commissie Ondernemingsraden bracht Verwey-Jonker het tot plaatsvervangend woordvoerster.[26] Haar bemoeienissen met de ondernemingsraden zeggen niet alleen iets over haar opstelling en visie, maar laten indirect ook iets zien over de manier waarop de SER werkte. Alleen al het feit dat de SER de invoering van de ondernemingsraden nauwgezet volgde, zorgde voor druk op de ketel. Dit laat zien dat de invloed van de SER veel verder reikte dan alleen de regering adviseren.

Voor een socioloog was de Commissie Ondernemingsraden bijzonder interessant. De commissie moest zich namelijk buigen over het klassieke probleem van een groep nieuwkomers die zich een plek wil verwerven binnen bestaande machtsverhoudingen. De buitenstaanders waren hier de arbeidskrachten en vakbonden die niet bij de officiele vakcentrales waren aangesloten. Deze nieuwkomers wilden ook vertegenwoordigd worden in bedrijfsschappen en ondernemingsraden maar dit bedreigde de gevestigde belangen van de officiële vakcentrales. Door het oprichten van ondernemingsraden en bedrijfsverenigingen ontstonden grote spanningen. Hilda Verwey-Jonker herinnerde zich hoe de kwestie in de verpleging begon op te spelen. In ziekenhuizen en verpleeghuizen wilde men ondernemingsraden instellen maar er waren maar heel weinig verpleegsters lid van de officiële vakcentrales. Daarentegen waren er wel uitstekend georganiseerde verpleegstersbonden, maar die mochten geen afvaardiging sturen naar de ondernemingsraad. Hilda Verwey-Jonker: 'Ik zei toen ronduit "Dat is te gek".

Want dan wordt de meerheid, de grote meerheid van het personeel niet vertegenwoordigd. Daar hebben we ruzie gekregen en dat hebben toch tenslotte de categorale bonden [d.w.z. de verpleegstersbonden] gewonnen.'

Omdat in de verpleging vooral vrouwen werkten, interesseerden de vakcentrales zich niet zo voor deze kwestie, aldus Verwey-Jonker. Dat werd anders toen de conducteurs en machinisten van het spoor zich apart begonnen te organiseren. 'Toen was het gewoon oorlog.' Over de opstelling van beide partijen: 'Ze waren ontzettend kinderachtig (...). Ze vochten over stukjes, die twee jaar geleden in hun blaadjes hadden gestaan en dan kwamen ze nog met verwijten aan.' Met bewondering keek Verwey-Jonker naar de manoeuvres van de voorzitter van de Commissie Ondernemingsraden, de hoogleraar Van Esveld. Hij nodigde de vertegenwoordigers van de vakcentrales en de categorale bonden uit in een café en liet ze al hun grieven uiten. Daarna kwam hij met een verstandig voorstel waar beide partijen niet omheen konden en zo wist hij overeenstemming te bereiken.[27]

Ook de strijd om de vertegenwoordiging van de hoogopgeleide werknemers liep hoog op. In raadsvergaderingen voerde Verwey-Jonker hierover geregeld het woord. De hoger opgeleiden hadden geen eigen plaats in het georganiseerde overleg in bedrijfsschappen en ondernemingsraden en zij waren daar wel op uit. Bijkomend probleem was de status van deze groep. Waren het werknemers of misschien wel werkgevers? Binnen de bestaande structuur was precies omschreven wie wie mocht vertegenwoordigen aan de onderhandelingstafel en het was niet duidelijk wie de hoogopgeleide werknemers mocht representeren. Was dat voorbehouden aan de bestaande vakcentrales of mochten nieuwe verenigingen van hoger opgeleid personeel een plek opeisen? De vakcentrales, die na de oorlog langzaam maar zeker meer voet aan de grond hadden gekregen in het georganiseerde overleg, zagen het liefst dat de hoogopgeleide werknemers zich bij hen aansloten. Dat zou de vakcentrales sterker maken. Het alternatief, categorale bonden, zou ten koste gaan van de macht van de vakcentrales.

In de conflicten tussen vakcentrales en categorale bonden koos Verwey-Jonker uitdrukkelijk voor de aparte verenigingen van de hoogopgeleide werknemers. Dat was in lijn met haar eerdere opstelling in de

SDAP. De SDAP worstelde voor de oorlog ook met de hoger opgeleiden. Net als de kleine zelfstandigen paste deze categorie niet in een marxistisch wereldbeeld dat enkel bestond uit uitgebuite arbeiders en kapitalisten. Het was Verwey-Jonker die in partijdiscussies en bij de vaststelling van een nieuw beginselprogramma in 1937 gewezen had op het bestaan van de zogenoemde middengroepen. Dat hoger opgeleiden bovendien eigen belangen hadden, zag ze in de praktijk bij haar echtgenoot en haar voormalige studievrienden en ze was zelf een intellectueel. Dat ze zich met hoger opgeleiden identificeerde bleek eerder al tijdens haar werk voor de International Refugee Organization.

In de SER stond het conflict tussen de nieuwkomers en de gevestigden meerdere keren op de agenda, zoals bijvoorbeeld op 13 maart 1959. De Nederlandse Vereniging van Hoger Personeel en de Katholieke Vereniging van Hoger Personeel hadden een besluit van de SER aangevochten bij het College van Beroep voor het bedrijfsleven. De verenigingen voor het 'hoger personeel' waren in het gelijk gesteld en het besluit van de SER was vernietigd. De zaak moest nu terug naar de SER. Daarmee lag de vraag hoe de vertegenwoordiging van het hoger opgeleide personeel in de Bedrijfscommissie van de Zware Chemische Industrie eruit moest zien opnieuw op tafel. De SER had eerder negatief geadviseerd over een aparte vertegenwoordiging van het hoger opgeleide personeel. Maar de verenigingen van deze werknemers hadden zich niet bij het advies neergelegd en bleven een aparte plek in de bedrijfscommissie opeisen. Door de vernietiging van het besluit van de SER door het College van Beroep waren nu ook de werkwijze en het gezag van de Raad zelf in het geding; de SER wilde niet van onbehoorlijk bestuur worden beticht.

In een moeizame discussie over deze delicate materie gooide Verwey-Jonker de knuppel in het hoenderhok. Op krachtige toon liet ze weten dat ze het eerst eens geweest was met de meerderheid van de Raad. Maar ze was gaan twijfelen aan de juistheid van haar oorspronkelijke opstelling. Die aarzeling was voortgekomen uit het feit dat hoger opgeleide werknemers zich de laatste jaren niet alleen meer van hun eigen specifieke positie in het economische leven bewust waren geworden, maar ook was deze groep getalsmatig zeer snel aan het groeien. Ze had gelezen dat in de Verenigde Staten inmiddels zelfs de

meerderheid van degenen die werkzaam waren in de bedrijven, gerekend kon worden tot het hogere personeel. Wat ze er niet bij zei, maar wat een ander raadslid in een andere vergadering indirect naar voren bracht, was het feit dat ze zelf getrouwd was met een vertegenwoordiger van de doelgroep. Dankzij echtgenoot Evert die bij Philips werkte, kende ze het krachtenveld binnen de chemische industrie van binnenuit.

Verwey-Jonker kreeg van enkele raadsleden steun. Maar anderen wezen op de juridische haken en ogen die aan een herziening van het oude besluit vastzaten. Verwey-Jonker maakte daarop duidelijk dat ze geen juridische scherpslijper was en dat ze er zich niet gemakkelijk van af wilde maken door vast te houden aan het oorspronkelijke standpunt. Ze wilde de zaak zo opvatten dat de SER een nieuwe kans kreeg om een nieuwe uitspraak te doen. Ze vond dat niemand zich hoefde te schamen voor een evolutie van zijn denkbeelden en wilde de besluitvorming ook niet uitstellen. Ze had niet meer bedenktijd nodig. Ze had indertijd de zaak goed gelezen en haar uitspraak goed doordacht. Met deze opstelling ging ze in tegen de voorzitter van haar eigen commissie. Ondanks enige steun voor haar opstelling werd een besluit uitgesteld. Enkele maanden later kreeg ze de handen wel op elkaar voor haar stellingname en stemde de Raad alsnog in met de vertegenwoordiging van de verenigingen van hoger personeel.[28]

Een jaar later speelde een vergelijkbare kwestie rond de vertegenwoordiging van het hoger opgeleide personeel in de elektrotechnische industrie. Voorzitter Van Esveld van de Commissie Ondernemingsraden liet in de vergadering openlijk weten hoe pijnlijk het was dat meer macht voor afgevaardigden van verenigingen van hoger opgeleide werknemers ten koste ging van de grote vakcentrales. De vakcentrales waren erkend na een jarenlange en moeizame strijd voor een 'rechtvaardige opbouw van de samenleving'. Nu zij daar de vruchten van wilden plukken, dreigden nieuwkomers onder hun duiven te schieten. Een 'zeer moeilijk punt' was bovendien het feit dat de emancipatie van de arbeidersklasse tot doorstroming had geleid van 'laag' naar 'midden' en naar 'hogere groepen'. Dit emancipatieproces had de behoefte aan centrale binding verminderd. De oplopende spanning vertaalde zich ook in het taalgebruik in het debat. Termen als elkaar 'aan-

vallen', het 'binnendringen in de daarvoor in aanmerking komende organen', 'strijd', 'streven naar macht' en ander agressief jargon werd ingezet. Van Esveld meende er goed aan te doen de kwestie op tafel te leggen, het probleem 'dat in het verleden zo vaak met felheid, hardnekkigheid en wederzijdse verwijten is behandeld'.

Naast een principiële kant kende dit specifieke conflict nog een praktisch probleem. De Nederlandse Katholieke Vereniging van Hoger Personeel had geen verzoek ingediend om deel te nemen aan de ondernemingsraden, maar de Nederlandse Bond van Middelbare en Hogere Technici wel. Bovendien waren de hoofdarbeiders niet op dezelfde overzichtelijke manier georganiseerd als de handarbeiders. De SER discussieerde uitgebreid over alle haken en ogen aan de kwestie. Verwey-Jonker stelde bij wijze van experiment voor om in gezamenlijk overleg een zetel voor het 'hoger personeel' te reserveren. Er was veel weerstand tegen dit voorstel. De discussie over het experiment laat zien hoezeer de SER zich inspande om diverse partijen met elkaar te laten samenwerken. De vooraanstaande katholieke jurist Van der Grinten constateerde dat niemand met de Nederlandse vereniging voor Hoger Personeel 'gemeenschap [wil] hebben' en daar wenste hij zich niet bij neer te leggen: 'Men zal misschien enige moeilijkheden maken, maar dan leert men samenwerken.' Uiteindelijk moest geconstateerd worden dat de verhoudingen zo verstoord waren dat er geen draagvlak was voor een experiment.[29]

Hoe ver de bemoeienis van de SER met de instelling van ondernemingsraden kon gaan, bleek ook uit de gang van zaken in Audium N.V., een onderneming die ressorteerde onder de Bedrijfscommissie voor de Metaalindustrie en de Elektrotechnische Industrie. De bedrijfscommissie had het voorlopige reglement voor de ondernemingsraad van Audium N.V. afgekeurd. In deze kwestie voerde Verwey-Jonker het woord in de SER. Audium wilde een ondernemingsraad instellen, maar slechts één werknemer was georganiseerd in een van de erkende vakbonden. Dat leverde een lastige situatie op. De Commissie Ondernemingsraden van de SER had geprobeerd te bemiddelen, eerst schriftelijk en toen dat zonder resultaat bleef via een hearing van beide partijen. Dat leidde tot een bemiddelingsvoorstel dat de directie van Audium wel accepteerde maar de bedrijfscommissie niet. De

Commissie Ondernemingsraden van de SER stond op het standpunt dat het van het grootste belang was dat er ondernemingsraden kwamen. Als dat alleen kon door van de usances af te wijken, dan moest dat maar. Daarom adviseerde de SER om het besluit van de bedrijfscommissie te vernietigen.[30]

De gedetailleerdheid waarmee de SER zich wilde uitspreken over de manier waarop het overleg op de werkvloer moest plaatsvinden werd Verwey-Jonker soms te veel. Dit bleek bijvoorbeeld tijdens de discussie in 1968 over het advies om de bevoegdheden van ondernemingsraden uit te breiden. De totstandkoming van deze tekst had bijna drieënhalf jaar geduurd en de voorzitter verontschuldigde zich voor die lange termijn. Maar het was noodzakelijk geweest omdat het 'tot elkaar komen' van de partijen tijd vergde. Nu lag er dan een ontwerptekst voor een nieuwe Wet op de Ondernemingsraden. Een belangrijke wijziging betrof de 'verdieping' van het overleg, lees het ondermijnen van het principe dat 'de baas beslist'. In het nieuwe SER-voorstel mochten ondernemingsraadsleden advies vragen en deskundigen van buitenaf uitnodigen.

Toen het debat zich toespitste op de voorgestelde bepaling dat leden van een bepaalde fractie in een ondernemingsraad niet onder werktijd zouden mogen overleggen, nam Verwey-Jonker het woord. Het kroonlid vond het een 'typisch Nederlands voorbeeld van betutteling'. Ze zei: 'Waar het om gaat is dat er een aantal leden van de ondernemingsraad is dat in werktijd overleg moet kunnen plegen met anderen over onderwerpen die betrekking hebben op onderwerpen die in de ondernemingsraad aan de orde zijn. Wanneer men nu uitgaat van mondigheid van de betrokkenen en van democratie, dan is het onjuist en zelfs schadelijk voor de verstandhouding wanneer men hun verbiedt in bepaalde constellaties overleg te plegen. Zij doen het dan natuurlijk toch, maar buiten werktijd. De enkele uren die beschikbaar zijn voor het overleg moeten betrokkenen kunnen gebruiken voor het overleg dat zij wenselijk achten en daaraan moeten geen beperkingen worden opgelegd.'[31] Deze gang van zaken in de SER rond de invoering van de ondernemingsraden en de zeggenschap van werknemers maakt duidelijk dat De Pous niet overdreef toen hij het gewicht van de SER op dit terrein benadrukte. Door zo te hechten aan de invoering

van ondernemingsraden, zelfs als dat niet helemaal volgens de gangbare procedures kon gaan, gaf de SER de werknemers een steun in de rug. De SER was tegen sancties om de invoering van ondernemingsraden af te dwingen, maar door de vorderingen op de voet te volgen hield de Raad wel de druk op de ketel.

Als lid en als plaatsvervangend woordvoerder van de Commissie Ondernemingsraden had Verwey-Jonker oog voor de belangen van het hoger opgeleide personeel. Eveneens kenmerkend voor haar inbreng was de waarde die ze hechtte aan sociaalwetenschappelijk onderzoek om de invoering van de ondernemingsraden te ondersteunen. Ruim een jaar nadat Verwey-Jonker was toegetreden tot de Commissie Ondernemingsraden en de commissie de resultaten van haar jaarlijkse enquête presenteerde, bleek dat ditmaal een uitgebreidere vragenlijst was opgesteld dan gebruikelijk. Hier moet naar alle waarschijnlijkheid de inbreng van de socioloog Verwey-Jonker achter worden gezocht. In dezelfde vergadering liet de commissie eveneens weten nieuw sociaalwetenschappelijk onderzoek in te stellen. In die studie zou niet alleen naar de cijfers, maar ook naar de mentaliteit moeten worden gekeken.[32] Enkele jaren later maakte Verwey-Jonker opnieuw gewag van sociologisch onderzoek naar de instelling van ondernemingsraden waar de SER bemoeienis mee had.[33]

Binnen de Commissie Ondernemingsraden sprak Verwey-Jonker zich uit ten gunste van de nieuwe groep van de hoogopgeleide werknemers. Dit bedreigde de positie van de bestaande vakcentrales en dat riep verzet op. Toen ter sprake kwam dat een vertegenwoordiger van de categorale bond van de hoger opgeleiden in de SER zelf zitting zou moeten nemen, verzetten de vakcentrales zich uit alle macht. Pas na vijf pogingen, in 1968, 1970, 1972, 1974 en 1976, lukt het de Nederlandse Centrale van Hoger Personeel een werknemerszetel in de SER te bemachtigen. De afvaardiging van de hoogopgeleide werknemers raakte aan het wezen van de SER en aan de vraag wie in de SER vertegenwoordigd hoort te zijn. Het was de taak van de SER 'een het belang van het Nederlandse volk dienende werkzaamheid van het bedrijfsleven te bevorderen, alsmede het belang van het bedrijfsleven en de daartoe behorende personen te behartigen'. Maar welke groepen maken deel uit van het bedrijfsleven? En hoe moeten ontwikkelingen in

de economie hun weerslag krijgen in de afvaardiging naar de SER? Volgens een brede visie op het bedrijfsleven ging het hier om het hele economische proces van voortbrenging en verdeling terwijl in een smalle, arbeidsrechtelijke optiek het bedrijfsleven zich voornamelijk beperkte tot ondernemingen met grote aantallen personen met een arbeidsovereenkomst.[34] Hilda Verwey-Jonker representeerde de brede visie. De socioloog vroeg bij voortduring ruimte voor 'nieuwe' groepen, groepen die minder machtig waren en nauwelijks vertegenwoordigd werden binnen de gevestigde verhoudingen. Dat waren hoger opgeleiden, consumenten maar ook vrouwen. Als er íemand was bij de SER die oog had voor de posities van diverse groepen vrouwen op de arbeidsmarkt, in de sociale zekerheid en in de consumptiemaatschappij, dan was het wel Hilda Verwey-Jonker. Haar onophoudelijke inzet voor vrouwen riep weerstand op. Niet alleen de belangen van vrouwen waren hier in het geding, maar ook die van mannen. Bovendien bracht ze met dit thema de nieuwe tijdgeest binnen bij de SER. De manier waarop de SER met sekse omging, legt haarscherp bloot hoe de SER worstelde met de polarisatie van de samenleving. In een stijl die paste bij de oude overlegeconomie ging het eerste 'gewone' vrouwelijke SER-lid de confrontatie aan met opvattingen die thuis hoorden in een vooroorlogs denkpatroon.

'Mijnheer de voorzitter, mevrouw, mijne heren'

Dertien jaar nadat Hilda Verwey-Jonker was toegetreden tot de SER, in 1971, opende koningin Juliana het nieuwe gebouw van de adviesraad met de woorden 'Mijnheer de voorzitter, mevrouw, mijne heren'.[35] Al die tijd was het aantal vrouwelijke raadsleden tot één beperkt gebleven.[36] In eerste instantie was men dan ook bij het ontwerpen van het nieuwe gebouw een garderobe en toilet voor de vrouwelijke raadsleden 'vergeten'. Toen Hilda Verwey-Jonker hier commentaar op leverde, kreeg ze te horen dat ze maar gebruik moest maken van de voorzieningen voor het personeel van de Raad. Daar legde ze zich niet bij neer, want het was zeker niet haar bedoeling dat het bij één vrouwelijk raadslid zou blijven. De bouwtekeningen werden aangepast en de bewuste voorziening kwam er.[37]

De opening van het nieuwe gebouw van de SER, met koningin Juliana en SER-voorzitter De Pous

Het detail spreekt boekdelen over de manier waarop tot in de inrichting van publieke ruimtes de uitsluiting van vrouwen in het openbare leven vorm kreeg. De komst van Suze Groeneweg als de eerste vrouw in de Tweede Kamer in 1918 noodzaakte tot aanpassingen op het Binnenhof.[38] Bij haar aantreden in de Eindhovense gemeenteraad in 1935 kreeg Verwey-Jonker volgens de overlevering een sleutel voor haar eigen toilet. Ook in 1971 bleek een vrouw in het belangrijkste adviesorgaan van de regering nog steeds iets uitzonderlijks. Tijdens een raadsdebat over de mogelijke invoering van een kostwinnersbijslag dat werd bijgewoond door prinses Beatrix, liet Verwey-Jonker 'met nadruk' weten dat ze zich er heel goed van bewust was dat het in Nederland niet zo vaak gebeurde dat vrouwen over hun eigen belangen mochten meespreken: 'Het is meestal meer een kwestie van zonder haar en over haar.'[39]

In de SER functioneerde Verwey-Jonker als een 'insluipster'. Deze term is geïntroduceerd door de politicoloog Jantine Oldersma. Zij wees erop dat die vrouwen die als 'vrouw' in een adviesraad werden

gekozen c.q. binnen konden sluipen hun positie vaak inzetten om de belangen van vrouwen te behartigen én om kennis over seksevraagstukken naar voren te brengen.[40] Wie dat deed, moest stevig in haar schoenen staan. Verwey-Jonkers opvolgster bij de SER Bep Sevenhuijsen-Hoogewooning: 'Je was eraan gewend dat als vrouwen iets naar voren brachten, dat daar minder aandacht aan werd gegeven. Dat was kenmerkend voor de samenleving van toen. Al die mannen creëerden een intimiderende sfeer en als je daar als vrouw iets te berde wilde brengen, dan moest je die intimiderende sfeer trotseren. Dat gold zeker toen Hilda Verwey tot de SER toetrad.'[41] Wie zich daarenboven ook nog eens uitsprak over haar eigen sekse moest er alles aan doen om serieus te worden genomen. Toen Joke Smit in 1967 haar essay *Het onbehagen bij de vrouw* schreef, woog ze ieder woord op een goudschaaltje: de boodschap moest nauwkeurig verwoord, goed beargumenteerd en niet te emotioneel van toon zijn.[42] Dat Verwey-Jonker deze vuurproef doorstond, blijkt uit het feit dat zij al snel kon toetreden tot het Dagelijks Bestuur en daar tot haar aftreden deel van uitmaakte.

Sekse speelde op diverse momenten een rol in haar functioneren bij de SER, zo ook bij de toetreding. Verwey-Jonker had haar plek in de Raad te danken aan de doortastende directeur van het kabinet van de koningin, Marie Anne Tellegen. Tellegen had lijstjes met vrouwelijke kandidaten voor de SER: van iedere levensbeschouwelijke stroming één. Toen er een socialistische vacature kwam, ging die naar het vrouwelijk PvdA-lid. Ook haar plaatsvervanger was een vrouw, de hoogleraar Willinge-Prins Visser. Als presidente van Vrouwenbelangen schreef Verwey-Jonker al dat er een vrouw in de SER moest zitten en nu zou ze zelf die plaats innemen.[43] Verwey-Jonkers benoeming liet zien hoe enkele invloedrijke vrouwen in de jaren vijftig elkaar achter de schermen steunden. Op haar beurt zou ze er als lid van het Dagelijks Bestuur weer voor zorgen dat er meer vrouwen in SER-commissies kwamen.[44] Zo werd door het Dagelijks Bestuur bepleit om 'een speciaal vrouwelijk geluid' te laten horen in de Commissie Ontwikkeling Nationale Economie. Verwey-Jonkers plaatsvervanger ging die rol vervullen.[45] Naast Verwey-Jonker kreeg het kroonlid Van der Grinten een vrouwelijke plaatsvervanger, de jurist Sutorius-Alting van Geu-

sau.[46] De enkele keer dat twee vrouwen aan de raadsvergaderingen deelnamen over onderwerpen die de positie van vrouwen betroffen, steunden zij elkaar.[47]

Met de benoeming van Verwey-Jonker was er niet alleen een vrouw tot de SER toegetreden, maar ook een socioloog, een sociaaldemocraat, iemand met een brede visie op het bedrijfsleven en iemand die kennis had van seksevraagstukken. Deze expertise deed ter zake want toen Verwey-Jonker lid werd van de SER namen vrouwen en mannen zeer uiteenlopende posities in het economische leven in. Werkgevers zagen vrouwen als goedkope, jonge en tijdelijke arbeidskrachten. Toen Verwey-Jonker eens protesteerde tegen het weren van vrouwen van 35 jaar uit secretaressefuncties omdat ze te oud zouden zijn, kreeg ze te horen: 'U begrijpt toch wel dat we liever een jong gezichtje en een aardig figuurtje tegenover ons zien?'[48] Sekse, leeftijd en burgerlijke staat golden als waterscheidingen op de arbeidsmarkt. Er waren uitgesproken mannen- en vrouwenberoepen. Verder leren of een vak uitoefenen loonde niet voor meisjes want bij huwelijk volgde ontslag; in 1960 was 96 procent van de gehuwde vrouwen fulltime huisvrouw. Trouwen was de norm. Ongehuwde vrouwen genoten weinig maatschappelijke waardering en het gezin en de (mannelijke) kostwinner werden beschermd.

Verwey-Jonker had het vermogen om onderwerpen die schijnbaar sekseneutraal waren te vertalen naar de leefwereld van mannen en vrouwen. Een goed voorbeeld daarvan was het voorstel om de kinderbijslag af te schaffen voor jongeren die werken en leren combineerden. Hier vond ze de katholieke jurist Van der Grinten recht tegenover zich. W.C.L. van der Grinten (1913-1994), de eerste hoogleraar staats- en bestuursrecht aan de Katholieke Universiteit Nijmegen, was als staatssecretaris Economische Zaken in het kabinet-Drees-Van Schaik (1948-1951) belast geweest met de publieksrechtelijke bedrijfsorganisatie. Ook hij was een prominent kroonlid en vele jaren lid van het dagelijks bestuur van de SER. In 1973 weigerde hij het ministerschap van Economische Zaken; vier jaar later vervulde hij de rol van informateur voor het kabinet-Van Agt-Wiegel.[49]

Wim van der Grinten.

Verwey-Jonker wees erop dat de maatregel voor meisjes extra nadelig zou uitpakken. Ze viel Van der Grinten fel aan omdat ze alles wilde aangrijpen om meisjes langer te laten leren. Als de kinderbijslag wegviel, zou dat deel van de arbeidersklasse dat hun kinderen zo snel mogelijk geld wilde laten verdienen en een opleiding voor meisjes toch al minder belangrijk vond, een financiële prikkel missen om meisjes onderwijs te laten volgen. Ze wees hem erop dat de groep jongeren die werken en leren combineerde voor tweederde uit meisjes bestond. De maatregel zou meisjes dus onevenredig hard treffen. Ze wist haar tegenstander niet te overtuigen, maar de Raad koos wel voor haar zienswijze.[50]

Verwey-Jonker kreeg in de Raad zeker steun voor haar opvattingen, maar stuitte soms ook op stevige tegenstand. Haar meest geduchte tegenstander was Van der Grinten, maar ook met de vakcentrales waren er confrontaties, de socialistische kameraden van de NVV niet uitgezonderd. De bonden beperkten de belangenbehartiging voornamelijk tot (mannelijke) werknemers met vaste contracten in bedrijven. Arbeidskrachten die in particuliere huishoudens werkten, waaronder veel vrouwen, vielen buiten het blikveld van de bonden. Deze werknemers genoten ternauwernood arbeidsbescherming. Verwey-Jonker had wel aandacht voor deze groep. Toen de Raad in 1957 bijvoorbeeld

discussieerde over de verlenging van de leerplicht, was zij de enige die oog had voor het huishoudelijke werk dat veertienjarige meisjes al in loondienst mochten verrichten. Zij wilde de leerplicht tot en met vijftien jaar verlengen om meisjes meer kansen te geven een vakopleiding te volgen en de arbeidsomstandigheden te verbeteren waaronder zij moesten werken.[51]

Dat vrouwenwerk minder aanzien genoot dan dat van mannen kwam het meest pregnant tot uitdrukking in het feit dat vrouwen veel minder verdienden dan mannen voor hetzelfde werk. Begin jaren zestig ging het in de industrie om een verschil van maar liefs 25 procent – en dat was al een verbetering met 10 procent in vergelijking met een decennium eerder.[52] Evert Verwey sprak in dit verband ook wel over de menstruatiekorting.[53] Deze ongelijke betaling beïnvloedde niet alleen de uitbouw van de sociale zekerheid maar had ook belangrijke psychologische en sociale effecten. Ongelijke beloning gaf op de werkvloer, in huiselijke kring en in maatschappelijke verhoudingen het signaal af dat vrouwen er minder toe deden.[54] Het is ronduit ontluisterend om te zien hoeveel weerstand werd geboden aan de invoering van equal pay. Terwijl Nederland als een van de weinige landen der EEG beschikte over instrumenten om gelijke honorering af te dwingen, de jaren zestig zeer forse loonstijgingen kende en Nederland zich bovendien zowel in ILO- als in EEG-verband had gecommitteerd aan equal pay, kwam de Wet Gelijk Loon pas in 1975 tot stand nadat de Europese Commissie had aangekondigd Nederland voor het Hof van Justitie te brengen.[55]

In de jaren zestig was de strijd voor salarisverhogingen een politiek twistpunt van de eerste orde. De kwestie van gelijke beloning kwam dan ook strijk en zet terug in discussies in de SER. In 1962 en 1963 worstelde de Commissie Kostwinnersbijslag met het thema.[56] Nadat de Stichting van de Arbeid het idee had geopperd om in navolging van Frankrijk in Nederland een kostwinnersbijslag te introduceren, vroeg de regering de SER om een advies over de suggestie van de Stichting van de Arbeid. De aanvraag stond in het teken van de invoering van equal pay voor mannen en vrouwen. In het verlengde van art. 119 van het oprichtingsverdrag van de EEG moesten de vrouwenlonen per 1 juli 1962 85 procent bedragen van die van mannen. In de Commis-

sie Kostwinnersbijslag durfde niemand het EEG-verdrag naar de prullenbak te verwijzen, maar tegelijkertijd probeerden werkgevers en werknemers onder de gelijke beloning uit te komen. De gemoederen liepen hoog op. De werknemersvertegenwoordigers waren bang dat het gezinsloon op de helling kwam te staan. Hun voorstelling van een werknemer bleef beperkt tot de mannelijke kostwinner die een vrouw en kinderen moest onderhouden. Zo wees CNV-afgevaardigde Plomp erop dat de vakbeweging al vijftig jaar op het standpunt stond dat het loon toereikend moest zijn voor een gemiddeld gezin. De werkgevers stonden meer open voor verandering, maar ondernemers in bedrijfstakken waar veel vrouwen werkten waren bang voor hogere loonkosten en een slechtere concurrentiepositie. Tekenend voor de verstoorde verhoudingen was het feit dat werkgevers en werknemers met aparte nota's kwamen.

De commissie kwam na anderhalf jaar discussiëren met een advies nadat in technische discussies huurtoeslagen en het 'behoefte-element' waren ingezet om bruggetjes te slaan tussen de partijen. De vakbeweging kon zich wel vinden in een kostwinnerstoeslag. Een arbeider met gezin zou weliswaar net zo veel loon verdienen als een ongehuwde arbeidster, maar dankzij een kostwinnerstoeslag zou hij dan toch een financieel voordeel genieten. NVV-voorman Nelemans wees er eerst op dat hij dat 'een vrij goedkope manier' vond om onder de EEG-bepalingen uit te komen. Op een later moment liet Nelemans merken dat een gezinsbijslag voor het '"nulde" kind' [lees de echtgenote] te overwegen viel. 'Men gaat er dan van uit dat de vrouw die trouwt een soort pleegkind is.'

Kroonlid en commissielid Hilda Verwey-Jonker stoorde zich aan de technische discussies die de principiële kant van de zaak verdoezelden. Haar gram gold vooral de opstelling van de vakbondsmannen. Dat Nederland in de EEG zo achterliep met de gelijke beloning, had 'wellicht' te maken met 'het feit, dat de vrouw te weinig een rol heeft gespeeld in de Nederlandse vakbeweging'. In een interventie in de Commissie Kostwinnersbijslag zette ze de zaak op scherp en benadrukte de principiële kant van de zaak. Dat alleen mannelijke kostwinners voor een toelage in aanmerking zouden moeten komen vond ze discutabel: 'Er is een uitstekende verdediging te construeren voor

een extra toeslag voor ongehuwden ter compensatie van hun eenzaamheid en hun onverzorgdheid,' zei ze. Maar ze sprak liever niet over een 'eenzaamheidstoeslag' maar over principes. Of het is toelaatbaar verschillende beloningen te geven voor gelijke arbeid, of het is niet toelaatbaar, zo stelde ze. Of het is juist iedere man als kostwinner aan te merken en ervan uit te gaan dat iedere gehuwde vrouw moet worden onderhouden, of dit is niet juist, zo voegde ze eraan toe.

Zelf wilde ze in hoog tempo tot equal pay komen, al wist ze dat dat in bepaalde bedrijfstakken moeilijkheden op zou leveren. Daarom was ze bereid een overgangsregeling te accepteren. Maar dat een getrouwde man per se de kost moest verdienen voor zijn vrouw vond ze een 'onjuist denkbeeld' dat bestreden moest worden. Niemand kon bewijzen dat de behoefte van mannen groter zou zijn dan die van vrouwen en dat daarom hogere mannenlonen te billijken waren. Bovendien had Nederland met zijn vrij grote gezinnen het laagste loonpeil van Europa. Dat logenstrafte het idee dat de Nederlandse lonen op werkelijke behoeftes waren gebaseerd. Alleen bij het minimumloon zou het behoefte-element een rol mogen spelen, aldus Hilda Verwey-Jonker. Ze streefde naar een loon op basis van prestatie, eventueel aangevuld met een kinderbijslag die bij voorkeur aan de moeder moest worden uitgekeerd.

In november 1963 discussieerde de Raad in aanwezigheid van prinses Beatrix over het advies van de Commissie Kostwinnersbijslag. De Commissie Kostwinnersbijslag van de SER liet eenstemmig weten voor naleving van de EEG-verplichtingen te zijn en dus voor een geleidelijke invoering van gelijk loon voor gelijk werk voor vrouwen en mannen. Nederland mocht niet achterlopen, maar hoefde nu ook weer niet voorop te lopen in de uitvoering, zo stelde het advies. Er werd verschillend gedacht over de invoering van een kostwinnerstoeslag, maar er moest in ieder geval worden gestreefd naar vermindering van de moeilijkheden die equal pay in een aantal bedrijfstakken zou veroorzaken.

Na een lange discussie zou de Raad de instelling van een kostwinnersbijslag verwerpen met 8 stemmen voor en 27 tegen. Ook in de SER had Verwey-Jonker zich in de discussie gemengd en haar standpunt toegelicht. Ze begon haar interventie met te stellen dat Neder-

landse vrouwen die beroepsarbeid verrichtten, 'dankbaar' zouden zijn voor de invoering van gelijke beloning. Maar deze 'vreugde' werd getemperd door het feit dat er nu een nieuwe discriminatie zou ontstaan: die tussen gehuwden en ongehuwden. Verwey-Jonker wilde weten waarop de behoefte aan een (nog) hoger loon voor kostwinners was gebaseerd. Tegen de usance van de Raad in ontbrak dit keer namelijk een cijfermatige onderbouwing bij de argumenten van de voorstanders van de kostwinnersbijslag. Bovendien zou deze constructie kostwinners minder aantrekkelijk – want duurder – maken voor werkgevers. Verder benadrukte ze de psychologische effecten van het minder waarderen van het werk van vrouwen. Dit weegt zwaar, zei ze, 'n.l. dat het een grote frustratie betekent om hetzelfde werk te doen als een ander en daarvoor lager te worden beloond. Het is een frustratie die vele werkende vrouwen kennen zoals spreekster uit vele brieven bekend is van personen die hun gehele volwassen leven daarvan last hebben. (...) voldoende beloning, waaruit men kan opmaken dat men gewaardeerd wordt', is van grote betekenis. Werk moest niet alleen iets zijn waarvoor men betaald wordt, maar waar ook 'waardering en eerbied' voor is.[57]

Naar aanleiding van een discussie over een wettelijke regeling van het minimumloon in 1965 kwam equal pay weer zijdelings ter sprake. De Nederlandse regering had zich in 1961 gecommitteerd aan een gelijk minimuminkomen voor mannen en vrouwen. Met de uitvoering hiervan werd geen haast gemaakt. In de Raad merkte vakbondsafgevaardigde Boon op dat de algemene gedragslijn zo zou moeten zijn dat op het moment dat vrouwen 90 procent van het loon van mannen verdienden, zij 90 procent van het minimumloon van mannen zouden krijgen. Het probleem ging van tafel met de conclusie dat er geen behoefte was aan een minimumloon, met het voorbehoud 'dat het kan verkeren'.[58]

Een jaar later stond de kwestie weer op de agenda. Met succes wist de Raad opnieuw een constructie te bedenken om de privileges van de (mannelijke) kostwinners te beschermen. Door te stellen dat de Raad het eens was met het verplichten tot het betalen van het minimuminkomen voor volwaardige vrouwelijke werknemers wanneer zij 'onder gelijke omstandigheden dezelfde arbeid plegen te verrichten als man-

nen' konden mannen toch ruimer beloond worden. Vrouwen waren namelijk zelden of nooit kostwinner, en werkten dus niet onder dezelfde omstandigheden als (de meeste) mannen. Dit amendement kreeg een meerderheid in de Raad ook al wist men dat men zo willens en wetens adviseerde in strijd met het EEG-verdrag. De voorzitter was bereid dit op te laten tekenen in het advies.[59] Het zou nog negen jaar duren voordat de Europese Unie equal pay zou afdwingen.

De strijd om de gezelligheid in huis

'Waarom motten al die wijven werken, mijn vrouw werkt toch ook niet?'[60] Met deze woorden maakte een vakbondsafgevaardigde in de SER goed duidelijk dat de bescherming van de mannelijke kostwinner heilig was voor de vakcentrales. Volgens SER-kroonlid Bep Sevenhuijsen was dit een erekwestie: 'Die mannen waren er trots op dat ze een huisvrouw hadden.' Deze emotie was niet los te zien van macht, want het betekende ook 'de man is de baas in huis'. Werkgevers hingen minder aan de bescherming van de kostwinner dan de werknemersvertegenwoordigers, zo herinnerde het kroonlid zich.[61]

Terwijl het onbehagen over de tweederangspositie van vrouwen groeide, huisvrouwen over meer vrije tijd gingen beschikken en het traditionele gezinsleven ter discussie kwam te staan, probeerde een aantal SER-leden met man en macht de hoeksteen van de samenleving te beschermen. Maar de veranderingen waren niet meer tegen te houden. Niet voor niets sprak de socioloog Verwey-Jonker over de ontwikkeling van een nieuw cultuurpatroon. Zelfs de meest verstokte tegenstanders van arbeid van gehuwde vrouwen konden niet meer om de grote tekorten aan arbeidskrachten in de 'vrouwelijke' beroepen heen. Nieuwe opvattingen over relaties wonnen langzaam maar zeker terrein. Deze ontwikkelingen drukten hun stempel op de discussies over het arbeidsmarktbeleid in de Raad. Verwey-Jonker was de grote gangmaker die het nieuwe cultuurpatroon in het debat naar voren bracht. Met haar inbreng op dit gebied dwong Hilda Verwey-Jonker veel respect af, maar ze kreeg ook stevige tegenwerking te verduren.[62]

Hilda Verwey-Jonker vond al in 1961 dat er 'alle aanleiding' was om het werk van oudere vrouwen te stimuleren in plaats van te bevorde-

ren dat weduwes van veertig jaar en ouder buiten het arbeidsproces konden blijven. Ze verzette zich tegen een verlaging van de leeftijdsgrens van 50 naar 40 jaar in de Algemene Weduwen en Wezenwet. In de Raad zei ze: 'Het is een wonderlijke situatie, gezien het grote tekort op de arbeidsmarkt, speciaal in de vrouwelijke beroepen.' In Europees verband was Nederland een buitenbeentje. Hilda Verwey-Jonker: 'Men heeft in het buitenland weinig respect voor de manier waarop de gehuwde vrouw in Nederland in de watten wordt gelegd en voor de minachting van deze vrouwen als arbeidskracht.' Het Nederlandse standpunt was onhoudbaar omdat in de EEG een gelijkschakeling van sociale wetten plaats moest vinden, aldus het sociaaldemocratische kroonlid.[63]

In een debat over de positie van gehuwden en ongehuwden in de sociale zekerheid viel ze de 'overtrokken aandacht' voor het gezin in Nederland aan. Inzet van de discussie was de solidariteitsgedachte in de sociale zekerheid en de vraag of ongehuwden niet te veel premies moesten betalen voor voorzieningen waar zij nooit van zouden kunnen profiteren, zoals de kinderbijslag. In scherpe bewoordingen en op geëmotioneerde toon sprak ze over de positie van met name oudere ongehuwde vrouwen. Alleenstaande mannen en vrouwen in Nederland voelden zich sinds lang 'achteruitgezet'. Ze verdienden minder, moesten meer belasting en premies betalen en hadden een 'heel beroerde' positie op de woningmarkt. Binnen de groep veertig-plus waren er drie keer zo veel alleenstaande vrouwen als mannen. Voor die groep nam ze het op. 'Vrouwen hebben geen *equal pay* en ze hebben veel slechtere promotiekansen. Bovendien hebben zij te kampen met volstrekt ongemotiveerde vooroordelen tegenover "oude vrijsters". Onder die omstandigheden is het onjuist een beroep te doen op hun solidariteit. Niemand is tegenover hen bijzonder solidair.'[64]

In 1966 pleitte Verwey-Jonkers plaatsvervanger Lemaire voor een vervroegd pensioen voor oudere ongehuwde vrouwen. Ze waren vroeg versleten omdat ze door gebrek aan behoorlijke opleidingsmogelijkheden vaak eenvoudige arbeid hadden verricht, weinig hadden verdiend en altijd naast hun werk ook nog voor hun eigen huishouding hadden moeten zorgen. Ze voegde eraan toe als extra argument: 'Misschien heeft het ook te maken met de vrouwelijke aard.' Dit alles rechtvaardig-

de volgens haar een overgangsregeling voor juist deze groep. De jurist Sutorius-Alting van Geusau ondersteunde Lemaire volop. 'Er is een groep vrouwen die in werkelijke nood verkeert.' Van de mannelijke collega's in de Raad was geen enkele steun te verwachten. Zij wezen op de arbeidsongeschiktheidswet en op pensioenverzekeringen die eerder stoppen mogelijk maken. Scherp liet Lemaire weten dat juist een groot deel van deze vrouwen buiten deze voorzieningen viel. En het kon toch ook niet de bedoeling zijn dat ze zo lang moesten doorwerken tot ze letterlijk arbeidsongeschikt waren. Daarop verwezen de heren raadsleden naar de zojuist ingevoerde Bijstandswet. Het voorstel van Lemaire maakte geen schijn van kans.[65] Terwijl ook de vakbondsvertegenwoordigers geen enkel mededogen toonden met de 'werkelijke nood' van oudere ongehuwde vrouwen, werd de kostwinner van alle kanten beschermd. Zo besloot de SER te adviseren gehuwde vrouwen uit te sluiten van de Wet Werkloosheidsvoorziening. Hoewel getrouwde vrouwen met beroepsarbeid wel premies moesten betalen, konden ze geen beroep doen op deze voorziening tenzij ze kostwinner waren. Verwey-Jonker keerde zich tegen dit advies.[66]

De meest bewogen bijeenkomst in de SER-carrière van Verwey-Jonker vond plaats op 21 januari 1966 toen zij haar advies over vrouwenarbeid aan de Raad voorlegde.[67] De wijze waarop ze grote tegenstellingen tussen verschillende partijen uiteindelijk wist te overbruggen vormt een fraai staaltje van polderen. Hier zien we de overlegeconomie in een gepolariseerde samenleving in optima forma: de SER kwam toch tot consensus nadat de gemoederen eerst hoog waren opgelopen.

De nota over vrouwenarbeid moest de opmaat vormen voor een groter advies over het arbeidsmarktbeleid. De Nederlandse regering maakte zich zorgen over het lage percentage werkenden in Nederland en het daarmee verband houdende lage reële inkomen per hoofd van de bevolking. Nederland deed het slecht in vergelijking met de andere EEG-landen, Japan, Zweden, het Verenigd Koninkrijk en de Verenigde Staten. In 1964 verrichtte maar een op de drie Nederlandse inwoners betaalde arbeid. De toekomstperspectieven waren nog somberder.[68] De regering vroeg de SER dan ook om een advies.

De adviesraad stelde zoals te doen gebruikelijk een commissie in,

de Commissie Arbeidsmarktpolitiek onder voorzitterschap van professor De Roos. Ook Verwey-Jonker nam zitting in de commissie. In de eerste vergadering stelde de commissie al dat het advies veel zou vergen van de SER. Het vroeg om nadenken over de langere termijn, over onderwijs, economische groei en andere grote thema's. Verwey-Jonker bracht onmiddellijk haar stokpaardje naar voren. Iedereen wist dat de kleine beroepsbevolking in Nederland te wijten was aan het zeer geringe aantal gehuwde vrouwen op de arbeidsmarkt. Nog geen 5 procent van de getrouwde vrouwen verrichtte betaald werk in 1960. Daardoor bedroeg het percentage betaald werkende vrouwen van 14 jaar en ouder in Nederland slechts 26 procent. Dit was beduidend minder dan de circa 41 procent van Duitsland en Frankrijk. De SER-commissie zou er niet omheen kunnen dit 'specifiek Nederlandse' probleem aan te pakken. Dat leverde bijval van NVV-voorman Nelemans en tegensputteren van werkgeversvertegenwoordiger Winsemius op. Winsemius: 'Het behoeft helemaal geen wedstrijd te zijn welk land het grootste inkomen per hoofd van de bevolking heeft. Belangrijk is waar het leven het prettigst is.'[69]

Vanwege de omvangrijkheid van de arbeidsmarktproblematiek stelde de commissie werkgroepen in op deelonderwerpen met Verwey-Jonker als voorzitter en Nelemans, De Klerk en Verdoorn als leden van de werkgroep 'niet-werkende vrouwen'. Nelemans kende ze nog als cursist die lessen economie bij haar had gevolgd.[70] Met haar gezelschap ging het kroonlid voortvarend aan de slag. De werkgroep nodigde vertegenwoordigers van Philips uit waar ervaring met parttime werken was opgedaan. Iemand van het CBS en zuster Van Aken, directrice van de Haagse gemeenteziekenhuizen, kwamen spreken over de tekorten in de verzorgende beroepen.[71] Op 1 september 1965 stelde de werkgroep een nota vast waar de leden van de werkgroep zich allen achter schaarden. Dit stuk ging vervolgens naar de Commissie Arbeidsmarktpolitiek. Die had er veel op aan te merken. Het echte pijnpunt dat onder alle mitsen en maren van de commissieleden verscholen lag was het voorstel de arbeid van gehuwde vrouwen te bevorderen. Werkgroepvoorzitter Verwey-Jonker verweerde zich duchtig en wist haar nota geaccepteerd te krijgen. De Raad kon zich nu gaan uitspreken over het ontwerpadvies.[72]

Verwey-Jonker had het heikele standpunt in de nota goed laten onderbouwen met cijfermateriaal, onderzoek en ervaringen in ondernemingen. Zoals Verwey-Jonker de situatie in het buitenland inzette om in Nederland veranderingen af te dwingen, zo zette ze expertise in om in haar ogen ouderwetse visies te ontkrachten. In het conceptadvies gaven statistieken een overzicht van de demografische ontwikkelingen, de arbeidsmarkt en de veranderingen in de levens van meisjes en vrouwen. Ook zette ze zwaar in op het pragmatische argument dat grote tekorten aan vrouwelijke arbeidskrachten werden verwacht. De vraag naar arbeidskrachten groeide maar het aanbod daalde: meisjes gingen langer naar school, trouwden eerder en er waren steeds minder ongehuwde vrouwen. Opvallend in alle discussies was dat de arbeidsdeling naar sekse vrijwel niet ter discussie stond. Een tekort aan arbeidskrachten in de verzorgende beroepen stond synoniem voor te weinig werkneemsters en in de industrie waren mannen nodig. Als er in Nederland niet genoeg mannen waren, dan mochten gastarbeiders uit het buitenland worden toegelaten.

De nota maakte duidelijk dat er iets moest gebeuren. De werkgroep zag de oplossing in maatregelen ter bevordering van vrouwenarbeid, waaronder ook die van gehuwde vrouwen. Voor deze laatste groep werd vooral gedacht aan parttime werk en meer scholing. Ook noemde de werkgroep maatregelen als kinderen op school laten overblijven, aanpassing van de winkelsluitingstijden én een ruimere financiële beloning. Het belastingregime maakte betaald werken van gehuwde vrouwen onaantrekkelijk. De arbeidsverdeling in het gezin ging niet op de helling. Het uitgangspunt was nog steeds dat de man op de eerste plaats verantwoordelijk was voor de economische basis in huis en de vrouw voor het huishouden en de verzorging van de kinderen. Ondanks de bezwaren tegen arbeid buitenshuis die vooral bij mannen leefden, constateerde de werkgroep dat steeds meer gehuwde vrouwen beroepsarbeid wilden verrichten.[73] De mechanisering van het huishouden en de daling van het kindertal verlichtten het werk van huisvrouwen aanzienlijk. Zij kregen meer vrije tijd. Hilda Verwey-Jonker had oog voor deze ontwikkelingen. In een terugblik zei ze: ‘Er was niets zo snel veranderd als juist het huishouden in de loop van de eeuw.’[74]

Hoewel het advies de arbeid van vrouwen betrof, raakte het direct aan de belangen van mannen. En dat heeft Hilda Verwey-Jonker geweten! Toen ze in de Raad zoals gebruikelijk een toelichting wilde geven op het ontwerpadvies, gebeurde er iets merkwaardigs. Het kroonlid Van der Grinten had een minderheidsnota geschreven die de strekking van het advies onderuithaalde. Drie woordvoerders van de vakcentrales – onder wie Nelemans van het NVV – dienden amendementen in Van der Grintens geest in. Hilda Verwey-Jonker kreeg de teksten pas onder ogen toen de discussie een aanvang nam. Het kroonlid: 'Toen ik naast de voorzitter zat, kreeg ik dat amendement voor me. Ik vind dat nog altijd onfatsoenlijk, want dat doe je niet. Als een dergelijk belangrijk rapport aan de orde is en op de agenda staat en je hebt er een amendement op dan is het netjes om dat even van te voren, tenminste aan de voorzitter, te laten zien.'[75]

Nelemans, die twee keer eerder zijn fiat had gegeven aan het ontwerpadvies, liet Verwey-Jonker nu als een baksteen vallen. Met zo'n mes in de rug van nota bene de socialistische vrienden van het NVV was het lastig discussiëren. Maar de voorzitter van de werkgroep vrouwenarbeid liet niet over zich lopen en gaf een toelichting in de Raad. Van der Grinten nam daarop het voortouw in het debat. De eerste ronde bestond uit een steekspel over de vraag in hoeverre er sprake was van een economisch probleem. Daarna tapte Van der Grinten uit een ander vaatje en gooide het over de boeg van de invulling van het begrip welvaart: 'Men zou het ook als welvaart kunnen zien indien gehuwde vrouwen niet hun gezin in de steek zouden behoeven te laten om bij te verdienen.' Hij geloofde dat 'het veel belangrijker is om in een huisgezin prettig te worden ontvangen door de vrouw dan om in een luxe auto rond te rijden. (...) Is het ook niet goed om aan immateriële waarden, zoals die van geestelijke gezondheid, en van gezelligheid, een grote betekenis toe te kennen?' In haar reactie wees Verwey-Jonker erop 'dat het [niet] alleen maar om materiële dingen zou zijn wanneer de huisvrouw wil gaan werken, terwijl het aan alle kanten wordt geaccepteerd wanneer de huisvader door bijverdiensten het gezinsinkomen wil vergroten. Men moet ervan uitgaan dat er nieuwe levensvormen zijn gegroeid.' Ze weigerde in te gaan op de vraag of door het werken van de gehuwde vrouw buitenshuis 'de gezelligheid in

haar gezin al dan niet vergroot' werd of dat dit tot meer echtscheidingen zou leiden. Zij wenste een en ander in het veranderend cultuurpatroon te zien. Opvallend was dat Van der Grinten geen steun kreeg voor zijn ideeën over immateriële welvaart: voor de vakbeweging was materiële vooruitgang een groot goed en het bezit van een auto iets om na te streven.

Een andere tegenstander wees erop dat men wel echt 'over de schreef' zou gaan als kinderen op school moesten overblijven. Wat niet in het verslag stond – de verslagen waren enigszins gekuist –, maar wat Verwey-Jonker zich nog wel herinnerde, was dat afgevaardigden van de vakbeweging 'woedend' waren over haar voorstel.[76] 'Dat waren NVV-ers; dat was niet de confessionele vakbeweging, maar het waren deze mensen.'[77] 'Ze sloegen met hun vuist op tafel en riepen dat ze er zestig jaar voor hadden gevochten dat hun vrouwen niet meer naar de fabriek hoefden en dat ik ze daar nu weer heen wilde sturen. Die mensen vonden het een verworven recht dat hun vrouwen thuis konden blijven en niet hoefden te werken. Zo veel boze reacties, ook in de pers, heb ik de rest van mijn leven niet meer gehad.'[78]

Naast de tegenstand was er ook steun van enkele raadsleden. Een raadslid liet bijvoorbeeld weten dat het in Frankrijk doodgewoon was dat gehuwde vrouwen werkten, een ander vond dat het allereerst aan de vrouw zelf en de beide echtelieden was om te kiezen voor het arbeidsproces. Uit de woorden van het raadslid Belinfante blijkt hoe bevoogdend er werd gedacht: 'Wat wel eens wordt vergeten is dat getrouwde vrouwen er ook recht op hebben om, als zij dat willen, in het beroep te werken.' Terwijl de discussie over het gewraakte ontwerpadvies zich voltrok, dacht Verwey-Jonker koortsachtig na hoe te handelen. Ze besloot het advies terug naar de werkgroep te sturen.

'Het is met het rapport van de Werkgroep Vrouwenarbeid wat ongelukkig verlopen,' zei de voorzitter van de Commissie Arbeidsmarktpolitiek met gevoel voor understatement ruim een halfjaar later.[79] Verwey-Jonker moest opnieuw met de materie aan de slag. Ze was gewaarschuwd en wist nu op hoeveel tegenstand beroepsarbeid van gehuwde vrouwen kon rekenen. De werkgroep werd uitgebreid met twee deskundigen uit confessionele hoek van wie ze wist dat ze niet tegen beroepsarbeid van gehuwde vrouwen waren. Ook de jonge en zeer

deskundige staf van de SER was haar ter wille. Nelemans keerde niet terug als lid van de werkgroep.[80] Niet alleen de personele samenstelling veranderde, ook kon ze bij het opstellen van het herziene ontwerpadvies gebruikmaken van nieuwe gegevens. Een zeer omstreden maatregel als het overblijven op school liet Verwey-Jonker ditmaal achterwege. Een belangrijke strategische zet was de herformulering van de voornaamste conclusie: in plaats van te spreken over het 'bevorderen' van het werken van gehuwde vrouwen werd gesproken over het 'wegnemen van belemmeringen'.[81] Meer onderzoek werd ingezet en het sociologische element kreeg meer nadruk. Verder sprak het nieuwe advies over een principieel recht op arbeid voor de vrouw en ging het ook in op het feit dat 'sociaal-culturele situaties, meningen, tradities en opvattingen' eveneens een rol speelden bij een onderzoek van de arbeidsmarkt. Ten slotte werd de bescherming van het gezin aangezet met de woorden: 'De Raad meent, dat in deze zoveel mogelijk moet worden gestreefd naar een integratie van nieuwe ontwikkelingen en oude nog levende waarden en gedragspatronen. De inschakeling van gehuwde vrouwelijke arbeidskrachten in het produktieproces zou zoveel mogelijk gepaard dienen te gaan met de bescherming van het gezin als maatschappelijke eenheid.' Verwey-Jonker motiveerde deze uitspraak door te verwijzen naar communistische landen waarin het vanzelfsprekend was dat gehuwde vrouwen betaald werken. Zij wilde 'dat men van de particuliere sfeer afblijft'.[82]

Aldus polderend met nieuwe mensen, nieuwe onderzoeken, aangepaste formuleringen en nieuwe vergadersessies kwam bijna een jaar later het herziene advies tot stand. In november 1966 stond het op de agenda van de Raad. Uiteraard reageerde Van der Grinten. Hij begon met aan te geven dat hij opgelucht was dat het overblijven van kinderen op school niet meer in de aanbevelingen voorkwam. Wellicht was zijn ontspannen reactie te danken aan het feit dat hij dacht dat het wel meeviel met de overspannenheid van de arbeidsmarkt en de noodzaak gehuwde vrouwen in te schakelen. De vakcentrales reageerden wel heel bijzonder. Refererend aan het amendement dat de vorige keer zonder overleg op nogal onelegante wijze was ingediend, merkte de heer Willems op dat dit was gebeurd om een aantal waardevolle aanbevelingen te 'redden' door alle niet direct economische over-

wegingen te doen schrappen. Nu de benadering principiëler was geworden, dat wil zeggen dat het recht op arbeid aan de orde was, was er geen reden het oude amendement te handhaven. Daarna wees hij nog eens op het belang van scholing en de te strikte scheiding tussen mannen- en vrouwenberoepen.

Nadat diverse sprekers de Nederlandse gezinstraditie hadden gememoreerd en ondernemer Wemmers had gewezen op het belang dat ook werkgevers hadden bij de verzorging en begeleiding van kinderen door hun moeder, reageerde Verwey-Jonker. Op indrukwekkende wijze pareerde ze de vele opmerkingen en weigerde ook maar een concessie te doen. Ze stelde dat de problematiek in het kader van een groter arbeidsmarktbeleid geplaatst moest worden en dat dit ook in de nabije toekomst ging gebeuren. De werkgroep vrouwenarbeid deelde Van der Grintens overtuiging niet dat het wel meeviel met de overspannenheid van de arbeidsmarkt. Het tekort aan vrouwelijke werknemers was structureel. Ook ging Verwey-Jonker nog in op enkele specifieke maatregelen. Van der Grinten had dan wel bezwaren tegen kinderen die op school moesten overblijven, maar dergelijke tegenwerpingen hoorde men nooit wanneer scholen ochtendroosters hanteerden. 'Dat gebeurt algemeen en niemand vraagt of dat wel goed is.' Ze ging zelfs in op het fenomeen crèche, iets waar men in Nederland niet eens over sprak omdat men vond dat moeders thuis moesten blijven. Crèches werden met staatsopvoeding en huiveringwekkende communistische praktijken geassocieerd. Verwey-Jonker daarentegen liet weten dat in bepaalde gevallen kindercrèches wenselijk waren. Sterker nog, ze had een bezoek gebracht aan een Nederlands bedrijf dat een 'kinderbewaarplaats' had ingericht en die maakte een bijzonder prettige indruk. Dat het hier om de Verkade-fabriek ging, waar een kwart van de kinderen van de crèche een ongehuwde moeder had, zei ze er wijselijk niet bij.[83]

Verder ging ze in op de insinuaties van de heer Wemmers dat een werkende moeder stond voor een ongezond gezin. Ze beweerde dat vaak het tegendeel het geval was. 'Er zijn vele niet gezonde gezinnen waarin de moeder niet buitenshuis werkt en aan de andere kant zijn er vrouwen die buitenshuis werken en toch een zeer groot verantwoordelijkheidsgevoel juist tegenover het gezin hebben. Het overgro-

te deel van de Nederlandse gehuwde werkende vrouwen werkt ter wille van de verbetering van de gezinssituatie, een financiële verbetering inderdaad, maar voor een deel ook zeer concreet omdat zij daardoor hun kinderen willen helpen met leren en studeren.' Ze vond de tegenstelling die Wemmers presenteerde 'onbillijk'. Het was zeker niet haar bedoeling vrouwen dubbel te belasten. Het ging er juist om 'een goede harmonie te vinden tussen de gezinstraditie en het nieuwe arbeidspatroon'.

Aan het eind van de vergadering accepteerde de Raad het advies van de werkgroep vrouwenarbeid unaniem. De heren van de vakcentrales, werkgever Wemmers en kroonlid Van der Grinten hadden zich erbij neergelegd. Voorzitter De Pous prees Verwey-Jonker en haar werkgroep voor haar werk en liet weten dat een 'uitermate belangrijk' vraagstuk was besproken. Verwey-Jonker had een belangrijke overwinning binnengesleept. Tien jaar eerder nog had ze als presidente van Vrouwenbelangen mede voor elkaar gekregen dat huwende ambtenaressen niet langer ontslagen mochten worden, nu stond in een advies van het belangrijkste adviesorgaan van de overheid dat gehuwde vrouwen ten principale recht op arbeid hadden. Sterker nog, belemmeringen moesten worden weggenomen om dit recht te kunnen uitoefenen. Dat de kwestie inderdaad niet van de agenda verdween, zoals Van der Grinten had gehoopt, liet het verdere verloop van de geschiedenis zien. De deelname van gehuwde vrouwen aan beroepsarbeid zou alleen maar toenemen, zij het vooral parttime. Nergens ter wereld heeft deeltijdarbeid zo'n hoge vlucht genomen als in Nederland; het SER-rapport heeft daar ook een bijdrage aan geleverd. Op het goede moment introduceerde Verwey-Jonker in het hart van de overlegeconomie juist dat compromis dat soelaas bood voor de tekorten op de arbeidsmarkt en tegemoetkwam aan de wensen van huisvrouwen en hun echtgenoten. De totstandkoming van het advies laat ook perfect zien hoe de SER in een periode van polarisatie toch eensgezind naar buiten trad in een omstreden kwestie.

Enkele maanden na de behandeling van het SER-advies schreef een vrouw van vierendertig een baanbrekend essay dat begon met de woorden 'Mannen hebben het heerlijk, vrouwen hebben het rot'.[84] De woede van Joke Smit werkte aanstekelijk. Een nieuwe generatie femi-

nisten eiste meer rechten dan alleen het aanrecht. De geest was niet meer terug in de fles te krijgen.

Ook Van der Grinten kon hier niet omheen. Nadat hij eerst geprobeerd had Verwey-Jonker te laten struikelen met haar advies over vrouwenarbeid, had hij het voor elkaar gekregen dat ze opnieuw aan het werk moest. Maar het herziene ontwerp moest hij slikken. Twee jaar later kruisten de kemphanen opnieuw de degens. Dit keer was het ontslag van vrouwelijke werknemers bij huwelijk en zwangerschap aan de orde. In 1956 was weliswaar besloten dat huwende ambtenaressen niet meer mochten worden ontslagen, maar het bedrijfsleven trok zich daar niets van aan. Daarom bleef er discussie over de vraag of het rechtvaardig was een vrouw bij huwelijk of zwangerschap te ontslaan. De standpunten hadden zich zo ver ontwikkeld dat de SER het in 1969 unaniem 'onredelijk' vond een vrouw te ontslaan zodra ze trouwde. Maar een zwangerschap was iets anders. Een deel van de Raad vond dat zwangerschap wel degelijk grond voor ontslag kon vormen.

Van der Grinten creëerde in de raadsvergadering een nieuw verschil: hij onderscheidde gehuwd en ongehuwd zwangere vrouwen. Zijn argument: in bepaalde sfeer zal het 'niet wenselijk' zijn ongehuwde zwangeren te handhaven. Het zou een 'ongunstige invloed' kunnen hebben op de 'moraliteit'. Hilda Verwey-Jonker: 'Toen ben ik ontploft.' Ze reageerde scherp en zei dat ze 'bijzonder onthutst' was over het feit dat hij verschil maakte tussen twee groepen zwangeren. Ze wilde ongehuwd zwanger zijn niet propageren maar vond dat 'niemand zich ermee [heeft] te bemoeien' en vond het onacceptabel dat deze vrouwen zouden worden nagewezen. Ze wees op situaties waarin een moeder met jonge kinderen werkte, bijvoorbeeld wanneer ze een man moest onderhouden die nog niet klaar was met zijn studie. Ze had 'de grootste eerbied' voor de jonge moeders die dit presteerden en vond dat zij recht hadden op bescherming. Omdat een zwangere vrouw geen enkele kans maakte op de arbeidsmarkt vond zij het redelijk dat juist deze vrouwen extra bescherming kregen. Zij pleitte juist voor een uitbreiding van het betaalde zwangerschapsverlof. Na haar interventie was het doodstil. Van der Grinten durfde niets meer te zeggen. Het standpunt van Verwey-Jonker kreeg de meerderheid. Van der

Grinten moest opnieuw bakzeil halen. Irene Vorrink, aanwezig bij de bijeenkomst, zei erover: 'Ik heb Hilda es in een SER vergadering gehoord en sindsdien denk ik nooit meer: een vrouw in een organisatie kan niets uithalen.'[85] Toen de SER enkele jaren later nieuwe adviezen uitbracht over kinderopvang en de verruiming van de arbeidsmogelijkheden van gehuwde vrouwen kwam de Raad er zelfs niet meer aan te pas.[86]

De legitimiteit van de SER

Hilda Verwey-Jonker koos in haar raadswerk steevast voor die groepen die minder goed georganiseerd en vertegenwoordigd waren. Dat betrof hoogopgeleide werknemers die niet via de vakcentrales gepresenteerd werden, huishoudelijk personeel maar ook consumenten. Daarmee raakte ze aan de vraag wie het bedrijfsleven in de SER representeert, een kwestie die de kern van de legitimiteit van de SER betrof. Hilda Verwey-Jonker werkte en dacht vanuit een brede visie op het economische leven waarin zowel de aanbod- als de vraagzijde een rol speelde. Al in haar vooroorlogse denkbeelden over een socialistische samenleving kwamen producenten én consumenten voor. Het budgetonderzoek voor haar dissertatie leerde haar tot in het kleinste detail wat er in uiteenlopende huishoudens omging. Die beroepsmatige interesse sloot aan bij haar privésituatie. Zelf hield ze nauwkeurig de inkomsten en uitgaven in haar eigen gezin bij. Ze maakte jaarlijkse financiële overzichten en tot op latere leeftijd hield ze een kasboekje bij. Toen een socioloog haar eens interviewde, kon ze prompt de prijs van een pond kaas meedelen.[87]

Het perspectief van de consument zette Verwey-Jonker in bij de discussies in de SER. In de jaren vijftig nam de welvaart toe en gingen consumenten een grotere rol spelen. Het belang van huisvrouwen als consument groeide, maar de ruim twee miljoen fulltime huisvrouwen die Nederland kende waren op geen enkele wijze vertegenwoordigd in de SER. Verwey-Jonker vond dat de belangen van consumenten wel thuis hoorden in de afwegingen die de Raad maakte. Ook vond ze dat deze groep op relevante plaatsen gehoord en vertegenwoordigd moest zijn. Daarom tekende ze in haar allereerste vergadering als lid

van het Dagelijks Bestuur en in de raadsvergadering protest aan tegen de voordracht van twee hoogleraren economie voor het Economisch en Sociaal Comité van de EEG. Ze miste 'de vertegenwoordiging van het directe consumentenbelang' en voegde daaraan toe: 'Dit belang komt altijd in de verdrukking. In de sterk geïnstitutionaliseerde maatschappij, waar de consumenten veel slechter zijn georganiseerd dan de producenten, is er een voortdurende moeilijkheid om door te dringen in de organen waar de beslissingen vallen.' Juist omdat de Europese instellingen in opbouw waren, lag hier een kans om dit belang een stem te geven.[88]

Tijdens een debat in de SER over het Bedrijfschap voor het Bakkersbedrijf in 1961 stelde ze dat het de hoogste tijd was om consumenten een plek te geven in bedrijfsschappen waarbij met name consumenten betrokken waren. Ze wees op de recente veranderende verhoudingen tussen producenten en consumenten. Zowel producenten als consumenten organiseerden zich. Vroeger beperkten de contacten zich tussen leverancier en klant, 'tegenwoordig gaat de voorlichting van de kant van het bedrijfsleven veel meer een collectief karakter krijgen'. Hiervan waren bijvoorbeeld reclamecampagnes het gevolg. Maar ook consumenten sloten zich aaneen. Zo hadden het Consumenten-Contactorgaan en de Nederlandse Huishoudraad bij de SER aangedrongen op meer invloed en zeggenschap in de bedrijfsschappen. Verwey-Jonker ondersteunde hun oproep en stelde dat het zelfs in het belang van het functioneren van de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie was als consumenten hierin een plaats kregen. Ze citeerde minister Vondeling, die de consumenten vergeleek met voetgangers in het verkeer en voegde daaraan toe: 'Men kan zich wel straten en wegen voorstellen zonder voetgangers, maar geen bedrijfsleven zonder consumenten.'[89] Haar roep om de consumentenbelangen een stem te geven in de SER bleef niet zonder resultaat. Haar opvolgster, Bep Sevenhuijsen-Hoogewooning, was afkomstig uit het hoofdbestuur van de Consumentenbond. Men zou verwachten dat ze daar erg tevreden mee zou zijn geweest.

In haar autobiografie stelde Verwey-Jonker zich de vraag of het er wel allemaal zo toe had gedaan dat ze als 'vrouw' in diverse gremia had gezeten. 'Ik heb wel eens ergens weggetjes gebaand, maar onmisbaar ben ik nooit geweest,' concludeerde ze zuinig. Wie echter naar haar optreden in de SER kijkt kan niet anders dan constateren dat ze op formidabele wijze opkwam voor de belangen van vrouwen. De vraag of het verschil maakte dat er een vrouw in de SER zat, kan niet anders dan met een volmondig ja worden beantwoord. Nu kan daartegen in worden gebracht dat het – gelukkig – niet alleen aan vrouwen is voorbehouden om op te komen voor hun eigen sekse. Maar in de praktijk was Verwey-Jonker degene die steeds de positie van verschillende groepen vrouwen in het debat inbracht. Ze zette een nieuwe thematiek op de agenda en trotseerde daarmee veel weerstand.

Haar opstelling in de SER past in het patroon dat zich vanaf het optreden bij de Verenigde Naties begon af te tekenen. Nadat het Hilda Verwey-Jonker in een gesprek met partijvoorzitter Vorrink in 1945 duidelijk was geworden dat zij 'maar' als een vrouw werd gezien, koos zij voor een feministische opstelling. Dit engagement kwam tot uitdrukking in haar inzet als voorzitter van de Commissie Arbeidspositie Vrouwen en Meisjes en als presidente van Vrouwenbelangen. In die laatste hoedanigheid had zij bovendien geijverd voor 'een vrouw' in de SER. Hoewel zij zich als presidente sterk maakte voor onder meer het opheffen van de handelingsonbekwaamheid van de gehuwde vrouw, schreef zij niet dat de bijdrage van vrouwen aan politiek en bestuur lag in het agenderen van nieuwe thema's. Volgens haar lag die meerwaarde vooral in een andere stijl: vrouwen vergaderden zakelijker en minder formeel. Tijdens een praatje voor de NCRV-radio in 1966 benadrukte ze nog eens de meerwaarde van vrouwen in dit opzicht: 'Ik heb de indruk dat vrouwen in de politiek gewaardeerd worden om hun zakelijke aanpak. Ze zijn in de regel niet uit op vergroting van hun persoonlijke macht en prestigeoverwegingen spelen bij hen zo geen rol. Ze zijn ook ijverig en bereid zich te belasten met allerlei tijdrovende gesprekken en onderzoek. (...) We kunnen verdergaan en zeggen, dat we ook minder formeel zijn: we vragen meer naar de es-

sentie van een wetsontwerp dan naar de manier waarop het is geformuleerd. We zijn ook meer bedacht op de menselijke verhoudingen dan de meeste mannen en vermoedelijk bekijken we de wereld praktischer.' De bijdrage van vrouwen kon ook bestaan uit het zelfstandig doordenken van een probleemgebied waarbij vrouwen anders zijn betrokken dan mannen. Is het bijvoorbeeld niet 'beschamend', stelde ze, 'dat in de problematiek van de geboortebeperking maar zo zelden vrouwen meespreken?'[90]

Men zou hieruit mogen concluderen dat in de optiek van Verwey-Jonker de toetreding van een vrouw tot een bepaalde organisatie hoe dan ook iets opleverde. Maar lees wat ze liet weten in een interview in *Het Parool* in 1971 over haar eigen lidmaatschap van de SER. Het kroonlid: 'De manier waarop ik er in ben gekomen was nogal vervelend. Dat gebeurde via het Nederlands Vrouwen Comité [lees Marie Anne Tellegen] dat geprotesteerd had dat er nooit een vrouw in zat. De toenmalige staatssecretaris Schmelzer heeft toen gezegd: goed, geef me dan maar een lijstje van vier vrouwen – als er dan ergens in een van die vier zuilen een vacature is zullen we daar een vrouw in benoemen. Nou dat is natuurlijk geen manier om ergens in te komen.' Geen manier om ergens in te komen? De kroonlidmaatschappen van de SER werden niet anders dan via onderonsjes over de diverse zuilen verdeeld.

In hetzelfde interview liet Verwey-Jonker ook weten dat ze in het begin niet erg 'au serieux' werd genomen. 'Ik werd benoemd in commissies over de wederverkoop van brood en zo. Het heeft ook nog vrij lang geduurd voordat ze ontdekten dat ik de enige socioloog was.'[91] Niet serieus genomen? Binnen een jaar tijd zat Hilda Verwey-Jonker in het Dagelijks Bestuur. Tot de Commissie voor het Bakkersbedrijf trad ze pas toe in 1961 en dat ze socioloog was had ze al in haar allereerste interventie in de Raad duidelijk gemaakt. Liet haar geheugen haar hier in de steek of was er iets anders aan de hand? De verwarring wordt nog groter wanneer we naar de opvolging van Verwey-Jonker kijken. In 1972 trad ze terug uit de SER, naar eigen zeggen omdat ze zich als socioloog niet meer modern genoeg vond. Dat was opmerkelijk en blijft onbegrijpelijk. Een jaar later zou ze namelijk een benoeming aanvaarden als universitair hoofddocent van het Sociologisch Instituut van de Universiteit Utrecht.

Tegelijkertijd met Verwey-Jonker verlieten twee andere kroonleden de SER, zodat er drie sociaaldemocratische vacatures ontstonden. Deze waren in ieder geval voor de heren De Wolff en De Galan bedoeld. Maar wie mocht nummer drie worden? PvdA-leider Den Uyl had de jonge socioloog Bram Peper gevraagd. De AR-minister van Sociale Zaken die belast was met de benoemingen, besliste anders. Jaap Boersma koos voor het sociaaldemocratische hoofdbestuurslid van de Consumentenbond Bep Sevenhuijsen-Hoogewooning. Sevenhuijsen kende Boersma uit de tijd dat zij beiden in het hoofdbestuur van de Consumentenbond zaten. Tijdens een lunch hadden ze nader met elkaar kennisgemaakt. Toen Boersma minister was, belde hij haar een keer op en zei: 'Ik moet nog een kroonlid benoemen.' Hij liet haar weten dat de consumentenstem ontbrak en dat hij aan haar dacht.[92] Wat wellicht ook meespeelde was dat organisaties van consumenten zich sterk roerden voor een vertegenwoordiger uit hun groep.[93]

Verwey-Jonker had zelf ook zo gepleit voor de inbreng van consumenten en van vrouwen en hier was een kandidaat die beide hoedanigheden in zich verenigde. Sevenhuijsen ging met haar voorganger praten. Verwey-Jonker zei toen: 'Ik geloof niet dat je het moet doen.' Bep Sevenhuijsen: 'Ik denk dat ze bang was dat ik vermalen zou worden tussen die kerels.' Maar aan het eind van het gesprek zei ze: 'Ik hoop dat je het doet.'[94] Maar hoe oprecht was Verwey-Jonker in deze laatste zin tegen Sevenhuijsen? Op de voorpagina van *de Volkskrant* van 14 maart 1972 liet het kroonlid zich uit over haar opvolging. Ze stelde dat ze het Vrouwencomité al geruime tijd geleden had laten weten dat ze weg zou gaan uit de SER. Ze had potentiële kandidaten genoemd en geadviseerd met name te zoeken naar sociologen, juristen of economen. Maar ze had zelf ook 'drs. Peper' genoemd. De benoeming van Sevenhuijsen leverde 'een bijzonder onaangename' situatie op. Verwey-Jonker: 'Ik ben natuurlijk wel blij dat er weer een vrouw in de Raad zit. Maar ik vond de benoeming van een socioloog véél belangrijker. Ik heb dat ook uitdrukkelijk gevraagd.' En over haar eigen positie in de SER: 'Als mijn image in de SER primair die van een vrouw was, dan is dat gewoon een stukje discriminatie.' En de socioloog Bram Peper, benadrukte ze nog eens, vond ze 'heel bekwaam'.[95] De ruzie over de benoeming haalde de landelijke pers. 'Socioloog moet

wijken voor vrouw' kopte *de Volkskrant*. De minister van Sociale Zaken had Den Uyl gepasseerd – en dat zorgde voor reuring in de partij. Bram Peper kreeg het aanbod om plaatsvervangend kroonlid te worden, maar dat was de 32-jarige toch te min in het licht van wat hem beloofd was. Hij weigerde.[96]

De uitspraken over haar opvolging laten een Verwey-Jonker zien die weer voor een nieuwe publieke identiteit koos en zich in de eerste plaats als socioloog wilde profileren. Nadat ze de politieke arena als socialist had betreden, ging ze zich na de oorlog als vrouw en feminist opstellen en dat profiel verruilde ze weer voor dat van socioloog. Dit valt te verklaren vanuit de waarde die ze zelf aan de sociologie hechtte, de toegenomen status van de sociale wetenschappen en de ontwikkelingen in de vrouwenbeweging.

Rond 1970 was het bon ton om socioloog en feminist te zijn. Na de Tweede Wereldoorlog was de beroepsgroep der sociologen flink in aanzien en omvang gegroeid. Dit succes straalde op Verwey-Jonker af en daar maakte ze strategisch gebruik van. In 1971 telden de vijftien kroonleden tien economen, vier juristen en maar één socioloog.[97] Op haar beurt fungeerde Verwey-Jonker als een ideale ambassadeur voor het nieuwe wetenschapsgebied in de wereld van politiek, beleid en bestuur. Haar uitspraak dat ze bij de SER graag door een socioloog werd opgevolgd, onderstreepte dat. Socioloog-zijn deed er zelfs meer toe dan sekse omdat Hilda Verwey-Jonker weinig aansluiting vond bij een nieuwe generatie feministen die vanaf eind jaren zestig van zich liet horen. Ze keek wat onwennig tegen de babyboomers en de nieuwe tijdgeest aan. Tegen de journalist Klaas Peereboom zei ze: 'Waar zit nou die generatie die op een frisse manier de problemen van nu aanpakt?'[98] Met de wetenschap van achteraf, dat na 1972 de tijdgeest inderdaad definitief veranderd was, kan worden geconcludeerd dat ze precies op het goede moment uit de SER was getreden.

III

AUTORITEIT

(1973-2004)

13
Spraakmakend intellectueel

Botsende generaties

Hilda Verwey-Jonker werd oud zoals ze geleefd had en bleef actief voor de publieke zaak. Als jonge student schreef ze uiterst kritisch over partijpolitiek, na haar zeventigste leverde ze spraakmakende bijdragen aan het maatschappelijke debat. De bestuurder die in de jaren vijftig en zestig eindeloos vergaderde in polderend Nederland, liet in haar laatste levensfase op originele, vernieuwende én omstreden wijze van zich horen. In de overlegeconomie had ze autoriteit opgebouwd met een beroep op verstand, deskundigheid, feiten en cijfers, internationale verdragen en buitenlandse ervaringen. Maar na het bereiken van de pensioengerechtigde leeftijd keerde zij terug naar haar vroegere stijl van werken, maar dan aangepast aan de nieuwe tijd.

Het vergaderen maakte plaats voor interviews in de media en publicaties vervingen de deelname aan bestuurlijke gremia. Via landelijke dagbladen, radio en televisie maakte nu een breed publiek kennis met een rebelse socioloog die de mogelijkheden van de massamedia goed wist te benutten. Ze deed dat op een manier die aansloot bij de tijdgeest: door zich steeds vaker te beroepen op haar sociologische achtergrond en door te spreken over ervaringen uit haar eigen leven. In de jaren veertig en vijftig was dit laatste niet gebruikelijk, maar in latere decennia wel. Zo trad na een interview in 1974 met Bibeb een nieuwe Hilda Verwey-Jonker naar voren. Nederland maakte kennis met een vrouw die voor het eerst vertelde over haar jong gestorven vader, haar invloedrijke moeder, haar studententijd en haar huwelijk. In 1988 vertelde ze nog meer over haar leven in haar autobiografie. In haar laatste levensfase zette Hilda Verwey-Jonker persoonlijke ervaringen

om in uitspraken over de samenleving – zij was per slot van rekening een intellectueel in hart en nieren.

Hoewel ze aansluiting zocht bij de veranderende tijden, nam ze niet klakkeloos de stijl over van de jongste generatie socialisten en feministen. Door zich als socioloog te profileren was ze modern en bij de tijd en ze onderscheidde zich tegelijkertijd van de jongeren met hun meer activistische aanpak. Eind jaren zestig verenigden jongeren in de PvdA zich in Nieuw Links. Hoewel zij zich met veel tumult presenteerden, waren hun standpunten niet zo radicaal anders als wel voorgesteld wordt. Ook hun optreden bleef vrijwel steeds binnen de marges van wat in de partij toelaatbaar werd geacht.[1] Verwey-Jonker steunde de jonge garde tot op zekere hoogte. Ze was wel blij dat 'die jongens' zo'n 'herrie' maakten, omdat ze alles beter vond dan de 'onverschilligheid van de jeugd in de vijftiger jaren',[2] maar dat nam niet weg dat ze ook kritiek had. Zo nam ze Nieuw Links bijvoorbeeld de 'uitermate eenzijdige geschiedschrijving' over de SDAP kwalijk. Wat wel weer voor Nieuw Links pleitte was het feit dat dat ook stond voor progressieve samenwerking en haar oude ideaal van een politiek tweestromenland nieuw leven inblies.

Zoals Verwey-Jonker eind jaren dertig de vinger legde op de verschillende generaties in de SDAP, zo observeerde ze nu ook de deining die de babyboomers teweegbrachten. Voor de oorlog had ze als eerste gezien dat de verschillende leeftijdsgroepen anders ten opzichte van het socialisme stonden. Nu constateerde ze vooral een botsing van levensstijlen en culturele waarden tussen oud en jong. Ze zag de 'mensen van vijftig' die mee wilden doen en zich ook 'in flodderpakken steken en hun haren laten groeien'. Scherp: 'Ik geloof dat de jeugd weinig respect voor hen opbrengt.' Maar ook zag ze de ontgoocheling bij (nog) oudere partijgenoten. Zij die gevochten hadden voor meer welvaart moesten kritiek op de consumptiemaatschappij verduren van jongeren die alle luxe in de schoot kregen geworpen. En waar de ouderen vaak alcohol en tabak hadden afgewezen, kregen ze nu met marihuana te maken.

Verwey-Jonker had een duidelijke opvatting over de manier waarop de jongeren tegemoet moesten worden getreden: kritisch begeleiden, luisteren, in discussie treden, 'ja zeggen waar het kan, nee waar het

moet'.[3] Precies diezelfde opstelling had ze in de hoogoplopende discussies begin jaren dertig gehad toen de radicalen tegenover de meer gematigden stonden. In dit conflict had Drees met succes orde en eenheid weten af te dwingen. De deining van de babyboomers was Drees echter te veel geworden en in 1971 bedankte hij voor het lidmaatschap. Verwey-Jonker bleef trouw doch kritisch partijlid.

Evert kreeg het zwaar te verduren van de nieuwe studentenbeweging nadat hij na zijn pensionering curator van de Utrechtse universiteit werd. De universiteiten waren rond 1970 in ingrijpende hervormingsprocessen verwikkeld waar zowel radicale studenten als conservatieve hoogleraren tegen ageerden. De gemoederen liepen hoog op. Zo verscheen op een gegeven moment bijvoorbeeld een gedrukte rouwkaart waarin het einde werd aangekondigd van de Commissie Verwey, een interuniversitaire commissie onder Everts voorzitterschap die beoogde verschillende opleidingen in de aardwetenschappen te integreren.

Bij acties die de officiële opening van een nieuw gebouw verstoorden, raakte de rustige curator buiten zinnen van woede. Volgens een krantenbericht had een dertigtal anarchistische studenten zich onder de gezagsdragers gemengd en de feestredes overstemd met fluitklanken, gejoel, mondharmonica, belgerinkel en gezang. Evert kon zich niet meer beheersen. Hij probeerde eerst het hoofd van de 'muziekanten' beentje te lichten. Toen dat niet lukte trok Evert hem zijn instrument uit de mond en riep 'melige kloten'.[4] Het was wrang dat uitgerekend Evert Verwey dit moest overkomen. Hij had zelf pas na de grootste moeite de kans gekregen om te studeren en wilde niets liever dan een goed beurzenstelsel om de universiteit beter toegankelijk te maken. Dat studenten zo veel kritiek uitoefenden in plaats van dat ze waardeerden dat ze mochten studeren, was voor hem moeilijk te verteren. Hier botsten de generaties.

Hilda bouwde ondertussen een haat-liefdeverhouding op met de nieuwe generatie feministen die eind jaren zestig, begin jaren zeventig van zich lieten horen. Hilda Verwey-Jonker was bij uitstek een exponent van het jarenvijftigfeminisme waarin uitsluiting en achterstelling bekritiseerd werden met een beroep op expertise, internationale verdragen en argumenten van redelijkheid en rechtvaardigheid. Degelijk en uiterst serieus werd de vrouwenzaak aangepakt. Hoogopge-

leide vrouwen, vaak ongetrouwd, maakten op zakelijke wijze hun entree in mannenbolwerken in economie, politiek en wetenschap. Maar de stijl van werken die in de jaren vijftig tot succes leidde, was niet meer zo effectief in de jaren zeventig. Een nieuwe generatie feministen koos andere strategieën: persoonlijke ervaringen gingen boven cijfers, serieus maakte plaats voor ludiek, emoties vervingen het beroep op internationale verdragen, de vrouwengroep verving het functioneren in mannenbolwerken en de paarse tuinbroek stond in contrast met het verzorgde mantelpak. Waar in de jaren vijftig sterk het accent lag op juridische aanpassingen van wet- en regelgeving, traden in de jaren zeventig thema's als persoonlijke ontplooiing, seksualiteit en relaties op de voorgrond.

Onder invloed van de maatschappelijke veranderingen en het elan en de inzet van een nieuwe generatie waren vanaf eind jaren zestig vrouwen ook aan een opmars in de PvdA begonnen. Het wat traditionele Vrouwenkontakt in de PvdA maakte in 1975 plaats voor de Rooie Vrouwen, die met een meer activistische aanpak abortus, vrouwenarbeid en een quotum van 25 procent vrouwen in alle raden en besturen wisten te agenderen.[5] De nieuwe generatie vrouwen ging met succes het gevecht met mannelijke tegenstanders aan. Dat moet op zijn minst ambivalente gevoelens hebben opgeroepen bij Hilda Verwey-Jonker. Zij had in 1945 door schade en schande geleerd dat uitdagen toen niet werkte en dat ze als vrouw effectiever kon werken achter de schermen; de nieuwe generatie mocht ook en plein public van zich laten horen.

Meer dan eens spuide Verwey-Jonker kritiek op de jongeren. Ze vond zichzelf wel feminist, maar niet tot 'in het hele wilde'.[6] Aparte vrouwenorganisaties en 'vrouwencultuur' bestempelde de vroegere presidente van Vrouwenbelangen nu als negatief en iets wat de werkelijke emancipatie van vrouwen belemmerde. Dat vrouwen in tegenstelling tot mannen emotioneel en zorgzaam zouden zijn, wees ze van de hand. In de politiek en vakbeweging had ze gemerkt dat mannen 'vaak enorm emotioneel waren' en dat de vrouwen die daar werkten 'heel wat rationeler waren'.[7] Het intellectuele gehalte van de nieuwe vrouwenbeweging vond ze niet hoog genoeg en in haar zuinige oordeel over de betekenis van de nieuwe beweging klinkt een zekere

jaloezie door. Wat was er nu helemaal bereikt? Een fatsoenlijke abortus en verder 'heeft die hele tweede feministische golf niet veel meer opgeleverd dan dat "m/v" in personeelsadvertenties. Dat kan ik toch onmogelijk een groot succes noemen,'[8] aldus Verwey-Jonker.

Onder sociologen

Om zich te onderscheiden van de nieuwe generatie bleef Hilda Verwey-Jonker strategisch beroep doen op haar achtergrond als wetenschapper. Ook na het bereiken van de pensioengerechtigde leeftijd bleef de sociologie belangrijk. In het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis wordt zelfs de jurk bewaard die Hilda Verwey-Jonker droeg tijdens haar erepromotie in 1978. Het is een soepel vallend donkerblauw kledingstuk, versierd met bloemetjes in een lichtere kleur blauw. Deze kleurstelling paste precies bij de *cappa* van de Erasmus Universiteit. Dochter Lydia had haar over de streep getrokken om juist deze jurk aan te schaffen, zelf had ze aan een grijs mantelpak gedacht.[9] De erepromotie vormde een hoogtepunt in Hilda's leven. De erkenning van haar kwaliteiten als socioloog vervulde haar met grote trots. De studie sociologie beïnvloedde namelijk haar hele denken en handelen; socioloog-zijn werd vanaf midden jaren vijftig steeds be-

Toekenning eredoctoraat.

langrijker voor haar professionele identiteit en zo kon ze uitgroeien tot autoriteit.

Hilda Verwey-Jonker legde in 1932 als allereerste in Nederland een doctoraalexamen sociologie af. Ze typeerde die studie als een 'groot stuk sociale filosofie' met aandacht voor empirische gegevens, oftewel concrete '*fact-finding*'.[10] De doctorstitel die ze vervolgens in 1945 verwierf, opende deuren en maakte dat haar deskundigheid onomstreden was. Dat laatste deed ertoe voor wie als eerste vrouw de mannenbolwerken van politiek en bestuur betrad.[11] Maar de invloed van de studie is eveneens terug te zien in haar aandacht voor het historisch perspectief en haar belangstelling voor demografische ontwikkelingen, haar taalgebruik en het categoriseren van mensen.

De opleiding stimuleerde Hilda Verwey-Jonker maatschappelijke ontwikkelingen in historisch perspectief te plaatsen. In haar doctoraalscriptie moest ze voor Bonger de ideeën van verschillende grote denkers over de ontwikkeling van de samenleving in kaart brengen. Cruciaal in hun opvattingen was de gedachte dat er verschillende fasen te ontdekken waren in het proces van maatschappelijke vooruitgang. Dit denken in maatschappelijke ontwikkelingsstadia hield ze haar hele leven vol. Het aardige is dat het boek over emancipatiebewegingen dat ze een halve eeuw later schreef, hetzelfde stramien kent als de scriptie uit 1932. In 1983 onderzocht Hilda Verwey-Jonker de verschillende fasen in het emancipatieproces van diverse bewegingen. Denkers en fasen in processen van maatschappelijke vooruitgang waren nu emancipatiebewegingen en stadia in emancipatieprocessen geworden. Was in 1932 het doel verkennen of een algemene theorie van maatschappelijke vooruitgang bestond, een halve eeuw later was de inzet een theorie over emancipatie. En emancipatie stond natuurlijk voor maatschappelijke vooruitgang!

Tijdens haar studie raakte ze vertrouwd met bevolkingsvraagstukken, maar van de politieke en morele beladenheid van vraagstukken over de omvang en samenstelling van de bevolking leken de sociale wetenschappers zich in de jaren dertig nog weinig bewust. Dat Hilda Verwey-Jonker enkele decennia later als een van de eersten in Nederland zonder schroom kon wijzen op de problemen van de verouderingen van de samenleving, heeft alles te maken met deze universitaire vorming.

Het werk aan haar dissertatie heeft haar taalgebruik blijvend beïnvloed. Als promovendus schreef ze consequent zakelijk en gortdroog over mensen met een laag inkomen. Hoewel ze af en toe flink driftig kon worden, bleef haar taalgebruik na de oorlog zich allereerst kenmerken door zakelijkheid, verstandelijkheid en functionaliteit. Tot in haar autobiografie aan toe drukte ze zich zo uit. Deze wijze van spreken karakteriseerde de opkomende sociale wetenschappen. Sociologen schreven bijvoorbeeld over het huwelijk zonder daar enige gevoelswaarde of morele lading aan toe te kennen;[12] zo konden ze zich onderscheiden van de dominees en de pastoors. Hoewel vrijzinnig protestant, wilde Hilda Verwey-Jonker bij de in status stijgende sociale wetenschappers horen.

Ten slotte heeft het bestuderen van groepen mensen, een thema dat tot de corebusiness van de sociologie behoort, Verwey-Jonker diepgaand gevormd. Haar hele leven lang was ze bezig mensen in groepen in te delen en die groepen vervolgens kenmerken en identiteiten toe te kennen. Ze groeide op in een samenleving die mensen in zuilen indeelde en maakte al vroeg kennis met de marxistische opdeling van de maatschappij in arbeiders en de bourgeoisie. Maar Hilda Verwey-Jonker ging veel verder in het onderscheiden van groepen. Ze bracht verschillen aan tussen generaties, tussen hoger en lager opgeleiden, tussen getrouwden en de ongehuwden, tussen oud en jong, tussen allochtoon en autochtoon en dominant en minder machtig. Opvallend voor een socialist is dat Verwey-Jonker religie meer dan klasse inzette om groepen mensen van elkaar te onderscheiden. Bovendien liet ze, soms meer en soms minder expliciet, merken dat ze de ene groep hoger achtte dan de andere. Haar politieke tegenstanders bijvoorbeeld moesten het ontgelden. VVD'ers waren kapitalisten en deugden eigenlijk niet, voor communisten reserveerde ze de platste clichés. In een scriptie deed ze uitspraken over zigeuners die wij nu als racistisch bestempelen. Dergelijke ideeën waren niet ongebruikelijk in de jaren dertig, maar op latere leeftijd deed ze er geen afstand van.

Uit haar boek over emancipatiebewegingen blijkt hoe ver ze ging in het categoriseren van mensen op basis van geloof. In deze publicatie bracht ze een fijnmazig scala aan 'onderdrukte kerken' in kaart, tot hernhutters, wederdopers en remonstranten aan toe. De aandacht

voor religie is terug te voeren op de verzuilde samenleving waarin ze leefde en de grote betekenis van het geloof in haar eigen leven. Het vrijzinnig protestantisme bezielde haar denken en handelen en gaf haar zeker na de oorlog grond onder de voeten. Opvallend is wel hoeveel moeite ze had met een kernwaarde in het vrijzinnig protestantisme, tolerantie. Openstaan voor anderen bereikte zijn grenzen zodra het ging over katholieken en moslims. Van huis uit had ze een zeker antipapisme mee gekregen. Vooroordelen over katholieken bracht ze subtiel onder woorden door haar voorkeur voor 'niet-roomse' hulpen in de huishouding uit te spreken. Friese meisjes waren welkom: 'Die waren zo betrouwbaar', daar had ze goede ervaringen mee. Maar 'die katholieke meisjes zeker, het is toch een ander soort'.[13] De vooroordelen jegens katholieken werden in de loop der jaren nauwelijks minder, ook al woonde ze jarenlang in Eindhoven. Toen het niet meer hoefde, verruilden de Verweys 'het donkere zuiden' voor Utrecht.

Moslims konden nog minder op haar waardering rekenen. Voor hen was ze zelfs een beetje bang. Een anekdote is hier veelzeggend. Toen ze op hoge leeftijd alleen woonde, zorgde ze voor een netwerkje van mensen die haar huissleutel hadden voor het geval er zich calamiteiten zouden voordoen. Op de vraag of ze haar sleutel ook aan een Turkse buurman zou geven, antwoordde ze eerlijk dat ze dat een probleem zou vinden.[14]

Naast groepsindelingen interesseerde sociale mobiliteit van individuen en groepen haar zeer. Onderwijs speelde daarin een sleutelrol. Kon een kind uit een arbeidersgezin door een goede opleiding een 'hoger' beroep bereiken dan zijn vader? Was sociale stijging binnen een generatie mogelijk? Ook het denken over gevestigden en buitenstaanders en de emancipatie van groepen had haar grote interesse. Ze wilde weten hoe buitenstaanders zoals vluchtelingen zich een plek binnen gevestigde groepen wisten te verwerven. Bestaande groepsindelingen zette ze op de helling en kon ze tot nieuwe classificaties omsmeden. Als doorbraaksocialist wilde ze bijvoorbeeld de oude tegenstellingen tussen politieke stromingen afschaffen en tot twee nieuwe groepen komen: de progressieven en de conservatieven. Ook ontdekte ze als het ware nieuwe groepen. Bij de SER ging ze bijvoorbeeld een onderscheid maken tussen de laaggeschoolde arbeiders en de hoger

opgeleiden. Ze concludeerde vervolgens dat de belangen van de hoger opgeleide arbeidskrachten tussen de wal en het schip van vakbonden en werkgevers vielen. Vervolgens kwam ze op voor de nieuw ontdekte minderheid.

Het voorbeeld uit de SER maakt duidelijk dat het voor Verwey-Jonker niet bleef bij categoriseren en het stellen van academische vragen naar groepsdynamiek. Wanneer actie nodig was, namen de politicus en de bestuurder in Verwey-Jonker het stokje over van de socioloog in haar. In de SDAP hoorde zij bijvoorbeeld tot de eersten die oog hadden voor die mensen die niet tot de arbeidersklasse of de bourgeoisie behoorden. Als politicus probeerde ze vervolgens deze middengroep af te houden van het fascisme en te winnen voor het socialisme. Na de oorlog ging ze zich consequent inzetten voor de emancipatie van die groepen die ze als minder machtig beschouwde. Dat waren achtereenvolgens met name de vluchtelingen, de vrouwen en de ouderen. Dit laat zien dat ze geloofde in de maakbaarheid van posities van (groepen) mensen. Zoals zijzelf van professionele identiteit veranderde, zo gaf zij als socioloog en bestuurder mensen ook de kans hun situatie te verbeteren.

Er is kritiek mogelijk op haar opstelling. Doordat Hilda Verwey-Jonker voortdurend nieuwe groepen onder de aandacht bracht die meer opleiding behoefden, waarvoor beleid moest worden gemaakt of die een emancipatieslag moesten maken, leek het of maatschappelijke rust uit den boze was. De indruk ontstaat dat Hilda Verwey-Jonker haar eigen behoefte aan dynamiek en strijd projecteerde op de samenleving. Ook stond ze er niet bij stil dat het opdelen van mensen in groepen in tegenspraak zou kunnen zijn met haar socialistische en vrijzinnig protestantse idealen. Wie steeds verschil aanbrengt, gaat overeenkomsten over het hoofd zien en kan mensen tegen elkaar opzetten. Dit geldt eens te meer als er sprake is van groepen die weinig waardering krijgen.

Met de kennis van achteraf moeten we bovendien concluderen dat de nadruk op scholing als middel om maatschappelijk te stijgen, perverse neveneffecten kent. Onderwijs was heilig voor socialisten als Hilda Verwey-Jonker. Dankzij een opleiding kon iemand loskomen van een stigma als arbeiderskind. Socialisten wilden dat mensen be-

oordeeld werden op hun kwaliteiten in plaats van de plek waar iemands wieg stond. De pijnlijke consequentie van deze gedachtegang is dat degene die intellectueel niet in staat is een goede opleiding te volgen, het aan zichzelf te danken heeft dat hij of zij nooit van een dubbeltje in een kwartje is veranderd. Immers, volgens het sociaaldemocratische verheffingsideaal komt degene die intelligent en volhardend is wel verder in het leven.

Socioloog in de politiek

Naarmate Hilda Verwey-Jonker meer op afstand van de partij kwam, werd socioloog-zijn belangrijker om haar bestuurlijke en beleidsmatige ambities vorm te kunnen geven. Ze was overtuigd van het belang voor de samenleving van het nieuwe wetenschapsgebied. Tijdens haar erepromotie zei ze daarover:

> Ik heb gemerkt, dat het van het grootste belang is, dat sociologen op al deze gebieden [dat wil zeggen de journalistiek, de politiek, het beleid en adviserende colleges] participeren, want de socioloog heeft een andere inbreng dan b.v. de econoom of de jurist: waar de ekonoom spreekt over goederen en diensten en de prijzen daarvan, ziet de socioloog de mensen, die die goederen produceren en die ze gebruiken; als de jurist over wetten spreekt, denkt de socioloog aan de waarden en normen, waarop die wetten berusten en die in hun ontwikkeling dan weer met die wetten in tegenspraak raken. Je kunt nog verdergaan: als de historicus gebeurtenissen opsomt, speurt de socioloog naar de processen, die zich daar achter bewegen. (...) In al het werk, dat ik gedaan heb, heb ik geprobeerd die sociologische manier van denken tot uitdrukking te brengen en te verdedigen.[15]

Wat ze er niet bij zei was dat sociologen sinds de jaren vijftig flink aan status hadden gewonnen en dat zorgde ervoor dat het voor Hilda Verwey-Jonker aantrekkelijk werd om zich als socioloog te profileren. Van Doorn in 1964: 'In nauwelijks één decennium is de sociologie in Nederland van een onbekende rariteit tot een alom bekende en gerespec-

teerde wetenschap geworden. De woordvoerders van het vak zijn in deze weinige jaren gaan behoren tot de *opinion leaders* van de natie.'[16]

Na de oorlog was de ontwikkeling van het vakgebied in een stroomversnelling geraakt. Met behulp van nieuwe leerstoelen, uit Amerika overgewaaide theorieën van Parsons en Merton en methoden als de statistiek en de enquête, mat de sociologie zich een steeds wetenschappelijker aanpak en uitstraling aan. Ambitieuze hoogleraren als de al genoemde Van Doorn evenals Bouman, Van Heek, Hofstee, Thoenes, en Kruijt timmerden stevig aan de weg. De nieuwe professionals leken bij uitstek geschikt om als een soort sociaal ingenieur de samenleving vorm te gaan geven. In de naoorlogse opbouwjaren sloot die pretentie aan bij de wensen van bestuurders en politici. Met goede plannen en effectief beleid leek de samenleving maakbaar. De nieuwe elite van sociale wetenschappers kon hierin een prominente rol vervullen. In omvang nam die explosief toe. Tussen 1955 en 1970 vertienvoudigden de studentenaantallen, het aantal afgestudeerde sociologen nam tussen 1956 en 1968 toe van 74 tot 794.

De groeiende invloed van de sociologen ging samen met een afnemende betekenis van de kerk. In een samenleving die moderniseerde en seculariseerde gingen de woorden van de sociale wetenschappers zwaarder wegen dan die van dominees en pastoors. Met deskundigheid en wetenschappelijke kennis konden traditionele normen en waarden ter discussie worden gesteld of zelfs terzijde geschoven. Dat bood kansen voor een socioloog en Hilda Verwey-Jonker greep die.[17] Ze maakte volop gebruik van de mogelijkheden om politiek gewin te halen op gezag van de nieuwe wetenschap. In de SER pleitte ze bijvoorbeeld voor verruiming van de arbeidsmogelijkheden van gehuwde vrouwen onder verwijzing naar veranderende culturele patronen.

Hoewel Hilda Verwey-Jonker zich steeds meer als socioloog profileerde, was haar academische ervaring beperkt. Ze had korte tijd lesgegeven aan de Tijdelijke Academie voor Maatschappelijk Werk en het International Institute of Social Studies in Den Haag. Haar eerste wetenschappelijke functie, tevens haar eerste 'gewone' betaalde baan, liet op zich wachten tot 1973. Toen werd ze benoemd tot wetenschappelijk hoofdmedewerker in de sociologie aan de universiteit Utrecht. Ze verving de hoogleraar sociologie Piet Thoenes die met sabbatical ging. Dit

betekende dat ze haar eerste reguliere bezoldigde baan uitoefende nadat ze de officiële pensioengerechtigde leeftijd van 65 had bereikt. Ze was aangesteld in tijdelijke dienst, eerst twee jaar lang voor 40 procent van de werktijd en het derde jaar voor twee tiende van de werktijd. In die tijd maakte ze promotie: ze begon in schaal twaalf met anciënniteit nul en was een jaar later bevorderd tot schaal twaalf, anciënniteit maximaal. Met haar baan doorbrak ze de gebruikelijke leeftijdsbarrières, net zoals ze eerder een pionier was als eerste afgestudeerde socioloog en als eerste (gehuwde) vrouw in mannenbolwerken. Hilda Verwey-Jonker had er plezier in om de draak te steken met de bureaucratische molens en liet zich officieel medisch keuren voor het pensioenfonds. De goedkeuring leverde een eigen uitkering van maar liefst 165 gulden per maand op.[18]

Tijdens de drie jaren dat ze in Utrecht werkte, gaf ze colleges en begeleidde studenten bij hun scripties. De hoofdmedewerker hechtte eraan dat studenten kennis opdeden en vond dat het daar in de jaren zeventig nogal aan schortte. Bij haar erepromotie schreef de socioloog H.A. Becker: 'In je Utrechtse jaren heb ik veel van je geleerd, o.a. dat onze afgestudeerden veel te weinig wisten en konden. Maar de strijd om dat op te trekken zal nog wel wat jaren duren.'[19] Een enkele keer gaf ze college samen met Annie Romein-Verschoor. Hilda Verwey-Jonker haalde de grand old lady dan in haar auto op uit het Rosa Spierhuis en samen reden ze naar Utrecht.

Een van haar oud-studenten herinnerde zich haar colleges nog goed. Dr. Martin Schuurman, zelfstandig onderzoeker, schreef zijn scriptie bij haar. Tot zijn verbazing keurde zijn begeleider zijn werkstuk af, terwijl hij toch echt meende dat het goed genoeg was. Hilda Verwey-Jonkers antwoord daarop was dat Schuurman meer in zijn mars had en een betere scriptie moest kunnen schrijven. Hij ging weer aan het werk en leverde vervolgens een beter werkstuk in.[20] Aan de universitaire aanstelling kwam op 1 september 1976 een einde.

Afgezien van de Utrechtse aanstelling bevond Hilda Verwey-Jonker zich als socioloog beroepsmatig altijd in een isolement. Ze verkeerde meer onder politici en beleidsmakers dan onder sociologen. Het eerste eredoctoraat van de jonge Rotterdamse Faculteit der Sociale Wetenschappen kreeg ze dan ook niet omdat ze een groot geleerde was, maar

omdat ze haar sociologische kennis inzette om sociale problemen te analyseren en op te lossen. Dat deed ze via publicaties, bestuurlijke werkzaamheden en door concreet hulp te bieden aan vluchtelingen in de oorlog, aldus haar promotor professor Regina Hommes.[21] Deze positie was door de omstandigheden afgedwongen. Een academische loopbaan was uitgesloten voor een getrouwde vrouw, zelfs als die cum laude gepromoveerd was.

Ze bleef wel publiceren, maar deed geen theoretisch onderzoek. Tijdens haar erepromotie zette ze zichzelf weg als dilettant met de woorden: 'Ik heb aan een paar onderzoekjes deelgenomen.'[22] Uit het eredoctoraat en de vele schriftelijke felicitaties van 'professionele' sociologen blijkt dat haar verrichtingen in vakkringen wel degelijk waardering genoten. Jan Tinbergen constateerde dat hij niet zozeer Hilda Verwey-Jonker moest feliciteren met haar eredoctoraat, maar de universiteit met haar keuze. Hoe uitzonderlijk de bekroning was, liet de hoogleraar Rathenau weten. Hij had uitgerekend dat zij na koningin Juliana en mejuffrouw Lampe-de Groot de derde Nederlandse vrouw was die een eredoctoraat ontving van een Nederlandse universiteit.[23] De betekenis van haar 'onderzoekjes' blijkt uit de opname van haar werk in het bibliografisch overzicht van Nederlandse sociologische publicaties uit 1964. De gezaghebbende socioloog J.A.A. van Doorn nam hierin 628 items op. Hieronder bevonden zich het proefschrift van Verwey-Jonker, twee rapporten en een artikel van haar hand.[24] Bart Tromp noemde haar de vrouwelijke nestor van de Nederlandse sociologie.[25]

Het feit dat Hilda Verwey-Jonker meer onder politici en bestuurders verkeerde dan onder sociologen, vormde haar tot een interessante, vernieuwende en invloedrijke denker. Hilda Verwey-Jonker kon haar eigen koers uitzetten omdat ze niet gehinderd werd door universitaire verplichtingen, academische modes of voorwaarden van financiers. Dat laatste deed ertoe want de snel groeiende beroepsgroep der sociologen zat dringend verlegen om instellingen en fondsen die hun onderzoek moesten bekostigen. Hilda Verwey-Jonker hoefde niets en niemand te ontzien, kon grensverleggend werken en kiezen voor het maatschappelijk debat en vakpublicaties in plaats van theoretische hoogstandjes in academische tijdschriften. Haar werk raakte zelfs be-

kend bij een groter publiek via interviews in landelijke kranten en spraakmakende artikelen.

Professionele sociologen daarentegen wilden zich nog wel eens verliezen in vergaande trivialisering dan wel vergaande abstrahering, aldus Ed Jonker in zijn dissertatie over de ontwikkeling van de sociologie. Kenmerkend voor die trivialisering was de overvloed aan studies waarin het leek dat de 'sociologie niet meer [leek] te doen dan het in moeilijke woorden zeggen wat iedereen al wist'.[26] Hieraan deed Verwey-Jonker niet mee. Zij bleef met beide benen op de grond en praatjes voor de vaak waren er niet bij. Dat veel sociologisch werk uiteindelijk niets opleverde, bracht ze zelf scherp onder woorden: 'Many articles written by social scientists appear in obscure publications and take years to work their way into the attention of the people who might apply them. Many reports are never published – perhaps even never read by the administrators who initially promoted the research – and possibly paid for it – partly because they have lost interest, partly because the situation is changed, partly because they have moved on to another job.'[27]

Hilda Verwey-Jonker hield niet van ingewikkeld jargon, hoewel ze daar een enkele keer niet aan ontkwam. Ook niet alles wat zij schreef is even goed gelezen. Maar dat neemt niet weg dat zij een invloedrijk denker was. Dankzij de wisselwerking tussen de sociologische bagage en de politieke ervaringen, bereikten wetenschappelijke inzichten de wereld van bestuur en beleid. Hilda Verwey-Jonker was zo een sociooloog die iets in gang wist te zetten. Haar onderzoek had een politieke en maatschappelijke impact. Op de grens van wetenschap, beleid en politiek kwam zij het beste tot haar recht. Uitsluiting uit de academische wereld werkte paradoxaal genoeg uiteindelijk in haar voordeel, zij het dat daar tegenover stond dat ze nooit de bescherming en status van een positie kende en dat ze geen financiële honorering voor haar werk kreeg. Dat dat wel degelijk stak, bleek indirect uit haar optreden in de SER waar ze duidelijk maakte dat de honorering ertoe deed.

Veelzijdig socioloog

Als er iets opvalt aan het naoorlogse sociologische werk van Hilda Verwey-Jonker, dan is het zijn veelzijdigheid. Haar oeuvre kent een grote rijkdom aan thema's en haar onderzoek bracht zij naar buiten in heel uiteenlopende publicaties. Ze schreef veel kleinere stukken in diverse tijdschriften en bundels. Een enkele keer een wetenschappelijk artikel, vaker nog bijdragen in vakbladen of populaire tijdschriften. Niet verbazingwekkend waren het wetenschappelijk tijdschrift van de PvdA, *Socialisme & Democratie,* en het door doorbraaksocialisten opgerichte vrijzinnig-protestantse *Wending. Maandblad voor Evangelie en Cultuur* favoriet. Daarnaast verschenen enkele beleidsrapporten van haar hand en ze publiceerde haar proefschrift, haar autobiografie en een boek over emancipatiebewegingen. Ze schreef bijna altijd in het Nederlands. Na haar promotie kon ze nooit meer jarenlang intensief aan een onderzoek werken. Wel verrichtte ze kleinere studies, soms op eigen initiatief en soms op verzoek. Kenmerkend voor haar benadering was het feit dat ze hechtte aan empirisch onderzoek. Ze wilde de feiten en cijfers goed op een rijtje hebben gezet. Daarnaast had ze oog voor zowel de structurele als de culturele aspecten van een probleem.[28]

Vluchtelingen en migranten vormden een belangrijk onderwerp. Haar bevindingen met de integratieprocessen van vluchtelingen legde ze neer in het manuscript 'Uprooted Europe' waarmee ze hoopte de Engelstalige markt te veroveren. Dit ambitieuze plan mislukte bij gebrek aan een uitgever. De betekenis van Verwey-Jonker als wetenschappelijk socioloog zou misschien groter zijn geweest als dit onderzoek wél was gepubliceerd. Na 'Uprooted Europe' volgden andere internationale artikelen over vluchtelingen. Haar rapport *Ambonezen in Nederland* speelde decennialang een belangrijke rol in de discussies over de Molukse kwestie. Als denker drukte ze eveneens haar stempel op het beleid over migranten. Het was Hilda Verwey-Jonker die het woord 'allochtoon' in de discussies introduceerde via het rapport *Allochtonen in Nederland* in 1972. Dit beleidsstuk kwam tot stand onder haar voorzitterschap.

Ook de 'uitvinding' van een ander woord onderstreept haar beteke-

nis als socioloog in de politiek: het was Hilda Verwey-Jonker die in 1960 als eerste het woord verzorgingsstaat in de Nederlandse taal gebruikte. Dit gebeurde in de context van een politiek en maatschappelijk debat over de welvaartsstaat. Nadat eerder vooraanstaande sociaaldemocraten zich over de *welfare state* hadden uitgesproken, introduceerde Hilda Verwey-Jonker in een artikel in *Socialisme & Democratie* het begrip als volgt: 'Het is hier misschien de plaats om dat woord te introduceren als een betere vertaling van het Engelse Wellfarestate dan de vernederlandsing welvaartsstaat, die tot verwarring aanleiding geeft. Een wellfarestate kan men nl. opbouwen – heeft men ook in feite opgebouwd – in omstandigheden, die niet door grote welvaart gekenmerkt zijn.'[29]

Ten onrechte heeft de socioloog Piet Thoenes de eer gekregen dat dit woord van hem afkomstig is. In een bijdrage in de bundel *Drift en koers* in 1961 maar vooral in zijn proefschrift uit 1962 ging hij uitgebreid in op de begrippen verzorgingsstaat en welvaartsstaat. Hij refereerde daarbij nota bene aan discussies over de vertaling van het woord 'welfare state', maar hij memoreerde niet dat het Verwey-Jonker was die als eerste het begrip verzorgingsstaat had gemunt. Aangezien Thoenes én Verwey-Jonker allebei in *Drift en koers* publiceerden, is het moeilijk voorstelbaar dat Thoenes niet op de hoogte was van het feit dat zij dit woord eerder gebruikte. Dat hij zich het begrip zonder bronverwijzing toe-eigende, is opmerkelijk. Hij wekt zo de indruk met gestolen veren te pronken. Een gezaghebbende socioloog als Kees Schuyt heeft de omschrijving van Thoenes overgenomen en zo het beeld versterkt als zou Thoenes dit woord hebben geïntroduceerd. Recentelijk hebben zowel de filosoof Annemarie Mol, de historicus Marian van der Klein als de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid duidelijk gemaakt dat Verwey-Jonker de eer toekomt het begrip verzorgingsstaat te hebben gemunt.[30]

Het meest omvangrijke onderzoek dat ze na haar dissertatie verrichtte, ging over een socialistisch geloofsartikel bij uitstek: stijging op de maatschappelijke ladder via onderwijs. Het verband tussen school- en beroepscarrière van maar liefst ruim 900 oud-leerlingen van het Eindhovense Lorentzlyceum stond centraal in deze studie. Dankzij telkaarten en ingevulde vragenlijsten kon het carrièreverloop van bijna 95 procent van de oud-leerlingen gevolgd worden. Het ging

hierbij om mannen en vrouwen die examen hadden gedaan in de periode tussen 1930 en 1949. Daarmee vormde het een uniek longitudinaal onderzoek. Opvallend is dat ze een computer liet inzetten voor het verwerken van de vele gegevens. Deze techniek was op dat moment bijzonder geavanceerd. Het laat ook zien dat Verwey-Jonker de ambitie had om gebruik te maken van de nieuwste methoden en zo mee te tellen onder sociologen.

Het uitgebreide onderzoek leidde echter tot niet meer dan een ongepubliceerd manuscript en een bescheiden publicatie in het sociologisch wetenschappelijk tijdschrift *Mensch en Maatschappij*. In het manuscript wees ze op pregnante verschillen tussen meisjes en jongens. Hoewel meisjes het op school niet slechter deden dan jongens, kozen ze voor andere beroepen. Meisjes volgden in de regel het patroon van een korte vervolgopleiding en aansluitend een huwelijk. Hun sociale status ontleenden zij aan het beroep van hun echtgenoot. Het onderstreepte weer eens het grote reservoir van ongebruikt intellect onder vrouwen, aldus Verwey-Jonker. In het artikel in *Mensch en Maatschappij* concludeerde ze dat ouders uit de hogere en hoogste beroepsgroepen hun kinderen met een zekere vanzelfsprekendheid naar het voortgezet hoger en middelbaar onderwijs stuurden. Dat gold veel minder voor ouders uit middelbare en lagere milieus. Een andere, weinig opzienbarende, conclusie was dat het voortgezet hoger en middelbaar onderwijs een goede 'stepping stone' vormde voor een maatschappelijke carrière. Op haar bijdrage kwam een stevige reactie van drs. W.F. van Eekelen. Hij constateerde dat het jammer was dat een onderzoek waar zo veel energie in was gestoken, zo weinig opleverde. Slechts twee van de acht conclusies zouden de wetenschappelijke toets der kritiek kunnen doorstaan. Verwey-Jonker verweerde zich tegen de aantijgingen en wees er onder meer op dat ze maar een derde van het oorspronkelijke materiaal kon publiceren. Opmerkelijk blijft toch dat ze niet meer gedaan heeft met de resultaten van dit zeer tijdrovende onderzoek.[31]

De sobere en moralistische vooroorlogse socialist komt aan het woord in een artikel in het *Sociologisch Bulletin* over de vrije zaterdag. Dankzij de gestegen welvaart kwam de vijfdaagse werkweek begin jaren zestig in beeld. Hilda Verwey-Jonker had zo haar bedenkingen.

Een verrijking van het leven was mogelijk, maar tegelijkertijd bestond het risico dat men de vrije zaterdag 'met oppervlakkig spel' zou verdoen. Meer vrije tijd zou leiden tot meer behoefte aan 'speelgoed' zoals 'bromfietsen, scooters, zeilboten, hobby-artikelen (...) auto's'. Het 'sociaal toerisme' zou groeien. Samen erop uit gaan was goed voor de gezinsband, maar er zaten ook 'dreigende spanningen' aan te komen in de gezinnen. 'Veel mannen en werkende kinderen zullen op zaterdag willen uitslapen, maar de vrouwen willen dan juist graag opschieten en het huis aan kant brengen. Ook zullen ze verwachten, dat de mannen de boodschappen gaan doen. (...) Het gevaar van het werkloos rondhangen van jeugdigen wordt op de (kortere) avonden minder, maar op de weekends groter,' aldus Verwey-Jonker. Haar klaagzang mocht niet baten; sinds de jaren zestig is de aanwezigheid van 'speelgoed' in Nederlandse huishoudens explosief toegenomen.[32]

In met name het vrijzinnig-protestantse *Wending* en in het PvdA-blad *Socialisme & Democratie* schreef ze in de jaren vijftig en zestig diverse bijdragen over de partij, de verzuiling en de situatie in de Sovjet-Unie. Daarnaast ging de socioloog in de politiek zich steeds meer voor emancipatievraagstukken interesseren. In haar laatste levensfase schreef ze haar belangrijkste werk op dit gebied.

De emancipatie van de mens

In een terugblik op hoge leeftijd schreef Hilda Verwey-Jonker hoe zinvol ze haar onderzoek naar emancipatiebewegingen had gevonden: 'Ik ging meer en meer inzien dat met name die emancipatiebewegingen de motoren zijn van de maatschappelijke veranderingen en dat kennis van en participatie in die bewegingen daarom essentieel is voor iemand die machtsstructuren veranderen wil.'[33] Dit onderzoek resulteerde in enkele belangrijke publicaties. Intrigerend is dat ze in 1961 nog een zekere tevredenheid aan de dag legde over de bereikte emancipatie, maar twintig jaar later concludeerde dat er werk aan de winkel was. Begin jaren zestig hadden katholieken, gereformeerden, vrouwen en arbeiders hun achterstand ingehaald en veel bereikt volgens Verwey-Jonker. Ruim tien jaar later, in 1973, was dit beeld nog grotendeels intact. Nieuw onderzoek naar 'de allochtonen' had laten

zien dat er nauwelijks groepen waren die op achterstand zouden staan. Voor een socioloog leek er weinig eer meer te behalen aan emancipatievraagstukken. Maar tien jaar later was het beeld gekanteld en was er niets meer over van de vroegere voldaanheid. In 1983 bracht Hilda Verwey-Jonker in haar boek *Emancipatiebewegingen in Nederland* een ruime waaier aan achtergestelde groepen in kaart, waaronder hele nieuwe categorieën minder machtigen. Nieuwe groepen machtelozen waren als het ware in opkomst.[34]

Deze omslag liep parallel aan persoonlijke ervaringen en aan de veranderde maatschappelijke dynamiek. In 1961 stond Verwey-Jonker zelf midden in de samenleving als gerespecteerd lid van machtige organisaties. Twee decennia later had ze aan den lijve een heel nieuwe vorm van achterstelling ervaren: discriminatie op basis van leeftijd. In 1983 wist ze hoeveel weerstand 'bejaarden' ondervonden die niet achter de geraniums wilden gaan zitten. Ook de samenleving was veranderd. In 1961 had een gezagsgetrouw Nederland een succesvolle wederopbouw achter de rug, maar enkele jaren later begon het te gisten en was de rust voorbij. Een nieuwe generatie protesteerde tegen oude machthebbers. Dankzij de dekolonisatie én het aantrekken van gastarbeiders kwamen bovendien in korte tijd nieuwe migranten naar Nederland. Hierdoor raakte de verhouding tussen verschillende groepen uit balans.

In 1961 was er nog geen sprake van maatschappelijke onrust. In dit jaar verscheen de bundel *Drift en koers*, een staalkaart van het kunnen van Nederlandse sociologen. Het boek verscheen ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan van de Nederlandse Sociologische Vereniging. Met deze jubileumuitgave zette de nieuwe beroepsgroep zich in het zonnetje. De prominenten in het vakgebied schreven vanuit een sociologisch gezichtspunt over de veranderingen in Nederland in de afgelopen halve eeuw. Om hun deskundigheid te onderstrepen kozen de sociologen als titel voor *Drift en koers*. In de belettering van de cover werd 'drift' schots en scheef afgedrukt en 'koers' in een stevige, goed leesbare letter. Eerst wanorde, dan orde en stabiliteit: korter kon de gewenste bijdrage van sociologen aan de Nederlandse samenleving niet worden samengevat.[35]

Een van de best ontvangen bijdragen in *Drift en koers* in de sociolo-

gische wetenschappelijke tijdschriften was die van Verwey-Jonker.[36] Ze waagde zich aan een analyse van het emancipatieproces van rooms-katholieken, gereformeerden, vrouwen en arbeiders. Deze vier groepen hadden in de afgelopen eeuw hun achterstand grotendeels ingelopen. Na een eeuw van felle politieke strijd was een nieuw evenwicht van krachten tot stand gekomen waarbij de machtsbalans fundamenteel was veranderd en culturele verworvenheden meer evenwichtig over verschillende groepen waren verdeeld. Begin jaren zestig kon Hilda Verwey-Jonker in Nederland slechts twee groepen 'gefrustreerden' ontwaren: ongeschoolde en ongeorganiseerde arbeiders én intelligente getrouwde vrouwen. Een generatie geleden kon deze laatste groep zich emanciperen dankzij huishoudelijke hulp. Nu echter moesten deze vrouwen zelf het huishouden doen waardoor hun maatschappelijke arbeid in het geding kwam. Onvoldaanheid, gebrek aan ambitie en inspanning waren het gevolg. Maar afgezien van deze 'gefrustreerden' moest men voor echte vrijheidsbewegingen voortaan de blik buiten de landsgrenzen richten. Nu ging een strijd losbreken tussen hen die buiten de technisch wetenschappelijke beschaving zouden staan en hen die daar wel toe behoorden, aldus Verwey-Jonker.

Het emancipatieproces in Nederland was volgens de socioloog – uiteraard – in fasen verlopen. In het op gang komen van het emancipatieproces speelden militante enkelingen evenals voorbeelden en impulsen van buiten de grenzen een grote rol. Al deze bewegingen wilden zich vrij maken van verschillende tegenstanders. De katholieken keerden zich tegen de protestanten, de gereformeerden tegen de neutrale staat en de vrouwenbeweging vooral tegen 'conventie en sleur'. De arbeidersbeweging, ten slotte, kende een grote verscheidenheid aan doelstellingen. Het was opvallend dat uit de bewegingen van katholieken, gereformeerden en arbeiders in relatief korte tijd politieke partijen waren ontstaan die zich met succes op staatkundige eisen richtten. Politieke partijen bleken volgens de socioloog (en sociaaldemocraat!) een effectief machtsmiddel om achterstand in te halen. Hoewel de vrouwenbeweging partijloos bleef, werden eisen van feministen zoals het kiesrecht relatief snel ingewilligd.

In haar artikel ging Verwey-Jonker niet al te diep in op het begrip emancipatie. Zo constateerde ze dat de bewegingen zich aandienden

als vrijheidsbeweging terwijl achteraf bezien beter over hun gelijkheidsstreven had kunnen worden gesproken. Theorievorming ontbrak. Onafhankelijk als ze was, wilde ze de langetermijnveranderingen die emancipatiebewegingen teweegbrachten niet in het keurslijf persen van het structureel-functionalisme, een leer die op dat moment populair was onder sociologen.

Tien jaar na *Drift en koers* verscheen *Allochtonen in Nederland*. Dit in opdracht van het ministerie van CRM geschreven rapport toonde de eerste barsten in het bolwerk van tevredenheid. *Allochtonen in Nederland* bevatte beschouwingen over allochtonen, oftewel 'mensen die buiten Nederland geboren zijn'. Het bevatte een analyse van de individuele en collectieve integratie of assimilatie van gerepatrieerden, Ambonezen, Surinamers, Antillianen, buitenlandse werknemers, Chinezen, vluchtelingen en buitenlandse studenten in de Nederlandse samenleving. Onder leiding van Verwey-Jonker had een team van onderzoekers aan het beleidsstuk gewerkt. Hoewel dit rapport strikt gezien niet ging over emancipatievraagstukken, maakte het wel duidelijk dat de evenwichtige samenleving uit 1961 niet langer bestond. Er waren nieuwe groepen bij gekomen, waaronder groepen die mogelijkerwijze voor onrust zouden kunnen gaan zorgen. Voor de te verwachten problemen stelde ze in omfloerst bureaucratisch jargon een oplossing voor: voor Ambonezen en (nog) niet geïntegreerde Surinamers en Antillianen was voorlopig 'een meer uitgebreid beleidsapparaat' nodig.

Met name de situatie onder de Ambonezen leek zorgelijk. Zij woonden in aparte woongemeenschappen en hadden een 'grote sociale distantie' tot de autochtone bevolking. Die afstand kende 'culturele en religieuze componenten', waarmee Verwey-Jonker opnieuw godsdienst gebruikte om groepen mensen van elkaar te onderscheiden. Ze constateerde dat er conflicten waren waar jonge Ambonezen groepsgewijs bij betrokken waren. De collectieve agressie, die voor haar een uiting was van de onzekere situatie waarin Ambonezen verkeerden, ontlaadde zich op 31 augustus 1970 in de bezetting van de woning van de Indonesische ambassadeur. Hierbij werd een agent doodgeschoten.[37] Nadat het rapport over de allochtonen was verschenen, bleek dat Hilda Verwey-Jonker de frustraties van de Ambonezen

goed had ingeschat. Tussen 1975 en 1978 schrok Nederland op van treinkapingen bij de Punt en Wijster en gijzelingen in Bovensmilde en het provinciehuis in Assen. Ook hierbij vielen doden. Het wekt geen verbazing dat Verwey-Jonker de ernst van de situatie al vroeg onderkende omdat zij immers eind jaren vijftig al uitgebreid onderzoek had gedaan naar de Molukse gemeenschap.

De ervaringen met deze groep maakten volgens Verwey-Jonker duidelijk dat serieus werk moest worden gemaakt van integratieprocessen. Wanneer nieuwe groepen op afstand bleven van de Nederlandse samenleving, zou dat volgens haar zijn tol eisen. In 1983 schreef ze dat de Nederlandse regering zich dankzij de Molukse acties was gaan realiseren dat een multiculturele samenleving nog iets 'anders vraagt dan het instandhouden van kleurrijke dansgroepjes en zangkoren, maar dat verschillen in normen en gedragspatronen tot zeer grote problemen kunnen leiden als men ze niet vroeg genoeg onderkent'.[38] Deze uitspraak deed ze in haar boek over emancipatiebewegingen in Nederland.

Deze publicatie was een vervolg op het artikel in *Drift en koers* uit 1961. Hoewel ze in haar autobiografie ietwat denigrerend sprak over dit 'boekje'[39], lagen de ambities wel degelijk hoog. Ze gaf een sociologisch verantwoorde omschrijving van emancipatiebewegingen en emancipatieprocessen in historisch perspectief. Ze bracht doelstellingen, strategieën en bereikte resultaten van een groot aantal emancipatiebewegingen in kaart. Zo wilde ze de theorievorming op gang brengen. Dit was nieuw. Niet eerder had iemand in Nederland op deze wijze emancipatiebewegingen met elkaar vergeleken om een patroon in emancipatieprocessen te ontwaren.

Opvallend was dat nu macht centraal stond in haar emancipatiebegrip, terwijl dat twee decennia eerder nog vrijheid was. Maar het machtsbegrip had ze nodig om de verschillende posities van uiteenlopende groepen in maatschappelijke structuren te laten zien: de een was meer en de ander was minder machtig. Cruciaal in een emancipatieproces was het streven van minder machtigen en machtelozen naar (meer) macht en naar gelijkberechtiging. Rondom de machtsvraag stelde Verwey-Jonker de nodige kwesties aan de orde. Ze wilde weten waarom groepen machteloos waren geworden, welke macht-

hebbers ze tegenover zich hadden en welke machtsmiddelen ze gebruikten. Was de machtsbalans in de loop der geschiedenis veranderd en zo ja, was dat door sociale actie van de betrokkenen zelf gebeurd? Het antwoord op al die vragen leverde een overstelpende hoeveelheid gegevens op. Alleen al het in kaart brengen van het hele scala aan emancipatiebewegingen was een tour de force. Maar Verwey-Jonker kreeg het voor elkaar om in nog geen tweehonderd pagina's een duidelijk betoog, zonder al te ingewikkeld jargon, oeverloze details of vergaande abstrahering op papier te zetten. Recensenten in de sociologische wetenschappelijke tijdschriften wezen op de grote betekenis van dit historisch overzicht en prezen haar grote eruditie. De waardering voor de theorievorming bleef daarbij achter.[40]

In het historisch overzicht van de emancipatiebewegingen onderscheidde ze een zeer groot aantal groepen. Ze koos voor acht hoofdcategorieën, die ze vervolgens verdeelde in talrijke subgroepen. De eerste twee hoofdcategorieën figureerden ook al in *Drift en koers*, de arbeiders en de vrouwen. Met de eerste groep ging het nog steeds goed. De arbeidersbeweging had grote successen geboekt. Er was enorm veel verbeterd voor de arbeiders en de machtsverhoudingen waren aanzienlijk veranderd. De rijke bourgeoisie was onteigend, precies zoals de socialisten dat altijd hadden gewild, aldus Verwey-Jonker. Eigenlijk was er na 1960 in West-Europa niet meer zo veel vooruitgang te boeken voor de arbeiders. Dat lag heel anders voor de vrouwen. Ze constateerde dat het emancipatieproces van vrouwen langdurig en langzaam verliep omdat het zo veel weerstanden opriep. Na een nieuwe doorbraak eind jaren zestig zag ze begin jaren tachtig weer stagnatie. Ze legde veel nadruk op wat volgens haar 'het grootste vraagstuk' was: de gehuwde vrouw in het gezin. De vrouwenbeweging had hiervoor veel te lang geen oog gehad.

Zoals te verwachten viel gaf Verwey-Jonker veel aandacht aan emancipatiebewegingen op religieuze grondslag. Ze onderscheidde 'onderdrukte kerken', 'stiefkinderen van de dominante kerk' en onder de hoofdcategorie 'allochtone minderheden' werden subgroepen van katholieken, wederdopers, remonstranten, gereformeerden, hugenoten, joden, moslims en diverse andere religieuze groepen gerangschikt. Ze had oog voor groepen die in het verleden snel dan wel lang-

zaam waren geëmancipeerd. Zeer opvallend was de transformatie van de 'buitenlandse werknemers' tot 'moslims'. In het allochtonenrapport rangschikte Verwey-Jonker gastarbeiders uit het mediterrane gebied nog op nationaliteit en arbeidspositie, nu categoriseerde ze deze groep op basis van religie. De geloofsovertuiging zette zij bovendien als zeer afwijkend van de Nederlandse samenleving neer, oftewel als een potentiële bron van problemen.

Ten slotte onderscheidde ze in haar welhaast uitputtende overzicht nog een nationale minderheid (de door haar hogelijk gewaardeerde Friezen), 'de erfenis van de koloniale periode' en diverse spiksplinternieuwe groepen die zich in de welzijnsmaatschappij wilden emanciperen. Hieronder vielen gehandicapten, homoseksuelen, prostituees, 'de opstandige jeugd', de ouden van dagen en zelfs 'mondige burgers', mannen en vrouwen die inzicht willen hebben in de beslissingsmechanismen van overheden. Hierdoor was de emancipatie van de mens in de optiek van Verwey-Jonker inmiddels een werkterrein dat vrijwel iedereen omvatte. Ook de critici in de sociologische vakbladen constateerden dit. Verwey-Jonker draafde door. Er bleven nauwelijks machthebbers meer over waar machtelozen zich nog tegen konden verzetten. De enige groep die resteerde was een beperkte groep Hollandse mannen.

De relatie tussen de machthebbers en de gemarginaliseerden was niet eenduidig, concludeerde Verwey-Jonker. In haar wens een patroon aan te brengen in deze relaties, maakte ze onderscheid tussen de verschillende manieren waarop minder machtigen onderschikking ervoeren. Wanneer de beide groepen in directe relatie stonden tot elkaar, hadden machtelozen vaker het idee dat ze moesten gehoorzamen. Het besef achtergesteld te zijn kwam daarentegen vaker voor in ongestructureerde relaties. Directe machtsrelaties leidden tot onvrijheid, indirecte tot ongelijkheid. In emancipatieprocessen werden deze machtsrelaties vervolgens beproefd.

In haar zoektocht naar wetmatigheden ontwaarde de socioloog een aantal fasen in het emancipatieproces. Emancipatie begon kort gezegd met 'verwondering' over bevoogding door de meer machtige, 'gevolgd door het opzeggen van die loyaliteit'. Om het proces daadwerkelijk in gang te zetten, moest er sprake zijn van ervaringen van

ondergeschiktheid, mogelijkheden tot interactie en communicatie, enige macht en toegang tot machtscentra, de aanwezigheid van potentiële leiders en een zekere interne cohesie in de groep.

Hoewel iedere groep zich van een ander juk wilde bevrijden, waren er wel vier duidelijke doelstellingen van emancipatiebewegingen te onderscheiden. Emancipatie kon leiden tot assimilatie, met name van individuen. Afscheiding van dominante structuren was een andere mogelijkheid. Verder richtten sommige emancipatiebewegingen zich op overheersing, oftewel een greep naar de macht. Andere streefden naar meer pluriformiteit. De socialisten bijvoorbeeld waren uit op een parlementaire meerderheid terwijl vrouwen daarentegen meer bescheiden waren en genoegen namen met 50 procent in de Kamer. Uit dit voorbeeld blijkt hoeveel belang Verwey-Jonker hechtte aan de parlementaire democratie. In een samenleving die een kanaal voor geleidelijke maatschappelijke veranderingen ontbeerde, was een totale machtsovername meestal de enig denkbare optie voor een emancipatiebeweging. Een parlementaire democratie daarentegen bood meer mogelijkheden voor pluriformiteit. Hier konden emancipatiebewegingen via politieke partijen en eigen subculturen ruimte verwerven om een grotere gelijkheid te verwezenlijken.

Volgens Verwey-Jonker was een van de belangrijkste lessen uit het historische overzicht dat het ontstaan van emancipatiebewegingen zelden werd voorzien en niet gepland of gestuurd kon worden. Dat was een opmerkelijke conclusie voor een socialist en een socioloog. Sociale wetenschappers wilden nu juist met een beroep op hun deskundigheid als ware sociaal ingenieurs de koers van de samenleving uit kunnen zetten. Sociaaldemocraten geloofden in een maakbare samenleving. Met deze opmerking liet Verwey-Jonker zien dat zij aan 'drift' een grotere kracht toekende dan aan 'koers'. Daarmee schilderde ze een zelfportret in het klein, want achter al Hilda Verwey-Jonkers verstandelijke en verstandige optreden ging iemand schuil die leefde vanuit grote emoties.

De uitvinding van de allochtonen

In 1971 introduceerde Hilda Verwey-Jonker een nieuwe groep in de Nederlandse samenleving: de allochtonen. Eerder kende Nederland

buitenlanders, vluchtelingen, gerepatrieerden, 'displaced persons', immigranten en buitenlandse werknemers. Nu waren er allochtonen bij gekomen, mensen die 'buiten Nederland geboren zijn'. Het begrip allochtoon werd invloedrijk en is een eigen en omstreden leven gaan leiden. De definitie is in de loop der jaren veranderd, maar het begrip is veertig jaar na zijn introductie nog steeds onderwerp van controverses. Niet alleen creëerde Verwey-Jonker een nieuwe groep, ook was zij een van de eersten die wezen op de spanningen die met de integratie van migranten gepaard kunnen gaan. Dit leverde haar enige kritiek op van feministen, maar verder bleef het vooral stil rond Verwey-Jonker. Zelfs in haar eigen partij vond ze weinig weerklank.

Hilda Verwey-Jonker begon het onder haar voorzitterschap verschenen rapport *Allochtonen in Nederland* aldus: 'Het is de bedoeling van dit boekje een schets te geven van de wijze waarop een aantal met name genoemde groepen van allochtonen – dus mensen, die buiten Nederland geboren zijn – na 1945 in dit land zijn aangekomen, opgevangen en in de samenleving opgenomen.' De groepen die bestudeerd werden, waren achtereenvolgens de gerepatrieerden, de Ambonezen, de Surinamers, de Antillianen, de buitenlandse werknemers, Chinezen, vluchtelingen en buitenlandse studenten. Met deze indeling brak zij met de oude beleidsindeling op juridische basis of etnische oorsprong. Verwey-Jonker schreef het in 1971 verschenen rapport in opdracht van het Nederlandse ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk.

Er waren drie redenen om de genoemde groepen te bestuderen. De overheid had beleid op allochtone groepen ontwikkeld en 'het boekje' diende als een eerste evaluatie hiervan. Ook vielen deze mensen letterlijk op. Ze waren herkenbaar als groep. Vaak door een opvallend uiterlijk, met name huidskleur, maar in sommige gevallen door de 'vreemde, voor weinig Nederlanders verstaanbare taal'. Tenslotte waren de meeste allochtonen in zulke grote aantallen en binnen zo korte tijd aangekomen, dat 'hun inschakeling' bepaalde 'aspecten' kende, zoals dat in ambtelijk jargon werd geformuleerd. Daarmee bedoelde Verwey-Jonker dat genoemde groepen allochtonen bij aankomst terug konden vallen op land- en lotgenoten en te maken hadden met sociale controle uit de eigen groep. De Nederlandse bevolking zag deze

mensen primair als lid van een bepaalde etnische groep en niet als individu.[41]

Het rapport richtte zich op het hoe en waarom van de komst naar Nederland, het beleid en de integratie dan wel assimilatie van individuele leden en de groep als geheel. Daarenboven wilde Verwey-Jonker ook nagaan of er symptomen waren van blijvende proletarisering of een 'zelfgewilde "apartheid"'. Dit zou blijken uit bijvoorbeeld achterstand op het gebied van huisvesting, ongelijke kansen in het beroepsleven, discriminatie en gettovorming. 'Zulke verschijnselen behoeven voor het ogenblik niet eens als problematisch gevoeld te worden,' schreef ze. 'Maar de geschiedenis van allochtone gemeenschappen in andere landen en werelddelen heeft echter geleerd, dat het juist deze verschijnselen zijn, die op den duur tot onoplosbare situaties kunnen leiden.'[42] Hiermee verbond Verwey-Jonker allochtonen met mogelijke problemen en zo zette ze een toon.

Er is wel gesuggereerd dat het begrip allochtoon in 1971 is uitgevonden door Verwey-Jonker.[43] Dat is niet juist, het begrip kent een langere voorgeschiedenis. Het vroegste gebruik in het Nederlands dateert uit het eerste kwart van de twintigste eeuw. In 1969 kwam de Van Dale met de volgende omschrijving: 'van elders aangevoerd, gevormd uit van elders aangevoerd materiaal', wat wijst op het gebruik van allochtoon in de geologie.[44] Maar het begrip allochtoon kent ook een andere herkomst. Het werd in de jaren vijftig van de twintigste eeuw in Noord-Brabant gebruikt om mensen 'van buiten' te omschrijven.[45] Hier kon het slaan op mensen die buiten hun geboorteplaats woonden of op 'import' van buiten de provincie Brabant.

In 1959 vond een congres plaats over het rapport *De allochtonen in Brabant*. In dit rapport stond de omvang en ontwikkeling van de 'allochtoniteit' in Brabant centraal. De sprekers op het congres, onder wie Verwey-Jonkers zwager Henk Casimir, stelden het probleem van de verhouding tussen de 'eigen' en de 'ingekomen' bevolking aan de orde. Allochtonen waren mensen die niet in Brabant waren geboren: mede-Nederlanders dus afkomstig uit een andere provincie. De Brabantse allochtonen waren vaak protestant en vormden daardoor een religieuze minderheid. Dit onderscheidde hen scherp van de katholieke autochtone bevolking. Overigens werd op het congres geconsta-

teerd dat er nauwelijks nog tegenstellingen werden gevoeld tussen autochtonen en allochtonen, hetgeen als een mijlpaal in het proces van Brabantse emancipatie gold.[46]

Het begrip werd niet alleen gebruikt om mensen te onderscheiden die afkomstig waren uit een bepaalde provincie, het kende eveneens een toepassing op lokaal niveau in Noord-Brabant. Het Provinciaal Opbouworgaan Noord-Brabant deed in 1958 een studie verschijnen naar de samenlevingsvormen van autochtonen en allochtonen in de plaats Oudenbosch. Kennelijk was zo vanzelfsprekend wie allochtonen waren, dat een definitie van het begrip ontbrak. Wel viel in het rapport te lezen dat de allochtonen slechts met elkaar gemeen hebben 'dat zij in Oudenbosch noch geboren noch getogen zijn; zij komen uit dorpen en steden, uit verschillende provincies, uit verschillende beroepen en standen en zij zijn verschillende levensbeschouwingen toegedaan'. De allochtonen hadden 'hun vreemdheid' gemeen, en dit 'gemeenschappelijke lot van vreemde zijn bevordert een zekere groepsvorming'. Dit werd nog versterkt door de 'min of meer afzijdige en afwachtende houding van de autochtone samenleving'. Allochtonen waren dus mensen van buiten Oudenbosch en de onderzoekers gingen er op voorhand van uit dat die slecht integreerden.[47]

In de Brabantse context was Verwey-Jonker zelf ook allochtoon. Ze was afkomstig van buiten de provincie, van buiten de stad Eindhoven en niet-katholiek. Haar oversteek naar het gebied beneden de grote rivieren had ze zelf als een heuse landverhuizing ervaren. Dit blijkt bijvoorbeeld uit haar woordkeuze in een artikel over protestanten in Zuid-Nederland uit 1954. Hierin schreef ze over 'protestantse import' en ze sprak over het 'immigratieproces'.[48] Het was voor haar moeilijk om te aarden in het 'donkere zuiden', ook omdat de katholieken daar oppermachtig waren. Als vrijzinnig protestant voelde ze zich superieur aan de katholieken. Tegelijkertijd kon ze zich op maatschappelijk en politiek gebied niet aan de dominantie van deze geloofsgroep onttrekken. Daarmee had allochtoon zijn voor Hilda Verwey-Jonker zelf al een negatieve lading.

Ruim tien jaar nadat in Brabant was geconcludeerd dat er nauwelijks nog tegenstellingen werden gevoeld tussen allochtonen en autochtonen, werd het begrip allochtoon door Verwey-Jonker opge-

schaald. Allochtonen werden nu mensen die afkomstig waren van buiten het in Europa gelegen Nederlandse grondgebied. Het waren bovendien categorieën waar misschien problemen mee waren te verwachten, het waren geen migranten die de samenleving zouden kunnen verrijken. Specifieke groepen verdwenen onder de nieuwe verzamelnaam. Wat eerst Indische Nederlanders of Molukkers of buitenlandse werknemers waren, werden nu allochtonen. Deze konden tegenover autochtonen worden geplaatst, waardoor een maatschappelijke tweedeling kon worden gecreëerd. Het begrip allochtoon zoals dat na 1971 in Nederland is ingeburgerd, werd zodoende geboren in een ongunstige constellatie.

Verwey-Jonker heeft zich er nooit over uitgelaten waarom ze in 1971 met een nieuwe invulling van het begrip allochtoon kwam.[49] In haar artikel over protestanten in Noord-Brabant sprak ze wel over autochtonen, maar niet over allochtonen. In 1971 plaatste ze de allochtonen niet tegenover autochtonen, maar tegenover Nederlanders. Het is opmerkelijk dat ze zich daar niet uitgebreider voor heeft verantwoord. Als geen ander wist Hilda Verwey-Jonker hoe nauw het luisterde om zorgvuldig definities op te stellen. Als leerling van Steinmetz was zij een getrainde sociograaf. Ze benadrukte altijd het belang van het verzamelen van *facts and figures* alvorens sociale verschijnselen te duiden. Bij de Verenigde Naties was ze betrokken geweest bij de hoogoplopende discussies over de omschrijving van vluchtelingen en displaced persons. Daar werd zichtbaar hoe groot de politieke en persoonlijke consequenties en belangen van definities van groepen waren. Wel of niet tot een bepaalde categorie te behoren maakte het verschil uit tussen wel of niet steun te krijgen of te worden toegelaten tot een bepaald land. In het uiterste geval kon dit zelfs het verschil tussen dood en leven uitmaken.

In het 'ontdekken' en vervolgens labellen van groepen stelde Verwey-Jonker zich als een ware socioloog op. Voor de onderzoeker Hilda Verwey-Jonker waren allochtonen interessant. Het bestuderen van deze groep lag in het verlengde van niet alleen haar eigen ervaringen als migrant, maar ook van haar inzet voor het (internationale) vluchtelingenwerk, het Nederlandse migratiebeleid en de Ambonezen. 'Buitenstaanders versus gevestigden' vormde een belangrijk thema in haar werk. Na de oorlog was ze altijd op zoek naar kwesties die inter-

venties behoefden of naar groepen met problemen die moesten worden opgelost. Hilda Verwey-Jonker zocht niet naar harmonie, ze speurde liever de dissonant op. Nadat ze zich lang over de problemen van gehuwde vrouwen had gebogen en had gemerkt dat ze de aansluiting miste met de nieuwe vrouwenbeweging, kreeg ze de opdracht om het allochtonenrapport te schrijven. Hiermee kon de socioloog een nieuwe groep op de kaart zetten.

Hilda Verwey-Jonker zette de sociologie in om via beleidsrapporten invloed uit te oefenen op de samenleving. Het allochtonenrapport had een grote impact door de introductie van een nieuwe groep. Een decennium eerder waren gezaghebbende rapporten over de vluchtelingen en de Ambonezen verschenen en deze vervulden een vergelijkbare rol.[50] De publicatie van deze teksten gebeurde op een moment dat zij groot respect genoot voor haar inzet voor vluchtelingen.

Het werk over migranten dat Hilda Verwey-Jonker na haar vijfenzeventigste schreef was meer gericht op de politiek en op brede maatschappelijke discussie, maar vond weinig weerklank. Toon, stijl en inhoud verschilden van haar vroegere werk. Waar haar teksten uit de jaren veertig, vijftig, zestig en zeventig zich kenmerkten door een vaak zakelijke weergave van feiten en meningen, gingen emoties nu een grotere rol spelen. In plaats van nuchterheid ging paternalisme ('we zullen hen moeten helpen') de overhand voeren. Het migratievraagstuk werd verbonden met demografische vraagstukken en pleidooien voor bevolkingspolitiek.[51] Ze sprak zich uit voor het weren van economische vluchtelingen. Steeds duidelijker liet ze haar angst voor de islam doorklinken. Waar vanwege haar eigen ervaringen in Eindhoven verwacht kon worden dat ze affiniteit had met outsiders, en zeker met mensen die tot een religieuze minderheid behoorden, was ze nu juist kritisch jegens deze groep allochtonen.

Hilda Verwey-Jonker kwam als een van de eersten in Nederland met kritiek op de islam. Zij wees op negatieve effecten van de vestiging van moslims in Nederland acht jaar voor Frits Bolkestein dat deed en zeventien jaar voor Paul Scheffer met zijn essay 'Het multiculturele drama'.[52] In haar boek over emancipatiebewegingen in 1983 scheerde Hilda Verwey-Jonker alle moslims over een orthodoxe kam, terwijl ze in diezelfde publicatie wel oog had voor de meest subtiele

nuances binnen de christelijke kerken. Als reden voor haar angst noemde ze zelf het agressieve karakter van de islam en het feit dat 'ze' met zovelen waren. De machtsovername door Khomeiny in 1979, met beelden op televisie van Iraanse vrouwen, onherkenbaar ingepakt in zwarte chadors, moet ook een rol hebben gespeeld. Het jodendom daarentegen boezemde haar geen vrees in. In het Dommelhuis vond ze de orthodoxe vader van Ischa, Jaap Meijer, wel wat overdreven met zijn kosjere voedingsregels, maar het vreemde van het jodendom was nooit een probleem. Met haar inzet voor joodse mensen in de oorlog riskeerde Hilda Verwey-Jonker zelfs haar eigen leven; tegelijkertijd was ze bang voor moslims. Of de angst voor de islam op een of andere manier samenhing met de Holocaust en haar inzet voor joden, is niet duidelijk.[53] Evenals feministen als Andreas Burnier en Alice Schwarzer maakte ze zich grote zorgen over de positie van vrouwen in de islamitische wereld. In een symposium met de Egyptische feministe Nawal El Saadawi kwamen al deze thema's aan de orde.[54]

In teksten en interviews drukte ze zich vaak voorzichtig, maar soms ook wat explicieter en rauwer uit. In 1993 tegen Rob Hartmans in *De Groene Amsterdammer*: 'Ik erger me wild aan de geweldige sentimentaliteit als het over buitenlanders gaat. Onmiddellijk valt het woord

Met Nawal El Sadaawi.

"racisme" – ik vind dat buitengewoon eenzijdig en emotioneel.' Ze verwees naar de Amsterdamse korpschef Nordholt die veel kritiek over zich heen kreeg omdat hij voorspeld had dat de bevolking van de Nederlandse grote steden over vijftig jaar voor meer dan de helft uit allochtonen zou bestaan. Ze twijfelde niet aan zijn voorspellingen. Verwey-Jonker: 'Dat zou bijvoorbeeld betekenen dat Amsterdam een zwarte als burgemeester heeft, Utrecht een moslim, Den Haag een hindoestaan, en Rotterdam een Duitser of een Kaapverdiaan. Nee, ik ben serieus.'[55] In debat met Mary Niphuis-Nell zei Hilda Verwey-Jonker, die een schoondochter van Surinaamse herkomst had: 'Dat er hier veel Surinamers wonen vind ik niet erg, die spreken de taal. Ik vind ook niet dat de Turken en Marokkanen die nu hier wonen eruit gegooid moeten worden, tegenover hen hebben we onze verplichtingen. Maar we moeten er niet meer bij krijgen: dat gaat sociale spanningen geven. Die fundamentalisten zijn zeer conservatief en dus ook anti-vrouw, dat moeten we niet hebben.'[56]

Voor het wetenschappelijke tijdschrift van de PvdA, *Socialisme & Democratie*, zette ze in 1991 haar visie op een sociaaldemocratisch minderhedenbeleid uiteen. Eerst zette ze de feiten op een rijtje en keek ze naar de te verwachten toekomstige ontwikkelingen, daarna formuleerde ze beleidsuitgangspunten. Ze eindigde met een oproep voor een 'zeer openlijke en principiële discussie, die de demografische onevenwichtigheid als uitgangspunt heeft: hier worden te weinig kinderen geboren en bij jullie te veel!' Met 'jullie' bedoelde ze vooral 'macho'-culturen als de islamitische en Zuid-Amerikaanse waar gezinsplanning geen kans zou krijgen omdat 'de beslissing tot anticonceptie door de vrouwen moet worden genomen en die daartoe niet in staat worden gesteld'. Veel goede hoop had ze niet op een diepgaande discussie. Ze constateerde dat er weinig belangstelling was voor het thema en dat haar *sense of urgency* niet werd gedeeld.

Hoe moest een sociaaldemocratisch minderhedenbeleid eruitzien volgens Hilda Verwey-Jonker? '[A]ls oud-koloniale mogendheid, als lid van de Verenigde Naties en ook als bevorderaar – destijds – van het aantrekken van arbeidskrachten uit het buitenland' moest Nederland zijn verantwoordelijkheid nemen tegenover alle buitenlanders die hier woonden. Dit betekende 'dat we ze als gelijkwaardigen moeten

behandelen, maar ook dat we ze de vrijheid moeten geven te leven naar hun eigen tradities en eigen wensen. Wel kunnen we ze natuurlijk helpen bij een proces van inpassing (...). Maar we kunnen op dit punt wel enige teleurstelling verwachten. (...) Misschien kunnen we hen ook hier en daar helpen bij hun emancipatieprocessen, bijvoorbeeld als het gaat om het geleidelijk losmaken van de politieke culturen die in hun vaderland bestaan. Het meest wenselijke emancipatieproces betreft natuurlijk de positie van Islamitische vrouwen.'

In Europees verband waren diverse oplossingen denkbaar zoals een streng toelatings- en vestigingsbeleid, seizoensarbeid of afbuiging van de migratiestroom naar de Perzische Golf. Het standpunt van Le Pen ('smijt ze eruit en houd ze eruit') was voor Verwey-Jonker niet alleen 'onuitvoerbaar', maar vooraleerst 'onaanvaardbaar uit een oogpunt van mensenrechten'. Dit standpunt was in strijd met de verantwoordelijkheden die de verschillende regeringen op zich hebben genomen en hebben erkend. In Europa moest worden meebeslist over deze vraagstukken. Uitgangspunt voor de socialisten moest zijn dat er geen onderklasse mocht komen van allochtonen en ten tweede dat 'ze' er zelf over moeten meepraten.

De tekst kenmerkt zich door haar dubbelzinnige houding ten opzichte van de westerse cultuur. Enerzijds vond Verwey-Jonker die superieur, maar anderzijds had ze ook weerzin jegens het consumentisme en het oppervlakkige vermaak. Ze begreep goed dat moslims en Hindoestanen die westerse cultuur niet altijd aantrekkelijk vonden. Verwey-Jonker: 'Want laten we eerlijk zijn: wat voor soort van "cultuur" kunnen we de meesten van hen eigenlijk bieden? De disco en de goktenten waar onze jongeren heen gaan, het geweld, de porno en de spelletjes van de televisie en de herrie die uit de radio komt?'[57]

Voor het verkiezingsprogramma in 1992 zette ze deze visie om in aanbevelingen. Ze ging ervan uit dat het toelatingsbeleid in handen van de Europese Unie zou komen. Nederland zou politieke vluchtelingen moeten toelaten, maar economische vluchtelingen moeten weren. Allochtonen die legaal in Nederland verbleven dienden zoveel mogelijk te worden geïntegreerd, maar ze ging ervan uit dat dit niet helemaal zou lukken. Geaccepteerd moest worden dat er aparte enclaves van verschillende groepen zouden blijven bestaan met een eigen

economisch circuit, eigen politieke partijen en sociale voorzieningen. 'We zullen op een tolerante manier met hun samen de (grote) problemen moeten oplossen die te verwachten zijn, zoals jeugdcriminaliteit, polygamie en vrouwenbesnijdenis,' schreef ze in 1992 in het wetenschappelijke tijdschrift van de PvdA.[58]

In het *Rooie Vrouwen Magazine* van de PvdA drukte ze zich nog scherper uit. Ze voelde zich daarbij inmiddels gesteund door Frits Bolkestein. Hij had op een congres in Luzern ophef veroorzaakt door te wijzen op problemen met de integratie van buitenlanders, met name moslims. Ook Verwey-Jonker ondervond weerstand met haar opstelling. Haar oproep tot debat werd niet serieus genomen, ze werd uitgekreten voor racist en zelfs uit een van tevoren opgenomen televisieprogramma geknipt vanwege haar afwijkende mening. De VVD-voorman zouden ze zo niet kunnen afschepen, dacht ze. In het *Rooie Vrouwen Magazine* reageerde ze op Bolkestein.

Hilda Verwey-Jonker schreef dat het onduldbaar was dat de immigratie onbeperkt door zou gaan omdat we op den duur 'noch een allochtone onderklasse, noch een islamisering van de Europese ruimte wensen'. De conflicten die daarmee gepaard zouden gaan zouden zo ingrijpend zijn en een zo lange nawerking hebben dat 'we het onze achterkleinkinderen niet kunnen aandoen om daarvoor nu de grondslag te leggen'. Ze verdedigde tegelijkertijd onomwonden de stelling dat er in Europa meer kinderen moesten worden geboren, niet alleen uit vrees voor de islamisering, maar ook vanwege de veroudering van de bevolking. Ze vroeg zich bijvoorbeeld af of de volken die vanuit een christelijke traditie leefden eind eenentwintigste eeuw nog sterk genoeg zouden zijn om de (christelijke) conceptie van de mensenrechten te handhaven.[59]

Op deze oproep 'om de grenzen te sluiten en meer witte kindertjes te baren' kwam vooral van feministische zijde felle kritiek. Het beeld van de islam dat Verwey-Jonker had neergezet zou zowel pessimistisch als ongenuanceerd zijn en haar stuk bevatte regelrechte onjuistheden. De toon zou te paternalistisch zijn en het stuk getuigde van weinig vertrouwen in migranten.[60] Hilda Verwey-Jonker reageerde wat lauw. Ze benadrukte nog eens het belang van culturele verschillen als taal en godsdienst in migratieprocessen en waarschuwde voor de

aantrekkingskracht van rijke landen en de roep van werkgevers om steeds weer nieuwe 'gastarbeiders' in te schakelen.[61]

Een artikel dat ze in het *Tijdschrift voor de Sociale Sector* had geschreven, stuitte eveneens op 'joelende verontwaardiging'.[62] Om een idee te geven van de toon waarop de discussies gevoerd werden, hierbij enkele citaten uit een ingezonden stuk: 'Wat een baarlijke en gevaarlijke nonsens kraamt mevrouw Verwey-Jonker uit (...) Verwey-Jonker gaat een zeer fascistoïde kant op met haar vergrijzings- en tekort-aan-christelijke-baby's-waan.' En de reactie van Verwey-Jonker: 'Ik vind het vervelend dat ik deze dingen niet mag zeggen, zonder onmiddellijk bekogeld te worden met termen als "fascistoïde" en "racistisch". Moeten we dan wachten tot iedereen deze ontwikkelingen opgemerkt heeft en er misschien heel negatieve reacties op zullen zijn ontstaan? (...) Met het opruimen van talrijke "rechtse" taboes hebben we er een heleboel van links (en vóór links!) bij gekregen.'[63]

Daarna viel het debat stil.[64] Het lukte Verwey-Jonker niet om in haar partij serieus aandacht te krijgen voor het allochtonenvraagstuk en de demografische ontwikkelingen. Veelzeggend is dat Paul Scheffer zich niet herinnerde ooit iets van haar te hebben gelezen. Hij moet diep in zijn geheugen graven als haar naam valt. 'Haar naam viel af en toe', en 'zo levend was haar gedachtegoed niet', herinnerde hij zich na enig nadenken. Maar toen Verwey-Jonker haar bijdragen voor het wetenschappelijke tijdschrift van de PvdA schreef was hij niet alleen medewerker van de Wiardi Beckman Stichting, maar zelfs redacteur van het tijdschrift waarin haar publicaties verschenen.[65]

Verwey-Jonker liet het onderwerp niet los. Ze agendeerde de thematiek zelfs in haar autobiografie. Dat deed ze zo nadrukkelijk dat een recensent, de socioloog Bart van Heerikhuizen, het zelfs hinderlijk vond.[66] Verwey-Jonker wilde een apart boek wijden aan de thematiek, maar dat lukte haar niet meer. In haar persoonlijk archief is de opzet bewaard gebleven van het manuscript dat bij De Arbeiderspers uitgegeven zou worden. Alleen al uit de beoogde titel 'de tijdbom' blijkt een pessimistische toekomstvisie. Ze verwachtte dat de westerse beschaving op termijn terrein zou verliezen en vermoedelijk zelfs zou uitsterven. Daarom waren contacten met 'andere normen- en waardenpatronen' noodzakelijk. De 'dragers van de Westelijke kultuur' de-

den er volgens Verwey-Jonker goed aan na te denken welke eigen waarden ze wilden overdragen. Daarbij dacht ze aan de mensenrechten, de toepassing van anticonceptie en milieubescherming. Meer kennis van niet-westerse culturen was van groot belang. 'Vooroordelen en emotionele betrokkenheden zijn daarbij niet gewenst,' schreef de socioloog die zelf zo emotioneel verbonden was met dit onderwerp.[67] De jonge Hilda die de wereld 'socialisties' wilde maken, was op hoge leeftijd vooraleerst een vrijzinnig protestant geworden die de westerse cultuur wilde beschermen. Van progressief tot conservatief, het kon verkeren. Wat de twee posities met elkaar verbond was haar onverminderde inzet voor gelijke rechten voor vrouwen en mannen, een onvervreemdbaar onderdeel van de mensenrechten.

Tien jaar nadat Verwey-Jonker tevergeefs had geprobeerd de PvdA wakker te schudden kwam eindelijk het zo door haar gewenste maatschappelijk debat. Paul Scheffer, die naar eigen zeggen nooit iets van haar gelezen had, schreef een spraakmakend essay over het multiculturele drama. Hij raakte een open zenuw met zijn tekst.[68] Dertig jaar nadat Hilda Verwey-Jonker had gewezen op het mogelijke gevaar van het ontstaan van een allochtone onderklasse, ging de PvdA het thema eindelijk serieus nemen. De aanhang van Pim Fortuyn groeide ondertussen explosief. Het debat over de multiculturele samenleving zou alleen maar aan urgentie winnen.

14
Strijdbaar tot het laatst

Verlies en geluk

Verdriet en verlies hoorden bij de laatste levensfase van Hilda Verwey-Jonker, maar ze liet zich niet overmeesteren door emoties. Ze bleef lezen, schrijven, discussiëren en zich inzetten voor een andere wereld. Dat gebeurde alleen niet meer vanuit het weinig geliefde Eindhoven, maar vanuit het midden van het land. Op zestigjarige leeftijd, in 1968, verhuisde Hilda met Evert naar Utrecht. Hier betrokken ze een lichte en ruime bungalow met tuin aan de Socrateslaan, een huis dat functioneel was ingericht en gemakkelijk te onderhouden. Het was een huis met een intellectuele uitstraling. Kleinkinderen herinneren zich dat er tijdens bezoekjes en verjaardagen altijd druk werd gediscussieerd over nationale en internationale politieke en maatschappelijke verwikkelingen. Verder werd er altijd gewerkt. 'Opa achter zijn grote tafel met boeken en papieren waarop ingewikkelde formules en saaie teksten.' En over Hilda: 'U in uw eigen werkkamer, tikkend achter de typemachine of verzonken in een boek of publicatie. De televisie in uw werkkamer ging aan voor het journaal en daarna weer uit.' Zonde, vonden de kleinkinderen. De Verweys hadden altijd de nieuwste modellen van Philips terwijl de kleinkinderen thuis nog zwart-wit keken. Als ze zich verveelden, kregen ze een boek in handen gedrukt, daar staken ze tenminste wat van op.[1]

De Verweys verhuisden omdat Evert een dagtaak begon te krijgen aan zijn functie als curator van de Utrechtse universiteit. Na zijn pensionering als directeur van het Philips-Natlab kon hij meer tijd besteden aan de universitaire herstructurering die aan de gang was, daarnaast bleef hij grote interesse tonen voor energie- en milieu-

vraagstukken. Hilda, op haar beurt, kreeg op haar vijfenzestigste in Utrecht haar eerste gewone baan als universitair hoofddocent sociologie.

Naast hun werkzaamheden hadden Evert en Hilda samen vier kinderen zien opgroeien, uit huis zien gaan en trouwen. Er kwamen kleinkinderen en achterkleinkinderen, in 1997 waren het er in totaal zestien.[2] De kleinkinderen Maisa en Wendy, kinderen van de jong gestorven Ejo en zijn vrouw Norma, herinnerden zich dat hun oma als volwassenen met hen sprak, ook al waren ze pas tien of twaalf jaar. Maisa en Wendy kwamen vaak logeren tijdens de schoolvakanties. Zo'n bezoek begon steevast met een tocht naar de boekhandel waar de kinderen een boek mochten uitzoeken. Iedere vakantie ondernamen ze ook culturele activiteiten met hun grootmoeder: naar een museum, een klassiek concert of een ballet. Grootvader was voor de meer 'frivole' uitstapjes zoals het circus of de dierentuin. Maisa en Wendy: 'Oma had een strak weekprogramma, ze was niet iemand bij wie je onderuit op de bank zat.' Om negen uur opstaan, om elf uur koffie, om acht uur 's avonds het journaal met een kopje pepermuntthee en After Eight.[3] Met die kleinkinderen ging ze op reis naar het buitenland zodra ze even groot waren als zijzelf.

Evert te midden van zijn kinderen en kleinkinderen.

Hilda was dol op haar kleinkinderen, maar wel kritisch en streng. De kinderen moesten goed hun best doen op school. Zoals ze dat bij iedereen deed werden de kleinkinderen langs een intellectuele meetlat gelegd. Als je op het atheneum zat vroeg ze: waarom niet op het gymnasium? Marjet van Zuijlen over haar oudtante: 'Dat ik cum laude was afgestudeerd, waardeerde ze zeer. Maar ik vond haar kritische opstelling hierin niet altijd prettig.'[4] Leren en jezelf verheffen waren sociaaldemocratische stokpaardjes die Hilda Verwey-Jonker nooit los zou laten.

Aan het met Evert gedeelde Utrechtse leven kwam na dertien jaar een einde door zijn vrij plotselinge overlijden op 13 februari 1981. In zijn laatste levensjaren was hij niet altijd even gemakkelijk geweest. Sinds het zware ongeval met de auto in 1955 liep hij moeilijk. Hij vroeg veel aandacht voor zijn handicap en ander lichamelijk ongemak. Hij was een hypochonder en las volgens zijn kinderen nauwgezet alle bijsluiters van de medicijnen die hij slikte. Wat zijn overlijden voor Hilda betekende, kreeg de buitenwereld niet te zien. Zelfs in een niet voor publicatie bedoeld dagboek uit 1991 dat ze begon na het uitbreken van de eerste Golfoorlog, bleef zij uiterst terughoudend. Hierin schreef ze slechts vijf korte zinnetjes die de tiende sterfdag van haar man markeerden.

In het dagboek uit 1991 was ruimte voor een enkele persoonlijke opmerking, zoals aantekeningen over de voorbereidingen van een reisje naar Zwitserland. Zo bedacht ze dat ze tijdens dit uitstapje iedere dag de *Neue Zürcher* kon kopen. Als ze niet naar het journaal kon kijken, was er tenminste nog een krant; een dag zonder nieuws was ondenkbaar. Tussen alle beschouwingen over het wereldgebeuren noteerde ze op 13 februari in Davos: 'Vandaag, tien jaar geleden is Evert gestorven. Wat lijkt het nog dichtbij. Niemand weet het hier. Andere jaren belt Piet H. [een collega van Evert] me altijd op. Ik mis dat toch.' Daarna ging het verder over een bombardement in Bagdad en verwonderde ze zich erover dat het sneuvelen van jonge soldaten zoveel erger werd gevonden dan dat van vrouwen en kinderen.[5]

Niet alleen haar reisgenoten bleven onwetend over de sterfdag van Evert. Ook in haar dagboek liet ze nauwelijks iets los over hem. Waar de wereldpolitiek haar aanzette tot reflecties op haar eigen oorlogser-

varingen, schreef ze heel weinig over het overlijden van Evert. Wat betekende het om de man te verliezen met wie ze een halve eeuw lief en leed had gedeeld? Hoe was het om als weduwe door het leven te gaan? Stond haar hoofd naar een nieuwe relatie? Of wilde ze zonder partner oud worden? Ze schreef er niets over. Emoties werden niet getoond. Verdriet verdween achter een pantser van gortdroge formuleringen. Deze houding is illustratief voor de manier waarop ze met verdriet en verlies omging. Ook haar kinderen vertelden dat zelfs zij de pijn van hun moeder niet te zien kregen. Tot op de crematie van Evert aan toe verborg zij haar rouw; ze was er vooral op gespitst dat de ceremonie goed verliep. Zelfs haar mondhoeken trilden niet, zo herinnerde zich haar schoondochter Kea Verwey.[6] Het was deze terughoudendheid die het moeilijk maakte om van haar te houden, zei Marjet van Zuijlen over haar oudtante. Juist omdat ze zich niet kon geven kon ze ook moeilijk liefde ontvangen. Ze stelde zich niet kwetsbaar op, hield afstand en gaf iemand liever een hand dan een zoen.[7]

Hilda Verwey-Jonker hield niet van groot rouwbeklag of publieke emotionele ontboezemingen. Ze stoorde zich aan overlijdensadvertenties die volgens haar 'te huiselijk' of 'te knus' waren. Nabestaanden die te veel hun band met de overledene benadrukten vond ze zelfgenoegzaam. Ze prefereerde de zakelijke mededeling 'heden overleed'.[8] Zo was ook de rouwbrief van Evert sober: 'Na een ziekte van slechts enkele dagen is op 75-jarige leeftijd overleden mijn lieve man en onze vader, schoonvader en grootvader.' Daarnaast werden zijn eredoctoraat van de Technische Hogeschool in Delft gememoreerd evenals zijn lidmaatschap van de Koninklijke Nederlandse Academie van Wetenschappen.[9] In de brief die de familie deed uitgaan liet ze weten 'heel dankbaar' te zijn voor de vele reacties tijdens en na Everts crematie. Op zo'n 'overweldigende belangstelling' had ze niet gerekend, maar het bewees volgens de familie dat hij voor velen iets had betekend. De laatste alinea van de brief luidde aldus: 'Gelukkig was hij tot het laatste toe – dankzij zijn goede geestelijke konditie – in staat te ijveren voor wat hem zo bezig hield: een gezond milieu en een snelle ontwikkeling van zonne-energie ter wille van onze toekomst.'

Een verwijzing naar een hogere macht of 'overgang naar een ander leven' ontbrak.[10] Evert was niet religieus, aldus zijn vriend de theoloog

Bart Ruitenberg. Het leven van Evert had in het teken gestaan van mensen en de mensheid, van zijn hoop op een betere samenleving. Waar Hilda via politiek en sociale wetenschap aan haar idealen werkte, koos hij vooral de weg van de techniek. Zijn aandacht voor milieu en zonne-energie drukte zijn intense betrokkenheid bij de wereld om hem heen uit. Tot op het laatst wilde hij zijn bijdrage geven aan een betere toekomst.

Na zijn dood ging het leven voor Hilda ogenschijnlijk onverstoorbaar door. De interviewer die ze kort voor Everts overlijden twee keer over de vloer had gehad, kwam opnieuw langs voor een vervolg. Het eindresultaat werd op 21 maart 1981 gepubliceerd.[11] Opmerkelijk was dat uitgerekend dit uitgebreide vraaggesprek haar enige publieke verwijzing naar een verliefdheid op een meisje bevatte. Het is niet duidelijk of de interviewer Susanne Piët hier expliciet naar vroeg, of dat deze ontboezeming paste in een betoog naar aanleiding van een vraag over de lesbische stroming in het feminisme. Misschien had Hilda er ook nooit eerder iets over naar buiten willen brengen vanwege haar huwelijk met Evert. In de vele andere interviews die daarna werden gepubliceerd kwam het onderwerp nooit meer ter sprake.

Voor en na Everts overlijden werkte Hilda onverdroten door als lid van de zware Adviescommissie Industriebeleid, de Commissie Wagner. In een zeer hoog tempo schreef dit gezelschap van prominente grootindustriëlen, hoogleraren en vakbondsmannen een rapport over het toekomstige industriebeleid.[12] Daarna volgden andere grotere en kleinere klussen. De weduwe ging aan haar autobiografie werken; in 1988 volgde de publicatie van *Er moet een vrouw in*. Twee jaar later maakte ze deel uit van de Commissie van Goede Diensten van het Barlaeus Gymnasium in Amsterdam. Met succes vond deze commissie een praktische oplossing voor de verstoorde verhoudingen op de school. Deze waren ontstaan nadat de verantwoordelijke wethouder een rector van buiten het eigen docentenkorps had benoemd, een vrouw nog wel.[13] Ondertussen bleef Hilda Verwey-Jonker publiceren en controversiële maatschappelijke discussies aangaan en gaf ze tijd aan het ouderenwerk.

Hilda gaf aan dat ze Evert moeilijk los kon laten in de huiselijke en huishoudelijke routines. Nog lang hield ze vast aan oude gewoontes

zoals zoutarm koken of snel naar huis gaan na een vergadering.[14] Ze verhuisde naar een kleinere flat aan het Fruinplantsoen in Utrecht, want de bungalow was haar te groot geworden. Ze miste Evert. Zonder hem was ze voor het eerst van haar leven echt alleen. In een interview zei ze wel eerlijk dat ze nu meer vrijheid had om haar eigen plan te trekken – en dat was bepaald taboedoorbrekend.[15]

Ellen Wolf zei dat over het overlijden van Evert en Ejo 'ontzettend weinig' werd gepraat, maar dat Hilda zich dat ontzettend had aangetrokken. Het overlijden van Evert was niet Hilda's eerste grote verlies. Als jong meisje was ze met de vroege dood van haar geliefde vader geconfronteerd. In 1955 kregen haar man en dochter Sybrich een zwaar verkeersongeluk. Haar zoon Ejo stierf in 1971 op 36-jarige leeftijd aan de ziekte van non-hogdkin nadat hij vijf jaar ziek was geweest. Ejo's medisch goed onderlegde vrouw en Evert onderkenden al vroeg de ernst van zijn ziekte, maar hielden die lang verborgen voor Hilda om haar niet ongerust te maken.[16] Over Ejo zei Hilda ooit: 'De ongelukkigste tijd uit mijn leven was de tijd van de ziekte van mijn zoon. (...) Dat was natuurlijk heel verdrietig, maar ik houd mezelf altijd wel voor dat dergelijke dingen in ieder leven plaatsvinden.' Ze realiseerde zich dat zij niet de enige was die een kind had dat stierf. Nuchter: 'En een auto-ongeluk is ook heel gewoon tegenwoordig. Je kunt niet zeggen dat het voor mij abnormaal moeilijk is geweest.'

Hilda vond dat er een 'recht bestaat op geluk', maar ook op ongeluk. 'Het kan een verrijking van je leven zijn, als je een ongeluk hebt gehad en het hebt overwonnen of ermee leren leven. Een voorbeeld is de handicap van mijn man, waarvoor we allerlei oplossingen hebben gevonden.'[17] Dit citaat laat de harde kant van Hilda Verwey-Jonker zien. Ook tijdens het ziekbed van de man van haar oudste dochter kwam die harde kant naar voren. Sybrich vertelde haar moeder dat haar man ernstig ziek was. Wilde ze hem nog een keer spreken, dan moest ze hem nu bezoeken. Hilda wuifde dit weg. Ze meende dat het allemaal wel meeviel. Maar haar dochter had het bij het rechte eind en Hilda zag haar schoonzoon niet meer bij leven.

Enkele jaren na het overlijden van Ejo stierf haar moeder Lena Jonker-Westerveld op 10 mei 1976 op 96-jarige leeftijd. Tijdens de crematie memoreerde Hilda hoe haar moeder het voor elkaar had gekre-

gen om als eerste meisje wiskunde te gaan studeren in Amsterdam en ze sprak over het gelukkige huwelijk dat zo abrupt was afgebroken door het vroege overlijden van haar man. Dat zij als weduwe haar drie kinderen een universitaire studie had laten volgen was een waar huzarenstukje geweest. Ze was bovendien een zeer geliefde leerkracht geweest. Haar huisarts, een vrouw met wie ze nog had gestudeerd in Amsterdam, keurde haar op haar 58ste af. De huisarts vond dat ze lang en hard genoeg had gewerkt.[18]

Hoewel Hilda hard en nuchter kon reageren op verlies, wil dat allesbehalve zeggen dat ze onverschillig stond tegenover haar omgeving. Dit blijkt bijvoorbeeld uit de zorg die ze aan de organisatie van haar tachtigste verjaardag schonk. In het jaar dat haar autobiografie verscheen, besloot ze dit kroonjaar in het museum 'Van speeldoos tot pierement' te vieren.[19] Dit is gevestigd in de voormalige Buurkerk in Utrecht. Hier nodigde ze alle mensen uit die in haar leven van betekenis waren geweest. De organisatie van de bijeenkomst karakteriseerde de jubilaris. Gezellig samenzijn ging samen met een verantwoord educatief en cultureel programma en zelfs de mogelijkheid om een goede daad te verrichten werd benut. Alleen al uit de uitnodiging bleek hoeveel aandacht ze aan de kleinste details had gegeven en hoe strak ze de regie in handen had gehouden. Zo gaf ze nauwkeurige instructies hoe het museum te bereiken, tot en met het advies om munten mee te nemen omdat de wisselautomaat van de parkeergarage het vaak niet deed. Haar gasten hoefden geen cadeau te geven maar mochten een bijdrage storten op het Marianne Tellegenfonds, een fonds dat vrouwen ondersteunde die aan een universiteit werkten. De bijeenkomst begon met een orgelconcert, daarna volgde een rondleiding door het museum en ten slotte at men een gezamenlijke maaltijd. Ze hield er rekening mee dat veel van haar gasten vegetariërs waren, geen alcohol dronken of dieet moesten houden. Deze culinaire voorkeuren lieten iets zien van de roots van de jubilaris: de jeugdbeweging en de socialistische studentenclub.

De jarige had bepaald dat alleen zijzelf het woord mocht voeren. In haar welkomstwoord stelde ze de aanwezigen aan elkaar voor. Ze noemde allereerst diegenen die er niet meer waren, zonder haar schoonzoon Nico te noemen, daarna vermeldde ze de zieken en ver-

volgens gaf ze aan hoe ze de circa honderddertig aanwezigen had leren kennen. Als een echte socioloog verdeelde ze haar gasten in categorieën. Allereerst was daar haar uitgebreide familie: haar kinderen met partners en kleinkinderen en familie van haar zus en broer. Dan waren er vriendinnen voor het leven uit de Zwolse kindertijd en de Leidse middelbareschooltijd, vrienden uit de NJN en de SDSC, medebewoners van de Marco Polostraat, kennissen uit de Groningse tijd, drie huishoudelijke hulpen, oud-collega's van Evert, enkele vluchtelingen uit het Dommelhuis, contacten uit de oorlog en buren en kennissen uit Utrecht. Onder de noemer werk vermeldde ze: 'weinig'. In deze rubriek vielen slechts tien gasten die ze had leren kennen via de Eerste Kamer, de Verenigde Naties, de gemeenteraad, de Universiteit van Utrecht en haar werk voor de vrouwen- en ouderenemancipatie. Opvallend was het ontbreken van de categorie 'PvdA' terwijl vrienden uit de socialistische studentenbeweging en de Marco Polostraat wél ruim vertegenwoordigd waren. Wim en An Thomassen golden als contacten uit de oorlog, niet als sociaaldemocraten. Aan het einde van haar opsomming zei ze dat haar vriendennetwerk er een was van echtparen: 'Altijd heb ik ook de ander gekend.' Ze voegde daaraan toe: 'Blijft dit zo bij de individualisering?' In haar sociologische optiek maakten mensen altijd deel uit van grotere verbanden, zelfs al was dit een echtpaar.

De kinderen Verwey trokken zich niets aan van het spreekverbod van hun moeder. Maarten en Lydia traden op als Thomasvaer en Pieternel met een gedicht waarin ze onder meer de spot dreven met de technische onhandigheid van hun moeder. Ook dochter Sybrich hield een toespraak. Als kind had ze veel kritiek op haar moeder en thuis voelde ze zich soms een koekoeksjong. Sybrich had geen kaas gegeten van politiek en feminisme. Maar ze had Hilda steeds meer leren waarderen. 'Ik geloof dat er weinig kinderen zijn die zo'n bijzondere moeder hebben, altijd druk, altijd bezig. (...) Ze doet altijd wat en het houdt nooit op. (...) Het heeft mij persoonlijk jaren gekost om te begrijpen dat al haar prestaties toch wel bijzonder zijn en als je 80 jaar wordt, mag dat ook wel eens worden gezegd.' Ze realiseerde zich dat toen de presentator Jaap van Meekren haar moeder aan de vooravond van haar verjaardag belde voor een interview. Sybrich: 'Hoewel het ge-

sprek niet helemaal liep zoals ze het zelf wilde, had ik grote bewondering voor haar, hoe zij zonder enige voorbereiding, zo ongelofelijk goed haar zinnen formuleerde.'

Foto's in het album van de oudste zoon Maarten laten een gezellige en drukke bijeenkomst zien. De joodse Ellen Wolf herinnerde zich die verjaardag heel goed. Hoewel zij de jarige al bijna veertig jaar kende, had ze nooit eerder gehoord over haar inzet voor joodse kinderen. Pas op het verjaardagsfeest vernam ze voor het eerst iets over het verzetswerk van Hilda en Evert. De voormalige hulp in de huishouding Doet bij de Ley had een speech voorbereid, maar kreeg geen gelegenheid die uit te spreken. Daarom stuurde ze de tekst later naar Hilda. In haar toespraak had ze de 'de Verweijs' willen bedanken voor alles wat ze voor haar betekend hadden. Ze kwam in hun gezin met 'alleen maar' lagere school en een paar jaar huishoudschool en keek op tegen de 'geleerdheid' in huize Verwey. Maar ze voelde zich daar thuis. 'Mevr. Verweij' zorgde ervoor dat ze cursussen kon gaan volgen en lid werd van een vakbond: 'De ogen werden me geopend voor veel dingen om me heen, ik heb er veel aan gehad en heb dat nog.' Op haar beurt leerde zij Hilda Verwey-Jonker de Friese taal.

Niet alleen haar verjaardag vierde Hilda uitgebreid, ook volgde een reünie met mensen uit de socialistische studentenbeweging. Een halve eeuw na dato begrepen deze mensen elkaar nog steeds blindelings. Ook haar negentigste verjaardag vierde ze uitgebreid, dit keer met een tochtje met een boot en een inmiddels uitgedund gezelschap. Hiermee onderstreepte ze dat ze het belangrijk vond haar naasten om zich heen te weten.

Op 86-jarige leeftijd sprak ze zich in een interview uit over geluk en ongeluk. Beproevingen accepteerde ze met een zekere flinkheid, om niet te zeggen hardheid. Ziekte en dood hoorden bij het leven. Hoewel ze als socioloog en als socialist de maakbaarheid van het bestaan hoog in het vaandel had, wilde dat nog niet zeggen dat ongeluk uit de wereld moest worden verbannen. Sterker nog, beproevingen konden een mens zelfs rijker maken. Maar dat nam niet weg dat maakbaarheid en welzijn direct met elkaar verknoopt waren: 'Geluk heeft voor mij te maken met de mate waarin je je lot in handen kunt nemen. Er zijn dingen waaraan je niets kunt doen, zoals de dood van mijn zoon,

maar er zijn een heleboel situaties die kunnen veranderen.'

Een van die dingen waar ze niets aan kon doen was ouder worden. Naarmate haar leeftijd vorderde, kreeg ze meer last van lichamelijke ongemakken. Haar geest daarentegen bleef heel lang helder. Ze bleef zich mateloos interesseren voor de wereld om haar heen en liet niet na zich met de maatschappij te bemoeien. Maar de samenleving bleek niet goed raad te weten met zo'n houding. Het was toch een verworvenheid van de verzorgingsstaat dat 'ouden van dagen' mochten uitrusten na een welbesteed leven? Of, onaardiger gezegd, ouderen hoorden niet meer thuis in het publieke domein. Hier maakten jongere generaties de dienst uit. Maar Hilda Verwey-Jonker verzette zich uit alle macht tegen een bestaan achter de geraniums. Geïnspireerd door de Amerikaanse Grey Panther-beweging stortte ze zich op haar zeventigste op de emancipatie van ouderen.

Grijze panter

In 1983 schreef Hilda Verwey-Jonker dat het ontstaan van emancipatiebewegingen zelden wordt voorzien. Volstrekt goedbedoelde maatregelen kunnen ertoe leiden dat bevolkingsgroepen de 'ervaring van ondergeschiktheid' ondergaan en meer vrijheid en gelijkheid gaan vragen.[20] Deze uitspraak baseerde ze op haar onderzoek naar emancipatiebewegingen, maar het had net zo goed kunnen gaan over haar eigen ervaringen met ouder worden en het ouderenbeleid. De situatie van 65-plussers had er nog nooit zo rooskleurig uitgezien als in naoorlogs Nederland. De levensverwachting was gestegen en met de beste intenties had de Nederlandse regering zowel voor een ouderdomspensioen als voor bejaardenhuizen gezorgd. Hierdoor hoefden ouderen niet meer noodgedwongen bij hun kinderen in te wonen. Dit alles kon als een enorme verworvenheid worden beschouwd. Toch viel Hilda Verwey-Jonker het overheidsbeleid voor ouderen scherp aan in 1978. Twee publicaties markeerden het beginpunt van een taaie strijd voor ouderenemancipatie die ze ruim vijftien jaar zou voeren.

Toen Hilda Verwey-Jonker in 1978 het ouderenbeleid voor het eerst aanvocht, was ze zeventig jaar jong. Naar eigen zeggen merkte ze zelf nauwelijks iets van het klimmen der jaren. Gezegend met een ijzeren

gestel was ze zelden ziek. Het enige wat haar opviel was dat ze iets eerder moe was, misschien iets milder, maar verder had ze nergens echt last van.[21] Tien jaar eerder had ze er voor het eerst bij stilgestaan dat ze in fysiek opzicht was veranderd. In de tuin van een van haar kinderen stond een rek met ringen. Hilda Verwey-Jonker: '"Kom," dacht ik, "laat ik me nog eens optrekken, een vogelnestje maken, dat kon ik vroeger zo goed." Maar het optrekken ging niet meer, de spieren waren stijf geworden. En toen wist ik dat ik oud werd en niet meer alles zou kunnen.'[22] Maar niet langer een vogelnestje in de ringen kunnen maken was natuurlijk niet iets om je druk over te maken. Na haar tachtigste verjaardag kwamen er meer serieuze klachten. Ze liet zich daardoor niet terneerslaan en bleef volop actief. Op haar negentigste somde ze op wat ze zoal mankeerde: artrose, een kunstheup, borstkanker gehad, aan staar geopereerd, ze liep met stok of rollator en beschikte over een gehoorapparaat. Dat betekende allesbehalve dat ze zich gammel voelde. Tegenover Anneke Ribberink gaf ze aan over 'een behoorlijk goede gezondheid' te beschikken.[23]

Welbevinden is subjectief. Waar een ander zich door dit soort gezondheidsklachten uit het veld zou laten slaan, was dat bij Verwey-Jonker niet het geval. Echt onverdraaglijk vond ze betutteling. In haar optiek stond dat zelfs gelijk aan leeftijdsdiscriminatie. Ze ging de strijd aan met denigrerende beeldvorming en het feit dat ouderen niet meer helemaal serieus werden genomen. Zelf zag ze zich niet als krakkemikkig of hulpbehoevend, maar anderen deden dat wel. Het was pijnlijk om te merken hoe anderen naar haar keken. In een interview in 1982 vertelde ze daarover: 'Een poosje geleden had ik een probleem met mijn auto. Ik stopte bij een benzinestation, waar een man de wegenwacht opbelde. Toen hoorde ik hem zeggen: het is een oud vrouwtje, dus kom maar gauw. Ja, dan denk je: *die* indruk maak ik dus. *Dat* soort beeld hebben ze van me, van: o, wat zielig. Terwijl ik me zelf natuurlijk helemaal niet hulpeloos voelde.'[24]

Volgens Hilda Verwey-Jonker kwam die negatieve beeldvorming in belangrijke mate door het overheidsbeleid. Dat richtte zich alleen op hulpbehoevende 'bejaarden' en onderstreepte zo de gedachte dat oud zijn stond voor ziek, zwak en misselijk. Hilda Verwey-Jonker: 'Dat is het beeld dat bestaat, de rolstoel, hè.'[25] Maar 80 procent van de oude-

ren was helemaal niet permanent zorgbehoevend. De verbazing over het grote verschil tussen beeldvorming en realiteit legde bij Hilda Verwey-Jonker de kiem voor nieuwe actie. Vier jaar later zou ze omschrijven wat er toen gebeurde: emancipatie begint met verwondering en nadat vraagtekens zijn gezet bij bestaande machtsverhoudingen volgt het opzeggen van loyaliteiten.[26] Bij Hilda Verwey-Jonker uitte zich dat in het schrijven van artikelen waarmee ze zowel de wereld van de politiek als die van de wetenschap in beweging wilde zetten.

In het wetenschappelijke tijdschrift van de PvdA, *Socialisme & Democratie*, was zij een van de eersten die concludeerden dat de veroudering van de bevolking meer betekende dan het verzorgen van hulpbehoevenden.[27] Onder de noemer 'De bejaarden, slachtoffers van de geboortebeperking?' analyseerde ze de gevolgen van de demografische ontwikkelingen. Ze constateerde dat de snelle geboortedaling tot veroudering – de zogenoemde vergrijzing – had geleid. In 2030 zou het percentage van 65-plussers zijn toegenomen tot boven de twintig en het percentage 'hoogbejaarden' zou eveneens flink stijgen. In deze groep bevonden zich veel vrouwen en alleenstaanden. Niemand vroeg zich af wat dit betekende voor de arbeidsvraagstukken, de financiën, de woningmarkt, culturele participatie en politieke invloed. Daarom vond Verwey-Jonker het de hoogste tijd om zich over deze kwesties te buigen.

Het is opmerkelijk dat haar analyses van meer dan dertig jaar geleden nog weinig aan actualiteit hebben ingeboet. Al in 1978 constateerde Verwey-Jonker dat rekening moest worden gehouden met een groep mensen die niet op hun vijfenzestigste wilden stoppen met betaalde arbeid. Ze bepleitte het nadenken over een flexibele pensioneringsleeftijd evenals de geleidelijke afbouw van beroepswerkzaamheden. Pensionering en beroepsarbeid werden aan elkaar gekoppeld maar vergeten werd dat huisvrouwen niet met werken ophielden. Hun leven werd zelfs lastiger. Ze kregen vaak minder geld en 'de hele dag hun man over de vloer', hetgeen Verwey-Jonker als weinig aantrekkelijk voorkwam. Daarom zag Verwey-Jonker de pensionering als onderdeel van een groter vraagstuk, dat zowel betaalde als onbetaalde arbeid omvatte. Verwey-Jonker verweet de babyboomers dat zij hun machtspositie op de arbeidsmarkt versterkten. Ze probeerden oude-

ren zo snel mogelijk van de arbeidsmarkt 'te verwijderen' via bijvoorbeeld VUT-regelingen. Tegelijkertijd blokkeerden ze de toegang van de jongere generaties.

In haar artikel voor *Socialisme & Democratie* wees ze eveneens op de volstrekt onlogische en ongemotiveerde inkomensverschillen tussen grote groepen 65-plussers die volgens haar te wijten waren aan het chaotische pensioneringsstelsel in Nederland. Ze verwachtte dat een nieuwe generatie die met meer welvaart was opgevoed, daar geen genoegen mee zou nemen. Ook schreef ze over het probleem van een kleinere groep niet-actieven die voor een steeds grotere groep ouderen moest zorgen: 'De vraag of de toekomstige beroepsbevolking de verzorging van de oudere op het thans geldende peil kan handhaven, vind ik de meest benauwende van de problematiek.'

Hilda Verwey-Jonker keek ook naar de ontwikkelingen op de woningmarkt. Dankzij de AOW hoefden ouderen niet meer noodgedwongen bij hun kinderen in te wonen. In combinatie met de daling van de huwelijksleeftijd en de afgenomen bereidheid kamers te verhuren, was hierdoor grote woningnood ontstaan. De overheid had dit probleem willen oplossen door speciale verzorgingshuizen voor ouderen te bouwen. Dit bleek een veel te kostbare oplossing. Inmiddels was het tij gekeerd en zocht de overheid haar heil in kleinere aangepaste woningen. Maar, zo vroeg Verwey-Jonker zich af, willen de toekomstige en meer verwende ouderen daar wel in wonen? De overheid deed ook goede dingen. Een groot succes noemde Verwey-Jonker de speciale voorzieningen om ouderen langer maatschappelijk actief te kunnen laten zijn. Zij waardeerde in het bijzonder de speciale kortingen voor treinreizen en toegang tot culturele instellingen. Ten slotte wees ze nog op de politieke consequenties van de veroudering. Ouderen stemden vaker conservatief. Dat vond het PvdA-lid een weinig opwekkend vooruitzicht.

Niet alleen de politiek moest wakker worden geschud, ook de wetenschap. Terwijl het artikel in *Socialisme & Democratie* verscheen, pleitte ze tegelijkertijd voor een volwassen geronto-sociologie in het *Nederlandse Tijdschrift voor Gerontologie*.[28] Voor dit tijdschrift had ze de Inventarisatie van Onderzoek in Nederland van het Nederlands Instituut voor Gerontologie bestudeerd. De socioloog concludeerde dat er

geen geronto-sociologie bestond: 'Dat betekent dat een *fundament van kennis* omtrent de sociale aspecten van de bejaarden geheel ontbreekt.' Dit kon zo natuurlijk niet langer. Daarom wilde Verwey-Jonker dat er een plan van onderzoek kwam met bijbehorende financiering. Dit onderzoek mocht niet te theoretisch worden maar zeker ook niet als beleidsondersteunend worden aangemerkt: 'Een term, die ik helemaal griezelig vind omdat ze suggereert dat onderzoek alleen mag dienen om argumenten aan te dragen voor beleid dat al is geformuleerd.' Verwey-Jonker gaf in haar bijdrage al vast aan welke leemten in het onderzoek opgevuld moesten worden. Het ontbrak zowel aan een theoretisch kader als aan basisgegevens. Er moesten veel meer gegevens komen over inkomens en budgetten en het denken over arbeid diende grondig te worden herzien. Meer onderzoek was nodig over onderwerpen als besluitvorming, participatie, mobiliteit en uiteraard scholing en onderwijs. Ze benadrukte dat men processen moest bestuderen en niet situaties. De sociale gerontologie moest zowel vooruit als achteruit kijken, aldus Hilda Verwey-Jonker.

Wie bekend is met de inhoud van het boek *Emancipatiebewegingen in Nederland* kan uittekenen wat er moest gebeuren na het publiceren van deze twee artikelen. Nadat de eerste stap in het emancipatieproces was gezet, hoorde een beweging te beginnen. Dat was precies wat er gebeurde. Geïnspireerd door militante Amerikaanse pressiegroepen van ouderen, de Grey Panthers, verenigde ze zich met enkele kennissen onder de meer bestuurlijke noemer 'Werkgroep Ouderen in de Samenleving'. Die moest een tegenhanger vormen voor de ouderenbonden, die zich in haar optiek te veel op gezelligheid richtten. Bovendien trad ze toe tot de wetenschappelijke adviescommissie van de Federatie Bejaardenbeleid en een klankbordgroep van de Vereniging Nederlandse Gemeenten die zich met ouderenadvisering bezighield.[29]

De grijze panters boekten een eerste succes met een opmerkelijk congres in 1982, 'Oud in Nederland'. De organisatie lag in handen van de Federatie Bejaardenbeleid. Het congres maakte duidelijk dat de AOW geen vetpot was. Wie niet over extra inkomsten beschikte, had vaak moeite om de eindjes aan elkaar te knopen. Dit was een nieuw geluid. De AOW gold tot dat moment als een schitterende diamant aan de kroon van de verzorgingsstaat. Wat waren ouderen Drees en Suur-

hoff dankbaar geweest voor deze voorziening! En dan zou de AOW nu ineens niet meer staan voor een verzorgde oude dag? Ook ontstond op dit congres verzet tegen de ouderenbonden. Die zouden zich te veel op recreatieve bezigheden richten in plaats van maatschappelijke tegenstellingen aan te pakken. Er waren bijna duizend mensen en Hilda kreeg de zaal aan haar voeten met haar lezing. Ze vond het 'fantastisch', 'de ouderen zijn weer bereid te vechten'.[30]

Na dit eerste succes bracht Verwey-Jonker via de wetenschap maar vooral via de politiek haar opvattingen met meer kracht naar voren. In 1982 ging ze bijvoorbeeld deel uitmaken van de begeleidingscommissie van de eerste postacademische cursus sociale gerontologie. In 1984 werd op verzoek van het partijbestuur van de PvdA een Adviesgroep Ouderenbeleid opgericht. Vanaf het allereerste begin was Hilda Verwey-Jonker hierin actief. Al na een jaar zag de eerste nota van de groep het licht. De inzet was ouderen op de politieke agenda krijgen. Een goed ouderenbeleid moest leiden tot een redelijk bestaansniveau en zorg waar nodig. Bovendien moest het beleid ouderen in staat stellen deel te nemen aan het maatschappelijk leven. Hiervoor was meer nodig dan een mentaliteitsverandering, ook de maatschappelijke voorzieningen behoefden aanpassing. Het programma van eisen van de werkgroep omvatte verder onder meer bijscholingsmogelijkheden, een flexibele pensioneringsleeftijd en meer invloed op de besluitvorming.

De ouderenwerkgroep ging zich in de partij roeren. In 1985 werden 400 leden gemobiliseerd op een landelijke ouderendag. Daar ergerde men zich aan de breed in de partij levende gedachte dat 65-plussers niet meer op kandidatenlijsten hoorden. De inspanningen van de beginnende beweging leverden een bescheiden succes op. Actiepunten van de werkgroep kwamen terug in gemeentelijke verkiezingsprogramma's, maar landelijk was de oogst mager. In het verkiezingsprogramma van de PvdA in 1986 was vrij weinig terug te zien van de eisen van de werkgroep.[31] Een ongeduldige Hilda Verwey-Jonker in 1987 over de invloed en de eisen van de werkgroep: 'Toch hebben we niet de indruk dat het al algemeen gedachtengoed is geworden in de partij.'[32]

Het denken van Hilda Verwey-Jonker over ouderen en hun emancipatie ontwikkelde zich ondertussen verder. In 1985 toog Hilda Verwey-

Jonker naar Parijs om een geestverwant, Evelyne Sullerot, in het Frans te interviewen en haar denken over ouderen in Nederland te introduceren. Deze Franse historicus en socioloog wees als een der eersten op de maatschappelijke gevolgen van de toegenomen levensverwachting van mannen en vrouwen. Dat ouderen kansen op ontwikkeling en opleiding moesten krijgen in hun derde levensfase, bracht Verwey-Jonker graag onder de aandacht van een Nederlands publiek. Dat gold ook voor de Franse bevolkingspolitiek die Sullerot voorstond. Frankrijk had een lange traditie op dit gebied en hier durfde men openlijk te spreken over het stimuleren van grotere gezinnen.[33] Voor Verwey-Jonker was Sullerot een belangrijke bron van inspiratie voor haar werk over ouderen.

Haar eigen weduweschap maakte Verwey-Jonker ondertussen gevoeliger voor de positie van alleenstaanden. Naarmate haar oersterke gestel stukje bij beetje aan kracht en mogelijkheden inboette, ging ze scherper zien dat de maatschappij niet was ingericht voor mensen met fysieke beperkingen. Deze persoonlijke ervaringen incorporeerde ze in haar publieke uitingen. Eind jaren tachtig, begin jaren negentig gaf ze lezingen en schreef diverse stukken voor kranten en tijdschriften. Uit deze uiteenlopende bijdragen is hier een soms meer, soms minder uitgekristalliseerd toekomstprogramma geconstrueerd.

In Hilda Verwey-Jonkers denkbeeldige plan voor een toekomstig ouderenbeleid hoorden verschillende groepen uiteenlopende rollen te vervullen. Ouderen zelf, hun verwanten, ouderenbonden, de overheid en de politiek maar ook het bedrijfsleven en de wetenschap hadden alle een taak te vervullen. Een cruciale rol was weggelegd voor de ouderen zelf. Die moesten emanciperen, maatschappelijk actief zijn en elkaar hulp verlenen. Verwey-Jonker was blij dat ouderen niet meer zo afhankelijk waren van hun kinderen maar gruwde van de betutteling door de welzijnsstaat die daarvoor in de plaats was gekomen. Daarom moesten ouderen zelf het heft in hand gaan nemen, oftewel emanciperen. Emancipatie definieerde ze toen als een groep die zich organiseert, een doelstelling en een programma opstelt, naar representatie streeft en zo probeert invloed te verkrijgen.[34] Dit was een formule die hoorde bij een klassieke politieke partij; ze koos een oude vorm voor een nieuw thema.

Emancipatie hing voor haar nauw samen met een actieve deelname

aan het maatschappelijke leven. 'Kunnen blijven participeren in de samenleving' was dan ook een van de eerste eisen waar een ouderenbeleid aan moest voldoen.[35] De ouderenorganisaties moesten machtiger worden en de doelgroep zelf moest invloed krijgen op het professionele ouderenwerk. Behalve meer politieke en maatschappelijke invloed stond onderlinge hulpverlening bij Verwey-Jonker hoog in het vaandel. Al vroeg wees ze op het belang van mantelzorg.[36] Ouderen moesten elkaar steunen, bijvoorbeeld via telefooncirkels. Dit principe paste ze in haar eigen leven ook toe. Voor inspiratie verwees ze naar de vroege socialisten met hun ziekenkassen en de blijf-van-mijn-lijf-huizen van feministen.

De taken van de politiek lagen volgens haar vooral op het terrein van het inkomensbeleid, het vervoersbeleid, de stadsplanning en de gezondheidszorg. In Hilda Verwey-Jonkers voorstel voor het PvdA-verkiezingsprogramma in 1992 hield dat onder meer in zorgen dat openbare gebouwen veiliger en beter bereikbaar waren, beter openbaar vervoer, huisartsen bijscholen in geriatrie en het instellen van adviesraden van ouderenorganisaties in de gezondheidszorg.[37] Deze punten zijn deels te herleiden tot haar streven naar een sterkere deelname van ouderen aan het maatschappelijke leven. Zonder veilig openbaar vervoer en aangepaste gebouwen kon iemand die slecht ter been was niet aan een vergadering deelnemen of een bijeenkomst bezoeken.

De sociaaldemocraat richtte zich ook op het bedrijfsleven. Dat moest zich meer aantrekken van oudere consumenten. Hilda Verwey-Jonker was verontwaardigd dat bedrijven wel veel onderzoek deden naar de behoeften van jongeren, maar niet naar die van ouderen. Bovendien werden producten die volgens haar juist voor 65-plussers bruikbaar waren, niet of te weinig gefabriceerd. En als ze er al waren, werden ze niet getoond of werd er niet mee geadverteerd. Fabrikanten durfden geen goede sier te maken met consumptiegoederen voor ouderen: 'Het lijkt wel of men zich schaamt voor die artikelen,' aldus Hilda Verwey-Jonker. Omstandig illustreerde ze dat aan de hand van 'eenmanskoelkasten' en, van een heel andere orde, 'gewone' jarretelles.[38] Dat het bedrijfsleven zo slordig met ouderen omging, hing samen met negatieve beeldvorming en gebrek aan kennis. Ook hier

moest iets aan gebeuren. De wetenschap moest voor meer onderzoek zorgen en de beeldvorming moest veranderen.

De leuze 'sparen en kinderen krijgen' vat heel bondig samen wat het allerbelangrijkste was in Hilda Verwey-Jonkers visie.[39] Sparen stond voor de AOW, de pensioenen en het arbeidsbestel. De problemen rond de AOW waren groter dan verwacht. Dit kwam door de ongunstige demografische ontwikkelingen én het feit dat de meeste vrouwen geen beroepsarbeid verrichtten (of beter gezegd: móchten verrichten) en dus geen belastingen en pensioenpremies betaalden. Sommige vrouwen verdienden wat bij op de grijze arbeidsmarkt, maar dat leverde geen pensioen op. Hilda Verwey-Jonker: 'Ze zijn er dikwijls aan begonnen toen hun man zo graag een auto wilde hebben en dat van een gewoon arbeidersloon onbetaalbaar bleek.'[40] Dit betekende (en betekent nog steeds) slechte financiële toekomstperspectieven voor veel vrouwen. 'Oude vrouwen zijn de nieuwe armen,' schreef Hilda Verwey-Jonker in NRC *Handelsblad*.[41] Het waren 'de assepoesters van de verzorgingstaat', die onverzekerd als hulp in de huishouding hadden gewerkt, geen pensioen opbouwden en armoede in het vooruitzicht hadden.[42] Het kon verkeren. In 1956 was de AOW als grote verworvenheid verwelkomd, in 1982 kwam de eerste kritiek op de hoogte van deze uitkering en ruim tien jaar later wees Verwey-Jonker oude vrouwen zonder aanvullend pensioen aan als de nieuwe armen.

In diverse publicaties formuleerde Hilda Verwey-Jonker oplossingen voor kwesties die samenhingen met arbeid en inkomen. Terugkerende elementen hierin waren het beter doordenken van de betekenis van betaalde en onbetaalde arbeid, de afschaffing van de VUT en de flexibilisering dan wel de verhoging van de pensioengerechtigde leeftijd. Collectief en individueel moest er meer worden gespaard. In 1994 opperde ze daarom om het pensioenstelsel uit te breiden en de AOW terug te dringen tot een aanvullend pensioen. In plaats van spreken over de verzorgingsstaat, zou het moeten gaan over een door de staat gecontroleerd verzekeringssysteem. Dit mocht niemand buitensluiten, ook niet de parttimers en de vrouwen die in particuliere dienst (lees huishoudelijke hulpen) werkten. De premies moesten omhoog om het systeem betaalbaar te houden. Dit betekende een aanslag op de portemonnee van de burgers, maar die moesten de broek-

riem dan maar aanhalen en keuzes maken. Kiezen tussen 'die vakantiereis naar Mexico en een wandeling langs het Pieterpad'. Haar voorstel zou de verkoop van auto's beïnvloeden en het kon 'de nekslag zijn voor pretparken en disco's en dure bungalows. Het kan ook betekenen dat er minder roomboter wordt gegeten en meer margarine.' Maar daar stond een door de staat gecontroleerd verzekeringssysteem tegenover.[43] Hier preekte de sobere socialist die zich in de jaren zestig tegen de vrije zaterdag keerde en in de jaren dertig tegen films en ander burgerlijk vermaak. Pretparken en roomboter inruilen tegen een goed verzekeringssysteem, daar tekende zij voor.

Meer sparen moest samengaan met meer kinderen baren. De demografische situatie moest verbeteren zodat meer kinderen voor de groeiende groep ouderen konden zorgen. Meer 'eigen' kinderen betekende ook minder nieuwe immigranten. De Nederlandse vrouwen die deze kinderen op de wereld moesten zetten, konden de geboortecijfers als breekijzer inzetten om betere voorzieningen af te dwingen om betaalde arbeid en zorg te combineren. Meer crèches en langere schooltijden bijvoorbeeld dienden als wisselgeld voor extra baby's. Als geëmancipeerde vrouwen geen kinderen zouden nemen, zouden alle kinderen door ongeëmancipeerde moeders worden opgevoed.[44] Hiermee suggereerde ze zelfs dat bevolkingspolitiek goed voor het feminisme zou zijn. Hilda Verwey-Jonker was misschien geïnspireerd door Alva Myrdal, die in de jaren dertig een vergelijkbare strategie in Zweden met succes had uitgezet, maar haar grote voorbeeld was de Franse Evelyne Sullerot. In Frankrijk was draagvlak voor een dergelijke aanpak, ook vanwege een langere traditie op dit terrein, maar in Nederland was dit in de jaren negentig onacceptabel.[45]

Het is opmerkelijk hoe utilitair Hilda Verwey-Jonker over kinderen schreef. Ze waren goed voor de demografie, ze zorgden voor kleinkinderen en ze konden hun eigen ouders ondersteunen. Iemand zonder kinderen was slecht af: 'Dat breekt je op als je ouder bent. (...) Ik zou het een griezelige zaak vinden als ik geen kinderen had.'[46] Zonder kinderen zou een weduwe die bijvoorbeeld een arm brak algauw in de problemen komen, dacht ze.[47] Een schrikbeeld voor haar waren 'vereenzaamde mensen, die destijds geen kinderen hebben gewild'.[48] Over het persoonlijk voordeel dat kinderen opleverde, schreef ze:

‘Niet dat je kinderen je op je oude dag nog verzorgen, dat is er in onze maatschappij niet meer bij. Maar je hebt er wel plezier en gemak van. Ze zijn immers nuttig voor allerlei hand- en spandiensten. Zelf ben ik altijd blij als mijn kinderen of kleinkinderen klusjes doen die ik zelf niet meer kan doen.’[49] Toen Evert ernstig ziek was, had ze gemerkt hoe fijn het was dat de kinderen én kleinkinderen een deel van haar problemen overnamen: ‘Ze komen gordijnen ophangen, je garage schoonmaken, dingen die natuurlijk ook door anderen worden gedaan, maar toch.’[50] Bij de verhuizing naar het Fruinplantsoen hadden haar kinderen en kleinkinderen weekenden besteed aan het uitpakken van de dozen en het opbouwen van haar boekenkasten.[51]

In haar opvattingen over een toekomstig ouderenbeleid werden verwanten dan ook niet over het hoofd gezien. Tegen haar eigen zonen en dochters zei ze altijd dat je kinderen niet voor nu, maar voor later krijgt. Daar handelde ze zelf ook naar. Nicht Marjet van Zuijlen maakte duidelijk dat ze haar kinderen soms gewoon bestelde. Hilda Verwey-Jonker zag kinderen als het laatste vangnet. ‘Desnoods kun je altijd op hen terugvallen, want er bestaat altijd nog een familiale solidariteit.’[52] Dit had ze indertijd gezien in haar eigen familie en in haar onderzoek voor haar proefschrift. Dat kinderen voor hun ouders hoorden te zorgen zat diep verankerd in Hilda Verwey-Jonkers denken. Het was een vooroorlogse opvatting die dateerde uit een tijd zonder sociale voorzieningen en zonder ouderdomspensioen. Eind twintigste eeuw sloegen Verwey-Jonkers opvattingen over kinderen dan ook niet aan. Met name feministen en sociologen als Mary Niphuis-Nell en Corinne Oudijk vielen haar hard aan op haar standpunten over bevolkingspolitiek. Hilda Verwey-Jonker: ‘Ik heb maar heel weinig instemming verworven en veel oppositie. Milieufanaten willen terug naar vier miljoen inwoners, feministen willen ontplooiing, mensen die op zoek zijn naar racisme verwijten me dat ik buitenlanders tegen wil houden.’[53]

Met haar eerste gewone baan op haar vijfenzestigste en al haar maatschappelijke activiteiten koos Hilda Verwey-Jonker voor een niet gangbare invulling van de laatste levensfase. Dit maakt haar een zilveren pionier. In deze voortrekkersrol zien we een parallel met de rol die zij als gehuwde vrouw vervulde. Zoals ze zich met hand en tand verzette tegen beperkingen die moeders werden opgelegd, zo keerde ze zich als oudere tegen de betutteling. Als grijze panter én als gehuwde vrouw was zij een opvallende verschijning in het publieke leven.

In het publieke domein was zij inmiddels uitgegroeid tot een autoriteit. Haar opmerkelijke en indrukwekkende loopbaan zorgde ervoor dat de media haar op hoge leeftijd veelvuldig wisten te vinden. Ze gaf talloze interviews ter ere van onder meer haar eredoctoraat, de publicatie van haar autobiografie, de oprichting van het Verwey-Jonker Instituut en de Aletta Jacobsprijs die ze op haar 91ste kreeg. Als oudere deskundige vrouw was ze een witte raaf in medialand. Het enkele feit van haar aanwezigheid op de televisie, op de radio en in de krant was roldoorbrekend.[54] Spraakmakend was haar optreden in een programma van de NCRV in januari 1988 waarin ze een pleidooi hield voor bevolkingspolitiek. Omdat ze haar argumenten niet mocht toelichten, liep ze weg uit de live-uitzending.[55] Voor televisiekijkend Nederland kwam dit als een schok en dat was waarschijnlijk precies wat Hilda Verwey-Jonker wilde.

Minder bekend bij een groot publiek waren haar bijdragen aan het vakblad voor de ouderensector, *Senior*. Tussen 1991 en 1994 schreef ze als het ware een openbaar dagboek in de vorm van een veertigtal columns over ervaringen met ouder worden.[56] Uit deze stukken bleek dat met het stijgen van de leeftijd jeugdherinneringen sterker naar voren kwamen en klaarblijkelijk belangrijker werden.[57] Jeugdervaringen werden eerder meestal afgedaan met de beroemde anekdote over haar moeder die pas les mocht gaan geven nadat zij hiervoor toestemming van de minister had gekregen.[58] Maar nu haalde ze herinneringen op aan liedjes van vroeger, de bij hun in huis inwonende grootmoeder en de hittegolven uit 1923 en zelfs die uit 1911.[59] Een enkel stuk blonk uit door fijngevoeligheid, zoals haar column over de euthanasie van haar vader.

Ze schreef zelfs over jarretelles. Hilda Verwey-Jonker liet weten dat ze allergisch was voor knellende kleding omdat ze als kind reformkleding droeg. In plaats van panty's koos ze voor ouderwetse jarretelles. Maar in een lingeriewinkel waren slechts jarretelles met rode en blauwe roosjes te koop en die vond ze niet geschikt voor zichzelf. De serieuze Hilda Verwey-Jonker die naar eigen zeggen weinig sensueel was, schreef nu over zoiets intiems als lingerie. Op het eerste gezicht leek de column dan ook een wat mislukte poging om iets pikants te schrijven. Maar de verwijzing naar reformkleding geeft aan dat hier pijnlijke herinneringen en de verhouding tot haar moeder naar boven kwamen. Als kind stelde haar moeder haar tentoon tot op het verafschuwde reformondergoed aan toe.

Het was Hilda ten voeten uit dat de persoonlijke herinnering werd ingezet voor een politieke boodschap: er zouden weer 'gewone' jarretelles te koop moeten worden aangeboden. Dit paste geheel in de lijn van de meeste andere stukjes van haar hand in *Senior*. Uitzonderingen daargelaten waren het weinig opwekkende berichten: over de slechte bereikbaarheid van crematoria, problemen met het openbaar vervoer voor mensen die slecht ter been waren en telefoonboeken met onleesbaar kleine letters. De techniek zou de menselijke maat kwijt zijn. Al dat 'computergestuurde spul' vond ze maar niets. Stad en land zocht ze af voor een televisie zonder afstandsbediening. Trappen zonder leuning waren haar een doorn in het oog. Zelfs Huis ten Bosch kende geen fatsoenlijke leuningen; Nelson Mandela had moeten steunen op de schouder van zijn vrouw om de treden te beklimmen. En het was ook al zo 'hatelijk' dat caissières bij de supermarkt de klanten een prettig weekend wensten. Oude mensen hebben geen weekend, zo redeneerde ze, die zijn altijd vrij. Maar als de telefoon op zaterdag stukging, kon die pas op maandag worden gerepareerd. Voor iemand die alleen en oud en afhankelijk is van de telefoon, betekende dat heel wat. De gezondheidszorg lag plat in het weekend en de dokter kwam alleen in noodgevallen. Kortom, deze dagen waren helemaal niet prettig voor ouderen.

Dit jeremiëren deed ze bewust. Zeuren had een politieke functie. Het 'geen rekening houden met ons' vond ze een belangrijk probleem. Het getuigde van minachting om bij de vormgeving van voor-

zieningen ouderen over het hoofd te zien en om bijvoorbeeld gebouwen zonder goede trapleuningen te ontwerpen. Mensen die nu de beslissingen namen vonden dat ouderen zich maar moesten aanpassen. Maar die zagen over het hoofd dat het ook in hun eigen belang was dat ze rekening hielden met ouderen, ook vanwege de veranderende demografie. Bovendien, op een dag zouden deze mensen – de vermaledijde babyboomers – zelf oud worden en merken dat de samenleving niet op hen was ingesteld. Met haar opmerkingen had ze het gelijk aan haar kant. Maar haar toon miste doel. Ze had zichzelf altijd verzet tegen stereotypering maar bestendigde nu zelf het beeld van oude zeurkous.

Al na een jaar kreeg Hilda Verwey-Jonker uit haar naaste omgeving te horen dat ze zo aan het 'mopperen en klagen' was in haar columns. Ze had het toch heel wat beter dan generaties voor haar? Maar Hilda Verwey-Jonker wilde de wereld wat laten weten. Ze wilde de vinger leggen op dingen die heel goed anders zouden kunnen. Daarom besprak ze ook wel eens positieve dingen, zoals bijvoorbeeld de treintaxi. Na ruim twee jaar kwam de redactie met kritiek. Met fluwelen handschoenen pakte de redacteur zijn columnist aan. Hij liet weten dat een enkel redactielid 'minder enthousiast' was over haar stukjes, iemand anders viel erover dat in haar jeugd alles veel beter zou zijn. Subtiel vroeg de eindredacteur of ze op wilde passen met 'mopperen en klagen' en iets meer naar de 'doelgroep' toe zou kunnen schrijven. Dit waren beleidsmakers en managers van instellingen voor ouderen. 'Neemt u a.u.b. de kritiek niet zwaar, want zo is ze niet bedoeld. En graag zien we uit naar uw volgende columns!'

De voorzichtigheid hielp de briefschrijver niet. Verwey-Jonker liet hem vrijwel per kerende post weten dat hij nog twee columns zou krijgen. Daarna zou ze stoppen, en wel hierom: 'Uit de kritiek blijkt, dat het nooit tot de redactie doorgedrongen is, dat het nodig is te blijven "zeuren" over het feit, dat er met ouderen in de maatschappij geen rekening wordt gehouden.' Bovendien miskende de redactie volgens Verwey-Jonker het karakter van een column en gaf ze aan niet te weten hoe 'specifiek' te schrijven voor managers van zorginstellingen 'omdat zij niet de enigen zijn die de maatschappij "ouderen vriendelijk" moeten maken'.[60]

De columns lieten zien dat Hilda Verwey-Jonker bijna een dagtaak had aan zelf oud zijn, de ouderdom bestuderen en vervolgens politiek te maken. Hier vielen het publieke en het persoonlijke leven van Hilda Verwey-Jonker samen. Niet eerder maakte ze haar persoon en haar leven zo zichtbaar.

Verguisd en gelauwerd

Gedurende haar lange leven kreeg Hilda Verwey-Jonker veel waardering, maar ze is ook verguisd en kreeg niet altijd de credits voor haar inspanningen. Ze verwierf haar autoriteit in de marge van de macht. Haar sekse, het moederschap én haar kritische opstelling maakten het haar onmogelijk echt prominente posities te bekleden. Op cruciale momenten ontbeerde ze bovendien de steun van machtige mannen in de eigen partij. Het was aan de katholieke Beel te danken dat ze mee kon gaan naar koningin Wilhelmina met de zichtzending van potentiële ministers. Waar de PvdA het liet afweten, gaven invloedrijke vrouwen als Marie Anne Tellegen en Marga Klompé nieuwe impulsen aan haar loopbaan. Zo kon zij dankzij haar intellect, haar enorme gedrevenheid, moed, zelfvertrouwen en niet te vergeten haar flexibiliteit en haar ijzeren gestel uitgroeien tot een toonaangevende vrouw in het publieke domein. Internationale ervaringen lieten Verwey-Jonker zien dat een andere rol voor gehuwde vrouwen mogelijk moest zijn dan wat in Nederland gangbaar was. Haar vorming door vrijzinnig feministische ouders was een pre, maar niet doorslaggevend. Hilda's zus Jo Casimir leidde namelijk een heel ander leven, ook al had zij dezelfde opvoeding en een academische opleiding genoten. Evenals Hilda was zij getrouwd met een directeur van het Philips-Natlab en zij kreeg vijf kinderen.

Waar voor Hilda Verwey-Jonker sekse en het huwelijk obstakels vormden voor een beroepsloopbaan, zorgden opleiding en klassenvoordelen voor een zekere compensatie.[61] Dankzij huishoudelijk personeel kreeg zij tijd tot haar beschikking voor de publieke zaak. Maar ze moest dit wel doen als ware het veredeld vrijwilligerswerk. Ze kreeg meestal alleen een bescheiden onkostenvergoeding, werkte vanuit huis en was verstoken van faciliteiten zoals administratieve onder-

steuning of een academische infrastructuur, zelfs toen het ging om de vertegenwoordiging van de Nederlandse regering bij de Verenigde Naties of het schrijven van een gezaghebbend beleidsrapport in opdracht van de minister. Bij gebrek aan een universitaire inbedding moest zij zich beroepen op het gezag van haar titel en het prestige van de sociologie. Noodgedwongen werd zij een socioloog in de politiek. Paradoxaal genoeg werkte dat uiteindelijk in haar voordeel: op het grensgebied tussen politiek, wetenschap, beleid en bestuur kwam ze het beste tot haar recht.

Haar inzet werd uiteenlopend gewaardeerd. Binnen de sociaaldemocratie vielen afwisselend lof, stilzwijgen en afkeuring haar ten deel. In de jaren dertig gold ze hier als een grote belofte. Ze hoorde tot het intellectuele kader en was een van de zeer weinige vrouwen die doordrongen tot de inner circle van de partij. Ze schreef scherpe analyses over de aantrekkingskracht van het fascisme en gezaghebbende bijdragen over de ontwikkeling van het socialisme. Als enige sociaaldemocraat had ze zitting in de beginselprogrammacommissies uit 1937, 1947, 1959 en 1979, daarnaast vervulde ze vertegenwoordigende functies in de Eindhovense gemeenteraad en de Eerste Kamer. Kritiek kreeg ze omdat ze in de jaren dertig lang vasthield aan het ontwapeningsstandpunt. Door in 1944 het zogenoemde geheime Eindhovense adres te ondertekenen deed ze een – mislukte – greep naar de macht. Deze inschattingsfout gaf haar sociaaldemocratische tegenstanders het wapen in handen om haar op een zijspoor te zetten. Haar inzet voor politieke vernieuwing heeft mede daardoor weinig vruchten afgeworpen.

Na de oorlog brak ze niet echt door in de partij. De combinatie van kritische intellectueel, doorbraaksocialist en een strijdbare vrouw was te veel van het goede. Ze lag slecht bij Drees, Vorrink en Donker, machtige mannen in de partij. Hoewel ze tientallen jaren in partijbladen bleef publiceren, deed de PvdA relatief weinig met Verwey-Jonkers gedachtegoed. Zelfs al was ze voorzitter van het curatorium van het wetenschappelijke bureau van de PvdA, haar autobiografie werd in het tijdschrift van dit bureau niet besproken en na haar dood ontbrak een in memoriam in *Socialisme & Democratie*.

Ook haar inzet voor vluchtelingen en allochtonen kenmerkte zich

door wisselende waardering. Voor de opvang van joodse vluchtelingen en haar moedige verzetswerk ontving ze op 18 maart 1987 de hoogste Israëlische onderscheiding, de Yad Vashem. Dit eerbewijs wordt toegekend aan niet-joden die met gevaar voor eigen leven het leven van een jood hebben gered tijdens de Holocaust. Na de oorlog vertegenwoordigde ze Nederland bij de totstandkoming van de internationale vluchtelingenorganisatie van de Verenigde Naties. Dit werk werd in 1955 beloond met de Nobelprijs voor de Vrede. Op haar 90ste verjaardag werd ze bij de Verenigde Naties geëerd.[62] Haar opvattingen over vluchtelingen werden gezaghebbend doordat ze die op een strategisch moment in de internationale onderhandelingen inbracht. Ook wist ze een bijdrage te leveren aan de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens door aandacht voor weduwes te vragen. Maar door haar principiële opstelling botste ze met het Nederlandse ministerie van Buitenlandse Zaken. Volgens de historicus Ido de Haan inspireerde de 'respectabele inzet' van Hilda Verwey-Jonker de opeenvolgende naoorlogse regeringen tot een ruimer toelatingsbeleid. Daarbij had ze met name oog voor de moeilijke positie van joden in Nederland.[63] In 2004 zette Amnesty International haar op de vijfde plaats van een overzicht van veertig Nederlandse prominenten op het gebied van de mensenrechten.[64]

Ook vanwege haar deskundigheid kreeg ze lof. Haar interventie in de Eerste Kamer en haar rapport over de Ambonezen zorgden voor een kentering in het beleid en waren lange tijd zeer invloedrijk. Dit geldt ook voor haar introductie van het begrip 'allochtoon' in het Nederlandse discours. Daar staat tegenover dat ze met haar kritiek op de multiculturele samenleving weinig weerklank vond. Haar ideeën hierover kwamen te vroeg. Ze was als Cassandra, de zieneres die ongemakkelijke toekomstvoorspellingen deed waar niemand naar wilde luisteren. Feministen bekritiseerden haar oproep om meer kinderen te baren en wezen op het racistische karakter van haar ideeën en ze kreeg geen enkele steun voor haar opvattingen over bevolkingspolitiek. Het was opmerkelijk dat ze aan het einde van haar leven bezorgd was over de teloorgang van de westerse cultuur terwijl ze als jongere nog zo vurig had gepleit voor een radicaal andere, socialistische, samenleving. Terwijl de Nederlandse bevolking steeds verder ontkerke-

lijkte, omarmde zij het vrijzinnig protestantisme en verdedigde ze het christelijke gedachtegoed.

Als socioloog was Hilda Verwey-Jonker in groepen geïnteresseerd en dan vooral in emancipatieprocessen van groepen die over weinig macht beschikten. Omdat zij meer achter dan voor de schermen werkte is haar invloed niet altijd even zichtbaar geweest en op waarde geschat. Als socioloog muntte ze ook het begrip verzorgingsstaat, maar de hoogleraar Piet Thoenes ging met de eer strijken. Haar proefschrift vormt een ander voorbeeld. Ze was de eerste in Nederland die wetenschappelijk onderzoek deed naar armoede en introduceerde het begrip 'armoedegrens'. Later armoedeonderzoek bouwde voort op haar werk. De dissertatie gaf precies de goede argumenten voor een collectieve oudedagsvoorziening op het goede moment en zorgde voor empirische gegevens voor de onderbouwing van de verlenging van de leerplicht en de uitbouw van de sociale zekerheid.[65] Sinds kort besteedt de canon voor sociaal werk Nederland, die het overzicht biedt van de belangrijkste personen en gebeurtenissen in de geschiedenis van het Nederlandse sociaal werk, een van zijn vijftig vensters aan Verwey-Jonker.[66]

In de wereld van beleid en bestuur groeide Hilda Verwey-Jonker uit tot een autoriteit. Achter de gesloten deuren van de SER kon ze uitstekend functioneren. Hier zette ze haar deskundigheid als socioloog strategisch in. Ze hamerde op het verzamelen van feiten en het doen van onderzoek. Daar kreeg ze waardering voor maar met name haar pleidooien voor een verbetering van de positie van vrouwen op de arbeidsmarkt ontmoetten veel kritiek, ook van haar socialistische vakbondsbroeders. Tegendraads als ze kon zijn vond ze gelijk hebben belangrijker dan gelijk krijgen. Ze was wars van modieuze opvattingen en hield niet van gemakkelijke praatjes voor de bühne.

Invloedrijk waren met name haar rapporten over de beroepsarbeid van (gehuwde) vrouwen. Deze verschenen onder auspiciën van de SER en de Commissie Vrouwenarbeid. Juist omdat dit geen academische publicaties waren, maar rapporten waar politiek invloedrijke instellingen achter stonden, kwamen de conclusies terecht in het hart van bestuurlijk en economisch Nederland. Het consequent wijzen op het belang van scholing voor meisjes en het vergroten van de mogelijkheden

van parttime werken is van grote betekenis geweest voor de verruiming van beroepsmogelijkheden van met name gehuwde vrouwen. Deeltijdarbeid voor gehuwde vrouwen was het door Verwey-Jonker gepropageerde ideale poldercompromis waarmee de wensen van vrouwen zelf, de vakbonden en in mindere mate de werkgevers gehonoreerd werden. Deeltijdarbeid werd al snel een succes. Tot op de dag van vandaag is er geen ander land in Europa waar zoveel in deeltijd wordt gewerkt als Nederland.[67]

Verwey-Jonker kleineerde zelf de betekenis van haar wetenschappelijke werk, maar ging er tegelijkertijd prat op socioloog te zijn. Ze gaf er niet veel ruchtbaarheid aan dat ze op 6 mei 1964 tot Officier in de orde van Oranje-Nassau werd benoemd,[68] maar ze was heel blij met haar eredoctoraat. In 1978 ontving ze het eerste eredoctoraat in de sociale wetenschappen van de Erasmus Universiteit in Rotterdam. Weer later werd een onderzoeksinstituut naar haar vernoemd. In 1993 fuseerden de onderzoeksbureaus voor maatschappelijk en opbouwwerk Nimawo en Nimo tot het Verwey-Jonker Instituut. Het bestuur had een prijsvraag uitgeschreven voor een nieuwe naam. Daar rolde vrijwel onmiddellijk die van Verwey-Jonker uit. Het kostte minister D'Ancona vervolgens enige moeite om Verwey-Jonker zelf over de streep te trekken en akkoord te gaan met die naam. 'Ik vond het geen pas geven een instituut te vernoemen naar een nog levend persoon. Waarom? Denk aan al die straatnamen die vroeger naar Lenin waren vernoemd. Na de Koude Oorlog raakte Lenin uit de gratie en zijn ze stuk voor stuk omgedoopt. Dat risico loop je dus,' aldus Verwey-Jonker. Lastig was ook dat ze werd aangesproken op standpunten van het instituut die niet de hare waren, zoals uitgerekend die over de multiculturele samenleving.[69] Ze kreeg post voor het instituut op haar huisadres die niet voor haar was bestemd en werd zelfs aangesproken op benoemingsprocedures en financiële verwikkelingen.

Over de publieke debatten die de SER en het Verwey-Jonker Instituut na haar dood ter nagedachtenis aan haar gedachtegoed organiseerden, zou ze wel zeer te spreken zijn geweest. In deze door vrouwen verzorgde lezingen buigen wetenschappers, politici en beleidsmakers zich over actuele en vernieuwende maatschappelijke thema's. In de geest van de overledene zijn de debatten kritisch en

prikkelend.[70] Het instituut onder leiding van prof. Hans Boutellier functioneert als een onafhankelijk onderzoeksinstituut voor maatschappelijke vraagstukken. Dat deze instelling het belangrijk vindt dat wetenschappelijke dienstverlening bijdraagt aan sociale participatie van burgers en dat gezocht wordt naar duurzame oplossingen voor actuele maatschappelijke kwesties, is geheel in de geest van Verwey-Jonker.[71]

De betekenis van Verwey-Jonker lag ook op het terrein van de ouderenemancipatie. Tijdens haar leven bleef de politieke invloed van ouderen beperkt. Problemen rond bijvoorbeeld pensioenen en AOW-leeftijd zijn nog steeds even actueel als onopgelost. Maar Hilda Verwey-Jonker had wel invloed op het denken over ouderen en een verouderende samenleving. Haar vernieuwende en soms controversiële opvattingen zorgden voor opmerkelijke bijdragen aan het maatschappelijke debat. Sterk in haar analyses was het brede perspectief, haar oog voor nieuwe rollen die ouderen kunnen vervullen en de aandacht voor armoede en sekseverschillen. Als grijze panter had ze geen machtige beweging van de grond gekregen maar als zilveren pionier speelde ze een spraakmakende rol in de voorhoede. Haar latere werk over ouderen werd klagerig en oversteeg nauwelijks het niveau van de petite histoire. Ze realiseerde zich te weinig hoezeer dat haar reputatie beschadigde; ze had beter kunnen stoppen na haar vijfentachtigste.

Echte erkenning voor haar inzet voor vrouwenemancipatie kreeg ze pas aan het einde van haar leven, in 2000, dankzij de toekenning van de Aletta Jacobsprijs. Deze prijs wordt iedere twee jaar door de Groningse Universiteit uitgereikt aan een vrouw die zich verdienstelijk heeft gemaakt op het terrein van de vrouwenemancipatie. Als geen ander had Verwey-Jonker een voortrekkersrol vervuld op dit gebied, aldus het juryrapport.[72] Verwey-Jonker genoot intens van het eerbetoon.[73] Het leverde een golf aan publiciteit op in de landelijke pers. Memorabel is een mooie foto van de lange premier Wim Kok die letterlijk door zijn knieën moest om de kleine jubilaris te feliciteren.

Ze kreeg de prijs vanwege haar voorbeeldfunctie, omdat ze een vrouw was die zich bewust was van de rol die sekse in haar loopbaan speelde en vanwege haar academische vorming. In deze prijs kwam waardering tot uitdrukking voor het feit dat zij voor veel vrouwen een

rolmodel was. Oud-voorzitter van de Tweede Kamer Jeltje van Nieuwenhoven en oud-burgemeester van Utrecht Annie Brouwer noemden haar als inspirerend voorbeeld. Tegelijkertijd liet ze mannen zien dat vrouwen over de kwaliteiten beschikken om deel te nemen aan de politiek en het openbaar bestuur. Met haar optreden en haar publicaties slechtte ze zo drempels voor andere vrouwen. Ze was zich er terdege van bewust dat ze daarmee een grote verantwoordelijkheid droeg, want een fout die zij maakte zou andere vrouwen aangerekend worden.

De jury van de Aletta Jacobsprijs waardeerde haar – terecht – onder veel meer vanwege haar grote inzet voor het afschaffen van de handelingsonbekwaamheid van gehuwde vrouwen en haar activiteiten in de SER die in 1975 tot de Wet gelijke beloning voor mannen en vrouwen leidde.[74] Deze erkenning voor haar voortrekkersrol voor vrouwen kwam erg laat. Hilda Verwey-Jonker had nooit een goede aansluiting gevonden met de feministen van de zogenoemde tweede golf. Het Jaar van de Vrouw, 1975, vond ze eerder een belediging dan een aanmoediging.[75] Wat haar dwarszat was dat deze vrouwen de verworvenheden uit de periode 1917-1967 bagatelliseerden, het tijdvak waarin Verwey-Jonker en haar generatiegenoten zich inzetten voor vrouwenemancipatie. Verwey-Jonker liet niet na erop te wijzen dat er vooral dankzij het grote aantal ongehuwde vrouwen in dit tijdvak veel was gebeurd. Zelf had zij vooral voor gehuwde vrouwen veel weten te bereiken.[76] Om te onderstrepen hoe belangrijk ze het vond dat recht werd gedaan aan de ervaringen van haar generatie, stelde ze het prijzengeld van tienduizend gulden ter beschikking voor het schrijven van een biografie over Liesbeth Ribbius Peletier of Marie Anne Tellegen.[77]

'Women who behave well seldom don't make history,' stelde historicus Mineke Bosch.[78] Hilda Verwey-Jonker liet zich door geen verboden, conventies, praktische bezwaren of gedragsregels tegenhouden en verwierf veel lof maar ook misprijzen voor haar inzet. Juist omdat ze dwars kon zijn verlegde ze de spreekwoordelijke steen in de rivier. Maar haar kritische opstelling bemoeilijkte tegelijkertijd een grote politieke carrière. In de marge van de macht, buiten de schijnwerpers, kon ze wel autoriteit opbouwen. Zo maakte ze geschiedenis en zo

Hilda in haar werkkamer in haar woonhuis te Utrecht. Op de achtergrond is een portret te zien van Evert. Deze foto is gemaakt ter gelegenheid van een reportage over honderd jaar sociaaldemocratie in 1994. Ze liet zich achter haar typemachine fotograferen, omdat ze veel boeken en artikelen heeft gepubliceerd.

schreef ze zichzelf vervolgens de geschiedenis in met haar autobiografie. Daarmee liet ze zich heel onbescheiden tot over haar dood gelden.

'Strijdbaar tot het einde van haar leven'[79]

Totdat het echt niet meer ging, kort voor haar dood, hield Hilda Verwey-Jonker zich bezig met de wereld. Het is tekenend voor haar *open mind* en haar grenzeloze interesse voor de samenleving dat zij na haar negentigste meer belangstelling kreeg voor Europa en milieuvraagstukken. Ze bleef adviseren, lezingen geven en publiceerde in landelijke dagbladen tot het niet meer kon. Het nieuws volgde ze op de voet. Dit bleek bijvoorbeeld toen ze in 1998 deelnam in een panel ter gelegenheid van de feestelijke herdenking van de grote Tentoonstelling over Vrouwenarbeid van een eeuw geleden. Hilda Verwey-Jonker was de enige deelnemer die 's ochtends de krant had gelezen en kon reageren op het actuele nieuws.[80]

Tot op het laatst bleef ze recalcitrant. Zo kantte ze zich tegen het voorstel van de Adviesraad voor het Wetenschaps- en Technologiebe-

leid (AWT) in 2000 om 'Verwey-Jonker-hoogleraarsplaatsen' in te stellen. Naar analogie van de Van der Leeuw-hoogleraarsplaatsen voor jongeren, zouden er Verwey-Jonker-leerstoelen voor vrouwen moeten komen. Het idee hierachter was een grotere kritische massa vrouwelijke professoren kweken die als rolmodel voor (vrouwelijke) studenten zouden fungeren. Tegelijkertijd waren er zo meer vrouwen beschikbaar voor besluitvormings-, beoordelings- en selectiecommissies. De ondervertegenwoordiging van vrouwen in de wetenschap – op internationale lijstjes bungelde Nederland onderaan met slechts 5 procent vrouwelijke hoogleraren – zou zo aangepakt kunnen worden.

Het ligt voor de hand te veronderstellen dat Hilda Verwey-Jonker verheugd zou zijn over dit advies, maar het tegendeel was het geval. De Adviesraad had verzuimd haar van het voornemen in kennis te stellen. Een woedende Verwey-Jonker klom in de pen en liet weten 'dat ik Uw uitnodiging om mijn naam aan nog in te stellen hoogleraarsplaatsen niet wil aanvaarden'. Ze vond het al lastig genoeg dat er een instituut naar haar was vernoemd en was er niet van overtuigd dat 'de terecht geconstateerde' achterstand aan hoger personeel aan de universiteiten gecorrigeerd zou kunnen worden door de instelling van 'nog meer feministische hoogleraarschappen. Er zijn mij al te veel vrouwenstudies aan de gang.' En als uitsmijter: 'Tijdens mijn werkzame leven heb ik betrekkelijk weinig activiteiten ontplooid in de academische wereld, maar vooral in de journalistiek en de politiek. Ik heb ook geen werk geleverd van een hoog wetenschappelijk gehalte. Wat dat betreft had U beter aan de geplande posten de naam kunnen verbinden van Mw. Dr. Marga Klompé, die behalve onze eerste vrouwelijke minister, ook een briljant scheikundige is geweest.'

De vrouwenstudieswereld reageerde bij monde van dr. Els Veenis, verbonden aan het vrouwennetwerk van de Utrechtse universiteit. Hilda Verwey-Jonker was geabonneerd op het tijdschrift van het netwerk, *Pandora*. Dat getuigde toch op zijn minst van enige belangstelling voor wat er gaande was. Els Veenis: 'Overigens vinden wij dat u wel degelijk uw sporen heeft verdiend in de wetenschap en niet alleen in de politiek en journalistiek. We zijn er trots op dat u een beetje "van ons" bent, als abonnee van Pandora.' De media berichtten over het incident. De voorzitter van de AWT, dr. Veltman, ging diep door het stof.

In een lange, handgeschreven brief bood hij uitgebreid zijn excuses aan. Haar 'zorgvuldige afwegingen' hadden de Adviesraad in een 'deemoedige houding' gebracht. Hij ondertekende met 'uw dienstwillige dienaar'. De leerstoelen kwamen er niet, een gemiste kans.[81]

Illustratief voor haar houding is ook het proces dat ze in 1998 bij de Raad voor de Journalistiek tegen de NRC aanspande nadat de redactie een ingezonden brief van haar ingrijpend had ingekort. Onder de ietwat misleidende titel 'Dankzij onze goede koninginnen krijgen we nog geen republiek' kwam ze tot de conclusie dat we zonder monarchie uit zouden komen bij een gekozen president met weinig macht en veel invloed. Een elderly statesman kortom. Voordat ze bij die conclusie was aanbeland, had ze via een lang betoog haar eigen ervaringen met de vorstinnen uiteengezet. Ze verhaalde over haar republikeinse opvoeding en het grote respect dat ze voor koningin Wilhelmina had gekregen. Ze ging in op de rol van de koningin tijdens de oorlog en vervolgde over Juliana en Beatrix. Al deze koninginnen had zij persoonlijk leren kennen en ze gaf aan als feministe en als vrouw 'dol op royalty' te zijn.

Vervolgens keek ze door een republikeinse bril naar Prinsjesdag. Het ceremonieel vertoon kon niet door de beugel. Ze schreef er op een voor haar doen populaire manier over: 'En, ik moet zeggen, er was veel dat me ergerde. Al die gehuurde manegepaarden, met die verklede boerenzonen er naast of er op.' De 'protserige' gouden koets. 'De Koningin, die in een glitterjurk op een onderwijzerstoontje een uittreksel voorleest van de regeringsverklaring, die we allemaal al kenden. (...) Kunnen we nu echt niet een stijlvoller en moderner scenario bedenken voor de opening van de Staten-Generaal?' Dat er zo weinig republikeins verzet was tegen deze gang van zaken, was te danken aan de 'droomfabriek' met 'producten zoals Diana, Marilène en Emily'. Dat waren 'aardige, intelligente en beschaafde vrouwen' en dat was heel wat anders dan wat er te zien was in republieken: 'Terwijl op beeldschermen van bevriende republieken geld- en publiciteitszuchtige snolletjes rondwandelen, die alleen maar belangstelling trekken, omdat ze een oversekste president hebben verleid.' Ze ondertekende met de woorden: 'Mevrouw H. Verwey-Jonker, is onlangs negentig jaar geworden, maar ze heeft nog wel een goed geheugen.'

De redactie van de NRC hanteerde resoluut het rode potlood in de bijdrage. Het stuk werd met tweederde ingekort en daarna geplaatst. De auteur was hiervan niet in kennis gesteld, en die liet het er niet bij zitten. Hilda Verwey-Jonker schreef een protestbriefje naar de NRC maar dat werd niet geplaatst. De volgende stap was een klacht bij de Raad voor de Journalistiek. Ze meende dat op 'een onfatsoenlijke manier, en in strijd met de journalistieke gedragsregels' was gehandeld. Het getuigde van 'gebrek aan journalistiek fatsoen'. Ze voelde zich 'beledigd', alsof ze zich in het republikeinse kamp had begeven. De Raad gaf haar vervolgens gelijk. Ingezonden brieven over 'gevoelige materie' zoals het koningshuis hadden niet drastisch mogen worden ingekort en gepubliceerd zonder toestemming van de auteur. De Raad ging echter niet mee in de klacht dat de strekking van het artikel was veranderd en dat de essentie was aangetast.

In plaats van tevreden te zijn met de uitslag, mopperde Hilda Verwey-Jonker door. In een interview met haar nicht Marjet van Zuijlen in *Opzij* kwam ze erop terug. Ze had het idee dat ze serieuzer zou zijn genomen als ze een man was geweest. Nicht en oudtante kwamen tot de conclusie dat ze haar bij de Raad voor de Journalistiek maar een 'zeurderig oud mens' vonden. Dat schoot Van Ammerlaan, een van de leden van die raad en betrokken bij de zitting waar Verwey-Jonker haar verhaal deed, in het verkeerde keelgat. Hij liet Marjet van Zuijlen iets heel anders weten: 'Ik ben inmiddels ruim zeven jaar lid van de raad en ik heb maar zelden een zitting meegemaakt waarbij iemand zo veel indruk heeft gemaakt als mevrouw Verwey.' Ook van de kant van de NRC was er 'met diep respect' naar haar geluisterd. 'We waren allen zeer onder de indruk van haar prachtige betoog van misschien wel twintig minuten, zo uit het hoofd vanaf een paar steekwoorden "op de achterkant van een sigarendoosje". En dat voor iemand van negentig! Ik herinner mij nog goed dat wij na afloop van de zitting in de raadkamer nog steeds in ademloze bewondering, bijna als uit één mond jubelden: "Wat een fan-tas-tisch mens!"'[82]

Enkele maanden later stuurde Hilda Verwey-Jonker NRC *Handelsblad* een nieuwe ingezonden brief toe, over de monarchie. Het stuk werd – uiteraard – gepubliceerd. Ditmaal benadrukte Verwey-Jonker dat we 'binnen afzienbare tijd allemaal burgers worden van de Ver-

enigde Staten van Europa, een nieuwe Grote Mogendheid met een eigen Grondwet en een eigen regering aan het hoofd en ongetwijfeld een eigen president'. Ze verwachtte dat de Europese vorsten dan met eervol ontslag konden gaan dan wel met pensioen. Ditmaal ondertekende ze met 'Mevrouw dr. H. Verwey-Jonker, sociologe'.[83] Het stuk had een onverwacht gevolg: ze kreeg tot tweemaal toe een uitnodiging om toe te treden tot het Republikeins Genootschap.

Hilda Verwey-Jonker zette zich achter de typemachine en schreef het Genootschap een brief. Aan de onregelmatige aanslag en de doorhalingen is te zien dat het typen haar moeite kostte en dat ze niet meer automatisch mooie volzinnen kon schrijven. Maar mild was ze niet geworden. Ze poeierde de republikeinen af en trad niet toe tot hun gezelschap: 'Ik ben inderdaad republikein, maar op totaal andere gronden dan ik van tijd tot tijd hoor en zie verkondigen. (...) Ik heb nu drie koninginnen meegemaakt, soms van nabij – en steeds geconstateerd, dat zij met grote plichtsbetrachting hun onmogelijke functie vervulden en gelaten hun gebrek aan normale rechten en privacy ondergingen. Ik heb ook getracht met een verwijzing naar de komende besprekingen over de politieke structuur van de Europese Gemeenschap een weg aan te wijzen, waar langs Nederland en de andere leden, die nog monarchieën zijn op een rustige en waardige manier republieken zouden kunnen worden. Ik hoop dat onze regering daar de nodige stappen voor zal nemen.'

Het zou ook niet goed te begrijpen zijn geweest als Hilda Verwey-Jonker tot het Republikeins Genootschap was toegetreden. Ze had veel waardering voor de vorstinnen. Tijdens de oorlog had ze Wilhelmina leren waarderen. Juliana kende ze nog uit haar studententijd en Juliana had in 1954 acte de présence gegeven bij de herdenking van de oprichting van de Vereniging voor Vrouwenkiesrecht. Hilda was op dat moment presidente van de jubilerende organisatie. Toen de spanningen hoog opliepen ten tijde van de zogenaamde Greet Hofmans-affaire, ging Verwey-Jonker met andere vrouwelijke parlementariërs spreken met minister-president Drees. In 1979 was het Verwey-Jonker die koningin Juliana interviewde ter gelegenheid van haar zeventigste verjaardag. Anton Koolhaas maakte een documentaire van het gesprek. Die ging vervolgens met een koninklijk gala in première in

Theater Tuschinski in Amsterdam evenals in vijftig andere theaters. Verwey-Jonker wist de vorstin de geëmotioneerde uitspraak te ontlokken dat zij zeer verontwaardigd was over het feit dat de geboorte van een koninklijke mannelijke nakomeling met zo veel meer ceremonieel vertoon gepaard ging dan de komst van een prinses. Met zo'n verbintenis met de monarchie was het amper denkbaar dat zij tot het Republikeins Genootschap zou toetreden.[84]

In de toekomstvisioenen van de monarchie speelde Europa een cruciale rol. Hieruit bleek hoe invloedrijk en belangwekkend zij het proces van de Europese eenwording vond in haar laatste levensjaren. Zij zag de potentie en consequenties van de samenwerking. Naast Europa trad ze in het voetspoor van Evert door grotere belangstelling te tonen voor milieuvraagstukken. Na de tegenstelling tussen arbeid en kapitaal wacht ons die tussen groen en groei, voorspelde ze. En groen ging boven groei, zo luidde kernachtig haar boodschap in een van haar laatste interviews. Haar ideeën kon ze echter niet meer uitwerken. Eigenlijk hoorde ze nu meer thuis bij GroenLinks, maar ze wilde de PvdA niet verlaten, zei ze in een interview.[85] Ondanks al haar kritiek was ze de partij ook in moeilijke tijden trouw gebleven. Ook nu ze een nieuwe toekomstvisie had, wilde ze het lidmaatschap niet opzeggen.[86]

Langzaam maar zeker werden Hilda's mogelijkheden om zich voor de wereld in te zetten, ingeperkt. In 1991 was de auto de deur uit gegaan. Haar kinderen haalden opgelucht adem. Hoewel Hilda zelf meende goed te kunnen autorijden, oordeelden zij daar anders over. Omdat ze zo klein was, had ze een slecht overzicht over de weg. Ze kon nauwelijks in de zijspiegels kijken en dat leverde in de loop der jaren heel wat blikschade op. De auto werd door het openbaar vervoer vervangen, met de nodige zeurderige columns in *Senior* als gevolg. Toen reizen per bus of trein niet meer ging, gebruikte ze taxi's of haalden en brachten de kinderen hun moeder met de auto. Dochter Lydia herinnerde zich een middag waarop haar moeder in de Amsterdamse Rode Hoed met Pim Fortuyn had gedebatteerd. Het klikte tussen de twee dwarse geesten. Na afloop bood Pim Hilda een lift naar Utrecht aan. Dat sloeg ze niet af. Dochter Lydia, die haar naar huis zou brengen, kon onverrichter zake terug naar Zaandam. Lydia: 'Moeder is inderdaad in een grote Amerikaanse auto, met chauffeur en twee hondjes voorin de auto,

naar huis gebracht. Pim Fortuyn en Moeder achterin. Zie je het voor je?'[87]

Op haar 92ste moest ze een uitnodiging voor een lezing afslaan omdat ze niet meer bij machte was trappen te lopen. Maar ze wilde de congresorganisator wel een boodschap meegeven. Ze drukte professor Keman op het hart aandacht te besteden aan de 'Europeisering', 'dit proces verdient onze volle aandacht'. Op veel terreinen moesten processen van aanpassing en integratie plaatshebben en 'hierover wordt in Nederland niet eens nagedacht!' Ze hoopte dat hij deze opmerking kon overbrengen tijdens het congres.[88]

Afgaande op haar persoonlijk archief, was een 'strijdbare brief' die ze zomer 2003 aan Ruud Koole stuurde, haar laatste bemoeienis met de wereld. Ze liet hem weten dat het vinden van een antwoord op het neoconservatisme van Balkenende en Zalm de grote opgave voor de PvdA voor de komende vier jaar zou zijn.[89] Hiermee was de cirkel rond. De vrouw die haar publieke optreden ooit was begonnen als gepassioneerd socialist en die later meer op afstand kwam te staan van de partij, besteedde haar laatste schrijven aan haar visie op de toekomst van de sociaaldemocratie. Voor zover bekend trad ze voor het laatst naar buiten op 10 december 2003. Ze woonde toen de oratie bij van een van haar Dommelhuisjongens, Fred Grünfeld.[90]

Ondertussen waren diverse naaste familieleden en vrienden gestorven. Dommelhuisjongen Frits Schwarz op 29 september 1998, haar broer Jan een jaar later op 24 juli, zwager Henk Casimir op 4 mei 2000 en vriendin Tineke Hefting in maart 2002. Een jaar eerder was op 96-jarige leeftijd Hilda's oude schoolvriendin Gerda van Asselt overleden. Op het laatst van hun leven hadden ze intensief contact. Hilda zocht Gerda iedere zondag op. Ze stonden op dezelfde manier in het leven, waren beiden socialist en vrijzinnig protestant en hadden het verheffingsideaal hoog in het vaandel. Dat ze beiden klein waren schiep een extra band. Na haar pensioen ging Gerda onderzoek doen naar buitenlandse seizoensarbeiders onder begeleiding van Ger Harmsen. Gerda van Asselt woonde samen met haar moeder, met wie ze een nauwe band had. Haar moeder werd maar liefst 110 jaar. Aardig is de anekdote waarbij de dochter liet weten verstek te moeten laten gaan bij een vergadering omdat zij de boodschappen voor de

106de verjaardag van haar moeder moest inslaan. Het was dan ook Hilda die de overlijdensadvertentie ondertekende namens haar vrienden en zij was degene die sprak op haar begrafenis.[91]

Terwijl Hilda's vriendenkring kleiner werd en haar lichaam haar steeds meer beperkingen oplegde, bleef haar geest helder. Op het bedankkaartje dat haar kinderen na haar crematie stuurden, drukten ze niet voor niets de volgende regels af: 'Gelukkig was moeder tot op hoge leeftijd in een goede geestelijke conditie, al was ze lichamelijk niet meer zo mobiel; het weerhield haar er niet van haar uitgesproken mening veelvuldig te uiten. Wij zullen haar dan ook als een strijdbare vrouw in herinnering blijven houden.'[92] Op het laatst bleef er eigenlijk alleen nog maar een hoofd over, aldus dochter Lydia. Maar wel een hoofd dat knap lastig kon zijn. Zo wilde Hilda in haar eigen flat blijven wonen, ook toen dat niet meer verantwoord was. Het was onmogelijk haar op andere gedachten te brengen. Het idee om naar een verzorgingshuis te moeten en tussen dementerende bejaarden terecht te komen, was voor Hilda onverdraaglijk. Dus bleef de trouwe huishoudelijke hulp mevrouw Van Veelen, inmiddels ook de officiële pensioengerechtigde leeftijd gepasseerd, drie keer per week langskomen. De kinderen sprongen in, tot ook dat niet meer ging. Er moest extra zorg komen. Dat vond Hilda Verwey-Jonker maar niets. Deze voorzieningen waren voor andere mensen bedoeld, niet voor haar. Zij had immers kinderen en kon zich hulp financieel goed permitteren? Maar Maarten, Lydia en Sybrich zetten door. De thuishulp kwam, een aantrekkelijke Antilliaanse jongeman. Ondanks al haar mooie woorden over emancipatie schrok ze. Dit wilde ze niet. Maarten Verwey: dat was eigenlijk te veel van het goede, én een man als verzorger én dan ook nog eens een Antilliaan. Maar de nieuwe thuishulp wist haar vertrouwen te winnen en had geduld met haar. Op het einde was zij als was in zijn handen.

Het laatste krantenknipsel in het persoonlijk archief dateerde van 19 februari 2004 en de laatste aantekening in haar agenda is van 24 april 2004. In hanenpoten staat daar '10 u Marion'.[93] Toen moest Hilda Verwey-Jonker de wereld loslaten. De laatste weken van haar leven kon ze alleen nog maar in bed liggen. Halverwege de junimaand werd ze naar het ziekenhuis overgebracht. Daar stierf ze op 23 juni 2004. Het leven was langzaam maar zeker uit haar weggeëbd. Een week la-

ter volgde een drukbezochte crematie. Er waren meer dan driehonderd mensen. Haar dochter Lydia en de kleinkinderen Maisa en Wendy spraken, Dan Kampelmacher en Anneke Ribberink hielden een toespraak en Jeltje van Nieuwenhoven vertegenwoordigde de stem van de partij. Haar oudste zoon Maarten was ceremoniemeester. De as werd later boven zee uitgestrooid. Er hoefde niets meer van haar over te blijven.

Epiloog

Vrouwen mogen niet vechten

Na haar dood hoefde er niets van Hilda Verwey-Jonker over te blijven; haar as werd verstrooid. Maar in haar autobiografie leefde zij wel degelijk verder. Het kind dat mens wilde worden, had zelf bepaald hoe zij herinnerd moest worden: als vrijzinnig protestant, socialist, socioloog, (gehuwde) vrouw, deskundige op het gebied van vluchtelingenvraagstukken, feminist en last but not least als oudere. Haar autobiografie riep veel vragen op die om meer onderzoek vroegen. Zo viel op hoe bescheiden ze was over de eigen prestaties. Was die terughoudendheid wel terecht? Uit het overzicht van haar wapenfeiten blijkt dat die bescheidenheid misplaatst was en zelfs potsierlijk. Waarom dan toch die bescheidenheid? Bovendien is het schrijven van een autobiografie per definitie een teken van uiterste onbescheidenheid, zeker gelet op het feit dat Nederland geen traditie kent van politici die hun memoires aan het papier toevertrouwen. Waarom zou Hilda Verwey-Jonker haar leven en haar politieke opvattingen aan de wereld kenbaar willen maken als ze echt bescheiden was? Dit riep ook de vraag op naar het genre. Was *Er moet een vrouw in* niet eerder een autobiografisch manifest dan een terugblik op het eigen leven?

Een andere vraag ging over emotie en ratio. In *Er moet een vrouw in* liet Hilda Verwey-Jonker zich vooral kennen als een rationele vrouw die op nuchtere en afstandelijke wijze over een leven schreef dat ogenschijnlijk weinig moeilijkheden had gekend. Maar enkele kleinere opmerkingen in de autobiografie ondermijnden dat beeld. Was Hilda wel 'de vleesgeworden rationaliteit'[1] en waarom bleven emoties zozeer buiten beeld? Ten slotte sprong de thematische aanpak van *Er*

moet een vrouw in in het oog. Die was zeker opmerkelijk voor een socioloog die hechtte aan het historisch perspectief en voor iemand die altijd keek naar fasen in maatschappelijke ontwikkelingen. De thematische aanpak riep de vraag op of een chronologische benadering niet een ander verhaal zou opleveren.

Het effect van de thematische aanpak was dat de persoonlijke en professionele ontwikkeling van Hilda Verwey-Jonker niet goed uit de verf kwam. De manier waarop Verwey-Jonker over haar uiteenlopende politieke, maatschappelijke en wetenschappelijke posities schreef leverde een tamelijk statisch groepsportret op van een vrouw die als het ware was opgebouwd uit verschillende Hilda's. Hierdoor kreeg de wisselwerking tussen de persoon en de gebeurtenissen in de samenleving weinig reliëf. Uit het hier gepresenteerde levensverhaal blijkt hoeveel dynamiek er zat in het spel met (publieke) identiteit. Afhankelijk van tijd en omstandigheden koos Hilda Verwey-Jonker steeds weer andere posities en identiteiten. Voor de oorlog was ze een gepassioneerde socialist, in de jaren vijftig zou ze zich steeds meer als een afstandelijke socioloog gaan opstellen. In de autobiografie is die wisseling van posities onzichtbaar. Hierdoor levert de chronologische benadering een nieuwe kijk op het leven van Verwey-Jonker op, een die ook laat zien dat Hilda Verwey-Jonker zich op enkele cruciale momenten aanpaste omdat ze te maken kreeg met conflicten en uitsluiting.

Een van de belangrijkste verschuivingen vond plaats in 1932. Vanwege haar huwelijk, beginnend moederschap en verhuizingen naar Groningen en Eindhoven kon ze de door haar zo gewenste journalistieke carrière niet voortzetten, zelfs niet als afgestudeerd socioloog. Getrouwde vrouwen waren in de jaren dertig van de vorige eeuw door maatschappelijke conventies en expliciete beroepsverboden uitgesloten van vrijwel alle betaalde arbeid. Maar dankzij het toekennen van het kiesrecht in 1917 en 1919 werden politieke posities voor vrouwen wel toegankelijk. Strategisch, maar ook omdat ze niet veel keuze had, koos Hilda voor de politiek en nam zitting in de gemeenteraad in haar woonplaats. In de SDAP kon ze haar talenten ontplooien en wist ze midden jaren dertig door te dringen tot de inner circle van de partij. Alles wees erop dat er voor haar een grote toekomst in de sociaaldemocratie in het verschiet lag.

Na verloren conflicten en confrontaties met partijgenoten over politieke vernieuwing in 1945 wijzigde Hilda Verwey-Jonker haar koers opnieuw ingrijpend. Ze kwam steeds meer op afstand van de PvdA te staan en ontpopte zich tot een behartiger van vrouwenbelangen, een deskundige op het terrein van internationale vluchtelingenvraagstukken en een prominent bestuurder in de overlegeconomie. In haar laatste levensfase merkte ze hoe 'slordig' met 'bejaarden' werd omgegaan en ze ging vervolgens vooral de belangen van ouderen bepleiten. Door van rol te wisselen slaagde ze erin in het publieke domein invloedrijk te blijven. Het karakteriseert Verwey-Jonker dat ze met deze tegenslagen om kon gaan en van de nood een deugd wist te maken.

Over de moeilijkheden waarmee ze in haar leven te maken had gekregen, liet ze echter niet veel los liet in haar autobiografie. Door haar thematische aanpak konden die ook buiten beeld blijven. Ze schreef bijvoorbeeld wel over haar hulp aan de joodse vluchtelingen, maar niet over haar moeizame strijd met Donker over politieke vernieuwing. Dat is opvallend, omdat Verwey-Jonker in een kritische recensie over het proefschrift van de politicoloog Hella van de Velde over de intrede van vrouwen in de politiek schreef dat ze hier de biografische benadering miste. Een biografische aanpak zou volgens haar voor een beter begrip kunnen zorgen voor de obstakels die vrouwen moesten overwinnen om in de parlementaire democratie een plek te verwerven.[2] Maar uitgerekend in haar eigen biografie liet ze de kans liggen dit thema uit te diepen.

Terwijl in de autobiografie een overwegend rationele vrouw aan het woord was, kwam uit het biografisch onderzoek een Hilda tevoorschijn die drift en woede kende. Het onderzoek naar de jaren twintig en dertig liet een gepassioneerde socialist zien die in haar publicaties grote emoties liet zien. In haar publicaties haalde ze fel uit naar de SDAP, die zich meer om interne partijverwikkelingen bekommerde dan om de toekomst van het socialisme. Reeds als jonge student daagde ze de partijleiding uit. Ze liet zich zien in de partij en profileerde zich als intellectueel en jongere.

Hoe anders opereerde Hilda Verwey-Jonker in de jaren vijftig en zestig! Ze verrichtte haar werk toen grotendeels achter de coulissen: bij de Verenigde Naties, in een belangenorganisatie, bij de Eerste Kamer

en vooral achter de gesloten deuren van de SER. Haar optreden werd zakelijk en beheerst. Ze onderbouwde haar standpunten grondig door te verwijzen naar wetenschappelijk onderzoek, internationale verdragen, feiten en cijfers en buitenlandse ervaringen. Die veranderingen in stijl werden zelfs gereflecteerd in haar uiterlijk voorkomen, materialiseerden zich als het ware in haar uiterlijk.[3] Ze ging haar lippen stiften en verving de losse jurken uit de socialistische jeugdbeweging door op maat gemaakte mantelpakjes en hoeden.

Deze dynamiek bleef in de autobiografie volkomen onzichtbaar en roept de vraag op waardoor Hilda Verwey-Jonker van een strijdlustige socialist veranderde in een zakelijke bestuurder die opging in een eindeloos vergadercircuit. Om inzicht te krijgen in dit proces wil ik kijken naar de wisselwerking tussen (parlementaire) politieke cultuur en opvattingen over vrouwelijk en mannelijk gedrag.

Nadat het vrouwenkiesrecht in 1917 was bemachtigd, kwamen vrouwen slechts zeer langzaam en moeizaam in de Kamer. Eind jaren zestig maakten ze nog geen 10 procent uit van de Tweede Kamer. Hiervoor zijn allerlei verklaringen gegeven, zoals het feit dat vrouwen slechter waren opgeleid en toegerust voor dergelijke functies. Ook is gewezen op de maatschappelijke rolverdeling, die maakte dat de meeste vrouwen hun tijd en energie aan huishouden en moederschap gaven. Vrouwen moesten meer moeite doen om aan te tonen dat ze wel bekwaam waren.[4] Maar voor Hilda Verwey-Jonker ging dit allemaal niet op. Zij was uitstekend toegerust en gemotiveerd voor een rol in de parlementaire politiek. Ze had tijd genoeg voor de politiek en was in intellectueel opzicht de meerdere van de meesten van haar mannelijke collega's. Toch kon zij politiek niet doorbreken en kwam bij toeval, vanwege een tussentijds overlijden, in 1954 in de Eerste Kamer. De partijleiding had een direct verkiesbare plaats voor haar steeds weer weten te blokkeren, ondanks het feit dat de PvdA in haar programma beweerde voor gelijke kansen voor vrouwen en mannen te zijn. Om die discrepantie te begrijpen moet ook naar de parlementaire cultuur worden gekeken en de manier waarop vrouwen in het publieke domein politiek konden bedrijven.[5]

Het optreden in de Tweede Kamer kan worden gezien als een geri-

tualiseerd gevecht in een publieke ruimte waarin deelnemers met woorden, gedrag, theatrale elementen en inzet van hun hele persoon een overwinning op tegenstanders proberen te behalen.[6] Dat parlementaire politiek strijd was werd zelfs letterlijk in hout en steen gematerialiseerd in de oude zaal van de Tweede Kamer waar de leden van de regeringspartijen en de oppositie recht tegenover elkaar zaten. Toeschouwers keken vanaf een balkon op de debatterende partijen neer. De architectuur van de arena creëerde zo een natuurlijke tegenstelling die de discussie stimuleerde. Een parlementariër merkte hierover op dat in de oude zaal 'de geur van wilde beesten' hing.[7]

Het parlement had zich in de negentiende eeuw ontwikkeld van een plek waar heren van stand in een debat met elkaar naar de waarheid zochten tot een arena waarin politieke partijen vooral voor de belangen van hun achterban opkwamen. Doordat vrouwen lange tijd uitgesloten waren van vertegenwoordigende functies in de politiek, werden de spelregels van de parlementaire democratie vooral door mannen ontworpen. Alleen mannen kregen ook de mogelijkheid om zich te kwalificeren voor het parlementariërschap. Toen in de negentiende eeuw het kiesrecht werd uitgebreid en steeds grotere groepen mannen toegang tot het parlement kregen, werden politici in spe speciaal geschoold om goed te kunnen debatteren. Vrouwen mochten niet deelnemen aan deze trainingen, ze mochten hooguit af en toe toekijken.[8] Deze vorm, mannen die met elkaar strijden voor een publiek, ligt diep verankerd in de West-Europese cultuur. In toernooien, duels en tot in de boksring aan toe vinden al eeuwenlang geritualiseerde gevechten tussen mannen plaats.

Voor vrouwen is een vergelijkbare traditie niet aanwijsbaar. Vrouwen horen niet te vechten voor een publiek. Leger en politie zijn lange tijd mannenbolwerken geweest. Pas sinds eind twintigste eeuw vervullen vrouwen gevechtsfuncties in het leger en hanteren zij wapens in dienst van de politie. Uit de wereld van de sport zijn eveneens talrijke voorbeelden te vinden waaruit blijkt dat vechten voor een publiek als onvrouwelijk wordt beschouwd. Boksen is alleen voor mannen een olympische sport en damesworstelen is dat pas sinds 2004.[9] Zelfs optreden voor een publiek is lange tijd als problematisch beschouwd, zoals alleen al blijkt uit het feit dat een publieke vrouw staat voor een

prostituee. Iets over de vooroordelen waarmee vrouwen te maken kregen die in de eerste decennia van de twintigste eeuw in het openbaar politiek bedreven, werd blootgelegd in een vergadering van de Verenigde Naties in 1948. De voorzitter gaf aan dat een vrouw die in het openbaar sprak, door hem als publieke vrouw werd gezien en hij voelde zich daarbij niet gehinderd door de aanwezigheid van drie vrouwen, onder wie Eleanor Roosevelt en Hilda Verwey-Jonker. Uit de privésfeer treden en optreden voor publiek raakte aan oneerbaar gedrag.

Het is niet voor niets dat vrouwen in de negentiende en twintigste eeuw pas met de grootste moeite een relatief bescheiden rol in het publieke domein wisten te verwerven. De vrouwen die het kiesrecht opeisten worstelden met de vraag hoe zij zich in het publieke domein konden uiten. Ze organiseerden zich in verenigingen die via manifestaties en petities van zich lieten horen en vertoonden zich op straat in grote optochten met vaandels. In Nederland bleek de Nationale Tentoonstelling voor Vrouwenarbeid in 1898 een gouden greep: de tentoonstelling bleek een effectieve en maatschappelijk acceptabele manier voor vrouwen om in het openbaar te treden en politieke wensen op tafel te leggen. Deze manier van zich manifesteren maakte vrouwen zichtbaar, maar was tegelijkertijd niet echt bedreigend voor de bestaande orde. De meer militante aanpak van een aantal Engelse suffragettes was dat wel. Dit gedrag kon in Nederland rekenen op afkeuring, zelfs in vrouwenkiesrechtkringen. Een beschaafde manifestatie was tot daaraan toe, maar de suffragettes overschreden grenzen. Deze opvatting werd versterkt door een in de negentiende eeuw ontstane traditie waarin vrouwelijke heroïek steeds meer met moederlijkheid werd geassocieerd. Vrouwen werden niet om hun wilskracht vereerd, maar om hun vermogen zich weg te cijferen voor anderen. Dit verdraagt zich slecht met in het openbaar opkomen voor je rechten.[10]

Maar vrouwen konden nog zo veel optochten organiseren, uiteindelijk moesten mannen het vrouwenkiesrecht bevechten in het parlement. De eerste vrouwen die vervolgens in de Kamer kwamen moesten zich staande houden in een cultuur die niet aansloot bij wat voor vrouwen passend werd gevonden. Om de sociaaldemocratische voorman Vorrink te citeren: 'Vrouwen zijn toch eigenlijk niet geschikt voor de politiek.'[11]

Niet alleen in het parlement, ook in politieke partijen moesten vrouwen strijd leveren. Op het moment dat vrouwen het kiesrecht kregen, speelden politieke partijen een hoofdrol in de parlementaire democratie. Voordat een volksvertegenwoordiger in de volle openbaarheid in de Tweede Kamer kon worden gekozen, moest hij of zij in de eigen politieke partij naar boven zijn gekomen. De strijd om de gunst van de partijgenoten was een andere dan die om de gunst van de kiezers; het gevecht in de partij vond meer achter dan voor de schermen plaats. Wie via een socialistische partij politiek wilde bedrijven, had bovendien te maken met een partij die van nature strijd hoog in het vaandel had staan. De socialisten stonden immers niets minder dan de internationale klassenstrijd voor. Volgens de Duits-Italiaanse socioloog Michels leek de partijorganisatie van de sociaaldemocraten in de eerste decennia van hun bestaan nog het meeste op de organisatie van het leger, een mannenbolwerk bij uitstek waar het gevecht centraal staat. Ook wees hij op de nauwe linguïstische verwantschap tussen het leger en de sociaaldemocratie.[12] Deze strijdcultuur en de voorstelling van het parlementaire werk als een geritualiseerd gevecht voor een publiek verdragen zich slecht met wat in de twintigste eeuw voor vrouwen als acceptabel gedrag werd beschouwd en verklaren zo ook waarom de entree van vrouwen in de Kamer zo moeizaam en zo langzaam is verlopen.

Deze bewering roept tegelijkertijd de vraag op hoe vrouwen dan wel de politieke arena binnenkwamen. Hiervoor lijkt de politicoloog Jantine Oldersma, die onderzoek deed naar de entree van vrouwen in adviesraden, een bruikbare verklaring te hebben gegeven. Zij kwam tot de conclusie dat vrouwen niet vechtend maar sluipend de adviesraden zijn binnengekomen.[13] Door niet te veel nadruk te leggen op zichzelf, achter de schermen te werken, niet te veel accent te leggen op vrouwelijkheid en door een zekere bescheidenheid c.q. onzichtbaarheid.[14] Iets vergelijkbaars lijkt zich ook in het parlement te hebben afgespeeld. Vrouwen kwamen eerder op kousenvoeten binnen dan met tromgeroffel, omdat dit laatste niet geaccepteerd zou worden. Tromgeroffel hoort bij krijgers en bij een gevecht horen emoties. Wie het gevecht aangaat, maakt zich breed en probeert de tegenstander te imponeren met machtsvertoon. Dat gedrag werd niet geaccepteerd van

vrouwen.[15] Die moesten een andere stijl kiezen om te overleven in de publieke arena. Zij bleven meer bescheiden en vooral meer achter in plaats van voor de schermen opereren.

Het ingetogen gedrag van vrouwen had vergaande consequenties en keerde zich ook tegen hen. Door zich kleiner te maken dan ze waren, werden hun prestaties namelijk niet op waarde geschat. Daardoor kon het lijken dat ze niet zo competent waren als mannen. Ook voor de geschiedschrijving heeft dit gevolgen gehad. Suze Groeneweg bijvoorbeeld, de eerste vrouw in de Tweede Kamer, is bijna helemaal vergeten. Dit patroon van binnensluipen werd pas doorbroken toen tijdens de jaren zestig en zeventig van de twintigste eeuw een nieuwe generatie feministen naar voren kwam en rechten ging opeisen. Deze generatie koos een andere stijl van politiek bedrijven. Joke Smit zette hier de toon door te stellen dat vrouwen een 'vechthouding' nodig hadden. Deze stijl kreeg veel kritiek. *Waarom moeten strijdende vrouwen zo grof zijn?* luidt de toepasselijke titel van een proefschrift over de rol van de media en de zogenaamde tweede feministische golf.[16]

Wat zegt dit alles over Hilda Verwey-Jonker? In 1945 ging zij openlijk het gevecht aan om politieke vernieuwing en deed een greep naar de macht. Als jonge intellectueel was het nog wel mogelijk om, gesteund door een groep mannelijke geestverwanten, binnen de partij voor opschudding te zorgen. Dat veranderde toen zij steeds machtiger en bedreigender werd met haar inzet voor politieke vernieuwing, het bezoek aan koningin Wilhelmina en het openlijk uitdagen van tegenstanders. Die houding werd van een man wel geaccepteerd maar van een vrouw niet. Andere mannelijke politieke vernieuwers konden na de oorlog wel carrière maken via hun partij, maar de leiding van de PvdA bleef blokkades opwerpen voor Hilda Verwey-Jonker. Ze was te kritisch en te strijdbaar voor een vrouw. In 1947 raakte ze bovendien haar vooraanstaande rol in de diplomatieke wereld kwijt toen ze openlijk haar afkeuring uitte. In de jaren vijftig zien we dan ook dat Hilda Verwey-Jonker een andere stijl van werken koos en opereerde op een manier die voor vrouwen in de politiek effectiever bleek en beter aansloot bij de tijdgeest. Wanneer ze meer achter de schermen bleef en zakelijk optrad, bleek ze uiterst doeltreffend te kunnen functioneren.

Hilda Verwey-Jonker had haar succesvolle optreden in de jaren vijf-

tig mede te danken aan een kleine groep prominente vrouwen die pioniers waren in de politiek en het 'insluipen' beheersten. Voorbeelden waren de eerste vrouwelijke staatssecretaris Anna de Waal, sociaaldemocratisch bestuurslid Liesbeth Ribbius Peletier, de chef de cabinet van koningin Wilhelmina Marie Anne Tellegen, Kamerleden zoals de freule Wttewaall van Stoetwegen en minister Marga Klompé. Zij verzilverden het veertig jaar oude vrouwenkiesrecht. Waar Hilda Verwey-Jonkers moeder zich had ingezet voor het vrouwenkiesrecht, zorgde haar dochter er mede voor dat dit kiesrecht ook werd benut om de positie van vrouwen te verbeteren via de parlementaire weg. Deze periode wordt dan ook terecht beschouwd als een 'mijlpaal in de politieke geschiedenis van de gelijkberechtiging van mannen en vrouwen in Nederland'.[17]

Deze pioniers vertoonden grensoverschrijdend gedrag en het lijkt erop dat dit pas werd geaccepteerd als ze dit compenseerden door hun sekse te ontkennen dan wel zichzelf klein en/of onzichtbaar te maken.[18] Dit blijkt bijvoorbeeld uit de memoires van freule Wttewaall van Stoetwegen[19] en het optreden van Marie-Anne Tellegen en Liesbeth Ribbius Peletier. Marga Klompé gaf zelfs een persconferentie waarin ze haar sekse bagatelliseerde. Ze moesten zich beheersen om geaccepteerd te worden en hun emoties onder controle houden. Hun uiterlijk deed ertoe; het was zaak niet al te opvallend te zijn.

De autobiografie van Verwey-Jonker is een illustratie par excellence van de spagaat die pioniers als Verwey-Jonker moesten maken. Enerzijds vertoonden zij als vrouwen van hun generatie grensoverschrijdend gedrag door politiek actief te zijn, anderzijds moesten ze hun ambities en prestaties bagatelliseren. Ze moesten tegelijk bescheiden en onbescheiden zijn en zowel zichtbaar als onzichtbaar zijn. Precies dat laat *Er moet een vrouw in* zien. De autobiografie is bescheiden en onbescheiden tegelijk.

Hilda Verwey-Jonker was een representant van een generatie socialisten die niet meer blind geloofde in de komst van het socialisme maar haar hoop vestigde op wetenschappelijke kennis en planning. Als eerste afgestudeerde socioloog fungeerde ze als ambassadeur voor de nieuwe beroepsgroep van de sociale wetenschappers die haar kennis

wilde aanwenden in beleid en bestuur vanuit de pretentie van een maakbare wereld. Hierin ging Verwey-Jonker ver. De economie moest beheersbaar worden, sociale groepen konden worden geconstrueerd en zelfs haar eigen leven was tot op zekere hoogte maakbaar. Ze plande bewust haar kinderen. Niet genoeg kan worden benadrukt hoe wezenlijk het was voor vrouwen van haar generatie om invloed uit te kunnen oefenen op het aantal en het moment waarop ze kinderen kregen omdat het mogelijkheden gaf meer ambities dan het moederschap te vervullen.

Zoals Hilda Verwey-Jonker de samenleving wilde construeren, zo creëerde ze om strategische redenen nieuwe publieke en professionele identiteiten voor zichzelf. Maar het spel dat zij met haar (publieke) identiteit speelde was niet onschuldig. De inzet was hoog. Het ging immers ook over overleven in het publieke domein, over de strijd tussen buitenstaanders en gevestigden en over de moeite die het haar als buitenstaander moet hebben gekost om in mannenwerelden een plek te veroveren. Maar die emoties mochten niet worden getoond, want een rationele en verstandige opstelling was nodig om geaccepteerd te worden als vrouw in de politiek. In de jaren vijftig, toen een zakelijk-bestuurlijke stijl overheerste, waren grote emoties niet gewenst, zeker niet voor vrouwen. En een strijdlustige vrouw was beslist niet acceptabel.[20] Ook dit komt in de autobiografie van Verwey-Jonker tot uiting; ze liet maar weinig emoties zien en haar optreden als vechtjas bleef grotendeels buiten beeld.

Maakbaarheid kende haar grenzen. Aan het einde van haar leven moest Verwey-Jonker erkennen dat het ontstaan van emancipatiebewegingen niet te voorspellen was. Daarmee zei ze indirect dat de samenleving maar tot op zekere hoogte maakbaar was. En waar zij zelf speelde met haar identiteit, moest ze haar klein-zijn accepteren. Bovendien moest ze haar strategieën bijstellen: ze wilde de wereld veranderen maar leerde dat een al te strijdbare houding zich tegen haar keerde. Hilda Verwey-Jonker had genoeg strategisch inzicht om daar rekening mee te houden.

Ze publiceerde haar autobiografie op een moment dat er slecht naar haar werd geluisterd. Haar kritiek op de multiculturele samenleving en haar oproep de vergrijzing aan te pakken leken aan dove-

mansoren gericht. Waar zij eerder haar opvattingen effectief via bestuurlijke kanalen naar voren had kunnen brengen, restte haar nu slechts het papier. Ze moet zich terdege bewust zijn geweest van de eindigheid van haar leven en de beperkte mogelijkheden om haar boodschap de wereld in te krijgen. Daarom zette ze haar eigen leven in om gehoord te worden en schreef een autobiografie terwijl zij eigenlijk liever over zichzelf zweeg. De strijdbare intellectueel wisselde daarom herinneringen aan haar leven af met politieke boodschappen over de toekomst van het socialisme, de emancipatiebewegingen, het denken over beleid, het migratievraagstuk, het vluchtelingenprobleem, de integratie van de Molukkers, de vrouwenbeweging tot en met de ouderenemancipatie en sociale gerontologie aan toe.[21] De paradox van de bescheiden autobiografie valt zo nog beter te begrijpen. Het boek is niet alleen een autobiografie in de zin van een tekst waarin de naam van de auteur dezelfde is als die van de verteller en de hoofdfiguur, maar kan ook als een politiek testament worden beschouwd, oftewel als een autobiografisch manifest. Opnieuw wordt hier de meerwaarde van de chronologische aanpak zichtbaar. Door te kijken naar het moment waarop en de maatschappelijke constellatie waarin *Er moet een vrouw in* werd gepubliceerd, worden nieuwe motieven om dit boek te schrijven en publiceren zichtbaar.

Na de gebeurtenissen in het annus horribilis 1945 ging Hilda Verwey-Jonker zich verstandelijker en beheerster gedragen, maar op hoge leeftijd liet ze het scherm van beheerstheid vaker vallen. In het maatschappelijk debat kon ze uithalen en daagde ze uit met controversiële standpunten. In haar autobiografie lukte het ook niet altijd om de emoties onder controle te houden. Het door haar beschreven 'zeer traumatische' incident waarbij haar moeder de bloemen van een net aangeschafte hoed afhaalde was veelzeggend. Ook op een ander moment liet ze in haar autobiografie zien dat het toch allemaal niet was meegevallen. Waar ze ietwat stoer schreef dat ze er vrijwel nooit last van had gehad dat ze vrouw was, zei het aan Henriette Roland Holst ontleende motto van het boek iets anders. Zei dit niet iets over wie zij ten diepste was?

O het schijnt wel schoon te leven
als de grenzen worden verwijd,
maar het is geen geluk te komen
in een kentering van den tijd
en een vrouw te zijn geboren –.

Ten slotte. Hilda Verwey-Jonker was een gedreven, onafhankelijke geest voor wie inhoud en principes op de eerste plaats kwamen. Ze was een intelligente en moedige vechtjas die onverschrokken handelde wanneer het leven van mensen in nood was, maar ze kon haar gedrag ook aanpassen wanneer dat nodig was voor de goede zaak. Een pionier die visionair, wars van de waan van de dag, dwars zonder scherpslijperij en flexibel bewegend tussen de wereld van wetenschap en politiek excelleerde op het snijvlak van onderzoek, beleid en bestuur. Ze had het in zich in de politiek een vooraanstaande rol te vervullen, maar toen dat niet lukte ook het vermogen van de nood een deugd te maken. Met haar strijdlustige inslag kwam ze het beste tot haar recht achter de schermen van de macht in naoorlogs polderend Nederland. Hier fungeerde ze dankzij talrijke publicaties en de deelname aan eindeloos veel vergaderingen bijna onzichtbaar, maar wel invloedrijk, als het desem in het deeg van de maatschappij.[22] Over haar leven schreef ze een braaf boek, dat een misplaatste bescheidenheid tentoonspreidde. Via deze tekst wilde ze een gehoor vinden voor haar politieke boodschappen; ze zette het in als een onzichtbaar wapen in haar strijd voor een betere wereld. Dat maakt *Er moet een vrouw in* als bron niet gevaarlijk, maar juist interessant!

Verantwoording

De overlijdensadvertentie van Hilda Verwey-Jonker legde de kiem voor een nieuw verhaal over haar leven. Nadat ik haar nalatenschap had ingezien, kreeg ik op soms welhaast magische wijze toegang tot bronnen en fondsen die mij in staat stelden nieuw onderzoek te verrichten. Ik heb ervan genoten om mij enkele jaren te kunnen buigen over haar rijke en veelzijdige leven. Het werd nooit saai. Het werk van Verwey-Jonker is zo divers is dat ze me bleef uitdagen om verder te denken. Hilda's leven roept vragen op die niet alleen in wetenschappelijk opzicht relevant zijn, maar ook raken aan actuele maatschappelijke problemen. Het feit dat zij het beste kon functioneren in relatieve onzichtbaarheid maakte het lastig om grip op haar te krijgen. Dat maakte het onderzoek tegelijkertijd moeilijk én spannend.

Dat het werk in archieven afgewisseld kon worden met interviews, maakte dat gepaste distantie tot de hoofdpersoon op een goede wijze kon worden gecombineerd met nabijheid. Enkele ontmoetingen zorgden voor bijzondere momenten in het onderzoeksproces. Toen ik worstelde met vragen over Bep Denneboom, onderduikster bij de Verweys, dook haar zoon Zeev Bachrach out of the blue op een feestje op. Hij hielp me niet alleen het levensverhaal van zijn moeder te reconstrueren, maar ook zocht hij naar correspondentie in Israël en vertaalde brieven uit het Hebreeuws die zich in het Yad Vashemarchief in Jeruzalem bevonden. Niet licht zal ik ook de bioloog dr. Van Noordwijk-van Veen vergeten die mij geëmotioneerd vertelde hoe ze begin jaren vijftig werd ontslagen toen men op de universiteit ontdekte dat ze getrouwd was en hoe belangrijk het was dat Hilda Verwey-Jonker deze onrechtvaardigheid had aangepakt. Ze drukte me op het hart het verhaal over haar generatie vrouwen te vertellen.

Zowel interviews en beeldmateriaal als teksten vormden het rijke bronnenmateriaal voor dit boek. Voor het eerst kon worden geput uit het persoonlijk archief van Hilda Verwey-Jonker en uit diverse particuliere collecties. Kopieën van een deel van het materiaal uit de particuliere collecties zullen t.z.t. aan het IISG beschikbaar worden gesteld. Daarnaast is gebruikgemaakt van archieven van instellingen waarvoor Verwey-Jonker actief was, zoals onder meer de SER, het ministerie van Buiten-

landse Zaken en het Koninklijk Huis Archief. Ook zijn archieven geraadpleegd van personen met wie zij heeft samengewerkt zoals het archief van Willem Drees en Marie Anne Tellegen, de chef de cabinet van de koningin. Een volledig overzicht is in deze verantwoording opgenomen.

De ruim driehonderdvijftig publicaties van Hilda Verwey-Jonker zelf vormen een andere belangrijke bron. Deze zijn in de bibliografie opgenomen. Daarnaast gaf zij vele interviews aan kranten, radio en weekbladen; een selectie is in deze dissertatie opgenomen. Een deel van de radio-interviews zijn getranscribeerd en deze teksten zullen t.z.t. aan het IISG ter beschikking worden gesteld. Van Anneke Ribberink, Barbara Henkes en Janneke Jansen heb ik geluidsbanden in bruikleen gehad met interviews die zij met haar hebben afgenomen voor wetenschappelijk onderzoek. Verder heb ik voor dit boek veel mensen gesproken die Hilda Verwey-Jonker hebben gekend; een aantal – waaronder drie van haar kinderen, haar zus en haar nicht – zijn voor dit boek uitgebreid geïnterviewd. Anneke Ribberink, die veel materiaal heeft verzameld en onderzoek heeft gedaan naar Hilda Verwey-Jonker, heeft dit genereus in bruikleen gegeven voor dit proefschrift. De kinderen van Hilda Verwey-Jonker hebben persoonlijke correspondentie ter beschikking gesteld en hun fotoalbums laten zien. Deze beelden vormden een belangrijke inspiratiebron tijdens het onderzoeksproces.

Voorts is er veel secundaire literatuur over de sociaaldemocratie en het bevrijde zuiden waarin de rol van Hilda Verwey-Jonker expliciet aan de orde komt. Ook over de opkomst van de sociologie en de uiterst moeizame en langzame entree van vrouwen in de Nederlandse parlementaire politiek bestaat literatuur waarin Verwey-Jonker genoemd wordt. Over Hilda Verwey-Jonker zelf zijn enkele wetenschappelijke publicaties verschenen. Anneke Ribberink, Barbara Henkes, Corinne Oudijk en Regina Hommes schreven respectievelijk over haar betrokkenheid en inzet voor de sociaaldemocratie in de jaren dertig, haar armoedeonderzoek, haar betrokkenheid bij emancipatievraagstukken en haar werk en positie als socioloog.[1]

Ondanks het overvloedige bronnenmateriaal en de literatuur zijn er witte of grijze plekken. Er is bijvoorbeeld weinig persoonlijke correspondentie bewaard gebleven. Over haar gezinsleven en haar huwelijk komen we niet veel te weten. Sommige archieven leverden beperkingen op wat betreft toegankelijkheid, zoals het archief van Teleac en de VPRO. Over een invloedrijke adviesraad als de SER zijn slechts deelstudies beschikbaar en over de geschiedenis van de vrouwenbeweging in de twintigste eeuw wordt node een wetenschappelijk overzichtswerk gemist.

Een specifiek aandachtspunt was dat de belangrijkste bron over de kindertijd Hilda's eigen herinneringen waren. Op latere leeftijd sprak ze in interviews over de jeugdjaren en ze schreef erover in haar autobiografie en in columns.[2] In navolging van Douwe Draaisma ga ik ervan uit dat op hoge leeftijd de herinneringen aan de jongste jaren scherper worden, het zogenaamde reminiscentie-effect.[3] Daarom neem ik deze terugblikken op de jeugdjaren als bron serieus. Uit deze herinneringen is een coherent en consistent verhaal te destilleren dat bovendien spoort met uitspraken van familieleden en gegevens uit andere bronnen.

Noten

Proloog. 'Wie bent u ten diepste?'

1 De titel van de proloog komt uit een brief van Bert Barends aan Hilda Verwey-Jonker d.d. 13 juni 1988. Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (voortaan IISG), Archief Hilda Verwey-Jonker (voortaan HVJ), inv.nr. 2. 'Mens' is afkomstig uit het dossier peuteruitspraken. IISG, HVJ, inv.nr. 14.

2 Duyvendak en De Haan (red.), *Maakbaarheid. Liberale wortels en hedendaagse kritiek van de maakbare samenleving*. Maakbaarheid wordt in deze bundel in navolging van Van Tienen opgevat als 'de mogelijkheid om met voorbedachten rade wat aan de samenleving te veranderen'. Duyvendak en De Haan, 168.

3 Romein, *De biografie*, 204-205.

4 Tjarda Harmsma, '"De juiste vrouw op de juiste plaats" en niet: "omdat er een vrouw in moet"', *Voorwaarts*, 1 oktober 1988, 8-11. Het gaat hier naar alle waarschijnlijkheid om de biografie over Stuuf Wiardi Beckman. Wijne, *Stuuf Wiardi Beckman*.

5 Mededeling Ribberink aan auteur d.d. 9 april 2010. In 2005 besloot Ribberink zich niet langer alleen te richten op Verwey-Jonker, maar door te gaan met haar internationale onderzoek naar vrouwelijke politieke leiders.

6 Oudijk, 'Hilda Verwey-Jonker, pleitbezorgster voor emancipatie', 92.

7 Verwey-Jonker, *Er moet een vrouw in. Herinneringen aan een kentering in de tijd*, 24-25.

8 Mededeling Anneke Ribberink.

9 Verwey-Jonker, *Er moet een vrouw in*, 25.

10 Brief Bert Barends aan Hilda Verwey-Jonker d.d. 13 juni 1988. IISG, HVJ, inv.nr. 2.

11 De belangrijkste recensies waren: Harmsma, 'De juiste vrouw op de juiste plaats', *Voorwaarts*, 1 oktober 1988; Bart Tromp, 'Er moet een vrouw in', *Het Parool*, 10 september 1988; Wouter Gortzak, 'Bewogen, bescheiden en standvastig', *Intermediair*, 17 februari 1989; Christien Brinkgreve, 'De geschikte vrouw', *NRC Handelsblad*, 29 oktober 1988; Bart van Heerikhuizen, 'Hilda Ver-

wey: strijdbaar en omstreden', *de Volkskrant*, 29 oktober 1988; John Jansen van Galen, 'Gesloten', *HP/De Tijd*, 10 september 1988; Ina Brouwer, 'Sociologisch onderzoek naar het eigen leven. De onverzettelijke bescheidenheid van Hilda Verwey-Jonker', *Vrij Nederland*, 8 oktober 1988; Bert Barends, 'Er moet een vrouw in. Autobiografie van Hilda Verwey Jonker', *Tijd en Taak*, 19 november 1988; Karin Sanders, recensie, *Mens en Maatschappij* 64 (1989) 198-199; Josine Blok, recensie, *BMGN* 105 (1990) 478-479; Hendrik Brugmans, 'Vrouw van formaat', *Op het kruispunt* 30 (1989) 1-3; IJda Blum, recensie, *Remonstrants Weekblad*, 26 november 1988. Daarnaast publiceerden kranten en tijdschriften aankondigingen of zeer korte besprekingen. *Opzij* drukte een voorpublicatie af.

12 Brief Bert Barends aan Hilda Verwey-Jonker d.d. 13 juni 1988, IISG, HVJ, inv.nr. 2.

13 Verwey-Jonker, 'Dertig jaar sociaal reformisme', *Socialisme & Democratie* (1954) 37-39, aldaar 37.

14 Verwey-Jonker, *Er moet een vrouw in*, 40, 129. 'Traumatische ervaring' staat op p. 40, het citaat 'lijdensweg' op p. 129.

15 Barends, 'Er moet een vrouw in', *Tijd en Taak*, 19 november 1988.

16 Voor de ontwikkeling van de definities en het genre van de autobiografie, zie Smith en Watson, *Reading Autobiography*. Zie ook Huisman, *Publieke levens. Autobiografieën op de Nederlandse boekenmarkt 1850-1918*. Hier is de definitie van Huisman overgenomen. Huisman, *Publieke levens*, 28. Hier wordt onder een manifest verstaan: 'a proof, a piece of evidence, a public declaration or proclamation, usually issued by or with the sanction of a sovereign prince or state, or by an individual body or body of individuals whose proceedings are of public importance, for the purpose of announcing past actions and explaining the reasons or motives for actions announced as forthcoming'. Smith, 'Autobiographical Manifestos', 435.

17 Verwey-Jonker, *Er moet een vrouw in*, 24, 227, 249.

18 Renders, 'De biografische methode'.

19 Hier wordt gebruikgemaakt van de analyse van politicoloog Mieke Verloo. In haar oratie betoogde zij dat veel onderzoek naar ongelijkheid zich richt op dubbele ongelijkheden en dat nog weinig onderzoek is gedaan naar mensen die op de verschillende dimensies van ongelijkheid tegenovergestelde machtsposities innemen. Verloo, 'Intersectionaliteit en interferentie'; Verloo, *Intersectionaliteit en interferentie. Hoe politiek en beleid ongelijkheid behouden, bestrijden en veranderen*.

1 Leven en dood

1 Bibeb, 'Hilda Verwey-Jonker', *Vrij Nederland*, 20 april 1974.
2 Goekoop-de Jong van Beek en Donk, *Hilda van Suylenburg*; Bank en Van Buuren, *1900*, 503-521.
3 www.groenehartarchieven.nl/voorouders/k2bev/107497546.
4 Verwey-Jonker, *Er moet een vrouw in*, 31-33.
5 Jeanette Bos, Ongepubliceerd en geautoriseerd vraaggesprek met mevrouw Hilda Verwey-Jonker, d.d. 24-6-1982, IISG, HVJ, inv.nr. 60.
6 Verwey-Jonker, *Er moet een vrouw in*, 31-34.
7 Feestrede, IISG, HVJ, inv.nr. 14.
8 Verwey-Jonker, 'De verhalen van mijn grootmoeder', *Senior* 12 (1993) nr. 12, p. 11.
9 Bosch, *Het geslacht van de wetenschap*, 104-109, 196.
10 Verwey-Jonker, *Er moet een vrouw in*, 35-36.
11 Rede, uitgesproken bij de crematie van Lena Westerveld, IISG, HVJ, inv.nr. 14.
12 http://goes.rcv.nl/burgerlijkestand.
13 Verwey-Jonker, *Er moet een vrouw in*, 29, 30, 38, 42, 43.
14 Met dank aan de heer en mevrouw Schuit die mij in mei 2007 welkom heetten in dit huis en mij de geschiedenis van hun woning en tuin uit de doeken deden.
15 Hilda Vewey-Jonker, 'Een jeugd in Zwolle', *Zwols Historisch Tijdschrift* 10 (1993) 96-98, aldaar 96. Interview met Jo Casimir; Bos, Vraaggesprek mevrouw Hilda Verwey-Jonker, IISG, HVJ, inv.nr. 60.
16 Brief van J.C. Jonker d.d. 20-1-1980 aan de heer en mevrouw Reinink-Somers, IISG, HVJ, inv.nr. 14; 'Zwolle vroeger en nu', *Zwolse Koerier*, 21 maart 1978.
17 Verwey-Jonker, 'Een jeugd in Zwolle', 97; Verwey-Jonker, *Er moet een vrouw in*, 38.
18 Rede, uitgesproken bij de crematie van Lena Westerveld, IISG, HVJ, inv.nr. 14.
19 Ribberink, *Hilda Verwey-Jonker en de SDAP*, 4.
20 Interview Jo Casimir.
21 Bos, Vraaggesprek Hilda Verwey-Jonker, IISG, HVJ, inv.nr. 60; Verwey-Jonker, *Er moet een vrouw in*, 31, 45. De citaten zijn uit het interview met Bos.
22 Verwey-Jonker, *Er moet een vrouw in*, 39-40.
23 Ribberink, *Hilda Verwey-Jonker en de SDAP*, 4; Verwey-Jonker, 'Een jeugd in Zwolle', 97.
24 Interview Jo Casimir en Maarten Verwey.
25 Interview Jo Casimir.
26 Bibeb, 'Hilda Verwey-Jonker'; Bleich en Steenhuis, 'Iedere generatie moet alles opnieuw bevechten', *De Groene Amsterdammer*, 9 maart 1983.
27 *Punch. Drie generaties over 75 jaar VARA-geschiedenis*. Radiointerview door Mi-

chel Simons d.d. 30 oktober 2000, Radio 5; Verwey-Jonker, *Er moet een vrouw in*, 54.
28 Interview Jo Casimir.
29 Bibeb, 'Hilda Verwey-Jonker'.
30 Rede, uitgesproken bij de crematie van Lena Westerveld, IISG, HVJ, inv.nr. 14.
31 Verwey-Jonker, *Er moet een vrouw in*, 39, 44-45.
32 Bos, Vraaggesprek mevrouw Hilda Verwey-Jonker, IISG, HVJ, inv.nr. 60.
33 Stukken betreffende de lagere en de middelbare school, IISG, HVJ, inv.nr. 6.
34 Bos, Vraaggesprek mevrouw Hilda Verwey-Jonker, IISG, HVJ, inv.nr. 60.
35 De Vos, *Leven en denken van Gerardus Horreüs de Haas*. Het citaat is afkomstig van p. 88.
36 Stukken betreffende de lagere en de middelbare school, IISG, HVJ, inv.nr. 6. Verwey-Jonker, *Er moet een vrouw in*, 44.
37 Bos, Vraaggesprek mevrouw Hilda Verwey-Jonker, IISG, HVJ, inv.nr. 60; Interview Jo Casimir.
38 Bibeb, 'Hilda Verwey-Jonker'.
39 Interview Jo Casimir.
40 IISG, HVJ, inv.nr. 6.
41 Introductie bij de inventaris van het archief van de NJN: www.iisg.nl/archives/en/files/n/10862929full.php#bioghist (geraadpleegd op 22 februari 2010).
42 Introductie bij de inventaris van het archief van de NBAS. www.iisg.nl/archives/en/files/n/10764566full.php#bioghist (geraadpleegd op 22 februari 2010).
43 De citaten zijn van Ger Harmsen, aangehaald bij Ribberink, *Hilda Verwey-Jonker en de SDAP*, 4.
44 Verwey-Jonker, 'Een jeugd in Zwolle', 97; Ribberink, *Hilda Verwey-Jonker en de SDAP*, 3-4.
45 Interview Lydia Snuif-Verwey.
46 Ribberink, *Hilda Verwey-Jonker en de SDAP*, 2.
47 Bibeb, 'Hilda Verwey-Jonker'; Bos, Vraaggesprek mevrouw Hilda Verwey-Jonker, IISG, HVJ, inv.nr. 60.
48 Rede, uitgesproken bij de crematie van Lena Westerveld, IISG, HVJ, inv.nr. 14.
49 Interview Jo Casimir.
50 Zwolsche Courant, 27 december 1922.
51 Verwey-Jonker, 'Euthanasie', *Senior* (januari 1994) nr. 1, p. 5.
52 Ibidem, 5.
53 Interview Jo Casimir.
54 Bibeb, 'Hilda Verwey-Jonker'.
55 Rapporten van de Rijks Hoogere Burgerschool te Zwolle, IISG, HVJ, inv.nr. 6.
56 Interview Lydia Snuif-Verwey.
57 Verwey-Jonker, 'Euthanasie', 5.

58 Tochtenboek, privébezit Jo Casimir.
59 Bos, Vraaggesprek mevrouw Hilda Verwey-Jonker, IISG, HVJ, inv.nr. 60.
60 Van Eijl, *Vrouwen in de slag om arbeid 1898-1940*, 38-46, 374. Van Eijl wijst er wel op dat de tellingen een geflatteerd beeld vertonen en dat de werkelijke cijfers hoger moeten liggen.
61 Brief G.J. de Vries aan Hilda Verwey-Jonker d.d. 13 mei 1976, IISG, HVJ, inv.nr. 1.
62 www.parlement.com, geraadpleegd 22 januari 2007.
63 Zie bijvoorbeeld Bos, Vraaggesprek mevrouw Hilda Verwey-Jonker, IISG, HVJ, inv.nr. 60; Bibeb, 'Hilda Verwey-Jonker'; Boonstra, 'Een feministe pur sang', *Groninger Dagblad*, 26 februari 2000; Bleich en Steenhuis, 'Iedere generatie moet alles opnieuw bevechten'; Bukman, 'Ik denk dat er ook een recht op ongeluk bestaat', *HP/De Tijd*, 22 juli 1994; Vuijsje, 'Tante Hilda vindt dat ik moeder moet worden', *Opzij*, april 1999; Koelewijn, 'Niemand was jaloers, iedereen vond me gek', *NRC Handelsblad*, 7 september 1999; Tjon A Fong, 'Een romantisch feministe', *Algemeen Dagblad*, 11 maart 2000; Bieneman, Hilda Verwey-Jonker. 'Als ik nu jong was, zou ik op groen links stemmen', *Partij(krant) van de arbeid*, 29 mei 2001; Marathoninterview met Ger Jochems VPRO-radio 2 januari 1998. De citaten zijn uit Boonstra, 'Een feministe pur sang'. Het verhaal wordt op een punt na altijd consistent opgetekend. In sommige interviews wordt gesteld dat ook de Zwolse gemeenteraad tegen stemde. Dit lijkt niet logisch vanwege de gang naar de minister.
64 Zie bijvoorbeeld Vuijsje, 'Tante Hilda vindt dat ik moeder moet worden'; Marathoninterview met Jochems VPRO-radio 2 januari 1998; Tjon A Fong, 'Een romantisch feministe'; Bieneman, 'Hilda Verwey-Jonker'. De omschrijving 'schokkend' komt uit het interview met Tjon A Fong.
65 Peuteruitspraken Hilda Verwey-Jonker, IISG, HVJ, inv.nr. 14.
66 Opstellen, IISG, HVJ, inv.nr. 6.
67 Ribberink, *Hilda Verwey-Jonker en de SDAP*, 7.
68 Op latere leeftijd zou ze nog drie centimeter krimpen en 1,44m lang zijn. De informatie over haar lengte op latere leeftijd is terug te vinden in een meting verricht tijdens een verblijf in een kuuroord. De resultaten van de meting zijn terug te vinden in een rapport dat zich bevindt in een fotoalbum van Maarten Verwey, particulier bezit.
69 Interview Jo Casimir.
70 'Gebrek aan lengte' komt uit de autobiografie.
71 *Bij het afscheid van moeder*. Rede uitgesproken door Lydia Snuif-Verwey bij de crematie van Hilda Verwey-Jonker, IISG, HVJ, inv.nr. 14.
72 Verwey-Jonker, *Er moet een vrouw in*, 18-22. Het citaat is van p. 18.
73 Bos, Vraaggesprek met mevrouw Hilda Verwey-Jonker, IISG, HVJ, inv.nr. 60.
74 Interview Jo Casimir.

75 Interview Lydia Snuif-Verwey.
76 Rapporten van de Hoogere Burgerschool voor Meisjes te Leiden, IISG, HVJ, inv.nr. 6.
77 Interview Jo Casimir; Bibeb, 'Hilda Verwey-Jonker'.
78 Bibeb, 'Hilda Verwey-Jonker'.
79 Bos, Vraaggesprek met mevrouw Hilda Verwey-Jonker, IISG, HVJ, inv.nr. 60.
80 Eindexamenlijst Hoogere Burgerschool voor Meisjes te Leiden, IISG, HVJ, inv.nr. 6.

2 'Hilda, wat moet jij worden?'

1 Almanac van het Leidsch Studentencorps 113 (1927) p. 357, Academisch Historisch Museum Universiteit Leiden.
2 Getuigschrift 13 december 1927, IISG, HVJ, inv.nr. 7; Almanac VVSL 1927 (p. 159) en 1928 (p. 175), Academisch Historisch Museum Universiteit Leiden.
3 Programma novietenavond en aflevering COEN, IISG, HVJ, inv.nr. 7.
4 Fasseur, *Wilhelmina. Krijgshaftig in een vormeloze jas*, 80; Interview met Maarten Verwey.
5 Vuijsje, 'De vrije mens in de Marco Polostraat', *Haagse Post*, 22 december 1984.
6 Bos, Vraaggesprek met mevrouw Hilda Verwey-Jonker, IISG, HVJ, inv.nr. 60.
7 Piët, 'H. Verwey-Jonker: "Tegenwoordig zijn er veel mensen die niemand hebben"', *Elsevier Weekblad*, 21 maart 1981.
8 Schuyf, *Een stilzwijgende samenzwering*, 109, 110, 373-377.
9 Bos, Vraaggesprek met mevrouw Hilda Verwey-Jonker, IISG, HVJ, inv.nr. 60.
10 Verwey-Jonker, *Er moet een vrouw in*, 113.
11 Costera Meijer, *Feministische bewustwording in Nederland 1965-1980*; Schuyf, *Een stilzwijgende samenzwering*.
12 Te Velde, 'Egodocumenten en politieke cultuur', 13-18; Bibeb, 'Hilda Verwey-Jonker'.
13 Piët, 'H. Verwey-Jonker'.
14 Voerman, 'Politiek van levenswerk tot handwerk'.
15 Uit de ledenadministratie van de SDAP is de toetreding niet te achterhalen. Er zijn alleen overzichten van de aantallen leden per afdeling in de verschillende jaren. Ledenadministratie SDAP 1918-1928, IISG, archief SDAP, inv.nr. 663; Kwartaaloverzicht ledentallen SDAP 1927/1928, IISG, SDAP, inv.nr. 668. Bouwe Hijma, archivaris IISG, verklaarde dat de ledenadministratie grotendeels is vernietigd bij het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog om SDAP-leden niet in gevaar te brengen. Mededeling Bouwe Hijma aan auteur.
16 In navolging van Hilda Jonker worden in deze biografie de begrippen socialisme en sociaaldemocratie in de vooroorlogse periode door elkaar gebruikt.

17 Knegtmans, 'De jaren 1919-1946'; Kalma, 'De twee gezichten van de sociaaldemocratie'.
18 De Man, *De psychologie van het socialisme*.
19 Verwey-Jonker, *Er moet een vrouw in*, 98; Verwey-Jonker, 'Een jeugd in Zwolle', 98.
20 Verwey-Jonker, *Er moet een vrouw in*, 53-54; Marathoninterview door Ger Jochems d.d. 2 januari 1998, VPRO-radio.
21 *Punch. Drie generaties over 75 jaar VARA-geschiedenis*. Radiointerview d.d. 30 oktober 2000, Radio 5; Verwey-Jonker, *Er moet een vrouw in*, 54.
22 www.parlement.com geraadpleegd d.d. 3 januari 2006.
23 Rede, uitgesproken bij de crematie van Lena Westerveld, IISG, HVJ, inv.nr. 14 en Verwey-Jonker, *Er moet een vrouw in*, 36, 37.
24 Ribberink, *Hilda Verwey-Jonker en de SDAP*, 11-12; Verwey-Jonker, *Er moet een vrouw in*, 54-55.
25 Brief van Hilda Verwey-Jonker aan Elly Stoop-Boetje (zonder datum, 1995), privébezit auteur. Met dank aan Susanne Stoop die mij deze brief deed toekomen. Mededelingen Susanne Stoop, dochter van Elly Stoop-Boetje aan de auteur d.d. 26 februari 2010 en 10 maart 2010. Brief van Erik Stoop d.d. 26 juni 1995 aan Hilda Verwey-Jonker, IISG, HVJ, inv.nr. 3.
26 Ribberink, *Hilda Verwey-Jonker en de SDAP*, 11-12, 179; Verwey-Jonker, *Er moet een vrouw in*, 54-55.
27 Ruitenberg-Gorter en Ruitenberg, *Een zeewaardig wrak. Interviews met Bart Ruitenberg 1905-1992*, 15.
28 Voerman, 'Politiek van levenswerk tot handwerk'.
29 Marathoninterview door Ger Jochems d.d. 2 januari 1998, VPRO-radio.
30 Zie hoofdstuk drie voor literatuurverwijzingen.
31 'Kentering', *Kentering. Maandblad van de bond voor sociaal-demokratiese studentenclubs* 1 (1924) 1, 1-5 [voortaan *Kentering*].
32 Verwey-Jonker, *Er moet een vrouw in*, 104.
33 Ribberink, *Hilda Verwey-Jonker en de SDAP*, 12-15, 23.
34 Brief Hilda Verwey-Jonker aan Elly Boetje d.d. 11 februari 1928, privébezit auteur.
35 Brief d.d. 24 december 1927 van de directie van de Provinciale Overijsselsche en Zwolse Courant, IISG, HVJ, inv.nr. 8.
36 Brief Hilda Verwey-Jonker aan Elly Boetje d.d. 11 februari 1928, privébezit auteur.
37 Knipsels uit de *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant*, IISG, HVJ, inv.nr. 39. De datering is gebaseerd op de opmerkingen in het jaarverslag van de Jaarvergadering 'Tot Steun'.
38 Knipsels uit de *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant*, IISG, HVJ, inv.nr. 7.
39 Gegevens ontleend aan *Kentering*, mei en juni 1928.

40 Ribberink, *Hilda Verwey-Jonker en de* SDAP, 14; *Kentering* 5 (1929) 4, februari 1929.
41 Ribberink, *Hilda Verwey-Jonker en de* SDAP, 13-14.
42 Blekendaal, 'De vervolging van Mohammed Hatta'.
43 Bondsnieuws, in *Kentering* 5 (1929) 4; biografische schets website Balabanoff IISG http://eesg.nl/arachives/nl/files/b/10729041full.php.
44 Briefkaart van Henriëtte Roland Holst aan Hilda Jonker d.d. 26 februari 1929 en brief van Henriëtte Roland Holst aan Hilda Jonker d.d. 3 maart 1929, IISG, archief Garmt Stuiveling, inv.nr. 12.
45 *Kentering* 4 (1928) 7, mei 1928.
46 Jaarverslag *Kentering* 1929, IISG, archief Garmt Stuiveling, inv.nr. 4.
47 Hilda Jonker, 'Socialistiese opvoeding', *Kentering* 5 (1929) februari 1929, 61-63; Hilda Jonker, 'Het begrip ideologie', *Kentering* 6 (1930), mei 1930 108-109; Hilda Jonker, 'Maatschappij en Wetenschap', *Kentering* 6 (1930) december 45-47.
48 Zie de bibliografie voor de titels.
49 Hilda Jonker, 'De Vrouwenbeweging en haar verhouding tot de Arbeidersbeweging', *Kentering* 4 (1928) 7 107-109; Hilda Jonker, 'Aan de aankomende Meisjesstudenten', *Kentering* 5 (1928) 1 3-5; Hilda Jonker, 'Het feminisme failliet?', *Kentering* 5 (1929) 4 57-59.
50 Arons, 'Collectivering van huishoudelijke arbeid'.
51 Jonker, 'Het feminisme failliet?', 59.
52 Het adres van Hilda Jonker is afkomstig uit *Kentering*, februari 1929.
53 Brief d.d. 4 september 1928 van de directie van het *Dagblad Het Haagsche Volk*, IISG, HVJ, inv.nr. 8.
54 Bos, Vraaggesprek mevrouw Hilda Verwey-Jonker, IISG, HVJ, inv.nr. 60.
55 Mededeling in *Kentering*, oktober 1928.
56 Bos, Vraaggesprek mevrouw Hilda Verwey-Jonker, IISG, HVJ, inv.nr. 60.
57 Interview David de Jongh voor IKON-radio, begin maart 2000. Het interview is beluisterd via www. Daviddejongh.nl d.d. 7 april 2007.
58 Verwey-Jonker, *Er moet een vrouw in*, 110-111.
59 Tekst toneelstuk opgevoerd door leden van de SDSC tijdens het huwelijksfeest van Hilda Jonker en Evert Verwey, IISG, HVJ, inv.nr. 7.
60 Bart Ruitenberg, Portret van een predikantsvrouw. Knipsel in IISG, HVJ, inv.nr. 69.
61 Brieven van Evert Verwey aan Hilda Jonker, IISG, HVJ, inv.nr. 1.
62 Verwey-Jonker, *Er moet een vrouw in*, 104-109.
63 Interview Lydia Snuif-Verwey.
64 Interview Jo Casimir.
65 Ruitenberg en Ruitenberg, *Een zeewaardig wrak*, 17.
66 Interview Lydia Snuif-Verwey.

67 Interview Jo Casimir.
68 Evert is bekend onder de naam Verwey, maar geboren onder de naam Verweij. H.A.M. Snelders, 'Evert Johannes Willem Verweij (1905-1981)'.
69 Verklaring van goed zedelijk gedrag afgegeven door de burgemeester van Amsterdam d.d. 25 augustus 1922, IISG, HVJ, inv.nr. 79.
70 Vink, 'Evert Johannes Willem Verwey'.
71 Verwey-Jonker, *Er moet een vrouw in*, 104-107.
72 Interview Maarten Verwey.
73 Verwey-Jonker, *Er moet een vrouw in*, 104-107.
74 Rapport E.J.W. Verwey, klas 5 c cursus 1921/1922 Eerste Hoogere Burgerschool met vijfjarigen cursus te Amsterdam, IISG, HVJ, inv.nr. 79.
75 Snelders, 'Evert Johannes Willem Verweij (1905-1981)'; Verwey-Jonker, *Er moet een vrouw in*, 107-108; Vink, 'Evert Johannes Willem Verwey', 1. Hilda Verwey-Jonker en het lemma in het Biografisch woordenboek stellen dat hij chemie studeerde terwijl Vink memoreert dat hij zich voor wis- en natuurkunde inschreef. Hier is voor de eerste visie gekozen.
76 Paspoort Evert Verwey, afgegeven 6 mei 1980, IISG, HVJ, inv.nr. 82.
77 Bukman, 'Ik denk dat er ook een recht op ongeluk bestaat', *HP/De Tijd*, 22 juli 1994.
78 Verwey-Jonker, *Er moet een vrouw in*, 59.
79 Bibeb, 'Hilda Verwey-Jonker'.
80 Vuijsje, 'De vrije mens in de Marco Polostraat'; Wiedijk, *Koos Vorrink*; Van der Louw, *Rood als je hart*.
81 Meilof, *Het culturele werk van de AJC 1918-1959*.
82 Kalma, 'De twee gezichten van de sociaaldemocratie'.
83 Wiedijk, *Koos Vorrink*, 121, 133, 515; Vuijsje, 'De vrije mens in de Marco Polostraat'.
84 Herman Vuijsje sprak met Jet Berlage-Hartnak, Irene Vorrink jr., Arie Treurniet, Took Heroma-Meilink, Bé Oosthoek-de Groot, Theo Westerhof, Wim Hofstee, Gonnie van Iterson, Wim van Bodegraven, Gerard Das, Rie Das-van Essen, Hilda Verwey-Jonker en Josje Wibaut.
85 Interview Jo Casimir. Voor het salaris van Koos Vorrink, zie Wiedijk, *Koos Vorrink*, 151.
86 Ger Jochems, Marathoninterview met Hilda Verwey-Jonker, VPRO-radio 2 januari 1998.
87 Vuijsje, 'De vrije mens in de Marco Polostraat'.
88 Ibidem.
89 Bibeb, 'Hilda Verwey-Jonker'.
90 Vuijsje, 'De vrije mens in de Marco Polostraat'.
91 Van der Louw, *Rood als je hart*, 210.
92 Vuijsje, 'De vrije mens in de Marco Polostraat'.

93 Bos, Vraaggesprek met mevrouw Hilda Verwey-Jonker, IISG, HVJ, inv.nr. 60.
94 Vuijsje, 'De vrije mens in de Marco Polostraat'.
95 Ger Jochems, Marathoninterview met Hilda Verwey-Jonker VPRO-radio 2 januari 1998.
96 Geciteerd uit Wiedijk, *Koos Vorrink*, 90.
97 Vuijsje, 'De vrije mens in de Marco Polostraat'.
98 Wiedijk, *Koos Vorrink*, 391.
99 Vuijsje, 'De vrije mens in de Marco Polostraat'.
100 Wiedijk, *Koos Vorrink*, 510.
101 Vuijsje, 'De vrije mens in de Marco Polostraat'.
102 Van der Louw, *Rood als je hart*, 220.
103 'Mevrouw Verwey-Jonker over de jeugd-van-nu', *Het Vrije Volk*, 29 december 1969.
104 Interview Jo Casimir.
105 Tekst toneelstuk opgevoerd door leden van de SDSC tijdens het huwelijksfeest van Hilda Jonker en Evert Verwey, IISG, HVJ, inv.nr. 7.
106 Interview Jo Casimir.
107 Brunt, '"Met oudere mensen wordt sowieso slordig omgesprongen". De praktische instelling van sociologe Hilda Verwey-Jonker', *Elsevier*, 8 oktober 1988.
108 Verwey-Jonker, 'Studeren in de sociale wetenschappen in de jaren dertig' in: F. Bovenkerk e.a. eds, *Toen en thans. Sociale wetenschappen in de jaren dertig en nu* 132-139, aldaar 132-133.
109 Hommes, 'Hilda Verwey-Jonker, een markante vrouw'. Hilda Verwey-Jonker wees er in het dankwoord bij het toekennen van het eredoctoraat eveneens op dat ze, voor zover ze dat heeft kunnen nagaan, de eerste was die een doctoraal examen aflegde in de sociologie. Dit dankwoord is opgenomen in *Dr. Hilda Verwey-Jonker. Een overzicht van haar werk*.
110 Jonker, *De sociologische verleiding*, 93; Verwey-Jonker, *Er moet een vrouw in*, 89.
111 Bos, Vraaggesprek mevrouw Hilda Verwey-Jonker, IISG, HVJ, inv.nr. 60.
112 Brunt en De Koster, 'Vrouwen en wetenschap in de jaren dertig', 144, 146.
113 Jonker, *De sociologische verleiding*, 82-85.
114 Jonker, *De sociologische verleiding*, 83, 90; Gastelaars, *Een geregeld leven*, 66-67.
115 Van Heerikhuizen, *W.A. Bonger, socioloog en socialist*, 161-162.
116 Jonker, *De sociologische verleiding*, 80.
117 Van Heerikhuizen, *W.A. Bonger, socioloog en socialist*, 161-162.
118 Jonker, *De sociologische verleiding*, 23-29, 270-275.
119 Bouw en Bruin, 'De toegepaste sociologie van Hilda Verwey-Jonker', *Sociodrome* (1982) afl. 4, 5-7.
120 Emma Brunt en Margharita de Koster, 'Vrouwen en wetenschap in de jaren dertig', 153.
121 *Kentering* 7 (1931) nr. 6, 99.

122 Het Ontwerpprogramma van de 'Universitaire Kommissie' d.d. 14 maart 1931. IISG, HVJ, inv.nr. 81.
123 Briefje aan de kameraden die belast zijn met het werk aan de Universitaire Kommissie. IISG, HVJ, inv.nr. 81.
124 Van Dijk, Van der Linden, 'Ribbius Peletier'; Jansz, *Vrouwen ontwaakt*, 59-104.
125 Verwey-Jonker, *Er moet een vrouw in*, 57.
126 Ribberink, *Hilda Verwey-Jonker en de SDAP*, 9; Verwey-Jonker, *Het socialisme in onze tijd. Een inleiding voor buitenstaanders waarin verwerkt college-aantekeningen van prof. dr. R. Kuyper* (Amsterdam 1935).
127 Verwey-Jonker, *Er moet een vrouw in*, 91-92.
128 Getuigschrift doctoraal sociologie Hilda Jonker. IISG, HVJ, inv.nr. 7.
129 Hier wordt de terminologie 'zigeuners' gehanteerd omdat dit het begrip was dat gebruikt werd toen Hilda Jonker haar scriptie schreef. Inmiddels is het gebruik van de begrippen Roma en Sinti meer gangbaar.
130 Scriptie getiteld De zigeuners. IISG, HVJ, inv.nr. 7.
131 Mededeling Wim Willems aan auteur.
132 Ongedateerde brief van Wim Willems aan Hilda Verwey-Jonker. IISG, HVJ, inv.nr. 7.
133 Biervliet e.a., 'Biologisme, racisme en eugenetiek in de antropologie en de sociologie van de jaren dertig'; Van Heerikhuizen en Wilterdink, 'Conservatisme en sociologie in de jaren dertig'.
134 Van Heerikhuizen en Wilterdink, 'Conservatisme en sociologie in de jaren dertig', 194-196.
135 Biervliet e.a., 'Biologisme, racisme en eugenetiek in de antropologie en sociologie van de jaren dertig', 221-222; Van Heerikhuizen, *W.A. Bonger, socioloog en socialist*, 191-197.
136 Voorrede bij Verwey-Jonker, *Lage inkomens. Een statistisch onderzoek naar de verdeling der inkomens beneden de belastinggrens in de gemeente Eindhoven* (Assen 1943).
137 Scriptie Hilda Jonker getiteld Fazenleer. IISG, HVJ, inv.nr. 7. De citaten zijn uit de scriptie afkomstig.
138 Ribberink, *Hilda Verwey-Jonker en de SDAP*, 9.
139 Begeleidende brief bij de doctoraalscriptie van Hilda Verwey-Jonker d.d. 16 augustus 1932. IISG, HVJ, inv.nr. 7.
140 Verwey-Jonker, *Er moet een vrouw in*, 94.
141 Begeleidende brief bij de doctoraalscriptie van Hilda Verwey-Jonker d.d. 16 augustus 1932. IISG, HVJ, inv.nr. 7. a.
142 Getuigschrift doctoraal sociologie d.d. 6 oktober 1932. IISG, HVJ, inv.nr. 7.
143 Verwey-Jonker, *Er moet een vrouw in*, 94.

3 'Het socialisme is alles'

1 Het partijbestuur besprak op 6 juni 1936 een lijst van potentiële Tweede Kamerleden. Verwey-Jonker is van deze lijst geschrapt omdat ze in 1937 nog niet oud genoeg was om gekozen te kunnen worden. Notulen partijbestuur d.d. 6 juni 1936. IISG, archief SDAP, inv.nr. 105. Zie ook Knegtmans, *Socialisme en democratie*, 220. Uit besprekingen in 1940 bleek dat Hilda Verwey-Jonker hoog op het lijstje van potentiële kandidaten was gezet. In het partijbestuur werd op 6 april 1940 de nota van de Commissie van voorbereiding voor de kandidaatstelling voor de Tweede Kamer besproken. Beknopte notulen van het Partijbestuur d.d. 6 april 1940. IISG, archief SDAP, inv.nr. 109.

2 Voor een analyse van de opkomst van de nieuwe generatie socialisten, zie Hilda Verwey-Jonker, 'Vijf en twintig jaar socialistische theorie' in: *Ir. J.W. Albarda. Een kwart eeuw parlementaire werkzaamheid in dienst van de bevrijding der Nederlandse arbeidersklasse. Een beeld van de groei der Nederlandse volksgemeenschap* (Amsterdam 1938). De analyse van Verwey-Jonker wordt onderschreven door onder anderen Knotter, 'Generational Change and the Reorientation of Dutch Social-Democratic Economic Policy in the Early 1930's', 81-92 en Tromp, *Het sociaaldemocratisch programma*, 421. Zie ook bijvoorbeeld H.B. Wiardi Beckman, *En die twee jongens zijn wij. Brieven aan M. van der Goes van Naters*, 29.

3 Marinus van der Goes van Naters is geen lid van de SDSC geweest omdat hij net was afgestudeerd toen de SDSC werd opgericht. Qua mentaliteit, door zijn werkzaamheden en door zijn vriendschap met Wiardi Beckman kan hij wel tot de Kenteringsocialisten worden gerekend.

4 Ook het rapport *Het socialisatievraagstuk* van de SDAP uit 1919 ging nog uit van het verdwijnen van de middengroepen.

5 Knegtmans, 'De jaren 1919-1946'.

6 Verwey-Jonker, 'Vijf en twintig jaar socialistische theorie'. Dit blijkt ook uit diverse artikelen die ze in de jaren dertig publiceerde waaronder met name Verwey-Jonker, 'Aan het sterfbed van de S.D.A.P.?', *De Sociaal Democraat* 8 juli 1933.

7 Jansen van Galen, 'Doorbraak: Het plan in de herinnering van tijdgenoten'. De citaten zijn van Henk Brugmans.

8 Verwey-Jonker, Het jongerenvraagstuk. Maak de Partij aanvaardbaar voor de jeugd, *De Sociaal Democraat*, 29 oktober 1932.

9 Vuijsje, 'De vrije mens in de Marco Polostraat'.

10 Verwey-Jonker, 'Het jongerenvraagstuk'.

11 Brief aan het partijbestuur SDAP d.d. 17 april 1931. IISG, archief SDAP, inv.nr. 2739.

12 Brief aan het partijbestuur SDAP d.d. 17 april 1931. IISG, archief SDAP, inv.nr.

2739. Voor de opmerking over het debat met de groten in de partij, zie Knegtmans, 'De jaren 1919-1946', 68.

13 Correpondentie met de redactie *De Sociaal Democraat* 1931, IISG, archief SDAP, inv.nr. 2741. Brief Koos Vorrink aan Woudenberg, d.d. 1 april 1931, IISG, archief SDAP, inv.nr. 2740.

14 Knegtmans, 'De jaren 1919-1946', 82-85.

15 H. Quarles van Ufford, Hilda Verwey-Jonker, Garmt Stuiveling, Hein van Wijk, Bart Ruitenberg en Evert Verwey, 'Het spook der scheuring I, II en III', *De Sociaal Democraat*, 23 januari 1932, 30 januari 1932 en 6 februari 1932.

16 Henk Brugmans, A. de Roos, J. Tinbergen, Hilda Verwey-Jonker, H.B.J. Waslander, 'De partijgeschillen en hun oplossing', *De Sociaal Democraat*, 5 maart 1932.

17 Verwey-Jonker, 'De resolutie van het P.B.', *De Sociaal Democraat*, 7 februari 1932.

18 Ribberink, *Hilda Verwey-Jonker en de SDAP*, 61. De data van deze plaatselijke vergaderingen zijn niet bekend.

19 Knegtmans, 'De jaren 1919-1946', 85.

20 Verwey-Jonker, 'Het jongerenvraagstuk'.

21 Knegtmans, 'De jaren 1919-1946', 93; Knegtmans, *Socialisme en democratie*, 191-196.

22 Verwey-Jonker, 'Aan het sterfbed van de S.D.A.P.?'

23 Nekkers, 'Sentiment en program', 22.

24 Verwey-Jonker, 'Een teleurstellend rapport', *De Sociaal Democraat*, 9 december 1933.

25 Voor een overzicht van de bijdragen zie de bibliografie in deze biografie. Voor een bespreking van de publicaties van Hilda Verwey-Jonker in de jaren dertig zie Ribberink, *Hilda Verwey-Jonker en de SDAP*.

26 Dat ging niet helemaal zo ver als bij haar partijgenoten Willem Drees of Marinus van der Goes van Naters die in terugblikken op hun leven vrijwel niets over hun gezinsleven vermelden. Ook waren deze heren minder bescheiden over hun prestaties dan Verwey-Jonker. Drees, *Zestig jaar levenservaring*; Van der Goes van Naters, *Met en tegen de tijd*. Voor de levensvervullende betekenis die het lidmaatschap van de SDAP voor haar leden kon hebben zie Te Velde, 'Politieke partijen'.

27 Ferres, 'Gender, Biography, and the Public Sphere'; Bosch, 'Pleidooi voor een Nieuw Biografisch Woordenboek van Nederland'; Renders en Voerman (red.), *Privé in de politieke biografie*.

28 Brief Hilda Verwey-Jonker aan Elly Boetje d.d. 11 februari 1928, privébezit auteur.

29 Radiopraatje Hilda Verwey-Jonker, 'Hoe het socialisme op de mensen zal werken' (vermoedelijk midden jaren dertig), IISG, HVJ, inv.nr. 52.

30 Radiopraatje Hilda Verwey-Jonker, 'Nationale of internationale socialisatie' (vermoedelijk begin jaren dertig), IISG, HVJ, inv.nr. 52. Ook in andere bijdragen pleitte zij voor internationaal denken en samenwerken. Zie ook Ribberink, *Hilda Verwey-Jonker en de SDAP*.
31 Verwey-Jonker, 'Om de democratie. Beschouwingen over het eenheidsfront', *De Sociaal Democraat*, 8 december 1934.
32 Verwey-Jonker. Het jongerenvraagstuk. Uit de briefwisseling tussen Wiardi Beckman en Van der Goes van Naters blijkt ook hoe emotioneel haar generatiegenoten met het socialisme omgingen. Beckman, *Brieven aan M. van der Goes van Naters*.
33 Verwey-Jonker, *Er moet een vrouw in*, 98.
34 Radiopraatje Hilda Verwey-Jonker, Rede bij het overlijden van prof. dr. R. Kuyper (VARA, 1934), IISG, HVJ, inv.nr. 52.
35 'Taak en plaats van de vrouw in parlement en gemeenteraad', *De Proletarische Vrouw*, 28 september 1938. Dit stuk is een verslag van een lezing die Hilda Verwey-Jonker heeft gegeven.
36 Verwey-Jonker, 'Het socialisme en Hendrik de Man', *De Socialistische Gids*, 17 (1932) 448-453, aldaar 449.
37 Zie hiervoor de visie van Etty op het leven en Henriette Roland Holst. Etty, *Henriette Roland Holst*.
38 Zie voor de rol van de partij Te Velde, *Stijlen van leiderschap. Persoon en politiek van Thorbecke tot Den Uyl*, 111-112; Te Velde, 'Politieke partijen'.
39 Verwey-Jonker, 'Het jongerenvraagstuk. Maak de Partij aanvaardbaar voor de jeugd', *De Sociaal Democraat*, 29 oktober 1932, 3-4.
40 Interview met Maarten Verwey; Snelders, 'Verweij, Evert Johannes Willem (1905-1981)'.
41 Interview Barbara Henkes met Anje Rensema-Steenhuis d.d. 26 november 1985.
42 Felicitatie Piet Bruins d.d. 12 november 1978 in het plakboek over de erepromotie, IISG, HVJ, inv.nr. 19.
43 Interview Barbara Henkes met Anje Rensema-Steenhuis d.d. 26 november 1985.
44 Chinees schimmenspel ter gelegenheid van de koperen bruiloft van Hilda en Evert Verwey. IISG, HVJ, inv.nr. 10. De tekst is inclusief typefouten geciteerd.
45 Interview Maarten Verwey; Ribberink, *Hilda Verwey-Jonker en de SDAP*, 91.
46 Interview met Maarten Verwey; Snelders, 'Verweij, Evert Johannes Willem (1905-1981)'.
47 Chinees schimmenspel ter gelegenheid van de koperen bruiloft, IISG, HVJ, inv.nr. 10.
48 Interview met Sybrich ter Kuile d.d. 16 oktober 2007. Zie ook Verwey-Jonker, 'Isolement en conformatie in het katholieke zuiden', *Socialisme & Democratie* 7 (1950) 715-720.

49 Boumans, 'Jan Tinbergen'.
50 Zie voor het begrip allochtoon ook hoofdstuk dertien.
51 Brief van Evert Verwey aan Lou de Jong d.d. 7 april 1980, NIOD, correspondentie Lou de Jong.
52 De gegevens over Eindhoven zijn ontleend aan Ribberink, *Hilda Verwey-Jonker en de SDAP*, 91-92; Van Oorschot, *Eindhoven*, 1021-1022; Giebels, *Beel*, 41-43, 60-61.
53 Verwey-Jonker, 'Isolement en conformatie in het katholieke zuiden'.
54 Indringende voorbeelden worden gegeven in de levensbeschrijvingen van de eerste vrouwelijke hoogleraar aan de Vrije Universiteit te Amsterdam, Gezina van der Molen (1892-1978) en de historica Johanna Naber (1859-1941). Van Klinken, *Gezina van der Molen*; Grever, *Johanna Naber*.
55 Zie bijvoorbeeld De Bruijn, 'Sociaaldemocratie, seksualiteit en geboortebeperking', 72-74.
56 Verwey-Jonker, 'Isolement en conformatie in het katholieke zuiden'.
57 Interview met Sybrich ter Kuile. Ook tegenover Barbara Henkes maakte ze duidelijk dat ze een voorkeur had voor niet-katholieke meisjes. Interview Barbara Henkes met Verwey-Jonker d.d. 30 november 1985.
58 Brieven van Verwey-Jonker aan Maarten d.d. 11 november 1952 en 29 juni 1955. Kopie in bezit auteur.
59 Brief Hilda Verwey-Jonker aan Maarten d.d. 14 oktober 1947. Kopie in bezit auteur.
60 Zie hoofdstuk elf.
61 Verwey-Jonker, 'Isolement en conformatie in het katholieke zuiden'.
62 Rede uitgesproken bij de crematie van Hilda Verwey-Jonker door Lydia Snuif-Verwey. Collectie auteur.
63 Bleich en Steenhuis, 'Hilda Verwey-Jonker'.
64 Interview David de Jongh voor IKON-radio, begin maart 2000. Het interview is beluisterd via www.daviddejongh.nl d.d. 7 april 2007.
65 Verwey-Jonker, *Er moet een vrouw in*, 19-20; Interview Maarten Verwey.
66 Drees, *Zestig jaar levenservaring*; Van der Goes van Naters, *Met en tegen de tijd*.
67 Verwey-Jonker, *Er moet een vrouw in*, 243-246.
68 Romein-Verschoor, *Omzien in verwondering. Herinneringen*.
69 Het niet laten zien van persoonlijke emoties is in interviews benadrukt door Manfred Schwarz, Sybrich ter Kuile, Maarten en Kea Verwey.
70 Interview Barbara Henkes met Anje Rensema-Steenhuis d.d. 26 november 1985.
71 Telgenhof, 'Hilda Verwey-Jonker, eerste sociologe van Nederland, 75 jaar', in *NRC Handelsblad*, 21 mei 1983.
72 Correspondentie tussen de echtelieden, IISG, HVJ, inv.nr. 83.
73 Interview Maarten Verwey.

74 Margit van der Steen, *Het rijk der vrouw. Tentoonstelling over leven en werken van huisvrouwen vanaf 1900 tot nu* (Nijmegen 1984, catalogus bij tentoonstelling); Kloek, *Vrouw des huizes. Een cultuurgeschiedenis van de Hollandse huisvrouw*, 179-213.
75 Zie hiervoor ook hoofdstuk veertien.
76 Taylor Allen, *Feminism and Motherhood in Western Europe*.
77 Dit blijkt ook uit het feit dat ze zich ook onder moeilijke omstandigheden altijd heeft ingezet voor de publieke zaak. Ze ging bijvoorbeeld als moeder van vier zeer jonge kinderen naar Londen om koningin Wilhelmina te bezoeken, ging nooit met 'pensioen' en hield zich bezig met de publieke zaak tot vlak voor haar sterven, toen het fysiek echt niet meer ging.
78 www.parlement.com; Van de Velde, *Vrouwen van de partij*; Leijenaar, *Geschade heerlijkheid*, 8.
79 Dit verhaal heeft Hilda Verwey-Jonker van de dochter van Carry Pothuis-Smit, Carry Nederhorst-Pothuis. Hilda Verwey-Jonker, 'H. van de Velde, *Vrouwen van de partij. De integratie van vrouwen in politieke partijen in Nederland 1919-1990', Mens en Maatschappij* (september 1995) 275-277.
80 Radiorede Henk Brugmans d.d. 12 november 1933. Afgedrukt in *De Proletarische Vrouw*, 27 december 1933.
81 De arbeidsvrijheid van gehuwde vrouwen werd al vanaf eind negentiende eeuw bedreigd, rond de Eerste Wereldoorlog was er sprake van rust op dit terrein. In de jaren twintig en dertig werd de druk stevig opgevoerd om gehuwde vrouwen van de arbeidsmarkt te weren. Van Eijl, *Het werkzame verschil*, 256-298, 382-385.
82 Van Oorschot, *Eindhoven*, 956.
83 Deze gegevens kwam Verwey-Jonker tegen tijdens haar onderzoek voor haar proefschrift. Hilda Verwey-Jonker in *Voorwaarts*, 15 maart 1987.
84 Interview Jo Casimir.
85 De politicoloog Verloo noemt dit verschijnsel interferentie. Verloo, *Intersectionaliteit en interferentie*.
86 Interview Jo Casimir en interview Sybrich ter Kuile.
87 Verwey-Jonker, *Er moet een vrouw in*, 109-110.
88 Tussen 1923-1926 was Johanna van Bekkum-van Gorkum lid van de SDAP-fractie in de Eindhovense gemeenteraad. Giebels, *Katholicisme en socialisme*, 551, 552.
89 Verwey-Jonker, 'Om de democratie. Beschouwingen over het eenheidsfront', *De Sociaal Democraat*, 8 december 1934.
90 Ribberink, *Hilda Verwey-Jonker en de SDAP*, 95-97.
91 Chinees schimmenspel ter gelegenheid van de koperen bruiloft. IISG, HVJ, inv.nr. 10. De tekst is inclusief typefouten geciteerd.
92 Ribberink, *Hilda Verwey-Jonker en de SDAP*, 95-97.

93 'Taak en plaats van de vrouw in parlement en gemeenteraad', *De Proletarische Vrouw*, 28 september 1938. De bijdrage is een verslag van een lezing die Verwey-Jonker gehouden heeft.
94 Ribberink, *Hilda Verwey-Jonker en de SDAP*, 95-97; Van Oorschot, *Eindhoven*, 531, 706. Het citaat is afkomstig uit Ribberink 96, 97.

4 Grote idealen en realistische plannen

1 De Rooy wees op het belang van een nieuwe generatie intellectuelen voor de vernieuwing en Hartmans had oog voor de betekenis van jongeren in dit proces. De Rooy, *De rode droom*, 40-46; Hartmans, 'Het fascisme en de vernieuwing van het socialisme'.
2 Zie Knegtmans, 'De jaren 1919-1946', Knegtmans, *Socialisme en democratie*; Wiedijk, *Koos Vorrink*; Borrie, *F.M. Wibaut*; Gaemers, *De rode wethouder. Willem Drees 1886-1988*; Wijne, *Stuuf Wiardi Beckman*.
3 De Rooy, 'De ongemakkelijke democratie, 1913-1949', met name 227-228.
4 Nekkers, 'Sentiment en program', 22-26; Tromp, *Het sociaaldemocratisch programma*, 200-203.
5 Giebels, *Beel*, 140.
6 Jansen van Galen, 'Doorbraak', 160.
7 Nekkers, 'Hendrik Vos'.
8 Boumans, 'Jan Tinbergen'.
9 Mededeling Lydia Snuif-Verwey.
10 Nederhorst, 'Het moet, het kan, op voor het plan (1935)', 43; Hilda Verwey-Jonker, 'De ideologie van de SDAP (1930-1930)' in: Jan Bank en Stef Temming, *Van brede visie tot smalle marge*, 11-30, aldaar 25.
11 Tinbergen was lid van het curatorium van het wetenschappelijk bureau en in die hoedanigheid betrokken bij de opstelling van het Plan van de Arbeid. De andere leden van het curatiorium waren prof. mr. dr. George van den Bergh, dr. ir. Th. van der Waerden, prof. dr. J. van Gelderen en A.W. IJzerman. Nekkers, 'Sentiment en program'; John Jansen van Galen, 'Doorbraak'.
12 Knegtmans, 'De jaren 1919-1946', 101-102.
13 Nekkers, 'Sentiment en program', 12.
14 Nekkers, 'Sentiment en program', 47-54; Bernard Rulof, 'Hoe het Plan van de Arbeid te verkopen?'; Wiedijk, *Koos Vorrink*, 259-274.
15 Nekkers, 'Sentiment en program', 37. Tegenover het Belgische Plan van de Man had Verwey-Jonker eerder een zeer gereserveerde houding aangenomen. Dit was met name omdat ze tal van praktische problemen zag rond de invoering. Hilda Verwey-Jonker, 'Kanttekeningen bij het Plan-De Man', *De Socialistische Gids* 19 (1934) 377-384.
16 Jansen van Galen, 'Doorbraak', 156-157; Verwey-Jonker, '25 jaar socialistische theorie', 344.

17 Boumans, 'Jan Tinbergen'.
18 Nekkers, 'Sentiment en program', 12-17; Piet de Rooy, 'Een zoekende tijd'.
19 Nederhorst, 'Het moet, het kan, op voor het plan', 54.
20 Nederhorst, 'Het moet, het kan, op voor het plan', 53; Jan Nekkers, 'Een ingenieur in de politiek: Hein Vos en het Plan van de Arbeid' in: John Jansen van Galen e.a., *Het moet, het kan! Op voor het Plan! Vijftig jaar Plan van de Arbeid* (Amsterdam 1985) 101-123 aldaar 122; Jansen van Galen, 'Doorbraak', 156-166; Knegtmans, 'De jaren 1919-1946', 97-99.
21 Deze ideeën waren neergelegd in het Socialisatierapport van de SDAP (1920). Zie Nekkers, 'Sentiment en program', 24-31; Tromp, *Het sociaaldemocratisch programma*, 190-191; Knegtmans, 'De jaren 1919-1946', 100-103.
22 Het gaat hier om de rapporten *Het staatkundig stelsel der sociaaldemocratie* uit 1935 en *Nieuwe Organen* uit 1936. Knegtmans, 'De jaren 1919-1946', 100-101; Tromp, *Het sociaaldemocratisch programma*, 202-204.
23 Nekkers, Sentiment en program, 32-33; Ribberink, *Hilda Verwey-Jonker en de SDAP*, 107-122; Verwey-Jonker, 'De sociaal-demokratische opvattingen ten aanzien van de nationale en internationale gedachte', *De Socialistische Gids* 22 (1937) 698-707. Het belang dat Verwey-Jonker aan internationale arbeidsverdeling hechtte bleek al in 1933. Hilda Verwey-Jonker, 'Het vraagstuk der autarkie. Principe van vrijhandel behoort bestanddeel te blijven van elk soc.-dem. Program', *De Sociaal Democraat*, 16 september 1933.
24 Jansen van Galen, 'Doorbraak', 171.
25 Ibidem p. 178. Ook Gerard Nederhorst, adjunct-directeur van het Wetenschapplijk Bureau van de SDAP, benadrukte de 'goede aanvulling' die Hilda Verwey-Jonker gaf op het Plan. Nederhorst, 'Het moet, het kan, op voor het plan', 47.
26 Nekkers, 'Sentiment en program', 54-93.
27 Tromp, *Het sociaaldemocratisch programma*, 207; Notulen partijbestuur SDAP d.d. 16 november 1935, IISG, archief SDAP, inv.nr. 101.
28 Knegtmans, *Socialisme en democratie. De SDAP tussen klasse en natie, 1929-1939*, 220.
29 Wijne, *Stuuf Wiardi Beckman*, 84.
30 Tromp, *Het sociaaldemocratisch beginselprogramma*, 216-236, 505.
31 Ribberink, *Hilda Verwey-Jonker en de SDAP*, 125. Een officiële toelichting bij het nieuwe beginselprogramma ontbreekt, pas veel later heeft Koos Vorrink een uitvoerig commentaar geschreven bij het beginselprogramma. Tromp, *Het sociaaldemocratisch beginselprogramma*, 216. In het archief van de SDAP zijn geen notulen aanwezig van de besprekingen van de commissie. www.iisg.nl/archives/nl/files/s/10769000full.php#N1161B, geraadpleegd 17 maart 2010.
32 Notulen partijbestuur SDAP d.d. 6 juni 1936. IISG, archief SDAP, inv.nr. 105.

33 Deze columns verschenen op 20 januari 1937, 17 maart 1937, 5 mei 1937, 21 juli 1937, 18 augustus 1937, 22 september 1937, 3 november 1937 en 28 december 1937.
34 *De Proletarische Vrouw*, 3 november 1937.
35 Verwey-Jonker, 'De sociaal-demokratische opvattingen ten aanzien van de nationale en internationale gedachte', *De Socialistische Gids* 22 (1937) 698-707.
36 Verwey-Jonker, 'Sociaaldemocratie en monarchie. Oranje boven?', *De Sociaal Democraat*, 30 januari 1937.
37 Verwey-Jonker, *De vrouw en het Nationaalsocialisme* (Assen 1937).
38 Voor een uitvoerig overzicht zie Ribberink, *Hilda Verwey-Jonker en de SDAP*.
39 Verwey-Jonker, '25 jaar socialistische theorie'.
40 Bart Tromp rekent Verwey-Jonker eveneens tot de derde generatie. Tromp, *Het sociaaldemocratisch programma*, 421.
41 Voor Den Uyl zie Tromp, *Het sociaaldemocratisch programma*, 305. Zie verder Tromp, *Het sociaaldemocratisch programma*, 421; Jonker *De sociologische verleiding*, 213-214; Ribberink, *Hilda Verwey-Jonker en de SDAP*, 181; Ad Knotter, 'Generational Change and the Reorientation of Dutch Social-Democratic Economic Policy in the Early 1930s', 81-83. De publicatie van Verwey-Jonker is 50 jaar na dato herdacht door de Wiardi Beckman Stichting; hierbij was Verwey-Jonker aanwezig. Mondelinge mededeling van oud-medewerker Wiardi Beckman Stichting.
42 Ribberink, *Hilda Verwey-Jonker en de SDAP*; Ribberink, 'Radicalisering of integratie van de SDAP in de jaren '30'.
43 Verwey-Jonker, *Er moet een vrouw in*, 56, 59.
44 Ribberink, 'Radicalisering of integratie van de SDAP in de jaren '30', 132, 144, 145. Dezelfde onduidelijkheden zijn ook zichtbaar in Ribberink, 'Hilda Verwey-Jonker en de SDAP'. Een deel van de verwarring komt voort uit Ribberinks interpretatie van de publicatie *Het socialisme in onze tijd. Een inleiding voor buitenstaanders waarin verwerkt collegeaantekeningen van prof. R. Kuyper.* Zij veronderstelt ten onrechte dat dit werk de visie van Verwey-Jonker bevat. In het voorwoord maakt Verwey-Jonker echter duidelijk dat dit boek een bewerking van de dictaten en aantekeningen van de marxist Kuyper bevat. Verwey-Jonker wees hier in haar autobiografie ook op. Verwey-Jonker, *Er moet een vrouw in*, 56. Hartmans baseert zich eveneens op Ribberink en Kuyper wanneer hij nog een sterk marxistische invloed ziet in haar denken over het fascisme. Hartmans, 'Het fascisme en de vernieuwing van het socialisme', 171, 176.
45 Knegtmans bestempelde haar eveneens als een van de jongeren die sterk door Hendrik de Man waren geïnspireerd en als vertegenwoordiger gold van hen die zich in en naast het blad *De Socialist* hadden geroerd tegen verburgerlijking en bureaucratisering van de sociaaldemocratie. Tot groepsvorming was het volgens Knegtmans nooit gekomen. Knegtmans, *Socialisme en democratie*, 91, 195-196.

46 Tromp, *Het sociaaldemocratisch programma*, 205.
47 Verwey-Jonker, *Er moet een vrouw in*, 56.
48 Tromp, *Het sociaaldemocratisch programma*, 210.
49 Het denken over verschil zijn en verschil maken is ontleend aan Aerts, *De politiek van de katholieke vrouwenemancipatie*.
50 Verwey-Jonker, 'De wereld van uit een vliegmachine', *De Proletarische Vrouw*, 4 maart 1936, 13 mei 1936, 12 augustus 1936, 26 augustus 1936, 18 november 1936, 16 december 1936, 20 januari 1937, 23 juni 1937, 18 augustus 1937, 28 december 1937, 1 juni 1938, 22 juni 1938, 24 augustus 1938, 19 oktober 1939, 11 januari 1939, 27 september 1939. Ook haar zoon gaf aan dat zij al vroeg de dreiging van oorlog voelde. Interview met Maarten Verwey d.d. 27 april 2006.
51 Verwey-Jonker, 'De wereld van uit een vliegmachine', *De Proletarische Vrouw*, 27 september 1939.
52 www.parlement.com.
53 Hartmans, 'Het fascisme en de vernieuwing van het socialisme'. Jaques de Kadt publicatie over het fascisme, *Het fascisme en de nieuwe vrijheid*, verscheen in 1939. Pels, *Het democratisch verschil: Jacques de Kadt en de nieuwe elite*.
54 Hommes, 'Hilda Verwey-Jonker, een markante vrouw', 7-9.
55 Verwey-Jonker, 'Fascisme in Nederland. Het is latent aanwezig', *De Sociaal Democraat*, 1 april 1933.
56 Verwey-Jonker, 'Fascisme in Nederland. Wat kunnen we ertegen doen?', *De Sociaal Democraat*, 15 april 1933.
57 Deze paragraaf en de voorafgaande drie paragrafen zijn, tenzij anders vermeld, gebaseerd op de volgende artikelen: Verwey-Jonker, 'Fascisme in Nederland. Het is latent aanwezig', *De Sociaal Democraat*, 1 april 1933; Verwey-Jonker, 'Fascisme in Nederland. Wat kunnen we ertegen doen?', *De Sociaal Democraat*, 15 april 1933; Verwey-Jonker, 'Het fascisme in Nederland. Antidemocratische tendenzen bij de bourgeoisie', *De Sociaal Democraat*, 29 april 1933.
58 Verwey-Jonker, 'Het jongerenvraagstuk'.
59 De onderstaande drie alinea's zijn gebaseerd op Verwey-Jonker, *De Vrouw en het Nationaalsocialisme* (Assen 1937). Het citaat 'men kiest...' staat op p. 22.
60 Matthée, *Vrouwen in de NSB*, 14-18.
61 Verwey-Jonker, *De Vrouw en het Nationaalsocialisme*, 32.
62 De ontwikkelingen binnen de commissie en het partijcongres zijn uitgebreid beschreven in Knegtmans, *Socialisme en democratie*, 203-211 en Ribberink, *Hilda Verwey-Jonker en de SDAP*, 134-156.
63 Ribberink, *Hilda Verwey en de SDAP*, 155-156.
64 Marathoninterview VPRO-radio d.d. 2 januari 1998.
65 Ribberink, *Hilda Verwey en de SDAP*, 16-18.
66 Interview met Lydia Snuif.

67 Ribberink, *Hilda Verwey en de SDAP*, 134-156.
68 Verwey-Jonker, 'Bescherming tegen de luchtaanvallen?', *De Sociaal Democraat*, 7 december 1935; Verwey-Jonker, 'Schuilkelders of evacuatie?', *De Sociaal Democraat*, 18 januari 1936; Verwey-Jonker, 'Het ontwapeningsvraagstuk', *De Sociaal Democraat*, 11 april 1936.
69 Verwey-Jonker, 'Om de democratie. Beschouwingen over het eenheidsfront', *De Sociaal Democraat*, 8 december 1934, 22 december 1934 en 5 januari 1935.
70 Verwey-Jonker, De wereld vanuit een vliegmachine. Het moderne Rusland, *De Proletarische Vrouw*, 14 oktober 1936.
71 Ribberink, *Hilda Verwey en de SDAP*, 75; Brandenburg, *Annie Romein-Verschoor*, 196-197.
72 Ribberink, *Hilda Verwey en de SDAP*, 75-76.
73 Verwey-Jonker, *Er moet een vrouw in*, 170.
74 De 'ziel' is van Schwarz, *Treinen op dood spoor*, 50, 291. 'Stuwende kracht' werd gebruikt door een andere vluchteling, Dan Kampelmacher. Kampelmacher, *Gevecht om te overleven*, 156.
75 Verwey-Jonker, *Er moet een vrouw in*, 169-182; Gans, *Jaap en Ischa Meijer*, 131-134.
76 Schriftelijke mededeling van Egbert Wijnen, Regionaal Historisch Centrum Eindhoven d.d. 11 december 2007; interview met Fred Schwarz d.d. 16 augustus 2006; brief Hilda Verwey-Jonker aan Lou de Jong d.d. 18 januari 1978. NIOD, correspondentie Lou de Jong.
77 Verwey-Jonker, *Er moet een vrouw in*, 181-182; Gans, *Jaap en Ischa Meijer*, 132.
78 Verwey-Jonker, *Er moet een vrouw in*, 179.
79 Schwarz, *Treinen op dood spoor*, 9-46, citaat p. 46.
80 Ibidem, 50.
81 Interview met Fred Schwarz; Schwarz, *Treinen op dood spoor*, 49-67.
82 Toespraak Dan Kampelmacher bij het afscheid van Hilda Verwey-Jonker. Kopie bezit auteur.
83 Schwarz, *Treinen op dood spoor*, 68-76.

5 Bezetting en bevrijding

1 Schwarz, *Treinen op dood spoor*, 72-77; Verwey-Jonker, *Er moet een vrouw in*, 130-131, 134.
2 Typoscript 'Oorlogsdagboek van een tachtigjarige', IISG, HVJ, inv.nr. 33.
3 Notulen Gemeenteraad Eindhoven 24 juni 1940, Regionaal historisch centrum Eindhoven.
4 Adviesnota d.d. 10 januari 1941. Dossier gemeenteraadsvergaderingen. Regionaal historisch centrum Eindhoven, inv.nr. 01197; Giebels, *Beel*, 65-67.
5 Notulen gemeenteraad Eindhoven 24 juni 1940, 3 februari 1941, 4 maart 1941,

31 maart 1941, 19 mei 1941, 9 juni 1941, 30 juni 1941, Regionaal historisch centrum Eindhoven.

6 Uitvoering verordening 152/1941, Regionaal Historisch Centrum Eindhoven. Secretariearchief Eindhoven, inv.nr. 01194.

7 Wiedijk, *Koos Vorrink*, 367; Daalder, *Gedreven en behoedzaam*, 57; Verwey-Jonker, *Er moet een vrouw in*, 66.

8 Knegtmans, *'De jaren 1919-1946'*, 112; Bank, *Opkomst en ondergang van de Nederlandse Volksbeweging*, 22-25; De Rooy, 'De ongemakkelijke democratie 1913-1949', 236-237; Ten Have, *De Nederlandse Unie*. In Eindhoven speelde wijdverbreide afkeer van de NSB een belangrijk motief om toe te treden tot de Nederlandse Unie. Van Oudheusden en Verboom, *Herstel- en Vernieuwingsbeweging in het bevrijde zuiden*, 28.

9 Van Oorschot, *Eindhoven. Een samenleving in verandering*, 987-888; Ten Have, *De Nederlandse Unie*, 470-483. Dat in juli 1941 ruim een op de vier huishoudens het Unie-blad ontving, is berekend op basis van het aantal abonnees (5322) en gegevens over het aantal gezinnen op basis van Verwey-Jonker, *Lage inkomens*, 27.

10 Bank, *Opkomst en ondergang van de Nederlandse Volksbeweging*, 105.

11 Van Oudheusden en Verboom, *Herstel- en Vernieuwingsbeweging*, 28.

12 Van Oorschot, *Eindhoven*, 987-888; Ten Have, *De Nederlandse Unie*, 470-483. De gegevens over het aantal gezinnen zijn ontleend aan Verwey-Jonker, *Lage inkomens*, 27. Haar cijfers zijn geëxtrapoleerd uit de Volkstelling van 1930.

13 Kaart van de heer en mevrouw J. Daamen-Jongerius in plakboek ter gelegenheid van het eredoctoraat, IISG, HVJ, inv.nr. 19.

14 De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. 10A, Het laatste jaar. Tweede helft*, 704.

15 Interviews Ribberink met het echtpaar Verwey d.d. 26-4-1978, 7-6-1978 en 13-6-1978.

16 Typoscript Survey of political parties in the Netherlands, waarschijnlijk 1945. Typoscript in bruikleen van Ribberink; het typoscript zal t.z.t. aan het IISG worden overgedragen.

17 Interview Ribberink met het echtpaar Verwey d.d. 26-4-1978.

18 H. Verwey-Jonker en E.J.W. Verwey, *Ervaringen en aktiviteiten in 'het bevrijde zuiden'*, IISG, HVJ, inv.nr. 26. Dit stuk is een notitie voor De Jong.

19 Temeer, *'Het geweten der natie'*, 15.

20 Notitie Verwey-Jonker [notitie in bruikleen van Ribberink]; interview Ribberink met het echtpaar Verwey d.d. 13-6-1978.

21 Van Oudheusden en Verboom, *Herstel- en Vernieuwingsbeweging*, 28-29.

22 Temeer, *'Het geweten der natie'*, 15.

23 Van Oudheusden en Verboom, *Herstel- en Vernieuwingsbeweging*, 31-32.

24 H. Verwey-Jonker en E.J.W. Verwey, *Ervaringen en aktiviteiten in 'het bevrijde*

zuiden', IISG, HVJ, inv.nr. 26; Posthumus-van der Goot, *Van moeder op dochter*, 570.

25 Typoscript 'Oorlogsdagboek van een tachtigjarige', IISG, HVJ, inv.nr. 33. Een deel van het typoscript is gepubliceerd onder de titel 'Oude beelden in mijn hoofd en oude geluiden in mijn oren', *Vrij Nederland*, 2 februari 1991. Zie ook Rede uitgesproken door Lydia Snuif-Verwey bij het afscheid van Hilda Verwey-Jonker. Tekst in bezit van auteur.

26 Interview met Ellen Wolf.

27 Verwey-Jonker, *Er moet een vrouw in*, 71.

28 Temeer, *'Het geweten der natie'*, 15.

29 Verklaring 12 maart 1943, IISG, HVJ, inv.nr. 11.

30 Michman en Flim, *Rechtvaardigen onder de Volkeren*, 13, 905-906. De onderscheiding is aangevraagd door oud-Dommelhuisjongen Robert Engel en door Bep Denneboom, die enige tijd ondergedoken is geweest bij de Verweys. Brief Robert Engel aan Mardecai Paldiel, directeur Yad Vashem d.d. 7 augustus 1986. Kopie brief uit Yad Vashem archief in bezit auteur. Interview Zeev Bachrach.

31 Mededeling Truus de Vries-Kuyt, telefonisch interview d.d. 2 juni 2006. De bescheidenheid komt ook naar voren in de interviews met Maarten Verwey, Lydia Snuif-Verwey, Sybrich ter Kuile-Verwey, Jo Casimir, Pauli Schwarz (de weduwe van Dommelhuisjongen Fred Schwarz) en Ellen Wolf.

32 Interviews met Maarten Verwey, Lydia Snuif-Verwey en Sybrich ter Kuile-Verwey. De Yad Vashemonderscheiding stond niet in het overlijdensbericht, terwijl andere functies en onderscheidingen wel werden genoemd.

33 Mededeling Hava Gratzer, dochter Bep Denneboom.

34 Brief Hilda Verwey-Jonker aan Bep Denneboom, datum onleesbaar. Kopie in bezit auteur.

35 Brief Hilda Verwey-Jonker aan Renate Rubinstein d.d. 21 mei 1990, IISG, HVJ, inv.nr. 3.

36 Verwey-Jonker, *Er moet een vrouw in*, 249-251.

37 Brief Wilma Grunfeld-van Dam d.d. 29 april 1974 aan Hilda Verwey-Jonker, IISG, HVJ, inv.nr. 1.

38 Brief Robert Engel aan dr. Paldiel, directeur Yad Vashem d.d. 7 augustus 1986 (origineel Yad Vashemarchief Jeruzalem). Kopie in bezit auteur.

39 H. Verwey-Jonker en E.J.W. Verwey, *Ervaringen en aktiviteiten in 'het bevrijde zuiden'*, IISG, HVJ, inv.nr. 26; Verwey-Jonker, *Er moet een vrouw in*, 131.

40 Interview Jo Casimir, interview Sybrich ter Kuile, interview Fred Schwarz.

41 H. Verwey-Jonker en E.J.W. Verwey, *Ervaringen en aktiviteiten in 'het bevrijde zuiden'*, IISG, HVJ, inv.nr. 26.

42 Michman en Flim, *Rechtvaardigen onder de Volkeren*, 905.

43 Verwey-Jonker, *Er moet een vrouw in*, 135, 138.

44 Van Oorschot, *Eindhoven. Een samenleving in verandering*, 979.
45 Michman en Flim, *Rechtvaardigen onder de Volkeren*, 905; H. Verwey-Jonker en E.J.W. Verwey, *Ervaringen en aktiviteiten in 'het bevrijde zuiden'*, IISG, HVJ, inv.nr. 26; Brief Wilma Grunfeld-van Dam aan Hilda Verwey-Jonker, IISG, HVJ, inv.nr. 1.
46 Interview Fred Schwarz; Michman en Flimm, *Rechtvaardigen onder de Volkeren*, 905, Schwarz, *Treinen op dood spoor.*
47 Rede uitgesproken door kleinkind Maisa Verwey bij de crematie van Hilda Verwey-Jonker. Tekst in bezit van auteur.
48 Verwey-Jonker, *Er moet een vrouw in*, 133.
49 H. Verwey-Jonker en E.J.W. Verwey, *Ervaringen en aktiviteiten in 'het bevrijde zuiden'*, IISG, HVJ, inv.nr. 26; Verwey-Jonker, *Er moet een vrouw in*, 134, 136.
50 In het Yad Vashemarchief in Jeruzalem bevindt zich correspondentie over de aanvraag voor een Yad Vashemonderscheiding voor Hilda Verwey-Jonker door Bep Denneboom. In deze brieven wordt uitgelegd wat Hilda Verwey-Jonker voor Bep Denneboom heeft gedaan. Hava Gratzer en Zeev Bachrach, de kinderen van Bep Denneboom, hebben mij deze brieven (in het Hebreeuws) in kopie gestuurd; Zeev Bachrach heeft de inhoud voor mij vertaald. Zie ook Iets Erdtsieck, 'Elie Denneboom – Hoofd der joodse school. Zwolle-Sobibor 1896-Sobibor 1943', *Zwols Historisch Tijdschrift* 17 (2001) 23-28; Michman en Flim, *Rechtvaardigen onder de Volkeren*, 905; Brief 'Miep Griek' aan Maarten en Ejo september 1945. Kopie brief in bezit auteur; advertentie voor hulp in de huishouding. Kopie in bezit auteur. Het is niet mogelijk gebleken te achterhalen wanneer Bep Denneboom precies bij de Verweys woonde. De afdeling burgerlijke stand in Eindhoven wilde deze informatie niet verstrekken. Mededeling Yvonne Verstraten, gemeente Eindhoven d.d. 24 juni 2010.
51 Interview Sybrich ter Kuile.
52 De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. 10A, Het laatste jaar. Tweede helft*, 710.
53 Vink, 'Evert Johannes Willem Verwey (30 april 1905-13 februari 1981)'.
54 Jochems, *Het Philips-Kommando in Kamp Vught*; Verwey-Jonker, *Er moet een vrouw in*, 135.
55 Interview Jo Casimir, Verwey-Jonker, *Er moet een vrouw in*, 242.
56 Rede uitgesproken bij de crematie van Evert Verwey door Bart Ruitenbeek. Tekst in bezit van auteur.
57 Interview Fred Schwarz.
58 Interview Ellen Wolf.
59 Correspondentie over hoogleraarsbenoeming van Evert Verwey. IISG, HVJ, inv.nr. 92.
60 Van Oorschot, *Eindhoven*, 977-979.
61 Verwey-Jonker, *Er moet een vrouw in*, 137.

62 Interview Jo Casimir.
63 Van Oorschot, *Eindhoven*, 621-624, 979-980; Verwey-Jonker, *Er moet een vrouw in*, 134.
64 Bukman, 'Ik denk dat er ook een recht op ongeluk bestaat', *HP/De Tijd*, 22 juli 1994;Verwey-Jonker, *Er moet een vrouw in*, 140.
65 Opmerking van Verwey-Jonker tegen Hedy d'Ancona. Interview met Hedy d'Ancona d.d. 9 januari 2008; 'Met een titel kom je makkelijker binnen', *Utrechts Nieuwsblad*, 13 augustus 2001.
66 H. Verwey-Jonker en E.J.W. Verwey, *Ervaringen en aktiviteiten in 'het bevrijde zuiden'*, IISG, HVJ, inv.nr. 26.
67 Ongedateerd typoscript, getiteld D-Day. IISG, HVJ, inv.nr. 32. Het typoscript is op typefouten gecorrigeerd. Deze tekst is in licht gewijzigde vorm ook gepubliceerd in *Senior. Vaktijdschrift voor de ouderensector* (juli/augustus 1994).
68 Van Oorschot, *Eindhoven*, 979-981.
69 Verwey-Jonker, *Er moet een vrouw in*, 141-142.
70 Van Oorschot, *Eindhoven*, 979-981, 1003.
71 Interview Lydia Snuif.
72 Van Oorschot, *Eindhoven*, 1002-1003; Van Oudheusden en Verboom, *Herstel- en Vernieuwingsbeweging*, 5, 37-42. De citaten zijn overgenomen uit Van Oorschot.
73 Brief van H.G. Angelo gericht aan Supreme Headquarters Allied Expeditionary Force, Mission to the Netherlands Civil Affairs Branch, d.d. 2 november 1944. IISG, HVJ, inv.nr. 11.
74 Verhey, *Om het joodse kind*; Verwey-Jonker, *Er moet een vrouw in*, 147.
75 Ongepubliceerd typoscript van Hilda Verwey-Jonker. IISG, HVJ, inv.nr. 31.
76 Zie ook De Haan, *Politieke reconstructie*; Beyens, *Overgangspolitiek*.
77 Van Oudheusden en Verboom, *Herstel- en vernieuwingsbeweging*, 38-41; Giebels, *Beel*, 69-73.

6 1945: Annus horribilis

1 Van Oudheusden en Verboom, *Herstel- en vernieuwingsbeweging in het bevrijde zuiden*, 148.
2 Bank, *Opkomst en ondergang van de Nederlandse Volksbeweging*, 15-37.
3 Brief Hilda Verwey-Jonker aan minister Albarda en Van den Tempel [december 1944]. Deze brief is als bijlage opgenomen in H. Verwey-Jonker en E.J.W. Verwey-Jonker, *Ervaringen en aktiviteiten in 'het bevrijde zuiden'*, IISG, HVJ, inv.nr. 26. De brief is nooit aangekomen bij Albarda en Van den Tempel.
4 Termeer, *'Het geweten der natie'*, 545.
5 Brief Hilda Verwey-Jonker aan Albarda en Van den Tempel [december 1944]. Deze brief is als bijlage opgenomen in H. Verwey-Jonker en E.J.W. Verwey-

Jonker, *Ervaringen en aktiviteiten in 'het bevrijde zuiden'*, IISG, HVJ, inv.nr. 26.

6 Termeer, *'Het geweten der natie'*, 38, 39, 545, 685.

7 Van Oudheusden en Verboom, 81-89; De Keizer, *De gijzelaars van St. Michielsgestel*, 166-168.

8 Verslag oprichting Sociaaldemocratische Vereeniging oktober 1944 en notulen vergadering 6 januari 1945 Sociaaldemocratische Vereeniging. Regionaal historisch centrum Eindhoven, Collectie C.J. van Lienden, inv.nr. 17.

9 Termeer, *'Het geweten der natie'*, 127, 133, 134, 694.

10 Vertrouwelijke nota van Leendert Donker aan het Partijbestuur der SDAP inzake zijn werkzaamheden in het bevrijde Zuiden van Oct. 1944 tot Mei 1945. IISG, archief SDAP, inv.nr. 2954; Bosmans, 'Biografie van Leendert Antonie Donker'.

11 Termeer, *'Het geweten der natie'*, 435; H. Verwey-Jonker en E.J.W. Verwey, *Ervaringen en aktiviteiten in 'het bevrijde zuiden'*, IISG, HVJ, inv.nr. 26. De citaten zijn uit dit laatste stuk afkomstig.

12 Interview Ribberink met Evert en Hilda Verwey.

13 Termeer, *'Het geweten der natie'*, 435.

14 Het begrip 'metropool van het bevrijde zuiden' is ontleend aan een vertrouwelijke nota van Leendert Donker aan het Partijbestuur der SDAP inzake zijn werkzaamheden in het bevrijde Zuiden van Oct. 1944 tot Mei 1945. IISG, archief SDAP, inv.nr. 2954.

15 Verwey-Jonker, *Er moet een vrouw in*, 69-71, 133.

16 Voor de analyse van het geheime adres zie Termeer, *'Het geweten der natie'*, 397-401. Voor de tekst van het adres, zie *Enquetecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*. Deel 5 b (Den Haag 1950) 293.

17 Termeer, *'Het geweten der natie'*, 435; H. Verwey-Jonker en E.J.W. Verwey, *Ervaringen en aktiviteiten in 'het bevrijde zuiden'*, IISG, HVJ, inv.nr. 26.

18 Van Oudheusden en Verboom, *Herstel- en vernieuwingsbeweging*, 101-104; H. Verwey-Jonker en E.J.W. Verwey, *Ervaringen en aktiviteiten in 'het bevrijde zuiden'*, IISG, HVJ, inv.nr. 26; De Keizer, *Het Parool 1940-1945*, 113.

19 Van Oorschot, *Eindhoven*, 1007.

20 Vertrouwelijke nota van Leendert Donker aan het Partijbestuur der SDAP inzake zijn werkzaamheden in het bevrijde Zuiden van Oct. 1944 tot Mei 1945. IISG, archief SDAP, inv.nr. 2954. Brief Donker aan Woudenberg d.d. 3 november 1945. IISG, archief SDAP, inv.nr. 2954.

21 Verslag oprichting Sociaaldemocratische Vereeniging oktober 1944 en notulen vergadering 6 januari 1945 Sociaaldemocratische Vereeniging. Regionaal historisch centrum Eindhoven, Collectie C.J. van Lienden, inv.nr. 17.

22 Bank, *Opkomst en ondergang van de Nederlandse Volksbeweging*, 48.

23 Notulen van de algemene ledenvergadering der Soc. Dem. Vereeniging afd. Eindhoven op 6 januari 1945. Regionaal Historisch Centrum Eindhoven, Collectie C.J. van Lienden nr. 17.

24 Termeer, *'Het geweten der natie'*, 545-548.
25 Peskens, *Twee vorstinnen en een vorst*. Peskens is het pseudoniem van uitgever Geert van Oorschot, de zoon van L.P. van Oorschot.
26 De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. 10A, Het laatste jaar. Tweede helft*, 985-992; H. Verwey-Jonker en E.J.W. Verwey, *Ervaringen en aktiviteiten in 'het bevrijde zuiden'*, IISG, HVJ, inv.nr. 26. Het begrip zichtzending is ontleend aan Giebels, *Beel*, 100; Van Oorschot, 'Een reisverhaal. Januari 1945: het bezoek van de "17" aan Londen', 4-9.
27 Ongepubliceerd typoscript van Hilda Verwey-Jonker. IISG, HVJ, inv.nr. 31.
28 De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. 10A, Het laatste jaar. Tweede helft*, 985-986; Termeer, *'Het geweten der natie'*, 465-468.
29 Termeer, *'Het geweten der natie'*, 465-467; H. Verwey-Jonker en E.J.W. Verwey, *Ervaringen en aktiviteiten in 'het bevrijde zuiden'*, IISG, HVJ, inv.nr. 26. De citaten zijn van Termeer, p. 466.
30 De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. 10A, Het laatste jaar. Tweede helft*, 986-987.
31 Van Oorschot, 'Een reisverhaal. Januari 1945: het bezoek van de "17" aan Londen', 5.
32 Verwey-Jonker, '"In gesprek met Nederland". Bij de koningin thuis'. *Vrij Nederland*, 28 augustus 1948.
33 Brief koningin Wilhelmina aan prinses Juliana d.d. 12 februari 1945. Koninklijk Huis Archief, Archief Juliana A 52, inv.nr. suppl. 37. De tekst van deze brief is oorspronkelijk met zwarte inkt geschreven; een deel van de tekst is met groene inkt overgeschreven. De groen geschreven teksten zijn niet van de hand van Wilhelmina. De passage 'papte om jouw reuze aan' is de groene versie, de zwarte versie is onleesbaar. Fasseur maakt hier van 'papte zoo reuze aan'. Fasseur, *Wilhelmina. Krijgshaftig in een vormeloze jas*, 476.
34 Brief prinses Juliana aan koningin Wilhelmina d.d. 24 februari 1945. Koninklijk Huisarchief, voorlopig archief Juliana A 52, inv.nr. suppl. 37.
35 Giebels, *Beel*, 100.
36 Termeer, *'Het geweten van de natie'*, 469.
37 Brief koningin Wilhelmina aan prinses Juliana d.d. 12 februari 1945, Koninklijk Huisarchief, archief Juliana A 52, inv.nr. suppl. 37.
38 Termeer, *'Het geweten van de natie'*, 468-471.
39 Verwey-Jonker, 'Bij de koningin thuis'.
40 H. Verwey-Jonker en E.J.W. Verwey, *Ervaringen en aktiviteiten in 'het bevrijde zuiden'*, IISG, HVJ, inv.nr. 26; Verwey-Jonker, *Er moet een vrouw in*, 157.
41 'Dankzij onze goede Koninginnen krijgen we nog geen republiek'. Ongepubliceerde tekst voor *NRC Handelsblad*, 10 september 1998. IISG, HVJ, inv.nr. 3. Het is goed mogelijk dat dit waar is. Koningin Wilhelmina was in 1944 nog niet bekend met de werkelijke omvang van de misdaden tegen de joden. Hilda

Verwey-Jonker was wel op de hoogte vanwege haar illegale werk en haar betrokkenheid bij de opvang van mensen die uit Duitsland terugkwamen. Hilda Verwey-Jonker gaf aan dat Lou de Jong ook aanwezig was bij het overleg tussen Gerbrandy, de koningin en zijzelf. Dit laatste kan niet juist zijn omdat Lou de Jong pas later met koningin Wilhelmina persoonlijk contact kreeg. Mededeling Boudewijn Smit, biograaf Lou de Jong. Zie ook Cees Fasseur, *Wilhelmina. Sterker door strijd*, 179-182.

42 Brief koningin Wilhelmina aan prinses Juliana d.d. 23 februari 1945. Koninklijk Huisarchief, voorlopig archief Juliana A 52, inv.nr. suppl. 37.

43 Brief prinses Juliana aan koningin Wilhelmina d.d. 24 februari 1945. Koninklijk Huisarchief, voorlopig archief Juliana A 52, inv.nr. suppl. 37.

44 De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. 10A, Het laatste jaar. Tweede helft*, 1006-1012.

45 De Haan, *Politieke reconstructie*; Beyens, *Overganspolitiek*. Zie ook bijvoorbeeld de toevallige manier waarop de eerste vrouw in het Britse parlement terechtkwam. Hoekstra, 'Klasse, sekse en de macht van Nancy Astor'.

46 Henk Brugmans, de 'uitvinder' van het personalisme zei over haar: 'Ze is nooit minister geworden (wat ze prima zou hebben gedaan): iemand zei van haar dat ze daarvoor fysiek te klein was!...' Dat een ministerschap niet ondenkbeeldig was blijkt ook uit het feit dat An Thomassen erop wees dat er gelobbyd was om haar minister te laten worden. In een terugblik zei Verwey-Jonker relativerend: 'Als minister zou ik me vast door mijn ambtenaren in de luren hebben laten leggen.' Henk Brugmans, 'Vrouw van formaat', *Op het kruispunt* (maart 1989) 1-3; toespraak An Thomassen bij de presentatie van *Er moet een vrouw in*, privébezit auteur; Brunt, 'Met oudere mensen wordt sowieso slordig omgesprongen', *Elsevier Weekblad*, 8 oktober 1988.

47 Verwey-Jonker, *Er moet een vrouw in*, 76.

48 Fasseur, *Wilhelmina*, 441.

49 Verwey-Jonker, *Er moet een vrouw in*, 76. Dat Verwey-Jonker met Beel sprak over potentiële sociaaldemocratische ministers, blijkt ook uit H. Verwey-Jonker en E.J.W. Verwey, *Ervaringen en aktiviteiten in 'het bevrijde zuiden'*, IISG, HVJ, inv.nr. 26.

50 Zie bijvoorbeeld Schokking, *De vrouw in de Nederlandse politiek*; Leijenaar, *De geschade heerlijkheid*; Van de Velde, *Vrouwen van de partij*; Linders, *N.S. Corry Tendeloo*; Aerts, 'In afwachting van de première'.

51 Zie hiervoor hoofdstuk acht.

52 Van Praag-Sanders, *Persoonlijke en niet-persoonlijke ervaringen van een journaliste*, 114-115.

53 Notulen Soc. Dem. Vereniging voor Bevrijd Nederland d.d. 21 februari en 21 maart 1945. IISG, archief SDAP, inv.nr. 2953; www.parlement.com.

54 H. Verwey-Jonker en E.J.W. Verwey, *Ervaringen en aktiviteiten in 'het bevrijde*

zuiden', IISG, HVJ, inv.nr. 26. Het citaat is inclusief typefouten.

55 Verslag vergadering Soc. Dem. Vereeniging voor bevrijd Nederland afd. Eindhoven d.d. 3 maart 1945. Regionaal Historisch Centrum Eindhoven, Collectie C.J. van Lienden, inv.nr. 17.

56 Bank, *Opkomst en ondergang van de Nederlandse Volks Beweging*, 46-47.

57 Het lijkt erop dat in december 1944 ook een poging is gedaan *Het Vrije Volk* weer op te richten. In het archief van Evert Verwey bevindt zich een beginselverklaring van *Het Vrije Volk. Democratisch Socialistisch weekblad voor het bevrijde zuiden*, 8 december 1944. Evert Verwey was een van de drie redacteuren van het weekblad. Kennelijk was dit initiatief niet levensvatbaar. IISG, HVJ, inv.nr. 93.

58 Van Oudheusden en Verboom, *Herstel- en vernieuwingsbeweging in het bevrijde zuiden*, 154-157; Termeer, *'Het geweten der natie'*, 660-662; Brieven van Wim Thomassen aan het bestuur van de Sociaaldemocratische Vereeniging in Bevrijd Nederland d.d. 1 april 1945 en 13 april 1945. Regionaal Historisch Centrum Eindhoven, Collectie C.J. van Lienden nr. 11. Verslagen besprekingen over het redactiebeleid *Het Vrije Volk*, d.d. 20 maart 1945 en 22 maart 1945. Regionaal Historisch Centrum Eindhoven, Collectie C.J. van Lienden nr. 12.

59 'Een adres aan de Koningin', *Het Vrije Volk*, 7 april 1945. In: *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945. Deel 5 b*, 293.

60 Van Oudheusden en Verboom, *Herstel- en vernieuwingsbeweging in het bevrijde zuiden*, 137-143; Termeer, *'Het geweten der natie'*, 661; Beyens, *Overgangspolitiek*, 295.

61 Van Oudheusden en Verboom, *Herstel- en vernieuwingsbeweging in het bevrijde zuiden*, 142.

62 Giebels, *Katholicisme en socialisme*.

63 Van Oudheusden en Verboom, *Herstel- en vernieuwingsbeweging in het bevrijde zuiden*, 100-101; Vertrouwelijke nota [van Leendert Donker] aan het Partijbestuur der SDAP inzake zijn werkzaamheden in het bevrijde Zuiden van Oct. 1944 tot Mei 1945. IISG, archief SDAP, inv.nr. 2954; Termeer, *'Het geweten der natie'*, 685. Ook De Jong benadrukt dat het Donker handelde uit bezorgdheid over de parlementaire democratie. Lou de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. 10A, Het laatste jaar. Tweede helft*, 724.

64 Van Oudheusden en Verboom, *Herstel- en vernieuwingsbeweging in het bevrijde zuiden*, 101.

65 *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945. Deel 5 a-c*.

66 Notulen vergadering SDV d.d. 16 april 1945. Regionaal Historisch Centrum Eindhoven, Collectie C.J. van Lienden, inv.nr. 17. In de collectie Van Lienden ontbreekt het verslag van deze bijeenkomst. Ook in het archief van de SDAP zijn de notulen van juist deze bijeenkomst niet terug te vinden. IISG, archief SDAP, inv.nr. 2953. Tenslotte laat ook Donker in zijn uitgebreide verslag van

werkzaamheden in bevrijd gebied het royement onbesproken. Vertrouwelijke nota [van Leendert Donker] aan het Partijbestuur der SDAP inzake mijn werkzaamheden in het bevrijde Zuiden van Oct. 1944 tot Mei 1945. IISG, archief SDAP, inv.nr. 2954.

67 Notulen partijbestuur SDAP 19 mei 1945. IISG, Archief SDAP, inv.nr. 2955 a-c.

68 Brief van H. Roland Holst d.d. 2 mei 1945 aan Verwey-Jonker. IISG, HVJ, inv.nr. 1.

69 Brief van Van Lienden d.d. 15 mei 1945. Regionaal Historisch Centrum Eindhoven, Collectie C.J. van Lienden, inv.nr. 14; Brief Donker aan Woudenberg d.d. 3 november 1945. IISG, archief SDAP, inv.nr. 2954.

70 W. van Deelen, 'De partij in Noord-Brabant'. Typoscript d.d. 16 juni 1945. In: Stukken aan leden van het Partijbestuur 1945/1946. IISG, Archief SDAP, inv.nr. 2956 g.

71 W.G. van Deelen. 'De toestand van de partij in Zeeland, Noord-Brabant en Limburg'. Typoscript d.d. 29 juni 1945. In: Stukken aan leden van het Partijbestuur 1945/1946. IISG, Archief SDAP, inv.nr. 2956 g.

72 Lijst leden kiescollege tijdelijke gemeenteraad. Regionaal Historisch Centrum Eindhoven, Archief gemeentebestuur, inv.nr. 2.07.51/01194.

73 Secretarie Archief Eindhoven periode 1934-1969. Dossier gemeentebestuur tijdens de Duitse bezetting. Bijzondere maatregelen t.a.v. inrichting bestuur (uitvoering verordening 152/1941), 1941-1941. Inv.nr. 2.07.51, B 01194; Tijdelijke gemeenteraad in 1945. Verkiezing, benoeming en beëdiging leden 1945-1946. Inv.nr. 2.07.51, 01196. Regionaal Historich Centrum Eindhoven.

74 W. van Deelen. De partij in Noord-Brabant; W.G. van Deelen, De toestand van de partij in Zeeland, Noord-Brabant en Limburg.

75 Ibidem.

76 Van Oudheusden en Verboom, *Herstel- en vernieuwingsbeweging*, 144-147.

77 Bank, *Opkomst en ondergang van de Nederlandse Volksbeweging*, 48.

78 Notulen hoofdbestuur NVB. Uit de notulen blijkt dat Verwey-Jonker niet meer deel uitmaakte van het hoofdbestuur op 30 augustus 1948. IISG, Archief Nederlandse Volksbeweging, inv.nr. 2.

79 Zie voor de geschiedenis van de Nederlandse Volksbeweging Ruitenbeek, *Het ontstaan van de Partij van de Arbeid* en Bank, *Opkomst en ondergang van de Nederlandse Volksbeweging*. Deze paragraaf is op deze literatuur gebaseerd, tenzij anders vermeld.

80 Brief van Verwey-Jonker aan mr. Van Walsum d.d. 3 juni 1945. IISG, Archief NVB, inv.nr. 9.

81 Notulen vergadering hoofdbestuur 24 juli 1945. IISG, archief NVB, inv.nr. 1.

82 Op 2 oktober zijn deze vrouwen voor het eerst gerechtigd deel te nemen aan de vergadering. Van Andel was wel maar Verwey-Jonker was niet aanwezig. Notulen vergadering hoofdbestuur 2 oktober 1945. IISG, archief NVB, inv.nr. 1.

83 Brief van een hoofdbestuurslid (vermoedelijk Wim Verkade) aan Verwey-Jonker d.d. 15 september 1945. IISG, archief NVB, inv.nr. 9.
84 Notulen hoofdbestuur NVB d.d. 2 oktober 1945. IISG, archief NVB, inv.nr. 1.
85 Notulen hoofdbestuur NVB d.d. 13 november 1945. IISG, archief NVB, inv.nr. 1.
86 IISG, archief NVB, inv.nr. 24. Het manifest van de Vereniging Nederland-Indonesië werd op 3 januari 1946 in de NRC en *Het Parool* afgedrukt met een onvolledige lijst van ondertekenaars. De naam van Verwey-Jonker ontbreekt hier. Jan Bank stuurde Anneke Ribberink op 21 november 1978 een kopie van het originele document waaruit blijkt dat de naam van Verwey-Jonker met de toevoeging 'Lid Hoofdbestuur NVB' wel degelijk onder het manifest stond. Zie ook notulen hoofdbestuur NVB 8 januari 1946. IISG, archief NVB, inv.nr. 2.
87 Notulen hoofdbestuur NVB 28 september 1946. IISG, archief NVB, inv.nr. 2.
88 Verslag conferentie gehouden door het hoofdbestuur der Nederlandse Volksbeweging d.d. 13 en 14 juli 1946. IISG, archief NVB, inv.nr. 2.
89 Uitnodiging voor de hoofdbestuursvergadering van 20 november 1945. IISG, archief NVB, inv.nr. 1.
90 In de eerste vergadering van het jaar 1946 liet voorzitter Banning weten dat hij de oprichting van de KVP in december 1945 ook zag als een verworvenheid van de NVB: 'Door de oprichting van de Katholieke Volkspartij en de Partij van de Arbeid is een deel van de N.V.B.-gedachte verwezenlijkt. De taak van de N.V.B. in de toekomst zal o.a. zijn de goede verhouding tussen deze 2 bewegingen te bevorderen.' Notulen vergadering hoofdbestuur NVB d.d. 8 januari 1946. IISG, archief NVB, inv.nr. 2. Het is opvallend dat Banning de oprichting van de KVP hier niet als een mislukking maar als een succes bestempelt. In de vergadering in januari 1946 is De Quay ook gewoon aanwezig. Op 12 februari 1946 meent Banning dat de PvdA zeker niet als een definitieve fase is te beschouwen, PvdA en KVP moeten van hem naar elkaar toe buigen.
91 Over de transformatie van de doorbraakgedachte naar de polarisatie, zie Mellink, *Prille polarisatie*.
92 Verwey-Jonker, *Er moet een vrouw in*, 78.
93 Brief van Ruitenberg aan Banning d.d. 11 december 1945. IISG, archief NVB, inv.nr. 9.
94 Marije Wilmink, De tweede sekse. 'Een openbaring', *De Groene Amsterdammer*, 12 mei 1999.
95 De uitzondering die hierop is gevonden betreft haar kandidaatstelling voor de Eindhovense gemeenteraad in 1935. In de verkiezingskrant laat ze weten dat ze als vrouw begrijpt hoe belangrijk voor een vrouw gemeenschappelijke voorzieningen als gas, water, electriciteit, badhuizen en zweminrichtingen en schoolartsendiensten zijn bij de verzorging 'van ons gezin'. De gemeente moet daar geld voor vrijmaken. Verkiezingskrant lokale SDAP. Regionaal Historisch Centrum Eindhoven, Collectie van Lienden, inv.nr. 16.

96 *Eindhovensch Dagblad*, 10 juli 1945, 18 december 1945 en 22 december 1945.
97 Op 18 juli 1945 vermeldt *Het Vrije Volk* dat Verwey-Jonker als docent sociologie aan de opleiding voor maatschappelijk werker is verbonden. Het *Eindhovensch Dagblad* spreekt op 17 juli 1945 over een opleiding die in opdracht van de Stichting voor Toegepaste Sociale Wetenschappen aan de Noodopleiding voor Economische Studenten te Eindhoven. Die waardering blijkt uit een tekening dat men haar node laat gaan.
98 Brief van het secretariaat aan het partijbestuur van de SDAP d.d. 24 juli 1945. Archief SDAP, inv.nr. 2956 a, IISG.
99 Notulen Partijbestuur d.d. 20 september 1945. IISG, Archief SDAP, inv.nr. 2955 a tot en met c.
100 Notulen Dagelijks bestuur d.d. 16 oktober 1945. IISG, Archief SDAP, inv.nr. 2958; brief 3 maart van mej. mr. Tjeenk Willink. Archief SDAP, Kandidaatstelling Tweede Kamer, inv.nr. 3053.
101 Kandidaatstelling Tweede Kamer SDAP. IISG, archief SDAP, inv.nr. 3052.
102 *Eindhovensch Dagblad*, 8 en 9 november 1945.
103 Handelingen Tweede Kamer 20 november 1945. www.statengeneraaldigitaal.nl
104 Brief Verwey-Jonker aan Woudenberg d.d. 6 december 1945. Dossier kandidaatstelling Tweede Kamer SDAP. IISG, archief SDAP, inv.nr. 3052.
105 Notulen partijbestuur d.d. 13 december 1945. IISG, archief SDAP, inv.nr. 2955 a tot en met c. Ook in het dagelijks bestuur vraagt Woudenberg aandacht voor het feit dat er maar één vrouw op een verkiesbare plaats is gesteld. Vorrink valt de secretaris niet bij maar bepleit ook dan voor het opnemen van een aantal partijgenoten uit de vakbeweging. Notulen dagelijks bestuur SDAP, 4 en 11 december 1945. IISG, Archief SDAP, inv.nr. 2958. In het kader van de kandidaatstelling voor de Tweede Kamerverkiezingen in 1941 (die nooit gehouden zijn), bepaalde het partijbestuur dat de fractie twee vrouwen diende te bevatten. Ulla Jansz, *Vrouwen ontwaakt!*, 80.
106 Chinees schimmenspel, IISG, HVJ, inv.nr. 10.
107 In haar autobiografie maakt Verwey-Jonker duidelijk dat dit gesprek plaatsvond voordat zij de benoeming in het noodparlement teruggaf. Dat hoeft echter niet het geval te zijn geweest, ook omdat zij in haar autobiografie niet vermeldde dat ze opnieuw gepolst moet zijn geweest.
108 Jansz, *Vrouwen ontwaakt!*; Ulla Jansz, 'Gender and Democratic Socialism in the Netherlands'. Zie ook Van de Velde, *Vrouwen van de Partij*, 197-239 en Leyenaar, *Political Empowerment of Women*. Leijenaar spreekt over 'pioneers' en 'token women' als het gaat over de positie van vrouwen in de Nederlandse politiek in respectievelijk de periode 1917-1946 en 1946-1975.
109 Cornelissen, 'Het bewogen en agressieve socialisme van Koos Vorrink', *Vrij Nederland*, 7 juni 1986; Van Soest, 'Hein Wiedijk, de biograaf van Koos Vorrink', *Vrij Nederland*, 16 januari 1988.

110 Interview Hein Wiedijk met Verwey-Jonker, 27 februari 1981. Archief Hein Wiedijk, Geluidsarchief IISG.
111 Interview David de Jongh met Verwey-Jonker voor de IKON, 2000. www.daviddejongh.nl.
112 Verwey-Jonker, *Er moet een vrouw in*, 198-199. De andere twee kandidaten met wie hoogst waarschijnlijk gesproken is, zijn Took Heroma en mej. mr. Tjeenk Willink. Op 5 oktober waren zij in beeld voor een positie in het noodparlement; op 16 oktober 1945 kwam in het dagelijks bestuur aan de orde dat zij geen kandidatuur aanvaardden. Notulen partijbestuur SDAP 5 oktober 1945. IISG, archief SDAP, inv.nr. 2955 a-c; Notulen dagelijks bestuur SDAP 16 oktober 1945. IISG, archief SDAP, inv.nr. 2958. www.parlement.com.
113 Knegtmans, 'De jaren 1919-1946', 111.
114 Wiedijk, *Koos Vorrink*, 277-279. Het ging hier om de verkiezingen in 1937; de tegenstrever was Paul Kiès. Van der Goes van Naters deed zijn uitspraak in *de Volkskrant* in 2001. Anne Marie Mrije, biograaf van Van der Goes van Naters, haalde deze woorden aan tijdens haar presentatie op het congres 'Hoezo kameraden?' Amsterdam 13 maart 2009.
115 www.parlement.com.
116 Notulen partijbestuur SDAP 6 april 1940, IISG. Archief SDAP, inv.nr. 109. Het leeftijdsargument wordt in 1945 herhaald. Zie de Notitie aan de leden van het Partijbestuur 'Inzake voorbereiding Verkiezingen en Congres' d.d. 28 september 1945. IISG, archief SDAP, inv.nr. 2956 B. Zie eveneens een handgeschreven papiertje van De Vries-Bruins met de tekst: 'Ik weet niet of het aan de orde zal worden gesteld, maar ik stel me niet meer verkiesbaar.' IISG, archief SDAP, Kandidaatstelling Tweede Kamer, inv.nr. 3053.
117 Knegtmans, *Socialisme en democratie*, 220.
118 Correspondentie partijbestuur SDAP en afdeling Rotterdam september 1945. IISG, archief SDAP, inv.nr. 2956 D. Zie voor de impact van het leeftijdenbesluit ook Perry, *Een biografie van Willem Hubert Vliegen*.

7 Keerpunt

1 Verwey-Jonker, *Emancipatiebewegingen in Nederland* (Deventer 1983), 183.
2 Interview oud-directeur Wiardi Beckman Stichting Wouter Gortzak 2007.
3 Mededeling van Hilda Verwey-Jonker aan Barbara Henkes.
4 Verwey-Jonker, *Lage inkomens*, 7.
5 Interview Barbara Henkes met Hilda Verwey-Jonker d.d. 25 juni 1988; Verwey-Jonker, *Er moet een vrouw in*, 95.
6 Jonker, *De sociologische verleiding*, 90-93; Gastelaars, *Een geregeld leven*, 77-80.
7 Mededeling van Hilda Verwey-Jonker aan Hedy d'Ancona. Interview met Hedy d'Ancona.

8 Verwey-Jonker, 'Annie Romein haatte make-up en flirten', *Opzij*, december 1988; Romein-Verschoor, *Omzien in verwondering*, 121-122.
9 Tenzij anders vermeld is de rest van deze paragraaf gebaseerd op Verwey-Jonker, *Lage inkomens*.
10 Het begrip 'duivelskring der armoede' is ontleend aan G.L. Durlacher. Henkes, 'De duivelskring der armoede', 9.
11 Henkes, 'De duivelskring der armoede'.
12 Verwey-Jonker, *Er moet een vrouw in*, 96.
13 Radio-uitzending *Punch. Drie generaties over 75 jaar* VARA*-geschiedenis*. 30 oktober 2000.
14 Verwey-Jonker, *Er moet een vrouw in*, 95.
15 Notulen vergadering 8 oktober 1945, IISG, Archief NVB, inv.nr. 1.
16 'Met een titel kom je makkelijker binnen', *Utrechts Nieuwsblad*, 13 augustus 2001.
17 Mededeling Maarten Verwey.
18 Interview Barbara Henkes met Hilda Verwey-Jonker.
19 Henkes, 'De duivelskring der armoede'.
20 Persoonlijk briefje Jan Tinbergen aan Hilda Verwey-Jonker d.d. 4 november 1978, IISG, HVJ, inv.nr. 19.
21 Henkes, 'De duivelskring der armoede'; Hommes, 'Hilda Verwey-Jonker, een markante vrouw'.
22 A.N.J. den Hollander, 'H. Verwey-Jonker. Lage inkomens', *Mensch en Maatschappij* 21 (1946) 123, 124 (boekbespreking).
23 Henkes, 'De duivelskring der armoede'.
24 De Beus en De Rooy, *J.A.A. van Doorn*, 12-13; Gadourek, 'Sociologie in Groningen: de beginjaren'; E. Jonker, 'Kruijt, Jacob Pieter (1898-1975)'; Herman Noordegraaf, 'Thöenes, Piet (1921-1995)'; E. Jonker, 'Heek, Frederik van (1907-1987)'. De websites zijn geraadpleegd op 21 juli 2009.
25 Hilda Verwey-Jonker in de *Philips Koerier*, 9 maart 1957. Geciteerd uit Ribberink, *Hilda Verwey-Jonker en de* SDAP.
26 Voor een overzicht zie de bibliografie. In de periode 1946-1972 publiceerde Verwey-Jonker minder dan in de jaren dertig en minder dan in de periode na het bereiken van de officiële pensioengerechtigde leeftijd. In de periode 1946-1972 schreef zij met name over vrouwenarbeid en de positie van migranten en vluchtelingen. Een opmerkelijke publicatie is het in 1945 verschenen *'Geen grond maar goederen'*, waarin zij als compensatie voor het geleden oorlogsleed geen grondgebied van de Duitsers wilde, maar goederen. Zie voor deze kwestie Van der Steen, *Het echec van groots opgezette annexatieplannen*.
27 A.A. van Ameringen, 'Over Hilda Verwey gesproken'. In: Plakboek van Hilda Jonker (1978). IISG, HVJ, inv.nr. 25.
28 Gestreefd is naar volledigheid, maar het is zeker niet uitgesloten dat er een

werkgroep of commissie onbenoemd is gebleven. Het functioneren in de belangrijkste gremia komt in de hoofdstukken acht tot en met dertien aan bod.

29 Met dank aan Vera van Lingen, medewerker van de Wiardi Beckman Stichting, die in het ongeïnventariseerde archief gegevens heeft verzameld ten behoeve van deze biografie. Over de periode tussen 1960 en 1967 ontbreken de gegevens, maar het is niet erg waarschijnlijk dat Verwey-Jonker in dit tijdvak terug is getreden uit het bestuur.

30 Verwey-Jonker, *Er moet een vrouw in*, 164, 165, 193.

31 Deze commissie heet officieel de Staatscommissie van Advies inzake het Kiesstelsel en Wettelijke Regeling der Politieke Partijen. De commissie moest het kiesstelsel en de regeling van partijen bestuderen, maar adviseerde uiteindelijk vooral om alles bij het oude te laten. Opmerkelijk is dat een van de eerste dingen die de commissie deed, het organiseren van een enquête was om te horen wat de burger eigenlijk zou willen. Schriftelijke mededeling van Karin van Leeuwen. Zij bereidt een dissertatie voor over de staatscommissies grondwetsherziening tussen 1883 en 1993.

32 Interview IJda Blum d.d. 29 maart 2006.

33 Medeling Mariëlle Rompa, medewerker archief VPRO.

34 Het archief van Teleac is niet geïnventariseerd en niet toegankelijk. Verwey-Jonker, *Er moet een vrouw in*, 246.

35 Dit resulteerde in het rapport *Ambonezen in Nederland* (Den Haag 1959).

36 Dit resulteerde in het rapport *Allochtonen in Nederland* (Den Haag 1971).

37 Van Klinken, *Gezina van der Molen*, 200; Elma Verhey, *Om het Joodse kind*, 60, 66, 95, 96, 141. Gesina van der Molen zette alles op alles om joodse onderduikkinderen op hun onderduikadres te laten verblijven na de oorlog, desnoods ten koste van terugkeer naar de joodse biologische ouders. Zij ontwierp regelgeving die joodse ouders uit de ouderlijke macht kon zetten. Dit leidde soms tot hartverscheurend getouwtrek om kinderen. Hilda Verwey-Jonker stond niet achter Van der Molens visie. Volgens een mondelinge mededeling van Elma Verhey was Verwey-Jonker de enige met een juiste opstelling in deze kwestie.

38 Brieven d.d. 4 november 1953 en 6 november 1953 van Hilda Verwey-Jonker aan Evert Verwey. IISG, HVJ, inv.nr. 83.

39 Een ander voorbeeld betreft haar werkzaamheden voor de Amerikanen in het bevrijde zuiden. Ze moet dan vanuit huis werken omdat ze een baby heeft die ze borstvoeding geeft. Zie hiervoor hoofdstuk vijf.

40 Zie de correspondentie over de onkostenvergoedingen. Zie met name de brief van Verwey-Jonker aan De Kanter d.d. 12 september 1947 waarin zij protest aantekent tegen de verlaging van de toch al bescheiden onkostenvergoeding. Archief ministerie van Buitenlandse Zaken, archief IRO, inv.nr. 19267.

41 Te Velde, *Stijlen van leiderschap*, 163.

42 In de loop van dit onderzoek heb ik diverse vrouwen gesproken en ben ik diverse interviews tegengekomen met vrouwen die vertelden Hilda Verwey-Jonker hun grote voorbeeld was. Zij had laten zien dat je als vrouw iets kunt bereiken. Dit zijn onder anderen Irene Vorrink, Annie Brouwer (oud-burgemeester Utrecht), Jeltje van Nieuwenhoven (oud-voorzitter Tweede Kamer), Corinne Oudijk (socioloog) en Janny Vlietstra (oud-burgemeester van Winschoten).
43 Dagboekfragment van Hedy en Ed [Hedy d'Ancona en Ed van Thijn]. Uit Plakboek van Hilda Jonker (1978). IISG, HVJ, inv.nr. 25.
44 Interview Jeltje van Nieuwenhoven.
45 Verwey-Jonker deed deze uitspraak tijdens de jaarvergadering van de belangenorganisatie Vrouwenbelangen. Maandblad *Vrouwenbelangen*, mei 1955 (jrg. 20, nr. 5). In de verslagen van de vergaderingen van het Algemeen Bestuur van de SER is een expliciete verwijzing naar een emotionele reactie van Hilda Verwey-Jonker bij de behandeling van een advies over de positie van gehuwden en ongehuwden in de sociale verzekering. Verwey-Jonker reageert hierop door te zeggen dat zij zal proberen haar commentaar 'niet emotioneel' te geven. Archief SER, Verslag vergadering SER d.d. 23 november 1962, p. 146-147.
46 Interview Hedy d'Ancona d.d. 9 januari 2008.
47 Verwey-Jonker, 'Annie Romein haatte make-up en flirten. Boeiende biografie over een perfectioniste', *Opzij*, december 1988.
48 Interview Jeltje van Nieuwenhoven d.d. 13 februari 2007.
49 Interview Hedy d'Ancona d.d. 9 januari 2008.
50 De Galan. In Plakboek van Hilda Jonker (1978). IISG, HVJ, inv.nr. 25.
51 Verslag Vergadering Algemeen Bestuur SER d.d. 17 mei 1968. Archief SER, Raadsverslagen.
52 Verwey-Jonker, *Er moet een vrouw in*, 212-214. Het citaat is van p. 214.
53 H. Verwey-Jonker, Hamers en dweilen voor het noodgebied. *Maandblad Vrouwenbelangen*, maart 1953, p. 20.
54 Verwey-Jonker, *Er moet een vrouw in*; Vuijsje, 'Tante Hilda vindt dat ik moeder moet worden', *Opzij*, april 1999 en interview met George Sluizer voor de Wereldomroep. http://blogs.rnw.nl/haa/h000003-3e-zitting-verenigde-naties-in-parijs-eind-1948.
55 Beide citaten zijn afkomstig uit Plakboek van Hilda Jonker (1978). IISG, HVJ, inv.nr. 25.

8 'Une femme qui prend la parole en public, est une femme publique'

1 Statement Hilda Verwey-Jonker Eerste Algemene Vergadering van de VN februari 1946. IISG, HVJ, inv.nr. 20. Van Doodeweerd, *Verenigde vrouwen in de Verenigde Naties*, 6-7. In tegenstelling tot wat Doodeweerd beweert, was Ver-

wey-Jonker niet aanwezig bij de oprichtingsvergadering van de Verenigde Naties in San Francisco, maar wel bij het eerste gedeelte van de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties. Gesina van der Molen was namens het Nederlands Vrouwen Comité afgevaardigd bij het tweede gedeelte van de Eerste Algemene Vergadering van de Verenigde Naties. Ministerie van Buitenlandse Zaken, *Het ontstaan der Verenigde Naties. San Francisco, 25-april 1945-25 juni 1945*, 201. Ministerie van Buitenlandse Zaken, *Verslag over het tweede gedeelte van de eerste Algemene Vergadering van de Verenigde Naties. New York 23 october 1945-15 december 1946*.

2 Vermeij, *De Vrouwendingen van mej. Mr. M.A. Tellegen*, 93; Verwey-Jonker, 'Het eerste treffen over de mensenrechten. Herinneringen aan de behandeling van het vluchtelingenvraagstuk op en na de eerste Assemblee van de Verenigde Naties in 1946', BZ. *Maandblad voor de medewerkers van het Departement van Buitenlandse Zaken* 10 (1983) december 9-13.

3 Vermeij, *De Vrouwendingen van mej. Mr. M.A. Tellegen*, 72-98; De uitspraak over het 'externe lidmaatschap' van de kabinetten-Drees is ontleend aan Giebels, *De Greet Hofmans-affaire*, 89.

4 Geciteerd bij Van Doodeweerd, *Verenigde vrouwen in de Verenigde Naties*, 7.

5 Handgeschreven memo van Tellegen aan koningin Wilhelmina, Nationaal Archief, archief M.A. Tellegen, 2.21.326 inv.nr. 313.

6 Vermeij, *De Vrouwendingen van mej. Mr. M.A. Tellegen*, 72-98.

7 Ministerie van Buitenlandse Zaken, *Het ontstaan der Verenigde Naties. San Francisco, 25-april 1945-25 juni 194*, 201, 204-207. Het citaat is van p. 201.

8 Van de Velde, *Vrouwen van de partij*, 26.

9 Verslag van de bijeenkomst in ongedateerd krantenbericht; de naam van de krant is eveneens onbekend. IISG, HVJ, inv.nr. 20.

10 Statement Hilda Verwey-Jonker Eerste Algemene Vergadering van de VN februari 1946. IISG, HVJ, inv.nr. 20.

11 Verslag van de bijeenkomst in ongedateerd krantenbericht. IISG, HVJ, inv.nr. 20.

12 Brief d.d. 1 maart 1946 van D.V. Lappage aan Verwey-Jonker. IISG, HVJ, inv.nr. 20.

13 Ministerie van Buitenlandse Zaken, *Verslag over het tweede gedeelte van de eerste Algemene Vergadering van de Verenigde Naties. New York 23 october 1945-15 december 1946*, 97-98.

14 www.parlement.com.

15 I.v.d.B., 'Onze Eenige Vrouwelijke UNO-gedeleerde', *Elsevier Weekblad*, 12 februari 1946; Reinalda en Verhaaren, *Vrouwenbeweging en internationale organisaties 1868-1968*, 128-129; Verwey-Jonker, 'Het eerste treffen over de mensenrechten. Herinneringen aan de behandeling van het vluchtelingenvraagstuk op en na de eerste Assemblee van de Verenigde Naties in 1946'; Verwey-Jonker, *Er moet een vrouw in*, 208.

16 Lezing prof. dr. Ellen Dubois, Aletta. Centrum voor Vrouwengeschiedenis (voorheen IIAV) d.d. 16 januari 2007.
17 I.v.d.B., 'Onze Eenige Vrouwelijke UNO-gedeleerde', *Elsevier Weekblad*, 12 februari 1946. De Dominicaanse Republiek drong aan op het opnemen van de formele gelijkheid van mannen en vrouwen in de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens. Ministerie van Buitenlandse Zaken, *Universele Verklaring van de Rechten van de Mens (Aangenomen door de Derde Algemene Vergadering van de Verenigde Naties op 10 December 1949)*, 40.
18 I.v.d.B., Onze Eenige Vrouwelijke UNO-gedeleerde. *Elsevier Weekblad*, 12 februari 1946.
19 Ongedateerde krantenbericht getiteld 'A mother in Holland', de naam de krant is eveneens onbekend. IISG, HVJ, inv.nr. 20.
20 Noortje van Oostveen, 'Hilda Verwey-Jonker', *Wordt Vervolgd*, december 1998/januari 1999.
21 Eleanor Roosevelt, '"Mijn dag" te Londen. Een blik over de afgevaardigden'. Circa februari 1946, krant onbekend. IISG, HVJ, inv.nr. 20.
22 Ministerie van Buitenlandse Zaken, *Verslag over de Derde Algemene Vergadering van de Verenigde Naties Parijs, 21 september-12 december 1948 New York, 5 april-18 mei 1949*, 255. Interview George Sluizer met mevr Verwey-Jonker voor de Wereldomroep, 17 december 1948. http://blogs.rnw.nl.
23 Nederlandse Inlichtingendienst voor de Verenigde Naties, *Universele Verklaring van de Rechten van de Mens*.
24 Ministerie van Buitenlandse Zaken, *Universele Verklaring van de Rechten van de Mens (Aangenomen door de Derde Algemene Vergadering van de Verenigde Naties op 10 December 1949)*, 56-57, 102-103. Het citaat staat op p. 102. Verwey-Jonker, *Er moet een vrouw in*, 210-211.
25 Nederlandse Inlichtingendienst voor de Verenigde Naties, *Universele Verklaring van de Rechten van de Mens*.
26 Verwey-Jonker, *Er moet een vrouw in*, 210.
27 IISG, HVJ, inv.nr. 20.
28 Verwey-Jonker, *Er moet een vrouw in*, 209-210.
29 Noortje van Oostveen, 'Hilda Verwey-Jonker', *Wordt Vervolgd*, december 1998/januari 1999.
30 Tromp, *Het sociaaldemocratisch programma*, 263-264.
31 Mellink, *Prille polarsiatie*, 36-41. De notulen van de subcommissie die als opdracht had een maatschappijanalyse te ontwerpen, zijn niet bewaard gebleven. Tromp, *Het sociaaldemocratisch programma*, 237-290.
32 Van de Velde, *Vrouwen van de partij*, 197-239. Het begrip huismoeders is van partijvoorzitter en vakbondsman J.G. Suurhoff in 1963. Geciteerd door Van de Velde, p. 210.
33 Aerts e.a., *Land van kleine gebaren*, 265-306; Schuyt en Taverne, *1950*; Withuis,

'Van springplank tot obstakel. Een eeuw feminisme en moederschap', 159-190; Linders, *Corry Tendeloo*. Voor een foto van een gezin rond de tafel zie bijvoorbeeld Schuyt en Taverne, *1950*, 220.

34 Gaastra, 'Politiek is niet voor vrouwen! De *Sveriges socialdemokratiska kvinnoförbund* en de Vrouwenbond van de PvdA binnen de sociaaldemocratie, 1945-1970'.

35 Brief Hilda Verwey-Jonker aan prof. dr. C.L. (Connie) Patijn d.d. 9 december 1966. Nationaal Archief, Collectie C.L. Patijn, 2.21.302, inv.nr. 9. In deze brief staat ook de opmerking dat ze bewust enige afstand tot de partij houdt.

36 Hilda Verwey-Jonker in interview met Hein Wiedijk. IISG, Archief Wiedijk bandopname d.d. 27 februari 1981.

37 Interview Wouter Gortzak.

38 De Jong e.a., *Het socialistenboek*, 5.

39 Giebels, *Beel*, 88, 89, 112, 119, 131-133.

40 De citaten zijn afkomstig uit Brinkman, *Willem Drees, de SDAP en de PvdA*, 208. Zie ook Daalder, *Gedreven en behoedzaam. Willem Drees 1886-1988. De jaren 1940-1958*, met name p. 388-389. De (concept)brief waarin de opmerkingen over Brugmans en Verwey-Jonker zijn gemaakt is in steno. Conceptbrief Drees aan Albarda eind juni 1954. Nationaal Archief, archief Drees, 2.21.286, inv.nr. 484. Zie ook Mantel, 'Waarom verdween Willem Schermerhorn in 1946 van het hoogste politieke toneel?', 208-211.

41 In een brief aan de hoofdredacteur *Vrij Nederland* liet ze bijvoorbeeld nog eens weten dat De Quay zich tenminste had 'geëngageerd', en iemand als Donker had 'zich zorgvuldig buiten elke illegale activiteit gehouden'. Brief Hilda Verwey-Jonker aan de heer Schmedts d.d. 25 augustus 1968. IISG, HVJ, inv.nr. 1.

42 Bosscher, 'De jaren 1946-1970', 164.

43 Tromp, *Het sociaaldemocratisch programma*, 520, 524-536.

44 Bosscher, 'De jaren 1946-1970', 164.

45 Van de Velde, *Vrouwen van de partij*, 211-215.

46 Notulen Dagelijks Bestuur PvdA d.d. 6 mei 1952. IISG, archief PvdA, inv.nr. 1.

47 Zie de dossiers over de kandidaatstelling Eerste en Tweede Kamer 1946, 1948-1956. IISG, archief PvdA, inv.nr. 2098, inv.nr. 2113 A tot en met D.

48 www.parlement.com.

49 Smit, 'Afscheid van de gemeenteraad'. De citaten zijn van p. 107-108. Deze rede is uitgesproken in de Amsterdamse gemeenteraad in september 1971 en eerder gepubliceerd in *Vrij Nederland*, 25 september 1971. In het origineel zijn enkele regels cursief afgedrukt, deze cursivering is hier achterwege gelaten.

50 Cornelissen, 'Het bewogen en agressieve socialisme van Koos Vorrink'. Drees gaf aan dat er in 1945/46 aan Vorrink werd 'gedacht' voor een ministerschap maar ontkende dat er een verband zou zijn tussen de 'levenswandel' van Vorrink en zijn 'niet-benoeming tot minister'. Drees gaf aan dat hij 'nooit iets ge-

weten' had van zijn levenswandel totdat hij hem wilde bezoeken toen hij ziek was. Hij merkte toen dat Vorrink 'ziek lag en verzorgd werd in een woonboot, door een vrouw met wie hij samenleefde en met wie hij niet getrouwd was'. Brief Drees aan Wiedijk d.d. 15 augustus 1979. IISG, archief Hein Wiedijk, doos 1. Dat Drees niet op de hoogte zou zijn van de levenswandel van Vorrink is ongeloofwaardig omdat de echtscheiding van Vorrink werd toegekend vanwege zijn overspel.

51 Correspondentie Vorrink. IISG, ongeïnventariseerd archief Hein Wiedijk; Brief Drees aan Wiedijk d.d. 15 augustus 1979. IISG, archief Hein Wiedijk.

52 Hilda Verwey-Jonker in interview met Hein Wiedijk. IISG, Archief Wiedijk bandopname d.d. 27 februari 1981; interview Lydia Snuif-Verwey.

53 Zie voor deze thematiek ook Schwegman, 'Hysterische mannen en koele vrouwen. Politiek, sekse en emoties in de lange negentiende eeuw'.

54 Aerts, 'In afwachting van de première'.

55 Van de Velde, *Vrouwen van de partij*, 161.

56 Briefje Hilda Verwey-Jonker aan mevrouw Mayer d.d. 8 maart 1951. Aletta (voorheen IIAV), archief Vrouwenbelangen, inv.nr. 35. De functie van secretaresse is niet die van een administratief medewerker, maar van wat nu als secretaris wordt bestempeld.

57 Borkus e.a., *Vrouwenstemmen*, 118, 135, 197, 200. Het citaat is van p. 118; Stukken betreffende het 60-jarig jubileum. Aletta, archief Vrouwenbelangen, inv.nr. 168.

58 Verwey-Jonker, 'Balans 1951', *Vrouwenbelangen. Maandblad van de Nederlandse Vereniging voor Vrouwenbelangen, Vrouwenarbeid en gelijk Staatsburgerschap*, januari 1952 [voortaan *Maandblad Vrouwenbelangen*].

59 Linders, *Corry Tendeloo*, 118-121. Zie ook de jaarverslagen in het *Maandblad Vrouwenbelangen*.

60 Borkus, *Vrouwenstemmen*, 120-121.

61 Ongedateerde kladversie van een brief van Verwey-Jonker (circa 1952). Aletta, Archief Vrouwenbelangen, inv.nr. 35. Zie ook Borkus, *Vrouwenstemmen*, 118-119.

62 *Maandblad Vrouwenbelangen*, mei 1955.

63 Van Balen en Ramakers (red.), *Het kabinet-Drees III (1952-1956)*, 71.

64 Borkus, *Vrouwenstemmen*, 128.

65 Borkus, *Vrouwenstemmen*, 114-115, 129-131; Moi, *De Beauvoir*.

66 *Maandblad Vrouwenbelangen*, december 1953, juli 1953, oktober 1952.

67 Taverne en Schuyt, *Welvaart in zwart en wit*.

68 *Maandblad Vrouwenbelangen*, november 1952.

69 Doodeweerd, *Verenigde Vrouwen in de Verenigde Naties*.

70 Dossier over het ontslagverbod van de gehuwde vrouw. Aletta, Archief Vrouwenbelangen, inv.nr. 94.

71 Notities Hilda Verwey-Jonker. Aletta, Archief Vrouwenbelangen, inv.nr. 35.
72 Brief Hilda Verwey-Jonker aan Evert Verwey d.d. 6 november 1951. IISG, HVJ, inv.nr. 83.
73 *Maandblad Vrouwenbelangen*, maart 1952, mei 1952, oktober 1952, maart 1953.
74 Notulen plenaire vergadering Staatscommissie van Advies inzake het kiesstelsel en wettelijke regeling der politieke partijen d.d. 17 februari 1954 en 12 juli 1954; Notulen vergadering subcommissie 1 (wijziging kiesstelsel) Staatscommissie van Advies inzake het kiesstelsel en wettelijke regeling der politieke partijen 10 maart 1955. De opmerking over de 'juffrouw' komt uit Nationaal Archief, Archief Wetgeving en Juridische Zaken, 2.04.62, inv.nr. 18. Stukken betreffende de instelling en samenstelling van de Staatscommissie van advies inzake het Kiesstelsel en Wettelijke Regeling der Politieke Partijen, 1951-1953. Met dank aan Karin van Leeuwen.
75 Borkus, *Vrouwenstemmen*, 131-135.
76 Aerts, *De politiek van de katholieke vrouwenemancipatie*, 21-39.
77 Interview George Sluizer met mevr Verwey-Jonker voor de Wereldomroep in 1948. http://download.omroep.nl/rnw/mp3/haa/H000003.C1 procent20UN procent20Parijs procent201948 procent20 procent20Verweij-Jonker procent 20over procent20vluchtelingen procent2c procent20Un-werk procent20en procent20e.mp3.
78 Verwey-Jonker, 'Het tiende bevrijdingsjaar', *Maandblad Vrouwenbelangen*, januari 1955.
79 Linders, *Corry Tendeloo*, 264.
80 Deze uitspraak deed Verwey-Jonker tijdens de herdenking van de kiesrechtstrijd. *Maandblad Vrouwenbelangen*, februari 1954.
81 www.parlement.com, *Maandblad Vrouwenbelangen*, januari 1951 en april 1951, Schokking, *De vrouw in de Nederlandse politiek*, 235.
82 *Maandblad Vrouwenbelangen*, oktober 1952, februari 1954, mei 1955.
83 *Maandblad Vrouwenbelangen*, oktober 1952, mei 1955.
84 *Maandblad Vrouwenbelangen*, oktober 1952, mei 1954.
85 Jungschleger en Bierlaagh, *Marga Klompé*, 48, 110. Het citaat is van p. 110.
86 *Maandblad Vrouwenbelangen*, februari 1953. Verwey-Jonker had zich hier zelf ook over uitgelaten bij haar kandidaatstelling voor de Eindhovense gemeenteraad in 1935. In de verkiezingskrant liet ze weten dat ze als vrouw begreep hoe belangrijk voor een vrouw gemeenschappelijke voorzieningen als gas, water, elektriciteit, badhuizen en zweminrichtingen en schoolartsendiensten waren voor de verzorging 'van ons gezin'. Verkiezingskrant lokale SDAP. Regionaal Historisch Centrum Eindhoven, Collectie van Lienden, inv.nr. 16.
87 *Maandblad Vrouwenbelangen*, mei 1955.
88 *Maandblad Vrouwenbelangen*, oktober 1952.
89 *Maandblad Vrouwenbelangen*, mei 1951.

90 *Maandblad Vrouwenbelangen*, juni 1951, januari 1955.
91 *Maandblad Vrouwenbelangen*, februari 1954.
92 *Maandblad Vrouwenbelangen*, januari 1953.
93 Wttewaall van Stoetwegen, *De freule vertelt*, 287.
94 Ramakers (ed.), *Parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945. Deel IV. Het kabinet-Drees II 1951-1952*, 488, 492-493.
95 Weijers, *Romanschrijvers en wetenschappers in de jaren vijftig*.
96 Ramakers, *Het kabinet-Drees II*, 488, 492-493; Van Balen en Ramakers (red.), Het kabinet-Drees *III*(1952-1956), 264-267.
97 Verwey-Jonker, *Er moet een vrouw in*; Vuijsje, 'Tante Hilda vindt dat ik moeder moet worden', *Opzij*, april 1999 en interview met George Sluizer voor de Wereldomroep. http://blogs.rnw.nl/haa/h000003-3e-zitting-verenigde-naties-in-parijs-eind-1948.
98 Dit bleek uit onderzoek van Vrouwenbelangen. 'Gelijk werk – gelijk loon', in *Maandblad Vrouwenbelangen*, juni 1952.
99 *Maandblad Vrouwenbelangen*, september 1953.
100 Van Balen en Ramakers (red.), *Het kabinet-Drees III (1952-1956)*, 264-267; Borkus, *Vrouwenstemmen*, 138-139; Linders, *Corrie Tendeloo*, 176-182.
101 *Maandblad Vrouwenbelangen*, mei 1955.
102 Van Balen en Ramakers, *Het kabinet-Drees III*, 268-275; Linders, *Corrie Tendeloo*, 182-189.
103 Interview Lydia Snuif. Het is niet precies duidelijk wie dit verbood. Vermoedelijk is het de fractievoorzitter van de Tweede Kamer geweest, Evert Vermeer.
104 Vuijsje, 'Tante Hilda vindt dat ik moeder moet worden', *Opzij*, april 1999.
105 Van Balen en Ramakers (red.), *Het kabinet-Drees III (1952-1956)*, 275-287.
106 Borkus, *Vrouwenstemmen*, 135-139; Wttewaall van Stoetwegen, *De freule vertelt*.

9 'Displaced persons' in de wereldpolitiek

1 Schwarz, *Treinen op dood spoor*; Interviews met Fred Schwarz en de weduwe van Frits Schwarz, Pauli Schwarz.
2 Postkaart van Hilda Verwey-Jonker aan dr. Aloys Schwarz d.d. 26 mei [1945]. Kopie in bezit auteur.
3 Berghuis, *Geheel ontdaan van onbaatzuchtigheid*, 9-12; ministerie van Buitenlandse Zaken, *Internationale Vluchtelingenorganisatie. Voorbereidende Commissie (11 Februari 1947-11 September 1948) en Eerste Algemene Raad (13-23 September 1948)*, 6, 7; Verwey-Jonker, *Het Internationale Vluchtelingenvraagstuk* (Leiden 1947) 3-18, 32. De cijfers over de opvangkampen zijn aan deze publicatie ontleend (p. 32). Het betreft hier de kampen van de United Nations Relief and Rehabilitation Administration (UNRRA).
4 Rapport van Hilda Verwey-Jonker over het eerste deel van de eerste Algemene

Vergadering van de VN 1946. Archief ministerie van Buitenlandse Zaken (voortaan Archief Minbuza), archief AVVN 1946, inv.nr. 19700. Zie ook het verslag van de bespreking op het ministerie van Buitenlandse Zaken d.d. 1 april 1946. Archief Minbuza, archief ICR (Intergovernmental Committee on Refugees), inv.nr. 19234.

5 Codetelegram aan het ministerie van Buitenlandse Zaken d.d. 29 januari 1946 van de minister van Buitenlandse Zaken Kleffens. Archief Minbuza, archief ICR, inv.nr. 19234.

6 Berghuis, *Geheel ontdaan van onbaatzuchtigheid*, 72, 73.

7 Verwey-Jonker, *Het internationale vluchtelingenvraagstuk*, 19-21.

8 Ministerie van Buitenlandse Zaken, *Internationale Vluchtelingenorganisatie. Voorbereidende Commissie (11 Februari 1947-11 September 1948) en Eerste Algemene Raad (13-23 September 1948)*.

9 Ministerie van Buitenlandse Zaken, *Internationale Vluchtelingenorganisatie. Voorbereidende Commissie (11 Februari 1947-11 September 1948) en Eerste Algemene Raad (13-23 September 1948)*, 6, 7; *The International Refugee Organization. Its Environment, Methods and Achievement. A Historical Study*. Boek een, deel vijf, hoofdstuk achttien. Manuscript aanwezig in het archief van het ministerie van Buitenlandse Zaken, archief IRO, inv.nr. 19297 en inv.nr. 19298. Dit uitgebreide manuscript dat de geschiedenis van de IRO en zijn voorganger de PCIRO gedetailleerd beschrijft is tussen 1 februari 1950 en 30 september 1952 opgesteld door zes historici. Zij werden ondersteund door een statisticus en zeventien assistenten. Het manuscript bestaat uit drie delen; twee van de drie delen zijn aanwezig in het archief van het ministerie van Buitenlandse Zaken. Het manuscript kijkt naar de IRO en zijn voorloper de PCIRO vanuit Amerikaans perspectief.

10 Rapport van Hilda Verwey-Jonker over het eerste deel van de eerste Algemene Vergadering van de VN 1946. Archief Minbuza, inv.nr. 19700.

11 Notitie januari 1946 afd. P.Z. aan Chef afd. A.Z. januari 1946. Archief Minbuza, archief ICR, inv.nr. 19234.

12 Notitie van 'het Departement' van Buitenlandse Zaken aan de minister van Buitenlandse Zaken. Archief Minbuza, archief ICR, inv.nr. 19234.

13 Beschikking minister van Buitenlandse Zaken d.d. 1 april 1946. Archief Minbuza, archief ICR, inv.nr. 19234.

14 Brief Verwey-Jonker aan De Kanter d.d. 12 september 1947 waarin zij protest aantekende tegen de verlaging van de toch al bescheiden onkostenvergoeding. Archief Minbuza, archief IRO, inv.nr. 19267.

15 Berghuis, *Geheel ontdaan van onbaatzuchtigheid*, 71-74. Het citaat is van p. 74.

16 Dit wordt onderstreept door een tekst getiteld 'UN Top women celebrates 90th birthday' van de hand van de journalist John J. Vianney die in VN-circuits werd verspreid ter gelegenheid van haar 90ste verjaardag. Tekst in bezit auteur. Zie

ook het ANP-bericht d.d. 'internationale conferentie vluchtelingen' d.d. Londen 9 april 1946. Archief Minbuza, archief IRO, inv.nr. 19234.

17 Formeel kon de IRO haar werkzaamheden pas beginnen nadat minstens vijftien landen de constitutie hadden ondertekend en 75 procent van het benodigde budget was gegarandeerd. Aan die voorwaarden werd op 20 augustus 1948 voldaan. Op 1 december 1948 maakten het Verenigd Koninkrijk, Nieuw-Zeeland, China, IJsland, Australië, de Verenigde Staten, Guatemala, Canada, Nederland, Noorwegen, de Dominicaanse Republiek, Frankrijk, België en Luxemburg deel uit van de IRO. Later traden Italië en Zwitserland toe, landen die geen deel uitmaakten van de Verenigde Naties.
Voordat de IRO formeel van start kon gaan functioneerde tussen 1 juli 1947 en 20 augustus 1948 de voorbereidende commissie van de IRO, de PCIRO (Preparatory Commission van de IRO). Beide organisaties vloeiden in elkaar over en daarom wordt de organisatie hier verder omwille van de leesbaarheid als IRO aangeduid. Verwey-Jonker vervulde hierin namens Nederland een prominente rol. Tussen februari 1947 en februari 1948 reisde zij zevenmaal naar Zwitserland: vijfmaal voor de IRO en tweemaal voor de Commissie van Advies van de IRO. Deze laatste commissie hield zich en detail bezig met de inrichting van de nieuwe organisatie. Tijdens de eerste drie vergaderingen was Verwey-Jonker plaatsvervangend vertegenwoordiger en Tweede Kamerlid Sassen de eerste vertegenwoordiger. Een promotie tot eerste vertegenwoordiger volgde voor de vergadering die op 21 oktober begon. Ze degradeerde vervolgens tot deskundige tijdens de bijeenkomst die van 20 tot 31 januari 1948 plaatsvond. Ministerie van Buitenlandse Zaken, *Internationale Vluchtelingenorganisatie. Voorbereidende Commissie (11 Februari 1947-11 September 1948) en Eerste Algemene Raad (13-23 September 1948)*, 29-30.

18 Ministerie van Buitenlandse Zaken, *Internationale Vluchtelingenorganisatie*, 31; Ontwerp Memorie van Toelichting, concept mevr. Verwey. Archief Minbuza, archief IRO, inv.nr. 19238.

19 Judt, *Postwar. A History of Europe Since 1945*, 29.

20 *The International Refugee Organization. Its Environment, Methods and Achievement. A Historical Study*. Book one, part one. Manuscript aanwezig in het archief van het ministerie van Buitenlandse Zaken, archief IRO, inv.nr. 19297 en inv.nr. 19298; Berghuis, *Geheel van onbaatzuchtigheid ontdaan*, 121; Verwey-Jonker, *Het internationale vluchtelingenvraagstuk*.

21 *The International Refugee Organization. Its Environment, Methods and Achievement. A Historical Study*. Boek een, hoofdstuk 19, 12. Manuscript aanwezig in het archief van het ministerie van Buitenlandse Zaken, archief IRO, inv.nr. 19297 en inv.nr. 19298.

22 Berghuis, *Geheel van onbaatzuchtigheid ontdaan*, 120-121.

23 *The International Refugee Organization. Its Environment, Methods and Achieve-*

ment. A Historical Study. Boek een, introduction, 7. Manuscript aanwezig in het archief van het ministerie van Buitenlandse Zaken, archief IRO, inv.nr. 19297 en inv.nr. 19298.

24 *The International Refugee Organization. Its Environment, Methods and Achievement. A Historical Study*. Boek een, deel twee, hoofdstuk tien. Boek een, deel vijf, hoofdstuk achttien. Het citaat is afkomstig uit de conclusie van dit hoofdstuk, p. 42-43. Manuscript aanwezig in het archief van het ministerie van Buitenlandse Zaken, archief IRO, inv.nr. 19297, 19298.

25 Verslag De Kanter van de Tiende zitting van het Uitvoerend Comité en de Achtste zitting van de Algemene Raad der Internationale Vluchtelingen Organisatie oktober 1951. Archief Minbuza, archief IRO, inv.nr. 19266.

26 Verwey-Jonker, *Er moet een vrouw in*, 50.

27 Toespraak Verwey-Jonker tijdens de conferentie over de herplaatsing van de intellectuele *displaced persons*, 26 april 1948. Stukken betreffende Conferentie IRO 26-30 april 1948. In Archief Minbuza, archief IRO, inv.nr. 19286; *The International Refugee Organization. Its Environment, Methods and Achievement. A Historical Study*. Boek twee, deel twee, hoofdstuk zes.

28 Verwey-Jonker, Vluchthaven voor vluchtelingen. *Vrij Nederland*, 23 augustus 1947.

29 Tekst Nederlands voorstel voor de Second Part of the First Session PCIRO 7 mei 1947. Archief Minbuza, archief IRO, inv.nr. 19270.

30 Verslag vergadering Commissie van Verplaatste Personen d.d. 15 november 1948. Archief Minbuza, Intergovernmental Committee on Refugees, inv.nr. 19231; Berghuis, *Geheel ontdaan van onbaatzuchtigheid*, 108-109.

31 General report on the Conference in Gwatt by Hilda Verwey-Jonker. Ministerie van Buitenlandse Zaken, archief IRO, inv.nr. 19286.

32 Verslag Verwey-Jonker aan de minister van Buitenlandse Zaken over de zitting van de PCIRO d.d. 28 oktober 1947. Archief Minbuza, archief IRO, inv.nr. 19265.

33 Verwey-Jonker, *Het internationale vluchtelingenvraagstuk*, 6.

34 Interdepartementale bespreking over het vraagstuk der refugees op het departement van Buitenlandse Zaken d.d. 4 april 1946. Archief Minbuza, ICR, inv.nr. 19234.

35 Dagrapporten vergadering van de PCIRO d.d. 13, 15 en 17 februari 1947. Archief Minbuza, archief IRO, inv.nr. 19265.

36 Brief Hilda Verwey-Jonker aan de minister van Buitenlandse Zaken d.d. 25 juni 1947. Archief Minbuza, archief IRO, inv.nr. 19265.

37 Ongepubliceerd manuscript *Uprooted Europe. Social aspects of the refugee-problem* (1949). IISG, HVJ, inv.nr. 29. Het citaat 'If we are now etc.' is afkomstig uit hoofdstuk 9, p. 10; het citaat 'Refugeecamps etc.' is afkomstig uit de inleiding.

38 Gastelaars, *Een geregeld leven*, 81-87; Verwey-Jonker, *Het Internationale Vluchtelingenvraagstuk*, 25.

39 Ongepubliceerd manuscript *Uprooted Europe. Social aspects of the refugee-problem* (1949). IISG, HVJ, inv.nr. 29.

40 'De ontwortelden. Doelbewust herstel van menschenmateriaal', *Vrij Nederland*, 8 juni 1946; ANP-bericht over de Internationale conferentie vluchtelingenvraagstuk Londen d.d. 9 april 1946. Archief MinBuza, archief IRO, inv.nr. 19234.

41 Ongepubliceerd manuscript *Uprooted Europe. Social aspects of the refugee-problem* (1949). IISG, HVJ, inv.nr. 29. In de autobiografie schreef Verwey-Jonker over een Amerikaanse agent, maar volgens de stempel op het manuscript ging het om de literair agent R. Harben te Londen. Verwey-Jonker, *Er moet een vrouw in*, 189-190.

42 Verwey-Jonker, *Het Internationale Vluchtelingenvraagstuk* (Leiden 1947).

43 Zie de volgende bijdragen van haar hand in *Vrij Nederland* over het internationale vluchtelingenwerk: 'De positie van de Duitsche Joden 14 juli 1945; Kijk niet naar zijn neus', 24 november 1945; 'De tegenstellingen in de U.N.O.', 30 maart 1946; 'De ontwortelden. Doelbewust herstel van menschenmateriaal', 8 juni 1946; 'Genève, ville internationale', 15 maart 1947; 'Drie dagen in de Britse zône', 10 mei 1947; 'Vluchthaven voor vluchtelingen', 23 augustus 1947; 'Volk in verzet', 13 september 1947; 'Als versobering wachtwoord wordt', 22 november 1947; '"One world or none". De grote illusie', 6 december 1947; 'Is de U.N.O. machteloos?', 7 januari 1949.

44 Verwey-Jonker en Brackel, *The assimilation and integration of pre- and postwar refugees in the Netherlands* (Den Haag 1957).

45 Interview Lydia Snuif d.d. 29 mei 2006.

46 Verwey-Jonker, Drie dagen in de Britse zône, *Vrij Nederland*, 10 mei 1947.

47 Vertrouwelijke correspondentie tussen Verwey-Jonker en De Rosen. IISG, HVJ, inv.nr. 20. De citaten komen uit de brief van Verwey-Jonker aan De Rosen d.d. 1 oktober 1947. Het citaat is inclusief spelfouten overgenomen. De opmerking over de functie van secretaris komen uit een brief van De Rosen aan Verwey-Jonker d.d. 25 juni 1947.

48 Brief Verwey-Jonker aan de minister van Buitenlandse Zaken d.d. 31 oktober 1947. Archief Minbuza, archief IRO, inv.nr. 19267.

49 Brief Verwey-Jonker aan de president van de PCIRO H. Ponsot d.d. 31 oktober 1947. IISG, HVJ, inv.nr. 20. Deze brief is ook aanwezig in het archief van het ministerie van Buitenlandse Zaken, inv. nr. 19267. Vertaling: Na rijpe beraadslagingen heb ik de eer u het volgende te laten weten. Tijdens de debatten over het opzetten van een Comité Exécutif en tijdens de discussies over de documenten die men ons nu als budget presenteert, heeft de Nederlandse delegatie zich niet aan de indruk kunnen onttrekken dat er onvoldoende rekening is gehouden met de principes waar men in de continentale landen, volgens mijn mening, terecht, grote waarde aan hecht. En dit ondanks het feit dat de tegen-

overgestelde mening slechts gedeeld wordt door een minderheid van de delegaties die op deze conferentie aanwezig is. Het lijkt mij extreem moeilijk deze gang van zaken voldoende te rechtvaardigen tegenover de regering van Hare Majesteit de Koningin. Ook voel ik mij verplicht mijn regering voor te stellen mij deze ochtend te ontheffen van mijn mandaat tot het einde van deze conferentie, dat wil zeggen, vanaf die dag.

50 Telexbericht 'voor Adriaanse' d.d. 31 oktober 1947 en brief Verwey-Jonker aan de minister van Buitenlandse Zaken d.d. 31 oktober 1947. Archief Minbuza, archief IRO, inv.nr. 19267 en inv.nr. 19265.

51 Aantekening ambtenaar ministerie van Buitenlandse Zaken d.d. 31 oktober 1947 betreffende het telefoongesprek met Verwey-Jonker. Archief Minbuza, archief IRO, inv.nr. 19267.

52 Brief d.d. 3 november 1937 van mr. P. de Kanter aan de minister van Buitenlandse Zaken. Archief Minbuza, archief IRO, inv.nr. 19267.

53 Verslag vergadering PCIRO d.d. 31 oktober 1947. Archief Verwey-Jonker, inv.nr. 20.

54 Brief minister van Buitenlandse Zaken aan Hilda Verwey-Jonker d.d. 15 november 1947. Archief Minbuza, archief IRO, inv.nr. 19267.

55 Persoonlijke correspondentie met Ponsot en Tuck. IISG, HVJ, inv.nr. 20.

56 Brief Verwey-Jonker aan de minister van Buitenlandse Zaken d.d. 11 december 1947. IISG, HVJ, inv.nr. 20.

57 Een persbericht werd verspreid via United Press. Zie brief Bernard Beguin aan Verwey-Jonker d.d. 2 oktober 1947 [dit moet 2 november zijn]. IISG, HVJ, inv.nr. 20.

58 Aanwezig in IISG, HVJ, inv.nr. 20. Zie ook bericht 'Journal de Genève' d.d. 3 november 1947. IISG, HVJ, inv.nr. 20.

59 Krantenknipsel in IISG, HVJ, inv.nr. 20.

60 Elka Schrijver. Women's Commentary for U.S. Broadcasts, 21 januari 1949. Typoscript. IISG, HVJ, inv.nr. 20.

61 Verwey-Jonker, 'Als versobering wachtwoord wordt', *Vrij Nederland*, 22 november 1947.

62 Brief d.d. 3 november 1937 van mr. P. de Kanter aan de minister van Buitenlandse Zaken. Archief Minbuza, archief IRO, inv.nr. 19267.

63 Brief aan de Nederlandse ambassade te Washington. Archief Minbuza, archief IRO, inv.nr. 19267.

64 Nota van de afdeling P.Z./VN aan de minister van Buitenlandse Zaken d.d. 24 november 1947. Archief Minbuza, archief IRO, inv.nr. 19267.

65 Geheim memorandum d.d. 8 februari 1950 van dr. Patijn aan dr. Boon. Archief Minbuza, archief IRO, inv.nr. 19267.

66 Memorandum 10 februari 1950. Archief Minbuza, archief IRO, inv.nr. 19267.

67 Het Hoge Commissariaat voor de Vluchtelingen had de Nobelprijs voor de vrede in 1954 gekregen, maar de ceremonie vond plaats in 1955.

10 Van kameraadschap tot Broederschap

1 Beginselverklaring Remonstrantse Broederschap. IISG, HVJ, inv.nr. 15.
2 Verwey-Jonker, *Er moet een vrouw in*, 49-52.
3 Interview met Jeltje van Nieuwenhoven.
4 Duynstee, *De kabinetsformaties 1946-1975*; Toespraak An Thomassen bij presentatie *Er moet een vrouw in*. Kopie in bezit auteur.
5 Perry, *Honderd jaar sociaaldemocratie in Nederland*. Zie in dit overzicht met name de bijdrage van Paul Kalma, 'De twee gezichten van de sociaaldemocratie'.
6 De voorgaande twee alinea's zijn gebaseerd op De Vos, *Leven en denken van Gerardus Horreüs de Haas (1879-1943)*. Het citaat dat begint met 'bezield door' is afkomstig van p. 58, het citaat dat begint met 'opwekking' is afkomstig van p. 88 en het laatste citaat is afkomstig van p. 254.
7 Huijgen, *Socialisme als opdracht*.
8 Verwey-Jonker, 'Vijfentwintig jaar socialistische theorie'.
9 Mededeling Anneke Ribberink.
10 Huijsen, *Socialisme als opdracht*. Zie met name 30-37; Hartmans, 'Willem Banning'.
11 Cohen, *Om de vernieuwing van het socialisme*, 204.
12 De Man, *De psychologie van het socialisme*.
13 Huijsen, *Socialisme als opdracht*, 101, 109.
14 In memoriam Evert J.W. Verwey door Bart Ruitenberg. IISG, HVJ, inv.nr. 14.
15 Mededeling Maarten Verwey.
16 In het archief van de Remonstrantse Broederschap dat zich in het Utrechts archief bevindt, is niets terug te vinden over deze bijeenkomsten. Archief Remonstrantse Broederschap, toegangsnummer 82, inv.nr. 1216; schriftelijke mededeling mw. Breij, medewerker Utrechts Archief d.d. 19 mei 2009.
17 Van Oorschot, *Eindhoven*, 794-795.
18 De voorafgaande twee alinea's zijn gebaseerd op Van Brakel, *Inventaris van het archief van de Remonstrantse Broederschap, 1619-1982*, 9-11; Blaauw, Cossee en Van Leeuwen, *Remonstranten, wat beweegt ze?*; en z.n. *De Remonstrantse Broederschap* (Utrecht 1998).
19 Telefonisch interview met IJda Blum.
20 Interview met Hilda Verwey-Jonker door Piët in *Elsevier Weekblad* d.d. 21 maart 1981.
21 Ongedateerde notitie. IISG, HVJ, inv.nr. 13.
22 Kopie opdracht in privébezit auteur.
23 Voor een overzicht, zie de bibliografie. Zie ook Rovers, *De Partij van de Arbeid en de Koude Oorlog 1946-1958*, 127, 194-195.
24 Verwey-Jonker, *Er moet een vrouw in*, 79.

25 Verwey-Jonker, 'Den Uyl als ideoloog' in: Jansen van Galen en Bert Vuijsje, *Joop den Uyl. Politiek als hartstocht. Een portret in twintig interviews* (Weesp 1985) 65-75, aldaar 68.
26 Boscher, *'De jaren 1946-1970'*, 201, 258-259.
27 Verwey-Jonker, 'Den Uyl als ideoloog', 71-73.
28 Interview met Jeltje van Nieuwenhoven.
29 Interview met Hedy d'Ancona.
30 Interview met Wouter Gortzak.
31 Secretarie archief Eindhoven periode 1934-1969. Dossier verkiezingen gemeenteraad. Regionaal Historisch Centrum Eindhoven, inv.nr. 01964.
32 Van Oorschot, *Eindhoven*, 1014-1015; Secretarie archief Eindhoven 1934-1969, verslagen gemeenteraad 1953, 1954 en 1955 en 1962, Regionaal Historisch Centrum Eindhoven. De geheime vergadering vond plaats op 14 juni 1953. Verwey-Jonker, *Er moet een vrouw in*, 82-83.
33 Van Oorschot, *Eindhoven*, 1014-1015; Verwey-Jonker, *Er moet een vrouw in*, 82-83. Het citaat over het Italiaanse renaissancepaleis is afkomstig uit de autobiografie, de overige citaten zijn afkomstig uit Van Oorschot.
34 Uitnodiging afscheidsreceptie Hilda Verwey-Jonker d.d. 23 juli 1962. Regionaal Historisch Centrum Eindhoven, Collectie H. Verwey-Jonker nr. 1.
35 Mededeling afdeling voorlichting gemeente Eindhoven d.d. 25 maart 2007.
36 www.parlement.com.
37 Brouwer en Van der Heiden (red.), *Parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945. Deel 6. Het kabinet-Drees IV en het kabinet-Beel II 1956-1959*, 84.
38 De volgende vier paragrafen zijn gebaseerd op Van Balen en Ramakers, *Het kabinet-Drees III*, 351-361; Smeets en Steijlen, *De geschiedenis van Molukkers 1951-2006*, 145-148; Obdeijn en Schrover, *Immigratie en emigratie in Nederland vanaf 1550*, 242-247. Voor het aantal van 12.500 Molukkers baseer ik mij op Obdeijn en Schrover en op Van Balen en Ramakers. Smeets en Steijlen spreken over 16.000 Molukkers.
39 Van Balen en Ramakers, *Het kabinet-Drees III*, 358.
40 Citaten uit Smeets en Steijlen, *De geschiedenis van Molukkers 1951-2006*, 46.
41 Van Balen en Ramakers, *Drees III*, 359.
42 Smeets en Steijlen, *De geschiedenis van Molukkers 1951-2006*, 407.
43 *Ambonezen in Nederland. Rapport van de commissie ingesteld bij besluit van de Minister van Maatschappelijk Werk d.d. 24 september 1957 Nr. U2598* (Den Haag 1959) 7.
44 *Ambonezen in Nederland. Rapport van de commissie ingesteld bij besluit van de Minister van Maatschappelijk Werk d.d. 24 september 1957 Nr. U2598* (Den Haag 1959). Voor de formulering van het advies, zie p. 7. Zie ook Entzinger, *Het minderhedenbeleid*, 77.
45 Smeets en Steijlen, *De geschiedenis van de Molukkers 1951-2006*, 156. Smeets en

Steijlen zijn niet helemaal consistent in hun oordeel over het rapport. Ze stellen dat het rapport 'terecht' als 'een doorbraak' in de literatuur geldt. Dit onderbouwen ze met literatuurverwijzingen (p. 156). Ze wijzen op het belang van de informatie die het rapport bevat (p. 159), maar betreuren dat de regering niet meer gedaan heeft met de adviezen (p. 159) en constateren dat niet de Commissie-Verwey-Jonker de drijvende kracht achter het overschakelen naar woonwijken was, maar het Commissariaat van de Ambonezenzorg. De Commissie-Verwey-Jonker kreeg hier echter wel de credits voor (p. 157-158). In 1985 zou Verwey-Jonker zich hebben beklaagd dat 'de politiek' geen belangstelling voor het rapport aan de dag had gelegd en dat er nooit meer een beroep op de deskundigheid van de commissieleden was gedaan (p. 158). Dit contrasteert met het oordeel van Entzinger, *Het minderhedenbeleid*, 77. Het is bovendien goed mogelijk dat Verwey-Jonker in 1985 in een wat klagerige stemming is geweest; meer uitlatingen uit die periode getuigen daarvan.

46 Entzinger, *Het minderhedenbeleid*, 77.

47 Smeets en Steijlen, *De geschiedenis van de Molukkers 1951-2006*, 156-166.

48 Interview Hilda Verwey-Jonker met Janneke Jansen.

49 Smeets enVermeulen, 'Hilda Verwey-Jonker, "Niemand toonde enige belangstelling"', *Marinjo. Informatiebulletin van het Inspraakorgaan Welzijn Molukkers* 85/3.

11 Het persoonlijke is publiek

1 Dit hoofdstuk is, tenzij anders vermeld, gebaseerd op interviews met Maarten Verwey, Lydia Snuif-Verwey en Sybrich ter Kuile evenals correspondentie tussen Hilda en Evert Verwey in 1951 en 1956. Deze correspondentie bevindt zich in het IISG, HVJ, inv.nr. 83.

2 Van oudsher is in (politieke) biografieën van mannen weinig aandacht voor het privéleven; in levensbeschrijvingen van vrouwen ligt van oudsher wel de nadruk op het persoonlijke leven. Recentelijk is een verandering te bespeuren en krijgt het privéleven van mannelijke politici meer aandacht. Opvallend is dat nauwelijks geproblematiseerd wordt wat eigenlijk onder een persoonlijk leven moet worden verstaan. Zie Hans Renders en Gerrit Voerman (red.), *Privé in de politieke biografie*; Te Velde, *Stijlen van leiderschap*; Kay Ferres, 'Gender, Biography, and the Public Sphere'; Bosch, 'Pleidooi voor een *Nieuw Biografisch Woordenboek van Nederland*'.

3 Verwey-Jonker, *Er moet een vrouw in*, 245.

4 'Twee vooraanstaande Eindhovense vrouwen die zich aan de gemeenschap wijden. Interviews met mr. Dubois-Raupp en mevr. Dr. Verwey-Jonker', *Philips Koerier*, 8 december 1951.

5 'Mevrouw Verwey-Jonker over de jeugd-van-nu', *Het Vrije Volk*, 29 december 1969.

6 Mededeling Marina Kooten.
7 Zie voor de invloed van het lichaam op het politieke optreden Santing, Te Velde en Wilke, *Machtige lichamen. Het vingertje van Luns en andere politieke wapens*; Santing, 'Van lijf en leden. Een inleiding over lichaamsgeschiedenis en gender'.
8 Verwey-Jonker, *Er moet een vrouw in*, 20-21.
9 'Maat vijfendertig'. Column in *Senior. Vaktijdschrift voor de ouderensector*, september 1939, p. 9.
10 Leijenaar, *De geschade heerlijkheid*, 131. Leijenaar baseert haar conclusies mede op onderzoek naar de Amerikaanse situatie. Zie ook Linders, *N.S. Corry Tendeloo*, 150-151.
11 Geciteerd bij Linders, *N.S. Corry Tendeloo*, 151.
12 Bibeb, 'Hilda Verwey-Jonker'.
13 Chinees schimmenspel ter gelegenheid van het koperen huwelijk. IISG, HVJ, inv.nr. 10. Maarten Verwey deelde mee dat het schimmenspel door de familie Hoekstra is gemaakt.
14 Dossier hoogleraarskwestie Evert Verwey. IISG, HVJ, inv.nr. 92.
15 Zie voor internationale voorbeelden Buikema, *Biografieën van vijf beroemde vrouwen door hun dochters*.
16 Afscheidswoord H. Rinia en E.J.W. Verwey aan alle leden van het personeel, IISG, HVJ, inv.nr. 91.
17 J. Th. G. Overbeek en G.W. Rathenau, 'E.J.W. Verwey. Bij zijn aftreden als directeur van het Philips Natuurkundig Laboratorium' in *Chemisch Weekblad* 1967 [datum onbekend], 63, 3-7; Vink, 'Dr. Evert Verwey overleden'; toespraken van Bart Ruitenberg, Boy Trip en Piet Haaijman bij de crematie van Evert Verwey. IISG, HVJ, inv.nr. 14.
18 Ongedateerde Feestkrant van het Natlab en fotoboek met persoonlijke herinneringen n.a.v. het afscheid van Evert Verwey. IISG, HVJ, inv.nr. 91.
19 In memoriam Evert J.W. Verwey door Bart Ruitenberg. IISG, HVJ, nr. 14.
20 Brieven aan Evert Verwey na zijn auto-ongeluk in 1955. IISG, HVJ, inv.nr. 80.
21 Pam en Symonds, 'Professor Casimir en het geheim van de gloeilamp'.
22 Symposium ter gelegenheid van het neerleggen van het directeurschap van Evert Verwey. IISG, HVJ, inv.nr. 89.
23 Interview met Pauli Schwarz.
24 Verwey-Jonker, *Er moet een vrouw in*, 116-117, stukken betreffende het ontwerpprogramma van de universitaire kommissie, IISG, HVJ, inv.nr. 81.
25 Correspondentie Hilda en Evert Verwey d.d. 11, 15 en 20 maart 1954, brieven in bruikleen van de kinderen.
26 Interview met Hedy d'Ancona.
27 Interview met Ellen Wolf.
28 In memoriam Evert J.W. Verwey door Bart Ruitenberg. IISG, HVJ, inv.nr. 14

29 In memoriam Evert Verwey door Piet Haaijman. IISG, HVJ, inv.nr. 14.
30 Gelegenheidsgedicht, waarschijnlijk ter gelegenheid van het 25-jarig huwelijk. IISG, HVJ, inv.nr. 12.
31 Brief van de Nederlandsch-Amerikaansche Fundatie d.d. 24 april 1933. IISG, HVJ, inv.nr. 80.
32 Brief Hilda Verwey-Jonker aan Maarten d.d. 17 maart 1948. Kopie brief in bezit auteur.
33 Correspondentie Evert Verwey aan Hilda Verwey-Jonker. Correspondentie in bruikleen auteur.
34 Stukken betreffende reis naar Israël, IISG, HVJ, inv.nr. 76.
35 Mededeling Ribberink d.d. 24 april 2008.
36 Alle citaten in deze alinea zijn afkomstig uit Bibeb, Hilda Verwey-Jonker.
37 Brunt, '"Met oudere mensen wordt sowieso slordig omgesprongen". De practische instelling van sociologe Hilda Verwey-Jonker', *Elsevier*, 8 oktober 1988. In een ander interview zou ze gezegd hebben: 'Niets maakt zo gelukkig als door een ander begeerd te worden. Begeerd om je karakter als het niet anders kan, maar liefst om je lichaam. (...) Op het moment dat iemand kenbaar maakt dat hij je lichaam begeert, kan de hele wereld je gestolen worden.' Dit citaat is een eigen leven gaan leiden. Ik heb drie verwijzingen naar dit citaat gevonden: Marjo van Soest, 'Hilda Verwey-Jonker (1908-2004) was dapper en onverschrokken', *Opzij*, september 2004; Marathoninterview met Ger Jochems VPRO-radio 2 januari 1998 en *Het Parool*, 28 juni 2004. Dit citaat zou afkomstig zijn uit een artikel in *HP/De Tijd*, 22 juli 1994. In het bewuste artikel zijn de citaten echter niet te vinden. In het interview met Ger Jochems ontkende ze dat ze deze uitspraak ooit gedaan heeft: 'Ik heb het gevoel dat ik dat nooit gezegd heb. Ik heb mij nooit over seksuele verhoudingen uitgelaten. Dat deed je vroeger niet.' Onderzoek laat zien dat de uitspraak 'niets maakt zo gelukkig enz.' inderdaad niet afkomstig is van Hilda Verwey-Jonker maar van Henk Steenhuis, 'Altijd zondag', *HP/De Tijd*, 22 juli 1994, 11-17, p. 17.
38 Bot, *Geliefden/Timeless Love* (Rotterdam z.j., circa 2006).
39 Interview Barbara Henkes met Hilda Verwey-Jonker d.d. 30 november 1985.
40 Brief Hilda Verwey-Jonker aan Maarten d.d. 4 september 1947. Kopie brief in bezit auteur.
41 Brief Hilda Verwey-Jonker aan Maarten d.d. 13 april 1948. Kopie brief bezit auteur.
42 Brief Evert Verwey aan Maarten d.d. 25 april 1948. Kopie brief bezit auteur.
43 Brief Hilda Verwey-Jonker aan Léon de Rosen d.d. 1 oktober 1949. IISG, HVJ, inv.nr. 20. Vertaling: Ik moet er absoluut zijn tijdens zijn verblijf. U weet dat ik altijd een helder evenwicht moet vinden tussen de gerechtvaardigde eisen van de mijnen en alle verantwoordelijkheden die mijn taak bij de International Refugee Organisation mij opleggen.

44 Briefje Verwey-Jonker aan Anne Mayer-Landman, 24 mei vermoedelijk 1952. Aletta, archief Vrouwenbelangen, inv.nr. 35.
45 Brief Hilda Verwey-Jonker aan Evert Verwey d.d. 12 maart 1954. Brief in bruikleen van de kinderen.
46 Interview Barbara Henkes met Hilda Verwey-Jonker d.d. 30 november 1985.
47 Interview Barbara Henkes met Anje Rensema Steenhuis d.d. 26 november 1985.
48 Documentaire *Overstag* over Sicco Mansholt van Louis van Gasterenen en Joke Meerman. De opmerking over de sleutelkinderen is van Ellen Wolf.
49 Verwey-Jonker, 'Isolement en confrontatie in het katholieke zuiden'. In de discussies in de SER kreeg zij bij voortduring indirect het verwijt niet te voldoen aan de eisen van goed moederschap omdat hier een andere standaard de norm was. Tijdens het werk aan deze biografie kreeg ik zelfs meermaals de vraag of Hilda Verwey-Jonker wel een goede moeder was. Tegelijkertijd kregen mijn collega-biografen Maarten Ternede en Anne Marie Mrije zelden vragen over het vaderschap van Han Lammers en Marinus van der Goes van Naters. Zie ook Morée, *Mijn kinderen hebben er niets van gemerkt. Buitenshuis werkende moeders tussen 1950 en nu*; Van Zoonen, 'Privé en publiek bij vrouwelijke politici'. Voor de macht van de dubbele moraal, zie Aafke Komter, *De macht van de dubbele moraal. Verschil en gelijkheid in de verhouding tussen de seksen*.
50 Te Velde, *Stijlen van leiderschap*, 177; Gaemers, 'To Drees-Hent (1888-1974)'.
51 In 1970 kreeg deze commissie een zwaardere functie en een nieuwe naam: Commissie Arbeidspositie Vrouwen en Meisjes.
52 Brief van minister van Sociale Zaken Drees d.d. 26 maart 1946; Commissie Arbeidspositie Vrouwen en Meisjes. Verslagen en rapporten. Jaargang 1972-2. Beide stukken bevinden zich in het IISG, HVJ, inv.nr. 23.
53 Tenzij anders vermeld is de rest van deze paragraaf gebaseerd op het interview met Ellen Wolf en Commissie Arbeidspositie Vrouwen en Meisjes. Verslagen en rapporten. Jaargang 1972-2. In IISG, HVJ, inv.nr. 23.
54 *Rapport uitgebracht door de werkgroep verpleegsterstekort* (Verslagen en mededelingen betreffende de volksgezondheid nr. 5, mei 1964); De buitenshuis werkende gehuwde vrouw: samenvatting van de rede uitgesproken door H. Verwey-Jonker tijdens de openbare Algemene Ledenvergadering van de Sociaal-Economische Raad, op 8 november 1960, *De onderneming*, (november 1960) 869-872; 'Krijgen we meer gehuwde vrouwen in het arbeidsproces?', in: A.J.H. Bartels, F.J.J. Buytendijk, C.J.B.J. *De niet-aanwezige huisvrouw: Beschouwingen over de buitenshuis werkende gehuwde vrouw* (Hilversum 1962) 85-93; 'Ontwikkelingen in het denken over het werken van vrouwen' in: H. Verwey-Jonker en N.E.H. van Esveld, *Tijdelijke werkkrachten: gezichtspunten* (Amsterdam 1966), 16-24.
55 Zie voor een overzicht van de interviews hoofdstuk een, noot 63.

56 Tenzij anders vermeld zijn de vorige drie alinea's gebaseerd op teksten uitgesproken bij het afscheid van Hilda Verwey-Jonker als voorzitter van de commissie vrouwenarbeid. IISG, HVJ, inv.nr. 21.

57 Brief van dr. W.A. van den Berg, secretaris-generaal ministerie van Sociale Zaken aan Hilda Verwey-Jonker d.d. 7 december 1972. In: IISG, HVJ, inv.nr. 21.

12 Achter de gesloten deuren van de SER

1 Verslag van de honderdzestiende (vierenvijftigste openbare) vergadering van de Sociaal-Economische Raad, gehouden op 8 maart 1957 in: archief SER. De verslagen van de vergaderingen van de SER worden voortaan weergegeven als 'Verslag vergadering SER' met de bijbehorende datum. Verslagen vergadering SER d.d. 14 februari 1958, 8 april 1960, 25 mei 1962, 29 mei 1964, 17 mei 1968 en 19 mei 1972. In haar autobiografie vermeldt Verwey-Jonker dat ze Jan Tinbergen zou zijn opgevolgd als lid van het dagelijks bestuur. Het verslag van de SER geeft aan dat ze Hein Vos opvolgde. Verwey-Jonker, *Er moet een vrouw in*, 215. Het aspect van 'mede leiding geven' werd genoemd door de minister van Sociale Zaken. Brief d.d. 18 april 1972 van J. Boersma aan Hilda Verwey-Jonker. IISG, HVJ, inv.nr. 22.

2 Verwey-Jonker, *Er moet een vrouw in*, 214-217.

3 Het citaat is van Tromp, 'Er moet een vrouw in', *Het Parool*, 10 september 1988.

4 De voorafgaande vier alinea's zijn gebaseerd op: Te Velde, 'Het poldermodel', 19-21; De Liagre Böhl, 'Consensus en polarisatie', 266-282; Arnoldus, *In goed overleg? Het overleg over de sociale zekerheid in Nederland vergeleken met België, 1967-1984*, 11-22; Dercksen, Fortuyn en Jaspers, *Vijfendertig jaar SER-adviezen. Deel 1 1950-1964*, 14, 20, 127-135; Klamer, *Verzuilde dromen. 40 jaar SER*, 160, 164. De citaten zijn afkomstig uit Dercksen e.a., 14 en 129. De publicatie van Bas van Bavel over zestig jaar SER was bij het ter perse gaan van deze biografie nog niet beschikbaar.

5 Tekst ongedateerd radiopraatje 'Hoe het socialisme op de mensen zal werken' (jaren dertig). IISG, HVJ, inv.nr. 52.

6 De Liagre Böhl, 'Consensus en polarisatie', aldaar 264-284. Zie ook Jonker, *De sociologische verleiding*.

7 De Liagre Böhl, 'Consensus en polarisatie', aldaar 285-295.

8 Openingsrede De Pous bij de opening van de Raad door H.M. de koningin d.d. 2 juli 1971, p. 5-16. Deze rede is gepubliceerd in het Verslag van de bijzondere vergadering van de Sociaal-Economische Raad gehouden op vrijdag 2 juli 1971 te 's-Gravenhage. Archief SER, verslagen Raadsvergadering 2 juli 1971.
Ook Arnoldussen onderschrijft in haar onderzoek naar de werking van de SER dat de regering een unaniem SER-advies over de sociale zekerheid niet naast

zich neer kon leggen. Camphuis stelt dat de invloed op de regering van de adviezen van de SER op het terrein van de loonpolitiek en loonontwikkeling in de jaren vijftig niet zo heel groot was maar in de jaren zestig juist wel. Camphuis, *Tussen analyse en opportuniteit. De SER als adviseur voor de loon- en prijspolitiek*, 544-545; Arnoldussen, *In goed overleg?*, 169-171.

9 Dercksen e.a., *Vijfendertig jaar SER-adviezen*, 444-448, 539-540.

10 Openingsrede De Pous bij de opening van de Raad 2 juli 1971, p. 3. Archief SER, Verslag raadsvergadering 2 juli 1971.

11 Te Velde, 'Het poldermodel', 20.

12 Archief SER, Verslag Raadsvergadering 24 april 1964.

13 Archief SER, Verslag Raadsvergadering 14 juni 1968.

14 Verslag van de buitengewone vergadering van de Sociaal-Economische Raad, gehouden op vrijdag 9 juli 1971, des namiddags, ter gelegenheid van het afscheid van drs. H.L. Jansen als algemeen secretaris van de Raad. Archief SER, Verslag Raadsvergadering 9 juli 1971. Het citaat staat op p. 6.

15 Dit betreft de adviesaanvraag over de vereenvoudiging van de uitvoering van de sociale zekerheid. Een gedetailleerde beschrijving biedt Arnoldussen, *In goed overleg*.

16 Openingsrede De Pous bij de opening van de Raad 2 juli 1971, p. 3. Het is niet uitgesloten dat de tijdsaanduiding van 'een jaar, een maand en een dag' met enige dichterlijke vrijheid is gebruikt.

17 Openingsrede De Pous bij de opening van de Raad 2 juli 1971, p. 3.

18 Interview Bep Sevenhuijsen-Hoogewooning d.d. 3 december 2008.

19 Klamer, *Verzuilde dromen*, 83-85, 122, 123, 132, 134, 165.

20 Verslag SER 8 maart 1957.

21 Openingsrede De Pous bij de opening van de Raad 2 juli 1971; Verslag van de buitengewone vergadering van de Sociaal-Economische Raad, gehouden op vrijdag 9 juli 1971, des namiddags, ter gelegenheid van het afscheid van drs. H.L. Jansen als algemeen secretaris van de Raad. Archief SER, Verslag Raadsvergadering 9 juli 1971. Het citaat staat op p. 7.

22 Het is niet eenvoudig om Verwey-Jonker op de voet te volgen in de SER. Het archief is zeer omvangrijk en een serieuze studie over de geschiedenis van de SER was niet beschikbaar tijdens het werk aan deze biografie. Het echte werk vond in de wandelgangen en in informele lobby's plaats en dit is niet gedocumenteerd. Daar komt bovenop dat de verslagen van het Dagelijks Bestuur uiterst summier zijn. Daar staat tegenover dat de raadsvergaderingen wel uitgebreid zijn genotuleerd. De verslagen van de raadsvergaderingen vormen de belangrijkste bron voor het voorliggende hoofdstuk. Zie ook Notulen Dagelijks Bestuur SER. Nationaal Archief, SER 2.06.064, inv.nr. 135.

23 Verslag Raadsvergadering 27 september 1957, 8 november 1957 en 14 februari 1958. Archief SER.

24 Toelichting op de inventaris van de SER. Nationaal Archief, SER, 2.06.064.
25 Aan deze lijst kan nog worden toegevoegd: Commissie Erkenningsreglement Wederverkopers Bakkerij-artikelen, Commissie Economische Factoren Ziekenfondsverzekering, Commissie Arbeidstijdverkorting Detailhandel, Commissie Kostwinnersbijslag, een subcommissie van de Commissie Vennootschapsrecht, Commissie Uitbreiding Bevoegdheden Ondernemingsraden, Commissie Garantiestelling Afvloeiingsregelingen, de nieuwe Commissie Ondernemingsraden. Daarnaast was ze voorzitter van een gecombineerde werkgroep uit de Commissie Sociale Verzekeringen en de Commissie Arbeidsmarktproblematiek. Ze was voorzitter van de werkgroep vrouwenarbeid, de werkgroep aanvullende werkgelegenheid en van de werkgroep oudere werknemers van de Commissie Arbeidsmarktbeleid. Verslagen Raadsvergaderingen d.d. 8 november 1957, 12 februari 1960, 26 mei 1961, 23 maart 1962, 20 december 1963, 30 oktober 1964, 19 maart 1965, 17 november 1967, 18 oktober 1968, 18 december 1970, 23 april 1971 en 17 maart 1972. Archief SER; Dossier Werkgroep Vrouwenarbeid. Nationaal Archief, SER 2.06.064, inv.nr. 241; Dossier Commissie Arbeidspolitiek. Nationaal Archief SER, 2.06.064, inv.nr. 253.
26 Verslagen Raadsvergadering 25 januari 1963, 5 november 1963, 18 december 1964. Archief SER.
27 Gesprek met mevrouw Hilda Verwey-Jonker d.d. 29 mei 1998. Uitgeschreven tekst ten behoeve van video over de SER. Tekst in bezit auteur.
28 Verslag Raadsvergadering 13 maart 1959 en 25 september 1959. Archief SER.
29 Verslag Raadsvergadering 8 juli 1960. Archief SER.
30 Verslag Raadsvergadering 5 november 1963. Archief SER.
31 Verslag Raadsvergadering 22 november 1968. Archief SER.
32 Verslag Raadsvergadering 13 maart 1959. Archief SER.
33 Verslag Raadsvergadering 18 december 1964. Archief SER.
34 Erik Schrijvers, *De functionele representatie van het volk. Casus: de Sociaal-Economische Raad*. Paper, gepresenteerd op het congres 'We, the people': participerende burgers en politieke cultuur, georganiseerd door het Kossmann Instituut, 30 mei 2008, 4. Het citaat is afkomstig van p. 3.
35 Tekst toespraak koningin Juliana bij de officiële opening van het nieuwe gebouw van de Raad d.d. 2 juli 1971. Verslag Raadsvergadering 2 juli 1971. Archief SER.
36 Hilda Verwey-Jonker was het eerste gewone vrouwelijke lid van de SER. Voor haar toetreding waren er twee plaatsvervangende vrouwelijke leden. Verslag Raadsvergadering d.d. 10 mei 1957. Archief SER. Tijdens Verwey-Jonkers raadsperiode werden enkele vrouwelijke plaatsvervangende raadsleden benoemd evenals vrouwelijke commissieleden.
37 Telefonisch gesprek met Marga Brandeler, oud-secretaris van de SER-commis-

sie Vrouw en Arbeid d.d. 30 juni 2006; Gesprek met mevrouw Hilda Verwey-Jonker d.d. 29 mei 1998 t.b.v. video Overlegeconomie in een goede constitutie d.d. 8 september 1998 ter gelegenheid van 150 jaar Grondwet. Tekst in bezit auteur.

38 Documentaire over Suze Groeneweg voor Televisie Rijnmond d.d. 2 december 2007 door Paul de Baar en Margit van der Steen. De documentaire is te bezichtigen via: www.rijnmond.nl/Programmas/Rotterdammers procent20van procent20Formaat.

39 Verslag Raadsvergadering d.d. 22 november 1963. Archief SER. Het citaat komt van pagina 291.

40 Oldersma, *De vrouw die vanzelf spreekt. Gender en representativiteit in het Nederlandse adviesradenstelsel*, 216-220.

41 Interview met Bep Sevenhuijsen-Hoogewooning d.d. 3 december 2008.

42 Vuijsje, *Joke Smit*, 186.

43 *Maandblad Vrouwenbelangen*, maart 1952. Aletta, archief Vrouwenbelangen.

44 De beslissingen voor de invulling van de commissies werden in het dagelijks bestuur genomen en hier maakte Verwey-Jonker deel van uit. Enkele voorbeelden van commissies waarin een of meerdere vrouwen benoemd worden: Commissie Uitvoeringsvoorschriften Wet afbetalingsstelsel, Commissie Adviezen Werkloosheidsvoorziening, Commissie Consumentenaangelegenheden (met maar liefst drie vrouwen), Commissie Sociale Verzekeringen, Commissie Uitvoeringsmaatregelen Warenwet, Commissie Agressieve Verkoopmethoden, Commissie Omzetbelasting, Emigratie-Commissie, Commissie Grondwetherziening, Commissie Wijziging Pensioen- en Spaarfondsenwet, Commissie Wet Beroepspensioenfonds, Commissie Arbeidswetgeving, Commissie Intrekking Buitengewoon Besluit Arbeidsverhoudingen, Commissie Vestigingswet Detailshandel, Commissie Wijziging Wet Economische Mededinging. Verslagen Raadsvergadering d.d. 22 september 1961, 18 december 1964, 21 mei 1965, 18 juni 1965, 17 december 1965, 3 november 1966, 21 april 1967, 19 mei 1967, 15 maart 1968, 14 juni 1968, 20 november 1970, 19 februari 1971. Archief SER. Zie ook Verwey-Jonker, *Er moet een vrouw in*, 215.

45 Verslag Raadsvergadering 26 september 1958. Archief SER.

46 Op 2 januari 1959 werd voor het eerst in de raadsverslagen melding gemaakt van mevrouw Sutorius-Alting van Geusau. Verslag Raadsvergadering 2 januari 1959. Archief SER.

47 Verslag Raadsvergadering d.d. 26 juni 1964 en 21 oktober 1966. Archief SER.

48 Verwey-Jonker, *Er moet een vrouw in*, 214.

49 Maijer, 'Levensbericht W.C.L. van der Grinten'.

50 Raadsverslag 19 november 1971. Ook in de raadsvergaderingen van 26 september 1958, 8 juli 1960, 26 juni 1964 en 20 mei 1966 wees Verwey-Jonker in diverse debatten op de specifieke positie van huishoudelijk personeel. Archief SER.

51 Verslag Raadsvergadering 13 december 1957. Archief SER.
52 Advies inzake het vraagstuk van een kostwinnersbijslag uitgebracht aan de minister van Sociale Zaken en Volksgezondheid. SER, bijlage twee p. 9. SER-advies nr. 15, 1963. Nationaal Archief, SER, 2.06.064, inv.nr. 478.
53 Verwey-Jonker, *Er moet een vrouw in*, 219.
54 Het ontslag bij huwelijk, de onmogelijkheid om een goed pensioen op te bouwen en de ongelijke beloning hebben tot op de dag van vandaag consequenties voor oudere vrouwen die hierdoor geen of een gebrekkig aanvullend pensioen hebben opgebouwd.
55 Dercksen e.a., *Vijfendertig jaar SER-adviezen*, 491-495; Ruygrok, *Gelijke behandeling komt uit Europa*, 51.
56 Tenzij anders vermeld zijn de volgende vier alinea's gebaseerd op de notulen van de vergaderingen van de SER-Commissie Kostwinnerstoeslag en het Advies inzake het vraagstuk van een kostwinnersbijslag uitgebracht aan de minister van Sociale Zaken en Volksgezondheid (1963, SER-advies nr. 15). Dossier Commissie Kostwinnersbijslag. Nationaal Archief, SER, 2.06.064, inv.nr. 478. Het citaat van Plomp komt uit de vergadering van 1 juni 1962, de citaten van Nelemans uit de vergaderingen van 22 mei 1962 en 17 september 1963, de citaten van Verwey-Jonker uit de vergaderingen van 22 mei 1962, 1 juni 1962 en 14 september 1962.
57 Verslag Raadsvergadering 22 november 1963. Archief SER.
58 Verslag Raadsvergadering 19 maart 1965. Archief SER.
59 Verslag Raadsvergadering 20 mei 1966. Archief SER.
60 Verwey-Jonker, *Er moet een vrouw in*, 219.
61 Interview met Bep Sevenhuijsen d.d. 3 december 2008. Bep Sevenhuijsen maakte van 1972 tot 1982 deel uit van de SER. Ellen Wolf, secretaris van de Commissie Arbeidspositie Vrouwen en Meisjes in de jaren zestig en zeventig, bevestigt deze zienswijze. Interview met Ellen Wolf d.d. 17 januari 2006. De sterke weerstand van mannen tegen het buitenshuis werken van hun vrouwen kwam ook naar voren in onderzoek bij Philips en onderzoek van het Gemeenschappelijk Instituut voor Toegepaste Psychologie. Voor Philips, zie het verslag van de werkgroep Vrouwenarbeid van de SER-Commissie Arbeidsmarktbeleid d.d. 28 april 1965. Nationaal Archief, SER, 2.06.064, inv.nr. 261. Voor het onderzoek van het Gemeenschappelijk Instituut voor Toegepaste Psychologie, zie SER Interim-advies over de arbeid van vrouwen in Nederland in het kader van de situatie op de arbeidsmarkt en het te voeren arbeidsmarktbeleid (herzien concept) R. nr. 761, Nationaal Archief, SER, 2.06.064, inv.nr. 261, p. 28-29. [voortaan SER Interim-advies over de arbeid van vrouwen in Nederland].
62 Die waardering werd bijvoorbeeld uitgesproken door de voorzitter van de Commissie Arbeidsmarktbeleid, prof. dr. De Roos in de openbare Raadsverga-

dering van 20 december 1968 en door minister van Sociale Zaken Boersma. Bij haar afscheid schreef hij: 'Zonder naar volledigheid te willen streven zou ik in dit verband willen noemen uw groot en deskundig aandeel in de behartiging van aangelegenheden betreffende de consumenten, de ondernemingsraden en de arbeidsmarkt. Ook moge ik nog memoreren dat u als lid van het dagelijks bestuur aan het goed functioneren van de raad mede leiding hebt gegeven.' Brief van J. Boersma aan Hilda Verwey-Jonker d.d. 18 april 1972. IISG, HVJ, inv.nr. 22.

63 Verslag Raadsvergadering 26 mei 1961. Archief SER.

64 Verslag Raadsvergadering 23 november 1962. Archief SER.

65 Verslag Raadsvergadering d.d. 21 oktober 1966. Lemaire is de opvolgster van Willemse-Prins Visser. Archief SER.

66 Verslag Raadsvergadering 26 juni 1964. Archief SER.

67 De volgende vijftien alinea's zijn gebaseerd op het verslag van de Raadsvergadering d.d. 21 januari 1966 en 16 december 1966, tenzij anders vermeld. Archief SER.

68 SER-Advies voor het arbeidsmarktbeleid uitgebracht aan de minister van Sociale Zaken en Volksgezondheid d.d. 20 december 1968. Dossier Commissie Arbeidspolitiek. Nationaal Archief, archief SER 2.06.064, Archief, inv.nr. 253. Het percentage betaald werkenden van de totale bevolking bedroeg 35,4 procent in 1964. Advies voor het arbeidsmarktbeleid, p. 87.

69 Verslag Commissie Arbeidsmarktpolitiek d.d. 14 januari 1965. Nationaal Archief, archief SER, 2.06.064, inv.nr. 249. De cijfers komen uit het SER Interimadvies over de arbeid van vrouwen in Nederland in het kader van de situatie op de arbeidsmarkt en het te voeren arbeidsmarktbeleid (herzien concept) van 18 november 1966. Nationaal Archief, Archief SER, 2.06.064, inv.nr. 261.

70 Bibeb, Interview met Hilda Verwey-Jonker, *Vrij Nederland*, 20 april 1974.

71 Notulen werkgroep Vrouwenarbeid d.d. 23 maart 1965, 28 april 1965, 2 juni 1965 en 1 september 1965. Nationaal Archief, archief SER 2.06.064, inv.nr. 261.

72 Verslag vergadering Commissie Arbeidsmarktpolitiek d.d. 2 november 1965. Nationaal Archief, archief SER, 2.06.064, inv.nr. 249.

73 SER Interim-advies over de arbeid van vrouwen in Nederland in het kader van de situatie op de arbeidsmarkt en het te voeren arbeidsmarktbeleid t.b.v. de vergadering van de Raad van 21 januari 1966. Nationaal Archief, archief SER, 2.06.064, inv.nr. 1317.

74 Gesprek met mevrouw Hilda Verwey-Jonker d.d. 29 mei 1998. Tekst in bezit auteur.

75 Gesprek met mevrouw Hilda Verwey-Jonker d.d. 29 mei 1998, 7. Zie ook verslag werkgroep Vrouwenarbeid d.d. 8 maart 1966, Nationaal Archief, SER, 2.06.064, inv.nr. 261. Het verslag van het Dagelijks Bestuur waarin terug

moet zijn geblikt op de raadsvergadering van 21 januari 1966, bevindt zich niet in het archief van het Dagelijks Bestuur van de SER in het Nationaal Archief. Het is ook opvallend dat er geen verslagen zijn van de werkgroep vrouwenarbeid in de periode tussen 1 september 1965 en 8 maart 1966 en de commissie arbeidsmarktpolitiek in de periode 2 november 1965-30 augustus 1966. Nationaal Archief, archief SER, 2.06.064, inv.nr. 249 en inv.nr. 261.

76 Interview Marga Brandeler d.d. 30 juni 2006. Marga Brandeler was secretaris van de commissie Vrouw en Arbeid van de SER in de periode 1977-2003.

77 Gesprek met mevrouw Hilda Verwey-Jonker d.d. 29 mei 1998. Tekst privébezit auteur.

78 Mariek de Valk, '87 jaar en tegen de VUT. Interview met Hilda Verwey-Jonker', *SER Bulletin*, maart 1996.

79 Verslag Commissie Arbeidsmarktpolitiek d.d. 30 augustus 1966. Nationaal Archief, SER, 2.06.064, inv.nr. 249.

80 Zie verslag werkgroep Vrouwenarbeid d.d. 8 maart 1966, Nationaal Archief, SER, 2.06.064, inv.nr. 261.

81 Verslag Raadsvergadering 21 januari 1966. Archief SER. Gesprek met Hilda Verwey-Jonker d.d. 29 mei 1998, p. 6-8; interview met Bep Sevenhuijsen.

82 Verslag Commissie Arbeidsmarktpolitiek 8 november 1966. Nationaal Archief, archief SER 2.06.064, inv.nr. 253.

83 Verslag werkgroep Vrouwenarbeid d.d. 20 april 1966. Nationaal Archief, SER, 2.06.064, inv.nr. 261.

84 Joke Smit, 'Het onbehagen bij de vrouw', in Joke Smit, *Er is een land waar vrouwen willen wonen. Teksten 1967-1981* (Amsterdam 1984), 15-42.

85 Raadsvergadering 16 mei 1969. De uitspraak 'Toen ben ik ontploft' en het citaat van Irene Vorrink komen uit Bibeb, 'Hilda Verwey-Jonker'.

86 Verslagen Raadsvergaderingen SER. Archief SER; Advies inzake een wettelijke regeling kinderopvangmogelijkheden d.d. 13 april 1971 en Advies inzake de inschakeling van de gehuwde vrouw in het arbeidsproces d.d. 13 februari 1973. Nationaal Archief, SER 2.06.064, inv.nr. 241.

87 Huishoudbudget 1959 en 1960. IISG, HVJ, inv.nr. 11; Interview Janneke Jansen met Hilda Verwey-Jonker d..d 20 mei 1993; Verwey-Jonker, *Er moet een vrouw in*, 15.

88 Verslag Raadsvergadering 11 april 1959. Archief SER. Zie ook verslag Dagelijks Bestuur SER d.d. 1 april 1958. Nationaal Archief, SER, 2.06.064, inv.nr. 136.

89 Verslag Raadsvergadering 28 april 1961. Archief SER.

90 Radiopraatje 'De vrouw in politiek en beleid' voor de NCRV d.d. 7 september 1966. IISG, HVJ, inv.nr. 52.

91 Interview Klaas Peereboom met Hilda Verwey-Jonker, *Het Parool*, 18 februari 1972. Een jaar eerder had zij in een ander interview laten weten: 'Nu heb ik ge-

lukkig het gevoel dat ik er meer als socioloog dan als vrouw ben opgenomen.' Interview door Noud van Iperen, *Utrechtsch Nieuwsblad*, 29 januari 1970.

92 Interview met Bep Sevenhuijsen.

93 Schrijvers, *De functionele representatie van het volk*.

94 Interview met Bep Sevenhuijsen.

95 *de Volkskrant*, 14 maart 1972.

96 Telefonische mededeling Bram Peper d.d. 11 december 2008.

97 Artikel 'De samenstelling van de kroonleden naar discipline' d.d. 14 oktober 1971. Nationaal Archief, SER, 2.06.064, inv.nr. 134.

98 Interview Klaas Peereboom met Hilda Verwey-Jonker, *Het Parool*, 18 februari 1972.

13 Spraakmakend intellectueel

1 Maarten Ternede, 'Han Lammers, Nieuw Links en de Pvda'. Lezing conferentie 'Hoezo kameraden?' IISG, d.d. 30 maart 2009.

2 Brief Hilda Verwey-Jonker aan C.L. Patijn d.d. 9 december 1966. Nationaal Archief, collectie C.L. Patijn, 2.21.302, inv.nr. 9.

3 Verwey-Jonker, *Er moet een vrouw in*, 78-81.

4 Voor de rouwadvertentie en het verslag van de opening zie documenten in het beeldarchief Hilda Verwey-Jonker, IISG. Zie ook Verwey-Jonker, *Er moet een vrouw in*, 125-126.

5 Van de Velde, *Vrouwen van de partij*, 221-234.

6 A.J. Cuppen, '"Ik ben een feminist, maar niet tot in het wilde". Interview met Hilda Verwey-Jonker', NRC *Handelsblad*, 25 november 1978.

7 Cisca Dresselhuys, 'Als je kijkt hoeveel incompetente mannen er zijn, kunnen wij ons nog best wat permitteren...', *Opzij*, mei 1976. Verslag van een discussie tussen Hilda Verwey-Jonker, Paula Wassen-van Schaveren, Harriet Freezer en Hedy d'Ancona.

8 Rob Hartmans, 'Hilda Verwey-Jonker', *De Groene Amsterdammer*, 19 mei 1993; Als je kijkt hoeveel incompetente mannen er zijn kunnen wij ons nog best wat permitteren..., *Opzij*, mei 1976. Marije Wilmink, 'De tweede sekse. "Een openbaring"', *De Groene Amsterdammer*, 12 mei 1999 [discussie over *De tweede sekse* van De Beauvoir tussen Hilda Verwey-Jonker, Hella Haasse, Ethel Portnoy, Marijke Ekelschot en Karen Vintgens].

9 Mededeling Lydia Snuif-Verwey. De jurk is opgenomen in de vaste collectie van het IISG.

10 Verwey-Jonker, *Er moet een vrouw in*, 98-103. Het citaat is van p. 90.

11 Vrouwelijke nieuwkomers op het terrein van politiek en bestuur werden kritisch gevolgd of ze wel competent genoeg zouden zijn. Vrouwen moesten zich extra bewijzen en dat gold zeker voor Hilda Verwey-Jonker. Zie voor dit mecha-

nisme Anneke Ribberink, 'Waren zij wel bekwaam? Twee vrouwelijke premiers in het Westen in de late twintigste eeuw', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 122 (2009) 208-222. Over de betekenis van de titel zie interview 'Met een titel kom je makkelijker binnen', *Utrechts Nieuwsblad*, 13 augustus 2001.

12 Gastelaars, *Geregeld leven*, 201-204, 218.

13 Interview Barbara Henkes met Hilda Verwey-Jonker d.d. 30 november 1985.

14 Interview Janneke Jansen met Hilda Verwey-Jonker d.d. 20 mei 1993.

15 Antwoord van dr. H. Verwey-Jonker. In: *Dr. Hilda Verwey-Jonker. Een overzicht van haar werk. Samengesteld ter gelegenheid van het aan haar verleende eredoctoraat door de* ERASMUS UNIVERSITEIT ROTTERDAM *op 8 november 1978*, 3-4. Het citaat is afkomstig van p. 3.

16 J.A.A. van Doorn, *Beeld en betekenis van de Nederlandse sociologie* (Utrecht 1964) 141.

17 Voor de opkomst van de deskundige, zie met name Schuyt en Taveerne, *1950*, 53-54, 80-97. Voor de ontwikkelingen in de sociologie zie J.A.A. van Doorn, *Beeld en betekenis van de Nederlandse sociologie* (Utrecht 1964); Jonker, *De sociologische verleiding* en Gastelaars, *Geregeld leven*. De cijfers zijn gebaseerd op Jonker, *De sociologische verleiding*, 102.

18 Dossier arbeidscontracten. IISG, HVJ, inv.nr. 8. Zie ook Oudijk, 'Hilda Verwey-Jonker, pleitbezorgster voor emancipatie', in: *Achtste jaarboek voor het democratisch socialisme* (1987) 91-114 aldaar 93.

19 Felicitatie H.A. Becker d.d. 6 november 1978. De felicitatie bevindt zich in het plakboek dat Maarten Verwey heeft gemaakt ter gelegenheid van de erepromotie van zijn moeder. IISG, HVJ, inv.nr. 19.

20 Mededeling dr. Martin Schuurman.

21 Toespraak van de promotor prof. dr. R.W. Hommes ter gelegenheid van de erepromotie d.d. 8 november 1978. In: *Dr. Hilda Verwey-Jonker. Een overzicht van haar werk*, 1-2.

22 Antwoord van dr. H. Verwey-Jonker. In: *Dr. Hilda Verwey-Jonker. Een overzicht van haar werk*, 3-4. Het citaat is afkomstig van p. 3.

23 Zie de vele schriftelijke felicitaties van sociologen in het plakboek dat Maarten Verwey heeft gemaakt van de de erepromotie. Dit plakboek bevat twee brieven van prof. dr. Jan Tinbergen en de brief van prof. dr. Rathenau. Het plakboek bevindt zich in het archief Hilda Verwey-Jonker, IISG, inv.nr. 19.

24 Van Doorn, *Beeld en betekenis van de Nederlandse sociologie* (Utrecht 1964), 167-215. Van Verwey-Jonker nam hij de volgende publicaties op: 'Lage inkomens'; 'De emancipatiebewegingen', in: A.N.J. den Hollander e.a., *Drift en koers. Een halve eeuw sociale verandering in Nederland* (Assen 1961), 105-126; *The assimilation and integration of pre- and postwar refugees in the Netherlands* (Den Haag 1957). Verder nam hij het rapport *De Ambonezen in Nederland* uit 1959 op. Dit rapport was onder voorzitterschap van Verwey-Jonker tot stand gekomen. Niet

opgenomen in de bibliografie was een artikel waar hij in de voetnoten wel naar verwees: Middengroepen en vakcentrales, in: *Socialisme & Democratie* XVII, 1960.

25 Tromp, 'H. Verwey-Jonker: Emancipatiebewegingen in Nederland', *De Sociologische Gids* 32 (1985) 170-172.

26 Jonker, *De sociologische verleiding*, 283.

27 H. Verwey-Jonker, 'Sociological research as an instrument for social policy', in: P. H. van Gorkum e.a., *Industrial Democracy in the Netherlands* (1969), 100-107. Het citaat is afkomstig van p. 101.

28 Toespraak van de promotor prof. dr. R.W. Hommes ter gelegenheid van de erepromotie d.d. 8 november 1978. In: *Dr. Hilda Verwey-Jonker.*

29 Hilda Verwey-Jonker, 'De motivering van ons socialisme en de welvaart', *Socialisme & Democratie* (1960) 537-540. Het citaat is van p. 537.

30 Met dank aan prof. Hans Boutellier, directeur van het Verwey-Jonker Instituut, die mij attendeerde op het WRR-rapport. Hilda Verwey-Jonker, 'De motivering van ons socialisme en de welvaart', *Socialisme & Democratie* (1960) 537-540; Piet Thoenes, *De elite in de verzorgingsstaat. Sociologische proeve van een terugkeer naar domineesland* (Leiden 1962), m.n. 253; WRR, *De verzorgingsstaat herwogen. Over verbinden, verzekeren, verheffen en verbinden* (Amsterdam 2006) 31; C.J.M. Schuyt, *Op zoek naar het hart van de verzorgingsstaat* (dbnl 2008; oorspr. 1991) 91; Marian van der Klein, *Ziek, zwak of zwanger. Vrouwen en arbeidsongeschiktheid in Nederlandse sociale verzekeringen* (Amsterdam 2005), 15; Annemarie Mol, '"Eet mama ons op?" en andere verhalen over moedertje staat', *Groniek. Gronings Historisch Tijdschrift* (1987) nr. 97, 9-25, aldaar p. 17; A.M. Donner, 'Over de term "Welvaartsstaat"', Med. Kon. Ned. Akad. Van Wetenschappen (1957) 551-565; W. Banning, 'Voortgezette discussie over de welvaartsstaat', *Socialisme & Democratie* (1954) 11-15; W. Banning e.a., 'Enkele problemen van de welvaartsstaat', *Socialisme & Democratie* (1953) 231-253.

31 Hilda Verwey-Jonker, 'Schoolprestaties en beroepscarrière. Resultaten van een onderzoek onder oud-leerlingen van het Lorentzlyceum te Eindhoven', *Mens en Maatschappij* 42 (1967) 281-203; W.F. Van Eekelen, 'Opmerkingen naar aanleiding van het onderzoek naar het verband tussen schoolprestaties en beroepscarriére van Mevrouw H. Verwey-Jonker', *Mens en Maatschappij* 42 (1967) 515-521; Hilda Verwey-Jonker, 'Repliek op de opmerkingen van de heer Van Ekelen', *Mens en Maatschappij* 42 (1967) 521-523. Het onvolledige typoscript van het onderzoeksrapport bevindt zich in het archief Hilda Verwey-Jonker, IISG, inv.nr. 18. Vragenlijsten en computeruitdraaien bevinden zich in het archief van Hilda Verwey-Jonker, IISG, inv.nr. 98-99.

32 Hilda Verwey-Jonker, 'Problemen van de vijfdaagse werkweek', *Sociologisch Bulletin* 15 (1961) 13-16.

33 Verwey-Jonker, *Er moet een vrouw in*, 249.

34 Tenzij anders vermeld is deze paragraaf gebaseerd op de volgende drie publicaties: Hilda Verwey-Jonker, 'De emancipatiebewegingen' in: A.N.J. den Hollander e.a. (red.), *Drift en koers. Een halve eeuw sociale verandering in Nederland* (derde druk, Assen 1968) 105-125; Hilda Verwey-Jonker (red.), *Allochtonen in Nederland. Beschouwingen over de: Gerepatrieerden Ambonezen Surinamers Antillianen Buitenlandse werknemers Chinezen Vluchtelingen Buitenlandse Studenten in onze samenleving* (Den Haag 1971); Hilda Verwey-Jonker, *Emancipatiebewegingen in Nederland* (Deventer 1983).

35 Het betreft hier de derde druk.

36 D.J.C. van Peype, 'Drift en koers', *Mens en Maatschappij* 38 (1963) 162-164; William Petersen, 'A nation adrift, or on which course?', *De Sociologische Gids* 11 (1964) 84-91.

37 Hilda Verwey-Jonker (red.), *Allochtonen in Nederland. Beschouwingen over de: Gerepatrieerden Ambonezen Surinamers Antillianen Buitenlandse werknemers Chinezen Vluchtelingen Buitenlandse Studenten in onze samenleving* (Den Haag 1971). De omschrijving van allochtonen komt van p. 7, het citaat over het beleidsapparaat van p. 263.

38 Hilda Verwey-Jonker, *Emancipatiebewegingen in Nederland* (Deventer 1983), 139.

39 Verwey-Jonker, *Er moet een vrouw in*, 230.

40 Tromp, 'H. Verwey-Jonker: Emancipatiebewegingen in Nederland', *Sociologische Gids* 32 (1985) 170-172; Van Doorne-Huiskes, 'H. Verwey-Jonker: Emancipatiebewegingen in Nederland', *Mens en Maatschappij* 60 (1985) 426-428.

41 H. Verwey-Jonker, *Allochtonen in Nederland*, 7.

42 H. Verwey-Jonker, *Allochtonen in Nederland*, 12.

43 Prins, *De onschuld voorbij. Het debat over integratie in Nederland*. Zie ook Lucassen, 'Gelijkheid en onbehagen. De wortels van het integratiedebat in West-Europa', met name noot 10.

44 *Van Dale. Groot Woordenboek van de Nederlandse Taal* (Utrecht/Antwerpen 2005, veertiende herziene druk); *Van Dale. Groot Woordenboek van de Nederlandse Taal* (Utrecht/Antwerpen 1969, achtste herziene druk).

45 Met dank aan Lydia Snuif en Rob Casimir die mij hierop wezen.

46 J.L.G. van Oudheusden, *Brabantia Nostra. Een gewestelijke beweging voor fierheid en 'schoner' leven 1935-1951* 355-356; *De allochtonen in Brabant. Initiaal-onderzoek naar omvang en situatie*; *De integratie in Brabant. Ontmoeting en samenleven van eigen en ingekomen bevolking. Verslag van het Congres op zaterdag 25 april 1959 te Eindhoven gehouden, in samenwerking met Gedeputeerde Staten van de Provincie Noord-Brabant op initiatief van Brabantia Nostra*. Het begrip 'allochtoniteit' komt uit *De allochtonen in Brabant*.

47 Stichting Provinciaal Opbouworgaan 'Noord-Brabant', *Rapport inzake de samenlevingsvormen, in het bijzonder van autochtonen en allochtonen, te Oudenbosch*. Het citaat is van p. 24-25.

48 Hilda Verwey-Jonker, 'De protestanten in de steden van Oostelijk Noord-Brabant', in: W. Banning, *Handboek pastorale sociologie* (Den Haag 1953) 240-266. Voor de citaten zie onder meer p. 240 en 241.
49 Het dossier met verslagen van de bijeenkomsten over de werkgroep is niet meer aanwezig in het archief van het ministerie van CRM. Nationaal Archief, Archievenoverzicht, ministerie van CRM.
50 H. Verwey-Jonker en P.O.M. Backel, *The assimilation and integraton of pre- and postwar refugees in the Netherlands* (Den Haag 1957), H. Verwey-Jonker, *De Ambonezen in Nederland*.
51 Ze wilde graag nog een boek over deze materie schrijven, maar dit is haar niet meer gelukt. In haar persoonlijk archief bevindt zich een opzet voor een dergelijk boek. IISG, HVJ, inv.nr. 32.
52 Het is overigens opmerkelijk dat Paul Scheffer in zijn boek *Het land van aankomst* uit 2007 geheel voorbijgaat aan het feit dat al in 1983 een vooraanstaand sociaaldemocraat met kritiek op de islam kwam.
53 Interview met Fred Schwarz.
54 Coreferaat bij lezing Nawal El Saadawi (maart 1991). IISG, HVJ, inv.nr. 3.
55 Rob Hartmans, Hilda Verwey-Jonker. 'Sparen en kinderen krijgen, dat is mijn raad', *De Groene Amsterdammer*, 19 mei 1993.
56 P. van der Eijk, 'Als vrouwen eens zouden zeggen: we baren niet meer', *De Tijd*, 30 september 1988.
57 Hilda Verwey-Jonker, 'Een sociaaldemocratisch minderhedenbeleid', *Socialisme & Democratie* (1991) 109-115. De citaten zijn afkomstig van p. 111, 113, 114 en 115.
58 Hilda Verwey-Jonker, 'Het PvdA-program van Verwey-Jonker', *Socialisme & Democratie* (1992) 424-425.
59 Hilda Verwey-Jonker, 'Bolkestein. Moslim integratie', *Rooie Vrouwen Magazine*, november 1991, 3-7.
60 'Felle reactie' van Secil Arda en Tiny Lindeman, *Rooie Vrouwen Magazine*, december 1991 18, 19. Het citaat komt uit het stuk van Tiny Lindeman.
61 Hilda Verwey-Jonker, 'Weerwoord. Islamisering', *Rooie Vrouwen Magazine*, februari 1992.
62 Met de term 'joelende verontwaardiging' vatte Verwey-Jonker de kritiek samen die ze van de nieuwe vrouwenbeweging kreeg op haar ideeën over demografie en bevolkingspolitiek. Interview door Jos Bieneman, *Pro & Contra*, 29 mei 2001.
63 Marianne van den Boomen, 'Racisme', *Tijdschrift voor de Sociale Sector* 43 (maart/april 1989) 36. Hilda Verwey-Jonker, 'Geen racisme', *Tijdschrift voor de Sociale Sector* 43 (maart/april 1989) 37.
64 Zie voor een overzicht van het debat Prins, *De onschuld voorbij*.
65 Telefonisch interview met Paul Scheffer d.d. 12 januari 2010. Paul Scheffer

was tussen 1986 en 1992 werkzaam bij de Wiardi Beckman Stichting en lid van de redactie van *Socialisme & Democratie*.

66 Bart van Heerikhuizen, *de Volkskrant*, 29 oktober 1988.

67 Opzet ongepubliceerd manuscript 'De tijdbom'. IISG, HVJ, inv.nr. 32.

68 Paul Scheffer, 'Het multiculturele drama', NRC *Handelsblad*, 29 januari 2000; Paul Scheffer, 'Het multiculturele drama: een repliek', NRC *Handelsblad*, 25 maart 2000; Paul Scheffer, *Het land van aankomst*. In *Het land van aankomst* ontbreekt iedere verwijzing naar Verwey-Jonker.

14 Strijdbaar tot het laatst

1 Rede uitgesproken bij de crematie van Hilda Verwey-Jonker door Maisa Verwey. Privébezit auteur.

2 De stamboom uit 1997 bevindt zich in het beeldarchief Hilda Verwey-Jonker, IISG. Ze had in 1997 acht kleinkinderen en acht achterkleinkinderen.

3 Rede uitgesproken bij de crematie van Hilda Verwey-Jonker door Maisa Verwey; Interview Hilda Verwey-Jonker, Maisa en Wendy Verwey in *Elle*, 1988. Het interview bevindt zich ook in het beeldarchief Hilda Verwey-Jonker, IISG. Het citaat komt uit het interview in *Elle*.

4 Interview Marjet van Zuijlen.

5 Oorlogsdagboek Hilda Verwey-Jonker, IISG, HVJ, inv.nr. 33. Het citaat over Saddam is van 26 januari. Het dagboek was niet voor publicatie bedoeld. Later werkte ze wel een gedeelte om voor een artikel in *Vrij Nederland*. Hilda Verwey-Jonker, Oude beelden in mijn hoofd en oude geluiden in mijn oren, *Vrij Nederland*, 2 februari 1991.

6 Dit laatste wordt niet alleen door de kinderen Verwey, maar ook door Anneke Ribberink bevestigd.

7 Interview Marjet van Zuijlen.

8 Verwey-Jonker, 'Heden overleed', *Senior. Vaktijdschrift voor de ouderensector* 38 (1992) juni, aflevering 6, p. 9.

9 Rouwbrief Evert Verwey en bedankbrief voor de blijken van belangstelling na zijn overlijden. Documenten in bezit van de auteur.

10 Het citaat is afkomstig uit Verwey-Jonker, 'Heden overleed', *Senior. Vaktijdschrift voor de ouderensector* 38 (1992) juni, aflevering 6, p. 9.

11 Piët, H. Verwey-Jonker: 'Tegenwoordig zijn er veel mensen die niemand hebben', *Elsevier Weekblad*, 21 maart 1981.

12 Jeroen Terlingen, 'Welk kabinet het Nederlandse bedrijfsleven moet redden staat al vast', *Vrij Nederland*, 6 juni 1981. Interview Anneke Ribberink met Hilda Verwey-Jonker d.d. 30 juni 1981.

13 Diverse stukken betreffende de zogenaamde Barlaeus-affaire. IISG, HVJ, inv.nr. 53.

14 Verwey-Jonker, 'Koken voor jezelf', *Senior. Vaktijdschrift voor de ouderensector* 38 (1992) februari, afl. 2, p. 5.
15 '"Met oudere mensen wordt sowieso slordig omgesprongen". De practische instelling van sociologe Hilda Verwey-Jonker'. Interview door Emma Brunt in *Elsevier*, 8 oktober 1988.
16 Interview Maarten Verwey.
17 Verwey-Jonker, 'Ik denk dat er ook een recht op ongeluk bestaat', *HP/De Tijd*, 22 juli 1994.
18 Afscheidsrede Lena Jonker-Westerveld door Hilda Verwey-Jonker uitgesproken. Privébezit auteur. Interview Jo Casimir. Het citaat is afkomstig uit de afscheidsrede.
19 De volgende vier alinea's zijn gebaseerd op documenten en foto's in het fotoalbum van Maarten Verwey. Kopieën zijn in het bezit van de auteur.
20 Verwey-Jonker, *Emancipatiebewegingen in Nederland*, 190.
21 Interview Hilda Verwey-Jonker door Gerda Telgenhof, 'Dat extreem afwerende tegen mannen, daar heb ik nooit het nut van ingezien', *NRC Handelsblad*, 21 mei 1983.
22 Verwey-Jonker, 'De mensen die nu de beslissingen nemen'. Column in *Senior. Vaktijdschrift voor de ouderensector* 39 (april 1993) 15.
23 Interview Anneke Ribberink d.d. 26 juni 1998.
24 Bert Franssen, 'Hilda Verwey-Jonker verzet tegen leeftijdsdiscriminatie', *Leef tijd*, september 1982.
25 Interview Hilda Verwey-Jonker door Gerda Telgenhof, 'Dat extreem afwerende tegenover mannen, daar heb ik nooit het nut van ingezien', *NRC Handelsblad*, 21 mei 1983.
26 Verwey-Jonker, *De emancipatiebewegingen*, 183. Verwey-Jonker haalt Elisabeth Janeway aan met deze uitspraak.
27 Oudijk, 'Hilda Verwey-Jonker', 102; Verwey-Jonker, 'De bejaarden. Slachtoffers van de geboortebeperking?' *Socialisme & Democratie* (september 1978) 415-420. De volgende vier alinea's zijn op het artikel in *Socialisme & Democratie* gebaseerd.
28 Verwey-Jonker, 'Pleidooi voor een volwassen geronto-sociologie', *Nederlands Tijdschrift voor Gerontologie* 9 (1978) 4, p. 191-196.
29 Bert Fransen, 'Hilda Verwey-Jonker verzet tegen leeftijdsdiscriminatie', *Leef tijd*, september 1982; Oudijk, 'Hilda Verwey-Jonker', 102-103.
30 Krantenknipsel verslag congres Oud worden. IISG, HVJ, inv.nr. 60.
31 Oudijk, 'Hilda Verwey-Jonker', 102-110; *Ad Valvas*, 2 november 1984; *Mededelingen Vereniging van Vrouwen met Academische Opleiding* 47/5 (1981). Knipselarchief HVJ, inv.nr. 73.
32 Verwey-Jonker, 'Een nieuw ouderenbeleid'. In: Adviesgroep Ouderenbeleid en Stichting Vormingswerk Partij van de Arbeid, *Ouderen blijven het rooien! Lezin-*

gen, gehouden op een conferentie over het ouderenbeleid in de PvdA, op 25 en 26 maart 1987 te Woudschoten (Amsterdam 1987) 7-16 aldaar p. 16.

33 Hilda Verwey-Jonker, 'Vraaggesprek met Evelyne Sullerot' in: *Cahier Ouderen en Wetenschap. Arbeid en Leeftijd* (1985) 7-20.

34 Verwey-Jonker, 'Een nieuw ouderenbeleid', 13.

35 Ibidem, 15.

36 Verwey-Jonker, Mantelzorg. Column in *Senior* 39 (februari 1993) 11.

37 Verwey-Jonker, 'Het PvdA-program van Verwey-Jonker', *Socialisme & Democratie* (1992) 424-425.

38 Verwey-Jonker, 'Geef de bejaarde toch die slimme éénmanskoelkast'. Opiniestuk in NRC (datum onbekend, aanwezig als knipsel in het persoonlijke archief van Hilda Verwey-Jonker); de column over de jarretelles staat in *Senior*, december 1991.

39 Ze gebruikte deze uitdrukking in een interview met Rob Hartmans, *De Groene Amsterdammer*, 19 mei 1993.

40 Verwey-Jonker, 'Problemen rond de AOW', *Sociaal Maandblad Arbeid* (1994) 327-331.

41 Verwey-Jonker, 'Oude vrouwen zijn de nieuwe armen', NRC *Handelsblad*, 8 februari 1994. Zie ook '"De armoede zit nu bij de ouderen". Socialistische sociologe Hilda Verwey-Jonker viert 85ste verjaardag', *De Gelderlander*, 19 mei 1985.

42 Verwey-Jonker, 'Steun de Assepoesters van de verzorgingsstaat', NRC *Handelsblad*, 10 juni 1995.

43 Verwey-Jonker, 'Het nut van sparen voor de oude dag', *de Volkskrant*, 23 november 1994.

44 Interview Jolande aan de Stegge met Corinne Oudijk en Hilda Verwey-Jonker, 'Moeten er écht meer kinderen worden geboren?', *Opzij*, november 1985; '"Als vrouwen eens zouden zeggen: we baren niet meer". Debat met Mary Niphuis-Nell en Hilda Verwey-Jonker', *De Tijd*, 30 september 1988.

45 Taylor Allen, *Feminism and Motherhood in Western Europe 1890-1970*, met name p. 155-158; Hilda Verwey-Jonker, 'Vraaggesprek met Evelyne Sullerot' in: *Cahier Ouderen en Wetenschap. Arbeid en Leeftijd* (1985) 7-20; Lezing Renée Frangeur. A pioneer transcending boundaries – politician Kerstin Hesselgren in the transnational arena. IABA-congres Life Writing in Europe, Amsterdam 29-31 oktober 2009.

46 Interview Jolande aan de Stegge met Corinne Oudijk en Hilda Verwey-Jonker, 'Moeten er écht meer kinderen worden geboren?', *Opzij*, november 1985.

47 Bert Fransen, 'Hilda Verwey-Jonker verzet tegen leeftijdsdiscriminatie', *Leef tijd*, september 1982.

48 Verwey-Jonker, 'Pleidooi voor een volwassen geronto-sociologie', *Nederlands Tijdschrift voor Gerontologie* 9 (1978) 4, p. 191-196, aldaar 193.

49 'Sparen en kinderen krijgen, dat is mijn raad'. Interview met Rob Hartmans, *De Groene Amsterdammer*, 19 mei 1993.

50 '"Als vrouwen eens zouden zeggen: we baren niet meer". Debat met Mary Niphuis-Nell en Hilda Verwey-Jonker', *De Tijd*, 30 september 1988.
51 Hilda Verwey-Jonker, Mantelzorg, *Senior* 39 (februari 1993) 11.
52 Bert Fransen, 'Hilda Verwey-Jonker verzet tegen leeftijdsdiscriminatie', *Leef tijd*, september 1982.
53 Verwey-Jonker, 'Problemen rond de AOW', *Sociaal Maandblad Arbeid* (1994) 327-331.
54 Van der Steen, 'Gender and Age'.
55 Mededeling Anneke Linders aan Anneke Ribberink. Zie ook fotokatern Verwey-Jonker, *Er moet een vrouw in*.
56 Deze columns zijn onder meer te vinden in het archief van Hilda Verwey-Jonker, inv.nr. 34-36. De volgende vier alinea's zijn gebaseerd op deze columns, tenzij anders vermeld. De column over haar vader is uit *Senior. Tijdschrift voor de ouderensector*, januari 1994. De column over de jarretelles is van december 1991, die over de caissière van september 1992 en die over de trapleuningen van juli/augustus 1992. 'Computergestuurd spul' komt uit *Senior*, mei 1993, 'Geen rekening houden met ons' uit juli/augustus 1992, 'Mopperen en klagen' uit januari 1992. Zie tevens gesprek Frida Crooy met Hilda Verwey-Jonker, 'Inlevingsvermogen als constante factor', *Senior*, mei 1993, 20-22.
57 Zie over de werking van het geheugen Draaisma, *Waarom het leven sneller gaat als je ouder wordt*; Draaisma, *De heimweefabriek*.
58 Een uitzondering vormt met name het op verzoek geschreven artikel over Zwolse jeugdherinneringen. Hilda Verwey-Jonker, 'Een jeugd in Zwolle', *Zwols Historisch Tijdschrift* 10 (1993) 96-98.
59 De column over de liedjes van vroeger is uit *Senior* 39 (juli/augustus 1993) 9, die over de verhalen van haar grootmoeder uit *Senior* 39 (december 1993) 11 en die over de hittegolven is uit *Senior* 40 (oktober 1994) 9.
60 Correspondentie C.M. Vedult en Hilda Verwey-Jonker d.d. 28 augustus 1994 en 6 september 1994. IISG, HVJ, inv.nr. 3.
61 Hier is sprake van wat politicoloog Verloo interferentie noemt. Verloo, *Intersectionaliteit en interferentie*.
62 John J. Vianny, 'UN Top woman celebrates 90th birthday'. Kopie bezit auteur. Deze tekst werd verspreid in VN-circuits.
63 De Haan, 'Proefschrift Berghuis: geen grip op de stof'.
64 *Wordt Vervolgd*, juni 2004, 13.
65 Henkes, 'De duivelskring der armoede'; Hommes, Hilda Verwey-Jonker, een markante vrouw; Interview door Barbara Henkes met Hilda Verwey-Jonker. Het citaat komt uit het interview met Barbara Henkes.
66 www.canonsociaalwerk.eu. Geraadpleegd op 17 juli 2009.
67 Ribberink, 'De verlokkingen van de theepot'.
68 Kopie oorkonde in beeldarchief. IISG, beeldarchief HVJ.

69 Verwey-Jonker Instituut onderzoekt en beïnvloedt integratiebeleid, NRC *Handelsblad*, 29 september 2003.
70 Eerste Verwey-Jonker/SER-lezing 'Sociaal vertrouwen: een kwestie van durf' door Pauline Meurs op 3 september 2008. Tweede Verwey-Jonker/SER-lezing 'Nieuwe maakbaarheid' door Marjolein van Asselt op 8 oktober 2009.
71 www.verwey-jonker.nl/verwey–jonker (geraadpleegd op 14 januari 2009).
72 Juryrapport Aletta Jacobsprijs 2000. Privébezit auteur.
73 Voor Verwey-Jonker is emancipatie nu klaar, *Veluws Dagblad*, 8 maart 2000.
74 Juryrapport Aletta Jacobsprijs 2000. Privébezit auteur.
75 Verwey-Jonker, 'Het Jaar van de Vrouw. Uitdaging of belediging?', *Economische en Statische Berichten*, 14 mei 1975.
76 Dit wordt ook gereflecteerd in de geschiedschrijving over de vrouwenbeweging. Na het verschijnen van het overzichtswerk *Van moeder op dochter* in 1948 (!) is nog steeds geen goed nieuw overzichtswerk gepubliceerd over de ontwikkeling van de vrouwenbeweging na het bereiken van het vrouwenkiesrecht. Een serieuze biografie over Aletta Jacobs verscheen pas in 2008 en over Suze Groeneweg, de eerste vrouw in de Tweede Kamer, is nog steeds geen biografie verschenen.
77 'Verdiensten van Hilda Verwey-Jonker legio', *Nieuwsblad van het Noorden*, 9 maart 2000.
78 Lezing Mineke Bosch, Biography and the Politics of Memory. IABA-congres Life Writing in Europe, Amsterdam 29-31 oktober 2009.
79 Tekst rouwadvertentie Hilda Verwey-Jonker. Privébezit auteur.
80 Mededeling aan auteur van Jet Brummelhuis, een van de deelnemers aan de herdenkingsbijeenkomst.
81 Adviesraad voor het Wetenschaps- en Technologiebeleid, *Halfslachtige wetenschap. Onderbenutting van vrouwelijk potentieel als existentieel probleem voor academia*. Brief Hilda Verwey-Jonker aan de AWT d.d. 10 februari 2000, Brief Veltman aan Hilda Verwey-Jonker d.d. 25 februari 2000, brief Els Veenis aan Hilda Verwey-Jonker d.d. 30 mei 2000. Bericht *Sp!ts*, 22 februari 2000. Alle stukken bevinden zich in IISG, HVJ, inv.nr. 4. Overigens is op een later moment wel een Verwey-Jonkerleerstoel gerealiseerd. Hiervoor namen het Instituut voor Multiculturele Ontwikkeling en het Verwey-Jonker Instituut eind 1999 het initiatief. De leerstoel met als opdracht 'Sociale Cohesievraagstukken van de Multiculturele Samenleving in Transnationaal Perspectief' werd ondergebracht bij de Tilburgse universiteit. Per 1 januari 2002 trad dr. Ruben Gowricharn als leerstoelhouder op. Gowricharn is nog steeds als hoogleraar aan de Tilburgse universiteit maar niet meer als Verwey-Jonkerleerstoelhouder. Jaarverslag 2003, Verwey-Jonkerleerstoel. www.forum.nl/leerstoel/pdf/Jaarverslag–2003–leerstoel.pdf.
82 Artikel voor NRC 'Dankzij onze goede Koninginnen krijgen we nog geen republiek' en bijbehorende correspondentie. IISG, HVJ, inv.nr. 3.

83 Verwey-Jonker, De toekomst van de monarchie, NRC *Handelsblad*, 17 april 2000.
84 Documentaire Juliana in zeventig bewogen jaren (1979). Regie: Anton Koolhaas.
85 Interview met Jos Bienneman in het PvdA-blad *Pro & Contra*, 29 mei 2001. Zie ook *Milieudefensie*, juni 1998 nr 6, p. 30.
86 Zo had zij in 1971, toen de partij in zwaar weer verkeerde na de oprichting van DS'70, met zestien andere prominenten een verklaring opgesteld waarin zij afscheiding en stichting van nieuwe partijen verwierp. Haar medeondertekenaars waren deels goede bekenden en oude vrienden zoals *Kentering*-socialisten Jan Tinbergen, Bart Ruitenberg en Hein Vos. Drees had toen de partij verlaten. Van Praag, *Strategie en illusie. Elf jaar intern debat in de PvdA*, 88.
87 E-mail Lydia Snuif-Verwey aan auteur.
88 Brief Hilda Verwey-Jonker aan professor Keman d.d. 21 februari 2001. IISG, HVJ, inv.nr. 4.
89 De brief van Verwey-Jonker aan Koole is niet bewaard gebleven, wel is het antwoord van Koole bewaard gebleven. Brief Ruud Koole aan Hilda Verwey-Jonker d.d. 22 augustus 2003. IISG, HVJ, inv.nr. 4. De uitdrukking 'strijdbare brief' is van Ruud Koole. Koole, *Mensenwerk*, 331.
90 Brief Fred Grünfeld 18 februari 2004. IISG, HVJ, inv.nr. 4.
91 Ger Harmsen, Herinneringen aan Gerda van Asselt d.d. 3 maart 2002. IISG, HVJ, inv.nr. 68. Hol, In memoriam Gerda van Asselt. De tekst van Minny Hol bevindt zich ook in het beeldarchief Hilda Verwey-Jonker in het IISG. Gegevens overlijden vrienden en familie: diverse stukken in beeldarchief Hilda Verwey-Jonker IISG.
92 Bedankkaartje gestuurd na de crematie van Hilda Verwey-Jonker. Privébezit auteur.
93 Krantenknipsels, IISG, HVJ, inv.nr. 78. Agenda's, IISG, HVJ, inv.nr. 5.

Epiloog. Vrouwen mogen niet vechten

1 De uitdrukking 'vleesgeworden rationaliteit' komt uit het interview met Hedy d'Ancona.
2 Verwey-Jonker, 'Vrouwen van de partij: De integratie van vrouwen in politieke partijen in Nederland 1919-1990' (boekbespreking), *Mensch en Maatschappij*, 70 (1995) 3, p. 275.
3 Bos, '*Agency en experience*: veranderende visies op het subject in de gendergeschiedenis', 39; Santing, 'Van lijf en leden. Een inleiding over lichaamsgeschiedenis en gender'; Santing, Te Velde en Wilkes, *Machtige lichamen. Het vingertje van Luns en andere politieke wapens*.
4 Zie bijvoorbeeld Schokking, *De vrouw in de Nederlandse politiek*; Leijenaar, *De*

geschade heerlijkheid; Van de Velde, *Vrouwen van de partij*; Linders, *N.S. Corry Tendeloo*; Aerts, 'In afwachting van de première'; Ribberink, 'Waren zij wel bekwaam? Twee vrouwelijke premiers in het Westen in de late twintigste eeuw'. De aangehaalde literatuur is zowel op Nederlands als op internationaal onderzoek gebaseerd.

5 Ik onderschrijf hier graag het pleidooi van Mieke Aerts voor meer onderzoek naar vechtpraktijken. Oratie Mieke Aerts 'De vechtjas. Strijdvragen om sekse' d.d. 22 januari 2010.

6 Te Velde, *Het theater van de politiek*.

7 Alexander Pechtold in het televisieprogramma *Zomergasten* (VPRO, 23 augustus 2009). www.vpro.nl/programma/zomergasten/afleveringen/42152508/items/42384608/. Pechtold haalt met 'de geur van wilde beesten' een uitspraak van Hans van Mierlo aan.

8 Turpijn, *Mannen van gezag*; Van Rijn, *De eeuw van het debat*.

9 www.olympic.org/en/content/All-Olympic-results-since-1896/

10 Schwegman, *De Prima Donna. Over exemplarische vrouwen*, 11-15; Grever en Waaldijk, *Feministische Openbaarheid. De Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid in 1898*; Bosch, *Een onwrikbaar geloof in rechtvaardigheid. Aletta Jacobs 1854-1929*; themanummer informele macht *Tijdschrift voor Genderstudies* over informele macht 11 (2007), nr. 1; Te Velde, '"Viriliteit en opoffering". Mannelijkheid in het Nederlandse politieke debat van het fin-de-siècle'.

11 Wttewaall van Stoetwegen, *De freule vertelt* (Baarn 1973) 287.

12 Michels, *Democratie en organisatie. Een klassieke theorie*; Bos, 'De Parijse Commune en de militarisering van de socialistische partijcultuur'.

13 Oldersma., *De vrouw die vanzelf spreekt. Gender en representatie in het Nederlandse adviesradenstelsel*.

14 Wttewaall van Stoetwegen, *De freule vertelt*; Van Klinken, *Gezina van der Molen*; Aerts, *De politiek van de katholieke vrouwenemancipatie. Van Marga Klompé tot Jacqueline Hillen* en het videoportret van Suze Groeneweg. http://217.149.193.67:8080/ramgen/procent2Fvideo procent2Foktober2007 procent2FRotterdammers–van–Formaat–afl9.rm.

15 Over het feit dat vrouwen geen emoties mogen tonen in de politiek zie ook Schwegman, 'Hysterische mannen en koele vrouwen. Politiek, sekse en emoties in de lange negentiende eeuw'; Linders, *N.S. Corry Tendeloo*.

16 Smit, 'Het onbehagen bij de vrouw', 40; Van Zoonen, 'Waarom moeten strijdende vrouwen zo grof zijn?' Van Zoonen laat overtuigend zien dat de strijdbare opstelling van de nieuwe vrouwenbeweging op veel weerstand stuitte.

17 Van Balen en Ramakers (red.), *Het kabinet-Drees III 1952-1956*, 263.

18 Ook op een ander terrein werd dit gedrag vertoond. In een onderzoek naar gehuwde vrouwen die in de jaren vijftig en zestig betaalde arbeid verrichtten, bleek dat deze vrouwen als strategie hadden hun werk onzichtbaar te maken

dan wel te bagatelliseren. Morée, *'Mijn kinderen hebben er niets van gemerkt'. Buitenshuis werkende moeders tussen 1950 en nu*.

19 Wttewaall van Stoetwegen, *De freule vertelt*. Annie Romein-Verschoor toont eveneens het bescheiden gedrag. Romein-Verschoor, *Omzien in verwondering*. Mannelijke politici zoals Drees en Van der Goes van Naters waren in hun memoires allesbehalve bescheiden. Drees, *Zestig jaar levenservaring*; Van der Goes van Naters, *Met en tegen de tijd*.

20 Zie bijvoorbeeld de weerstand tegen Corry Tendeloo en Gesina van der Molen. Linders, *Corry Tendeloo*; Van Klinken, *Gezina van der Molen*.

21 Verwey-Jonker, *Er moet een vrouw in*, 86, 99, 100, 185, 197, 223-225, 230-234, 235-241.

22 De vergelijking met desem is ontleend aan Bart Tromp, 'Er moet een vrouw in', *Het Parool*, 10 september 1988.

Verantwoording

1 Ribberink, *Hilda Verwey-Jonker en de SDAP*; Ribberink, 'Radicalisering of integratie van de SDAP in de jaren '30'; Ribberink, 'De rol van Hilda Verwey-Jonker in de Nederlandse sociaaldemocratie'; Oudijk, 'Hilda Verwey-Jonker, pleitbezorgster voor emancipatie'; Hommes, *Dr. Hilda Verwey-Jonker. Een overzicht van haar werk*; Henkes, 'De duivelskring der armoede'.

2 Met name de interviews met journalist Bibeb, historicus Anneke Ribberink en pedagoog Jeanette Bos zijn waardevol. Het interview met Bibeb is gepubliceerd in *Vrij Nederland*. Delen van de interviews met Ribberink zijn opgenomen in haar doctoraalscriptie en in een artikel voor het *Jaarboek voor het democratisch socialisme*. Daarnaast zijn er banden met circa tien uur interviews met Anneke Ribberink, Hilda Verwey-Jonker en Evert Verwey. De auteur heeft deze banden in bruikleen gehad voor dit onderzoek. Het geautoriseerde vraaggesprek met Jeanette Bos is gemaakt ten behoeve van een doctoraalscriptie en nooit gepubliceerd (mededeling per e-mail aan auteur d.d. 20 februari 2010). Het vraaggesprek met Bos is zonder auteursnaam bewaard in het persoonlijk archief. Ik heb kunnen achterhalen dat Bos de auteur was via een brief van Bos aan Verwey-Jonker (zie IISG, HVJ, inv.nr. 1); Bos heeft in een e-mail aan mij bevestigd dat zij de auteur was.
Bibeb, 'Hilda Verwey-Jonker', *Vrij Nederland*, 20 april 1974; Jeanette Bos, Ongepubliceerd en geautoriseerd vraaggesprek met Hilda Verwey-Jonker, IISG, HVJ, inv.nr. 60; Ribberink, *Hilda Verwey-Jonker en de SDAP*; Ribberink, 'Radicalisering of integratie van de SDAP in de jaren '30'.

3 Draaisma, *Over het autobiografische geheugen*; Draaisma, *De heimweefabriek*.

Bibliografie Hilda Verwey-Jonker

Boeken

Het socialisme in onze tijd. Een inleiding voor buitenstaanders waarin verwerkt collegeaantekeningen van Prof. R. Kuyper (1935). Amsterdam: De Arbeiderspers.

De vrouw en het Nationaalsocialisme (Waakzaamheid nr. 9, brochures uitgegeven door het Comité van waakzaamheid van antinationaalsocialistische intellectuelen) (1937). Assen: Van Gorcum.

Lage inkomens. Een statistisch onderzoek naar de verdeling der inkomens beneden de belastinggrens in de gemeente Eindhoven (Proefschrift, Sociografische monografieën, 3) (1945). Assen: Van Gorcum.

Verwey-Jonker, H., en Praag, J.P. van. *Geen grond, maar goederen* (1945). Utrecht: Bijleveld.

Verwey-Jonker, H., en Brackel, P.O.M. (with an introduction by Klompé, M.A.M.) *The Assimilation and Integration of Pre- and Postwar Refugees in the Netherlands* (1957). Den Haag: Martinus Nijhoff.

Leren en omscholen van oudere werknemers. Een literatuurstudie (1971). Berg en Dal: Gemeenschappelijk Instituut voor Toegepaste Psychologie.

Over de emancipatie van de vrouw (1975). S.l.: S.n.

Emancipatiebewegingen in Nederland (1983). Deventer: Van Loghum Slaterus.

Er moet een vrouw in. Herinneringen in een kentering van de tijd (1988). Amsterdam: De Arbeiderspers.

Happel, J.A.A.H., en Verwey-Jonker, Hilda. *Hilda Verwey-Jonker* [samengest. door Hans Appel] (1989). Tilburg: Katholieke Universiteit Brabant, Studium Generale.

Rapporten

Overbeek, G. van, en Verwey-Jonker, H. *Prae-adviezen over: 'Socialisme, nationalisme en internationalisme' en 'De sociaaldemocratische opvattingen ten aanzien van de nationale en internationale gedachte'* (Geschriften van de Socialistische Vereeniging ter Bestudeering van Maatschappelijke Vraagstukken (S.V.M.V.); nr. 11) (1937). Amsterdam: De Arbeiderspers.

Vrouwenarbeid (1938). Amsterdam: Bond van Sociaaldemocratische Vrouwenclubs.

Het internationale vluchtelingenvraagstuk (Nederlands genootschap voor internatonale zaken; 7) (1947). Leiden: S.l.

Verwey-Jonker, H. en Wiener, M.S. *Wat hebben wij gedaan? en wat staat ons te doen? Redevoeringen gehouden op 1 november 1951 door H. Verwey-Jonker en M.S. Wiener* (1951). S.l.: s.n.

Verwey-Jonker, H. (voorzitter) *Ambonezen in Nederland. Rapport van de commissie ingesteld bij besluit van de minister van Maatschappelijk Werk dd. 24 sept. 1957* Nr. U 2598 (1959). 's-Gravenhage: Staatsdrukkerij.

Migratie, pendel, forensisme in het stadsgewest Eindhoven (rapport van de werkgroep migratie van de provinciale kommissie sociaal plan Noord-Brabant [voorz. Hilda Verwey-Jonker]): Deel 1. Statistische analyse ([1960]). Tilburg: Provinciale kommissie sociaal plan Noord-Brabant.

Rapport uitgebracht door de werkgroep verpleegsterstekort (Verslagen en mededelingen betreffende de volksgezondheid nr. 5, mei) (1964). S.l.: s.n..

Verwey-Jonker, H., en Esveld, N.E.H. van. *Tijdelijke werkkrachten. Gezichtspunten* (1966). Amsterdam: Manpower Nederland.

Woonwensen in Eindhoven. Rapport van de commissie onderzoek woonwensen, uitgebracht in opdracht van het gemeentebestuur van Eindhoven (1966). Eindhoven: Gemeentebestuur van Eindhoven.

Verwey-Jonker, H., et al. *De ontwikkeling van de Remonstrantse broederschap gezien de volkstelling 1960* (Aangeboden door de Sociografische Werkgroep in de Remonstrantse Broederschap aan de Commissie tot de Zaken der Broederschap) (1969). Uitgave in eigen beheer.

Verwey-Jonker, H. (red.) *Allochtonen in Nederland. Beschouwingen over de gerepatrieerden, Ambonezen, Surinamers, Antillianen, buitenlandse werknemers, Chinezen, vluchtelingen, buitenlandse studenten in onze samenleving* (1971). 's-Gravenhage: Staatsuitgeverij.

Adviezen 1970-1972 van de Commissie Arbeidspositie vrouwen en meisjes (CAVM) [inl. door Hilda Verwey-Jonker et al.] (1972). 's-Gravenhage: ministerie van Sociale Zaken.

Cyclus vrouw en werk: Teksten van de lezingen gehouden op 2, 9 en 18 oktober 1973 in het programma van het Studium Generale (1973). Eindhoven: Technische Hogeschool Eindhoven. Studium Generale.

De migrantenraad. Een tussentijdse evaluatie (1974). Utrecht: s.n.
Vrouwenemancipatie en overheidsvoorlichting (rapport, voorzitter H. Verwey-Jonker) (1978). 's-Gravenhage: ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk werk.

Bijdragen in boeken, brochures en rapporten

Alcohol en samenleving (ca. 1930). In *Ook jij!* (uitg. van de samenwerkende bonden: O.V.J.T., C.J.B., J.G.O.B., N.B.A.S., J.C.G.O.B) (p. 5-9). Zaandam: Samenwerkingsbureau Orde van Jonge Tempelieren.
Vrouwenbeweging en vrouwengebeweeg (1933). In E.J. Belinfante, *De triomf van het wanbegrip. (Famke's beweringen), gestuit door Emmy J. Belinfante* [et al.] (p. 72-78). Haarlem: Tjeenk Willink.
Plan en internationalisme (1936 tweede druk). In *Handboek voor het Plan van de Arbeid* (p. 135-142). Amsterdam: IvAO.
Vijfentwintig jaar socialistische theorie (1938). In E. Boekman, *Ir. J.W. Albarda. Een kwart eeuw parlementaire werkzaamheid in dienst van de bevrijding der Nederlandse arbeidersklasse. Een beeld van de groei der Nederlandse volksgemeenschap* (p. 330-348). Amsterdam: De Arbeiderspers.
Herstelbetalingen in goederen (1945). In H. Verwey-Jonker en J.P. van Praag, *Geen grond, maar goederen* (p. 4-12). Utrecht: Bijleveld.
Het conservatieve denken, rede voor de Nederlandse Sociologische Vereniging, 19-3-1951 (1951). In *Sociologisch jaarboek v* (p. 65-95). Leiden: Brill/Nederlandse Sociologische Vereniging.
De Protestanten in de steden van Oostelijk Noord-Brabant (1953). In W. Banning, *Handboek pastorale sociologie. Deel 1. Zeeland, Zuid-Hollandse eilanden, Noord-Brabant en Limburg* (p. 240-268). 's-Gravenhage: Boekencentrum N.V.
Enkele sociologische aspecten van de Europese eenwording (1959). In B.V.A. Röling, en J.H. Beyen, *Europese toenadering. Een bundel opstellen betreffende de Europese integratie door J.H. Beyen e.a.* (p. 37-55). Haarlem: Bohn.
International cooperation in the value-systems of the Netherlands (1960). In B. Landheer et al., *Ethical Values in International Decision-making, the Conference of June 16-20, 1958* (p. 94-103). The Hague: Martinus Nijhoff.
De andere wereld (1960). In G. Beyer (red.), *De vluchtende mens. Symbool van de samenleving. Een bundel beschouwingen over het vraagstuk der vluchtelingen* (p. 12-18). Wageningen: Veenman.
De buitenshuis werkende gehuwde vrouw: Samenvatting van de rede uitgesproken door H. Verwey-Jonker tijdens de openbare Algemene Ledenvergadering van de Sociaal Economische Raad, op 8 november 1960 (1960, 8 november). In *De onderneming* (p. 869-872). S.l.: S.n.
De emancipatiebewegingen (1961). In Hollander, A.N.J. den, *Drift en koers. Een hal-*

ve eeuw sociale verandering in Nederland (p. 105-125). Assen: Van Gorcum. Deze publicatie is herdrukt in (1978) J.C. Boogman, C.A. Tamse (samenstellers), *Emancipatie in Nederland. De ontvoogding van burgerij en confessionelen in de negentiende eeuw. 27 teksten over emancipatie in Nederland* (p. 44-66). Den Haag.

Krijgen we meer gehuwde vrouwen in het arbeidsproces? (1962). In A.J.H. Bartels, F.J.J. Buytendijk, en C.J.B.J. Trimbos (red.), *De niet aanwezige huisvrouw. Beschouwingen over de buitenshuis werkende gehuwde vrouw* (p. 85-93). Hilversum: Brand.

Ontwikkelingen in het denken over het werken van vrouwen (1966). In H. Verwey-Jonker en N.E.H. van Esveld, *Tijdelijke werkkrachten. Gezichtspunten* (p. 16-24). Amsterdam: Manpower Nederland N.V.

Sociological research as an instrument for social policy (1969). In P.H. van Gorkun, *Industrial Democracy in the Netherlands: a seminar* (p. 100-106). Meppel: Boom.

Mogelijke oplossingen voor actuele problemen betreffende 'de oudere werknemer' (1971). In J.M.A. Munnichs, et al., *De positie van de oudere werknemer. [24ste sociale] studiedagen [van het Provinciaal Centrum Noord-Brabant van het Nederlands katholiek Vakverbond te] Gemert, 28-30 augustus 1970* (p. 23-31). Deventer: Kluwer.

Historisch overzicht van de vrouwenarbeid (1973). In H. Verwey-Jonker, E. ter Veld, en R.W. Boesjes-Hommes, *Vrouw en werk. Teksten van lezingen gehouden op 2, 9 en 16 Oktober 1973 in het programma van het Studium Generale T.H. Eindhoven* (p. 1-11). Eindhoven: Technische Hogeschool Eindhoven.

De vluchtelingen (1973). In H. Verwey-Jonker (red.), *Allochtonen in Nederland. Beschouwingen over de: gerepatrieerden, Ambonezen, Surinamers, Antillianen, buitenlandse werknemers, Chinezen, vluchtelingen, buitenlandse studenten in onze samenleving* (p. 234-243). 's-Gravenhage: Staatsuitgeverij.

De emancipatiebewegingen na 1960 (1974). In W. Verkade, A.C. Ramselaar, en Th. Booy, *Om het gelaat van een nieuwe tijd. Verder gaan met Jan de Koning* (p. 172-177). Baarn: Het Wereldvenster.

Studeren in de sociale wetenschappen in de jaren dertig (1978). In F. Bovenkerk, et al., *Toen en thans. De sociale wetenschappen in de jaren dertig en nu* (p. 132-139). Baarn: Ambo.

De emancipatiebewegingen (1978). In J.C. Boogman en C.A. Tamse (samenst.), *Emancipatie in Nederland. De ontvoogding van de burgerij in de negentiende eeuw. 27 teksten over emancipatie in Nederland* (p. 44-66). Den Haag: Martinus Nijhoff.

De ideologie van de SDAP (1930-1940) (1981). In Jan Bank en Stef Temming, *Van brede visie tot smalle marge. Acht prominente socialisten over de SDAP en de PvdA* (p. 11-30). Alphen aan de Rijn: Sijthoff.

De reikwijdte van de verdraagzaamheid in een pluriforme samenleving, gezien vanuit de sociale werkelijkheid (1983). In A.S. de Clercq, et al., *De reikwijdte van de verdraagzaamheid in een pluriforme samenleving. Studiedag ter gelegenheid van*

het 60-jarig bestaan van de Centrale Commissie voor het Vrijzinnig Protestantisme, 22 oktober 1983 te Utrecht (p. 11-18). Utrecht: De Ploeg.

Veranderingen in de cultuur- en leefpatronen in de laatste vijftien jaar (1983). In: Vereniging Arbeiders Gemeenschap der Woodbrookers, *Woodbrokers Barchem 1908-1983* (p.11-22). Bentveld: A.G. der Woodbrokers.

De man/vrouwrelatie: een machtsbalans (1985). In G.A. Kooy (red.), *Gezinsgeschiedenis. Vier eeuwen gezin in Nederland* (p. 138-166). Assen: Van Gorcum.

Het gelijk en het ongelijk van Bart Tromp (1985). In B. Tromp (red.), *Beginselen ter sprake* (p. 44-49). Amsterdam: Wiardi Beckman Stichting.

Vraaggesprek met Evelyne Sullerot (1985). In E. Sullerot, *Arbeid en leeftijd* (p. 7-20). Den Haag/Nijmegen: Nederlandse Federatie voor Bejaardenbeleid/Nederlands Instituut voor Gerontologie.

Beeld en zelfbeeld van ouderen (1986). In *Ouderdom. Cahiers Bio-wetenschappen en maatschappij,* jrg. 11, oktober, (p. 49-55). S.l.: S.n.

Een nieuw ouderenbeleid (1987). In *Ouderen blijven het rooien (Lezingen gehouden op een conferentie over ouderenbeleid in de PvdA, op 25 en 26 maart 1987 te Woudschoten)* (p. 7-16). S.l.: Stichting Vormingswerk, Partij van de Arbeid.

Beeld en zelfbeeld van de ouder-wordende mens (1987). In *Voedingsbeleid in theorie en praktijk (Symposiumverslag 30 september 1987)* (p. 15-19). S.l.: S.n.

Solidariteit en onderlinge hulpverlening van ouderen (1988). In *Congres ouder-wijs. Congresverslag 11 en 12 oktober 1988* (p. 79-83). Maastricht: MECC Maastrichts expositie en congres centrum.

Vrouwen 50 plus: Een inleiding (1989). In Margit van der Steen (red.), *De zilveren stroom. 50+ vrouwen tegen de draad in* (p. 3-7). Den Haag: Nederlandse Vrouwen Raad.

Regeren is vooruitzien (1992). In J. Wijne, et al. (red.), *In spin de bocht gaat in* (p. 27-28). Amsterdam: Partij van de Arbeid.

Zeven ontmoetingen met de stembus (column) (1993). In *Soms moet je een keuze maken. Kiesrecht grondrechten* (p. 25). Amsterdam: Nationaal Comité 4 en 5 mei.

'De partij heeft eigenlijk weinig verzet gepleegd' (1996). In M. Mevius, L. Booij, E. van Bruggen, (red.) en Sj. de Jong (eindred.), *Hier: de Partij van de Arbeid! Vijftig jaar geschiedenis in interviews* (p. 21-26). Amsterdam: Mets.

Bijdragen in tijdschriften, weekbladen en kranten

Aan de aankomende meisjesstudenten (1928). *Kentering. Maandblad van de bond van sociaaldemocratiese studentenclubs,* 5 (1 oktober), 3-5.

Universiteitssteden (1928). *Kentering. Maandblad van de bond van sociaaldemocratiese studentenclubs,* 5 (2 november), 26-28.

Het feminisme failliet? (1929). *Kentering. Maandblad van de bond van sociaaldemocratiese studentenclubs,* 5 (4 februari), 57-59.

Socialistiese opvoeding (1929). *Kentering. Maandblad van de bond van sociaaldemocratiese studentenclubs, 5* (4 februari), 61-63.
Vrouwenbeweging en vrouwengebeweeg (1930). *Kentering. Maandblad van de bond van sociaaldemocratiese studentenclubs, 6* (4 februari), 54-57.
Vrijhandel en socialisatie (1930). *Kentering. Maandblad van de bond van sociaaldemocratiese studentenclubs, 6* (5 maart), 77-79.
Het begrip ideologie (1930). *Kentering. Maandblad van de bond van sociaaldemocratiese studentenclubs, 6* (7 mei), 108-109.
Trotski (1930). *Kentering. Maandblad van de bond van sociaaldemocratiese studentenclubs, 7* (1 oktober), 13-15.
Verwey-Jonker, H., en Hazebroek, P. Maatschappij en wetenschap (1930). *Kentering. Maandblad van de bond van sociaaldemocratiese studentenclubs, 7* (3 december), 45-47.
Studentenpers (1931). *Kentering. Maandblad van de bond van sociaaldemocratiese studentenclubs, 7* (4 januari), 66-67.
Studentenpolitiek (1931). *Kentering. Maandblad van de bond van sociaaldemocratiese studentenclubs, 7* (6 maart), 95-96.
Borovich-iade (1931). *Kentering. Maandblad van de bond van sociaaldemocratiese studentenclubs, 8* (2 november), 12.
Socialisme en vrede (1931). *Kentering. Maandblad van de bond van sociaaldemocratiese studentenclubs, 8* (3 november), 3-5.
Antwoord aan Lou Barmat (1932). *Kentering. Maandblad van de bond van sociaaldemocratiese studentenclubs, 8* (5 januari), 12-13.
Het spook der scheuring I (1932). *De Sociaal Democraat, 1* (23 januari) [met H. Quarles van Ufford, Garmt Stuiveling, Hein van Wijk, Bart Ruitenberg en Evert Verwey]
Het spook der scheuring II (1932). *De Sociaal Democraat, 1* (30 januari). [met H. Quarles van Ufford, Garmt Stuiveling, Hein van Wijk, Bart Ruitenberg en Evert Verwey]
Het spook der scheuring III (1932). *De Sociaal Democraat, 1* (6 februari). [met H. Quarles van Ufford, Garmt Stuiveling, Hein van Wijk, Bart Ruitenberg en Evert Verwey]
De resolutie van het P.B. (1932). *De Sociaal Democraat, 1* (20 februari).
De partijgeschillen en hun oplossing (1932). *De Sociaal Democraat, 1* (5 maart). [met Henk Brugmans, A. de Roos, J. Tinbergen en H.B.J. Waslander]
Na Haarlem: Amsterdam (1932). *De Sociaal Democraat, 1* (25 juni).
Het socialisme en Hendrik de Man (1932). *De socialistische gids, 17*, 448-453.
De politieke toestand (1933). *Kentering. Maandblad van de bond van sociaaldemocratiese studentenclubs, 10, 1* (oktober), 5-7.
Een geschiedenis van de nieuwe tijd (1933). *De socialistische gids, 18*, 158-163.
Fascisme in Nederland (1933). *De Sociaal Democraat, 2* (1 april).

Fascisme in Nederland (1933). *De Sociaal Democraat, 2* (15 april).
Fascisme in Nederland (1933). *De Sociaal Democraat, 2* (29 april).
Aan het sterfbed van de SDAP! (1933). *De Sociaal Democraat, 2* (8 juli).
Het vraagstuk der autarkie (1933). *De Sociaal Democraat, 2* (16 september).
Balans (1933). *De Sociaal Democraat, 2* (28 oktober).
Het Herzieningsrapport (1933). *De Sociaal Democraat, 2* (9 december).
De mens in de planhuishouding (1934). *Kentering. Maandblad van de bond van sociaaldemocratiese studentenclubs, 10* (5 februari), 73-74.
Congresartikelen (1934). *De Sociaal Democraat, 3* (14 april).
Om de democratie I (1934) *De Sociaal Democraat, 3* (8 december).
Kanttekeningen bij het plan De Man (1934). *De socialistische gids, 19*, 377-374.
Waar gaat Nederland heen? (1934). *Het fundament. Onafhankelijk tijdschrift voor politiek, economie, cultuur en literatuur waarin opgenomen 'de jonge gids', 1*, 7-13.
Fascisme en Reaktie (1934). *Het fundament. Onafhankelijk tijdschrift voor politiek, economie, cultuur en literatuur waarin opgenomen 'de jonge gids', 1*, 21-23.
Om de democratie II (1934). *De Sociaal Democraat, 3* (22 december).
Om de democratie III (1935). *De Sociaal Democraat, 4* (5 januari).
Bescherming tegen de luchtaanvallen (1935). *De Sociaal Democraat, 4* (7 december).
Schuilkelders of evacuatie? (1936). *De Sociaal Democraat, 5* (18 januari).
De wereld vanuit een vliegmachine. Twee landen – twee systemen (1936). *De proletarische vrouw. Weekblad van de Bond van Sociaaldemocratische. Vrouwen Propaganda-clubs in Nederland* [voortaan: *De Proletarische Vrouw*], (29 januari), 6.
Frankrijk en Spanje. Aanzienlijke morele successen voor de democratie (1936). *Mededelingen voor de propaganda onder de vrouwen* (maart), 44-45.
De wereld vanuit een vliegmachine (1936). *De Proletarische Vrouw* (4 maart 1936), 6.
De wereld vanuit een vliegmachine. De stap over de Rijn (1936). *De Proletarische Vrouw* (8 april), 3.
Het ontwapeningsvraagstuk (1936). *De Sociaal Democraat, 5* (11 april).
De wereld vanuit een vliegmachine (1936). *De Proletarische Vrouw* (13 mei), 6.
De wereld vanuit een vliegmachine (1936) *De Proletarische Vrouw* (15 juni), 8.
Het ontwerp-beginselprogramma der SDAP (1936). *De Sociaal Democraat, 5* (18 juli)
Het beginselprogramma der SDAP (1936). *Mededelingen voor de propaganda onder de vrouwen* (oktober), 78.
Het uiteindelijke doel van het Socialisme. En de wegen om het te bereiken (1936). *Mededelingen voor de propaganda onder de vrouwen* (november), 9-11.
Het nieuwe partijprogramma verder besproken (1937). *Mededelingen voor de propaganda onder de vrouwen* (januari), 30-32.
Sociaaldemocratie en monarchie (1937). *De Sociaal Democraat*, 6 (30 januari).
Van burgerlijke naar sociale democratie (1936). *Kentering. Maandblad van de bond van sociaaldemocratiese studentenclubs, 12* (6 maart), 1-2.

Het uiteindelijk doel van het Socialisme (1936). *Mededelingen voor de propaganda onder de vrouwen* (november), 9-10.
De wereld vanuit een vliegmachine. De Spaanse burgeroorlog (1937). *De Proletarische Vrouw* (20 januari), 7.
Het nieuwe partijprogram verder besproken: De groei der socialistische samenleving (1937). *Mededelingen voor de propaganda onder de vrouwen, 1937,* januari, 30-32.
Het rapport over het militaire vraagstuk (1937). *Kentering. Maandblad van de bond van sociaaldemocratiese studentenclubs, 13* (5 februari), 66-68.
De sociaal-demokratische opvattingen t.a.v. de nationale en internationale gedachte (1937). *De socialistische gids, 22,* 689-707.
De wereld vanuit een vliegmachine. Duitsland en zijn koloniën (1937). *De Proletarische Vrouw* (17 maart), 10.
De wereld vanuit een vliegmachine. Het fascisme in België (1937). *De Proletarische Vrouw* (5 mei), 8-9.
De wereld vanuit een vliegmachine. Inmenging en niet-inmenging in Spanje (1937). *De Proletarische Vrouw* (23 juni), 6.
De wereld vanuit een vliegmachine. Veranderingen in de Franse regering (1937). *De Proletarische Vrouw* (21 juli), 9.
De wereld vanuit een vliegmachine. Oorlog in het Verre Oosten (1937). *De Proletarische Vrouw* (18 augustus), 7.
De wereld vanuit een vliegmachine. Duikboten in de Middellandse Zee (1937). *De Proletarische Vrouw* (22 september), 8.
De wereld vanuit een vliegmachine. Slachtoffers van de dictatuur (1937). *De Proletarische Vrouw* (27 oktober), 9.
De wereld vanuit een vliegmachine. Bommen op schepen (1937). *De Proletarische Vrouw* (28 december), 10-11.
Sociografie van de lichtstad (1938). *De socialistische gids,* 23, 51-56.
De wereld vanuit een vliegmachine. Tsjecho-Slowakije (1938). *De Proletarische Vrouw* (1 juni), 8-9.
De wereld vanuit een vliegmachine. De positie van Tsjecho-Slowakije in Europa (1938). *De Proletarische Vrouw* (22 juni), 11-12.
De wereld vanuit een vliegmachine. Gebeurtenissen in Duitsland (1938). *De Proletarische Vrouw* (24 augustus 1938), 4-5.
Buitenland. Hitler als overwinnaar (1938). *De Proletarische Vrouw* (19 oktober), 7, 10.
Buitenland. Mussolini vraagt om Tunis (1939). *De Proletarische Vrouw* (4 januari), 8.
Buitenland (1939). *De Proletarische Vrouw* (11 januari), 9.
Buitenland. Oorlog zonder geestdrift (1939). *De Proletarische Vrouw* (27 september), 9.

Buitenland. De grenzen van Rusland (1939). *De Proletarische Vrouw* (1 november), 9.
Annexatie in de praktijk (1944). *Het Parool. Editie voor het bevrijde zuiden, 5* (9 december).
Langs welke weg zal Nederland tot normale verhoudingen moeten terugkeren? (1945). *Het Parool. Editie voor het bevrijde zuiden, 6* (21 april).
De taak, die ons wacht (1945). *Het Parool. Editie voor het bevrijde zuiden, 6* (19 mei).
De positie van de Duitsche Joden (1945). *Vrij Nederland, 6* (14 juli).
Problemen van bevrijd gebied (1945). *Vrij Nederland, 6* (19 juni).
Ethiek en Jodenvraagstuk (1945). *Vrij Nederland, 6* (4 augustus).
Sociale politiek en socialisme (1945). *Het Parool. Editie voor het bevrijde zuiden, 6* (25 augustus), 6.
De schaduwen van morgen (1945). *Vrij Nederland, 6* (8 september).
't 'Canadezen' probleem in Engeland (1945). *Vrij Nederland, 6* (29 september).
Annexatie? (1945) *Je maintiendrai, 1* (19 oktober).
Verwijt aan Holland (1945). *Je maintiendrai, 1* (2 november).
Kijk niet naar zijn neus (1945). *Vrij Nederland, 6* (24 november).
Annexatie? (1945). *Je maintiendrai, 1* (30 november).
De arbeider en zijn partij (1945). *Vrij Nederland, 6* (15 december).
Vrouwen ter Uno-conferentie (1946) *Vrij Nederland, 7* (9 maart).
De vrouwen in de UNO-vergadering (1946). *Vrij Nederland, 7* (23 maart).
De vrouwen in de UNO-vergadering (1946). *De Baanbreker, 2* (23 maart).
De tegenstellingen in de UNO (1946). *Vrij Nederland, 7* (30 maart).
De ontwortelden (1946). *Vrij Nederland, 7* (8 juni).
Sociale problemen van de bijzondere rechtspleging (1947). *Socialisme & Democratie, 4*, 200-205.
Wat wordt er van de jonge s.s.'ers? (1947) *Vrij Nederland, 8* (1 februari).
Weerwoord op: een radicaal voorstel van J. le Poole (1947). *Vrij Nederland, 8* (1 februari).
Genève, ville internationale (1947). *Vrij Nederland, 8* (15 maart).
Drie dagen in de Britse zône (1947). *Vrij Nederland, 8* (10 mei).
Oesters en champagne (1947). *Vrij Nederland, 8* (9 augustus).
Vluchthaven voor vluchtelingen (1947). *Vrij Nederland, 8* (23 augustus)
Volk in Verzet (Operation Oase en Exodus) (1947). *Vrij Nederland, 8* (13 september).
Als versobering wachtwoord wordt (1947). *Vrij Nederland, 8* (22 november).
De grote illusie (1947). *Vrij Nederland, 8* (6 december).
Vrouwen in het Roergebied (1948). *Vrij Nederland, 9* (10 april).
Bij de koningin thuis (1948) *Vrij Nederland, 9* (28 augustus).
De veiligheidsraad (1949). *Vrij Nederland, 10* (7 januari).
Gelijkstelling van man en vrouw (1949). *De Groene Amsterdammer, 73* (26 februari).

Hoogtij in Israël (1950). *Vrij Nederland, 11* (17 januari).
Antwoord aan Einstein (1950). *Vrij Nederland, 11* (18 maart).
Het federalisme: Om de Europese mens (1950). *Vrij Nederland, 11* (29 juli).
Europese beweging en nationaal egoïsme (oktober 1959). *Vrouwenbelangen. Maandblad van de Nederlandse Vereniging voor Vrouwenbelangen, Vrouwenarbeid en gelijk Staatsburgerschap* (voortaan *Maandblad Vrouwenbelangen*), *15* (10 oktober), 69-70.
Zonder angst en aarzeling (1950) *Vrij Nederland, 11* (28 oktober).
De sociale wortels van het socialisme in Nederland (1950). *Socialisme & Democratie, 7*, 516-529.
Isolement en conformatie in het katholieke zuiden (1950). *Socialisme & Democratie, 7*, 715-720.
De Kerk in de wereldsituatie (1950). *Wending, 5*, 533-543.
Aan het stuurrad van de wereld (1951). *Vrij Nederland, 12* (3 februari).
Vrijheid en verantwoordelijkheid (1951). *Maandblad Vrouwenbelangen, 16*, (6 juni), 43-44.
Aangevochten zekerheid: Het levensgevoel van socialistische jongeren vroeger en nu (1951). *In de waagschaal* (20 juli).
Political trends in the German Refugee Group (1951). *Tijdschrift voor economische en sociale geografie, 42*, 1, 336-340.
Duitslands huidige sociale problemen gezien door Nederlandse bril (1951). *Duitse kroniek: orgaan voor culturele betrekkingen met Duitsland, 4*, 3, 81-83.
Balans 1951 (1952). *Maandblad Vrouwenbelangen, 17* (1 januari), 1-2.
Congres over de vrouw in het bedrijf (1952). *Maandblad Vrouwenbelangen, 17* (2 februari), 9.
De relatieve betekenis van het democratisch socialisme (1952). *Socialisme & Democratie, 9*, 715-720.
Ongeldige stembiljetten (1952). *Socialisme & Democratie, 9*, 767-776.
Problemen van de dwangmigratie (1952). *Wending, 7*, 117-123.
Het vluchtelingenvraagstuk in de literatuur (1952). *Vrouw en haar huis, 46*, 36-39.
Intelligentiespreiding, een sociaal en politiek vraagstuk (1952). *Het Gemenebest, 13, 4*, 121-125.
Onze plannen voor 1953 (1953). *Maandblad Vrouwenbelangen, 18* (1 januari), 1.
Hamers en dweilen voor het noodgebied (1953). *Maandblad Vrouwenbelangen, 18* (3 maart), 20.
Inter-Europese migratie (1954). *Maandblad Vrouwenbelangen, 19* (4 april), 27-28.
Een strijd herstreden (1954). *Maandblad Vrouwenbelangen, 19* (6 juni), 43-44.
Dertig jaar sociaal reformisme (1954). *Socialisme & Democratie, 11*, 37-39.
Liefdeloos en waardeloos (1954). *Socialisme & Democratie, 11*, 631-638.
Democratie in de overgang (1954). *Het Gemenebest, 14*, 8, 273-279.
Het tiende bevrijdingsjaar (1955). *Maandblad Vrouwenbelangen, 20* (1 januari), 2-4.

Social services in the Netherlands (1955). *Marriage and Family Living, 17,* 3.
De Nederlandse kiezer en de recente verkiezingen (1956). *Maandblad Vrouwenbelangen, 21,* 7/8, 108-110.
De psychologie van de verzuiling (1957). *Socialisme & Democratie, 14,* 30-40.
Desinteresse van het Sowjet-systeem (1957). *Wending, 11,* 753-795.
Het sociale beeld van de Sowjet Unie (1958). *Socialisme & Democratie, 15,* 648-656.
Arbeidsverbod voor 14/15 jarigen (1959). *Sociaal Maandblad Arbeid, 14,* 4, 260-265.
Partnerschap van man en vrouw (1959). *Tijd en taak: Religieus-socialistisch weekblad, 55* (31 oktober), 3-4.
Middengroepen en vakcentrales (1960). *Socialisme & Democratie, 17,* 150-153.
De motivering van ons socialisme en de welvaart (1960). *Socialisme & Democratie, 17,* 537-540.
Hoofd- en handarbeid (1960). *Wending, 15,* 787-795.
Het dreigende vrouwentekort (1960). *Sociaal Maandblad Arbeid, 15,* 4, 256-261.
De buitenshuiswerkende vrouw (1960). *De onderneming, 10,* 868-872.
Problemen van de vijfdaagse werkweek (1961). *Sociologisch bulletin, 15* (januari), 13-16.
Nederland en het vraagstuk van de overbevolking (1961). *Ons werk: Leidstersblad van de vrouwenbond van de Partij van de Arbeid, 13,* 6, 9-13.
Sociale mobiliteit in het Nederlandse bedrijfsleven (1962). *Socialisme & Democratie, 19,* 65-469.
Sociale mobiliteit in het Nederlandse bedrijfsleven (1962). *Socialisme & Democratie, 19,* 465-469.
Televisie als educatief medium (1962). *Maatschappijbelangen, 126,* 13, 740-745.
Geen land kan evenaren (1963). *Hervormd Nederland, 19,* 47, 3.
Sprekersprotest (1963). *Tijd en Taak. Religieus-socialistisch weekblad, 59* (9 maart).
Creativiteit in ons werk (1964). *Wending, 19,* 622-627.
Het verschuivende beeld van de vakbeweging (1965). *Sociaal Maandblad Arbeid, 20,* 2, 104-108.
Democratisch perspectief (1966). *Vrouwenbelangen, 31,* 7, 132-133.
De mens en zijn werk (1966). *De fakkel. Orgaan van de Hervormde Vrouwengroep C.J.V.F., 28,* 7/8, 3-5.
Collectieve emoties, mag het alsjeblieft? (1967). *Vrouwenbelangen, 32,* 7, 112.
Schoolprestaties en beroepscarrière, resultaten van een onderzoek onder oud-leerlingen van het Lorentz-lyceum te Eindhoven (1967). *Mens en Maatschappij, 42,* 281-302.
Onderwijs en jeugdwerk, twee systemen (1967). *Fase, 7,* 2, 5-11.
Waar halen we in de toekomst de gezinsverzorgster vandaan? (1967). *Tijdschrift voor maatschappelijk werk, 21,* 18, 404-407.
Schijndemokratie bij de omroepverenigingen (1969). *Sociaal Maandblad Arbeid, 24,* 1, 3-4.

Verwey, E.J.W., en Verwey-Jonker, H. Kritiek op het onderwijs: kritiek op de maatschappij (1970). *Socialisme & Democratie, 27*, 11, 537-543.
Vormingswerk als maatschappijkritiek (1970). *Stuwing, 65*, 4, 70-74.
Vormingswerk als maatschappijkritiek (1970). *Scholing en vorming* (Uitgave van de Henri Polak Stichting, NVV), *2*, 1, 3-11.
Vreemdelingen binnen onze poort (1971). *Intermediair, 7*, 39, 1, 3, 5, 7.
Spreken in het openbaar (1972). *Vrouwen en hun belangen, 37*, 9, 10-13.
Vrouwenarbeid en emancipatie (1972). *Kernvraag* (uitgave onder verantwoordelijkheid van de Hoofden van Dienst van de protestantse en rooms-katholieke geestelijke verzorging bij de krijgsmacht), *28*, 16-21.
Pensioen (1973). *Wegwijzer*, 1973, *1*, 3-5.
Het einde van het kapitalisme? (1973). *Civis Mundi, 12*, 1-2, 22-25.
Democratie in het sociale leven? (1974). *Socialisme & Democratie, 31*, 8/9, 365-368.
Hoe zal de SER eruit kunnen zien in een postindustriële samenleving? (1974). *L. en S. magazine* (maandblad voor lijn- en staffunctionarissen), *2*, 4, 1-4.
De vrouw in de Nederlandse maatschappij (1975). *Wending. Maandblad voor evangelie en cultuur, 30* (10 december), 509-514.
Verwey-Jonker, H., Endert-Bayle, M.C., en Smit-Kroes, N. De vrouw in het bedrijf (1975). *Maatschappijbelangen, 9* (sept.), 741-745.
Het jaar van de vrouw: Uitdaging of belediging? (1975). *Economisch Statistische Berichten, 60*, 3001, 452-455.
Evaluatie van de Emancipade (1976). *Vrouwen en hun belangen, 41*, 2, 12-14.
Huisvrouw en beroep: Ruimte bieden aan getrouwde vrouwen vergt vooral mentaliteitsverandering (1977). *SMO berichten* (Kwartaalblad Stichting Maatschappij en Onderneming), *3*, 3, 1-2.
De bejaarden, slachtoffers van de geboortenbeperking (1978). *Socialisme & Democratie, 35*, 9, 415-420.
Pleidooi voor een volwassen geronto-sociologie (1978). *Nederlands tijdschrift voor gerontologie, 9*, 4, 191.
Bert Ruitenberg als sociaal democraat (1979). *Tijd en Taak. Religieus-socialistisch weekblad, 75* (17 november), 22.
Individualisering: een vraagstuk met veel kanten (1982). *Rooie Vrouw* (augustus), 6-8.
Emancipatie van bejaarden (1982). *Tijd en Taak. Religieus-socialistisch weekblad, 80* (27 november), 4-5.
Overzicht van de Socialistische theorievorming (herdruk van vijf en twintig jaar socialistische theorie, 1938) (1983). *Tijd en Taak. Religieus-socialistisch weekblad, 81*, 15 (p. 5-8), 16 (p. 6-8), 17 (p. 5-6), 18 (p. 14-16).
In memoriam: Meia Albarda (1983, 17 september). *Tijd en Taak. Religieus-socialistisch weekblad, 81*, 18, 5.
Het eerste treffen over de mensenrechten: Herinneringen aan de behandeling van

het vluchtelingenvraagstuk na de eerste Assemblee van de Verenigde Naties in 1946 (1983). *BZ*. Maandblad voor de medewerkers van het Departement van Buitenlandse Zaken, 10, december, 9-13.

Vrouw en werk: Oorzaken van de ongelijkheid (1983). *Speling. Tijdschrift voor bezinning, 35*, 2.

De armoede van de socialistische theorie (1984). *Socialisme & Democratie, 41*, 9, 284-289.

Generatie en emancipatie (1984). *Vrouwenbelangen, 49*, 6, 6.

Arbeid: Betaald en onbetaald (1984). *Contour. Een maandelijkse uitgave van* YWCA *Nederland, 9*, 156-164.

Poverty in the past and poverty today (1985). *Netherlands Journal of Sociology: sociologia neerlandica, 21*, 2, 99-109.

Evelyne Sullerot: 'Er moeten meer kinderen geboren worden'. Franse feministe wil actieve bevolkingspolitiek (1985) *Opzij* (juni), 48-50.

Oude verschijnselen: Nieuwe problemen (1986). *Kroniek van het ambacht/klein- en middenbedrijf, 40*, 2, 60.

Oud en niet eenzaam: Sociale faktoren in het verouderingsproces (1986). *Psychologie & maatschappij, 10*, 1, 9.

De vergeten tachtig procent (1986). *Tijdschrift voor huishoudkunde, 7*, 5, 133.

Leven in tegenstellingen (Bespreking van: C.H. Wiedijk, 'Koos Vorrink. Gezindheid, veralgemening, integratie. Een biografische studie (1891-1940)' (1986). *Socialisme & Democratie, 43*, 7/8, 237-239.

Vrouwen stellen de voorwaarden bij krijgen van kinderen (1987). *Voorwaarts, 7*, 10, 10-11.

Argumenten vóór een bevolkingspolitiek (1988). *Socialisme & Democratie, 45*, 10, 298-300, 318.

In memoriam: Roelof Horreüs de Haas 1904-1988 (1988, 23 april). *Tijd en Taak. Religieus-socialistisch weekblad, 86*, 11.

'Een rijk leven dat het leven van andere vrouwen enorm heeft verrijkt': In memoriam over Liesbeth Ribbius Peletier (1989). *Voorwaarts, 10*, 3, 12-13.

Geen racisme (1989). *Tijdschrift voor de Sociale Sector* (maart/april), 37.

Vrouwenemancipatie en recht (1990). *Recht der werkelijkheid. Tijdschrift voor de sociaal-wetenschappelijke bestudering van het recht, 11*, 2, 58-70.

Demografisch beleid dient geëmancipeerd (1990). *NRC Handelsblad* (1 mei), 8.

Een sociaaldemocratisch minderhedenbeleid (1991). *Socialisme & Democratie, 48*, 3, 109-116.

Levensstijl en immigratie: Internationale campagne voor gezinsplanning is nodig (1991). *Tijd en Taak. Religieus-socialistisch weekblad*, 89 (28 september), *18*, 12-13.

Oude beelden in mijn hoofd en oude geluiden in mijn oren (1991). *Vrij Nederland, 52* (2 februari), 5, 18-19.

De achterkant van de ov-jaarkaart (1991). *Senior. Vaktijdschrift voor de ouderensector* (voortaan *Senior*) *37*, 4, 5.

Veel armoede in het grijze circuit: Vooral vrouwen de dupe van slechte pensioenvoorzieningen (1991). NRC *Handelsblad* (30 april), 8.
'Een toestel met knoppen' (1991). *Senior, 37* (5 mei), 5.
Van overtreden bekeuren (1991). *Senior, 37* (6 juni), 5.
Crematoria (1991). *Senior, 37* (7/8 juli/augustus), 7.
Uit logeren (1991). *Senior, 37* (9 september), 7.
De kampioen van de katholieke zaak (1991). *Vrij Nederland, 52* (30 november), 48, 100-101.
De PvdA mag wel hard zijn, maar niet Amerikaans (1991). *Vrij Nederland, 52* (10 augustus), 16-17.
Bolkestein. Moslim integratie (1991). *Rooie Vrouwen Magazine* (november), 3-7.
De auto en ik (1991). *Senior, 37* (10 oktober), 7.
Over vriendschap (1991). *Senior, 37* (11 november), 7.
Waar is de jarretelle gebleven (1991). *Senior, 37* (12 december), 9.
Nabestaandenwet: Column (1991). *Rooie Vrouwen Magazine, 1*, 3, 12.
Weerwoord. Islamisering (1992). *Rooie Vrouwen Magazine, 2* (februari).
De treintaxi moet blijven (1992). *Senior, 38* (1 januari), 7.
Koken voor jezelf (1992). *Senior, 38* (2 februari), 5.
Een half jaar zonder auto (1992). *Senior, 38* (3 maart), 5.
De patiënt en de elektronica (1992). *Senior, 38* (4 april), 8.
'Heden overleed' (1992). *Senior, 38* (6 juni), 9.
Wie staat er eigenlijk 'Aan de kant'? Grijs circuit (1992). *Vrij Nederland, 53* (13 juni), 24-25.
Trappen zonder leuning (1992). *Senior, 38* (7/8 juli/augustus), 7.
Prettig weekend (1992). *Senior, 38* (9 september), 7.
Het PvdA-program van Verwey-Jonker (1992). *Socialisme & Democratie, 49*, 10, 424-425.
Een jeugd in Zwolle (1992). *Senior, 38* (10 oktober), 9-10.
Opruimen en wegdoen (1992). *Senior, 38* (11 november), 5.
Fortuin, K. en Verwey-Jonker, H. Ons tropisch regenwoud (1993). MO/*Samenlevingsopbouw, 1993*, 118, 7-8.
Een oudere leest technici de les (1993). *Zeno. Over wetenschap, technologie en samenleving, 1*, 4, 20-21.
Een bespreekbaar plan (1993). *Socialisme & Democratie, 50*, 10, 458-459.
Gewone produkten voor ouderen, graag (1993). *Zeno. Over wetenschap, technologie en samenleving, 1*, 4, 20-21.
Een jeugd in Zwolle (herdruk van artikel in 1992) (1993). *Zwols historisch tijdschrift, 10*, 30, 96-98.
Feesten (1992) *Senior, 38* (12 december), 9.
Vrouwenemancipatie: Tussen rechtse vooroordelen en linkse taboes (1993). *Vrij Nederland, 54* (9 januari) 1, 30-31.

Warme baden (1993). *Senior, 39* (1 januari) 11.
Bart Ruitenberg: sociaaldemocraat. Scherp en kritisch over beleid, mild voor mensen (1993, 30 januari). *Tijd en Taak. Religieus-socialistisch weekblad, 91*, 2, 13-14.
Mantelzorg (1993). *Senior, 39*, (2 februari), 11.
Vergeten groepen: Boze notities bij de discussie over een nieuwe wet (1993). *Vrij Nederland, 54* (27 februari), 8, 20-21.
Mijn ideale hotel (1993). *Senior, 39* (3 maart), 9.
De mensen die nu de beslissingen nemen (1993). *Senior, 39* (4 april), 15.
'Geef eens een schroevendraaier' (1993). *Senior, 39* (5 mei), 7.
Hoe klantvriendelijk wordt de NS? (1993). *Senior, 39* (6 juni), 11.
Laten we eens luisteren naar wat ze tegen ons hebben: De tweede generatie immigranten (1993). *Vrij Nederland, 54* (5 juni), 22, 27-28.
Tweeslachtigheid politiek beleid is mede-oorzaak PvdA-crisis (1993). NRC *Handelsblad* (30 juni), 11.
De liedjes van vroeger (1993). *Senior, 39* (7/8 juli/augustus), 9.
Maat vijfendertig (1993). *Senior, 39* (9 september), 5.
Generaties (1993). *Senior, 39* (10 oktober), 13.
Op de wachtlijst (1993). *Senior, 39* (11 november), 11.
De verhalen van mijn grootmoeder (1993). *Senior, 39* (12 december), 11.
Euthanasie (1994). *Senior, 40* (1 januari), 5.
Solidariteit tussen de generaties? (1994). *Senior, 40* (2 februari), 9.
Oude vrouwen zijn nieuwe armen (1994). NRC *Handelsblad* (8 februari), 8.
Zuinig met energie (1994). *Senior, 40* (3 maart), 9.
Hoe noemen wij elkaar? (1994). *Senior, 40* (4 april), 5.
Nog eens solidariteit tussen de generaties (1994). *Senior, 40* (5 juni), 11.
Problemen rond de AOW (1994). *Sociaal Maandblad Arbeid, 49*, 6, 327-331.
De PTT loopt achter (1994). *Senior, 40* (6 juni), 9.
D-Day (1994). *Senior, 40* (7/8 juli/augustus), 9.
Knudde (1994). *Senior, 40* (9 september), 9.
Hittegolven (1994). *Senior, 40* (10 oktober), 9.
Het nut van sparen voor de oude dag (1994). *de Volkskrant* (23 november), 11.
Het Engels rukt weer op (1994). *Senior, 40* (11 november), 9.
Als je uit het ziekenhuis komt (1994). *Senior, 40* (12 december), 11.
Steun de assepoesters van de verzorgingsstaat (1995). NRC *Handelsblad* (10 juni) 9.
Geef de bejaarde toch die slimme éénmanskoelkast (1996). NRC *Handelsblad* (26 september), 8.
Succesvol ouder geworden? (1997). *Tijdschrift voor sociale gezondheidszorg, 75*, 7, 445-446.
Proeve van bekwaamheid – Lage inkomens. Een statistisch onderzoek naar de verdeling der inkomens beneden de belastinggrens in de gemeente Eindhoven (1998). *Psychologie & maatschappij, 22*, 3, 298-304.

Moet het wel weer paars worden? (1998). *Roodkoper. Onafhankelijk maandblad voor cultuur, religie en politiek*, 3, 3, 14-15.

Boekbesprekingen

Een katholiek rapport over de arbeid van de gehuwde vrouw (1951). *Maandblad Vrouwenbelangen*, 16, 7/8 (juli/augustus), 69.

J.C. Schokking: De vrouw in de Nederlandse politiek (1959). *Socialisme & Democratie*, 16, 397-398.

Drs. J.G. van der Ploeg: Geestelijke stromingen in Nederland (1964). *Wending*, 19, 580-581.

Dr. P. Kuin: Het progressieve denken over samenleving en bedrijf (1957). *Socialisme & Democratie*, 14, 143-144.

Centrum van Staatkundige vorming: Openbaarheid bij publiekrechtelijke bedrijfsorganen (1962). *Socialisme & Democratie*, 19, 237-238.

Vrouwenarbeid in de laatste eeuw (1979). *Jeugd en samenleving*, 9, 2, 124.

Alternatieven (1979). *Amsterdams sociologisch tijdschrift*, 6, 532-534.

[Over: Roland Holst, Henriëtte. Het leed der mensheid laat mij vaak niet slapen: bloemlezing uit het proza van Henriëtte Roland Holst; ingel. en toegel. door H. Schaap. Leiden, 1984] (1985). *Mensch en Maatschappij*, 60, 4, 428-429.

Annie Romein haatte make-up en flirten: Boeiende biografie over een perfectioniste (1988). *Opzij*, 1988, december, 57-59.

[Van onzichtbaar naar onmisbaar: oudere vrouwen in West-Europa door M. Hermans-Huiskes en M. Coopmans] (1989). *Tijdschrift voor gerontologie en geriatrie*, 20, 3, 133.

[Well-being in widowhood: A question of balance door N. Stevens] (1990). *Tijdschrift voor gerontologie en geriatrie*, 21, 1, 47.

[Integratie van ouderen: Een empirisch sociaal-wetenschappelijk onderzoek bij zelfstandig wonende ouderen door J. Naafs] (1990). *Tijdschrift voor gerontologie en geriatrie*, 21, 4, 152.

[Rapportage ouderen door J.M. Timmermans; Oost-Europa en de sociaaldemocratie: het dertiende jaarboek voor het democratisch socialisme door M. Krop [et al.] (red.)] (1993). *Socialisme & Democratie*, 50, 10, 458.

[Immigratie: waar ligt de grens?: Rapport van de WBS-werkgroep immigratiepolitiek] (1993). *Socialisme & Democratie*, 50, 10, 458.

Een sombere voorspelling (bespreking van Rapportage ouderen door J.M. Timmermans) (1993). *Socialisme & Democratie*, 50, 2, 81-82.

['De helft ligt nog voor me': vrouwen rond de 40 maken de balans op door D. Blinkert; 'Was heisst hier Oma': das Selbstverständnis der Grossmütter von heute door U. Richter] (1995). *Tijdschrift voor gerontologie en geriatrie*, 26, 2, 98.

[Vrouwen van de partij: De integratie van vrouwen in politieke partijen in Neder-

land 1919-1990 (Diss.) door H.J. van de Velde] (1995). *Mensch en Maatschappij*, 70, 3, 275.
[Grootouders: Tussen mogen en moeten door A. Marcoen (red.). Leuven/Apeldoorn: Garant, 1996] (1998). *Tijdschrift voor gerontologie en geriatrie*, 29, 1, 45.
Zonde van Marga. [Marga Klompé. Een gedreven politica haar tijd vooruit door Ineke Jungschleger en Claar Bierlaagh] (1990) *Vrij Nederland* (24 november).

Lezingen

De gehuwde werkende vrouw in de huidige samenleving (Inleiding gehouden op de studiedag 20 october 1955 te Zwolle) (1955). S.l.: Stichting Overijssel voor sociaal en cultureel werk.
De positie van het hoger personeel in ons huidig maatschappelijk bestel (Uitgave van een lezing voor de Vereniging van hoger KLM personeel, Den Haag) (1962).
The wider patriotism (lezing International Congregational Council, 9 juli 1962) (1962).

Documentaire

Juliana in zeventig bewogen jaren (1979). Documentaire van Anton Koolhaas [Hilda Verwey-Jonker interviewt prinses Juliana].

Geraadpleegde archieven

Academisch Historisch Museum Leiden
Beeldarchief VVSL

Aletta. Instituut voor vrouwengeschiedenis
(voorheen Internationaal Informatiecentrum en Archief voor de Vrouwenbeweging)
Archief Vereniging voor Vrouwenbelangen

Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis Amsterdam
Archief Nederlandse Volksbeweging
Archief PvdA
Archief SDAP
Archief Garmt Stuiveling
Archief Hein Wiedijk
Archief Hilda Verwey-Jonker – Evert Verwey

Koninklijk Huis-archief
Archief koningin Juliana

Letterkundig Museum Den Haag
Archief Rutgers van der Loef

Ministerie van Buitenlandse Zaken
Archief AVVN 1946
Archief ICR (Intergovernmental Committee on Refugees)
Archief IRO (International Refugee Organization)

Nationaal Archief Den Haag
Archievenoverzicht; Ministerie van CRM
Archief W. Drees

Archief Mw. Kluwer-de Jong van Beek en Donk
Archief C.L. Patijn
Archief SER: dossier Dagelijks Bestuur SER, dossier Werkgroep Vrouwenarbeid, dossier Commissie Arbeidspolitiek, dossier Commissie Kostwinnerstoeslag, dossier Commissie Arbeidsmarktpolitiek
Archief Wetgeving en Juridische Zaken
Archief Marie Anne Tellegen

NIOD
Archief Lou de Jong

SER
Verslagen vergaderingen Sociaal-Economische Raad

Regionaal Historisch Centrum Eindhoven
Secretariearchief
Dossier gemeenteraadsverkiezingen
Notulen gemeenteraad
Collectie C.J. van Lienden
Collectie H. Verwey-Jonker

Particuliere collecties
Collectie Zeev Bachrach
Collectie Jo Casimir
Collectie Barbara Henkes
Collectie Janneke Jansen
Collectie Anneke Ribberink
Collectie Margit van der Steen
Collectie Susanne Stoop
Collectie Maarten Verwey

Het Utrechts Archief
Archief Remonstrantse Broederschap

Geraadpleegde websites

www.blogs.rnw.nl
www.canonsociaalwerk.eu
www.download.omroep.nl
www.daviddejongh.nl
www.forum.nl
www.goes.rvc.nl
www.groenehartarchieven.nl
www.iisg.nl
www.inghist.nl
www.olympic.org
www.parlement.com
www.rijnmond.nl
www.rug.nl
www.statengeneraaldigitaal.nl
www.verwey-jonker.nl
www.vpro.nl

Interviews en mededelingen

Interviews
Hedy d'Ancona 9 januari 2008
Zeev Bachrach 31 mei 2010
Ijda Blum 29 maart 2006
Jo Casimir 2 mei 2006
Wouter Gortzak 13 december 2007
Sybrich ter Kuile-Verwey 16 oktober 2007
Jeltje van Nieuwenhoven 13 februari 2007
Paul Scheffer 12 januari 2010
Manfred Schwarz 16 augustus 2006
Pauli Schwarz 15 juni 2006
Bep Sevenhuijsen-Hoogewooning 3 december 2008
Lydia Snuif-Verwey 29 mei 2006
Maarten Verwey 27 april 2006, 31 mei 2006, 2 juni 2006, 7 juni 2007
Ellen Wolf 17 januari 2006
Marjet van Zuijlen 17 november 2009

Mondelinge en schriftelijke mededelingen
Jan Bank
G.W.B. Borrie
Jeanette Bos
Marga Brandeler (SER)
Mw. Breij (Archief Utrecht)
Jet Brummelhuis
Cees Fasseur
Hava Gratzer
Bouwe Hijma (IISG)
Marina Kooten
Karin van Leeuwen

Vera van Lingen (Wiardi Beckman Stichting)
Gerard Mosterd
Anne Marie Mrije
Corinne Oudijk
Bram Peper
Hans Prakke (SER)
Anneke Ribberink
Mariëlle Rompa (VPRO)
Heer en mevrouw Schuit (Zwolle)
Martin Schuurman
Boudewijn Smits
Susanne Stoop
Ed van Thijn
Elma Verhey
Janny Vlietstra
Truus de Vries-Kuyt
Hein Wiedijk
Egbert Wijnen (Regionaal Historisch Centrum Eindhoven)
Wim Willems

Geraadpleegde literatuur

Adviesraad voor het Wetenschaps- en Technologiebeleid, *Halfslachtige wetenschap. Onderbenutting van vrouwelijk potentieel als existentieel probleem voor academia* (Den Haag 2000)

Mieke Aerts, *De politiek van de katholieke vrouwenemancipatie. Van Marga Klompé tot Jacqueline Hillen* (Amsterdam 1994) [dissertatie]

Mieke Aerts, 'In afwachting van de première. Over sekse en het minister-presidentschap in Nederland', in: Henk te Velde e.a., *Omtrent de minister-president. De positie van de minister-president vanuit historisch perspectief* (Den Haag 2006) 47-67

Remieg Aerts e.a., *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990* (vierde druk, Nijmegen 2004)

De allochtonen in Brabant. Initiaal-onderzoek naar omvang en situatie (z.p. z.j., circa 1957)

Doreen Arnoldus, *In goed overleg? Het overleg over de sociale zekerheid in Nederland vergeleken met België, 1967-1984* (Amsterdam 2007)

Ger Arons, 'Collectivering van huishoudelijke arbeid', in: Selma Sevenhuijsen, Petra de Vries, Joyce Outshoorn, Anja Meulenbelt, *Socialisties-feministiese teksen* 6 (Amsterdam 1981) 111-136

Carla van Balen en Jan Ramakers, *Het kabinet-Drees III. Barsten in de brede basis 1952-1956*. Parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945 deel v (Den Haag 2001)

Jan Bank, *Opkomst en ondergang van de Nederlandse Volksbeweging (NVB)* (Deventer 1978) [dissertatie]

Jan Bank en Maarten van Buuren, *1900. Hoogtij van burgerlijke cultuur. Nederlandse cultuur in Europese context* (Den Haag 2000)

W. Banning e.a., 'Enkele problemen van de welvaartsstaat', *Socialisme & Democratie* (1953) 231-253

W. Banning, 'Voortgezette discussie over de welvaartsstaat', *Socialisme & Democratie* (1954) 11-15

Corrie K. Berghuis, *Geheel ontdaan van onbaatzuchtigheid. Het Nederlandse toelatingsbeleid voor vluchtelingen en displaced persons van 1945 tot 1956* (Amsterdam 1999) [dissertatie]

Jos de Beus en Piet de Rooy, *J.A.A. van Doorn. Nederlandse democratie. Historische en sociologische waarnemingen* (Amsterdam 2009)

Nele Beyens, *Overgangspolitiek. De strijd om de macht in Nederland en Frankrijk na de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2009) [dissertatie]

H. Biervliet e.a., 'Biologisme, racisme en eugenetiek in de antropologie en de sociologie van de jaren dertig', in: F. Bovenkerk e.a. eds, *Toen en thans. Sociale wetenschappen in de jaren dertig en nu* (Baarn 1978) 208-236

J.W.H. Blaauw, E.H. Cossee en Th. van Leeuwen, *Remonstranten, wat beweegt ze?* (tweede druk; Kampen 1995)

Martijn Blekendaal, '"De heeren loopen met geladen revolvers in den zak". De vervolging van Mohammed Hatta', *Historisch Nieuwsblad*, juli/augustus 2006 40-46

A.W. Bogaard, *Hilda Verwey-Jonker en de jaren 1945-1960. Een vooruitstrevende vrouw in een conservatieve periode* (Leiden 1990) [onuitgegeven werkstuk vaderlandse geschiedenis Universiteit Leiden]

Marianne van den Boomen, 'Racisme', *Tijdschrift voor de Sociale Sector* 43 (maart/april 1989) 36

Marja Borkus e.a., *Vrouwenstemmen. 100 jaar vrouwenbelangen 75 jaar vrouwenkiesrecht* (Zutphen 1994)

G.W.B. Borrie, *F.M. Wibaut. Mens en Magistraat* (Den Haag 1968)

Dennis Bos, '"Liever den eeredood sterven". De parijse Commune en de militarisering van de socialistische partijcultuur', *Leidschrift* 22 (2007) nr. 2, 123-143

Jacques Bos, 'Agency en experience: veranderende visies op het subject in de gendergeschiedenis' in *Spiegelbeeld. Reflecties bij 25 jaar vrouwengeschiedenis. Jaarboek Vrouwengeschiedenis* 25 (2005) 25-48

Mineke Bosch, *Het geslacht van de wetenschap. Vrouwen en hoger onderwijs in Nederland 1878-1948* (Amsterdam 1994) [dissertatie]

Mineke Bosch, *Een onwrikbaar geloof in rechtvaardigheid. Aletta Jacobs 1854-1929* (Amsterdam 2005)

Mineke Bosch, 'Zonder vrouwelijke doden geen onsterfelijke vrouwen. Pleidooi voor een Nieuw Biografisch Woordenboek van Nederland', *Biografie Bulletin* 15 (2005) 37-51

Mineke Bosch, 'Biografie en ongelijkheid', NRC *Handelsblad*, 14 april 2006

J. Bosmans, 'Biografie van Leendert Antonie Donker', in: *Biografisch Woordenboek van Nederland*. www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/lemmata/bwn2/donker

Doeko Bosscher, 'De jaren 1946-1970', in: Jos Perry e.a., *Honderd jaar sociaaldemocratie in Nederland 1894-1994 SDAP PvdA* (Amsterdam 1994) 154-237

Marrie Bot, *Geliefden/Timeless Love* (Rotterdam z.j., circa 2006)
Marcel Boumans 'Jan Tinbergen', in: *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland VIII* (Amsterdam 2001) 296-301 / http://iisg.nl /bwsa//bios/tinbergen.html
Carolien Bouw en Kees Bruin, 'De toegepaste sociologie van Hilda Verwey-Jonker', *Sociodrome* (1982) afl. 4, 5-7
F. Bovenkerk e.a. eds, *Toen en thans. Sociale wetenschappen in de jaren dertig en nu* (Baarn 1978)
J.W. van Brakel, *Inventaris van het archief van de Remonstrantse Broederschap, 1619-1982* (Utrecht 1991)
Angenies Brandenburg, *Annie Romein-Verschoor 1895-1978. Leven en werk* (Zwolle 1988) [dissertatie]
Maarten Brinkman, *Willem Drees, de SDAP en de PvdA* (Amsterdam 1998)
Jan Willem Brouwer en Peter van der Heiden (red.), *Parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945. Deel 6. Het kabinet-Drees IV en het kabinet-Beel II 1956-1959. Het einde van de rooms-rode coalitie* (Den Haag 2004)
Emma Brunt en Margherita de Koster, 'Vrouwen en wetenschap in de jaren dertig', in: F. Bovenkerk e.a. eds, *Toen en thans. Sociale wetenschappen in de jaren dertig en nu* (Baarn 1978) 140-156
Jan de Bruyn, 'Sociaaldemocratie, seksualiteit en geboortebeperking', in: *Socialisme & Democratie* (februari 1982) 69-79
Rosemarie Buikema, *De Loden Venus. Biografieën van vijf beroemde vrouwen door hun dochters* (Kampen 1985) [dissertatie]

Willem Camphuis, *Tussen analyse en opportuniteit. De SER als adviseur voor de loon- en prijspolitiek* (Amsterdam 2009)
H.F. Cohen, *Om de vernieuwing van het socialisme. De politieke oriëntatie van de Nederlandse sociaaldemocratie, 1919-1930* (Leiden 1974) [dissertatie]
Igor Cornelissen, 'Het bewogen en agressieve socialisme van Koos Vorrink', *Vrij Nederland*, 7 juni 1986
Irene Costera Meijer, *Feministische bewustwording in Nederland 1965-1980* (Amsterdam 1996) [dissertatie]

Hans Daalder, *Gedreven en behoedzaam. Willem Drees 1886-1988. De jaren 1940-1958* (Amsterdam 2003)
Willem Dercksen, Pim Fortuyn en Teun Jaspers, *Vijfendertig jaar SER-adviezen. Deel 1 1950-1964* (Deventer 1982)
Ineke van Dijk, Thea van der Linden, 'Ribbius Peletier', in: *Biografisch Woordenboek van de Arbeidersbeweging*, deel 6 (Amsterdam 1995) 174-177
A.M. Donner, 'Over de term "Welvaartsstaat"', Med. Kon. Ned. Akad. Van Wetenschappen (1957) 551-565

Marije van Doodeweerd, *Verenigde vrouwen in de Verenigde Naties. Historisch overzicht 1945-2006* (Den Haag 2005)
J.A.A. van Doorn, *Beeld en betekenis van de Nederlandse sociologie* (Utrecht 1964)
J.A.A. van Doorn, *Duits Socialisme. Het falen van de sociaaldemocratie en de triomf van het nationaalsocialisme* (Amsterdam 2007)
Van Doorne-Huiskes, 'H. Verwey-Jonker: Emancipatiebewegingen in Nederland', *Mens en Maatschappij* 60 (1985) 426-428
Dr. Hilda Verwey-Jonker. Een overzicht van haar werk. Samengesteld ter ere van het aan haar verleende eredoctoraat door de ERASMUS UNIVERSITEIT ROTTERDAM *op 8 november 1978* (Rotterdam 1978)
Douwe Draaisma, *Waarom het leven sneller gaat als je ouder wordt. Over het autobiografisch geheugen* (Groningen 2001)
Douwe Draaisma, *De heimweefabriek* (Groningen 2008)
W. Drees, *Zestig jaar levenservaring* (Amsterdam 1962)
F.J.F.M. Duynstee, *De kabinetsformaties 1946-1975* (Deventer 1966)
Jan Willem Duyvendak en Ido de Haan (red.), *Maakbaarheid. Liberale wortels en hedendaagse kritiek van de maakbare samenleving* (Amsterdam 1997)

W.F. van Eekelen, 'Opmerkingen naar aanleiding van het onderzoek naar het verband tussen schoolprestaties en beroepscarriére van Mevrouw H. Verwey-Jonker', *Mens en Maatschappij* 42 (1967) 515-521
Corrie van Eijl, *Het werkzame verschil. Vrouwen in de slag om arbeid 1898-1940* (Hilversum 1994) [dissertatie]
Enquetecommissie Regeringsbeleid 1940-1945. Deel 5B (Den Haag 1950)
H.B. Entzinger, *Het minderhedenbeleid* (Meppel 1984)
Iets Erdsieck, 'Elie Denneboom – Hoofd der joodse school. Zwolle 1896-Sobibor 1943', *Zwols Historisch Tijdschrift* 17 (2001) 23-28
Elsbeth Etty, Liefde is heel het leven niet. Henriette Roland Holst 1869-1952 (Amsterdam 1996) [dissertatie]
Elsbeth Etty, 'Geen privacy voor de doden. Het persoonlijke in de politieke biografie', NRC *Handelsblad*, 7 april 2006.

Cees Fasseur, *Wilhelmina. Krijgshaftig in een vormeloze jas* (vierde druk; Amsterdam 2001)
Cees Fasseur, *Wilhelmina. Sterker door strijd* (Amsterdam 2003)
Kay Ferres, 'Gender, Biography, and the Public Sphere', in: Peter France en William St. Clair (eds.), *Mapping Lives. The Uses of Biography* (Oxford enz. 2002; paperbackeditie Oxford 2004) 303-319.

Ida Gaastra, 'Politiek is niet voor vrouwen! De *Sveriges socialdemokratiska kvinnoförbund* en de Vrouwenbond van de PvdA binnen de sociaaldemocratie, 1945-1970', *Historica* 33 (2010) 9-11.

Ivan Gadourek, Sociologie in Groningen: de beginjaren. www.rug.nl/soc/organisatie/gadourek.pdf

Jelle Gaemers, 'To Drees-Hent (1888-1974). Stille kracht', in: Peter Rehwinkel e.a., *Getrouwd met de premier. Liesbeth den Uyl, Ria Lubbers, Rita Kok en elf andere first lady's* (Zutphen 2004) 43-55.

Jelle Gaemers, *De rode wethouder. Willem Drees 1886-1988. De jaren 1886-1940* (Amsterdam 2006)

Evelien Gans, *Jaap en Ischa Meijer. Een joodse geschiedenis 1912-1956* (Amsterdam 2008)

Marja Gastelaars, *Een geregeld leven. Sociologie en sociale politiek in Nederland 1925-1968* (Amsterdam 1985) [dissertatie]

H.M.T.M. Giebels, *Katholicisme en socialisme. Het zelfbeeld van de Eindhovense christen-socialisten in het spanningsveld tussen traditie en moderniteit 1885-1920* (Tilburg 1994) [dissertatie]

Lambert J. Giebels, *Beel. Van vazal tot onderkoning. Biografie 1902-1977* (Nijmegen 1995)

Lambert J. Giebels, *De Greet Hofmans-affaire. Hoe de Nederlandse monarchie bijna ten onder ging* (Amsterdam 2007)

Cecile Goekoop-de Jong van Beek en Donk, *Hilda van Suylenburg* (Amsterdam 1897; herdruk Nijmegen 1984).

M. van der Goes van Naters, *Met en tegen de tijd. Een tocht door de twintigste eeuw* (Amsterdam 1980)

Maria Grever, Berteke Waaldijk. *Feministische Openbaarheid. De Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid in 1898* (Amsterdam 1998)

Maria Grever, *Strijd tegen de stile. Johanna Naber (1859-1941) en de vrouwenstem in de geschiedenis* (Hilversum 1994) [dissertatie]

Groot Woordenboek van de Nederlandse Taal (Utrecht/Antwerpen 2005, veertiende herziene druk en 1969 achtste herziene druk)

Ido de Haan, 'Proefschrift Berghuis: geen grip op de stof', *Nieuw Israelitisch Weekblad*, 12 november 1999

Ido de Haan, *Politieke reconstructie. Een nieuw begin in de politieke geschiedenis* (Utrecht 2004) [oratie]

Rob Hartmans, 'Het fascisme en de vernieuwing van het socialisme. De SDAP in de jaren dertig', *Socialisme & Democratie* 50 (1989) 170-177

Rob Hartmans, Willem Banning, *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland*. Deel 6 (Amsterdam 1995) 16-23

Wichert ten Have, *De Nederlandse Unie. Aanpassing, vernieuwing en confrontatie in bezettingstijd 1940-1941* (Amsterdam 1999) [dissertatie]

Bart van Heerikhuizen, *W.A. Bonger, socioloog en socialist* (Amsterdam 1987) [dissertatie]

Bart van Heerikhuizen en Nico Wilterdink, 'Conservatisme en sociologie in de ja-

ren dertig', in: F. Bovenkerk e.a. eds, *Toen en thans. Sociale wetenschappen in de jaren dertig en nu* (Baarn 1978) 182-207

Barbara Henkes, 'De duivelskring der armoede', *Politieke en Sociale Vorming* 6 (oktober 1988) 9-10

Hanneke Hoekstra, 'Klasse, sekse en de macht van Nancy Astor', *Tijdschrift voor Genderstudies* 11 (2007) 24-40

Minny Hol, In memoriam Gerda van Asselt, *Bibliotheekblad* 7, 2001, 27

A.N.J. den Hollander, 'H. Verwey-Jonker. Lage inkomens', *Mensch en Maatschappij* 21 (1946) 123, 124

A.N.J. den Hollander e.a., *Drift en koers. Een halve eeuw sociale verandering in Nederland* (Assen 1961)

Regina W. Hommes, 'Hilda Verwey-Jonker, een markante vrouw', in: *Dr. Hilda Verwey-Jonker. Een overzicht van haar werk. Samengesteld ter ere van het aan haar verleende eredoctoraat door de* ERASMUS UNIVERSITEIT ROTTERDAM *op 8 november 1978* (Rotterdam 1978)

Coos Huijsen, *Socialisme als opdracht. De religieus-socialistische Arbeiders Gemeenschap der Woodbrookers en de PvdA – de geschiedenis van een relatie* (Baarn 1986 tweede druk)

Marijke Huisman, *Publieke levens. Autobiografieën op de Nederlandse boekenmarkt 1850-1918* (Rotterdam 2008) [dissertatie]

Informele macht. Themanummer *Tijdschrift voor Genderstudies* 11 (2007)

De integratie in Brabant. Ontmoeting en samenleven van eigen en ingekomen bevolking. Verslag van het Congres op zaterdag 25 april 1959 te Eindhoven gehouwden, in samenwerking met Gedeputeerde Staten van de Provincie Noord-Brabant op initiatief van Brabantia Nostra (z.j. z.p.)

John Jansen van Galen e.a., 'Doorbraak: Het plan in de herinnering van tijdgenoten', in: John Jansen van Galen e.a., *Het moet, het kan! Op voor het Plan! Vijftig jaar Plan van de Arbeid* (Amsterdam 1985) 156-193.

Ulla Jansz, *Vrouwen ontwaakt. Drie kwart eeuw sociaaldemocratische vrouwenorganisatie tussen solidariteit en verzet* (Amsterdam 1983)

Ulla Jansz e.a. (red), *Op het strijdtoneel van de politiek. Twaalfde jaarboek voor vrouwengeschiedenis* (Nijmegen 1991)

Ulla Jansz, 'Gender and Democratic Socialism in the Netherlands', in: Helmut Gruber en Pamela Graves (eds.), *Women and Socialism. Socialism and Women. Europe between the two World Wars* (New York, Oxford 1998) 215-237

D.B. Jochems, *Licht in het donker. Het Philips-Kommando in Kamp Vught. Belevenissen en achtergronden* (Voerendaal z.j.)

Frank de Jong e.a., *Het socialistenboek* (Zwolle/Amsterdam 2008).

L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. 10A, Het laatste jaar. Tweede helft* (Den Haag 1980).

Eduard Jonker, *De sociologische verleiding. Sociologie, sociaaldemocratie en de welvaartsstaat* (Groningen 1988) [dissertatie].

E. Jonker, 'Kruijt, Jakob Pieter (1898-1975)', in: *Biografisch Woordenboek van Nederland*. www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/lemmata/bwn4/kruijt [13-3-2008].

E. Jonker, 'Heek, Frederik van (1907-1987)', in: *Biografisch Woordenboek van Nederland*. www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/lemmata/bwn4/heek [13-3-2008].

Tony Judt, *Postwar. A History of Europe Since 1945* (New York enz. 2005).

Ineke Jungschleger en Claar Bierlaagh, *Marga Klompé. Een gedreven politica haar tijd vooruit* (Utrecht/Antwerpen 1990).

Paul Kalma, 'De twee gezichten van de sociaaldemocratie', in: J. Perry, P.J. Knegtmans, F. Becker, P. Kalma, *Honderd jaar sociaaldemocratie in Nederland 1894-1994 SDAP PvdA* (Amsterdam 1994) 297-313.

Dan Kampelmacher, *Gevecht om te overleven. Mijn diaspora na de Anschluss* (Laren 2008).

Madelon de Keizer, *De gijzelaars van St. Michielsgestel. Een eliteberaad in oorlogstijd* (Alphen aan den Rijn 1979) [dissertatie].

Madelon de Keizer, *Het Parool 1940-1945. Verzetsblad in oorlogstijd* (Amsterdam 1991, 2de herziene druk).

James C. Kennedy, *Bezielende verbanden. Gedachten over religie, politiek en maatschappij in het moderne Nederland* (Amsterdam 2010).

Arjo Klamer, *Verzuilde dromen. 40 jaar SER* (Amsterdam 1990).

Marian van der Klein, *Ziek, zwak of zwanger. Vrouwen en arbeidsongeschiktheid in Nederlandse sociale verzekeringen* (Amsterdam 2005) [dissertatie].

Gert van Klinken, *Strijdbaar & omstreden. Een biografie van de calvinistische verzetsvrouw Gezina van der Molen* (Zwolle 2006).

Els Kloek, *Vrouw des huizes. Een cultuurgeschiedenis van de Hollandse huisvrouw* (Amsterdam 2009).

P.J. Knegtmans, *Socialisme en democratie. De SDAP tussen klasse en natie* (Amsterdam 1989) [dissertatie].

P.J. Knegtmans, 'De jaren 1919-1946', in: J. Perry e.a., *Honderd jaar sociaaldemocratie in Nederland 1894-1994 SDAP PvdA*, 62-117.

Ad Knotter, 'Generational Change and the Reorientation of Dutch Social-Democratic Economic Policy in the Early 1930's', in: Aad Blok e.a., *Generations in Labour History. Papers presented to the six Britisch-Dutch Conference on Labour History Oxford 1988* (Amsterdam 1989) 81-92.

Aafke Komter, *De macht van de dubbele moraal. Verschil en gelijkheid in de verhouding tussen de seksen* (Amsterdam 1990).

Ruud Koole, *Mensenwerk. Herinneringen van een partijvoorzitter, 2001-2007* (Amsterdam 2010).

Monique Leijenaar, *De geschade heerlijkheid. Politiek gedrag van vrouwen en mannen in Nederland 1918-1988* (Den Haag 1989) [dissertatie].
Monique Leijenaar, *Political Empowerment of Women. The Netherlands and other countries* (Leiden/Boston 2004).
Herman de Liagre Böhl, 'Consensus en polarisatie. Spanningen in de verzorgingsstaat, 1945-1990', in: Remieg Aerts e.a., *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1870-1990* (vierde druk; Nijmegen/Amsterdam 2004) 263-342.
Anneke Linders, *'Frappez, frappez toujours!' N.S. Corry Tendeloo (1897-1956) en het feminisme van haar tijd* (Hilversum 2003) [dissertatie].
André van der Louw, *Rood als je hart. Geschiedenis van de AJC* (Amsterdam 1974).
Leo Lucassen, 'Gelijkheid en onbehagen. De wortels van het integratiedebat in Europa', in: Leo Lucassen en Wim Willems, *Gelijkheid en onbehagen. Over steden, nieuwkomers en nationaal geheugenverlies* (Amsterdam 2006) 11-35 [oratie].

J.M.M. Maijer, 'Levensbericht W.C.L. van der Grinten', in: KNAW *Levensberichten en herdenkingen* (Amsterdam 1994) 43-52.
Hendrik de Man, *De psychologie van het socialisme* (Arnhem 1927, vertaald naar de tweede uitgave in het Duits).
Dick Mantel, 'Waarom verdween Willem Schermerhorn in 1946 van het hoogste politieke toneel?', *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 120 (2007) 208-211.
Zonneke Matthée, *Voor Volk en Vaderland. Vrouwen in de NSB 1931-1948* (Amsterdam 2007).
Jan Meilof, *Een wereld licht en vrij. Het culturele werk van de AJC* (Amsterdam 2000).
Bram Mellink, *Prille polarisatie. De PvdA en haar strijd voor politieke ontzuiling (1946-1966)* (Amsterdam 2008) [ongepubliceerde M.A. scriptie].
Robert Michels, *Democratie en organisatie. Een klassieke theorie* (Rotterdam 1969) [Verkorte bewerking van *Zur Soziologie des Parteiwesens in der modernen Demokratie* (Stuttgart 1911)].
Jozeph Michman en Bergt Jan Flim, *Rechtvaardigen onder de Volkeren. Nederlanders met een Yad-Vashem-onderscheiding voor hulp aan Joden* (Amsterdam/Antwerpen 2005).
Ministerie van Buitenlandse Zaken, *Het ontstaan der Verenigde Naties. San Francisco, 25 april 1945-25 juni 1945* (Den Haag 1950).
Ministerie van Buitenlandse Zaken, Verslag over het tweede gedeelte van de eerste Algemene Vergadering van de Verenigde Naties. New York 23 october 1945-15 december 1946 (Den Haag 1947).
Ministerie van Buitenlandse Zaken, *Verslag over de Derde Algemene Vergadering van de Verenigde Naties Parijs, 21 september-12 december 1948 New York, 5 april-18 mei 1949* (Den Haag 1949) 255.

Ministerie van Buitenlandse Zaken, *Internationale Vluchtelingenorganisatie. Voorbereidende Commissie (11 Februari 1947-11 September 1948) en Eerste Algemene Raad (13-23 September 1948)* (Den Haag 1949).

Ministerie van Buitenlandse Zaken, Universele Verklaring van de Rechten van de Mens (Aangenomen door de Derde Algemene Vergadering van de Verenigde Naties op 10 December 1949) (Den Haag 1949).

Toril Moi, *Simone de Beauvoir. The Making of an Intellectual Woman* (2de druk, Oxford 2008).

Annemarie Mol, '"Eet mama ons op?" en andere verhalen over moedertje staat', *Groniek. Gronings Historisch Tijdschrift* (1987) nr. 97, 9-25.

Marjolijn Morée, *Mijn kinderen hebben er niets van gemerkt. Buitenshuis werkende moeders tussen 1950 en nu* (Utrecht 1992) [dissertatie].

G.M. Nederhorst, 'Het moet, het kan, op voor het plan', in: Jan Bank en Stef Temming, *Van brede visie tot smalle marge. Acht prominente socialisten over de SDAP en de PvdA* (Alphen aan de Rijn 1981) 31-56.

Nederlandse Inlichtingendienst voor de Verenigde Naties, *Universele Verklaring van de Rechten van de Mens* (Amsterdam 1949).

Jan Nekkers, 'Sentiment en program', in: John Jansen van Galen e.a., *Het moet, het kan! Op voor het Plan! Vijftig jaar Plan van de Arbeid* (Amsterdam 1985) 11-100.

Jan Nekkers, 'Hendrik Vos', in: *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland III* (Amsterdam 1988) 227-233.

Herman Noordegraaf, 'Thöenes, Piet (1921-1995)', in: Biografisch Woordenboek van Nederland. www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/lemmata/bwn6/thoenes [13-3-2008].

Herman Obdeijn en Marlou Schrover, *Komen en gaan. Immigratie en emigratie in Nederland vanaf 1550* (Amsterdam 2008).

Jantine Oldersma, *De vrouw die vanzelf spreekt. Gender en representativiteit in het Nederlandse adviesradenstelsel* (Den Haag 1996) [dissertatie].

J.M.P. van Oorschot, *Eindhoven, een samenleving in verandering*. Deel II 1920-1960 (Eindhoven 1982).

L. van Oorschot, 'Een reisverhaal. Januari 1945: het bezoek van de "17" aan Londen', *Zeeuws Tijdschrift* 23 (1973) 4-9.

J.L.G. van Oudheusden en J.A.M. Verboom, *Herstel- en Vernieuwingsbeweging in het bevrijde zuiden. Eindhoven, 's-Hertogenbosch en Waalwijk 1944-1945*. Bijdragen tot de Geschiedenis van het zuiden van Nederland nr. 38 (Tilburg 1977).

J.L.G. van Oudheusden, *Brabantia Nostra. Een gewestelijke beweging voor fierheid en 'schoner' leven 1935-1951* (Tilburg 1990).

Corinne Oudijk, 'Hilda Verwey-Jonker, pleitbezorgster voor emancipatie', in: *Achtste jaarboek voor het democratisch socialisme* (1987) 91-114 aldaar 93.

Max Pam en Rob Symonds, 'Professor Casimir en het geheim van de gloeilamp', *Vrij Nederland* 28 oktober 1978.

Dick Pels, *Het democratisch verschil. Jacques de Kadt en de nieuwe elite* (Amsterdam 1993).

J. Perry, P.J. Knegtmans, D.F.J. Dosscher, F. Becker, P. Kalma, *Honderd jaar sociaaldemocratie in Nederland 1894-1994 SDAP PvdA* (Amsterdam 1994).

Jos Perry, *De voorman. Een biografie van Willem Hubert Vliegen* (Amsterdam 1994).

R.J. Peskens, *Twee vorstinnen en een vorst. Verhalen* (Amsterdam z.j., vermoedelijk 1975).

William Petersen, 'A nation adrift, or on which course?', *Sociologische Gids* 11 (1964) 84-91.

D.J.C. van Peype, 'Drift en koers', *Mens en Maatschappij* 38 (1963) 162-164.

W.H. Posthumus-van der Goot, *Van moeder op dochter. Het aandeel van de vrouw in een veranderende wereld* (Leiden 1948).

Philip van Praag, *Strategie en illusie. Elf jaar intern debat in de PvdA (1966-1977)* (Amsterdam 1990).

Hilda van Praag-Sanders, *Meedoen. Persoonlijke en niet-persoonlijke ervaringen van een journaliste* (Den Haag 1975).

Baukje Prins, *De onschuld voorbij. Het debat over integratie in Nederland* (Amsterdam 2004, herziene en uitgebreide tweede druk) [dissertatie].

J.J.M. Ramakers (ed.), *Parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945*. Deel IV. Het kabinet-Drees II 1951-1952. In de schaduw van de Koreacrisis (Nijmegen 1977) 488, 492-493.

Bob Reinalda en Natascha Verhaaren, *Vrouwenbeweging en internationale organisaties 1868-1968. Een vergeten hoofdstuk uit de geschiedenis van de internationale betrekkingen* (De Knipe 1989).

Hans Renders (red.), *Het leven van een doodsbericht. Necrologie & Biografie* (Amsterdam 2005).

Hans Renders, 'De biografische methode', in: Gerrit Voerman en Dirk Jan Wolffram (ed.), *Benaderingen van de geschiedenis van politiek* (Groningen 2006) 39-42.

Hans Renders en Gerrit Voerman (red.), *Privé in de politieke biografie* (Amsterdam 2007).

Anneke Ribberink, *Hilda Verwey-Jonker en de SDAP. Portret van een theoreticus en vernieuwer van het socialisme in de jaren '30* (Utrecht 1979) [onuitgegeven doctoraalscriptie geschiedenis].

Anneke Ribberink, 'Radicalisering of integratie van de SDAP in de jaren '30: de levensgeschiedenis van Hilda Verwey-Jonker', *Het tweede jaarboek voor het democratisch socialisme* (Amsterdam 1980) 112-148.

Anneke Ribberink, '"Er moest die vrouw in". De rol van Hilda Verwey-Jonker in de Nederlandse sociaaldemocratie', *Historica* (oktober 2004) 3-5.

Anneke Ribberink, 'De verlokkingen van de theepot', in: Wim van Noort en Rob Wiche, *Nederland als voorbeeldige natie* (Hilversum 2006) 119-127.
Anneke Ribberink, 'Waren zij wel bekwaam? Twee vrouwelijke premiers in het Westen in de late twintigste eeuw', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 122 (2009) 208-222.
Jaap van Rijn, *De eeuw van het debat. De ontwikkeling van het publieke debat in Nederland en Engeland 1800-1920* (Amsterdam 2010) [dissertatie].
Jan Romein, *De biografie* (Amsterdam 1951).
Annie Romein-Verschoor, *Omzien in verwondering* (14de druk, Amsterdam 1970).
Piet de Rooy, 'Een zoekende tijd. De ongemakkelijke democratie 1913-1949', in: Remieg Aerts e.a., *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990* (4de druk Nijmegen/Amsterdam 1999) 179-262.
Piet de Rooy, *Republiek van rivaliteiten. Nederland sinds 1813* (5de druk Amsterdam 2005).
Frits Rovers, *Voor recht en vrijheid. De Partij van de Arbeid en de Koude Oorlog 1946-1958* (Amsterdam 1994).
H.M. Ruitenbeek, *Het ontstaan van de Partij van de Arbeid* (Amsterdam 1955).
AnneKari Ruitenberg-Gorter en Erwin Ruitenberg, *Een zeewaardig wrak. Interviews met Bart Ruitenberg 1905-1922* (z.p. 2008).
Bernard Rulof, 'Hoe het Plan van de Arbeid te verkopen? Reclame en "massapsychologische actie" van de SDAP', *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis* 2 (2005) 84-104.
Willemien Ruygrok, *Gelijke behandeling komt uit Europa. Nederland aan zet* (Den Haag 2003).

Catrien Santing, Henk te Velde en Margrith Wilke, *Machtige lichamen. Het vingertje van Luns en andere politieke wapens* (Amsterdam 2005).
Catrien Santing, 'Van lijf en leden. Een inleiding over lichaamsgeschiedenis en gender', in: Zina Dubbe e.a., *Jaarboek voor vrouwengeschiedenis 28. Lijf en leden. Gender en het historische lichaam* (Amsterdam 2008) 7-33.
Paul Scheffer, 'Het multiculturele drama', *NRC Handelsblad*, 29 januari 2000.
Paul Scheffer, 'Het multiculturele drama: een repliek', *NRC Handelsblad*, 25 maart 2000.
Paul Scheffer, *Het land van aankomst* (Amsterdam 2007).
Jacqueline Schokking, *De vrouw in de Nederlandse politiek. Een inleidend onderzoek* (Assen 1958).
Judith Schuyf, *Een stilzwijgende samenzwering. Lesbische vrouwen in Nederland 1920-1970* (Amsterdam 1994).
Kees Schuyt en Ed Taverne, *1950. Welvaart in zwart-wit. Nederlandse cultuur in Europese context* (Den Haag 2000).
C.J.M. Schuyt, *Op zoek naar het hart van de verzorgingsstaat* (dbnl 2008; oorspr. 1991).

Fred Schwarz, *Treinen op dood spoor* (Badhoevedorp derde herziene druk 2005).
Marjan Schwegman, *De Prima Donna. Over exemplarische vrouwen* (Utrecht 1998) [oratie].
Marjan Schwegman, 'Hysterische mannen en koele vrouwen. Politiek, sekse en emoties in de lange negentiende eeuw', BMGN (2006) 278-283.
Henk Smeets en Fridus Steijlen, *In Nederland gebleven. De geschiedenis van Molukkers 1951-2006* (Amsterdam 2006).
Joke Smit, 'Het onbehagen bij de vrouw', in: Joke Smit, *Er is een land waar vrouwen willen wonen. Teksten 1967-1981* (Amsterdam 1984) 15-42.
Joke Smit, 'Afscheid van de gemeenteraad', in: Joke Smit, *Er is een land waar vrouwen willen wonen. Teksten 1967-1981* (Amsterdam 1984) 104-111.
Sidonie Smith, 'Autobiographical Manifestos', in: Sidonie Smith en Julia Watson (eds.), *Women, Autobiography, Theory. A Reader* (Londen 1998) 433-440.
Sidonie Smith en Julia Watson, *Reading Autobiography. A Guide for Interpreting Life Narratives* (Minneapolis, Londen 2001).
H.A.M. Snelders, 'Verweij, Evert Johannes Willem (1905-1981)', in: *Biografisch Woordenboek van Nederland*. www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/lemmata/bwn3/verweij [13-3-2008].
Marjo van Soest, 'Hein Wiedijk, de biograaf van Koos Vorrink', *Vrij Nederland*, 16 januari 1988.
Marjo van Soest, 'Hilda Verwey-Jonker (1908-2004) was dapper en onverschrokken', *Opzij*, september 2004.
Margit van der Steen, *De geraniums voorbij. Diversiteit en maatschappelijke betekenis van 65-85 jarigen* (Utrecht 2002).
Margit van der Steen, 'Gender and Age: A Challenge that Matters. Statement Algemene Vergadering Verenigde Naties d.d. 2003', in: *Onze vrouw in New York. Rapportage en verantwoording Nederlandse vrouwenvertegenwoordiging 58ste zitting van de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties 2003* (Den Haag 2003).
Margit van der Steen, 'Een strijdbare intellectueel. Het uitzonderlijke leven van Hilda Verwey-Jonker', *Biografie Bulletin* 16 (2006) 43-46.
Margit van der Steen, 'Levensbericht Hilda Verwey-Jonker', in: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden 2006-2007* (Leiden 2008) 149-157.
Margit van der Steen, 'Hilda Jonker', in: *Biografisch Woordenboek van Nederland* VI (Den Haag 2008) 231-234.
Simone van der Steen, *Het echec van groots opgezette annexatieplannen. Een onderzoek naar de mislukking van de Nederlandse annexatiewensen ten aanzien van Duitsland en in het bijzonder voor het gebied van de Zelfkant* (Nijmegen 1992, ongepubliceerde doctoraalscriptie).
Stichting Provinciaal Opbouworgaan 'Noord-Brabant', *Rapport inzake de samenlevingsvormen, in het bijzonder van autochtonen en allochtonen te Oudenbosch* (Tilburg 1958).

Ann Taylor Allen, *Feminism and Motherhood in Western Europe 1890-1970. The Maternal Dilemma* (New York 2005).
Henk Temeer, *Het geweten der natie. De voormalige illegaliteit in het bevrijde Zuiden, september 1944-mei 1945* (Assen 1994) [dissertatie].
Piet Thoenes, *De elite in de verzorgingsstaat. Sociologische proeve van een terugkeer naar domineesland* (Leiden 1962) [dissertatie].
Bart Tromp, *Het sociaaldemocratisch programma. De beginselprogramma's van SDB, SDAP en PvdA 1878-1977* (Amsterdam 2002).
Bart Tromp, 'H. Verwey-Jonker: Emancipatiebewegingen in Nederland', *Sociologische Gids* 32 (1985) 426-428.
Jouke Turpijn, *Mannen van gezag. De uitvinding van de Tweede Kamer 1848-1888* (Amsterdam 2008) [dissertatie].

Henk te Velde, '"Viriliteit en opoffering". Mannelijkheid in het Nederlandse politieke debat van het fin-de-siècle', *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 56 (1993) 421-433.
Henk te Velde, 'Egodocumenten en politieke cultuur', in: Remieg Aerts, Janny de Jong en Henk te Velde, *Het persoonlijke is politiek. Egodocumenten en politieke cultuur* (Hilversum 2002) 9-31.
Henk te Velde, *Stijlen van leiderschap. Persoon en politiek van Thorbecke tot Den Uyl* (Amsterdam 2002, tweede druk).
Henk te Velde, *Het theater van de politiek* (Amsterdam 2003) [oratie].
Henk te Velde, 'De biografische paradox van socialistische bewegingen', in: Hans Renders (red.), *Het leven van een doodsbericht. Necrologie & Biografie* (Amsterdam 2005) 60-74.
Henk te Velde, 'Het poldermodel. Een introductie', in: Dennis Bos, Maurits Ebben en Henk te Velde, *Harmonie in Holland. Het poldermodel van 1500 tot nu* (Amsterdam 2007) 9-29.
Henk te Velde, 'Politieke partijen', in: Henk te Velde, *Van regentenmentaliteit tot populisme. Politieke tradities in Nederland* (Amsterdam 2010) 185-204.
Hella van de Velde, *Vrouwen van de partij. De integratie van vrouwen in politieke partijen in Nederland 1919-1990* (1994) [dissertatie].
Elma Verhey, *Om het Joodse kind* (Amsterdam 1991).
Mieke Verloo, *Intersectionaliteit en interferentie. Hoe politiek en beleid ongelijkheid behouden, bestrijden en veranderen* (Nijmegen 2009) [oratie].
Mieke Verloo, 'Intersectionaliteit en interferentie. Hoe politiek en beleid ongelijkheid behouden, bestrijden en veranderen', *Tijdschrift voor Genderstudies* 12 (2009) 34-46.
Roos Vermeij, *De Vrouwendingen van mej. Mr. M.A. Tellegen* (Leiden 1992) [ongepubliceerde doctoraalscriptie].
H.J. Vink, Evert Johannes Willem Verwey (30 april 1905-13 februari 1981), *Jaarboek*

van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen 1981 (Amsterdam 1982).
H.J. Vink, 'Dr. Evert Verwey overleden', *Chemisch Weekblad* 5 maart 1981, 79.
Gerrit Voerman, 'Politiek van levenswerk tot handwerk. De autobiografie als bron van de politieke cultuur', in: Hans Renders (red.), *Het leven van een doodsbericht. Necrologie & Biografie* (Amsterdam 2005) 119-139.
A. de Vos, *Voorwaarts en niet vergeten. Leven en denken van Gerardus Horreüs de Haas (1879-1943)* (Zwolle 2008).
Marja Vuijsje, *Joke Smit. Biografie van een feministe* (Amsterdam/Antwerpen 2008).

Ido Weijers, *Terug naar het behouden huis. Romanschrijvers en wetenschappers in de jaren vijftig* (Amsterdam 1991).
H.B. Wiardi Beckman, *En die twee jongens zijn wij. Brieven aan M. van der Goes van Naters* (Amsterdam 2007).
C.H. Wiedijk, *Koos Vorrink. Gezindheid * veralgemening * integratie. Een biografische studie (1891-1940)* (Groningen z.j.) [dissertatie].
Johan S. Wijne, *Stuuf Wiardi Beckman. Patriciër en sociaaldemocraat* (Amsterdam/Brussel 1986).
Jolande Withuis, 'Van springplank tot obstakel. Een eeuw feminisme en moederschap', in: Jolande Withuis, *De jurk van de kosmonaute. Over politiek, cultuur en psyche* (Amsterdam/Meppel 1995).
WRR. *De verzorgingsstaat herwogen. Over verbinden, verzekeren, verheffen en verbinden* (Amsterdam 2006).
C.W.I. Wttewaall van Stoetwegen, *De freule vertelt* (Baarn 1973).

Liesbeth van Zoonen, 'De twee paspoorten van Rita Verdonk. Privé en publiek bij vrouwelijke politici', *Biografie Bulletin* 17 (2007) nr. 3, 7-13.
Liesbeth van Zoonen 'Waarom moeten strijdende vrouwen zo grof zijn?' *De vrouwenbeweging en de media* (Amsterdam 1991) [dissertatie].

Documentaires

Documentaire over Sicco Mansholt, *Overstag*, door Louis van Gasteren en Joke Meerman.

Documentaire over Suze Groeneweg, *Rotterdammers van formaat*, door Paul van de Laar en Margit van der Steen

http://217.149.193.67:8080/ramgen/procent2Fvideo procent2Foktober2007 procent2FRotterdammers–van–Formaat–afl9.rm

Selectie interviews met Hilda Verwey-Jonker

Interviews in kranten, tijdschriften en boeken

'Twee vooraanstaande Eindhovense vrouwen die zich aan de gemeenschap wijden. Interviews met mr. Dubois-Raupp en mevr. Dr. Verwey-Jonker', *Philips Koerier*, 8 december 1951.

'Mevrouw Verwey-Jonker over de jeugd-van-nu', *Het Vrije Volk*, 29 december 1969.

Interview met Noud van Iperen, *Utrechts Nieuwsblad*, 29 januari 1970.

Interview door Klaas Peereboom, *Het Parool*, 18 februari 1972.

'Scheidend kroonlid mevrouw H. Verwey: "Sociologen in de SER dringende noodzaak"', interview *Utrechts Nieuwsblad*, 1972.

Cisca Dresselhuijs, 'Mevrouw Verwey-Jonker boos op agressieve feministes. "Zo verschrikkelijk achtergesteld zijn wij vrouwen toch niet meer"', *Trouw*, 19 maart 1972.

Bibeb, 'Dat vrouwen alleen zullen bepalen hoe de maatschappij er morgen uitziet, is onzin', *Vrij Nederland*, 20 april 1974.

Cisca Dresselhuys, 'Als je kijkt hoeveel incompetente mannen er zijn, kunnen wij ons nog best wat permitteren...', *Opzij*, mei 1976. [Verslag van een discussie tussen Hilda Verwey-Jonker, Paula Wassen-van Schaveren, Harriet Freezer en Hedy d'Ancona]

A.J. Cuppen, '"Ik ben een feminist, maar niet tot in het wilde". Interview met Hilda Verwey-Jonker', *NRC Handelsblad*, 25 november 1978.

Susanne Piët, 'H. Verwey-Jonker: "Tegenwoordig zijn er veel mensen die niemand hebben"', *Elsevier Weekblad*, 21 maart 1981.

Bert Franssen, Hilda Verwey-Jonker verzet tegen leeftijdsdiscriminatie, *Leef tijd*, september 1982.

Anet Bleich en Aafke Steenhuis, 'Hilda Verwey-Jonker. Een geëmancipeerd leven', *De Groene Amsterdammer*, 9 maart 1983.

Gerda Telgenhof, 'Hilda Verwey-Jonker, eerste sociologe van Nederland, 75 jaar', *NRC Handelsblad*, 21 mei 1983.

Herman Vuijsje, 'De vrije mens in de Marco Polostraat', *Haagse Post*, 22 december 1984. [interview met oud-bewoners van de Marco Polostraat].
John Jansen van Galen en Bert Vuijsje, 'Hilda Verwey-Jonker. Den Uyl als ideoloog', in: John Jansen van Galen en Bert Vuijsje, *Joop den Uyl. Politiek als hartstocht. Een portret in twintig interviews* (Weesp 1985).
Henk Smeets en Dita Vermeulen, 'Niemand toonde enige belangstelling', *Marinjo. Informatiebulletin van het Inspraakorgaan Welzijn Molukkers*, 1985 afl. 3, p. 5-6.
Pieter van de Vliet, 'Hilda Verwey-Jonker, trendsetter voor ouderen', *Utrechts Nieuwsblad*, 24 december 1987.
Barbara Berger, 'Sociologe Hilda Verwey-Jonker wil èn hoger kindertal èn emancipatie', *Trouw*, 1 september 1988.
P. van der Eijk, 'Als vrouwen eens zouden zeggen: we baren niet meer', *De Tijd*, 30 september 1988.
Tjarda Harmsma, '"De juiste vrouw op de juiste plaats" en niet: "omdat er een vrouw in moet"', *Voorwaarts*, 1 oktober 1988, 8-11.
Emma Brunt, '"Met oudere mensen wordt sowieso slordig omgesprongen". De praktische instelling van sociologe Hilda Verwey-Jonker', *Elsevier*, 8 oktober 1988.
Noortje van Oostveen, 'Hilda Verwey-Jonker. "Vooral kijken naar wat er *niet* in staat"', *Wordt Vervolgd*, december 1998/januari 1999.
Dick Houwaart, 'God is helemaal niet dood. De ex-cathedra, wat was er mooier? Discours der dissidenten', *Tijd & Taak* 92 (4 juni 1992) 8-13. [Interview met Verwey-Jonker, Couwenberg, Goudzwaard en Fortuijn]
Rob Hartmans, Hilda Verwey-Jonker. 'Sparen en kinderen krijgen, dat is mijn raad', *De Groene Amsterdammer*, 19 mei 1993.
Bert Bukman, 'Ik denk dat er ook een recht op ongeluk bestaat', *HP/De Tijd*, 22 juli 1994.
Marja Vuijsje, 'Tante Hilda vindt dat ik moeder moet worden', *Opzij*, april 1999. [Interview met Marjet van Zuijlen en Hilda Verwey-Jonker.]
Marije Wilmink, 'De tweede sekse. "Een openbaring"', *De Groene Amsterdammer*, 12 mei 1999. [discussie over *De tweede sekse* van De Beauvoir tussen Hilda Verwey-Jonker, Hella Haasse, Ethel Portnoy, Marijke Ekelschot en Karen Vintgens]
Jannetje Koelewijn, '"Niemand was jaloers, iedereen vond me gek". Hilda Verwey-Jonker over het verbod op vrouwenarbeid', *NRC Handelsblad*, 7 september 1999.
Hanneke Boonstra, Een feministe pur sang, *Groninger Dagblad*, 26 februari 2000.
Marjorie Tjon A Fong, Een romantisch feministe, *Algemeen Dagblad*, 11 maart 2000.
Jos Bieneman, Hilda Verwey-Jonker. 'Als ik nu jong was, zou ik op groen links stemmen', *Partij(krant) van de arbeid*, 29 mei 2001.
Pauline Weseman, '"Met een titel kom je makkelijker binnen". Hilda Verwey-Jonker voorloper vrouwelijke studenten', *Utrechts Nieuwsblad*, 13 augustus 2001.

Radio

Interview met George Sluizer, *Wereldomroep*, 17 december 1948.
Interview door Jeanet Rensema, *Hoor Haar*, VARA, 17 november 1982.
Interview met Hilda Verwey-Jonker en Maria Grever door Kiki van Amsberg, *Onvoltooid Verleden Tijd*, voor VPRO-Radio 1, 29 november 1992.
Interview door Marjolein Uitzinger voor AVRO *Radio Café*, radio 1, 29 april 1997. M.m.v. Rik Smits, Henk Vos, Omar Ramadan en Manon Vergarde.
Interview door Ger Jochems, *Marathoninterview*, VPRO-radio, 2 januari 1998.
Interview door Michel Simons, *Punch. Drie generaties over 75 jaar VARA-geschiedenis*, voor Radio 5, 30 oktober 2000. Met medewerking van Maarten Verwey, Saskia Noorman-den Uyl, Ton Lafeber en Marije Lafeber.

Recensies *Er moet een vrouw in*

Bart Tromp, 'Er moet een vrouw in', *Het Parool*, 10 september 1988.
John Jansen van Galen, 'Gesloten', *HP/De Tijd*, 10 september 1988.
Harsma, 'De juiste vrouw op de juiste plaats', *Voorwaarts* 1, oktober 1988.
Ina Brouwer, 'Sociologisch onderzoek naar het eigen leven. De onverzettelijke bescheidenheid van Hilda Verwey-Jonker', *Vrij Nederland*, 8 oktober 1988.
Christien Brinkgreve, 'De geschikte vrouw', *NRC Handelsblad*, 29 oktober 1988.
Bart van Heerikhuizen, 'Hilda Verwey: strijdbaar en omstreden', *de Volkskrant*, 29 oktober 1988.
Bert Barends, 'Er moet een vrouw in. Autobiografie van Hilda Verwey Jonker', *Tijd en Taak*, 19 november 1988.
IJda Blum, recensie, *Remonstrants Weekblad*, 26 november 1988.
Karin Sanders, recensie, *Mens en Maatschappij* 64 (1989) 198-199.
Wouter Gortzak, 'Bewogen, bescheiden en standvastig', *Intermediair*, 17 februari 1989.
Hendrik Brugmans, 'Vrouw van formaat', *Op het kruispunt* 30 (1989) 1-3.
Josine Blok, recensie, *BMGN* 105 (1990) 478-479.

Lijst met afkortingen

AJC	Arbeiders Jeugd Centrale
AOW	Algemene Ouderdomswet
BSDV	Bond van Sociaaldemocratische Vrouwenclubs
CHU	Christelijk Historische Unie
CNV	Christelijk Nationaal Vakverbond
EEG	Europese Economische Gemeenschap
hbs	Hogereburgerschool
HVJ	Hilda Verwey-Jonker
ICR	Intergovernmental Committee for Refugees
IISG	Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis
ILO	International Labour Organisation
IRO	International Refugee Organisation
KVP	Katholieke Volkspartij
Minbuza	Ministerie van Buitenlandse Zaken
mts	Middelbare Technische School
NBAS	Nederlandse Bond van Abstinent Studerenden
NIOD	Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie
NJN	Nederlandse Jeugdbond voor Natuurstudie
NSB	Nationaalsocialistische Beweging
NVB	Nederlandse Volksbeweging
NVSH	Nederlandse Vereniging voor Seksuele Hervorming
NVV	Nederlands Verbond van Vakverenigingen
PCIRO	Preparatory Commission for International Refugee Organisation
PvdA	Partij van de Arbeid
RKSP	Rooms-Katholieke Staatspartij
SDAP	Sociaaldemocratische Arbeiderspartij
SDSC	Bond van Sociaaldemocratische Studentenclubs
SDV	Sociaaldemocratische Vereeniging voor Bevrijd Gebied
SER	Sociaal-Economische Raad

SVA	Nederlandse Studenten Vredes Actie
UNESCO	United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization
UNHCR	United Nations Office High Commissionair of Refugees
UNRRA	United Nationals Relief and Rehabilitation Administration
VDB	Vrijzinnig-Democratische Bond
VN	Verenigde Naties
VPRO	Vrijzinnig-Protestantse Radio Omroep
Vrouwen-belangen	Nederlandse Vereniging voor Vrouwenbelangen, Vrouwen-arbeid en gelijk Staatsburgerschap
VVD	Volkspartij voor Vrijheid en Democratie
VVSL	Vereniging van Vrouwelijke Studenten te Leiden

Verantwoording beeldmateriaal

Collectie Aletta. Instituut voor Vrouwengeschiedenis, Amsterdam 258
Taco Annema 447
Particuliere collectie Zeev Bachrach 160
Collectie Biografisch Portaal 6, 89, 127, 176, 215, 259, 356
Collectie Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis Amsterdam 27, 29, 35, 46, 48, 73, 79, 126, 183, 198, 208, 273, 286, 353, 385
Collectie Nationaal Archief Den Haag 337
Collectie NIOD Amsterdam 163, 171
Collectie Elly Stoop 53, 60, 62, 66
Particuliere collectie Maarten Verwey: foto voorplat, 14, 32, 33, 37, 44, 49, 50, 75, 84, 106, 113, 118, 148, 153, 161, 230, 239, 300, 315, 321, 324, 411, 418

Personenregister*

Adler, Max 63, 67
Aken, Van 364
Albarda, J.W. 100, 125, 131, 133, 137, 197, 209
Ammerlaan, Van 450
Ancona, Hedy d' 227-229, 301-303, 314, 319, 444
Ankum, L.A. 205
Andel-Ripke, Van 200
Asselt, Gerda van 312, 453

Bachrach, Frits 161
Balabanoff, Angelika 63, 67-69, 97
Balkenende, Jan Peter 453
Banning, Willem 57, 100, 125, 131, 142, 172, 200, 203, 244, 296-298
Barends, Bert 18, 20
Beatrix, prinses/koningin 122, 312, 353, 359, 449
Beaufort, L.J.C. de 242
Beauvoir, Simone de 204, 252, 254
Becker, H.A. 392
Beel, Louis 122, 126, 169-170, 174-175, 178, 181-184, 186-187, 190, 192-193, 202, 227, 245, 247, 440
Beerman 323
Belinfante 367
Bella, S. de la 131
Berg, W.A. van den 333
Berg, Van der 146
Bergema, H. 307
Bernardino, Minerva 238-239, 243
Bernhard, prins 174, 184, 225, 230
Bibeb (pseudoniem van E.M. Lampe-Soutberg) 42, 320, 332, 381
Blok, Josine 17-19
Blum, IJda 17
Boetje, Elly 59-60, 64-65, 102
Boetzelaer van Oosterhout, C.G.W.H. van 289
Bolkestein, Frits 410, 414
Bonger, Willem 71, 85-89, 91, 93, 125, 131, 137, 215-216, 282, 386
Bosch, Mineke 446
Bosscher, Doeko 248
Bouman, P.J. 223, 391
Braak, Menno ter 215
Bramuglia, J.A. 243
Brinkgreve, Christien 18
Brouwer, Annie 446
Brouwer, Ina 18
Brugmans, Henk 17-18, 63, 94-95, 97, 116, 124-125, 130-131, 142, 153, 172-173, 227
Bruins, Piet 107

* Dit register bevat de namen van personen die in de tekst voorkomen; niet die van de personen die in de verantwoording en de noten voorkomen.

Burger, Jaap 63, 94, 155, 181, 187, 301
Burnier, Andreas 411

Casembroot, A.F.C. de 182
Casimir, Henk 118, 164, 311, 318, 407, 453
Casimir, Jo (zus, ook Jo Jonker) 32, 34-35, 38, 41-42, 49-50, 71, 74-75, 80, 83, 118, 164, 311, 318, 328, 440

Deelen, W.G. van 197, 304
Denneboom, Bep (alias Bep Bachrach en Miep Griek) 157, 161
Deth, E.J. van 76
Donker, Leendert 174-181, 185-197, 247, 249, 264, 268-269, 441, 459
Doorn, J.A.A. van 87, 223, 390-391, 393
Dostojevski 327
Drees, To 329
Drees, Willem 56, 98, 125, 130, 137, 152, 154, 179, 202, 222, 234, 245, 247, 251, 259, 264, 266, 268-269, 294, 310, 339, 355, 383, 430, 441, 451

Eekelen, W.F. van 397
Einthoven, L. 172
Esveld, N.E.H. van 346, 348-349

Fortanier-de Wit, Jeanne 252, 255
Fortuyn, Pim 416, 452-453
Franco, Francisco 274
Frijda, Herman 89

Galan, Kees de 231, 376
Gelder, Klaas van 298, 311, 320
Gelderblom, A.J. 178
Gerbrandy, P.S. 181-182, 185-189
Goekoop-de Jong van Beek en Donk, Cecile 28
Goes van Naters, Marinus van der 94-95, 124-125, 128-129, 134, 153, 172, 205, 209
Goldman, Emma 68
Gortzak, Henk 267
Gortzak, Wouter 17, 247, 303
Götzen, L. 307
Grensbach, Marijke 76
Grinten, W.C.L. van der 349, 354-356, 366-372
Groeneweg, Suze 88, 100, 353, 464
Grunfeld-van Dam, Wilma 158-159

Haas, Gerardus Horreüs de 38, 66, 295-298, 312
Haas, Marie Horreüs de 38, 312
Haersolte, R.G.A.Z. van 65
Harmsen, Ger 453
Harmsma, Tjarda 15, 18
Hartmans, Rob 137, 411
Hartnak, Jet 81
Hatta, Mohammed 67, 201, 235
Haveman 278
Heek, F. van 223, 391
Heerikhuizen, Bart van 17, 415
Hefting, Tineke 453
Henkes, Barbara 222, 324
Heroma, Jan 155
Heroma-Meilink, Took (ook Took Meilink) 80, 155, 205
Heuvel, Ien van de 231
Heuven Goedhart, G.J. van 292, 323
Hitler, Adolf 95, 138-139, 143, 274
Hoekstra, Johan 108, 159-160, 311
Hofmans, Greet 451
Hofstee, Wim 80, 391
Hommes, Regina W. 393
Hoogers, Fr. J. 182

Hustinx, Ch. M.J.H. 182
Huysmans, G.W.M. 178, 184, 192

Iongh, Jane de 233-234, 253

Jacobs, Aletta 31
Jansen van Galen, John 17-19
Jansen, Piet 126
Jansz, Ulla 206
Jaurès, Jean 297
Jong, Alida de 209
Jong, Lou de 154-155, 162, 165, 182, 185-186, 190, 249
Jongh, David de 71, 206
Jonker, Ed 394
Jonker, Jan (broer) 32, 34, 41, 43, 312, 453
Jonker, Krijn (grootvader) 28
Jonker, Willem (vader) 27-30, 32, 34, 36, 41-44, 50, 62, 316
Juliana, prinses/koningin 52, 184-185, 187, 352, 393, 449, 451

Kadt, J. de 244
Kahn, R.F. 128
Kalter-van de Schoot, Hillie 115, 226, 327
Kampelmacher, Dan 146, 149, 455
Kanter, Piet de 288-292
Kauffeld, L. 192
Keynes, J.M. 128
Klamer, Arjo 343
Kleffens, E.N. van 234, 240, 273
Klein, Marian van der 396
Klerk, De 364
Kleywegt 202
Klompé, Marga 204, 227, 241-242 244, 251-252, 255, 259, 262, 307, 340, 440, 448, 465
Knegtmans, P.J. 127, 134
Knuvelder 179
Kok, Wim 343, 445
Kol, Henri van 58
Kollontaj, Alexandrai 190
Koole, Ruud 453
Koolhaas, Anton 451
Kooten, Marina 311
Kruijt, J.P. 106, 223, 307, 391
Kruls, H.J. 168
Kuile, Nico ter (schoonzoon) 423
Kuilenburg, H. 205
Kuyper, Rudolf 89, 104, 108

Lampe-de Groot 393
Lange, Harry de 302
Lange, Jannetje de (grootmoeder) 28
Lanting, P.A. 307
Larssen, Thal 192
Lemaire, Th. F. 362-363
Lenin, Vladimir Iljitsj 67, 444
Ley, Doet bij de 327, 425
Lie, Triygve 255
Lieftinck 172
Lienden, C.J. van 122, 175, 177, 181, 185-186, 196
Linthorst Homan, J. 155
Lubbers, Ruud 343
Lunsingh Meijer, Tony 238
Luxemburg, Rosa 68

Man, Hendrik de 57, 63, 129, 297-298
Mandela, Nelson 438
Mansholt, Sicco 155, 227, 329
Marks, Laura 146
Martin 192
Marx, Karl 78, 87, 296-297
Matthee, Zonneke 140
Mayer-Landman, Anne 256, 326
Mazirel, Lau 81
Meijer, Jaap 147, 411
Merton, R.K. 391
Michels, Robert 463

Mol, Annemarie 396
Molen, Jeanne van der 257
Molen, van der Gesina 225, 238, 252, 255
Molen, Van der [voorzitter vereniging huisvrouwen Eindhoven] 146
Molen, Van der [vrouwelijk gemeenteraadslid Eindhoven PvdA] 303
Mussolini, Benito 67, 95
Muyzenberg, Lydia van den 72-74
Myrdal, Alva 316, 435
Myrdal, Gunmar 316

Nelemans, L. 358, 364, 366, 368
Nieuwenhoven, Jeltje van 228-229, 302, 446, 455
Nightingale, Florence 237
Niphuis-Nell, Mary 412, 436
Nolte, Mies 252
Nordholt 412

Oldersma, Jantine 353, 463
Oorschot, H.V.J. van [gemeenteraadslid] 182
Oorschot, J.M.P van 179
Oorschot, L.P. van 185
Oudheusden, J.L.G. van 195
Oudijk, Corinne 15, 436
Oven, J.C. van 269

Pankhurst, Emmeline 40
Panstingl, Günther 65
Parsons, T. 391
Patijn, Connie 246, 292
Peereboom, Klaas 377
Pen, Jean Marie Le 413
Peper, Bram 376-377
Perron, Evita 243
Philips, Frits 164, 167, 178, 182, 184, 192
Pieters, J.M. 307
Plate-Lichtenbelt, Aleida 261
Ponsot, Henri 288-289
Posthumus, N.W. 71, 89
Pothuis-Smit, Carry 88, 100, 116, 142, 206, 305
Pous, de J.W. 340-344, 350, 370
Praag-Sanders, Hilda van 187-188
Putt, Van der 146

Quarles van Ufford, H. 97
Quay, J.E. de 175, 202, 248

Rathenaur, G.W. 393
Ribberink, Anneke 15, 134, 320, 427, 455
Ribbius Peletier, Liesbeth 56, 88, 155, 305, 446, 465
Rijckevorsel, A.B.G.M. van 268
Rhijn, A.A. van 222
Rogge 99
Roland Holst, Henriette 68-69, 196, 467
Romein, Jan 13, 144-145, 217
Romein-Verschoor, Annie 114, 145, 217, 392
Romme, M. 117, 268
Roosevelt, Eleanor 213, 231, 236, 238, 241-243, 248, 462
Rosen, Léon de 287, 326
Rowntree, Seebohm 219
Rubinstein, Renate 157
Ruitenberg, Bart 61, 67-68, 72-74, 97, 162, 203, 298, 312, 317, 319, 421
Rutten, F. J. Th. 182, 184
Ruygers, Geert 244

Saadawi, Nadal El 411
Saint Simon 86
Samkalden 344
Sande Bakhuyzen, N.J. van de 179

Sanders, Karin 17
Scheffer, Paul 410, 415-416
Schermerhorn, W. 172, 200, 247
Schmelzer, Norbert 375
Schmidt, P.J. 100
Schouten 343-344
Schrijver, Elka 290
Schuurman, Martin 392
Schuyt, Kees 396
Schwarz, Fred 146, 148-151, 159, 162, 164, 271-273, 277, 279
Schwarz, Frits 148-151, 159, 164, 271-273, 277, 279, 318, 453
Schwarzer, Alice 411
Sevenhuijsen-Hoogewooning, E.J. 343, 354, 361, 373, 376
Sluyser, Meijer 128
Smit, Joke 250, 340, 354, 370, 464
Soekarno 201, 246
Someren-Downer, Haya 251
Staal 146
Steenhuis, Anje (ook Anje Rensema Steenhuis) 106-108, 114-115, 328
Steinmetz, S.R. 86, 89-91, 216, 409
Stekelenburg, Johan 343
Stikker, D.U. 241
Stoffels-van Haaften, Joke 252
Struycken, A.A.M. 268
Stuiveling, Garmt 73-74, 97
Sullerot, Evelyne 432, 435
Sutorius-Alting van Geusau, M.T. 354-355, 363
Suurhoff, J.G. 430-431

Tellegen, Marie Anne 227, 233-234, 253, 354, 375, 440, 446, 465
Tempel, J. van den 179
Tendeloo, Corry 209, 248, 252, 257, 263, 265-268, 301
Termeer, Henk 177
Teulings, Frans 174, 180, 192
Thijn, Ed van 227
Thoenes, P. 223, 391, 396, 443
Thomassen, An 16, 312, 424
Thomassen, Wim 153, 174, 181, 189, 191-192, 200, 227, 312, 424
Tinbergen, Jan 12, 63, 69, 94-95, 97, 109, 124-128, 130, 134, 143, 155, 179, 216, 222, 226, 245, 338, 343, 393
Tjeenk Willink, Martina 205, 261, 305
Treurniet, Arie 80, 82
Troelstra, Pieter Jelles 57, 207
Tromp, Bart 17, 393
Tromp, Th. P. H. 134, 178, 192
Trotski 68
Tuck, W. 287-289

Uyl, Joop den 134, 294, 301-302, 314, 343, 376-377

Veelen, Van 454
Veen, H.N. ter 216, 285
Veenis, Els 448
Velde, Hella van de 245, 459
Velde, Henk te 342
Veltman, B.P.Th. 448
Verboom, J.A.M. 195
Verdijk, Anton 120, 152
Verdoorn 364
Verhoeff, Catharinus 168
Vermeer, Evert 206
Vermeij, Roos 234
Verrijn Stuart, G.M. 342
Verweij, Pieter 76
Verwey, Ejo (zoon) 114-115, 161, 164, 226, 310, 322, 325, 418, 422
Verwey, Evert (echtgenoot) 12-13, 15-16, 19, 54-55, 68, 71-77, 82-84, 87, 93, 105-110, 113-115, 117-118, 132, 143, 145, 154-163, 167, 173-174, 176, 179-180, 189, 195, 197, 219, 226, 257, 262, 298, 310-311, 313, 315-323,

325-329, 333, 348, 357, 383, 417-422, 424-425, 436, 452
Verwey, Kea (schoondochter) 420
Verwey, Lydia (dochter, ook Lydia Snuif-Verwey) 40, 43, 74-75, 161, 164, 167, 226, 310, 323, 325, 327, 329, 385, 424, 452, 454-455
Verwey, Maarten (zoon) 83, 106, 108, 111, 114-115, 156, 161, 164, 221-222, 226, 310, 323, 325-329, 424-425, 454-455
Verwey, Maisa (kleinkind) 418
Verwey, Sybrich (dochter, ook Sybrich Ter Kuile-Verwey) 155, 161-162, 164, 226, 310, 317, 324-325, 327, 329, 422, 424-425, 454
Verwey, Wendy (kleinkind) 418
Vink, Netty de 252, 255, 268
Visser, J. Th. de 45
Vliegen, W.H. 137
Voerman, Gerrit 55
Vondeling, Anne 373
Voogd 146
Voort, Hillegonda van der (grootmoeder) 30
Voorwinde, A. 158, 178
Vorrink, Irene/Puk 79-82, 251, 372
Vorrink, Koos 56-57, 71, 77-79, 82-83, 98, 100, 125, 127-128, 131, 137, 142, 154, 205-207, 209, 213, 247, 249-251, 263-264, 298 374, 441, 462
Vorrink-Bergmeijer, Irene 71, 77-80, 82-83
Vos, Hein 12, 63, 94-95, 124-129, 134, 155, 179, 220, 226, 245, 336, 338, 343
Vries-Bruins, Agnes de 142, 206, 209
Vries Reilingh, de 323
Vuijsje, Herman 78
Waal, Anna de 251-252, 255, 263, 465
Walsum, F. van 199
Warren 287-288
Wemmers 369-370
Westerveld, Dirk (oom) 59
Westerveld, E.P. (oom) 59
Westerveld, Lena (moeder) 27-28, 30-32, 34, 36-37, 44-45, 48, 50, 62, 71, 269, 312, 316 (ook Lena Jonker-Westerveld)
Wiardi Beckman, Stuuf 63, 94-95, 124-125, 129, 131, 155, 172
Wibaut, Floor 56, 58, 125, 130, 206, 209, 316
Wibaut, Josje 80, 316
Wibaut-Berdenis van Berlekom, Mathilde 56, 88, 135
Wiedijk, C.H. 206, 208-209
Wijffels, F.C.M. 182, 184, 201-202
Wijk, Hein van 100
Wilhelmina, koningin 174-175, 181-182, 184-187, 213, 228, 234-235, 253, 335, 440, 449, 451, 464-465
Wilkinson, Ellen 238
Willems, Wim 90, 368
Willinge-Prins Visser, C.W. 354
Witteveen, M. 238
Wolf, Ellen 156, 162, 319, 330-331, 334-335, 422, 425
Wolff, Sam de 244, 376
Woudenberg, Cees 205, 249
Wttewaall van Stoetwegen, C.J.M. 252, 256, 263-266, 268-269, 314, 465

Zalm, Gerrit 453
Zeelenberg, Nancy 252, 255, 257, 261
Zetkin, Clara 68
Zuijlen, Marjet van 419-420, 436, 450

Woord van dank

Deze biografie kon geschreven worden dankzij de inzet en betrokkenheid van veel mensen en instellingen – waarvoor mijn zeer oprechte dank. Het is op deze plek niet mogelijk eenieder persoonlijk te noemen, maar ik maak graag enkele uitzonderingen. Met recht en reden noem ik als eerste mijn promotor, prof. dr. Henk te Velde. Ik heb me bevoorrecht geweten met zijn begeleiding, die zorgvuldige aandacht combineert met creatief denken; de vele gesprekken over 'het boek' heb ik als uiterst inspirerend en leerzaam ervaren. In Henk te Velde dank ik de Leidse Universiteit, die een stimulerende academische omgeving bood voor het werk aan deze dissertatie.

De familie van Hilda Verwey-Jonker toonde betrokkenheid, gaf advies en dacht mee vanaf het begin. Dat gold ook voor dr. Anneke Ribberink, die mij bovendien genereus materiaal in bruikleen gaf dat zij over een periode van 25 jaar over Verwey-Jonker had verzameld. Het Verwey-Jonker Instituut – in het bijzonder directeur prof. dr. Hans Boutellier, communicatiemedewerker Ida Linse en wetenschappelijk bibliothecaris drs. Gonnie Weijers – bood medewerking, verleende assistentie bij het maken van de bibliografie en organiseerde met de SER de Verwey-Jonker-lezingen. Maarten Verwey, drs. Lydia Snuif-Verwey, Anneke Ribberink en Hans Boutellier hebben het manuscript aandachtig gelezen.

Zonder de financiële steun van enkele fondsen was de uitgave van dit boek niet mogelijk geweest. Subsidies van het SNS REAAL Fonds, de SER/Stichting Instituut Gak, Stichting Democratie en Media, Stichting De Born en het Fonds Bijzondere Journalistieke Projecten stelden mij in staat mij geruime tijd vrij te stellen voor het werk aan dit boek. Voor hun vertrouwen en advies dank ik hier ook Fred Daane, prof. dr. Eric Fischer, prof. dr. Ruud Koole, drs. Lenie Kootstra en Willemien Ruygrok.

Dit onderzoek kon tot stand komen omdat veel mensen bereid waren informatie te verstrekken of zich te laten interviewen. Student-assistenten Geertrude Haasnoot en Jos Olsthoorn leverden een bijdrage, medewerkers in archieven en bibliotheken

waren zeer behulpzaam. Ik bewaar goede herinneringen aan het IISG – en noem hier graag Willeke Tijssen –, de SER, het Nationaal Archief, de Koninklijke Bibliotheek, Aletta Instituut voor Vrouwengeschiedenis, het Academisch Historisch Museum Leiden en het Koninklijk Huisarchief. Diverse mensen attendeerden mij op bronnen en gaven foto's, correspondentie en geluidsopnamen in bruikleen. Daarnaast heb ik gebruik kunnen maken van adviezen van prof. dr. Mieke Aerts, dr. Dennis Bos, prof. dr. Mineke Bosch, dr. Barbara Henkes, dr. Herman Langeveld, prof. dr. Leo Lucassen, prof. dr. Pamela Pattynama, prof. dr. Hans Renders, drs. Tycho Walaardt, prof. dr. Leo Wessels, deelnemers van het Netwerk Politieke Geschiedenis, promovendi van de Leidse Universiteit, deelnemers aan het graduate seminar van het Instituut voor Geschiedenis van de Leidse Universiteit en dr. Monica Soeting en dr. Marijke Huisman van de biografieleesgroep.

Vrienden en vriendinnen dank ik voor hun voortdurende aandacht en belangstelling. Bouwe Hijma gaf niet alleen de gouden tip om de nalatenschap van Hilda Verwey-Jonker in het IISG te komen bekijken, hij dacht voortdurend mee en las het hele manuscript zorgvuldig door. Marion Kersten vervulde de rol van klankbord. De liefde voor de geschiedenis is mij thuis met de paplepel ingegoten. Van mijn vader Frans van der Steen leerde ik hoeveel plezier je aan archiefonderzoek kunt beleven en hij ondersteunde mijn onderneming met raad en daad. Mientje van Lier, mijn jonggestorven moeder, leerde mij aandachtig luisteren en kijken naar een ander, voor een biograaf van grote betekenis. Mijn zussen Daniëlla en Simone leefden met mij mee; mijn kinderen Niels en Willemijn hebben hun thuis lange tijd moeten delen met een tijdelijk inwonende onzichtbare huisgenoot. Last but not least dank ik Gregor Rensen. Bij nacht en ontij spraken we over teksten en discussieerden over geschiedenis en politiek; vanaf het allereerste begin tot het einde is hij betrokken geweest bij de totstandkoming van dit boek.

Over de auteur

Margit van der Steen (Helden 1961) is historicus en onderzoekt, publiceert en adviseert over seksevraagstukken en diversiteit, geschiedenis en politiek. Ze studeerde af aan de Radboud Universiteit Nijmegen (1979-1987) en was tien jaar verbonden aan de Universiteit Utrecht als directeur van het Nederlands Genootschap Vrouwenstudies. In die hoedanigheid was zij ook betrokken bij het opzetten van *The European Journal of Women's Studies*, het tegengaan van leeftijdsdiscriminatie in de wetenschap en de totstandkoming van Europees wetenschapsbeleid. Namens de Nederlandse regering nam ze deel aan de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties in 2003; tussen 2004 en 2008 vertegenwoordigde ze Nederland in een grote Europese belangenorganisatie, de European Women's Lobby.

Sinds 2001 is ze directeur/eigenaar van AETAS, Bureau voor leeftijdsvraagstukken, gender en diversiteit, en werkt als onafhankelijk onderzoeker en adviseur. Ze voert opdrachten uit voor ministeries, politie, onderzoeksinstellingen en maatschappelijke organisaties (www.bureau-aetas.nl). In 2006 startte ze met het promotieonderzoek naar Hilda Verwey-Jonker. Hiervoor is ze met de Leidse Universiteit verbonden.

English summary

Passion and control. The lives of Hilda Verwey-Jonker

This PhD thesis focuses on the socialist, sociologist and feminist Dr Hilda Verwey-Jonker (1908-2004). In the introduction, I discuss Verwey-Jonker's autobiography. The questions her memories provoke were the starting point for my research. I present the results of my investigations in 14 chapters, in which I give my view on her life. In the epilogue, I present answers to the questions Verwey-Jonker's autobiography raises and connect them with the notion that women are not supposed to fight in public. I thus present a new explanation for the very slow entry of women into Dutch parliamentary politics.

An autobiography that raises questions

Hilda Verwey-Jonker's autobiography *Er moet een vrouw in. Herinneringen in een kentering van de tijd* ('A woman must be included. Memories written down during the turning of the tide', hereafter *Memories*) appeared in 1988, when Hilda Verwey-Jonker was 80 years old. The judgements of the many reviewers of this book diverged strongly. In my opinion, *Memories* has four striking characteristics, which I transformed into questions on which I based my research. First, there is the thematic approach, as opposed to the more commonly used chronological method. Hilda Verwey-Jonker split herself into several Hildas. Her various professional identities are described in separate chapters; there are chapters about Hilda as a Protestant, as a socialist, as a sociologist, as someone involved in refugee work, as a feminist and as an older person. She has thus painted a fairly static group por-

trait of herself. This raised the question whether a chronological presentation of her life would give a different picture of her.

Second, the tone of *Memories* is sober, detached and businesslike. For instance, the chapter on her husband – Evert Verwey – is mainly about him as a social democrat, a scientist and a science manager. In the last paragraph of the chapter, she describes unemotionally his quite sudden death, and concludes 'it seemed better than a long agony'. It comes as no surprise that one reviewer noted that she looked upon her life as though she were an outsider. She showed barely any emotion. Yet some passages show that she did have an emotional side. Why did she show so little of it in her autobiography?

Third, various political messages are conveyed by the book. Does it do justice to the book to label it an autobiography (a description of an individual life written by that individual; the author is also the main character in the book), or should we speak of a manifesto (a public declaration issued by an individual whose actions are of public importance, for the purpose of announcing past actions and explaining the reasons or motives for actions announced as forthcoming)?

Fourth, the modesty in the book is striking. What did she answer to the question whether she had made a difference? Verwey-Jonker: 'I will have contributed something to a good state of affairs, but I have never been indispensable.' She concluded that she had not achieved very much, either as a politician or as a sociologist. This modesty is intriguing. Was she right to be so modest? To judge this, one must investigate her life and look at what she achieved during her lifetime. But there is something else: someone who is truly modest does not publish an autobiography. What made Hilda Verwey-Jonker reveal to the world her life story and her political views? This is all the more striking given the fact that not many Dutch politicians have written memoirs. Yet Verwey-Jonker did.

To find answers to the riddles and paradoxes evoked by the autobiography, I applied the biographical approach. In other words, I used knowledge of her personal life to gain a better understanding of her public achievements. It is also crucial that I worked from a chronological perspective, as opposed to her own rather static approach. I thus saw gaps and transitions in her life that do not appear in the autobiog-

raphy. By studying historical documents, I observed how she acted and thought at certain moments in her life, and how these acts and thoughts were not always consistent with what she wrote at the age of 80. I used the concept of interference to understand how the disadvantage of her gender (and sometimes religion) was counterbalanced by the privileges of her class and education.

I was the first researcher to be granted permission to do research in Verwey-Jonker's private archive. I also did research in the archives of organizations in which she was involved, analysed many images of her and her 350 publications, and made use of oral history.

A biography of Hilda Verwey-Jonker

Hilda Jonker was born in 1908 in Goes, Zeeland. At a young age, when she was four years old, the family moved to Zwolle, where Hilda lived until she was 16. She was the eldest child and grew up in a progressive and liberal environment. Both her parents were secondary school teachers. The early death of her father in 1922 prompted her mother to move to Leiden with her three children, as the town offered more opportunities for an academic training for her children. At her insistence, Hilda Jonker started to study law at Leiden University, having successfully completed her studies at the Secondary School for Girls (hbs). This study, however, was not in line with her future needs. At the age of 17, Hilda wanted to become a journalist. She was very interested in the world around her and wrote stories in her spare time. She did not take it for granted that she would marry and raise a family. She knew there was a surplus of women and she was well aware that her short stature (1.47 m) was not an advantage on the marriage market.

The education was not a success, but the encounter with students from the socialist student union (SDSC; social-democratic student clubs) proved to be a turning point in her life. In 1927 she joined the SCSC and the SDAP (Social Democratic Party). In the SDSC, there was room for her desire for intellectual discussions and she started working for the socialist movement. She wrote articles for the SDSC magazine, *Kentering* ('Turning point'). Together with the theologian Bart Ruitenbeek and the chemist Evert Verwey, she edited *Kentering* for a

year. After she had briefly fallen in love with a girl, she married Evert Verwey in 1930. At the time, she was living in Amsterdam and studying sociology.

It was greatly due to her mother that Hilda Verwey-Jonker had started to study sociology. Hilda's mother wanted her three children to pursue an academic training at all cost. She herself had been the first female student of mathematics at the Municipal University in Amsterdam, and was one of the founders of the Association of Women with an Academic Education. To her it was unacceptable that her daughter had given up her studies after she had earned an undergraduate law degree and had become a journalist in Zwolle and Den Haag with the socialist *Het Haagsche Volk*. The widow heard that in Amsterdam a new academic subject – sociology – could be studied and thought it suitable for her daughter. In 1932, Hilda Verwey-Jonker became the first person in the Netherlands to graduate in sociology.

By then, she was married and pregnant with her first child. In 1933, son Maarten was born; he was followed two years later by Ejo. The young family Verwey moved to Eindhoven, after a brief stay in Groningen. In Eindhoven, the doctorate cum laude Evert was employed as a researcher at the Philips Physics Laboratory. But there were no jobs for a graduate sociologist, let alone for a married woman with children. Mothers were supposed to stay at home and look after their children. And if conventions might not be compelling enough, legal directions prohibited married women from performing paid work. While possibilities to be economically active became more and more limited for (married) women in the interwar years, they were given more opportunities in politics because women had been granted the vote in the Netherlands in 1919. Thus, Hilda Verwey-Jonker turned to politics, and she used the opportunities the political party the SDAP provided to the full. Thanks to Evert's sizeable income (he would be appointed director of the Philips Laboratory), the family was able to pay for domestic help. Hilda Verwey-Jonker therefore had sufficient time for political work.

In the 1930s, Hilda Verwey-Jonker was occupied with the SDAP and party-related activities almost full time. Her enormous energy and many talents showed to full advantage. At the local level, she joined

the municipal council, as the only woman, in 1935. She published in national party journals about the development of socialism and the rise of fascism, and also wrote book reviews and columns on political developments in the world, thus demonstrating her experience as a journalist and her expertise as a sociologist. Although still young, she did not hesitate to confront party leaders critically. She could do this work in Eindhoven, a town that was at some distance from the political centres of power.

Verwey-Jonker rapidly became a prominent member of the party. At the age of 29 she was considered a potential MP, this at a time that women occupied only five of the one hundred seats in the House of Representatives. Indicative is the fact that she was the only woman and the youngest participant appointed to the commission that wrote the new programme for the SDAP in 1937. Together with old friends and acquaintances from the SDSC – such as Jan Tinbergen, Hein Vos, Marinus van der Goes van Naters and Henk Brugmans – Hilda Verwey-Jonker played a substantial role in the renewal of the party. In my PhD thesis, these young intellectuals are described as a group for the first time. They are named after their magazine *Kenteringsocialisten*. By considering them as a group, their role in the renewal process of the social democratic party in the interwar years becomes visible.

The outbreak of World War II led to major changes in the life of Verwey-Jonker. Her work for the municipal council of Eindhoven came to an end in 1941. That, however, did not mean a cessation of activities. Before the war, Verwey-Jonker had already been involved in helping young Jewish refugees from Germany. During the war she continued this work and was also involved in resistance activities. In Eindhoven, she acted as liaison between the labour movement and the resistance movement. She also distributed ration cards and looked for hiding places; persons in hiding occasionally stayed with the Verwey family. She received the Yad Vashem award for helping Jews, for which she had risked her life. She gave birth to two daughters during the war: Sybrich (1941) and Lydia (1944).

Besides all this, Verwey-Jonker wrote her PhD thesis *Lage inkomens. Een statistisch onderzoek naar de verdeling der inkomens beneden de belastinggrens in de gemeente Eindhoven* (*Low incomes. A statistical survey of the*

distribution of incomes below the tax line in the city of Eindhoven), which she completed in 1943. In October 1945, she defended her thesis in public and was rewarded with a cum laude. What made her PhD thesis special was the fact that she was able to chronicle a group about which very little had been known, that is, people who earned so little that they did not have to pay income tax. There were many older people among the poorest inhabitants of her city, and they were often dependent on financial support from their children. Parents took their children out of school to earn money, and this endangered the children's education. The conclusions in her study made a big impression and were used to support the introduction of a national old age provision, the *Noodwet Drees* (1947). In her thesis she also introduced the influential concept '*armoedegrens*' (poverty line) into the Dutch discourse.

The city of Eindhoven was liberated on 18 September 1944. In the liberated south of the country, initiatives were taken to discuss and bring about political renewal. A fierce struggle for power broke out between supporters of renewal and those in favour of restoring the old political order. This struggle focused on the re-establishment of the old political parties. Verwey-Jonker took the lead in the struggle for political renewal in the socialist camp. Her strongest opponent was Leendert Donker, who later became minister of Justice. Indicative of her will to gain political power is her signature on a secret advice to Queen Wilhelmina, which called for political renewal and for not rehabilitating the pre-war municipal and provincial councils.

At the invitation of Beel, who later became prime minister, Verwey-Jonker visited Queen Wilhelmina in England in February 1945, together with 16 prominent men from the liberated southern part of the Netherlands. During the visit, Verwey-Jonker could be considered as a candidate minister. Candidates for a new cabinet were needed, and the queen wanted to include a socialist and people who were in favour of political renewal. Several of Verwey-Jonker's companions became ministers. The most important reason why she did not become the first female minister in Dutch history is the fact that her male socialist colleagues did not accept her candidacy, especially because of her ideas about political renewal.

After the liberation of the Netherlands, Verwey-Jonker no longer

wanted to play a leading role in national politics. The socialist party increasingly considered her 'only a woman', rather than as the intellectual she considered herself. A meeting with party chairman Vorrink made clear to Verwey-Jonker that her presence in parliament would not be appreciated. She then decided not to accept a candidacy in parliament. However, she was involved in drawing up the principles of a new social democratic party, the PvdA. She later became a member of the Senate (1954-1957), rejoined the municipal council of Eindhoven (1953-1962), served on the committees that drafted the programme of the socialist-democratic party in 1959 and 1977, and was appointed chair of the scientific foundation of the social-democratic party.

Despite these party-related activities, the PvdA was becoming less important to her, and liberal Protestantism, feminism and sociology became more important to her. During the early post-war years, her career took an international turn: she was a member of the Dutch delegation to the first General Assembly of the United Nations in 1946, and in 1948 she attended the UN General Assembly as well. She became involved in international refugee work and represented the Netherlands in the preparations of the establishment of the International Refugee Organization (IRO), the forerunner of the UNHCR (the UN agency for refugees). This work came to an end in 1948 after she openly challenged the policy of the IRO.

Verwey-Jonker was one of the founders of Dutch migrant policy. During her membership of the Senate (1954-1957), she gave an influential speech on the position of Moluccan people living in the Netherlands, in which she argued that it was not realistic to think that all Moluccans could return to Indonesia one day. This speech was a turning point in Dutch policy. In 1957, Verwey-Jonker became president of a commission that wrote an influential report on the Moluccans residing in the Netherlands. This policy paper was followed by other reports on ethnic minorities. In 1971 she introduced the concept of '*allochtonen*' ('aliens') into the Dutch discourse. This word marks people who were not born in the Netherlands.

One of the main features of Verwey-Jonker's life was her membership of the most influential advisory council of the Netherlands, SER (Social Economic Council). She was the first female member of SER,

and was a member for 15 years (1956-1972). For 14 of those years, she sat on the SER executive committee, and during this period SER advanced key opinions on the development of the welfare state. Verwey-Jonker's focus within SER was on the development of Works Councils. In addition, she wrote an important report on the advancement of women's employment and promoted job opportunities for (married) women via, for example, part time work and better education facilities. This went completely against the dominant opinion in society and among her fellow board members. Employers and employees considered women cheap, young and casual workers and opposed Verwey-Jonker strongly.

Characteristic of her courage and independent spirit is the fact that Verwey-Jonker championed gender equality in an era when such was anything but fashionable. In 1951 she became president of a small yet important and influential feminist organization in the Netherlands: Vrouwenbelangen (Dutch society for women's interests, women's work and equal citizenship). Members of this organization came from various political parties, and almost all female members of parliament were member of Vrouwenbelangen. Under the presidency of Verwey-Jonker the organization successfully lobbied to abolish legislation that discriminated against married women. Verwey-Jonker played an important, behind-the-scenes role in these successes.

Verwey-Jonker had several times been the first and only woman on a committee or a board. Exceptional as well was that she accepted her first paid job as an associate professor of sociology at the University of Utrecht when she reached the official retirement age. When she grew older, she continued her pioneering role, this time as a 'grey panther', combating discrimination against older people – but without much direct success. Until shortly before her death, she participated in debates and did not hesitate to speak out on controversial topics. She was one of the first people in the Netherlands to make critical analyses of multiculturalism and the ageing population. In 1988, she even pleaded a pro-natality population policy. These critical messages came too early; she received hardly any response. An unfinished manuscript in her personal archive indicates that she spent her last years examining these issues. She was no longer able to publish it.

It characterizes Verwey-Jonker that she remained interested in the development of society to the very last, and that she wanted to be involved in shaping the future. However difficult the circumstances were, she wanted to analyse the world around her and to bring about changes. She did so as a student, as a young mother in Catholic Eindhoven and as an older person who was to supposed to enjoy her retirement. She could not let go of the world – and did not, until her death in 2004.

During her long life, Verwey-Jonker wrote some 350 articles, books, policy reports, columns, brochures and an autobiography; all are characterized by their engagement, sociological approach, erudition, clarity, and they testify to her clear and independent mind. After 1945, especially her policy reports on migrants and the position of women were influential. She performed best at the intersection of policy, politics and science, and was rewarded for this with a doctorate *honoris cause*, the first such doctorate awarded by Rotterdam University. For her efforts to further women's liberation, she was awarded the Aletta Jacobs Prize by Groningen University. During her lifetime, a research institute in Utrecht was named after her: the Verwey-Jonker Institute.

Passion and control

In her autobiography, Hilda Verwey-Jonker paints a kind of 'group portrait' of herself, a portrait that consists of several Hildas. When I examined the different Hildas in detail, it became clear that during different periods different identities and different (professional) positions were dominant. For instance, before World War II, she was first and foremost a socialist; later, being a feminist became more important, and during the 1960s and 1970s being a sociologist became more important. This change of position was revealed by using the chronological approach and remains invisible in the autobiography. Chronology also revealed that when she changed positions, often something went wrong: a conflict, or experiences with deprivation and subtle and overt forms of discrimination. Role reversal was needed in order to continue her work.

My research in the archives and analyses of her own publications re-

vealed that there must have been experiences in her life that evoked strong emotions, such as activities she undertook during the war and conflicts with members of the social democratic party before 1946. Before World War II, Verwey-Jonker presented herself as a passionate socialist. Her publications in these decades show great emotions, especially anger. She was furious that the leaders of the social democratic party seemed to care more about internal party affairs than the road to socialism. As a young student, she challenged the old, male party leaders and made herself noticeable in the party as a young intellectual.

Hilda Verwey-Jonker operated very differently in the 1950s and 1960s, when she did her work largely behind the scenes at the United Nations, in a feminist political organization, in the Senate and especially behind the closed doors of the most influential advisory council of the Netherlands, SER. After the war, she started participating in an endless conference circuit. Her performance was sober, businesslike and in control. To make her argument, she used scientific research, international treaties, and facts and figures, and she referred to experiences in other countries. That proved to be effective. It was during this period that she had her major successes. Her changes in style materialized even in her appearance. The inelegant dresses from the socialist youth movement were replaced by tailored suits and hats, and she wore lipstick.

To understand the transformation from a passionate socialist into a governor participating in an endless conference circuit, it is necessary to examine in detail the political developments in the last year of the war. In September 1944, the south of the Netherlands was liberated. Hilda Verwey-Jonker lived in Eindhoven, the centre of the liberated area. Here a hard struggle for political change took place between supporters of renewal such as Verwey-Jonker and those in favour of restoring the old order. To summarize a long and exciting battle: those in favour of renewal lost. As a leader of those in favour of renewal, Verwey-Jonker collided hard with her political opponents. That she did not become the first female minister in Dutch history is mostly because of the resistance of other socialists, who did not want someone to enter the cabinet of Gebrandy III, who was in favour of political renewal.

After liberation, Verwey-Jonker had a humiliating confrontation

with the leader of the social democrats, Koos Vorrink. Before the war, she had considered herself a young intellectual, a member of the party elite. But the party leader made it clear that he considered her 'only a woman', a member of the inferior gender. Verwey-Jonker also saw that the men she had fought with for political change were building good careers. The fact that they had been on the losing side did not hinder their careers, while being on the losing side *and* being a woman was just too much. Verwey-Jonker had to go abroad, to the United Nations, in order to pursue her work and her career. She became a feminist, and developed a new style of work. In addition, liberal Protestantism replaced socialism as her most important source of inspiration.

When she worked more behind the scenes, acted in control and businesslike, she proved to be more effective. This style worked well with what was valued in the 1950s in the Netherlands. But there was more: Hilda Verwey-Jonker had learned that fighting men in public can be fatal.

Women should not fight men in public

Before drawing further conclusions about the questions the autobiography evokes, I discuss the notion that women should not fight men in public, and this notion also explains why their entry into parliament was so difficult and took so long. Although women in the Netherlands gained suffrage in 1919, half a century later they held less than ten per cent of parliamentary seats. Many explanations have been given for this very slow entry into parliament. For instance, women were not so well equipped, trained or motivated. Social roles required that most women devoted their time and energy to the household and motherhood. But this did not apply to Hilda Verwey-Jonker. She was excellently equipped and motivated for a role in parliamentary politics. At a young age, she was seen as a talent in the party, and was a member of the party elite before the age of 30. She also had plenty of time for politics, because she had enough staff to take care of her children and her household. Yet it was almost by accident that she was elected to the Senate in 1954: a Senator had unexpectedly died. Until then, party leaders had blocked her political career.

On the base of my biographical research I present a new and additional explanation of the slow and difficult entry of women into parliament in the 20th century. A performance in parliament can be seen as a ritualized fight in the public sphere: participants do combat with their opponent using words, behaviour and theatrical effects. During the 19th century, parliament had developed from a place where gentlemen discussed with each other, into an arena in which political parties fought for the interests of their members. The rules for these battles have been developed in a long process and the participants have been trained. Women were excluded from this training, although they were sometimes allowed to watch.

Men fighting each other in front of an audience is deeply rooted in Western European culture. There are many examples of this: tournaments, duels, the army, fights on battlefields, sports. A man who fights is rewarded for his behaviour, and spectators are welcome because it is important that the hero can be seen. A similar tradition does not exist for women. Even performing in public was problematic for women for a very long time. In the 19th and 20th centuries, women made great efforts to gain a (modest) role in the public sphere. It is deeply rooted in Western Europe that women do not fight with each other in public. Women who fight in public are regarded as unfeminine, and they can be punished.

Hilda Verwey-Jonker made the 'mistake' of grabbing for power, of openly fighting male opponents, including her own party leaders. This attitude from a man was tolerated, but it was unacceptable for a woman. We see that she learned a lesson. A decade later, she had chosen a different style of working, one that proved more effective for a woman in politics.

In the post-war years there was a small group of women with prominent positions in political life: the first secretary of state in 1952, the first minister in 1956 and the queen's *chef de cabinet*. Hilda Verwey-Jonker was a member of this group of pioneers. These women made use of the fact that women had gained suffrage: they reaped the harvest of the generation of their mothers, so to speak, and they scored some remarkable parliamentary successes, strengthening the legal

position of women, especially married women.

When one looks at these pioneers, one can discern a pattern. Women like Hilda Verwey-Jonker crossed boundaries, they achieved positions that were new to women in the 20th century. Public positions were extraordinary, especially for a mother of four children. These pioneers were accepted as long as they counterbalanced their acts by either denying their gender or by making themselves less visible, that is, by underplaying their performance. They had to control their emotions in order to be accepted; their appearance mattered. The autobiography of Hilda Verwey-Jonker reflects this ambiguity. It is both modest and immodest; it makes her visible and invisible at the same time.

The group portrait that Hilda Verwey-Jonker painted of herself is not innocent. The play with identities and positions – or rather the battle she fought with and about identity and position – is about surviving in the public sphere. It tells us something about outsiders and established groups, about the painful process of surviving as an outsider in an established group. But Hilda Verwey-Jonker could not display emotions, because a rational style was necessary in order to be accepted as a woman in politics. And a fighting woman was not all acceptable. This is precisely what we see in the autobiography: she remained in control. There are hardly any emotions. Although Verwey-Jonker did have an emotional side, we see little of it.

Verwey-Jonker published *Memories* when she hardly received any public attention for her warnings about the ageing population and the negative aspects of a multicultural society. But she wanted to be heard. She used the story of her own life to make her point; she wrote her memoirs and included strong political messages in it. Therefore *Memories* can be considered an autobiographical manifesto.

Stellingen behorende bij de dissertatie *Drift en koers. De levens van Hilda Verwey-Jonker (1908-2004)*

1) 'Net als in biografieën lees je in autobiografieën geen levens maar versies van levens.'
(Douwe Draaisma, *De heimweefabriek. Geheugen, tijd & ouderdom*)

2) *Er moet een vrouw in* is een autobiografisch manifest.
(Sidonie Smith and Julia Watson, *Reading autobiography*)

3) Door Kenteringsocialisten, de jonge intellectuelen actief in de Sociaaldemocratische Studentenclubs, als groep te beschouwen wordt duidelijk dat zij een cruciale rol speelden in de vernieuwing van de sociaaldemocratie in de jaren dertig van de twintigste eeuw.

4) Nadat in het bevrijde zuiden socialisten en katholieken voorjaar 1945 hun eigen partijen hadden heropgericht, was de kans op een politieke doorbraak in Noord-Nederland verkeken.

5) De belangrijkste reden waarom Hilda Verwey-Jonker niet de eerste vrouwelijke minister werd, ligt in de weerstand die ze bij haar (mannelijke) partijgenoten opriep.

6) Met de introductie van het begrip allochtonen in het Nederlandse discours zette Hilda Verwey-Jonker een persoonlijke ervaring om in beleid.

7) Vrouwen die voor een publiek vechten roepen weerstand op. Mede daarom is de entree van vrouwen in de parlementaire politiek zo moeizaam verlopen.

8) Historici benutten beelden onvoldoende.

9) Het is de hoogste tijd dat er een geactualiseerde, wetenschappelijke versie komt van het uit 1948 daterende *Van moeder op dochter. Het aandeel van de vrouw in een veranderende wereld*.

10) In een academische loopbaan hoort de wetenschappelijke leeftijd centraal te staan en niet de biologische leeftijd.

11 Er is een duidelijke correlatie tussen excellent presenterende bedrijven en een ruimere vertegenwoordiging van vrouwen in het management. Universiteiten zouden hun voordeel moeten doen met die wetenschap, bijvoorbeeld door het gebruik van quota.
(*Women Matter. Gender diversity, a corporate performance driver,* McKinsey 2007)

12) 'Gender equality and women's rights cannot be made subordinate to religious rules and traditions.'
(Margit van der Steen, *Onze vrouw in New York. Rapportage en verantwoording Nederlandse vrouwenvertegenwoordiging 58ste zitting van de* AVVN)

13) Het is maatschappelijk onverantwoord dat het schrijven van vluchtige beleidsrapporten veel beter wordt beloond dan het verrichten van duurzaam wetenschappelijk onderzoek.

Margit van der Steen